नागपुर प्रांताचा इतिहास

लेखक

यादव माधव काळे, बी. ए. एल्एल्. बी.

वऱ्हाडचा इतिहास व इतर ग्रंथांचे कर्ते,
मध्यप्रांत कायदेकौंसिलचे मेंबर व
भूतपूर्व अध्यक्ष. मध्यप्रांत वऱ्हाड
लिटररी अकॅडेमीचे
अध्यक्ष इ. इ.

सन १९३४. कि. ५ रु.

मुद्रकः—शंकर रामचंद्र दाते.
लोकसंग्रह छापखाना, सदाशिव पेठ पुणें.

प्रकाशकः—यादव माधव काळे.
वकील, बुलडाणा; (वऱ्हाड)

A

History Of The Nagpur province.

by

Y. M. KALE, B. A. LL. B.

Author of "History of Berar" and other works, Member of the C. P. Legislative Council & for some time it's president; President, C. P. & Berar Ver. Literary Academy, Etc. Etc.

1934 A. D. Prisce Rs. 5

Printer:—**Shankar R. Date** Lokasangraha Press,
624 Sadashiv peth, Poona.
Publisher:—**Y. M. Kale,** Pleader, Buldana, Berar

अर्पण-पत्रिका

साहित्यप्रेमी

श्रीमंत सयाजीराव महाराज

गायकवाड, बडोदें

सेनाखासखेल, समशेरबहादुर

जी.सी.एस्.आय्., जी.सी.आय्.ई.,

एल्. एल्. डी.

यांस

ग्रंथकर्त्याकडून सादर समर्पण

प्रस्तावना

"मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥"

नागपुर राज्याचा विस्तृत इतिहास आजपर्यंत प्रसिद्ध झाला नाहीं. हा इतिहास लिहिण्याचे छोटेखानी प्रयत्न पुष्कळानी केले व त्यांपैकीं कांहीं पुस्तकरूपानें सफलहि झाले आहेत. त्यावरून भोसल्यांचा व त्यांचे राज्याचा इतिहास स्थूल मानाने समजतो.

आम्ही लिहिलेला वऱ्हाडचा इतिहास इ. स. १९२४ मध्यें प्रसिद्ध झाल्या-नंतर आम्ही नागपुरचा विस्तृत इतिहास लिहिण्याचें मनात आणिलें. तोच एक व्यासंग असता तर तें काम यापूर्वी बरेच दिवस पूर्ण व्हावयास पाहिजे होतें. परंतु खाजगी धंदा व इतर अनेक व्यवसाय सांभाळून जितका वेळ या कामास देतां येईल तेवढाच त्यास मिळाल्यामुळे कल्पनेपेक्षां जास्त काळ लागला.

नागपुरप्रात म्हणजे वऱ्हाडप्रमाणें कोणत्याहि दृष्टीने एक घटक नाहीं. भौगोलिक रचना, भाषा, पूर्वेतिहास वगैरे सर्व भिन्न. नागपुरकर भोंसल्याच्या व तदनुषंगाने इंग्रजांच्या ताब्यांत जसजसे निरनिराळे मुलूख येत गेले तस-तसे ते या प्रांतांत समाविष्ट झाले. छत्तीसगड व नागपुर अगर जबलपुर व चंद्रपुर अशांसारखे भिन्न संस्कृतीचे प्रदेश यांत एकत्रित झाले आहेत. यापैकीं बराचसा भाग जंगली व मागसलेला असल्यामुळें राजकीय इतिहासाशिवाय इतर इतिहास फार थोडा आहे. सामाजिक, औद्योगिक व वाङ्मय–विषयक प्रगतीविषयी फार थोडें लिहिता येण्यासारखें आहे.

या प्रांताचा प्राचीन इतिहास पुराणांतून व तत्कालीन इतर ग्रंथांतून फारच थोडा सांपडतो. देशाच्या व क्वचित् राजांच्या नांवांशिवाय दुसरें कांहीं सांपडत नाहीं. मध्ययुगीन कालांत मात्र उत्तरेकडील चेदि व कलचूरि राजांचा व पूर्वेकडील छत्तीसगडांतील अनेक राजघराण्यांचा इतिहास उप-लब्ध आहे व अद्यापहि त्याचें संशोधन चालू आहे. पश्चिम व दक्षिणेकडील

प्रदेशाचा इतिहास गोंडांच्या अमदानीपासून सुरू होतो. तो एका स्वतंत्र भागांत दिला आहे. याप्रमाणें या इतिहासाची पार्श्वभूमि आहे.

प्रस्तुत ग्रथास आधारभूत झालेल्या ग्रंथांची यादी आम्ही निराळ्या जागी दिली नाही. परंतु विषयानुरोधानें जागोजागी टीपांमध्यें आधार दिले आहेत. तरीहि सर्व ठिकाणी आधार देणें शक्य नाही. म्हणून सर्वसाधारण-पणे आम्ही वाचकास खात्री देतों की प्रकाशित अथवा अप्रकाशित लेखी आधाराशिवाय आम्ही कोणतेंच विधान केलें नाही. ऐकीव दंतकथा अगर आख्यायिका पूर्वी प्रकाशित झाल्या तेवढ्याच जमेस धरल्या आहेत व जाग-जागीं त्याचें कमी अथवा अधिक महत्त्व दाखविण्याकरितां त्यांना आख्या-यिका अगर दंतकथा या नांवाने संबोधिले आहे. क्वचित् त्याच्या खरेखोटेपणा-बद्दल छाननी केली आहे. परंतु एकंदरीत त्यांची विश्वसनीयता वाचकांच्या बुद्धिमत्तेवर ठेविली आहे.

प्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्तीच्या कृत्यांवर अनुकूल अथवा प्रतिकूल टीका जागोजाग केली आहे. तिजविषयीहि मतभेद होण्यास जागा आहे. परंतु होईल तोंपर्यंत असे प्रसंग आम्ही टाळले आहेत व जेथें जेथें अशी टीका केली आहे तेथें तेथें ती कोणाचे मन दुखेल अशा तऱ्हेने केली नाही. तसेंच कांही लोकांवरील जे लोकप्रवाद आम्हांस मिथ्या वाटले ते खोडून काढून गत माणसांसहि न्याय मिळावा असा आम्ही प्रयत्न केला आहे, तो ऐति-हासिक सत्याच्या दृष्टीनेंच केला आहे; इतर कोणतीहि बुद्धि त्यांत नाही. ग्रंथांत फारच महत्त्वाच्या गोष्टीविषयी क्वचित् टीका केली आहे. परंतु चर्चा अगर व्याख्यान केलें नाही. कारण तसें केलें असतें तर ग्रंथ फारच वाढला असता. शिवाय अशा चर्चेत मतभेदहि होण्याचा संभव असतो. तें काम वाचकांवर व टीकाकारांवर सोंपविलें आहे. भोंसले आडनांवाच्या उत्पत्तीसंबधीचे जुने तर्क आतां कुचकामाचे ठरले आहेत म्हणून त्यांचा उल्लेख केला नाहीं. आडनांवांची उत्पत्ति नेहमीच लागते असें नाहीं. भोंसल्याच्या आडनावाच्या उत्पत्तीबद्दल एकहि तर्क समाधानकारक नाही.

या पुस्तकाच्या ऐतिहासिक साधन–ग्रंथांत नाग० भोसल्यांची छापील बखर व कागदपत्रें यांस अग्रमान दिला पाहिजे. वरील बखर ही अस्सल कागदपत्रांच्या आधारानें लिहिलेली आहे यांत संशय नाहीं. बखरकार हा

जरी आधुनिक इतिहास–शास्त्रास पारखा होता व जुन्या तऱ्हेच्या पौराणिक बखरीच्या वळणापासून अलिप्त नव्हता तरी एकंदरीत त्याचा प्रयत्न त्याच्या कालाच्या व परिस्थितीच्या मानानें चांगला साधला आहे. प्रकाशित व अप्रकाशित कागदपत्रांचा जसजसा आमचा जास्त जास्त परिचय होत गेला तसतसा या बखरीविषयीचा आमचा आदर जास्तच वाढत गेला हें आम्हांस कबूल केलें पाहिजे. नाग०चे कागदपत्र हें तर अत्यंत महत्त्वाचें व बखरीच्या दोषांपासून मुक्त असेंच साधन होय. हे कागदपत्रहि आतां दुर्मिळ झाले होते. परंतु रा. **गोविंदराव सरदेसाई, कृ. पां. कुलकर्णी** व **प्रस्तुत लेखक** यांनी पुणें येथील समर्थ भारत छापखान्याचे मदतीनें ते कागद व इतर दुर्मिळ कागद क्रमवार लावून " ऐतिहासिक पत्रव्यवहार " या नांवानें नुकतेच पुनर्मुद्रित केले आहेत. त्यामुळें ही अस्सल साधनें आतां अभ्यासकांस उपलब्ध झाली आहेत. वाण काय ती अभ्यासकांचीच आहे.

पेशवे दप्तराच्या पुनर्मुद्रणानेंहि अस्सल सामुग्रीचें दुसरें एक मोठेंच द्वार खुले झालें आहे. त्यातील भाग २० हा नाग. भोंसल्यांविषयीं आहे. त्याचा वरील कामांत फार उपयोग झाला आहे. विशेषतः माधवराव पेशव्याच्या जानोजीवरील दोन्ही स्वाऱ्यांची विस्तृत माहिती यात आली आहे. तसेच कान्होजी भोंसल्याच्या उत्तर चरित्राची अगदीच अज्ञात असलेली माहिती या भागात प्रथमच पुढें येत आहे.

ग्रँट डफचा इंग्रजी इतिहास जरी बराच अपूर्ण व कांहीं कांही ठिकाणी चुकलेला आहे तरी अद्यापहि त्याचे महत्त्व व उपयुक्तता अढळच आहे. मात्र लेखकाची इंग्रजी दृष्टी वजा करून तो वाचला पाहिजे. उदाहरणार्थ डफ साहेबांना पेशवे व भोंसले यांच्या भांडणात ब्राम्हण व ब्राम्हणेतर वर्चस्वाचा झगडा दिसतो. परंतु त्यावेळी या वादाचें अस्तित्व कोणत्याच स्वरूपांत नव्हतें. इंग्रज लेखकांच्या कल्पनासृष्टीतून निघालेले हे विचार हल्लीच्या कांही जात्यंध लेखकांनीहि सोईस्कर म्हणून उचलले आहेत. परंतु हा वाद निव्वळ अलीकडचा असून त्यावेळची भांडणें व्यक्तिविषयक अथवा अशाच हेतूनीं झाली होती.

सरदेसाई यांच्या रियासती ही तर मराठ्यांच्या इतिहासाच्या माहितीची खाणच आहे. आजपर्यंत उपलब्ध असलेली प्रचंड सामुग्री आवाक्यांत

आणून ती एकत्रित करणें याचे महत्त्व हे काम जो कोणी करील त्यासच समजण्यासारखे आहे.

राजवाडे व **खरे** याच्या साधन ग्रथांची आता तारीफ करणे म्हणजे सूर्याला दिव्याने ओवाळण्यासारखे आहे. पण त्याचा नामनिर्देश केल्याशिवाय गत्यतर नाही. त्याच्या साधनसामुग्रीचाहि आम्ही पूर्ण उपयोग करून घेतला आहे. वरील ग्रथकाराच्या ग्रथाचा उपयोग इतका सर्वसाधारण झाला आहे की प्रत्येक स्थळी त्याचा उल्लेख करणे शक्य नव्हते.

इ. स १८०३ पासून तो १८५३ पर्यंतच्या पन्नास वर्षांतील इतिहास इंग्रजी अमदानीचा होय. मध्यप्रात सरकाराने प्रसिद्ध केलेल्या निरनिराळ्या रिपोर्टांचा व चोपड्याचा या कामी फार उपयोग झाला आहे. तसेंच मध्यप्रात सरकारच्या ताब्यात जे काही अप्रकाशित कागदपत्र अद्याप कायम आहेत त्यांचा त्यानी आम्हास उपयोग करूं दिला याबद्दल त्य सरकारचेहि आभार मानले पाहिजेत.

अप्रकाशित कागद पत्रात मुख्यत्वे कै. **सर गंगाधरराव** व त्याचे पुत्र श्री. रा. **माधवराव** ऊ० राजाबाळ सा. याच्या मदतीचा उल्लेख करणें जरूर आहे. त्यांच्या ताब्यातील कागदपत्र त्यांनी मोठ्या आनदाने आम्हास पाहावयास दिले. तसेच कै राजे **लक्ष्मणराव,** उमरावतीकर भोसल्याच्या शाखेचे विद्यमान प्रतिनिधि श्री. **बाबासाहेब भोंसले** व इतर लहान मोठ्या लोकानोहि या कामी शक्य ती मदत केली आहे. पुण्याचे भारत इति. सं. मंडळ व वाईचे **वैद्य** यानीहि आपल्या अप्रकाशित सग्रहांचा उपयोग आम्हास करू दिला. उलटपक्षी व्यक्तिशः व सर्वसाधारणपणें विनतिपत्रें पाठविली असतां नुसतें उत्तरहि पाठविण्याचे दाक्षिण्य ज्या सद्गृहस्थांना दाखवितां आले नाही त्याच्या अनास्थेचेहि कौतुक करावे तितके थोडें आहे. भवानी काळू, भवानी मुनशी व दिवाकरपंत चोरघोडे यांच्या सारख्यांच्या दीर्घ कालीन कर्तृत्वाचा लेखी चिठोराहि त्यांच्या घराण्यांत आज सांपडूं नये हे इतिहासाचें दुर्दैव समजलें पाहिजे.

नागपुर प्रांतांत इतिहासाचे अभ्यासक व जिज्ञासु यांचा दुष्काळ असल्यामुळें या विषयाची साधारणपणें अनास्थाच दिसून येते. प्रांतस्थ लोकात शिक्षणाचा प्रसार कमी. बाहेरील लोकांस या कामांत आपलेपणा वास्त-

विक कमी वाटावा. पण आजपर्यंत जे काही काम केले आहे ते मात्र कै. **वामनराव ओकां**सारख्या परप्रांतस्थानीच केले आहे. हे त्यांचे उपकार प्रांतस्थांना विसरता येणार नाहीत.

या ग्रंथास "नागपुर प्रांताचा इतिहास" असे नाव जरी दिले आहे तरी त्यात मुख्यत्वे नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहासच आला आहे. हे दुसरे नाव आम्ही ग्रंथास दिले असते तर मध्यकालीन राजघराण्यांचा व गोंडांचा इतिहास जो आम्ही आरंभी दिला आहे तो अस्थानी झाला असता म्हणून प्रांतिक इतिहासाचेच नाव देणे बरे वाटले.

वऱ्हाडच्या इतिहासाचे धर्तीवर वाङ्मय, भाषा, चालीरीति वगैरे इतिहासाच्या उपांगांचा परामर्ष आम्हास घेता आला नाही. एक तर वऱ्हाड हा जसा सर्वांगाने एकसारखा स्वतंत्र घटक तसा हा प्रांत नाही. यातील मराठी भाग साधारणपणे वऱ्हाडासारखा तर उत्तर भाग संयुक्त प्रांतासारखा आहे. परंतु त्यास स्वतंत्र स्थान देता येण्यासारखे नसून वरील दोन्ही केंद्रांच्या कक्षेतच या दोन्ही भागांची संस्कृति येते. छत्तीसगड हा अल्प प्रमाणात एक स्वतंत्र घटक असून त्याची वेगळी संस्कृति थोडीबहुत अद्याप कायम आहे.

दुसरे कारण ग्रंथविस्तार. हल्ली वाचकांपुढें ठेवलेला भागच संकल्पित मर्यादेच्या बराच बाहेर गेला आहे. त्यातच वरील विषयाची भर घालण्याचा प्रयत्न केला असता तर एका भागात ग्रंथ आटोपणे अशक्य झाले असतें. त्यामुळे वरील विवेचन व इतर काही भाग लिहून तयार असलेले ते सुद्धा गाळावे लागले. ग्याझेटियरच्या धर्तीवर स्थानिक माहिती व तत्संबंधी दंतकथा ह्याहि एका परिशिष्टांत द्यावयाच्या होत्या. त्यात इतिहास जरी विशेष नसला तरी त्या सामान्य वाचकास मनोरंजक वाटतात. परंतु विस्ताराच्या भयानें हेहि प्रकरण गाळावें लागले.

ग्रंथांत सर्वत्र इंग्रजी मित्त्या दिल्या आहेत हे कित्येकास आक्षेपार्ह वाटेल. परंतु सर्व बाजूंनी विचार करितां हीच पद्धति वाचकास सोईस्कर होईल असें वाटलें.

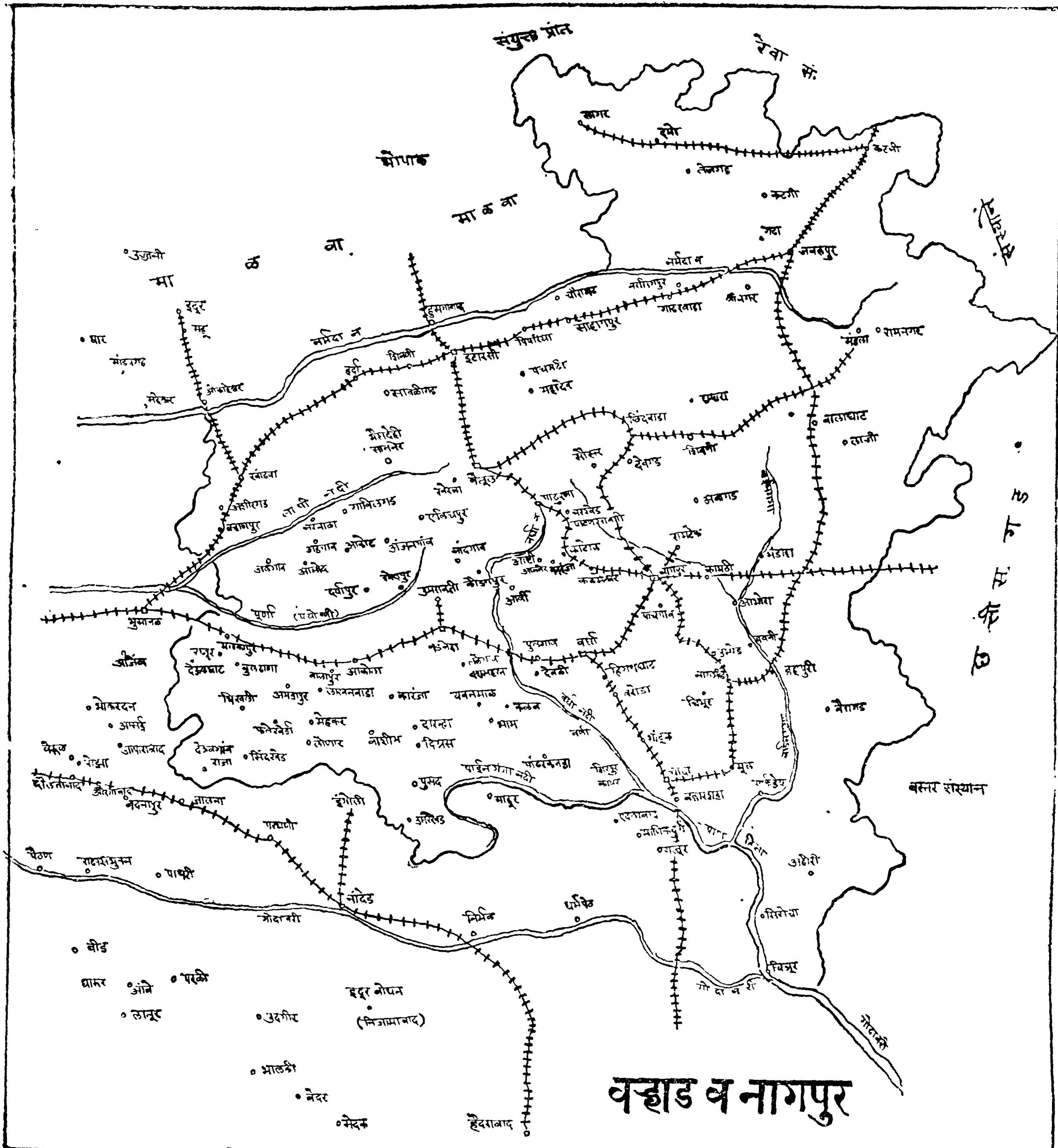
प्रस्तुत ग्रंथांत भोसल्यांच्या वंशातील राज्यकर्त्यांची व इतर चित्रें दिली आहेत तीं जशीं उपलब्ध झाली तशी दिली आहेत. पहिल्या रघूजीचें विश्व-

सनीय चित्र उपलब्ध नाहीं. हल्ली नागपुरकरांच्या जवळ जी चित्रें आहेत ती अलीकडे काढलेली असून मोठीशी विश्वसनीय दिसत नाहीत. जानोजी (पहिला) व मुधोजी यांची चित्रे एलिचपुरच्या नबाबाच्या पदरच्या एका चिताऱ्याने काढली असून ती उत्तर हिंदुस्थानच्या मोंगल व रजपूत पद्धतीची आहेत वरील अस्सल चित्रे प्रस्तुत लेखकाच्या संग्रही असून पाऊणशे वर्षांपूर्वी काढलेली आहेत पण ती जुन्या चित्रावरून काढली असावीत असे त्याच संग्रहांतील चित्रावरून दिसते. नागपुरचे आप्पासाहेबाचे चित्र अगदीच अविश्वसनीय असून त्याच्या वयासहि शोभणारे नाही म्हणून ते आम्ही घेतले नाही आप्पासाहेब इंग्रजी अमदानीतला म्हणून इंग्रज कारागिराकडून तरी ते पूर्वी काढले गेले असावे या दृष्टीने आम्ही विलायतेत व हिंदुस्थानात बराच तपास केला शेवटी कै रा ब. पारसनीस याच्या संग्रहात त्यानी विलायतेत मिळविलेले आप्पासाहेबाचें एक चित्र आहे असा तपास लागला. रा व याचे चिरंजीव रा. बाबूराव यानी कृपा करून त्याचा फोटो आम्हास दिला व तो विश्वसनीय दिसल्यावरून तोच आम्ही घेतला आहे, रेसिडेंट रिचर्ड जेन्किन्स याचेहि चित्र मिळेना. परंतु शेवटी ते नागपुरचे गव्हर्मेंट हाऊसमध्येच सापडले व ना० गव्हर्नर मध्यप्रांत यानी त्याचा फोटो मेहेरबानीने आम्हास दिला. पेशवे दप्तर भा २० मधील हस्ताक्षरे उतरून घेण्यास मुंबई सरकाराने आम्हास परवानगी दिली. वरील सर्वांचे याबद्दल आम्ही आभार मानतो प्रस्तुत पुस्तकाने नागपुरच्या इतिहासाची एक उणीव भरून निघेल अशी आशा आहे.

अप्रकाशित कागदपत्राच्या बाबतीत ग्वाल्हेरचे रा भास्कर रामचंद्र भालेराव यांच्या संग्रहाचीहि फार मदत झाली आहे म० साहित्य संमेलनास ग्वाल्हेर येथें गेलों असता त्यानीं आम्हांस अगत्याने आपले नोकरीचे गांवीं नेऊन आपला संग्रह दाखविला. त्यात व्यंकोजी व रघूजी यांमधील तेढ व दौलतराव शिंद्यांशीं कारस्थान; तसेंच शिंदे भोंसले यानी भोपाळचें राज्य जिंकून वांटून घेतलें याबद्दलचा महत्त्वाचा पत्रव्यवहार पहावयास मिळाला.

बुलढाणा
ता. १–५–१९३४

यादव माधव काळे

वऱ्हाड व नागपूर
संयुक्त प्रांत
रेवा सं.
भोपाळ
मा ळ वा
छत्तीसगड संस्थाने
बस्तर संस्थान
नर्मदा न.
गोदावरी
जबलपूर
कटनी
इटारसी
नागपूर
कामठी
भंडारा
वर्धा
आर्वी
चांदा
छिंदवाडा
बालाघाट
मंडला
होशंगाबाद
अमरावती
एलिचपूर
अकोला
बुलढाणा
मलकापूर
यवतमाळ
बासीम
नांदेड
हैदराबाद
(निजामाबाद)
बीड
औरंगाबाद
पैठण
जालना
परभणी
हिंगोली
पुसद
उमरखेड
खंडवा
बऱ्हाणपूर
इंदूर
महू
उज्जनी
धार
सिरोंचा
अहेरी
भुसावळ

नागपुर प्रांताचा इतिहास

अनुक्रमणिका

चित्रें

नकाशे

हस्ताक्षरें

कांहीं प्रमुख वंशावळी

महत्त्वाच्या मित्या.

१ **परसोजी भोंसले** यास सेनासाहेब सुभ्याची सनद
शके १६२९ अखेर (इ. स. १७०७) बखर पा. २३
परसोजीचा मृत्यु शके १६३२. (फसली १११९)
इं. ता. १७०९-१०. (ना. का. ले. १ बखर पा. २४ टीप)
समाधिठिकाण- कृष्ण वेण्या सगमी मौ. खेड (साताऱ्याजवळ)
येथे असून स्मशान स्थळाचे व्यवस्थेकरिता शाहूने इनाम जमीन तेथेंच दिली. (ना. का. ले. ५०)

२ **कान्होजीस** सेनासाहेब सुभ्याचे पद इ. स. १७१० (ना. का. ले. ५०)
पदभ्रष्ट इ. स. १७३०
कान्होजीचा मृत्यु— साताऱ्यास शाहूच्या नजर कैदेत.

३ **पहिले रघूजीस** सेनासाहेब सुभ्याची सनद--
राज्या. शके ४९ (इ. स. १७२३) या सनदेत सेनासाहेब सुभ्याचे पदाचा उल्लेख नाही. वऱ्हाड, गोंडवण वगैरे प्रांताची चौथाई वगैरे हक्क वसूल करण्याची सनद आहे.
प. रघूजीचा मृत्यु : नागपुर येथे फाल्गुन शु० ३ शके १६७६.
इ. ता. १४-२-१७५५.

४ **जानोजीस** से. सा० सु. वस्त्रें. छत्रपतीकडून श्रावण शु।। ६ श. १६८३. इं. ता. ६-८-१७६१ नानासाहेब पेशव्याकडून इ. स. १७५७ मध्यें पुण्यास मिळाली होती परतु छत्रपतीकडून मिळाली नव्हती.
मृत्यु—मुक्काम येरळ प्र. नलदुर्ग प्रांत गगथडी येथें. वैशाख शु ।। १५ श. १६९४ (ता. १६।५।१७७२) (ना. भो. का. ले. २५)

५ **मुधोजी**—सेना धुरंधरीची वस्त्रे. इ. स. १७५७ नानासाहेबाकडून.
मृत्यु—नागपुरास. वैशाख शु।। १५ श. १७१० (ता. १९ मे. १७८८)

६ **दु० रघूजी.** सेनासा० सु० वस्त्रे—२४।६।१७७५.
मृत्यु—नागपुर येथें. मि. फाल्गुन व।। ९ श. १७३७ (२२।३।१८१६).

७ **व्यंकोजी** सेना धुरंधरीची वस्त्रें.

मृत्यु काशी येथें. सन. १८११ ऑगस्ट. (श्रावण श० १७३३)

८ **खंडोजी ऊ० चिमणाबापू** सेना. बहाद्दर—सनद व वस्त्रें व मडल्याची सनद. ता. ६।२।१७८०

मृत्यु—नागपुरास. श्रावण व. १० श. १७११ ता. १६।८।१७८९.

९ **दु. परसोजी ऊ. बाळासाहेब**— वस्त्रें १४।४।१८१६

मृत्यू—१।२।१८१७ इ. नागपुर येथे.

१० **आप्पासाहेब**—वस्त्रे २१।४।१८१७.कैद व राज्यभ्रष्ट १५।३।१८१८ इ.

मृत्यु—जोधपुर येथें. ता. १५।७।१८४० इ.

११ **ति० रघूजी**—गादीवर स्थापना १८१८

मृत्यु—नागपुर येथे ११।११।१८५३. त्यानतर राज्य खालसा.

शुद्धिपत्र

(सहज लक्षांत येणाऱ्या चुका दुरुस्त केल्या नाहीत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	शेवटची	ओडू	ओड्र
२	टीप १ ओळ ४	वरदाकले	वरदाकूले
३	शेवटची	उच्छकल्प	उच्चकल्प
४	३, ४	,,	,,
,,	२४	आटव्या	पांचव्या
५	१०	१८८	२४८
,,	२०	" गागेय " यापुढे " त्याचा पुत्र कर्ण " ही अक्षरे जास्त वाचावी.	
६	टीप २-१	या	नाग
७	३	चित्रकोट	चक्रकोटच
,,	१८	उदयागिरी	उदयगिरि

११५ टीपेंतील छापलेला मजकूर खोडून त्या जागीं " वावीकर. पुढें पृष्ठ २४१ पहा " असे वाचावे.

२२४ टीप— जगन्नाथपुरी ही अक्षरे खोडावी व पुढे पुढील मजकूर वाचावा. " हे पुरुषोत्तमपुर जगन्नाथाच्या जवळच पण निराळें आहे. नकाशा पहा. "

पुरवणी शुद्धिपत्र

पृ	ओळ		अशुद्ध	शुद्ध
६	१९		मापुनर	सोनपूर
५३	१३		देवराव	महादेवभट
८८	१	पुतण्या	शुजाउद्दौला	नातू सिराजुद्दौला
११८	५		रघूजीस	मुधोजीस
१३३	१७		पेशवाईची	मैनासाहेबीची
२२१	२२		१८६५	१७६५
२३७	१२		गभाजी गणेश	गणेश गभाजी
२५३	२		१७६९	१७७९
२५८	५		नारोपत	यावर टीप 'नारो कृष्ण काळे'
२९२	१६		१७०९	१७९०
३७८	२५		१८१८	मन गाळावा
४८२	१३		काशीहून	प्रयागाहून

नागपुरच्या राजवटींतील कांहीं हस्ताक्षरांचे नमुने

—१—

पहिला रघूजी

—२—

Reproduced from "Selections from Peshwa Dafter No. 20" with the kind permission of the Govt. of Bombay.

-३-

मुधोजी

-४-

साबाजी

Reproduced from "Selections from Peshwa Dafter No. 20" with the kind permission of the Govt. of Bombay.

-५-

दिवाकर पुरुषोत्तम चोरघोडे

-६-

व्यंकोजी

Reproduced from "Selections from Peshwa Dafter No. 20" with the kind permission of the Govt. of Bombay.

नागपुर प्रांताचा इतिहास

भाग १ ला

प्राचीन काळ व मध्ययुग

मध्यप्रांत हा नैसर्गिक रीतीने अगर राजकीय परंपरेने एक सलग प्रांत नसून यदृच्छेनें भोसल्याच्या व त्यानंतर इंग्रजाच्या ताब्यांत आलेल्या प्रदेशाचें एक जाळें आहे. विंध्य पर्वताच्या व सातपुड्याच्या शाखा पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेल्या आहेत त्यातील डोंगराळ भाग हा प्राचीन सुधारणेच्या केंद्रात फारसा आला नाही त्याच्या उत्तरेकडील भाग उत्तर हिंदुस्थानच्या सुधारणांशी संलग्न असून प्रथम दक्षिणेकडील व नंतर चेदि देश या नांवानें संबोधिला जात असे हल्लीच्या जबलपूर व सागरच्या भोंवतालचा प्रदेश या चेदि देशात मोडत असे. पौराणिक–कालीन **शिशुपालाचा हा देश.**

अयोध्येचे राज्य कोसल या नावाने संबोधिले जात होते. नंतर त्याचे उत्तर–कोसल व दक्षिण–कोसल असे भाग झाले. **दक्षिण–कोसल देश** श्रीरामचंद्राचा पुत्र **कुश** याचे वांट्यास येऊन त्यानें विंध्य पर्वतांत **कुशस्थळी** अथवा **कुशावती** येथें राजधानी केल्याचा उल्लेख सांपडतो. रामायण, महाभारत, पद्मपुराण, वायुपुराण, विष्णुपुराण इत्यादि ग्रंथांतून या दक्षिण कोसल देशाचे उल्लेख आढळतात. रत्नावलि नाटिकेंत सेनापति **वत्स** यानें विंध्य पर्वताचे प्रदेशात कोसल देशाच्या राजास घेरलें असा उल्लेख आहे.

विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील प्रदेश हा **चेदि** देश या नांवानें मोडूं लागला. परतु दक्षिणेकडील प्रदेश मात्र **दक्षिण–कोसल** याच नांवानें संबोधिला जात असे त्याची मर्यादा उत्तरेस चेदि देश, **दक्षिणेस कलिंग,** पश्चिमेस विदर्भ व पूर्वेस उत्कल (ओड्र) ऊर्फ ओरिसा, वंग वगैरे देश

अशी होती यात नागपुर जिल्ह्याच्या पूर्वेपासून तो सर्व छत्तिसगड विभाग व विंध्य पर्वतापासून तो दक्षिणेस तेलगणापर्यंत मुलूख मोडत असे व या विस्तारानतर त्यास **महा–कोसल** असेहि म्हटलेले आढळतें.

वऱ्हाडच्या पूर्वेस जेथपावेतो मराठी भाषा चालू आहे तो थोडासा भाग हा मात्र या कोसल देशाच्या मर्यादेत येत नव्हता. तो पश्चिमेकडील विदर्भ प्रातात मोडत असे[१] अयोध्येच्या भोवतालच्या कोसल प्राताहून या कोसलाचे भिन्नत्व दर्शविण्याकरिता त्यास दक्षिण कोसल असे म्हणत; छत्तिसगडास क्वचित् प्राक्कोसल असेहि नाव होते[२] दक्षिण कोसल व प्राक्कोसल मिळून महाकोसल असेहि नाव सापडते. महाकोसलात विंध्य पर्वताचे उत्तरेकडील चेदि देशाचा समावेश होत नव्हता[३]

मध्ययुगात मात्र महाकोसल प्रातात अनेक राजघराणी होऊन गेली त्यामुळे या युगात **महाकोसल** हा मोठा सुधारलेला देश बनला. ही घराणी दीर्घकाल टिकून राहिल्यामुळे त्यानी केलेल्या लोकोपयोगी कामाच्या खुणा अद्याप दिसतात. त्या वेळचे अनेक ताम्रपट, शिलालेख व नाणी उपलब्ध आहेत. व अद्यापहि सापडत आहेत. या प्रदेशात बुद्ध धर्माचाहि प्रसार बराच झाला होता असे दिसते जबलपुराजवळील **रूपनाथ** येथील खडकावरील लेख, **भांदक** येथील गुहेतील लेख व छत्तीसगडातील अनेक लेख यावरून बुद्ध धर्माचा प्रसार या प्रातात बराच झाला होता असे दिसते **नागार्जुन** हा

---

१ मालविकाग्निमित्र नाटकात उल्लेख आहे की, विदर्भाचें राज्य वर्धा नदीच्या दोन्हीकडे असून दोघा भावांस ते वाटून देताना वर्धेच्या पश्चिमेकडील भाग एका भावास दिला व पूर्वेकडील अर्धा दुसऱ्यास दिला. " तो पृथग्वरदाकले शिष्टामुत्तरदक्षिणे " माल. अ. ५ श्लोक. १३ वऱ्हाड-चा इतिहास पा. ६१

२ क्वचित् काशीच्या प्रदेशास काशिकोसल अथवा प्राक्कोसल असे नाव सापडते.

३ प्रसिद्ध चिनी प्रवासी हुएनसग याने विदर्भाचाहि अतर्भाव चुकीने कोसलांत केला आहे. परंतु तो विदर्भांत स्वत: मुळीच न गेल्यामुळे ही त्याची चकी झाली असावी.

प्रसिद्ध बुद्ध पंडित जरी विदर्भांत जन्मलेला होता तरी तो महाकोसलातच प्रसिद्धीस आला. नागार्जुनाची गुहा **रामटेक** येथे दाखविण्यात येते.

बुद्ध धर्माप्रमाणेच जैन धर्माचाहि या प्रांतात एके काळी बराच प्रसार झाला होता असे दिसते. जैनांच्या अनेक मूर्ती ठिकठिकाणी सापडतात त्यापैकी बऱ्याच मूर्ती नागपूर येथील पदार्थसंग्रहालयात ठेविल्या आहेत.

मध्ययुग

मध्ययुगीन कालात हा प्रदेश वेळोवेळी मौर्य, गुप्त, आंध्र, राष्ट्रकूट, चालुक्य वगैरे परप्रांतस्थ साम्राज्यांत अंतर्गत झाला होता. यांचे विस्तृत वर्णन अन्यत्र उपलब्ध असून त्यांच्या कारकीर्दीत या प्रांतात घडलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टी उपलब्ध नाहीत. म्हणून या प्रांतात होऊन गेलेल्या राजवंशाचीच थोडक्यात माहिती देण्याचे आम्ही योजिले आहे.[१]

वाकाटक राजवंश—इ. स. तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत वाकाटक या नावाचे राजघराणे महाराष्ट्रात राज्य करीत होते. त्यांचा अमल उत्तरेस नर्मदेपर्यंत व पूर्वेस हल्लीच्या मराठी मध्यप्रांतावर होता. पश्चिमेस कोंकणापर्यंत व दक्षिणेस कृष्णा नदीपर्यंत त्यांचा अमल होता. या वंशाचे ताम्रपट व शिलालेख शिवणी, चांदूर व बुंदेलखंडांतील नाचणा येथपर्यंत सापडले आहेत. हे राजे मुख्यत्वे विदर्भ ऊर्फ महाराष्ट्राचे राजे होते, तरी त्यांचा अमल मध्यप्रांतातील पश्चिम व उत्तर भागावर होता असे दिसते. त्यांच्या राजधानीचे गाव प्रवरपूर हे कोठे होते त्याचा अद्याप पत्ता लागला नाही. चंद्रपुराजवळील **भांदक** ऊर्फ **भद्रावती** हे त्यांचे राजधानीचे गाव असावे असा एक तर्क आहे. वाकाटकांचे समकालीन राज्य पूर्वेस हल्लीच्या छत्तीसगडातील त्या वेळच्या कोसलावर राज्य करणाऱ्या शरभपूरचे राज्य हे होते. शरभपूरच्या **महासुदेव** या राजाचे नाव तत्कालीन ताम्रपटात सापडते. कोसलाच्या राजासहि वाकाटकांनी जिंकिले होते असा उल्लेख एका ताम्रपटात सापडतो. त्याचप्रमाणे बुंदेलखंडातील **उच्छकल्प** वंशातील **व्याघ्रराज** नावा-

१ साधने 1 Hiralal's Inscriptions in C. P. and Berar. (2nd edition). 2 Mahakosal Historical Society's Papers. नं. १ च्या पुस्तकात सर्व मध्ययुगीन घराण्याची सविस्तर माहिती दिली आहे.

चा राजा वाकाटकाचा मांडलिक होता असे नाचणा येथील ताम्रपटात म्हटले आहे.

परिव्राजक (उच्छकल्प)–इ. स. पाचव्या शतकापासून जबलपुरचे आसपास **परिव्राजक व उच्छकल्प** या नावाचे राजवंश राज्य करीत होते. ते प्रथम गुप्त राजाचे मांडलिक होते असे बैतूलच्या शिलालेखावरून समजते. परिव्राजकाची राजधानी जबलपूर जिल्ह्यात **दाभाला** येथे होती व उच्छकल्पाची राजधानी वाघेलखंडात **उचेहरा** येथे होती. दाभाला ग्रामे **डाहल** असे नाव होते व त्यावरून त्या प्रांतास **डाहल** देश असेहि नाव होते. त्याची मर्यादा भागीरथीपासून नर्मदेपर्यंत समजली जात होती.[१]

श्रीपुरचे सोमवंशी राजे–छत्तिसगडात **शिरपुर** म्हणून एक प्राचीन गाव रायपुर जिल्ह्यात महानदीचे काठावर आहे. त्याचे जुने नाव **श्रीपुर** असे असून तेथे प्राचीन इमारतीचे अवशेष अद्याप आहेत. **श्रीपुर** येथे एक सोमवंशी राजकुल इ. स. चे सहाव्या शतकाचे सुमारास राज्य करीत होते. त्यास **राजर्षितुल्यकुल** असेहि त्याच्या ताम्रपटात लिहिलेले आहे. हे राजघराणे प्रथम **भद्रावती** ऊर्फ **भांदक** येथे राज्य करीत होते व तेथून ते पदभ्रष्ट झाल्यामुळे त्यांनी **श्रीपुर** येथे जाऊन कोसल देशावर राज्य केले असा तर्क आहे. या घराण्याचे ताम्रपट **शिरपुर, भांदक,** बलोदा, **राजीम** व **खरोद** वगैरे ठिकाणी सापडले आहेत. या वंशातील राजांनी आपला राज्यविस्तार ओरिसा प्रांतापर्यंत केला होता. त्याचेपैकी **महाभवगुप्त** (जनमेजय), **महाशिवगुप्त** (ययाति) व **महाभवगुप्त** (**भीमरथ**) यांनी ओरिसा प्रांतातील **पाटणा** व **सोनपुर** या भागातील गावे दान दिल्याबद्दल ताम्रपट सापडले आहेत.[२]

शरभपूर वंश– छत्तिसगडातच आठव्या शतकाचे सुमारास **शरभपुरचे** राजघराण्याचा उल्लेख सापडतो. या वंशाचे ताम्रपट छत्तिसगडात **रायपूर** व

१ भागीरथीनर्मदयोर्मध्यं डहलमंडलम् ।

Malkapuram stone Inscription

2 Banerji's History of Orissa Vol. I. Chap XIV

खेरियार येथे सापडले आहेत. त्यात **सुदेवराय** नावाच्या राजाचे नाव आहे हा **सुदेव** पश्चिमेकडील वाकाटकाच्या समकालीन होता.

कलचूरिवंश-- चेदि देशात म्हणजे हल्लीच्या जबलपुरचे भोवताली **कलचूरि** वंशाचे साम्राज्य होते. हे कलिचूरि राजे आपणास "**हैहय**" नांवाच्या क्षत्रिय राजघराण्याची शाखा असे म्हणवीत असत व आपल्या वंशाचा आरंभ रावणाचा पराभव करणाऱ्या सहस्रार्जुनापासून दाखवीत. जबलपुराजवळ **त्रिपुर** (हल्लीचे **तेवर**) म्हणून गाव आहे तेथे कलचूरि राजाची राजधानी होती. त्याच्या अमलाखाली सर्व चेदि देश येत असे. याचा मूळपुरुष **कोकल्लदेव** नावाचा समजला जातो या कलचूरि राजांनी स्वतःचा **चेदिशक** नावाचा शक सुरू केला त्याचा आरंभ इ. स. १४८ पासून होतो. हा शक चेदि व कोसल प्रांतात बरेच दिवस चालू होता.

कलचूरींचा राज्यविस्तार फार मोठा होता असे दिसते. हल्लीच्या मध्य-प्रांताशिवाय त्यांचे राज्य पश्चिमेस गुजराथेपर्यंत व उत्तरेस यमुना नदीपर्यंत पसरले होते अशाबद्दल पुरावा सापडतो.

कोकल्लदेव हा इ. स. च्या नवव्या शतकात होऊन गेला त्यावरून कलचूरि राजघराणे त्यापूर्वीहि बरेच दिवस नांदत होते असे दिसते. या घराण्याचे लग्नसंबंध राष्ट्रकूट, चंदेल, चव्हाण व चालुक्य वगैरे क्षत्रिय कुलांशी झालेले होते या राजवंशाने बारावे शतकाचे अखेरीपर्यंत राज्य केले व कलचूरि वंशात पहिला **कोकल्लदेव**[१] (इ. स. ८७५) व शेवटचा राजा **गांगेय** (इ. स. १०३८) हे राजे अतिशय प्रसिद्ध होते. गांगेयदेवास त्याचे पराक्रमावरून "**विक्रमादित्य**" असे म्हणतात व त्याने आपल्या नावाचे सोन्याचे नाणेहि पाडले होते त्याचेनंतर पाच सहा राजे या वंशात होऊन गेले परंतु त्यानंतर या वंशास उतरती कळा लागून भोवतालच्या राजांनी त्याचे सर्व राज्य घेतले कलचूरि राजघराणे अस्तास जाण्याचे सुमारास मध्यप्रांतात गोंडांनी आपली स्वतंत्र राज्ये स्थापिली

रतनपुरचे हैहयवंशी राजे--त्रिपुरीच्या कलचूरि ऊर्फ हैहयवंशी राजांपैकीच एका शाखेने दहाव्या शतकाचे सुमारास छत्तिसगडात म्हणजे त्या

१ तेषां हैहयभूभुजां समभवद्वंशे स चेदीश्वरः ।
श्रीकोकल्ल इति स्मरप्रतिकृतिर्विश्व-प्रमोदो यतः ॥

वेळच्या कोसल देशात स्वतंत्र राज्य स्थापिले. त्याची राजधानी बिलासपुराजवळ **तुम्माण**[1] येथे होती. परंतु पुढे ती **रतनपुर** येथे गेली. या राज्याचा पहिला पुरुष "**कलिंगराज**" नावाचा होता या वंशात "**जाजल्लदेव**" नावाचा प्रसिद्ध राजा झाला या वंशातील राजांनी पश्चिमेस भंडाऱ्यापर्यंत व दक्षिणेस तेलगणापर्यंत राज्य केले. बस्तर वगैरे संस्थाने त्यांनी आपल्या अमलाखालीं आणली या वंशातील राजांनी दिलेले अनेक ताम्रपट व शिलालेख सापडले आहेत व त्यावरून त्या वंशातील राजांची नांवे समजून येतात[2] भोसल्यांनी रतनपूरचे राज्य कबीज करीपर्यंत या वंशातील राजे रतनपुर येथें राज्य करीत होते चेदि प्रांतातील कलचूरि राजांप्रमाणेच याहि राजांनी आपल्या नावाचे नाणे पाडिले होते. कलचूरि वंशाच्या नाण्यावर एका बाजूस लक्ष्मीचे चित्र असून दुसऱ्या बाजूस राजाचे नांव असे परंतु रतनपुरच्या राजांनी लक्ष्मीच्या ऐवजी सिंहाचे चित्र ठेवलेले आढळते. या दोन्ही घराण्यातील राजांनी पाडलेली सोन्याची व ताब्याची नाणी नागपुर व कलकत्ता येथील पदार्थसंग्रहालयात ठेवलेली आहेत.[3]

रायपुरचा हैहयवंश– रतनपुरचे शाखेपैकी **सिंहण** नावाच्या मनुष्याने रायपुर जिल्ह्यातील **खल्लारी** नावाचे गावी स्वतंत्र राज्य स्थापिले. ते पंधराव्या शतकापासून तो आठराव्या शतकापर्यंत चालू होते व रतनपुरच्या शाखेप्रमाणेच नागपुरच्या भोसल्यांनी ते जिंकून घेतले

ओरिसातील **सोपुनर** (विनीतपुर) येथील सोमवंशी राजे यांचाहि अमल कोसल देशावर होता

---

१ तुम्माण येथे **वंकेश्वर** नावाचे प्रसिद्ध शिवालय होते.

रा. ब. हिरालाल यांचा तुम्माण नावाचा विस्तृतलेख महाकोसल हि. सो. चे कागदात छापला आहे. पा. ३४

२ या वंशातील का राजाच्या शशिप्रभा नावाच्या मुलीशी धारानगरच्या सिंधुराजाचा (भोजाचा बाप) विवाह झाला होता, अशी कथा नवसाहसांक नावाच्या काव्यात आहे (प्रो. मिराशी यांचा भा. इ. स. त्रै वर्ष १३ अंक २ मधील लेख पहा).

3 The Coins of India by C. J Brown P. 52. पहा.

नागवंशी राजे--हैययाप्रमाणेच छत्तिसगडात नागवशी नावाचे रजपूत अनेक ठिकाणी राज्य करीत होते. त्यापैकी **कवरध** व **खैरागड** येथील हल्लीचे सस्थानिक व बेस्तर सस्थानातील **चित्रकोट**चे राजे वगैरे होत. **बस्तर** येथील हल्लीचे सस्थानिक व "काकतीय" नावाचे क्षत्रिय घराण्यातील आहेत पण ही सर्व घराणी विशेष प्राचीन नसून अलिकडची आहेत.

वरील राजघराण्याशिवाय व त्याचे पूर्वी (इ. स पूर्वी) कलिंगदेशच्या **खारवेल** राजाचेहि साम्राज्य महाकोसलावर होते असे दिसते. **खारवेल** हा राजा **चेदिवंशीय** असून त्याने कलिग देशात मौर्यानतर स्वतत्र राज्य स्थापिले. नतर त्याने उत्तर हिंदुस्थानातहि स्वाऱ्या करून एक मोठे साम्राज्य स्थापन केले त्याने कलिग देशाचा विस्तार ओरिसाप्रातापर्यंत वाढविला त्यावरून **कलिंग**, **तोशल** व **उत्कल** मिळून **त्रिकलिंग** असे नाव पडले खारवेल हा जैनधर्मीय राजा असून त्याने त्या धर्माचा फार प्रसार केला त्याची राणी ही " **वज्रागड** ऊर्फ **वयिरागड**" येथील राजकन्या होती. वज्रागड म्हणजे हल्लीचा चादा जिल्ह्यातील **वैरागड** हेच होते असे अनेक पुराव्यावरून सिद्ध झाले आहे [१]

खारवेलाच्या नतर त्याच्या वशजाचे राज्य बरेच दिवस कलिग देशावर चालू होते. ओरिसा प्रातातील **जगन्नाथपुरी** या जिल्ह्यात **भुवनेश्वर** या गावाजवळ **उदयगिरी** नावाच्या टेकडीवर खारवेलाच्या वेळचा खडकावर कोरलेला एक लेख सापडला आहे त्यावरून खारवेलाच्या वशाचा पत्ता लागला आहे खारवेल हा इ. स. पूर्वी सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी उदयास आला

समुद्रगुप्ताची स्वारी:-- प्रख्यात गुप्तवंशीय राजा **समुद्रगुप्त** याने दक्षिणेकडेस स्वारी केली. त्यावेळी तो उत्तरेकडून चेदि देशातून कोसल

---

१ Banerji's History of Orissa Vol. I P. 78

वैरागड व बस्तर सस्थानातील चक्रकोट या गावाचा उल्लेख एकाच शिलालेखांत आला आहे.

प्रांतात शिरला व हल्लीच्या छत्तिसगड व गोंडवनातून दक्षिणेस कलिंग व आंध्र देशात गेला कोसलाधिपति **महेंद्रराजाशी** त्याची लढाई होऊन महेंद्राचा पराभव झाला.

चिनी प्रवासी हूएनसंग याचा प्रवास (इ. स. ६२९–६४५) -- बुद्धधर्माचा विख्यात तत्त्वज्ञानी **नागार्जुन** हा पूर्वी महाकोसल प्रांतात रहात होता. त्यामुळे हूएनसंग हा दक्षिणेस कलिंग प्रांतात[१] गेला असताहि मुद्दाम उत्तरेस जाऊन या प्रांतात आला मार्गात दाट अरण्ये असल्यामुळे त्यास या प्रांतात येण्यास फार कष्ट सोसावे लागले

या प्रवाशाने महाकोसलाचे मोठे विस्तृत वर्णन आपल्या ग्रंथात केले आहे तो म्हणतो, "या प्रांताचा घेर एक हजार मैलाचा असून भोवताली मोठमोठे डोंगर आहेत व दाट जंगलानी व दलदलीच्या प्रदेशानी हा देश भरलेला आहे. या प्रदेशाच्या राजधानीचे नगर फार मोठे असून त्याचा परीघ चाळीस ली (सुमारे ६॥ मैल) होता. तेथील राजा क्षत्रिय असून बुद्ध-मतानुयायी होता. या देशात बुद्धधर्माचे शंभर मठ असून महायान पंथाचे दहा हजार भिक्षु त्यात रहात होते. राजधानीच्या बाहेरच एक मठ असून तेथें अशोकाने बांधलेला एक स्तूप होता. नागार्जुन याच मठात रहात असे"

नागार्जुन हा भरतखंडातील त्या वेळच्या सर्व पंडितात श्रेष्ठ म्हणून समजला जात होता. भरतखंडातील रसायन व वैद्यक शास्त्राचा तो जनक म्हणून समजला जातो. त्याचप्रमाणे बुद्धधर्मातील महायान पंथाच्या तत्त्व-ज्ञानाचा त्याने फार पुरस्कार करून त्यावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. नागा-र्जुन हा इ. स. च्या पहिल्या अगर दुसऱ्या शतकात होऊन गेला. त्या वेळच्या कोसलाच्या राजधानीचे गाव कोणते हे अद्याप नक्की ठरले नाही. नागार्जुन याने सर्व हिंदुस्थानभर व पंजाबपर्यन्त फिरून बौद्धधर्माचा प्रसार केला.

देवगिरीच्या यादवाचे राज्य वर्धेच्या पूर्वेस होते असे मानण्यास जागा आहे रामटेक येथील लक्ष्मणाचे देवळातील लेख या सुमाराचा असून त्यात

---

१ तो पूर्वेस जाऊन बंगालमधून कलिंग प्रांतात गेला होता.

सिहण व रामचंद्र या राजांची नावे आहेत व त्यास यादववंशीय असे म्हटले आहे.[१]

भाग २ रा.

गोंडांची कारकीर्द[२]

गोंड लोकांची लोकसंख्या सर्व हिंदुस्थानात मिळून तीस लक्ष आहे. अनार्य जातींपैकी ही एक महत्त्वाची जात आहे. हिंदुस्थानात आर्य लोकांचे पूर्वी राहणाऱ्या ज्या मूळच्या जाती होत्या, त्यातील गोंड ही एक आहे. भिल्ल, कोळी, कोरकू वगैरे अशाच दुसऱ्या ज्या जाती आहेत त्यापेक्षा गोंड हे जास्त सुधारलेले लोक होते व इतर लोकांप्रमाणे शिकार व लुटालूट हे धंदे न करता त्यांनी निरनिराळी व्यवस्थित राज्ये स्थापन करून शेतकीचा धंदा उचलला. हिंदू संस्कृतीचा पूर्ण फायदा घेऊन त्यांनी आपली सुधारणा केली. मुसलमान व रजपूत या लोकांच्या लढाऊपणाचे व राज्यकर्तृत्वाचे अनुकरण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला, परंतु जास्त व्यवस्थित व एकजुटीच्या शत्रूपुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही. तरी मानवी सुधारणेच्या कामात त्यांनी पुष्कळ कार्य केले आहे.

गोंड लोकांची मुख्य वस्ती मध्यहिंदुस्थानात आहे. जबलपूरपासून तेलंगणापर्यंत उत्तर-दक्षिण व वऱ्हाडच्या सातपुड्यापासून छत्तिसगडपर्यंत पूर्व-पश्चिम असा या लोकांचा विस्तार आहे. वऱ्हाड खेरीजकरून मध्यप्रांताचा

---

१ रा. ब. हिरालाल यांनी हे राजे हैहयवंशी होते असे म्हटले आहे परंतु ते बरोबर दिसत नाही. हैहय राजे जरी यदुवंशी होते तरी त्यांना कोठेहि यादववंशीय असे म्हटले नाही. हैहयवंशीय असेच म्हटले आहे. दुसऱ्या आवृत्तीत रा. ब. यांनी पूर्वीच मत बदलल्यासारखे दिसते.

P. Inscriptions. P. 3 (2nd edition)

लांजी येथेहि रामदेव यादव याचा एक ताम्रपट सापडला आहे. त्यावरून यादवांचे राज्य रामटेकच्या पूर्वेसहि होते असे दिसते (सदरहू पान २०पहा.)

२ हा भाग प्रस्तुत लेखकाने चित्रमय जगत् या मासिकात छापून प्रसिद्ध केला होता.

मोडून निघाला व **सुरभी पाठक** याजकडे गेला त्यालाहि नर्मदामाईचा तसाच दृष्टांत झाला होता त्याने जदुरायाकडून नर्मदेमध्ये जाऊन संकल्प करविला की, "मी राजा झाल्यास तुला प्रधानपद देईन" नंतर सुरभीने जदुरायास गढा येथे जाऊन तेथील राजाचे येथे नोकरी धरण्यास सांगितले.

जदुराय त्याप्रमाणे गढा येथे गेला गढा येथील गोंड राजास पुत्र नसून एकच कन्या होती व आपल्या प्रधानाच्या सल्ल्याने तिला अनुरूप पति मिळावा म्हणून त्याने पुढील युक्ति योजिली होती नर्मदेच्या काठी त्याने सर्व लोक जमा केले व आपल्या पदरच्या पाळीव पक्ष्यांपैकी एक मैना मोकळी सोडून ती ज्याच्या डोक्यावर बसेल त्यास ती मुलगी व राज्यपद देण्याचे त्याने ठरविले होते ती मैना उडून नेमकीच जदुरायाच्या डोक्यावर बसली व अर्थातच राजकन्या व राज्यवैभव त्यास प्राप्त झाले

संग्रामशहा-- बहुतेक गोंड राजे आपले रजपुतत्व दाखविण्याकरिता आपल्या नावापुढे सिंग असे उपपद लावीत असत परंतु मुसलमान बादशहाशी जास्त जास्त संबंध येताच त्यांनी आपल्या नावापुढे शहा हे पद जोडणे सुरू केले त्यामुळे बहुतेक गोंड राजांच्या नावापुढे शहा अशी पदवी घेतलेली दिसते.

गढा येथील राजघराण्यात जदुरायानंतर संग्रामशहा हा राजा झाला. त्याचे राज्य पूर्वी लहान होते संग्रामशहाने आपल्या राज्याच्या भोवतालचा प्रदेश जिंकून आपले राज्य बरेच वाढविले नर्मदेच्या काठचा बराच प्रदेश, हल्लीचा सागर व दमो जिल्हा, व भोपाळ संस्थानचा बराचसा भाग त्याचे राज्यात मोडत असे आपले राज्याचे मजबुतीकरिता गढ्याचे पश्चिमेस चाळीस पन्नास कोसावर त्याने चोरागड म्हणून एक मजबूत किल्ला बांधिला. तो पुढील लढायांत बराच प्रसिद्धीस आला दोन उंच व मजबूत टेकड्यांवर हा किल्ला बांधला असून वर पाण्याचा भक्कम पुरवठा आहे गढा येथेहि त्याने अनेक देवालये व तलाव बांधले

एकंदरीने गढा येथील राजघराण्यात सर्वांत पराक्रमी व वैभवशाली राजा हाच होऊन गेला

दलपतशहा व राणी दुर्गावती--इ. स १५०० चे सुमारास दलपतशहाने राज्य केले हा संग्रामशहाचा मुलगा हा शरीराने देखणा असून

मोठा पराक्रमीहि होता त्यामुळे त्यास अनुरूप वधू मिळावी अशी त्याच्या बापाची फार इच्छा होती.

त्यावेळी महोबा येथील रजपूत चंडेल राजाची मुलगी **दुर्गावती** ही तिच्या सौंदर्याविषयी फार प्रसिद्ध होती व तिच्याविषयी पुष्कळांच्या मागण्या होत्या. त्यात एका रजपूत राजपुत्राचीहि मागणी होती दलपतशहाकरिताहि त्याच्या बापाने मागणी केली; परंतु दलपतशहा पडला गोंड राजा त्यामुळे तिच्या बापाचा ओढा वरील रजपूत राजपुत्राकडे जास्त होता. दलपतशहाचे पराक्रमाची माहिती दुर्गावतीस झाल्यामुळे तिचे मन दलपतशहाकडे होते असेहि वर्णन ऐकण्यात आहे की, दुर्गावतीने रुक्मिणी-प्रमाणेच दलपतशहाकडे निरोप पाठवून तरवारीच्या जोरावर बायको मिळविण्याची सूचना केली.

दलपतशहाने आपले शूर गोंड सैन्य जमवून आपले भावी सासऱ्याच्या व प्रतिस्पर्ध्याच्या लष्करावर चाल केली व त्याचा मोड करून लढाई जिंकली व मग मोठ्या आनंदाने दुर्गावतीच्या बापाने दुर्गावतीचे लग्न दलपतशहाशी लावून दिले

परंतु ऐश्वर्य चिरकाल टिकत नसते वैभवाच्या शिखरास गेलेल्या गढा येथील राजघराण्यास उतरती कळा लागण्याचे दिवस आले. दलपतशहा लग्नानंतर चारच वर्षांनी मरण पावला तरुण व सदर राणी दुर्गावतीस वैधव्यात दिवस काढण्याची वेळ आली. नाही म्हणण्यास दुःखात सुख म्हणून तिला वीरनारायण म्हणून एक मुलगा होता त्याकडे पाहून ती दिवस कंठीत होती

मनुष्याच्या अंगच्या गुणाची खरी पारख संकटाच्या वेळीच होते. त्याचप्रमाणे राणी दुर्गावतीची गोष्ट झाली. मुलगा लहान, राज्य मोठे वाढलेले व जवळच मुसलमानाचे बलाढ्य राज्य आपणास गिळकृत करण्यास टपलेले, अशा कठीण प्रसंगी मोठ्या जहामर्दीने व इज्जतीने राणी दुर्गावतीने कारभार केला इतर बायकाप्रमाणे मुळूमुळू रडत न बसता तिने स्वतः हाती कारभार घेऊन व मुलास उत्तम तऱ्हेने शिकवून अनेक लोकोपयोगी कामे केली. तलाव बांधले, किल्ले बांधले व देशात शांतता झाल्यामुळे वसूल चांगला येऊन संस्थानात पैसाही बराच शिल्लक राहिला.

राणी दुर्गावतीचा पुत्र वीरनारायण हा वयात येऊन कारभार सांभाळणार इतक्यात एक आपत्ति कोसळली. त्यावेळी अकबर बादशहा मोंगलाचे गादीवर असून माणिकपूर येथे आसफखान नावाचा एक सुभेदार होता. त्याचे लक्ष या राज्यावर गेले. असे म्हणतात की, त्याचे लक्ष नुसतें राज्यावरच नसून त्या राज्याच्या शिरोभागी झळकत असलेल्या राणी दुर्गावतीच्या सौंदर्यावर होते व या राज्यावर स्वारी करण्यात त्याचा दुहेरी हेतु होता.

राणी दुर्गावती भ्याली नाही तिने सिंगोरगड नावाच्या आपल्या किल्ल्यावर आपले ठाणे दिले व तेथून मोगल लष्कराशी सामना देण्याची तयारी केली. तिने आपले सैन्य जमवून स्वत आघाडीस राहून मोगल सैन्याशी लढाई दिली. परन्तु कसलेल्या मोगल सैन्यापुढे तुटपुंजें गोंड लष्कर किती टिकाव धरणार ? राणी दुर्गावती व तिचे शूर गोंड लष्कर याचा पराभव होऊन तिला मागे हटावे लागले.

आसफखानाच्या लष्कराने तिचा पाठलाग केला. तिच्या सैन्याने गढामंडल्याचे दरम्यान पुन: एकदा लढाई दिली. परतु तिचा पुन: पराभव झाला मागे पळावे तर एका नदीस मोठा पूर आलेला असून ती ओलाडून जाणे शक्य नव्हते तेथेच रहावे तर कैद होऊन आसफखानाच्या ताब्यात जाऊन पातिव्रत्याचा भग होणार शेवटी खऱ्या रजपुताच्या ब्रीदास जागून मोठ्या धैर्याने तिने पूर्वी उदाहरण घालून देणाऱ्या असख्य रजपूत साध्वी स्त्रियाच्या कठोर व्रताचे अनुकरण केले व आपल्या हाताने आपला अत करून घेतला.

हिदुस्थानच्या पुण्यभूमीत चिरस्मरणीय झालेल्या अनेक साध्वी व पराक्रमी स्त्रियात राणी दुर्गावतीचे नाव अखड राहील. काळाच्या प्रचड जबड्यांत अत्युत्तम राजवैभवाचे सुख व कडेलोटाचे दु.ख ही दोन्हीहि लुप्तच होतात. परतु देशाभिमान, औदार्य, शीलरक्षण व स्वार्थत्याग या गुणानी भूषित झालेल्या व्यक्ती खरोखरच अमर असून काळाचे सर्वग्रासी उदर फोडून बाहेर येऊन कायम राहतात.

राणी दुर्गावतीचे नावाचा "राणी ताल" म्हणून मोठा तलाव व तिची समाधि जबलपूर व गढा याचे दरम्यान कायम आहे.

राणी **दुर्गावतीचा** पराभव होऊन ती रणागणावर जखमी झाली. तिचा कोवळा पुत्र **वीरनारायण** हाहि जखमी झाला. त्याला तिने आपल्या समक्ष रणमैदानातून माणसे देऊन सुरक्षित ठिकाणी पाठविले व स्वत: सर्व सैन्यास धीर देत लढत राहिली तिच्या कोमल अगात घुसलेले बाण आपल्या हाताने उपसून तिने फेकून दिले व आपल्या उरलेल्या सैन्यास धीर देत ती शेवटपर्यंत लढत राहिली; पण रणक्षेत्र सोडले नाही. शेवटी आता आपल्या सैन्याची पूर्ण वाताहत झाली व आपण जिवतपणी **आसफखानाच्या** सैन्याच्या हाती लागून आपली विटबना होणार हे पाहून तिने, तिच्याजवळ अंबारीत असलेल्या आपल्या **आधार** नावाच्या विश्वासू नोकरास सागितले की "माझ्या छातीत खजीर खुपसून माझा अत कर. पण मला शत्रूच्या हाती लागू देऊ नकोस." इमानी **आधाराच्या** हाताने हे घोर कर्म कसे होणार ! तो म्हणाला, "माझे हात या कामास कसे वाहतील ? मी तुम्हाला सुरक्षित घेऊन जातो " "तर मग काय रणातून पळून जाऊन अगर शत्रूच्या हाती सापडून माझा देह विटाळावा अशी तुझी इच्छा आहे? व याकरिताच का मी तुला वाढविले ?" असे म्हणून त्या वीरस्त्रीने आपल्या हातानें छातीत खजीर खुपसून घेतला व तिला जिवतपणी धरण्याम टपलेल्या भोवतालच्या मुसलमानी सैन्याची निराशा करून तिने धारातीर्थी देह ठेवला.

सातपुड्याच्या उत्तरेकडील टोकावर सग्रामशहाने **चौरागड** नावाचा मजबूत डोगरी किल्ला बाधला होता. जखमी झालेला **बीरनारायण** यास त्याच्या लोकानी पळवून या किल्ल्यात आणून ठेवलें. हल्लीच्या नरसिंगपुर जिल्ह्यात हा किल्ला आहे परतु **आसफखानानें** गढा घेतल्यानतर तो वीरनारायणाचा पाठलाग करीत आला व त्याने चौरागड किल्ल्यास वेढा दिला. आसफखानाच्या तरबेज सैन्यापुढे बीरनारायणासारख्या अल्पवयी व नवशिक्या योद्ध्याचा काय पाडाव लागणार ? शिवाय पराजयामुळे त्याचें सैन्य बेहिमती झालेले व त्याची सख्याहि अल्प परतु खऱ्या शूर मर्दाप्रमाणे कोवळ्या बीरनारायणानें किल्ल्याबाहेर येऊन आसफखानास लढाई दिली व लढत ल त मरण पावला. किल्ल्याबाहेर निघण्यापूर्वी आपला पराभव होऊन किल्ला शत्रूच्या हाती लागतो असें दिसताच " जोहार " करण्याचीहि त्यानें व्यवस्था करून ठेवली होती. आसफखानानें किल्ला

घेताच आतील स्त्रियानी घरास आग लावून जोहार केला पण त्यातूनहि दोन स्त्रिया त्याच्या दुर्दैवाने म्हणा अगर सुदैवानें म्हणा, जिवत निघाल्या एक राणी दुर्गावतीची बहीण **कमलावती** व दुसरी बीरनारायणाची भावी वधू, पुरागडच्या राजाची मुलगी या दोघीनाही अकबराच्या जनानखान्यात स्थळ मिळाले.

गढा व चोरागड येथील लुटीत आसफखानास एक हजार हत्ती व अगणित द्रव्य सापडले याच किल्ल्यात गढ्याचा खजिना व जडजवाहीर असे. आसफखानाने यापैकी तीनशे हत्ती व काही थोडसे द्रव्य मात्र अकबराकडे पावते केले व बाकीचे आपणच जिरविले ही गोष्ट अकबरास समजली व त्यावरून तो अकबराच्या मर्जीतून उतरून गेला

या वेळेपासून गढा येथील राजगोंडाचे राज्य लयास गेले परतु सूर्यास्त झाल्यानतर पूर्ण काळोख पडण्यापूर्वी संधिप्रकाश राहतो त्याप्रमाणे खरोखर निर्जीव स्थितीत पण बाह्यत जीव धरून हे घराणे काही काळपर्यंत टिकाव धरून राहिले. काही दिवस अकबराने नेमलेले सुभेदार या प्रदेशाचा कारभार करीत एकामागून एक सुभेदार येऊन गेले परतु कोणीहि टिकून राहीनात. शेवटी मूळच्याच राजघराण्यास आपला माडलिक अगर जहागिरदार करून त्याच्या स्वाधीन तो प्रदेश करणे अकबरास जास्त सोईस्कर वाटले.

बीरनारायणाचा चुलता व दलपतशहाचा भाऊ **चंद्रशहा** नावाचा होता. त्यास अकबराने गढ्याचा माडलिक म्हणून कबूल करून त्यास ते राज्य दिले. पण भोपाळच्या बाजूचा त्याचा बराच मुलूख काढून घेऊन आपल्या राज्यास त्याने जोडला. यामुळे गढ्याच्या राज्याची सत्ता बरीच कमी झाली व ते राजे म्हणजे एखाद्या मोठ्या जहागिरदारासारखे बनले.

चद्रशहाचा एक भाऊ **मधुकरशहा** नांवाचा होता. चद्रशहास ठार मारून तो गादीवर बसला व मोगल दरबारी स्वत: जाऊन व नजर नजराणे वगैरे देऊन त्याने आपली गादी सुरक्षित करून घेतली.

परतु **मधुकर** हा निर्ढावलेला खुनी नव्हता. आपल्या भावाचा खून केल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप झाला. तो इतका की देहात प्रायश्चित्त घेतल्या-

शिवाय यातून मुक्ति नाही असे त्याच्या मनाने घेतले व प्राण देण्याची एक अजब युक्ति त्याने शोधून काढली. एका जुनाट व वाळलेल्या पिपळाचे वृक्षाच्या पोकळ ढोलारात तो जाऊन बसला व आपल्या हाताने त्या झाडास अग्नि दिला ते वाळलेले झाड पेटून भडका झाला, त्यात तो शात चित्ताने मरण पावला व या तऱ्हेने त्याने कृतपापाचे क्षालन केले.

मधुकराचा पुत्र **प्रेमनारायण** नावाचा होता. तो व त्याचा मुलगा **हिरदे-शहा** (हृदयशहा) हे दिल्लीस मोगल दरबारात रहात असत.कारण यावेळी या राजगोडाना आपला डोगराळ साधेपणा टाकून देऊन दरबारच्या उलाढाली चालरीतीत आपणहि तरबेज झाले पाहिजे असे वाटू लागले होते. बापाचे मृत्यूची खबर लागताच **प्रेमनारायण** ऊर्फ **प्रेमशहा** हा बादशहाची परवानगी घेऊन गढा येथे आला व बापाचे गादीवर बसला पण एका अनपेक्षित सकटाने प्रेमशहाच्या सुग्रास ग्रहण लागले. ही हकीकत सागण्यापूर्वी दुसऱ्या एका चमत्कारिक व्यक्तीची माहिती दिली पाहिजे. ती व्यक्ति म्हणजे **बीरसिंगदेव** बुधेला ही होय. त्याचा थोडासा पूर्वेतिहास सागितला म्हणजे हा कशा तऱ्हेचा मनुष्य होता हे कळेल.

बीरसिंगदेव बुंधेला—बुंदेलखडात झाशीजवळ ओरछा (वोडसा) येथे राज **बीरसिंगदेव** म्हणून एक बुधेला रजपूत सस्थानिक होता. त्यावेळच्या रजपूत सस्थानिकाप्रमाणे अकबराच्या दरबारात तो एक खटपटी व उलाढाल्या गृहस्थ होता. दिल्लीच्या दरबारात त्याचे जाणेयेणे असून त्याचा मुलगा दरबारात कायमचा राहात असे. त्यावेळी सर्व लहानमोठे सस्थानिक सर्व उलाढालीवर नजर ठेवण्याकरिता व दरबारच्या रीतीभाती व डावपेच शिकण्याकरितां आपल्या मुलास तेथे ठेवीत व त्याप्रमाणे बादशहाभोवती या उपग्रहाचे एक मोठे जाळे बनत असे व त्याचा ते जरूर पडेल तसा उपयोगहि करून घेत असत.

अकबरनामा व ऐनीअकबरी ग्रथाचा कर्ता **अबुलफजल** याचे अकबराशी फार सख्य होते व तो त्याच्या विचाराने चालत असे. अकबराचा पुत्र **सेलिम** ऊर्फ **जहांगीर** याचे अकबराशी पटत नसे. अकबराचे वर्तन परधर्म-सहिष्णु असल्यामुळे कट्टे मुसलमान त्याच्याविरुद्ध असत. त्यातच जहागीर मिसळला. जहागीर हा स्वत: मुसलमानी धर्माचा मोटा अभिमानी होता अगर

त्याचें वर्तन त्या धर्मास पूर्ण धरून होते असा प्रकार नाही. परंतु अधिकार-लालसेने पुढे तीनचार पिढ्या मोगल घराण्यात मुलाने बापाच्या मरणाची वाट न पाहता त्याच्याविरुद्ध उठून अकाली गादीवर बसण्यास पहावे यांतलाच हाहि प्रकार होता अकबर जबरदस्त असल्यामुळे जहागिराचे औरंगजेबाप्रमाणे जमले नाही ही गोष्ट वेगळी.

अकबराने **अबुलफजल** यास दक्षिणेत अहमदनगरच्या कामगिरीवर ठेवून आपण **अशीरगडच्या** किल्ल्यास वेढा देऊन बसला होता. पाठीमागे जहा-गिरास त्याने बंदोबस्तात ठेविले होते तोच जहागिराने स्वत. स्वतंत्र होऊन आपल्या नावाने जाहीरनामे काढले व अलाहाबाद येथे ठाणे दिले. अकबराने किल्ल्यातील लोकांची मूठ दाबून अशीरगड घेऊन लागलीच तो आग्रा येथे गेला. जहागीर तीस हजार लष्कर घेऊन अकबराच्या भेटीस येत आहे असे समजताच अकबराने त्यास एक खरमरीत व धाकाचे पत्र पाठवून परत अलाहाबादेस जाण्यास सांगितले व बंगाल व बिहार प्रांताच्या सुभेदारीची सनद पाठविली त्याचप्रमाणे आपला विश्वासू दोस्त अबुलफजल यास सर्व वर्तमान लिहून त्यास ताबडतोब मदतीस बोलावले. अबुलफझल परत येण्यास निघाला.

अबुलफझलविषयी जहागिराचे मन आधीच कलुषित झाले होते. दक्षिणे-तून परत आल्यावर अकबर त्याला आपलेविरुद्ध पाठवील ही जहागिरास भीति होती. सबब रस्त्यातच अबुलफजल यास गाठून मारण्याकरिता त्याने बीरसिंगदेव यास सांगितले. कारण दक्षिणेतून आग्रा येथे येताना रस्त्यात बीरदेवसिंगाचा मुलूख लागत होता.

अबुलफझल यास काही दगा होणार अशी बातमी लागली होती पण त्याने तिकडे लक्ष न देता आग्र्याकडे कूच केले. **नरवारच्या** जवळ बीरसिंगदेवाने पांचशें स्वारासुद्धा अबुलफझलच्या टोळीवर हल्ला केला व अबुलफझलचे शीर कापून तें त्याने जहांगिराकडे अलाहाबादेस पाठविले. तेव्हापासून बीरसिंगदेव जहागिराच्या गळ्यांतला ताईत झाला. त्याला पुढे त्याने तीन हजार स्वारा-ची मनसब दिली. अबुलफझलच्या अशा मृत्यूमुळे अकबरास फार दुःख झाले. ही गोष्ट इ. स. १६०२ मध्यें झाली.

अकबर रागानें वेडा झाला व बीरसिंगास धरून आणण्याकरिता त्यानें एकामागून एक असे पुष्कळ सरदार पाठविले. बीरसिंगाचा त्यांनी पाठलाग केला पण सर्वांस झुकांड्या देत देत तो शेवटी कोणाच्याच हाती लागला नाही. शिवाय त्याला आतून जहांगिराचे पाठबळ असल्यामुळे त्याच्यावरचे संकट लौकरच गेले.

बीरसिंगदेवाने जहांगिराचे कारकीर्दीत मथुरा येथे **केशवराजाचें** एक सुंदर देऊळ बांधले होते. त्यास एकंदर ३३ लक्ष रुपये त्यावेळी खर्च आला होता. हिंदुस्थानच्या त्या वेळच्या अत्यंत सुंदर देवळांपैकी ते एक होते व कैक वर्षेपर्यंत त्याचे काम चालले होते. बीरसिंग हा जहांगिराचा आवडता असल्यामुळेच हे प्रचंड काम पार पडले. शहाजहानाच्या कारकीर्दीपासून नवीन देवळे बांधण्यास मनाई झाली होती. हे सुंदर देऊळ औरंगजेबाचे डोळ्यांत शल्यासारखे खुपत होते व ते पाडण्याचा त्याचा सारखा प्रयत्न चालला होता. दुसरा प्रयत्न काशी येथील विश्वेश्वराचे देऊळ पाडण्याचा. इ. स. १६६९ मध्ये ही दोन्ही कामे झाली. काशी येथील अधिकाऱ्यांनी औरंगजेबाचे हुकमावरून काशीविश्वेश्वराचे देऊळ पाडून जमीनदोस्त केले व तेथे लागलीच एका मशिदीचे काम सुरू केले. ही मशीद आता तेथे कायम आहे. तिचे पिछाडीस जुन्या विश्वेश्वराच्या देवळाचा काही भाग अद्याप शिल्लक आहे. विश्वेश्वराच्या देवळानंतर लागलीच दुसरी खबर मथुरेच्या अधिकाऱ्याकडून आली की बीरसिंगाचे केशवराजाचे देऊळ जमीनदोस्त करून तेथे मशिदीचे काम सुरू केले. सदरहू देवाची मूर्ति इतर मूर्तीप्रमाणे आग्र्यास पाठविली गेली व बेगमाच्या मशिदीच्या पायऱ्याखाली तिची संभावना झाली.

जहांगिराच्या कारकीर्दीत बीरसिंग हा दक्षिणेत मलिकंबराविरुद्ध झालेल्या स्वारीत मोगलांतर्फे हजर होता व वऱ्हाडांत बाळापूर, दौलताबाद या बाजूस बरेच दिवस होता.

बीरसिंगाचा पुत्र झुज्झारसिंग नावाचा होता तोहि बापाप्रमाणे शूर व क्रूर होता. इ. स. १६२७ मध्यें जहांगीर मरून शहाजहान गादीवर बसला. जहांगिरापूर्वी थोडेच दिवस बीरसिंग मरण पावला होता. शहाजहान नवीन आहे असे पाहून झुज्झारसिंगानें बंड केले. परंतु शहाजहानाने ते मोडलें व

झुज्झारशी सलोखा ठेविला. कारण शहाजहान हा अगदी नवीन होता शिवाय बादशहाने झुज्झार यास दक्षिणेकडे महाबतखानाबरोबर कामगिरी-वरहि पाठविले

इ. स. १६३४ मध्ये झुज्झारसिंगाने विनाकारण एक तटा उपस्थित केला मागे सांगितलेच आहे की गढा येथील गोंड राजा मधुकरशहा याने आत्म-हत्या केल्यानंतर त्याचा पुत्र प्रेमशहा हा येऊन गढ्याच्या गादीवर बसला. झुज्झारसिंगाने एकदम प्रेमशहावर स्वारी केली. या स्वारीस निमित्त काहीच नव्हते. काही ठिकाणी असे वर्णन आढळते की, प्रेमनारायण दिल्लीहून निघाला तो बीरसिंगदेव याच्या परत भेटीस न जाता तसाच गेला. हा बीरसिंगदेवास आपला उपमर्द वाटून त्याने मरताना आपला पुत्र झुज्झार यास याबद्दल सूड उगविण्यास सांगितले व म्हणून झुज्झार याने प्रेमशहावर स्वारी केली पण या दंतकथेत विशेष अर्थ दिसत नाही. बीरसिंग व झुज्झार हे स्वभावत:च क्रूर व लोभी होते व शेजारचे दुर्बळ गढ्याचे राज्य घेण्याचा मोह झुज्झार यास अनावर झाला. कदाचित् " त्वां पाणी गढूळ केले नसेल तर तुझ्या बापाने केले असेल. " अशापैकी काही तरी सबब दाखविण्याचा प्रकार झुज्झारने केला असेल

झुज्झारशी उघड्या मैदानात सामना देणे आपणास शक्य नाही असें पाहून प्रेमशहा चौरागडच्या किल्ल्यात जाऊन बंदोबस्ताने राहिला व झुज्झारने किल्ल्यास वेढा दिला पुष्कळ महिने झाले तरी वेढा उठेना व किल्ला शरण येईना. शेवटी झुज्झारने कपटाने किल्ला घेण्याचा बेत केला. प्रेमशहास त्याने निरोप पाठविला की, तुम्ही निर्भयपणे स्वत आमचे भेटीस किल्ल्याखाली यावे म्हणजे तुमचा आमचा तह होईल. या वचनावर विश्वास ठेवून प्रेमशहा आपला दिवाण **जयदेव बाजपाई** यास बरोबर घेऊन झुज्झारसिंगाचे भेटीस गेला. झुज्झारसिंगाने मारेकरी तयारच ठेवले होते. त्यांनी प्रेमशहा व जयदेव यांना क्रूरपणाने ठार केले. किल्ल्यास कोणी त्राता न राहिल्यामुळे तो लौकरच शरण आला. झुज्झारने किल्ल्यातील सर्व संपत्ति लुटून नेली व किल्ल्यावर आपले अधिकारी नेमून तो ऊर्च्छा येथे आपल्या राजधानीस निघून गेला.

प्रेमशहाचा पुत्र **हिरदेशहा** (हृदयशहा) हा दिल्लीस होता. त्याला हे वर्तमान समजताच तो गढा येथे गेला, परतु तेथे झुज्झारचा अमल बसलेला होता त्यामुळे त्यास कोणी विचारीना शिवाय कोणी पकडून झुज्झारसिगाकडे पाठवील ही भीति होती. शेवटी वेष पालटून तो गढ्याच्या जवळपास भटकत राहिला. त्याच्या वृद्ध दाईची त्याने मोठ्या प्रयासाने भेट घेऊन तिला आपली ओळख दिली तिने त्यास आश्रय देऊन त्याच्या बापाने एका गुप्त ठिकाणी ठेवलेली पुष्कळ सपत्ति त्याला दाखविली. त्या सपत्तीच्या आधाराने त्याने लष्कर ठेवले व भोपाळ येथील मोगलाचा मुसलमान सुभेदार वश करून घेतला त्याच्याच मार्फतीने त्याने शहाजहान बादशहाकडे सधान बाधले

शहाजहानाने प्रथम झुज्झार याजवर फर्मान सोडले की आमचा माडलिक गढ्याचा राजा यास मारून त्याचे राज्य घेतले यावद्दल झुज्झारने जबाब द्यावा ते सर्व राज्य व लुटलेल्या सपत्तीपैकी दहा लाख रुपये दिल्लीस पाठवावे झुज्झार याने या फर्मानानतर स्वारी होणार हे ओळखून त्याचा पुत्र **विक्रमजित** हा वऱ्हाडात बालाघाटी मोगल सरदार **खानडौरान** याच्या हाताखाली होता त्यास पत्र लिहून ताबडतोब निघून येण्यास सागितले त्याप्रमाणे तो आपल्या सैन्यासह निसटून उत्तरेकडे चालला. मध्यतरी मोगल सरदार **खानजमान** याने त्यावर हल्ला करून त्याचे सैन्याची वाताहत केली व स्वत विक्रमजित जखमी झाला. पुढे मोठ्या कष्टाने, आडवाटेने व डोगराळ रस्त्याने तो येऊन बापास मिळाला.

" बादशहानाम्यात " पुढील हकीकत दिली आहे. " शहाजहानाने **सुंदर कबराय** (कविराज) नावाचा मनुष्य झुज्झारकडे पाठविला व त्यास तहाच्या पुढील अटी सागितल्या. (१) झुज्झार याने आग्रा प्रातातील एक सरकार (जिल्हा) बादशहास द्यावा. (२) त्या ऐवजी झुज्झार याने गोडाचे राज्यातील चौरागड किल्ला व त्या खालचा प्रदेश घ्यावा. (३) चौरागडच्या लुटीपैकी तीन लक्ष रुपये बादशहास द्यावे. (४) झुज्झारने आपण स्वत खानजमानाच्या हाताखाली वऱ्हाडात सैन्यासुद्धां जावे. (५) त्याचा पुत्र विक्रमजित यास मोगल दरबारी ठेवावे.

झुज्झारने ह्या अटी मान्य केल्या नाहीत व सुंदर हा परत आला. शहाजहानाने तीन सरदार औरंगजेबाचे हाताखाली देऊन त्यास झुज्झार-सिंगावर पाठविले. मोगल लष्कराने ऊच्छा येथून झुज्झारसिंगास हाकून ते ठिकाण आपल्या ताब्यात घेतले. झुज्झारसिंग हा चौरागडच्या किल्ल्यात जाऊन बंदोबस्ताने राहिला हा किल्ला मजबूत असल्यामुळे तेथे आपला बचाव होईल असे त्यास वाटले तो स्वत त्या किल्ल्याजवळ दोन कोसावर शहापूर म्हणून गाव आहे, तेथे तळ देऊन राहिला.

औरंगजेब व त्याचे तिघे सरदार शहापुरावर चालून गेले. हिरदेशहा हाहि या सैन्यात असावा. एवढ्या मोठ्या सैन्याशी टक्कर देण्याची झुज्झार-सिंगाची तयारी नव्हती. शेवटी त्याने चौरागड किल्ल्यातील सर्व द्रव्य घेतले, तोफा फोडून टाकल्या, मोठमोठ्या इमारती पाडून टाकल्या व शत्रूस उप-योग होऊ नये अशी त्या किल्ल्याची त्याने स्थिति केली व गोंडवणांतून दक्षिणेस निघाला त्याचेबरोबर त्याच्या बायकाहि होत्या मोगल सैन्याने जोराने पाठलाग केला तेव्हां बायकाच्याने त्याच्याबरोबर मजला होईनात मुसलमान इतिहासकार सांगतात की त्याने काही बायका मारून टाकल्या व मग शत्रूवर उलटून लढाई दिली पण त्याचा मोड झाला शेवटी लांब मजला मारीत तो चंद्रपुराकडे गेला. तिकडच्या गोंडांनी त्याच्या सैन्याचा विध्वंस केला व त्यालाहि ठार मारले पाठीमागून मोगल लष्कर आले व त्यांनी मोठ्या प्रयासाने झुज्झार व त्याचा पुत्र विक्रमजित याची प्रेते हुडकून काढली व त्याची शिरे कापून बादशहाकडे पाठविली. त्याने ती वेशीस टांगून ठेविली होती

गढ्याचे दुर्दैवी गादीवर **हिरदेशहाची** स्थापना झाली. परंतु पंधरा वर्षांनतर बादशहाची त्याच्यावर अवकृपा झाली. राजगोंडाचे अकारण वैरी जे बुंधेले त्यांचेच हाताने पुन: गोंडाचा उच्छेद झाला झुज्झारसिंगाचा भाऊ **राजा पहाडसिंग** बुंधेला हा मोगलाचा एक हजारी मनसबदार होता त्यास शहाजहानाने इ. स. १६५१ मध्ये चौरागड घेण्याकरितां पाठविले. हिरदेशहा पळून गेला व त्यानें शेजारचे संस्थानिकाची मदत मागितली, परंतु काही उपयोग झाला नाही पहाडसिंगानें चौरागड व गढा काबीज केले व शहाजहानाने तोच प्रदेश पहाडसिंगास जहागीर दिला

हिरदेशहानें गढा गेल्यावर जबलपुराच्या दक्षिणेस **मंडला** येथे आपले ठाणे दिले. मडल्याचे जवळ चार पाच कोसावर **रामनगर** म्हणून एक सुदर ठिकाण आहे ते त्याने राहण्यास पसत करून तेथे वाडे बाधले. तेव्हापासून या घराण्यास गढामडळाचे राजे म्हणत व " गढामडळा " हेच नाव पुढे रूढ झाले त्यापूर्वी " गढाकटगा " असे नांव होते. कटगा नावाचें लहानसे गाव गढयाच्या नजीक आहे त्यावरून हे नाव पडले होते. जुने दौलताबाद शहर मोडून त्याचेच जसे औरगाबाद बनले आहे तसेच गढयाचेच हल्ली जबलपूर झाले आहे.

मडल्यास राजधानी गेल्यानतर या घराण्याचा इतिहास म्हणजे राज्याकरिता मारामाऱ्या व दुसऱ्याची मदत घेऊन आत्मनाश करून घेणे हा होय. हिरदेशहास दोन पुत्र **छत्तरशहा** व **हरिसिंग**. छत्तरशहा गादीवर बसला. त्याचा भाऊ हरिसिग त्याच वेळेपासून राज्यातला हिस्सा मागत होता पण त्यावेळी त्याचे काही चालले नाही. छत्तरशहा सात वर्षे राज्य करून मरण पावला. व त्याचा मुलगा **केसरीसिग** गादीवर बसला परतु हरिसिगाने बुदेलखडच्या **छत्रसाल** राजाची मदत घेऊन केसरीसिगाचा पराभव करून त्यास पकडून ठार मारले व आपण गादीवर बसला.

परतु **बाजपायी** घराण्यातील पुरुष या राजघराण्याचे एकनिष्ठ सेवक होते व राज्याकरिता त्यानी जीव दिले होते. त्याच घराण्यांतील **रामकृष्ण बाजपायी** याने मोठ्या चातुर्याने केसरीसिगाचा सात वर्षांचा मुलगा **नरिदशहा** (नरेंद्रशहा) यास हरिसिगाच्या तावडीतून सोडवून रामनगरास नेले व भोवतालचे आपले पक्षाचे लोक जमवून हरिसिगाशी लढाई दिली व त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारले. हरिसिगाचा मुलगा **पहाडसिग** नावाचा मोठा शूर होता; परतु तो पळून दक्षिणेत गेला व औरगजेबाचा सरदार **दिलेरखान** याच्या हाताखाली राहिला. विजापुरावरील स्वारीत त्याने बरीच कामगिरी केली. पुढे दिलेरखानाने पहाडसिगास काही सैन्य मदतीस दिले त्या सैन्यासह पहाडसिगाने नरिदशहाच्या सैन्याचा पराभव केला नरिदशहा व रामकृष्ण बाजपायी मडल्याहून सोहागपुरास जाऊन राहिले व मोगल लष्कर परत जाईपर्यंत

त्यांनी सैन्याची जमवाजमव केली. मोगल सैन्य निघून गेल्यानंतर त्यांनी पहाडसिंगावर हल्ला करून त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारले व नरिंद मंडल्यांप राज्य करू लागला.

पहाडसिंगास दोन पुत्र होते पहाडसिंगाचा पराभव होताच ते पळून गेले व कोणाची तरी मदत घेऊन स्वारी करून गढामंडल्याचे राज्य घेण्याची खटपट करूं लागले. मोगल दरबारातून मदत मिळण्याची त्यांनी खटपट केली औरंगजेबाची मदत मिळेल या आशेने त्यांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारला व **अबदुल रहिमान** व **अबदुल हाजी** या नावांनी त्यांनी नवीन अवतार धारण केला या वेळी औरंगजेब स्वतःच्याच गडबडीत होता, त्यामुळे त्याचेकडून या राजपुत्रास काही मदत मिळाली नाही. परंतु इतर काही सरदारांनी मदत दिली. त्यासह त्यांनी नरिंदशहावर स्वारी केली. तसेच मराठ्याचीहि त्यांनी मदत मिळविली होती. परंतु नरिंदशहाकडील मुत्सद्दी मंडळीहि सावध होती मराठ्यांना त्यांनी जास्त लालूच दाखवून अलग ठेवले व दोघा पठाण सरदाराची मदत घेऊन नूतन रहिमान व हाजी याशी लढाई देऊन त्याचा पराभव केला. त्याच युद्धात ते दोघे शत्रू ठारहि झाले व नरिंदशहा त्या बाबतीत निर्विघ्न झाला.

परंतु एक नवीनच विघ्न उभे राहिले. ते दोघे पठाण सरदार आपणच सर्व मुलूख दाबून बसले शेवटी नरिंदशहाने देवगडचा प्रसिद्ध गोंड राजा **बखतबुलंद** याची मदत घेऊन त्या पठाणाशी दोन लढाया करून त्यांना ठार मारले. बखतबुलंद यास तरी थोडासा मुलूख द्यावाच लागला. बखतबुलंदाचा पुढे नागपूरकर भोसल्याच्या राजकारणात संबंध आला आहे.

नरिंदशहाने ३७ वर्षे राज्य केले व इ स १७३२ मध्ये तो मरण पावला. त्याचे नंतर त्याचा पुत्र **महाराजशहा** गादीवर बसला

मराठ्यांची स्वारी
व
गढामंडल्याच्या राज्याचा नाश

महाराजशहा गादीवर असताना मराठ्यांचा प्रवेश प्रथम या राज्यात झाला मोगलांची सत्ता नामशेष झाल्यानंतर मराठ्यांचा उदयकाल आला उत्तरहिंदुस्थानातील प्रभुत्वाबद्दल **पहिले बाजीराव** व **पहिले रघूजी भोंसले** याजमध्ये चुरस लागली होती. रघूजीने प्रथम गढामंडल्यावर स्वारी करून तेथून खंडणी घेतली. बाजीराव पेशव्यास याबद्दल राग आला त्यांचे म्हणणे हा भाग पेशव्यांचे कार्यक्षेत्रापैकी होय व रघूजीने पाहिजे तर बंगाल्याकडे हात पाय लांबवावेत पुढे बाजीरावाने तो प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला बाजीराव मेल्यावर इ. स १७४२ मध्ये नानासाहेबाने लष्कर पाठवून महाराजशहाचा पराभव केला. त्या लढाईत महाराजशहा मरण पावल्याचे दिसते त्यानंतर त्याचे पुत्र **शिवराजशहा** व **निजामशहा** गादीवर बसले व मराठ्यांस खंडणी व चौथाई देऊ लागले. त्या वेळी त्यांचा मुलूख अगदी थोडा राहिला होता व उत्पन्न दरसाल चौदा लाखांचे होते ते पेशव्यांना चार लाख रुपये चौथाईबद्दल देत होते पेशवे वरील मुलखावर नावाला तरी दिल्लीच्या बादशहाचा हक्क दाखवीत व बादशहाच्या सनदेवरून चौथाईची वसूली करीत.

भोसल्यांना अर्थात् हे पसंत पडले नाही. पण त्या वेळी पेशव्यांचा जोर असल्यामुळे ते मुकाट्याने बसले. पण हा मुलूख पेशव्यांच्या ताब्यातून घेण्याकरिता मुधोजी भोसल्याने इंग्रजांचीसुद्धा मदत मागण्यास कमी केले नाही.

निजामशहाचा पुतण्या **नरहरशहा** हा मराठ्यांच्या विरुद्ध उठल्यामुळे त्यास पेशव्यांनी सागर व झांशी येथील अधिकाऱ्यांकडून काढून टाकून सर्व मुलूख आपल्या ताब्यात घेतला **सुमेरशहा** नावाच्या या घराण्यातील एका मनुष्यास पेशव्यांनी काही जहागीर देऊन खूष ठेवलें. पुढे पुण्याचे राज्य खालसा होईपर्यंत हीच स्थिति कायम होती.

पुण्याचे राज्य खालसा झाल्यावर हा मुलूखही इंग्रजाकडे गेला व त्यानीहि या घराण्यातील लोकाकडे पूर्ववत् जहागीर चालू ठेवली. इ. स. १८५७ च्या बडाच्या वावटळीत **शंकरशहा** व त्याचा पुत्र **रघुनाथशहा** हे सापडले त्यानी बडवाल्यास सामील होऊन आपण स्वतत्र राजे असल्याचे जाहीर केले व थोडेसे लष्कर तयार करून बडाचा बावटा लावला. त्यानंतर इंग्रजी लष्कर जाऊन त्याना पकडण्यात आले व काही चौकशी होऊन त्याना ता. १८ सप्टेबर १८५७ इ रोजी तोफेच्या तोडी देऊन त्यांच्या चिधड्या उडाल्या. त्याच्यावर जबलपूर येथील इंग्रजी रेसिडेटाचा खून करण्याचा कट केल्याबद्दल व बडाबद्दल आरोप ठेवून एका लष्करी कमेटीमार्फत त्याची चौकशी करण्यात आली होती.

रघुनाथशहास दोन अज्ञान पुत्र होते. त्याचा वश दमो जिल्ह्यात असून त्यास काही पेन्शन मिळते.

शकरशहा व रघुनाथशहा यास तोफेचे तोडी दिलेले समजताच रामगड येथील राजगोड राणीने बड पुकारले. १८५७ च्या बडाच्या वेळी ज्याला फावले त्याने या सधीचा फायदा घेतल्याशिवाय सोडले नाही. या राणीचे नाव माहीत नाही. पण तिचे चरित्र झाशीच्या लक्ष्मीबाईसारखेच मर्दपणाचे आहे. तिने स्वत लष्कराचे प्रमुखत्व घेऊन व स्वतः लढून इंग्रजी लष्कराशी अनेक झटापटी केल्या. शेवटी पराभव झाल्यावर तिचा पाठलाग इंग्रजी लष्कराने केला. मोठ्या बहादुरीने लढत लढत तिने शत्रूस झुकाड्या दिल्या. परतु नाइलाज होताच घोड्याखाली उतरून आपल्या शिपायापैकी एकाची तलवार घेऊन इंग्रजी लष्कराच्या लगटीत पहाता पाहता तिने त्या तलवारीने आपल्या हाताने आपला अत करून घेतला, परतु जिवतपणी शत्रूच्या हातात सापडली नाही. अशा अनेक शूर स्त्रिया अद्याप या देशाच्या इतिहासात अप्रसिद्ध आहेत.

माळव्यापासून तो बगाल्यापर्यंत व बुदेलखडापासून तो वऱ्हाड नागपूरपर्यंत सत्ता गाजविलेल्या एका गोड घराण्याचा इतिहास या प्रकारचा आहे. गोंड म्हणजे बिनसुधारलेले रानटी लोक अशी साधारण समजूत आहे; पण या राजघराण्यातील पुरुषानी व स्त्रियानी जी सुधारणेची कामे केली

आहेत ती त्या वेळच्या इतर सुधारलेल्या राजाच्यापेक्षा काही कमी नाहीत हे राजे विद्वानाचे चहाते असून विद्वान् पडिताना पदरी बाळगीत. त्यापैकी हिरदेशहा याने जयगोविद नावाच्या पडिताकडून आपल्या घराण्याचे आरभापासून वशवर्णन सस्कृत काव्यात करून ते मडल्याजवळ रामनगर येथील आपल्या राजवाड्यावर शिलेवर कोरून ठेवलेले अद्याप कायम आहे हे काव्य ५२ श्लोकात असून सवत १७२४ मध्ये ते खोदलेले आहे असा शेवटी लेख आहे

दुसऱ्या एका राजाने आपले सर्व लक्ष शेती सुधारण्याकडे लावले होते राणी दुर्गावतीच्या सुधारणासबधी मागेच वर्णन आले आहे.

गढामडल्याचे राज्य मोडकळीस आले त्या सुमारास देवगड येथील दुसरे गोड राजघराणे उदयास आले व त्यानेहि आपले कर्तृत्व काही दिवस गाजविले. त्याच घराण्यात प्रसिद्ध बखतबुलद झाला.

देवगड येथील घराणें

गढा येथील राजघराण्यास उतरती कळा लागण्याच्या सुमारास देवगड येथे एका गोड घराण्याचा उदय झाला नागपुराहून छिदवाड्यास जाण्याच्या रस्त्यावर थोडेसे आडमार्गास पण जवळच देवगडचा मोडकळीस आलेला किल्ला व ओसाड झालेले पायथ्याचे देवगड गाव आहे. मध्यहिदुस्थानातील डोगरात व दाट जगलात गोडानी आश्रय केला होता व मुसलमानाच्या प्रखर माऱ्यामुळे उघड्या मैदानात होईल तोपर्यंत न येता दुर्गम अशा प्रदेशात हे गोड लोक व त्याचे राजे म्हणविणारे नाईक दबा धरून वसत असत.

देवगडचे गोड घराणे मूळचे हरया अगर हरयागड या ठिकाणचे. **जातबा** म्हणून त्याचा मूळपुरुष पराक्रमी निघाला व बारा कोसांवर **देवगड** ही सोईची जागा पाहून तेथे त्याने आपले ठाणे दिले. हा सर्व प्रात मूळचा गढ्याच्या राज्यातला होता. गढ्याचे राज्य मुसलमान सुभेदाराच्या अमलाखाली गेल्यावर हा प्रदेशहि मोगलांच्या ताब्यांत गेला. परंतु मोग-

लाचा ताबा नावाचाच असून गढा येथील राजघराण्यातील पुरुषापासून खडणी घेऊन त्याच्याच ताब्यात मुलूख ठेवीत असत. कारण हा प्रदेश उत्पन्नास कमी, वस्ती रानटी व मुलूख जगली यामुळे खर्चास महाग होता. जातबा हा गढ्याच्या राजाचा माडलिक होता. पण गढ्याचे राज्यच मोगलाचे माडलिक बनले तेव्हा तो मोगलाचा माडलिक झाला. अकबराच्या वेळेस तो एक महत्त्वाचा संस्थानिक होता व त्याचेजवळ दोन हजार स्वार, पन्नास हजार पायदळ व शभर हत्ती होते असे ऐनी अकबरीत वर्णन आहे त्याने आपल्या नावाचे नाणे पाडले होते. त्याने पश्चिमेस व दक्षिणेस नागपुरापर्यंत आपला अमल वाढविला व नागपुरास एक किल्ला बाधून तेथेहि एक ठाणे ठेवले हा किल्ला नागपुरास शहरात असून देवगडचे गोंड राजे त्यात रहातात व त्याना "किल्लेवाले राजे" म्हणतात.

जातबानतर त्याचा मुलगा **कोकशाह** हा (इ स १६०० चे सुमारास) गादीवर बसला त्याने मोगलाची खडणी वेळेवर दिली नाही म्हणून शहाजहानचा सरदार खानडौरान याने वऱ्हाडातून स्वारी करून देवगडच्या मुलखापैकी नागपुरापर्यंत प्रदेश घेतला व खुद्द नागपूरच्या कल्ल्यास इ स १६३७ मध्ये वेढा दिला व सुरुग लावून तीन चार बुरूज उडवून दिले. नतर कोकशहाने देवगडाहून येऊन तह केला व दीड लाख रुपये व पावणेदोनशे हत्ती देऊन हे सकट टाळले. नागपूरच्या किल्ल्यावर कोकशहाकडून देवजी नावाचा किल्लेदार होता नागपूरचा किल्ला परत कोकशहाचे ताब्यात मिळाला.

शहाजहानाच्या कारकीर्दीत त्याचा सरदार शहानवाजखान याने इ स. १६४८ मध्ये पुन्हा देवगडावर स्वारी केली, परतु मूळचेच गरीब व मोगलाचे त्रासाने पिळून गेलेल्या देवगडच्या खजिन्यातून कांहीच प्राप्ति होण्यासारखी नव्हती. सर्व हत्ती पूर्वीच खानडौरानने नेले. त्यामुळे शहानवाजची निराशा झाली, व पुढेहि देवगडची खडणी वेळेवर न जाता थकत चालली.

औरगजेब दक्षिणेस सुभेदार असता शहाजहानाने देवगडची खडणी वसूल करण्याबद्दल त्यास तगादा लावला. परतु औरगजेबास वस्तुस्थिति

माहीत असल्यामुळे त्याने लिहिले की, देवगडच्या राजाजवळ कांही राहिले नाही. त्याला त्रास देण्यात अर्थ नाही. तरी शहाजहानास ते खरे न वाटून त्याने स्वारी करण्याबद्दल सागितले शेवटी औरगजेबाने देवगडावर स्वारी करून राजाजवळ राहिलेले वीस हत्ती मात्र आणले औरगजेबाने या बाबतीत लिहिलेली पत्रे उपलब्ध आहेत

औरगजेबाचे कारकीर्दीत दिलेरखान याने इ स १६६७ मध्ये देवगडावर स्वारी करून थकलेली बाकी पधरा लक्ष रुपये वसूल केली

बखतबुलंद—कोकशहानतर प्रसिद्ध **बखतबुलंद** हा गादीवर बसला याचे मूळचे नाव बखतशहा, याचे भावानी याचेविरुद्ध बड करून त्यास देवगडाहून हाकून दिले तेव्हा तो पळून औरगजेबाकडे मदत मागण्यास गेला "तू मुसलमान होशील तर मी तुला मदत करतो " असे औरगजेबाने सागितले. बखतबुलद याने निरुपायाने ती गोष्ट कबूल केली, पण पुढील अटी घातल्या मुसलमान झाल्यावर मुसलमानाशी रोटीव्यवहार करीन पण बेटीव्यवहार करणार नाही गोंडाच्याच मुली करीन. याप्रमाणे करार ठरल्यानतर तो मुसलमान झाला व मदत घेऊन परत आला व आपले राज्य परत मिळविले हल्ली नागपुरास बखतबुलद याचा वश आहे व आतापर्यत गोंडाशीच त्याचे लग्नसबध होतात. लग्नविधि हिदु व गोंडी पद्धतीने होऊन नतर मुसलमानी विधि करतात.

बखतबुलद पराक्रमी निघाला. त्याने उत्तरेकडून व पूर्वेकडून वऱ्हाडच्या सरहद्दीपर्यत आपले राज्य वाढविले नागपूर शहर त्याने वसविले. राजापूर वारसा नावाच्या बारा वाड्या होत्या त्या एकत्र करून रस्ते पाडून पेठा बसविल्या व तट बाधला. नागपूर हे नाव सुद्धा त्यानेच दिले.

एकदरीत बखतबुलद हा मोठा पराक्रमी निघाला. गढचाच्या नरिदशहावर दोघा पठाण सरदारानी आणलेले सकट याने मदत देऊन टाळले हे मागे आलेच आहे. हा इ. १७०६ चे सुमारास मरण पावला. त्याचे नतर त्याचा मुलगा चाद सुलतान हा गादीवर बसला.

चांद सुलतान—याचे कारकीर्दीत नागपुर हे महत्त्वाचें ठाणें झालें. त्यामुळे नागपूर व आसपासचा प्रदेश याची एकदम सुधारणा झाली व पुढें

ठ्याच्या कारकीर्दीत तर नागपूर शहर फारच वाढले. मोगल अमल या ो मोडकळीस आला होता त्यामुळे याने मोगलाचाहि प्रदेश आपल्या लाखाली आणला. वर्धा जिल्ह्यातील पवनार हे मोगलाचें एक महत्त्वा-ऱष्करी ठाणे होते ते याने घेऊन वीस वर्षे आपल्या ताब्यांत ठेवलें· ; सुलतान इ स १७३८ मध्ये मरण पावला.

मराठ्यांचा प्रवेश—चाद सुलतान मेल्यावर त्याचा अनौरस मुलगा शहा याने गादी बळकावली चाद सुलतान याचा वडील औरस मुलगा दुरशहा यास वलीशहाने मारले धाकटे अकबर व बुऱ्हाणशहा हे अल्प-। असल्यामुळे त्याचे काही चालेना शेवटी चाद सुलतान याची बायको ी **रतनकुवर** इने रघूजी भोसले हा वऱ्हाडात होता त्यास मदतीस ावले. भोसल्याचे ठाणे त्या वेळी वऱ्हाडात हल्लीच्या यवतमाळ जिल्ह्यात प येथे होते. रघुजीने देवगडास जाऊन बुऱ्हाणशहास गादीवर बसविलें लीशहास कैद केले. ही लढाई सोनबरडी व गिरोली या गावाच्या दरम्यान ी. या लढाईत रघूजीचे सरदार तुळजोरामपत व कराडे हे होते व त्यानी शौर्य गाजविले. कराडे याचे घराणे या वेळेपासून प्रसिद्धीस आले. वली-चा सेनापति रघूनार्थासग नावाचा होता तो जखमी होऊन रघूजीच्या ो सापडला. रघूजीने त्याची चागली शुश्रुषा करून त्यास परत पाठविले. मुळे तो त्याचा मित्र बनला राणी रतनकुवर इने या मदतीबद्दल जीस आपल्या दोघा मुलाबरोबर तिसरा हिस्सा दिला.

यानतर काही दिवसानी बुऱ्हाणशहा व त्याचा भाऊ अकबरशहा मध्ये तटे सुरू झाले. अकबरशहाने निजामाची मदत घेतली व बुऱ्हाण-ने रघूजीची मदत मागितली, रघुजीने बुऱ्हाणशहाचा पक्ष घेतला· बरशहास निजामाच्या लष्करात विषप्रयोग झाला व तो रघुजीने व ्या पक्षाच्या माणसानीच करविला असे म्हणतात. अकबरशहाच्या यातील निम्मा हिस्सा बुऱ्हाणशहाने रघजीस दिला. याप्रमाणे देवगडचें क राज्य रघूजीच्या ताब्यात आले व त्याने नागपुरास येऊन वस्ती केली. ाणशहाने उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा घेण्याचे कबूल करून व त्यानतर नवकी म घेण्याचें कबल करून आपला हिस्साहि रघजीच्या स्वाधीन केला व

नागपुरास आपले किल्लयात शांततेने राहिला. तेथेच त्याचे वंशज अद्याप रहात आहेत. देवगड येथे पडका किल्ला, इमारतीच्या खुणा व जातबाची समाधि एवढाच अवशेष राहिला आहे. नागपूरचे किल्लेवाले राजांस इंग्रज सरकाराकडून काही नेमणूक मिळते.

चंद्रपूरचें राजघराणें

राजकारणाच्या धडामोडीपासून अगदी दूर व अलिप्त राहण्याचा सर्वत्र मूळजातीचा स्वभाव. त्यांना जवळ करून प्रेमाने वागविणारे कोणीच नसल्यामुळे व सुधारलेल्या जगाच्या शर्यतीत पडून इतराबरोबर टिकण्याची त्याची तयारी नसल्यामुळे हे लोक पहाडी मुलखात स्वेच्छाचार करीत आले कोणी जाऊन त्याच्या नित्य व्यवहारात व्यत्यय आणल्याशिवाय हे वनराज जगाच्या भानगडीत पडत नसत. परंतु त्यातूनहि या वनचारी गोंड लोकांनी आपल्या जंगली अगर डोंगरी मुलखात सुव्यवस्थित राज्ये चालवून दाखविली

मध्यप्रांतातील चंद्रपुर जिल्हा म्हणजे निबिड अरण्याचा भाग फार प्राचीन काळी भांदक (प्राचीन भद्रावती व भानक) व मार्कंड ही स्थाने महत्त्वाची होती असे तेथील प्राचीन देवळावरून व त्यावरील गुप्तकालीन शिलालेखावरून दिसते. तसेच या भागातील गोंडाजवळ मध्ययुगीन काळच्या **वाकाटक** वंशाचे दोन ताम्रपट सापडलेले प्रसिद्ध आहेत. परंतु त्यानंतर गोंड राजाचे राज्य होईपर्यंत हल्लीच्या चंद्रपुराच्या जवळचा भाग बराच अरण्यमय होता व सुधारणेची प्राथमिक चिन्हे म्हणजे शेती व वसलेली गावे याचा या भागात बराच अभाव असावा असे दिसते.

चंद्रपुर जिल्ह्यात गोंडाची वस्ती बरीच आहे. मूळचे राहणारे हेच लोक. यांच्यात चार, पांच, पासून सात देवांपर्यंत पूजणाऱ्या निरनिराळ्या पोटजाती अगर टोळ्या आहेत व भिन्न संख्येच्या देवाच्या भक्तांमध्येच सोयरीक होते. एका संख्येच्या देवाचे भक्त आपणास सगोत्र असे समजतात. राजगोंड व माडीगोंड ह्या दोन मुख्य पोटजाती आहेत.

चंद्रपूरचे गोंड राजे प्रथम वर्धा नदीच्या पश्चिम तीरावर शिरपुर येथे राज्य करीत असत. हे शिरपुर वऱ्हाडच्या वणी तालुक्याच्या दक्षिणेस

निजाम राज्यात आहे. भीम बल्लाळसिग नावाच्या पुरुषाने प्रथम सर्व गोडाना सुव्यवस्थित करून शिरपुरास राज्य स्थापले. याची कारकीर्द इ. स. ८९५ च्या सुमारास समजली जाते जवळच माणीकगड येथे एक प्रसिद्ध किल्ला आहे त्याच्या आश्रयाने ही राजधानी त्याने केली प्रत्येक राजा आपल्या नावापुढे बल्लाळसिग हे घराण्याचे नाव लावीत असे हीरसिग नावाच्या राजाने प्रथम जमिनी लोकास देऊन त्या लागवडीस आणल्या. या घराण्यातील दुसरा एक राजा केसरसिग यानेहि राज्यात बऱ्याच सुधारणा केल्या व आपल्या राज्याची मर्यादा बरीच वाढविली. त्याचा मुलगा दिनकरशहा याने ही सुधारणा पुढे चालविली व बाहेरील कर्ते पुरुष व विद्वान् लोक राज्यात आणले. त्यामुळे राज्यात व्यवस्था लागून उत्पन्न वाढले पूर्वी नसलेला खजिना व कायमचे सैन्य हे झाल्यामुळे त्यावेळच्या भोळ्या प्रजेची अशी समजूत झाली होती की दिनकरशहाजवळ परीस आहे व त्यामुळे तो वाटेल तितके द्रव्य उत्पन्न करू शकतो त्याचा मुलगा रामसिग हाहि शूर व प्रामाणिक राजा होता. त्यामुळे त्याचे राज्य वाढून प्रजेचीहि त्यावर भक्ति जडली. त्याने शूर लोकास जमिनी देऊन कायमचे सैन्य उभे केले. नाक्याच्या जागी किल्ले बाधले

रामसिगाचा मुलगा सुरजाबल्लालशहा हाहि शूर निघाला. उत्तर हिदुस्थानात जाऊन तो युद्धकला व नवीन जगातील राजकारण शिकण्याकरितां मोगल दरबारात राहिला. त्याच्यासबधाने एक दतकथा अशी आहे की त्याच्या व बादशहाच्या शिपायाचे भाडण होऊन रामसिगास बादशहाने कैद केले. रामसिगाच्या लोकाकडून ही बातमी गोडवणात समजल्यावर सर्व गोड शिपाई जरबा नावाच्या गोडाच्या हाताखाली दिल्लीवर चाल करून सुरजास सोडवण्याकरिता गेले. इकडे मोहनसिग नावाच्या रजपूत राजाने आपली मुलगी बादशहास देण्याचे नाकारल्यावरून त्यावर स्वारी करून त्याचा मोड करण्याचें व त्या मुलीस जबरीने आणण्याचे काम बादशहाने सुरजास दिले व ते केल्यास त्यास सोडून देण्याचे कबूल केले. सुरजानें ते कबूल केलें. इतक्यांत त्याचे गोंड लष्कर दिल्लीस आले. तें व कांही मोगल लष्कर घेऊन सुरजानें मोहनसिगाचा मोड केला व त्यात मोहनसिंग ठार झाला.

त्याची बायको व मुलगी सुरजाच्या हाती सापडली व त्याना घेऊन तो परत दिल्लीस आला. वाटेत मोहनसिंगाच्या बायकोनें सुरजाची प्रार्थना केली कीं माझी व मुलीची अब्रू वाचीव कारण त्यावेळच्या नेहमीच्या क्रमाप्रमाणे बादशहाच्या जनानखान्यातच त्याची योजना होणार हे तिला माहीत होते सुरजाने कबूल केले की " मी तुमची अब्रू वाचवीन अगर तसे अशक्य झाल्यास माझ्या हाताने तुमची शिरे उडवीन " सुरजाने एक युक्ति लढविली त्यानें मोहनसिंगाच्या मुलीस मुलाचा पोषाख दिला व आपला मुलगा म्हणून जाहीर केले बादशहापुढे जाताच पूर्ण यशस्वी होऊन आलेल्या सुरजास उत्तेजन यावे म्हणून त्याच्या बरोबर असलेला त्याचा मुलगाच समजून त्याने " बेटा " म्हणून त्यास आपले माडीवर घेतले व सगळ्या लढाईचे फळ मोहनसिंगाची मुलगी ती कोठे आहे म्हणून सुरजास विचारले. सुरजाने सांगितले की " बेटा " म्हणून माडीवर घेतलेली तीच मोहनसिंगाची मुलगी व तुम्ही " बेटा " म्हणून म्हटल्यावर आता ती तुमचीहि मुलगीच झाली बादशहाने निरुत्तर होऊन त्या मुलीविषयी अभिलाषबुद्धि न धरता तिला सुरजाचे स्वाधीन केले व याप्रमाणे सुरजाने त्याची लाज राखली. या दंतकथेत तथ्य किती हे सांगणे कठिण आहे.

बादशहाने सुरजाचा सन्मान करून व " शेरशहा " हा किताब व मंडल्यापासून सर्व गोंडवणाची सनद देऊन त्यास परत पाठविले सुधारलेल्या राज्याचा अनुभव मिळाल्याने सुरजाने सुधारलेली राज्यपद्धति आपल्याहि राज्यात सुरू केली. त्याचे वेळेपासून या घराण्यातील गोंड राजांनी " बल्लाळसिंग " च्या ऐवजी " बल्लालशहा " हे नाव सुरू केले

त्याचेनंतर त्याचा मुलगा खांडक्या बल्लाळशहा हा गादीवर बसला. त्याच्या अंगावर जागोजाग खांडके असत म्हणून हे नाव त्यास पडले. त्याची बायको फार सद्गुणी होती. तिने त्याच्या अंगावरील खांडके बंद होण्याकरिता पुष्कळ उपाय केले परंतु काही उपयोग झाला नाही शेवटचा उपाय म्हणून तिने शिरपुर राजधानी मोडून वर्धेच्या पूर्वेकडील कांठावर राजधानी केली व तेथे या स्थलांतराने तरी फायदा होईल असे तिला वाटले. नव्या राजधानीचे नांव " बल्लाळशहा " असेच ठेवले. बल्लाळपुर असेहि त्याचे दुसरें नांव आहे तेथेच वर्धा नदीच्या विस्तीर्ण पात्राच्या कांठावर

या राजानें एक किल्लाहि बांधला. पुढे चद्रपुर ऊर्फ चादा ही राजधानी झाल्यावर येथील वस्ती मोडली, किल्याचे आतील इमारतीहि पडल्या, काही झोपडया मात्र शिल्लक होत्या. चाद्यावरून पुढे तेलगणांत बिझवाडयास रेलवेचा फाटा झाल्यामुळे व सुमारे २५ वर्षांपूर्वी बल्लाळशहा या गांवी दगडी कोळशाची सरकारी खाण सुरू केल्यामळे वरोडयाहून तेथपर्यंत रेलवेची सडक गेली आहे या कोळशाच्या खाणीमुळे "बल्लाळशहा" या गावी टुमदार वस्ती होऊन नवीन शहर वसले आहे. किल्लयाचा परकोट कायम असून चागल्या स्थितीत आहे.

चद्रपूर ऊर्फ चादा शहराची स्थापना कशी झाली याविषयी एक दंतकथा प्रसिद्ध आहे. खाडक्या बल्लाळशहा हा उन्हाळयात एके दिवशी शिकारीस गेला असता फार ऊन होऊन त्यास तहान लागली हल्ली चद्रपुर जेथे आहे तेथे अरण्य असून तेथून एक ओढा जात होता. पण त्याचे पात्र अगदी कोरडे ठणठणीत होते. राजास तहान फार लागल्यामळें नाल्याच्या काठी अगर पात्रात कोठे तरी थोडेसे पाणी आहे की काय म्हणून तो पाहू लागला व एका काठावरील छिद्रात त्याने थोडेसे खणले तो थोडे पाणी लागले ते पिऊन व तोड धुऊन थोडी विश्राति घेऊन तो परत आला. रात्री त्याला कधी न लागली अशी गाढ झोप लागली. सकाळी उठल्यावर राणीने पाहिले तो राजाचा चेहरा ताजातवाना दिसू लागला व आश्चर्य हे की, चेहऱ्यावरील सर्व खाडके, पुळया वगैरे नाहीशा झाल्या. हे पाहून राणीने राजास आदल्े दिवशीची सर्व हकीकत विचारली व त्या चाणाक्ष स्त्रीने ओळखले की, राजाने ज्या पाण्याने तोड व चेहरा धुतला त्यात काही तरी गुण असला पाहिजे तिने लागलीच तें ठिकाण दाखविण्याबद्दल राजास सागितले काहीसा शोध करताच तें ठिकाण सापडले. राणीने ते आणखी खणविले. तो एका खडकावर गाईची पाच खुरे उमटलेली होती व त्यात पाणी साचलेले होते त्यातून पाणी कितीहि वेळा काढले तरी खुराची जागा पाण्याने भरलेली राही. ही काही तरी पवित्र जागा आहे व म्हणूनच या पाण्यात काही तरी गुण आहे असें राणीने ओळखून राजास त्या पाण्याने स्नान घातले व त्यामुळें

त्याचे अगावरील सर्व खाडके नाहीशी होऊन त्याचे सर्व शरीर निरोगी व तेजस्वी झाले. रात्री त्याच जागेवर राजाने तळ दिला. रात्री झोपेत राजाचे स्वप्नात अचलेश्वर महादेव येऊन त्याने राजास दर्शन दिले. राजाने त्या जागेवर अचलेश्वराचे भव्य देऊळ बाधविले व नित्य दर्शनास जाऊ लागला.

एके दिवशी राजा बल्लाळपुराहून अचलेश्वराचे दर्शनास गेला असता त्याच्या मागे त्याचा शिकारी कुत्रा येत होता. तोच एका बिळातून एक ससा निघून त्याने कुत्र्यावर हल्ला केला व कुत्रा भिऊन पळत सुटला व ससा त्याचे मागे लागला सशाने वाकडीतिकडी वळणे घेऊन एका ठिकाणी जवळजवळ कुत्र्यास गाठले, परतु कुत्र्याने त्यास हुलकावणी देऊन पुन्हा शर्यत सुरू झाली व कुत्रा धावत जेथे राजा बिळाजवळ उभा होता त्या ठिकाणाजवळ आला, परतु थोडेसे अतर रहाताच एकदम मागे उलटून सशावर त्याने चाल केली व त्यास फाडून टाकले. मेलेल्या सशावर चद्राचे आकाराचा एक पाढरा ठिपका होता.

घरी आल्यानतर राजाने हा चमत्कार राणीस सागितला व तिच्या चातुर्याबद्दल त्याची फार खात्री झाली होती म्हणून तिला त्याने याचा अर्थ काय असे विचारले. तिने विचार करून सागितले की, हे त्या स्थला-चेच माहात्म्य आहे तेथे भ्याडासहि धैर्य येईल अशी ती जागा आहे. म्हणून सशाने कुत्र्यावर चाल केली या जागेवर शहर अगर किल्ला बाधा-ल्यास तो अजिक्य होईल. राजाने त्या जागेवर शहर वसवून ज्या ज्या मार्गाने सशाची पावले उमटली होती तसतसा परकोट बाधविला व ज्या ठिकाणी सशाने कुत्र्यास जवळ जवळ गाठले होते व जेथे कुत्र्याने सशास मारले तेथे असे दोन मजबूत बुरुज बाधविले. पहिला बुरुज मजबूत व दुसरा नेहमी कच्चा राहील व दुसऱ्या बुरजाच्या जागेवरच नेहमी धोका राहील असे तिने भविष्य सागितले. त्याचप्रमाणे पुढे झाले. चद्रपूरचा तट असा वाकडातिकडा का याचे हे कारण सागण्यात येते. सशाच्या डोक्यावरील चद्राच्या ठिपक्यावरून शहराचे नाव चद्रपुर पडले. सशाची व कुत्र्याची दतकथा पुष्कळ शहरसबधाने व किल्ल्यासबधाने आहे व ही फार सर्वसामान्य समजून आहे.

खाडक्या बल्लाळशहानतर त्याचा मुलगा हीरशहा हा गादीवर बसला. त्यानेहि राज्याच्या सुधारणेत महत्त्वाची भर घातली. रामशहा याने पुष्कळ जगली भाग आपल्या सरदाराना दिले होते या सरदारास तरवेल असे म्हणत हीरशहाने असा हुकूम दिला की, आपआपले भागातील जगल तोडून साफ करून जे वस्ती वाढवितील त्या तरवेलाना तितक्या भागाची सनद दिली जाईल व जे याप्रमाणे करणार नाहीत त्याचे जगल सरकारांत जमा होईल. पुष्कळ जमीनदारानी याप्रमाणे जगल काढून जमीन साफ केली व गावे वसविली. हीरशहाने त्याना त्या भागाच्या सनदा दिल्या याप्रमाणे हल्ली चादा जिल्ह्यात पुष्कळ जमीनदार आहेत. शिवाय जो कोणी तलाव बाधील त्यास त्या तलावाखाली भिजेल इतक्या जमिनीची त्याने मालकीची सनद द्यावी याप्रमाणे शेतीस उत्तेजन मिळून वस्ती वाढली दरसाल तो शेतकऱ्याना बोलावीत असे व शेतीच्या औताचा नजराणा घेत असे प्रत्येक औताच्या नजराण्यास तो सोन्याचे एक लहानसे औत करून बक्षिसादाखल देई. याप्रमाणे पुष्कळ जमीन त्याने लागवडीस आणली. त्यामुळे राज्याचे उत्पन्न व व्यापारउदीम वाढला. त्याने चाद्याच्या तटबदीचे काम चालू ठेवले व प्रथम वेशी पुऱ्या करून आत किल्ला बाधला व त्यात आपला राजवाडा बाधला व मोठ्या इतमामाने त्यात प्रवेश केला हीरशहा हा पहिला स्वतत्र राजा झाला असे म्हणतात.

कोडीशहा ऊर्फ कर्णशहा या नावाचा पुढे एक राजा झाला. त्याने तटाचे काम निम्म्याच्या वर पुरे केले तो विद्वानाचा चहाता व महादेवाचा भक्त होता. त्याचे कारकीर्दीत चांदा शहर वस्तीने गजबजून गेले. न्यायदानाची मोडकीतोडकी पद्धत त्याने सुरू केली त्याचा मुलगा बाबाजी याचे नांव ऐनी अकबरीत लिहिलेले आहे व त्याचेजवळ दहा हजार घोडेस्वार व चाळीस हजार पायदळ होते असे वर्णन आहे. वैरागड येथे रत्नांची एक खाण होती व ती या गोड राजाच्या ताब्यात होती असेहि तेथें वर्णन आहे

बाबाजीचा मुलगा धडिरामशहा हा विशेषसा कर्तबगार नव्हता. परतु त्याचेच कारकीर्दीत चाद्याचा तट पूर्ण होऊन त्याबद्दल मोठा उत्सव करण्यांत आला. त्यावेळी पुष्कळ ब्राह्मणाना व इतराना या राजाने सनदा दिल्या.

त्यांतच धाटकुळ येथील जमीनदार व वऱ्हाडातील केळापुर, बोरी, कळब वगैरे बाजूस काही लिगाईत वाणी लोकाच्या सनदा आहेत. हल्ली त्याचे वशज तेथे आहेत. देवगड येथील गोडराजे चद्रपुरचे माडलीक होते परतु यावेळेस त्याचा जोर वाढून ते स्वतत्र झाले. धुडीचा मुलगा कृष्णशहा याने गोवध बद केला

बीरशहा नांवाच्या राजाची मुलगी देवगडच्या दुर्गपाल नावाच्या राजास दिली होती. त्याने त्या मुलीस वाईट रीतीने वागविले म्हणून बीरशहाने त्याचेवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला व लढाईत आपल्या हाताने 'जय महाकाली' म्हणून त्याचे शीर उडविले व ते शीर आणून त्यानें चद्रपुर येथील पुरातन देवी महाकाली इचेसमोर अर्पण केले त्याची बायको हिराई इने महाकालीचे जुने देऊळ पाडून हल्लीचे नवे देऊळ बाधले व देवळाच्या एका भितीवर मृत दुर्गपालाचा अर्धपुतळा तिने कोरविला तो तेथे अद्याप आहे.

बीरशहास त्याच्याच पदरच्या एका रजपुताने मारले त्याची समाधि चद्रपुरास उत्तम इमारतीपैकी एक आहे. त्याची बायको हिराई इनें रामशहा नावाच्या मुलास दत्तक घेतले रामशहा हा फारच सदाचारी होता व त्यावर प्रजेची मोठी भक्ती होती. रमाळा नावाचा तलाव व रामबाग नावाचा बाग याने बाधला त्याचा जन्मदाता बाप गोविदशहा याने जवळच गोविदपुर व नगीनाबाग नावाच्या पेठा वसविल्या याचे कारकीर्दीत पहिला रघूजी भोसला याने चद्रपुरावर स्वारी केली. परतु तो रामशहाच्या भेटीस गेला असता त्याच्या साधुवृत्तीचा रघूजीच्या मनावर इतका परिणाम झाला की तो काहीहि कुरापत न काढता परत गेला.

परंतु पुढे नीलकंटशहा नांवाचा दुप्ट राजा झाला व त्याचे त्रासाने प्रजा त्रस्त झाली. यामुळे सहजच नागपूरकर भोसल्यास हात घालण्यास जागा सांपडून त्यांनी चाद्यावर स्वारी केली व नीलकठशहास कैद करून सर्व राज्य आपले राज्यास जोडलें. नागपूरच्या खालोखाल भोसल्याचे महत्वाचें ठाणे चद्रपुरास असे. नीलकठशहाचे वशजास भोसल्यानी कांहीं वर्षासन करून दिले ते त्याचे वंशजास अद्याप चालू आहे.

सर्व गोंड राजाचे राजचिन्ह त्याच्या किल्ल्याचे व शहराचे इमारतींवर दिसते. एक सिंह हत्तीच्या पाठीवर चाल करून एका पंजाने त्याची सोंड धरून ओढीत त्याचे पाठीवर उभा आहे असे हे चित्र आहे.

नीलकंठशहाचे वंशज हल्ली चंद्रपुरास रहात असून त्यांना पांचशे रुपये महिन्याचे पोलिटिकल पेन्शन ब्रिटिश सरकारकडून मिळते व शिवाय प्रत्येक गोंड घराणे त्यांना सालीना एक रुपया कर देते. तसेच गोंडाच्या लग्नात त्यास सव्वा रुपया कर मिळतो. हल्ली दिनकरशहा नावाचा राजा आहे.

सातपुड्याच्या उत्तरेकडील उतारावर बैतुलजवळ खेरला नावाचा डोंगरी किल्ला आहे. तेथेहि एक गोंड राजघराणे राज्य करीत होते. त्यांचे वर्णन फेरिस्त्याच्या इतिहासात आहे. ते आपणास रजपूत म्हणत असत. माळवा, खानदेश, एलिचपूर व ब्रह्मनी या मुसलमान राजांशी त्यांनी कैक दिवस युद्ध केले; परंतु अखेर त्यांचा पराभव होऊन ते नामशेष झाले. नरसिंगराय हा त्यांच्यामध्ये बराच पराक्रमी राजा निघाला. खेरल्याच्या किल्ल्याजवळ मुकुंदराज नावाच्या साधूची प्रसिद्ध समाधि आहे. व तेथे दरसाल मोठी यात्रा भरते कित्येकांच्या मते प्रसिद्ध मराठी कवी व साधु मुकुंदराज त्याचीच ही समाधि आहे. व जैत्रपाल वगैरे विवेकसिंधूत लिहिलेले राजे याच खेरला राजघराण्यातील होते परंतु या विधानाबद्दल खात्री देता येत नाही

मेळघाटांतहि पुष्कळ लहान गोंड नाईक "राजे" या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

गोंड लोकांची वस्ती मध्यप्रांतात फार मोठी आहे. विद्येत व सुधारणेंत ते अद्यापहि मागेच आहेत. त्यांचेपैकी राजगोंड ही जात त्यांतल्यात्यात पुढे आहे. त्यांच्या चालीरीति अद्याप मागेच आहेत.

भाग ३ रा.

नागपुरकर भोंसले घराण्याचा उदय

परसोजी व कान्होजी

(१६९९-१७०९ इ.) व (१७०९-१७३०)

नागपुरकर भोसल्याचा उदय होण्यापूर्वी मध्यप्रातात सर्वत्र गोडाची राज्ये चालत होती मोगल साम्राज्यात या प्रदेशाचा अतर्भाव होत असून अकबरापासून या सुभ्याबद्दल कागदोपत्री उल्लेख सापडतो परतु वास्तविक अमल मात्र गोडाचाच असून ते मोगलाचे सार्वभौमत्व कबूल करून त्याना करभार देत असत वऱ्हाडच्या बाजूस लागून असलेला भाग प्रथम अहमदनगरच्या निजामशाही राज्याचा भाग म्हणून समजला जात होता. त्याचे अवशेष अद्यापहि वर्धा जिल्ह्यात आहेत[१] निजामशाही राज्य मोगलानी काबीज केल्यानतर सर्वच प्रदेश दिल्लीच्या मोगलाच्या अकित झाला.

निजामशाही राज्य मोगलानी जिंकून घेतल्यानतर अकबराने वऱ्हाडचा एक स्वतत्र सुभा केला त्यातच उत्तरेस बैतूलपासून दक्षिणेस चद्रपुरापर्यंत म्हणजे मध्यप्राताच्या पश्चिमेकडील भागाचा समावेश होत होता. बैतूल

१ यवतमाळ जिल्ह्यात कळब येथे सापडलेला एक शिलालेख नागपुरच्या म्यूझियममध्ये आहे तो प्रस्तुत लेखकाने वाचून लावला आहे. तो इ. स. १६०० चा असून बुऱ्हाण निजामशहाच्या नावाने आहे. कळब येथून सालोड फकीर व नाचणगावाकडे जाण्यास दोन रस्ते फुटतात त्या फाटयावर कोणता रस्ता कोणीकडे जातो ते प्रवाशास दाखविण्याकरिता हा दगड हल्लीच्या मैलाचे दगडाप्रमाणे उभा रोवलेला होता असे दिसतें. त्याच्यावरील अर्ध्या भागांत तोच मजकूर फारशीत लिहिलेला होता असे दिसते. तो खरडून टाकला आहे. अक्षर ३२५ वर्षांपूर्वींचें बालबोध लिपीत लिहिलेले आहे. परतु काही अक्षरे वाचण्यास कठीण आहेत. प्रवाशाच्या सोईकरिता त्यावेळी असे दगड लावल्याचा हा प्रथमच पुरावा मिळतो.

जवळील खेरला ऊर्फ खेरडा या सरकारा (जिल्हा) खाली बैतूल, साईखेडा, भैसदेहीपासून तो पवनी, आष्टी, आमनेर, पवनार पर्यंत मुलूख येत होता. तसेच वऱ्हाडांतील कळंब सरकारात पूर्वेस वैरागडापावेतो[१] प्रदेश येत असे. माहूर, माणिकदुर्ग या सरकारांतहि वर्धेच्या पूर्वेकडील प्रदेश येत असे. हल्लीचा नेमाड हा खानदेश सुभ्याखाली होता बाकीचा प्रदेश देवगड, चद्रपूर व छत्तीसगडातील सस्थानिकाच्या ताब्यात होता. त्यामुळे त्याचा निराळा सुभा नसून ते सस्थानिक मोगलाचे माडलिक म्हणून समजले जात असत

नागपूरकर भोंसले घराण्याचा उदय

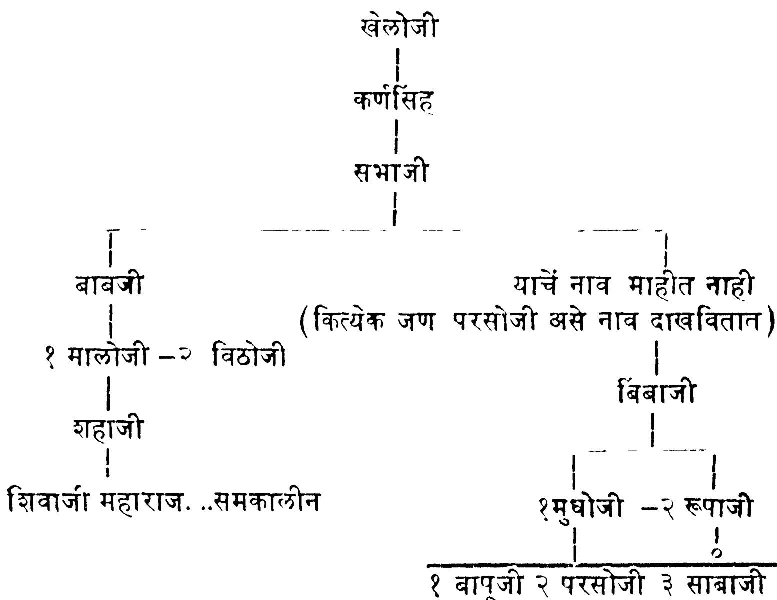
नागपुरकर भोसले हे **हिंगणीकर भोंसले** या नावानें संबोधिले जातात. भोसले घराण्याच्या शाखा महाराष्ट्रात मुसलमानी अमलात सर्वत्र पसरलेल्या होत्या. त्यांचा एकमेकाशी संबध स्पष्टपणे जरी जुळत नाही तरी त्या एकाच घराण्याच्या शाखा होत्या याबद्दल संशय नाही. शिवाजी महाराजांचे घराणें वेरूळचे. ते व हिगणीकर भोसले हे एकमेकास जवळचे भाऊबद म्हणून समजत, व कित्येक वेळा सातारच्या घराण्यात दत्तक घेण्याचा प्रश्न निघाला त्यावेळी नागपुरच्या घराण्यातून दत्तक घेण्याचा प्रश्नही सभवनीय म्हणून समजला जात असे व तसे प्रयत्नहि झाले होते. शाहू दक्षिणेंत आला तेव्हा हा खरा शाहू आहे की नाही हे पाहण्याचे काम परसोजी व त्याचा भाऊ बापूजी याजकडे दिले होते व त्याने शाहूच्या ताटात भोजन केल्याबरोबर भोसले घराण्यातील जुने महत्त्वाचे पुरुष या नात्याने बापूजीचा व परसोजीचा शब्द सर्व मराठ्यानी कबूल केला.

वेरूळकर भोसले व हिगणीकर भोसले याच्या समान—कुलाबद्दल कोणी कधीच सशय प्रगट केला नाही. परतु वेरूळकर भोसल्याचा व हिगणीकर भोसल्यांचा वंशवृक्ष त्या दोघाच्या समान पूर्वजांपर्यत अद्याप खात्रीलायक

---

१ वैरागड येथे हिऱ्याच्या खाणी असल्याबद्दल व तेथे जवाहीराचा व्यापार मोठा असल्याबद्दल ऐनी अकबरीत उल्लेख आहे. (पा. ३४५ पहा.) कलकत्ता प्रत. कलकत्त्याहून तेथ इंग्रज व्यापारी गेल्याबद्दल उल्लेख पुढें भाग ८ यांत पहा.

रीतीने जात नाही. त्याबद्दल भोसल्यानी व इतिहासभक्तानी अनेक प्रयत्न केले आहेत. परतु विश्वसनीय पुरावा अद्याप मिळाला नाही. हल्ली ज्या रीतीने नागपूरकर भोसले आपला सबध शिवाजीच्या घराण्याशी दाखवितात तो या प्रमाणे :—

वेरूळकर व हिंगणीकर भोसल्यांचें नातें:–हे नाते कदाचित् बरोबरहि असेल. परतु यास प्रत्यक्ष व स्वतत्र असा लेखी पुरावा आजवर मिळालेला नाही. याचे कारणहि उघड आहे. वेरूळच्या घराण्यात मालोजीच्या पूर्वीचे व हिंगणीच्या घराण्यातील परसोजी सेनासाहेब याच्या पूर्वीचे पुरुष फारसे प्रसिद्ध नव्हते त्यामुळे इतक्या जुन्या व खात्रीलायक वशावळी आज उपलब्ध नाहीत. तरी पण मूळ सिद्धातास त्यामुळे काहीच बाध येत नाही.

भोंसले व शिसोदे––सर्व भोसले आपणास शिसोदे रजपूत म्हणवितात व उदेपुरच्या राज्याशी आपला सबध दाखवितात. उदेपुर उर्फ चितोडचे राजघराणें रजपुतात फार बाणेदार म्हणून प्रसिद्ध आहे. या घराण्यापासून

भोसल्याची पूर्वपीठिका सागण्यात येते. इतर भोंसल्याप्रमाणें नागपुरकर भोसलेहि आपणांस शिसोदेच म्हणतात. महाराष्ट्रातील क्षत्रिय मराठे हे उत्तरहिंदुस्थानातील रजपुताचे वशज आहेत, हा प्रश्न बराच काल्पनिक दिसतो. हिंदुस्थानातील सर्व राजघराण्यानी व विशेषत: क्षत्रियानी चद्रसूर्यापासून बनविलेल्या पौराणिक तऱ्हेच्या वशावळीप्रमाणेच मराठ्याच्या रजपूत पूर्वजापासून बनविलेल्या वशावळी सशयात्मक आहेत व इतिहास या दृष्टीने त्यांना काही महत्त्व देता येत नाही [१]

मराठ्यांची रजपूत कुलोत्पत्ति---वरील तर्क खरा धरल्यास हिंदुस्थानात राजपुतान्यातील रजपुताशिवाय दुसरे क्षत्रियच नव्हते की काय असा प्रश्न उद्‌भवतो. सर्व हिंदुस्थानभर रजपुताशिवाय इतर क्षत्रिय, आर्याच्या वसाहतीबरोबरच आले होते मग ते अजीबात नाहीसे झाले की काय ? महाराष्ट्रात सुद्धा राष्ट्रकूट, चालुक्य, पल्लव, यादव ही राजघराणी व त्याचे आप्त, सरदार वगैरे अनेक अस्सल क्षत्रिय आर्य कायमच होते व तेच हे क्षत्रिय मराठे होत. त्याच्या क्षत्रियत्वाला रजपुतवशोद्‌भवाचा खटाटोप करण्याचे काहीच कारण नाही

प्रत्येक मराठा क्षत्रिय आपले क्षत्रियत्व सिद्ध करण्याकरिता रजपुताकडे धाव का घेतो याचे कारण दक्षिण हिंदुस्थानातील व विशषत: महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्थेमध्ये आहे महाराष्ट्रात क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र याच्यामध्ये उत्तर हिंदुस्थानातल्या त्या त्या वर्णांइतका जाड पडदा राहिला नाही. शिवाय दक्षिण हिंदुस्थानातील कर्मठपणा जास्त वाढलेला होता. त्यांतच

१ जुने बखरकार व नवे इतिहासकार याच्या सिद्धाताविरुद्ध वरील मत आम्ही प्रतिपादिले आहे हे आम्ही जाणन आहो. परतु या मतप्रतिपादनात आम्ही एकाकी आहो असे मात्र नाही. (राजवाडे प्रस्तावना – चित्र० पा. २३० ते २३३ पहा) तसेच चिं वि. वैद्य मध्ययुगीन भारत भाग २ परिशिष्ट ५ पहा. मराठे हे उत्तर हिंदुस्थानातील क्षत्रिय नसून दक्षिणेतील पुरातन आर्य क्षत्रिय आहेत हे मत वैद्यानाहि मान्य आहे. परतु शिवाजी महाराजाचे कुळ शिसोदे असे मात्र ते म्हणतात. मराठ्याच्या रजपूत वशोत्पत्तीसंबंधी त्यांचे मत स्पष्ट दिलेले नाही. पान ४६५ पहा.

मुसलमानी अमलाच्या परिणामाने क्षत्रिय व वैश्य वर्गाचे वर्ण-वैशिष्टच बरेचसे नाहीसे होऊन त्यापैकी बहुतेक शेतकरी व तत्सम बनले त्यामुळे क्षत्रिय व वैश्य आहेत की नाहीत अशी भ्रामक कल्पना होऊन " कलावाद्यन्तयो स्थिति " अशा अस्वाभाविक कल्पना बनत चालल्या. हा क्रम बरेच दिवस चालू राहिल्यामुळेच शिवाजी महाराजासारख्या अस्सल क्षत्रियाच्या क्षत्रियत्वाविषयी सुद्धा कर्मठ ब्राम्हणात वाद पडला व व्यापक दृष्टि व धर्मरहस्य जाणणाऱ्या गागाभट्टाची जरूर पडली. त्याचे व इतर कर्मठ ब्राह्मणाचे व जनतेचे समाधान करण्याकरिताच उदेपुरच्या घराण्याशी सबध जोडण्याचा खटाटोप झाला असे स्पष्ट दिसते.[१] या अनवस्थेमुळेच प्रत्येक क्षत्रिय मराठ्याला आपले क्षत्रियत्व सिद्ध करण्याकरिता कोणत्या ना कोणत्या तरी रजपुत राजघराण्याशी ओढन ताणून सबध दाखवावा लागतो व कुशाग्रबुद्धीचे पडितहि त्याना या कार्यात प्रोत्साहन देतात व नवी पुराणेहि रचून देतात दक्षिणेतच काय परतु सर्व हिदुस्थानातील लहान मोठ्या राजघराण्यातहि हे रजपूतवशोत्पत्तीचे खूळ अद्यापहि कायम आहे.[२]

याप्रमाणे भोसले, जाधव व इतर मराठे हे महाराष्ट्रातील अस्सल क्षत्रिय होत त्याचे जातिवैशिष्टच त्यानी आपल्या गोत्रात व ठराविक कुळातील लग्नसबधात राखून ठेविले होते व अद्यापहि ते तसेच आहे रजपुताच्या छत्तीस कुळीप्रमाणे [३] मराठ्याची शाण्णव कुळी अजूनहि तशीच अबाधित

[१] शिवाजीच्या नतरहि रजपूत व मराठे याजमध्ये लग्नसबध कधीच झाले नाहीत व रजपुतानी मराठे हे आपल्यापैकी आहेत ही गोष्ट कृतीने कधीच मान्य केली नाही. इ. स. १७२८ मध्ये निजामाने राजकारणाकरिता आपल्या पदरच्या रामनगरच्या शिसोद्याच्या मुलीशी सभाजी कोल्हापुरकराचे लग्न करून दिल्याचा उल्लेख आहे पे द. भा. १० ले. ६० पहा. पण हे खरे असल्यास भोसल्याच्या शिसोदे घराण्यावद्दल तर हा विरुद्धच पुरावा होतो.

[२] See R. D. Banerji's History of Orissa. Vol. I

[३] Tod's Rajasthan vol I. P. 68 (Chap. VII)

चालू आहे. नागपुरकर भोसल्याच्या घराण्यात सुद्धा त्याच्या ठराविक सात[१] कुलापलीकडे ते लग्नसबध करीत नव्हते.

मुधोजी व रूपाजी--नागपुरकर भोसल्याचा मूळपुरुष प्रसिद्ध परसोजीचा बाप मुधोजी हाच कल्पिणे योग्य आहे. मुधोजीचा बाप बिबाजी. मुधोजी व त्याचा भाऊ रूपाजी याच्या पूर्वजानी पुणे प्रातातील (हल्ली पुणे जिल्ह्यात.) हिगणीनजीक बेरडी हा गांव वैराण होता, तो त्या वेळच्या सरकारातून वहितीकरिता घेऊन व तेथील पाटीलकी[२] सपादन करून वसविला व शेती वगैरे लावून गावाची लागवण केली. त्यामुळे त्याना "हिगणीकर" भोसले हे नाव पडले. मुधोजी व रूपाजी हे शिपाईगिरीचाहि धदा करीत असत. ते शहाजी भोसल्याचे समकालीन असून प्रथम निजामशाही राज्यात नोकर होते.[३]

मुधोजी व रूपाजी धार्मिक व श्रीमत होते असे दिसतें. त्यानी खंडेरायाची व देवीची अशा दोन सोन्याच्या मूर्ती प्रत्येकी सव्वापाच मणाची अशा केल्या होत्या अशी आख्यायिका आहे.[४]

मुधोजीचे पुत्र--मुधोजीस तीन पुत्र होते. वडील बापूजी,[५] दुसरा परसोजी व तिसरा साबाजी. रूपाजीस सतति नव्हती.[६] परसोजी,

१ ही सात कुले म्हणजे-१भोसले, २ मोहिते, ३ महाडिक, ४ पालकर, ५ अहीरराव, ६ गुजर व ७ शिरके ही होत.

२ रघोजी भोसला सेनासाहेब सुभा झाल्यानतरहि त्याने व्याळे, पातूर-नदापूर, भादोले वगैरे वऱ्हाडातील गावाची वतने खरेदी केली. त्या खरेदी खतातहि "रघूजी बिन बिबाजी पाटील (मोकदम) मौजे हिंगणी, नजीक बेरडी, तर्फ पाटस, प्रात पुणे असें नाव दिले आहे (अ. प्र. का.)

३ उमरावती व भाम ही गावे त्याना निजामशाहीतून मिळाली होती असे एका लेखात आढळते, परतु उमरावतीपुरते तरी ते खरे दिसत नाही हे पुढें दिसून येईल.

४ ना. भो. बखर पान ६ पहा.

५ कित्येक ठिकाणी परसोजी, बापूजी व साबाजी असा अनुक्रम सापडतो. वरील तीन पुत्राशिवाय मुधोजीस आणखी चार पुत्र होते असे कांही वशावळीत सांपडते. परंतु ते खरे दिसत नाही. बखर पान ६ पहा.

६ ना. भो. बखर पान ६ पहा.

बापूजी व साबाजी हेहि शिपाईगिरीवर होते व ते शिवाजीचे समकालीन होते. ते सर्व शिवाजीचे तर्फेने राहून त्याच्याच सैन्यात सरदार राहिले व हळूहळू प्रतिष्ठेस चढले. रूपाजी हाहि नतर शिवाजीकडे नोकर होता असे दिसते. कारण परसोजी व रूपाजी याची नावे शिवाजीच्या 'नामांकित सरदाराच्या यादीत आहेत [१]

मुधोजीच्या पुत्रांपैकी वडील बापूजी हा हिंगणी येथे बापाजवळ वृत्तीवर होता परसोजी व साबाजी हे रूपाजीजवळ राहून शिवाजीच्या सैन्यात नोकरी करू लागले ते हळूहळू बरेच प्रसिद्धीस आले.

शिवाजीनें दिलेली सबाजीची सनद इ. १६७४—याप्रमाणे शिवाजीच्या वेळेस हे त्रिवर्ग बंधु बरेच प्रसिद्धीस आले असताना शिवाजीच्या मरणापूर्वी सहा वर्षे म्हणजे राज्याभिषेक झाल्यावर पहिलेच वर्षी (इ. स. १६७४) शिवाजीने " साबाजी बिन मुधोजी भोसले " यास राक्षसवाडी तर्फ राशिंग व पिंपरी तर्फ कडेवळीत ही गावे इनाम दिली त्यात त्यास 'एकनिष्ठ व पुरातन सेवक' म्हणून सबोधिले आहे [२] वरील दोन गावे वंशपरंपरा इनाम दिली आहेत शिवाजीचा अंत्यविधि ज्या साबाजी भोसल्याकडन करविला तो हाच असावा [३]

तसेच परसोजी यानेहि शिवाजीचे कारकीर्दीपासून प्रतापराव गुजराप्रमाणेच वऱ्हाड व गोंडवण प्रांतात स्वाऱ्या वगैरे करून मराठ्याचा अमल तिकडें सुरू करण्याचा प्रयत्न चालविला व खंडण्या वगैरे घेतल्या. पुढें राजाराम गादीवर आल्यानतर परसोजीने त्यास फार मदत केली व वऱ्हाड गोंडवणांतहि आपला अमल बसविला त्यामुळे राजारामाने इ स १६९९ मध्ये परसोजीस "सेनासाहेब सुभा" हा किताब व सरजाम देऊन वऱ्हाड व गोंडवण प्रांतातील चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचें काम देऊन तशी सनद दिली [४] परसोजी हा यानतर वऱ्हाडांत भाम येथें येऊन राहिला जातांना त्याने गावोगाव मराठ्याचा अंमल बसविला

१ चिटणीस बखर पान १४९ पहा

२ या सनदेचा उतारा ना. भो बखर पा. १० वर दिला आहे

३ सरदेसाई म. वि. भा. २ पान ५४१ परंतु चिटणीस बखर पा. १८३ यात साबाजी भोसले शिंगणापुरकर याने क्रिया केली असें म्हटले आहे.

४ बखर पा. २३ यात ही सनद शके १६२९ मध्ये दिली असे म्हटलें आहे.

राजाची भाम--भाम हे गाव हल्ली यवतमाळ तालुक्यात असून अगदी मोडकळीस आले आहे अद्यापहि ते " राजाची भाम " या नावाने प्रसिद्ध आहे हे गाव परसोजीच्या चुलत्याला पूर्वीच्या जहागिरीचे होते व तेथे परसोजीचे चुलते रहातहि असत अशी आख्यायिका आहे ती खरी असल्यास त्यामुळेच परसोजीने ते राहण्यास पसत केले असावे [१] त्याचे क्षणिक वैभव आता कोणासहि विशेष माहीत नाही परतु एके काळी ते मोठ्या भरभराटीस आले असून फक्त बैरागी लोकाचा पाच हजार उबरठा तेथे होता हे बैरागी लढवय्ये होते तेथे मोठमोठ्या इमारतीच्या खुणा लाबवर सापडतात. परसोजी व त्याचे नतर कान्होजी व त्याचा मुलगा रायाजी याची तेथेच वस्ती होती त्यामुळे दोन तीन पिढ्या तरी या गावाचे महत्त्व कायम होते. परतु पुढे रायाजीच्या मृत्यूनतर भाम हे गाव मोडकळीस आले व बरीच वर्षे उजाड होते अलीकडे ते पुन्हा आबाद झाले आहे परतु ते अगदीच खेडगांव राहिले आहे

परसोजी भोसले (पहिला सेनासाहेब सुभा) इ स. १६९९-१७०९

इ. स १७०७ मध्ये शाहू मोगलाच्या कैदेतून सुटून दक्षिणेत आला त्यास जे मराठे सरदार मिळाले त्यात **परसोजी** हा प्रथम मिळाला. वऱ्हाडच्या पश्चिमेस खानदेशात तो आपले सैन्यासह शाहूस मिळून त्याचे बरोबर गोदावरी उतरून साता यास गेला शाहूची प्रतिस्पर्धी **ताराबाई** (राजारामाची बायको) हिचे मनात शाहूस राज्य द्यावयाचे नव्हते म्हणून तिने **परशुरामपन्त प्रतिनिधि** व इतर सरदारास आपलेकडे वळवून घेतले. त्यात परसोजीचा वडील भाऊ **बापूजा** यासहि तिने वळवून परसोजी यास वळविण्याकरिता पाठविले. शाहू खरा आहे की नाही याची परीक्षा पाहण्याकरिता भोसले कुळातील वृद्ध मनुष्य म्हणून बापूजीची रवानगी केल्याचे ताराबाईने बाह्यात्कारी दाखविले. बापूजी हा शाहूच्या लष्करात जाऊन शाहूस व परसोजीस भेटला तेव्हा कागदपत्रांवरून व **जोत्याजी केसरकर** वगैरे मराठे मडळी शाहू कैदेंत पडल्यापासून बराबर दिल्लीस होती त्याचे सागण्यावरून **शाहू** खराच अशी त्याची खात्री

1 History of the Bhoslas as told by an old lady in 1811. (Govt. Press Nagpur)

झाली. सबब त्यानेहि ताराबाईचा पक्ष सोडून शाहूचा पक्ष धरला इतर मराठे सरदारांची खात्री लौकर होईना. कारण शाहूचे बोलणे चालणे व रीत-भात सर्व हिंदुस्थानी तऱ्हेची. शेवटी **परसोजी** व **बापूजी** शाहूस एका ताटात घेऊन जेवले तेव्हा कोणासच शका राहिली नाही व सर्व मराठे सर-दार शाहूस मिळाले व शाहूचे काम सुकर झाले

परसोजीस सेनासाहेब सुभ्याची सनद (इ स १७०७)—शाहूस परसोजी भोसल्याची फार मदत झाली होती. म्हणून तो यशस्वी झाल्यावर त्याने शके[१]–१६२९ अखेर (इ स १७०७) मध्ये त्यास "सेनासाहेब सुभा" हे पद व वऱ्हाड, गोडवण प्राताचा अम्मल कायम करून त्यास वशपरपरेची नवीन सनद दिली. त्यात खालील प्राताचा उल्लेख आहे —

१ प्रांत रीतपुर व सरकार गावेल प्रात वराड, प्रात देवगड, चादा गोंडवण.

१ अनागोदी[२] वगैरे वऱ्हाड प्रातीचे महाल बिनतपशील

१	सरकार	गावेल	महाल	४६
१	,,	नरनाळा	,,	३७
१	,,	माहूर	,,	१९
१	,,	खेडले	,,	२१
१	,,	पवनार	,,	५
१	,,	कळव	,,	१९
६				१४७

एकूण सहा सरकार शेकडा नऊ रुपये अकरा आणे मोकाशाचे आका-रास असे.

---

१ बखर पान २३.

२ अनागोदी वराडात नाही. खेडले हे वऱ्हाडातील साखरखेरडे हे नसून बैतुलजवळील खेडले होय. त्या सरकारचा विस्तार आष्टी आमनेरापर्यंत होता. आमनेर, सरकार खेडले असा एक तत्कालीन कागद आम्ही पाहिला आहे. या खेडल्याजवळ त्याच नावाचा एक इतिहासप्रसिद्ध किल्ला असून तेथे एक राजकुल नादत होते. त्याची हकीकत पुढे येईल. शिवाय मागे पा. ३८ पहा.

मराठ्यांची जमाबंदीपद्धति–चौथाई, सरदेशमुखी, मोकासा वगैरे— या मोकाशाचा आकार समजण्यास मराठ्याची जमाबदीची पद्धति समजली पाहिजे

मराठ्याच्या राज्याचे दोन भाग पडत असत एक स्वराज्य व दुसर चौथाई सरदेशमुखीचा भाग स्वराज्याचे सर्व उत्पन्न खुद्द राजा व त्याच संस्थानास मिळे. दुसऱ्या भागात मराठ्याचा अमल चोथाई, सरदेशमुखी वसूल करण्यापुरता व लष्करी बदोबस्तापुरता असे. याचे मूळ शाहूच्य कारकीर्दीत इ स. १७१९ मध्ये **बाळाजी विश्वनाथ** पेशव्याने सय्यद बधूकडून शाहूस दक्षिणेच्या सुभ्याची वशपरपरेच्या हक्काच्या सनद आणिल्या त्यात आहे. त्या योगाने मराठ्याच्या दक्षिणेकडील धामधुमीस कायदेशीरपणा आला. दक्षिणच्या सहा सुभ्यामध्ये मराठ्याना **चौथाई** शेकडा २५ टक्के व **सरदेशमुखी** शेकडा दहा टक्के वसूल करण्याचा हक्क या सनदेने राजरोसपणे मिळाला. शिवाय भोसल्यांसारख सरदार आपल्या पराक्रमाने वऱ्हाड–गोंडवणासारख्या प्रातावर अमल बसवून जो मुलूख काबीज करीत तो तिसरा वर्ग **चौथाई** व **सरदेशमुखी** यातच पुढे **घासदाणा** म्हणून शेकडा ५ रुपये भर पडून परप्रातात शेकडा ४० प्रमाणे मराठ्यानी आपला हक्क स्थापन केला. वऱ्हाडचा सुभा मोगलाचा दक्षिणेचा सुभेदार या नात्याने निजामाच्या ताब्यात होता, परतु नागपुरकर भोसले याच हक्काने वऱ्हाडांत शेकडा ४० उत्पन्न घेत व निजामास शेकडा ६० मिळे व या हिशेबावरूनच त्यांचा साठ–चाळिसीचा तह पुढे झाला.

स्वराज्यांतहि राजाचा स्वत चा चौथाईचा हिस्सा म्हणून शेकडा २५ उत्पन्न राजास मिळे. त्याला राजबाबती म्हणत व उरलेल्या ७५ रुपयांस **मोकासा** म्हणत. या मोकाशापैकी शेकडा ९ रुपये राजानें स्वतःकडे राखून ठेवले होते व त्यापैकी शेकडा ६ शाहूराजाने पतसचिव यास वशपरंपरा त्यांचे कामाबद्दल तोडून दिला होता. त्यास **"साहोत्रा"** म्हणत व तो त्याचे अधिकारी परभारे वसूल करीत. बाकीचा शेकडा ३ रुपये **"नाडगौडा"** म्हणून राजाने राखून ठेवला होता. तो त्याच्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे निरनिराळ्या जागी निरनिराळ्या लोकास सनदा देऊन

तो देत असे मोकाशापैकी वरील ९ रुपये वजा जाता बाकीचे शेकडा ६४ रुपये उत्पन्न निवळ **मोकासा** म्हणजे संस्थानी उत्पन्न राही. ही व्यवस्था शाहूच्या कारकीर्दीत मुख्यत्वे चालू होती. परसोजी भोसल्याच्या सनदेत शेवटी "नऊ रुपये अकरा आण्याचे मोकाशाचे आकारास असे" म्हणून जी टीप आहे ती वरील साहोत्रा व नाडगौडा या बाबीस उद्देशून आहे. अकरा आण्याचा हिशेब नीट कळत नाही. भोसल्याचा मुलूख स्वराज्यात नव्हता, तरी त्यास ह्या बाबी लागू होत्या असे दिसते. चौथाईचे मोबदल्यात मराठ्यानी लष्कर ठेवून प्रातात बदोबस्त ठेवावा असा करार होता व इग्रजाच्या सबसीडियरी तहाच्या तत्त्वावरच ही चौथाईची बाब बसविली होती.

शाहूने आपल्या मुख्य सरदारास निरनिराळे प्रात वाटून देऊन त्यातील चौथ त्यानी घ्यावी व ठराविक लष्कर ठेवावे व काम पडल्यास ते लष्कर नोकरीस द्यावे असे करार केले होते. याप्रमाणे पेशव्याकडे खानदेश व बालाघाट, सेनापती (दाभाडे) कडे गुजराथ व बागलाण; भोसल्याकडे वऱ्हाड व गोडवन, सरलष्कर (निंबाळकर) याजकडे गगथडी व औरगाबाद; फत्तेसिग भोसल्याकडे कर्नाटक, प्रतिनिधी, चिटणीस व आग्रे याजकडे इतर स्वराज्यातील व स्वराज्याबाहेरचे प्रात असे वाटून दिले होते याशिवाय जहागिरी व वतने प्रत्येकास निराळी असत व ती एकमेकांच्या प्रातात निरनिराळ्या जागी असत. त्यामुळे सर्व सरदाराचा स्वराज्याशी व दुसऱ्या सरदाराशी नेहमी सबध येत असे.[१] (ग्रँ. डफ भा १ पा ३२४ ते ३२९)

परसोजीचा मृत्यु १७०९— वरील सनदेप्रमाणे वऱ्हाडात येऊन परसोजीने कारभार केला. तो त्यानंतर साताऱ्यास गेला व तेथून परत येत असता त्याचा मृत्यु कृष्णा–वेणा याचे सगमावर माहुलीजवळ खेड येथे शके

१ फत्तेसिग भोसले, रायाजी भोसले व पेशवे याचे वऱ्हाडात वरप्रमाणें अनेक मोकासे असत. दर्यापूर, अडगाव, अमडापूर, मेहेकर, खेरडा, उमरखेड, जानेफळ हे परगणे पेशव्याचे मोकासे असल्याबद्दल दाखले आहेत. तसेंच फत्तेसिग भोसल्याने आपले मोकासे वहिवाटीकरिता रघूजीस दिल्याचेहि दाखले आहेत.

१६३२ (फसली सन १११९ इ. स. १७०९) मध्ये झाला.[१] तेथे परसोजीच समाधी आहे व तिचे पूजेअर्चेकरिता कान्होजीने शाहूपासून इनाम जमी मिळविली आहे.

साबाजीचा मृत्यु सन १७१६--मुधोजीचे दुसरे दोन पुत्र **बापूजी साबाजी** यांच्या मृत्यूचा नक्की काल सांगता येत नाही परंतु **साबाज** हा इ. स. १७१६ मध्ये मरण पावला असे दिसते राज्या शक ४४ (इ त १-२-१७१७) मध्ये साबाजी मृत्यु पावल्यामुळे त्याची बायको **रामाऊ** इच्या नावाने साबाजीचे मोकासे कुमठे वगैरे करून सनदा दिल्या आहे साबाजी यास पुत्र नसल्यामुळे रामाऊच्या नावाने ह्या सनदा झाल्या होत्य

१ परसोजी भोसल्याच्या मृत्यूचा काळ निरनिराळ्या ठिकाणी नि निराळा दिला आहे. म्हणून त्याबद्दल सविस्तर चर्चा करणे जरूर आहे.

(१) 'ग्रँड डफ' हा परसोजीच्या मृत्यूचा काळ इ. स. १७१५ असा देतो

(२) ना. भो. ब. पा २४ मध्ये परसोजीस शाहूराजाने सनद देऊ रवाना केल्यावर तो फौजेसहित येत असताना गंगेच्या पलीकडेस म्हण दक्षिणेस मरण पावला असे लिहिले आहे परंतु हे विधान चुकीचे आहे

(३) ना भो. का प.ले. १ मध्ये परसोजी हा फसली सन १११९ (इ. स १७०९-१०) मध्ये निवर्तल्याचे लिहिले आहे. ते विधान बरोबर दिस त्यास प्रत्यंतर त्याच कागदपत्रातील ले. ५० (ऐ प ले ४ पहा) हा आहे ले. ५० हा कागद अस्सल असल्यामुळे पूर्ण विश्वसनीय आहे. त्यात परसोजीचे स्मशान-स्थळ मौ खेड प्रांत वाई येथे कृष्णा-वेण्या संगमी असून त्याचे पूजेअर्चेबद्दल व दिवाबत्तीबद्दल त्या गावची एक चाहूर जमीन कान्होजीचे विनंतीवरून शाहूराजाने इनाम दिली आहे ही सनद आश्विन व॥ १ शके १६३२ म्हणजे ता ६-१०-१७१० इ रोजी दिलेली आहे. अर्थात् य पूर्वी काही दिवस परसोजी हा मृत्यु पावला असावा.

२ साबाजीच्या स्त्रीचे नाव ऐ. प ले. ९३-९४ (भाग. ५९-६१) भ का. ले. यात व बखर पान २९ यात रमाबाई असे छापले आहे. परंत तिचे खरे नाव **रामाबाई** अथवा **रामाऊ** असे होते. उमरावतीकर भोसल्या च्या अस्सल कागदपत्रात **रामाबाई** असेच नाव दिले आहे.तसेच पे.द. भा.२० ले. ३ पा २ पहा. त्यात **रामाऊ** असेच नाव आहे. साताऱ्यास **रामाऊच** गोट म्हणून एक पेठ आहे ती इच्या नांवाने आहे.

बापूजीचा मृत्यु—इ. स १७१७ मध्ये **बापूजी** हा जिवत होता राज्या. शके ४३ व ४४ (इ. ता १–२–१७१७ व २२–१२–१७१७) मध्ये शाहूने बापूजीस वाळुज व मलकापूर या परगण्यातील गावे मोकासे देऊन सनदा दिलेल्या उपलब्ध आहेत.[१] त्यानतर इ स १७२२ पर्यंतचे कागदपत्र उपलब्ध नाहीत. रा. श ४९ (इ ता ९–१०–१७२२) मध्ये बापूजीचा मुलगा **राणोजी** यास पहिली सनद मिळाली आहे त्यावरून बापूजी हा इ स १७१७ व १७२२ याच्या दरम्यान मरण पावला हे सिद्ध होते. बापूजीच्या वशासंबधाची हकीकत पुढे येईल

बापूजी व **संताजी** याच्या पूर्वचरित्रापैकी काही अज्ञात भागावर धावडशीकर ब्रम्हेंद्रस्वामीचे पत्रव्यवहारावरून प्रकाश पडतो **बापूजी** यास जजिऱ्याचे शिद्द्याने पकडून कैद केले होते असे दिसते ब्रम्हेंद्रस्वामीचे वजन व पत्रव्यवहार सर्वत्र होता त्याने मध्यस्थी करून बापूजीस सोडवून आणले. तसेच **संताजी** हाहि तसाच कैदेत सापडला होता त्यासहि स्वामीने सोडवून आणले. रघुजी भोसल्यास लिहिलेल्या एका पत्रात[२] स्वामी लिहितात,

---

१ अप्रकाशित (उम. भो सग्रह).

२ ब्र स्वा. चरित्र ले. २९५ याच पत्रात स्वामीने **नारो शंकर** (नागपुरच्या जामदार घराण्याचा मूळपुरुष) याजविषयीहि लिहिले आहे ते असे –

"यानतर चिरजीव **नारो शंकर** याणे वराडात अकोटच्या अविधाकडेस सेवा केली तीन चार वर्षे होते साप्रत याणे नारो शकर याजवर तुफान करून सात सहस्र रुपये दड ठरविले त्यापैकी तीन हजार रुपये घेतले बाकी-चऊ हजार रुपयाबद्दल जाभिनाचे घरी चौकी बसविली. काही खाल्ले पिल्ले नसता नाहक याजवर दड घातला आहे तर याचे श्रीस बहुत अगत्य आहे म्हणून तुम्हास लिहिले आहे तर अकोटच्या अविधास व जमीनदारास ताकीद पत्रे लिहून देणे की, वाजवी त्याचे आगी पैसा नसता काय समजोन ब्राम्हणास कष्टी करता याउपर त्या ब्राम्हणाचे वाटे न जाणे. नाहीतर तुमचा आमचा स्नेह राहणार नाही ऐसी ताकीदपत्रे देऊन जे गोष्टीने याची मुक्तता होय तो पदार्थ अगत्य करणे"

याप्रमाणे रघुजीने नारो शकराची सुटका करून त्यास नागपुरास आपलेकडे आणले. तेव्हापासून ते घराणे अद्याप नागपुरास आहे (वशावळ जामदार पहा). अकोटचा अविध म्हणजे एलिचपूरकर नवाब तर नसावा ?

" पूर्वी **बापूजी** भोसले हबशीयापासून सोडविले व **संताजी** भोसले याची बेडी नानाकरवी प्रयत्ने तोडविली **बयाबाई** यानी पाडवगडी होती तेव्हा त्याणी श्रीची सेवा केली तेव्हा आम्ही सतोषी जाहलो ते समयी त्याणी सागितले जे माझा **रघजी** यास आशीर्वाद द्यावा भाग्यास आला म्हणजे स्वामीचे सेवेसी चुकणार नाही तर रघोजीस आशीर्वाद उत्तम प्रकारे द्यावा "

ही **बयाबाई** रघूजीची आजी असावी रघूजीची आई **काशीबाई** इलाही स्वामीनी पाठविलेली दोन पत्रे उपलब्ध आहेत (ब्र स्वा च ले.२९६-९७)

कान्होजी भोंसले, दुसरा सेनासाहेब सुभा (१७१०-१७३० इ)—परसोजी मृत्यु पावला तेव्हा त्याचा पुत्र **कान्होजी** हा लष्करात त्याच्या बरोबरच होता शाहूराजाजवळून सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे घेऊन तो वऱ्हाडात आला. याच वेळेस त्याने परसोजीच्या स्मशानस्थळाच्या पूजेकरिता शाहूराजाकडून **खेड** येथील काही जमिनीची सनद मिळविल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. कान्होजीने वऱ्हाडात आल्यावर **दारव्हा** हे महत्त्वाचे ठाणे काबीज केले व त्यानतर **भाम** येथे कायमचे ठाणे दिले.

दिल्लीची मोहीम व संताजीचा मृत्यु (इ.१७१९)—परसोजीचे पुतणे बापूजीचे पुत्र **सताजी** व **राणोजी** हेहि शाहूच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आलेले होते. धाकटा सय्यद **हुसेन अल्ली** याचे बरोबर **बाळाजी विश्वनाथ** पेशव्यास व सेनापति खडेराव दाभाडे यास शाहूने पाठविले होते. कान्होजीसहि जाण्याचा हुकूम झाला होता परतु तो स्वत: न जातां त्याने आपले चुलत बधु सताजी व राणोजी यांस पाठविलें. [१] पेशव्याबरोबर संताजी व राणोजीची पथके होती. मराठ्यानी सय्यद बधूचा अमल दिल्लीवर बसवून दिला. सय्यद बधूनी **फरुकशेर** बादशहास कैद करून नंतर ठार मारले व महमदशहा बादशहास गादीवर बसविले. त्यावेळेस मराठे लष्कर दिल्लीस मुक्काम करून होते. **फरुकशेर** यास कैद केले त्यावेळी दिल्लीस मोटी धामधूम झाली व दिल्लीच्या मोगल लोकांनी दिल्ली शहराच्या रस्त्यामधून संताजीच्या मराठी लष्करावर हल्ला करून

---

१ बखर पा. २७–२८.

संताजी व त्याचे पधराशे लोकाची कत्तल केली ता. (२८-२-१७१९ इ) सय्यद बंधूनी सताजीचा भाऊ **राणोजी** याचे समाधानार्थ त्यास "**सवाई संताजी**" असा किताब देऊन परत पाठविले[१] दिल्लीच्या कामगिरीत **संताजी** हा प्रमुख होता. बाळाजी विश्वनाथ हा शाहूची आई व बायको दिल्लीस मोगलाच्या अटकेतच आतापर्यंत होती त्यास बरोबर घेऊन व दक्षिणेतील चौथाई, सरदेशमुखी व स्वराज्य अशा तीन सनदा[२] घेऊन परत दक्षिणेस आला. (इ स. १७१९).

याच वेळेस बाळाजी विश्वनाथ याने सय्यद बधूकडून भोसल्याच्या ताब्यातील मुलखाबद्दल व गुजराथ व माळवा प्रातातील खडणी मिळण्याबद्दल बादशहाची सनद मागितली परसोजी व कान्होजी भोसल्याने वऱ्हाड व गोडवण प्रातात जो मुलूख जिकला होता त्याबद्दल त्याच्या ताब्याशिवाय त्याचेजवळ कायदेशीर अधिकार नव्हता त्या सनदा या वेळी बाळाजीस मिळाल्या नाहीत म्हणून बाळाजीने **देवराव हिंगणे** यास दिल्लीस मार्गे ठेवून तो स्वत परत दक्षिणेत आला. पाठीमागेहि ह्या सनदा ह्या वेळेस मिळाल्या नाहीत परतु त्यावेळेस याबद्दल तोडी वाटाघाट मात्र झाली होती व त्यावरूनच व विशेषत· लष्करी जोरावर भोसल्यानी व पेशव्यानी वरील प्रातांत आपले हक्क कायम केले.

वसईची मोहीम व राणोजी भोसले– राणोजी ऊर्फ सवाई सताजी हा दक्षिणेत आल्यावर त्यानेहि अनेक मर्दुमकीची कामे केली. **चिमणाजी** आप्पाने वसईस वेढा देऊन इ स. १७३९ मध्ये ती सर केली. त्या मोहिमेत कोकणातील महत्त्वाच्या लढायात **राणोजी** हा हजर होता.[३] **तारापुर** येथील किल्ला सर करताना त्याने खदक ओलाडून तटास छिद्र न पडल्या-

१ ग्रँ डफ. भा. १ पान ३२३ पहा

२ ह्या सनदा ता. १३ व २४ मार्च इ. स १७१९ च्या आहेत. (Irvine Vol. 1 P. 407) तसेच दिल्लीच्या रस्त्यात राणोजी व पधराशे मराठ्याच्या झालेल्या कत्तलीची हकीकत Irvine's later mughals Vol I. P. 388-84 मध्ये सविस्तर दिलेली आहे.

३ Grant Duff 1 P. 325. ब्रम्हेंद्रस्वामीचे चरित्र ले ४९ व ५२

मुळे शिड्या लावून हातात तरवार घेऊन स्वत. आपले जमावानिशी हल्ला केला. पोर्तुगीज लोक फार शौर्याने लढले परतु शेवटी त्याचा मोड होऊन ते शरण आले. खुद्द वसईच्या वेढ्यातहि राणाजीकडेस तटाच्या काही भागास सुरुग लावून तट पाडण्याचे काम दिले होते. (पे. द १६पा. १२७ पहा.) हा **राणोजी उमरावतीकर** या नावाने जास्त प्रसिद्ध असून तो उमरावतीकर भोसले नावाची जी शाखा अस्तित्वात आहे तिचा मूळ पुरुष[१] होय या शाखेचा सविस्तर इतिहास पुढे दिला आहे (पुरवणी १ पहा)

निजामाचा उदय—कान्होजीच्या कारकीर्दीत निजामुल्मुल्क हा दक्षिणेत येऊन स्वतत्र झाला. सय्यद बधूच्या तर्फेचा **अलंअलीखान** म्हणून सुभेदार औरगाबादेस होता. त्यास त्यानी निजामाचा मोड करण्यास सागितले होते व निजामाच्या पाठीवरहि **दिलावरखान** नावाचा एक सरदार पाठविला होता. निजामाने दिलावरखानाचा **बऱ्हाणपुरा**जवळ पराभव केला (१७२० इ.) व नतर तो वऱ्हाडात शिरला व पूर्णा नदी उतरून शेगावास आला व तेथून **बाळापुरास** तळ देऊन राहिला सय्यदबधूनी शाहूस लिहून निजामाविरुद्ध अलअलीखानास मदत करण्याबद्दल सागितले होते. त्याप्रमाणे शाहूने **बाजीराव** पेशव्यास व **कान्होजी** भोसल्यास सागितले. त्याप्रमाणे दोघानीहि अलअलीखानास मदत केली कान्होजीच्या लष्कराने बाळापुर व शेगावच्या जवळपास निजामाच्या लष्करावर छापे घालून त्यास बेजार केले अलअलीखानाची व निजामाची **बाळापुरा**जवळ[२] लढाई होऊन निजामाचा जय झाला (१० ऑगस्ट १७२० इ) **अलंअलीखान** रणागणावर पडला. या युद्धात मराठे फार निकराने लढले. अलअलीखानाच्या प्रेताजवळ शूर मराठ्याच्या प्रेतांचा गज पडला होता

बाळापूरची लढाई (इ.१७२०)—बाळापूरच्या लढाईत शाहूच्या पक्षाचे सर्व मराठे अलअलीखानाच्या बाजूस होते. त्याच्या उलट कोल्हापूरकर **संभाजी**च्या पक्षाची मडळी व **चद्रसेन** जाधव वगैरे मराठे निजामाच्या

१ Grant Duff Vol. I P. 392

२ Irvines Later mughals Vol. II. P. 47–50

बाजूस होते. शाहूकडील **संताजी** शिंदे, **खंडेराव** दाभाडे, **दमाजी गायकवाड, शंकराजी मल्हार, कान्होजी भोंसले** वगैरे सरदार या लढाईत हजर होते. मोगलाच्या बाजूस व निजामाच्या विरुद्ध एकदर सतरा अठरा हजार मराठे सैन्य या वेळी हजर होते **बाजीराव** पेशवा हाहि या लढाईंत हजर असावा असे वाटते. निदान जवळपास तरी तो असावा, कारण पेशव्याचे रोजनिशीत बाजीरावाचा मुक्काम या वेळी बाळापुरास होता असे दाखविले आहे[१] बाजीराव हा यावेळी नुकताच पेशवा झाला होता. (एप्रील १७२०)

शकराजी मल्हार या लढाईत जखमी होऊन निजामाच्या हाती सापडला व त्या जखमानी पुढे मरण पावला. दमाजी गायकवाडाच्या उदयाचा हा आरभच होता.

साखर-खेडर्याची लढाई (१७२४)--ता. २-१०-१७२४ इ. रोजी निजामाने हैदराबादेचा मोगल सरदार **मुबारीजखान** याचा **साकरखेडर्याचे**[२] लढाईत पराभव करून त्यास ठार मारले व दक्षिणेत स्वतत्र राज्य स्थापिले. या लढाईत सिंदखेडकर जाधवाचा वशज **राघोजी** हा मुबारीजखानाकडून लढला व या लढाईत पडला त्याची बायको आपला मुलगा **मानसिग ऊर्फ बाबजी** यास घेऊन शाहूराजाकडे गेली व तेथेच राहिली. हा बाबजी (व रघूजीचा पुत्र निबाजी) पुढे **ताराबाईच्या** पक्षाचा आधारस्तभ होता. त्याची दौलताबादची देशमुखी निजामाने जप्त केली होती, ती सोडवून घेण्याबद्दल शाहूने **बाजीराव** पेशव्यास लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे.[३] **कान्होजी** यानेहि आपल्या पाच हजार मराठे लष्करानिशी मुबारीजखानास मदत करण्याचे आश्वासन दिले होते. परतु मुबारीजखानाने उर्मटपणानें त्याची मागणी नाकारली.[४]

कान्होजी हा शूर व पराक्रमी होता कटक प्रातात पूर्ण अम्मल बसविण्याचे काम जरी पुढे रघूजी भोसल्याने केले तरी त्याचा पाया कान्होजीनेच घालून दिला होता.

---

१ सरदेसाई मध्य वि. पा. १९१. भारतवर्ष शकावलि.

2 Irvine's Later Mughals P. 144—150.

३ ऐ. पत्र. पा. १० व ४३६ व काळेकृत वऱ्हाडचा इतिहास पान १५१, ३३१ पहा.

4 Irvine Vol. II. P. 149.

कान्होजी हा मोठा धार्मिक असून त्याचे सोवळे व नेमधर्म कडक असत.[१] त्यास मूलबाळ काही नव्हते म्हणून त्याने आपला चुलतभाऊ बिंबाजी याचा मुलगा **रघूजी** यास देशाहून आणवून आपलेजवळ **भाम** येथें लहानपणापासून ठेवले[२] होते पुढे कान्होजीस पुत्र झाला त्याचे नाव **रायाजी.**[३] त्यामुळे कान्होजीचे रघूजीवरील प्रेम कमी झाले. पुढे कान्होजीचा व रघूजीचा बिघाड होऊन रघूजी तेथून निघून गेला.

कान्होजीचा अमल फार करडा असे. बखरकार म्हणतो, " अमल बहुत क्रूरतेचा सेनासाहेब सुभा करू लागले " (पान २९) यावरून कान्होजीचा स्वभाव फार तापट असावा. रघूजी मोठा झाल्यावर त्याचें कान्होजीशी न जमण्यात, पूर्वी सागितलेले कारण जरी असले, तरी कान्होजीच्या तापट स्वभावामुळेहि हा बेबनाव झाला असावा.

---

१ कान्होजीच्या सोवळ्याची एक गोष्ट ना. भो बखर पान ३१ मध्ये अशी आढळते की तो ब्राह्मणाशिवाय इतराच्या हातचे अन्न ग्रहण करीत नसे. कान्होजी सातार्‍यास गेला असता कोणी हे शाहूस विपर्यास करून सागितले. शाहूने त्यास मुद्दाम जेवण्यास बोलावले व बरोबर बसवून मराठ्याच्या रीतीने भोजन करविले कान्होजीने बरीच टाळाटाळ केली. परतु शाहूच्या आग्रहामुळे त्याचे काही चालले नाही. घरी येऊन त्याने गरम पाण्यात मीठ मोहरी घालून ते पिऊन वमन केले. हेहि वर्तमान कोणी शाहूस सागितले व विनाकारण दभ माजवितात, जातीच्या आचाराप्रमाणे वर्तत नाहीत असे समजाविलें. त्यावरून शाहूची मर्जी कान्होजीवर खपा झाली. वरील गोष्टीत कितपत तथ्य असेल हे सागता येत नाही एवढ्या क्षुल्लक कारणावरून शाहूचे व कान्होजीचे बिघडले असावे असे वाटत नाही. ही बखरकाराची मखलाशी दिसते. कान्होजीवर गैरमर्जी होऊन त्यास काढण्याची कारणें दुसरीच होती ती पुढे येतील. नाग. बखरीत (पा. २९) उल्लेख आहे की, "पोटी सतति नाही ही चिता करीत असतां काही एक अनुष्ठाने, शतचड्या, कित्येक होमहवने ब्राह्मणद्वारा व आपण जातीने सोवळे फारच करावे. ब्राह्मणाच्या हातचें जेवावे असे चालले " पुढे कान्होजीस पुत्र झाला.

२ रघूजी हा कान्होजीकडे येण्यापूर्वी साबाजीची बायको रामाबाई इजजवळ रहात होता. कारण तिलाहि मूलबाळ नव्हते.

३ कांही ठिकाणी त्याचे नाव रामाजी असेहि दिलें आहे ते चुकीचे आहे. पण रायाजी हेच नाव खरें आहे (पेशवे दप्तर भाग २० पा. २३ पहा).

कान्होजीच्या फौजेचाहि असाच बेबद कारभार असावा असे वाटते. त्याचे फौजेचा त्रास खुद्द त्याचे राज्यातहि कितपत होता हे त्याच्या एका अभयपत्रावरून[१] दिसते. कमीजास्ती प्रमाणात ही स्थिति त्यावेळच्या सर्वच सैन्याची असे हे खरें व यामुळे कान्होजीसच विशेष दोष देता येत नाही

कान्होजीचा मुलगा **रायाजी** हा भाम येथे होता. त्याचेहि क्रूरपणाचा असाच बोभाटा होता.

राणोजी व रघूजी यांची कान्होजीशीं वांटणी--**राणोजी** भोसले दिल्लीहून परत आल्यानतर **रघूजी** व **राणोजी** याचा एक विचार होऊन ते **कान्होजी**जवळ वतन व सरजाम यामध्ये हिस्से मागू लागले ते भाडण शाहूराजापर्यंत जाऊन त्याने प्रथम बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यामार्फत व नतर स्वत इ स. १७२७ मध्ये त्या तिघात सरजामाची वाटणी करून दिली.[२] रघूजी व राणोजी दोघानीहि कान्होजीबरोबर राहून सलोख्याने चाकरी करावी असे ठरविले. परतु राणोजी व रघोजी हे कान्होजीच्या हाताखाली नोकरी करण्यास गेले नाहीत. इ स. १७२५ ते १७२७ पर्यंत शाहूने **बाजीराव, फत्तेसिंग भोंसले** या सरदारास पाठवून कर्नाटकात दोन स्वाऱ्या करविल्या त्यात **कान्होजी** भोसल्यासहि पाठविले होते त्या स्वाऱ्यात रघूजी भोसले हाहि हजर होता त्यानतर इ. स. १७४० मध्ये फत्तेसिग भोसले व रघूजी यानी कर्नाटकावर दुसरी स्वतत्र मोहीम केली.

कान्होजीवर शाहूची गैरमर्जी--**कान्होजी** हा **शाहूस** जुमानीनासा झाला. त्याचे सुभ्याचा वसूलहि बरोबर येईना त्यामुळे त्यास शाहूने साताऱ्यास समक्ष बोलावले. त्याप्रमाणे कान्होजी साताऱ्यास शाहूच्या भेटीस गेला त्यावेळी कान्होजीस प्राताचे उत्पन्नाचा हिशेब देता आला नाही व रक्कमहि पटविता आली नाही. त्यामुळे शाहूचा व त्याचा बेबनाव झाला व तेथे राहणे धोक्याचे समजून एके दिवशी **कान्होजी** शाहूची परवानगी न घेता सैन्यासह आपले तळावरून पळून गेला. (इ स. १७२५)

---

१ शारदाश्रम यवतमाळ सग्रह

२ इ. स. वर्ष ६ अ. १०

कान्होजी साताऱ्याहून पळून गेला १७२५ इ.– कान्होजी साताऱ्याहून पळून गेला त्याची सविस्तर हकीकत आता[1] उपलब्ध झाली आहे. कान्होजीचा तळ शहराबाहेर होता. तेथे तळावर डेरा टाकून एके दिवशी (ता २३–८–१७२५ इ) दोन प्रहरी कान्होजी बरोबरच्या लोकासह स्वार होऊन **कुमठ्यास** गेला व तेथून गल्ला, कडबा व नगदी रकम आणण्याकरिता जातो असा त्याने बहाणा केला. त्याची चुलती साबाजीची बायको **रमाऊ** ही कुमठ्यास रहात होती. तसाच तो **कण्हेरखेड** व **पुसे-सावळी** वरून दुसरे दिवशी **तासगांवास** जाऊन मुक्कामास राहिला. **शाहू** राजाने कान्होजीच्या पाठोपाठ कान्होजीस अडविण्याकरिता दोन सरदार पाठविले. एवढेच नव्हे तर स्वत हि पहाटची प्रहर रात्र असता कान्होजीचा पाठलाग करण्याकरिता निघाला. **यमाजी शिवदेव** हा बरोबर होता. त्याने पुष्कळ सांगितले की, " मी फौज घेऊन कान्होजीवर जातो, तुम्ही स्वतः येण्याची जरूरी नाही. " परंतु **शाहू** हट्टासच पेटला होता, तो पुसेसावळीच्या पुढे वडगावपर्यंत गेलाच, व शेवटी यमाजी शिवदेव यास पुढे पाठवून आपण परत साताऱ्यास आला. तसेच कान्होजी ज्या रस्त्याने वऱ्हाडास जाणार त्या रस्त्याने जेवढे मराठे सरदार होते त्याजकडे शाहूने पत्रे पाठविली की, कान्होजी येईल त्यास अडवून कैद करून साताऱ्यास पाठवा. **आवजी[2] कवडे** नावाचा बाजीराव पेशव्याचा सरदार वऱ्हाडात होता त्यासहि पेशव्याकरवी त्याने असेंच पत्र पाठविले.

कान्होजी निजामाकडे गेला--कान्होजी साताऱ्याहून पळून गेला तो कोणत्याहि मराठे सरदाराच्या हाती न लागता **निजामाकडे** गेला व त्याच्याशी बोलणे लावून त्याच्या चाकरीस रहाण्याचा त्याने ठराव केला. **चंद्रसेन** जाधव, **उदाजी** चव्हाण याप्रमाणे मराठेशाहीतून असंतुष्ट होऊन निघालेल्या मराठे सरदारास निजामाच्या चाकरीस जाऊन राहणे फावत असे व निजामहि अशी संधि वाया जाऊ देत नसे. निजाम व मराठे

---

१ पे. द. भा. २० ले. ३

२ रघूजीचा व बाजीरावाचा बिघाड झाल्यानंतर याच आवजी कवड्यास बाजीरावाने रघूजीवर स्वारी करण्यास सांगितले. परंतु रघूजीने त्याचा मोड केला. (पुढे रघूजीची कारकीर्द पहा).

याचा यापूर्वीच असा तह झाला होता की, एकमेकाकडील नोकर दुसऱ्याने चाकरीस ठेवू नयेत. परतु त्या तहाविरुद्ध निजामाने कान्होजीस ठेवले हे कळताच शाहूने निजामास लिहिले की,"कान्होजी भोसले यास चाकर ठेवाल तर तुमचा आमचा तह रहाणार नाही "१

अखेरीस कान्होजीस निजामाने आपल्या चाकरीस ठेवून घेतलेले दिसत नाही. तो मराठी राज्यातच दगाधोपा करीत काही दिवस राहिला असे करीत असताना सुद्धा शाहूशी पुन्हा मिलाफ करून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न सुरूच होता. **येसाजी सिद्धेश्वर** नावाचा एक गृहस्थ या कामाकरिता त्याने साताऱ्यास शाहूकडे पाठविला व इतर मध्यस्थीहि लावले. थोडा कालपर्यंत त्याचा मिलाफ झालाहि परतु तो फार दिवस टिकला नाही

कान्होजीवर रघूजीची रवानगी—कान्होजीचा बदोबस्त अशा तऱ्हेने होत नाही हे पाहून शेवटी शाहूने कान्होजीचा पुतण्या **रघूजी**२ याजकडेसच हे काम सोपविले. रघजी हा वऱ्हाडात राहिलेला व कान्होजीची त्याची आधीच भाऊबदकी लागलेली होती. त्यामुळे तो हे काम मनापासून करील असे शाहूस वाटले **कान्होजी** या वेळेस वऱ्हाडात **भाम** येथे आपल्या ठाण्यावर जाऊन पोचला होता. म्हणून रघोजीने तेथे जाण्याची तयारी केली. वऱ्हाडात कान्होजीचे जागी दुसरा मनुष्यहि नेमणे जरूरच असल्यामुळे शाहूने कान्होजीस कामावरून काढून त्याजागी रघूजीची नेमणूक केली व कान्होजीस पकडून आणण्याची आज्ञा केली.

देऊर गांव मोकासा— इ. स १७२८ मध्ये रघूजी हा तयारी करून कान्होजी भोसल्यावर जाण्याकरिता साताऱ्याहून निघाला रघूजी हा जाण्यापूर्वी शाहूने रघूजीस वाईजवळ 'देऊर'३ हा गाव मोकासा देऊन

१ पे. द. भाग २० लेखाक १०.

२ रघूजी साताऱ्यास आल्यापासून शाहूची मर्जी त्याचेवर फारच बसली. एकदा वाघाचे शिकारीत रघूजीने शाहूचा प्राण वाघाचे जबड्यातून मोठ्या शौर्याने वाचविला शाहूने आपल्या धाकट्या बायकोची (सगुणाबाईची) चुलतबहीण ही रघूजीस देववून आपला नातेसबध दृढ केला.

३ देऊरची सनद राज्या. शक ६० कार्तिक वा॥ १२ (इ. स. २२-११-१७३१) ची आहे. (अप्र. कागद प) ही सनद पुढे दिल्ली गेली असे दिसतें.

मुलेमाणसे तेथे ठेवण्याची सोय केली, व रघूजीस सडे फौजेनिशी जाण्यास आज्ञा केली हा गाव हल्ली सातारा जिल्हयात असून नागपूरकर **भोसल्याचे** वशजाचे ताब्यात अद्याप आहे व हल्ली भोसल्याचे वडील पुरुषास याच गावावरून "देऊरचे राजे" असा वश–परपरेचा किताब आहे

त्याचप्रमाणे शाहूने सातार्‍याहून बरीच अनुभविक माणसे रघूजी बरोबर पाठविली व रघूजीनेहि काहीस मुद्दाम बरोबर घेतले सातार्‍यास रघूजीस मुख्य मदत **गोविदराव चिटणीस, फत्तेसिग भोंसले** व **श्रीतपराव प्रतिनिधी** याची असे व ती शेवटपर्यंत तशीच राहिली याशिवाय शाहूने रघूजीजवळून दोन गृहस्थ जामीनदार म्हणून घेतले प्राताचा राजाचा हिस्सा ववतशीर येणे, तसेच कान्होजीप्रमाणे उर्मट वर्तन न करणे ह्या शर्ती घातल्या होत्या. **रघुनाथभट झिपरे** आडनाव पटवर्धन म्हणून सावकार होता त्याचेमार्फत कान्होजीचा वसूल शाहूस मिळे. परतु कान्होजीच्या व्यवहारात त्याचेही कर्ज कान्होजीकडे बरेच झाले होते. तो रघूजीस जामीन होईना शेवटी रघूजीचा गुरुबधु **कोन्हेरराम**[1] कोल्हटकर पाडववाडीचा राहणार व झिपरे याचा आप्त याचे मार्फतीने रघुनाथभट जामीन राहण्यास तयार झाला व त्याने एक लक्ष रुपये शाहूचे खजिन्यात रघूजीबद्दल भरले या व्यवहारात त्यानेहि रघूजीच्या शिक्केनवीसीच्या हक्काची

---

१ कान्हेरराम याचे वडील **रामाजीपंत** हे सत्पुरुष म्हणून समजले जात होते व ते रामोपासक होते. त्याच्या आशीर्वादाने रघूजीचा जन्म झाला होता. म्हणून रघूजीच्या आईबापानी श्रीरामचद्राचे नाव म्हणून या मुलाचे नांव **रघूजी** म्हणून टेविले. यामुळेच रघूजीपासून नागपूरकर भोसल्याच्या घराण्यात रामचद्राचे मुख्य दैवत झाले व रामोपासना सुरू झाली. नाग० भोसल्याचे मूळदैवत सातारच्या भोसल्याप्रमाणेच शकराचे होते. व काही अशी अद्यापहि आहे. रघूजीच्या पूर्वी कान्होजीच्या पत्रावर "श्रीशकर" असा मथळा सापडतो. रघूजीपासून मात्र रामचद्राच्या नांवाचा "श्रीसीताकात" असा मथळा सापडतो

जागा रघूजीकडून कबूल करून घेतली [१] रघुनाथभटातर्फे शिक्केनवीसीचे काम करण्याकरिता त्याने **अनंतभट चितळे** [२] नावाच्या इसमास रघूजीबरोबर दिले स्वत **कोन्हेरराम** हाहि शाहूच्या तर्फेने रघूजीबरोबर त्याचा दिवाण म्हणून गेला याच कोन्हेररामाचा भाऊ **भास्करराम** हा बंगाल्याच्या स्वाऱ्यात प्रमुख होता व पुढे **अलीवर्दीखान** नबाबाने तेथे त्याचा दग्याने खून केला.

रघूजीस सेनासाहेब सुभ्याची सनद—शाहूने रघूजीस सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे व सनद देऊन रवाना केले त्या सनदेत वऱ्हाड गोंडवणा-शिवाय पूर्वेस बंगाल्यापर्यंत छत्तीसगड व पटणा, अलाहाबाद, मकसुदाबाद (बंगाल) व पाटणा वगैरे भागात मराठ्याचे चौथाईचे हक्क वाढविण्याबद्दल उल्लेख [३] केला आहे तो बादशाही सनदेच्या आधारावर

---

१ रघूजीचा शिक्का रघुनाथभटाच्या बायकोच्या हातातील पाटल्याचा केला होता अशी आख्यायिका आहे तो खाली लिहिल्याप्रमाणे होता —

शाहुराजपदाभोजभ्रमरायितचेतम ।
बिंबात्मजस्य मुद्रेषा राघवस्य विराजते ।।

रघूजीस सेनासाहेबीची सनद मिळण्यापूर्वी त्याचा शिक्का निराळा होता (उमरावतीकर भोसले पुरवणी पहा)

२ हाच अनतभट पुढे उमरावतीस साबाजी भोसल्याचा कमाविसदार होता (अप्र. काग)

३ ही सनद राज्या. शके ४९ फाल्गुन शु ५ (शके १६४४ इ स. १७२३)ची असून त्यात "परगणे सरकार गोवळप्रात व वऱ्हाड, देवगड व चादा प्रात, गोंडवण मूळतापी प्रात, वरघाट प्रात व छत्तीसगड प्रात, बस्तर प्रात, मकसुदाबाद, पटणे, अलाहाबाद या प्राताची चौथ व मोकासा वसूल करण्याचे हक्क दिलेले आहेत ही मूळ सनद उपलब्ध नाही परतु तिची नक्कल उपलब्ध आहे (अ प्र) या सनदेचे सालाबद्दल सशय वाटतो या सनदेचा काल बराच पुढे असावा. नाग. चे बखरीत पान ३२ वर या दोन सनदांचा वर प्रमाणें उल्लेख केला आहे पुढें बाजीराव पेशव्याचा व रघूजीचा जो खटका उडाला त्यासंबधांत ही सनद महत्त्वाची आहे. या वेळी उत्तर हिंदुस्थानात मराठ्याना चौथाईचे, सरदेशमुखीचे कोणतेच कायदेशीर अधिकार नव्हते म्हणून उत्तरेस व पूर्वेस दिलेले हे अधिकार अनधिकृत असे आहेत.

नसून मराठी राज्याची सत्ता लष्करी जोरावर वाढविण्याच्या मामली पद्धतीने केलेला दिसतो बादशाही सनद नसताना अगर कोणताहि कायदेशीर अधिकार नसताना आपल्या सरदारास परराज्यात पाय पसरण्यास अधिकार देऊन राज्य वाढविण्याकरिता अशा सनदा पुष्कळदा दिलेल्या आहेत या वेळेस फक्त दक्षिणच्या साडेसहा सुभ्यापुरतीच चोथाईची सनद मराठ्याना मिळालेली होती

रघूजीबरोबर जे जे मत्सद्दी सरदार साताऱ्याकडून आले त्याची यादी ना. भो. बखर पा ३३, ३४ मध्ये दिली आहे

जालन्याजवळ रघूजीस प्रतिबंध--ही सर्व मडळी साताऱ्याहून निघाली ती औरंगाबादेच्या मार्गाने वऱ्हाडात शिरली. जालन्याजवळ समशेर बहाद्दर **संताजी आटोळे**[1] या शाहूच्या मराठे सरदाराने रघूजीच्या फौजेस अडविले व " आमचा मुलख खराब होतो फोजेचा नेहमीचा जाण्याचा जुना रस्ता नांदेड, वसमत, उमरटी या मार्गाने आहे तिकडून जा" म्हणून त्याने हरकत घेतली शेवटी लढाईची वेळ आली रघूजीच्या लष्करात **दिनकर विनायक** व **शिवाजी विनायक** म्हणून दोघे प्रभू गृहस्थ होते त्याचा आप्त कोणी **यशवंतराव पिलाजी** नावाचा आटोळ्याच्या पदरी होता, त्याचे मार्फत रघूजीने कशीबशी आटोळ्याची समजूत घालून पुढे मार्ग काढला वऱ्हाडात येताच रघूजीने शाहूच्या नावाने खडण्या घेणे सुरू केले **लाखनवाड्याचे** घाटाने तो वऱ्हाडच्या दक्षिणेकडील घाटाचा प्रांत उतरून **बाळापुरास** तळ देऊन राहिला व तेथून आपल्या तीस हजार फौजेच्या तुकड्या करून त्याने सर्व वऱ्हाडभर खडण्या घेणे सुरू केले

---

१ जालन्याच्या जवळचा देऊळगावराजा व त्याच्या उत्तरेस समशेर बहाद्दर आटोळे याचा मुलूख होता. वऱ्हाडात चिखली तालुक्यात शेळगाव आटोळ म्हणून त्याचे पाटीलकीचे गाव अद्याप आहे व तेथे त्याचे वशज आहेत शिवाय पुण्याजवळहि त्याची पाटीलकी व वतन आहे. सताजी आटोळ्याच्या कारभाराचे बरेचसे कागदपत्र या बाजूस उपलब्ध आहेत त्यांचा शिक्का 'श्री राजा शाहूचरणी तत्पर, सुभानजी सुत सताजी आटोळे नीरंतर" असा आहे.

आकोला येथे त्यावेळी एलीचपुरच्या नबाबाच्या वतीने **सुजायतखां**[1] नावाचा पठाण होता. त्याने तेथील ब्राह्मणावर जुलूम केल्यामुळे रघूजीने त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा मोड केला व जागोजाग अमल बसवीत तो उमरावतीकडे गेला.

रघूजीची कान्होजीवर स्वारी व कान्होजीस कैद--(इ. स. १७३०) वऱ्हाडात चांगला जम बसल्यावर रघूजीने **कान्होजीकडे** दृष्टि वळविली. शाहूने आपणास काढून रघूजीस सेनासाहेबीची वस्त्रे देऊन आपणाविरुद्ध पाठविले हे त्याला समजले परंतु तो खुषीने प्रांताचा ताबा सोडण्यास तयार नव्हता. त्यानेहि रघूजीच्या सैन्यास तोंड देण्याची तयारी केली. रघूजीचे सैन्याचा जमाव तीस हजार होता. त्यासह **रघूजीनें** कान्होजीवर चाल केली.

रघूजीची कान्होजीवर चाल--(इ. स. १७३०) रघूजी वऱ्हाडात येण्यापूर्वीच कान्होजी भाम येथे येऊन मजबुतीने राहिला होता. रघूजीने बाळापुराहून उमरावती, तळेगाव या बाजूस मुक्काम हलविला. इकडे कान्होजीचा प्रयत्न निजामाकडे जहागीर व सरंजाम मिळवून तिकडे जाण्याबद्दल चालूच होता. माहूरचा सुभेदार हिरजुलाखान याचे मार्फतीने हे बोलणे निजामाशी चालू होते. वासुदेवपंत म्हणून वकील कान्होजीने या कामाकरिता औरंगाबादेस पाठविला होता. त्यास आनंदराव सुमंत याने खूप दटाविले की " तुम्ही मोगलाईत याल तर खापर हांती घेऊन भीक मागाल." रघूजी व त्याचा चुलता राणोजी हे एक होऊन त्यांनी भामच्या गढीस वेढा घातला व कान्होजीचा एक सरदार तुकोजी गुजर याशी लढाई करून त्याचा पराभव करून तो लढाईत मारला. कान्होजी भामेहून माहूरचे बाजूस पळून गेला व रघूजी व राणोजी हे त्याच्या पाठीस लागले.[2]

---

१ याच सुजायतखाची व रघूजीची इ. स. १७३८ मध्ये साळवर्डीनजीक पुन्हा लढाई होऊन रघूजीने त्याचा पराभव करून त्यास कैद केले. रघूजी हा बाजीरावास निजामुल्मुल्काविरुद्ध भोपाळचे लढाईत मदत करण्यास जात होता. (पे. द. भा. १५ ले ८२ पहा.)

२. पे. द. भा. १० पा. ७, २३, ६८, ६९ व भा. १३ पा. ४१ पहा.

या दोन्ही सैन्याची गाठ वणीजवळ **मंदार** या गावाजवळ पडली: व कान्होजीचा मोड झाला. थोड्याशा लोकाच्या जमावानिशी कान्होजी हा रघूजीच्या सैन्याच्या घेऱ्यात सापडला रघूजी स्वत, खाली उतरून कान्होजीजवळ गेला व मर्यादेने कान्होजीस पालखीत बसण्यास मागू लागला. रघजी आपणास कैद करणार हे समजल्यामुळे कान्होजी सतापलेलाच होता. त्यामुळे तो रघूजीस अद्वातद्वा बोलू लागला शेवटी रघजीने त्यास कैद केले (इ स १७३०) रघूजीने वणीजवळ **राजूर** म्हणून गाव आहे तेथे छावणी केली रघजी कान्होजीस घेऊन साताऱ्यास शाहूकडे गेला शाहूने कान्होजीस साताऱ्यासच नजरकैदेत ठेवले कान्होजी पुढे नजरकैदेत असतानाच मरण पावला.[१] रघूजीची छावणी **राजूर** या गावी सहा वर्षेपर्यंत होती.

कान्होजीस कैद करून साताऱ्यास ठेवल्यानतर शाहूने कान्होजीची मुले-माणसे साताऱ्यास आणवून त्याजजवळ ठेविली (इ स १७३४) त्यास रस्त्याने काही त्रास न होता साभाळून आणण्याबद्दल शाहूने हुकूम सोडले होते त्यावरून त्याचा उमदा स्वभाव दिसून येतो २

बाजीराव पेशव्याची उत्तरेकडे रवानगी व चिमाजीची माळव्यावर स्वारी–(इ. स १७२८–२९)—इ स. १७२८ मध्ये बाजीरावाने चिमाजीअप्पास माळव्यात पाठविले. तो खानदेशातून सरळ उत्तरेस गेला व बाजीराव मागाहून वऱ्हाड नागपूर मार्गाने देवगडच्या बाजूने बुंदेलखडात गेला. चिमाजीअप्पा माळव्यात पोचण्यापूर्वी पिलाजी जाधव, राणोजी भोसले, कृष्णाजी हरी, केशो महादेव वगैरे सरदार माळव्यात जाऊन पोहोचले होते. त्यात रघूजी भोसले हाहि गेला होता परतु या

---

१ Grand duff Vol. P. 374.

नाग. कागदपत्र ले. १ पा. ३ टीप १०

परंतु नाग. बखर पा. ४० यांत रघूजी कर्नाटकात चंदासाहेबाचे मोहिमेवरून परत साताऱ्यास आला तेव्हा कान्होजीस शाहूचे परवानगीने घेऊन नागपुरास आला असे लिहिलें आहे. परतु तसे झाल्याचे दिसत नाही.

२ पे. द. २० ले. १५ (पा. ११)

सर्व सरदारास दाबणारा कोणी नसल्याने ते आपआपसातच भाडत राहिले व मुख्य शत्रु दयाबहादुर हा मोकळाच राहिला शेवटी चिमाजीअप्पा जाताच त्याने गिरधर व दयाबहादुर या दोघाचा एकामागून एक असा पराभव केला. त्या युद्धात ते दोघेहि ठार झाले व माळवा प्रात चिमाजीच्या ताब्यात आला. या युद्धात राणोजी हा चिमाजीअप्पाबरोबर होता, परतु रघूजी मात्र तिकडे थाबला नाही

इकडे बाजीराव हा मोगलाईतून वऱ्हाडात शिरला वाशीम येथे मार्च इ स १७२९ मध्ये त्यास चिमाजीच्या विजयाचे वर्तमान समजले पुढे तो तसाच देवगडच्या रोखाने पुढे गेला आपल्याबरोबर मदतीस येण्याकरिता त्याने कान्होजी भोसल्याकडेहि माणसे पाठविली होती. परतु तो आपल्याच बचावाच्या खटपटीत असल्यामुळे बाजीरावाकडे जाऊ शकला नाही राणोजी भोसले हाहि माळव्यातून निघून नागपूर, देवगड या बाजूस आला होता. त्यासहि बरोबर घेऊन जाण्याचा बाजीरावाचा विचार होता, परतु राणोजीच्या मनात बाजीरावाबरोबर जावयाचे नव्हते. म्हणून तो बाजीराव येण्यापूर्वीच तेथून निसटून माळव्यात शिरला व तिकडे लुटालूट करू लागला म्हणून बाजीरावाने चिमाजीस अप्टे प्र गिरड येथून ता ९–१–१७२९ रोजी लिहिले की, " राजश्री राणोजी भोसले फौजेसहवर्तमान माळवा प्राती जाणार साप्रत घाट उतरून नेमाडाकडे गेले कदाचित् माळवियात आले तरी लुटून काढणे" राणोजीने[१] चिमाजीबरोबर सैन्यासह जाण्याबद्दल पूर्वीच बाजीरावास कबूल केले होते व त्या बद्दल त्याचा करारहि झाला होता [२]

बाजीरावाने देवगडच्या गोंड राजाशी तह ठरवून तो पुढे बुंदेलखडात गेला राणोजी हा त्यानतर बाजीरावास मिळाला व तो शेवटपर्यंत बाजीराव व चिमाजी अप्पा याच हाताखाली काम करीत होता

रायाजी भोंसले भामकर—कान्होजीस कैद केल्यानतर त्याचा मुलगा **रायाजी** हा बरेच दिवस भाम येथे होता. इ स १७३९ मध्ये रघूजी भाम

१ पे द भा. १३ पा. २२, २३, २७, ३१, ३३ पहा.

२ पुरवणी उमरावतीकर भोसले पहा.

च्या गढीस मोर्चे लावून ती जागा घेण्याच्या तयारीत होता. (पे. द भा १५ ले ८२ पहा) पुढे रायाजीने नानासाहेब पेशव्यामार्फत शाहू राजाची भेट घेऊन त्याच्याशी सलोखा करून घेतला शाहूनेहि रघूजी व रायाजी याचे-मध्ये काही तडजोड करून दिली व रायाजी यास सरजाम दिला[१] त्यात ठरल्याप्रमाणे रायाजीने रघूजीस लिहून दिलेला तहनामा उपलब्ध आहे.[२] (ता १५–११–१७४८ इ०) त्यात रघूजीने रायाजीस दरसाल पन्नास हजार रु. खर्चास द्यावे रायाजीस शाहूने दिलेल्या २७ महालाशिवाय त्याने दुसऱ्या महालास उपद्रव देऊ नये, परमुलखात रघजीबरोबर स्वारीस जावे व त्या-बद्दल रघूजीने रायाजीचे लष्कराचे मानाने खर्चास द्यावे, याशिवाय राया-जीचे ६ लक्ष कर्ज वारण्यासाठी रघूजीने त्यास दरसाल पाऊण लाख रु द्यावे याप्रमाणे करार ठरला होता

रायाजी व **राणोजी** याची रघूजीशी सरजामाबद्दल व वतनाबद्दल कटकट बरेच दिवस चालू होती[३] इ स १७४६ मध्ये **भाम** येथे रायाजी भोसले हा आपले ठाणे धरून होता असा उल्लेख आहे बगात्यात आपले बरोबर रघूजीने त्यास आणण्यास "भला माणूस व पत्रे" पाठविली परतु तो काही गेला नाही (ले ३८) रघूजीमध्ये व रायाजीमध्ये कुरबूर चालू होती ती मिटविण्याकरिता रघूजीने त्यास नागपुरास आणविले परतु त्याची समजूत न होता " **रायाजी** भोसले भामेस आपले ठाणेयास गेले. याची त्याची समजावीस होता दिसत नाही **संताजी** भोसले यासहि निरोप दिला " अशी खबर पेशव्याचा नागपुरचा वकील ता ३०–११–१७४६ इ रोजी देतो (पे. द. २० ले. ४२). ता. १-५-१७४७ रोजी **रघूजी** व **रायाजी** हे दोघेहि साताऱ्यास होते तेथेहि त्याचे सरजामाचे भाडणाबद्दल भानगड चालली होती.

साताऱ्याहून सदाशिवराव भाऊस ता १–५–१७४७ रोजी पत्र आले त्यात लिहिले आहे की "राजश्री राघोजीबावासहि धाकटे बाईने वस्त्रे दिली.

---

१ पे. द. भा. २० ले. ३२.

२ ऐ, प. ले. ४४०.

३ पे. द. भा. २० ले. ४८

परंतु येथेच आहेत. त्यास राजश्री **रायाजी** भोसले याचे सरजामाचे कटकटीचा वेध लागला आहे. तो निर्गम जाला म्हणजे राघोजी बावाचे जाणे होईल. " यानतर रायाजीचे एक पत्र नानासाहेब पेशव्यास पाठविलेले उपलब्ध आहे (ले ६७). त्यात आपण "हिगणीहून निघून श्रीगोद्यास पेशव्यास भेटण्याकरिता येतो" म्हणून तो लिहितो (तसेच पे द भा २१ पा.२५ पहा.)

उमरखेड वगैरे प्रदेश पेशव्याकडेस मोकासा होता त्यास **रायाजी**-कडून उपद्रव होत असे त्याबद्दल वाटाघाट करणारे एक पत्रहि उपलब्ध आहे.[१] त्याजवरून रायाजी हा फौजबद होता असे वाटते

रायाजी हा **भाम** येथे शेवटपर्यंत होता असे दिसते रघजीचा व त्याचा पुढे पुढे मिलाफ झाला होता रघजीच्या बऱ्याच कामगिऱ्यात तो रघूजीचा हस्तक होता असे उपलब्ध असलेल्या कागदपत्रावरून[२] दिसते हिगणीसहि तो मधून मधून आपल्या वतनाचे बदोबस्ताकरिता जात होता.

रायाजीची अखेर--रायाजी हा कधी व कोठे मरण पावला हे सांगता येत नाही व त्याबद्दल काहीच कागदपत्र उपलब्ध नाहीत एवढे मात्र खरे की, तो निपुत्रिक मरण पावला[३] हल्ली उपलब्ध असलेल्या

---

१ शारदाश्रम यवतमाळ सग्रह.

२ वागीश्वरी वर्ष ४ अ. २ पा. १३३.

३ एक अप्रकाशित अस्सल वशावळ (काळे सग्रह). दारव्ह्याजवळ अजती येथे **मलक्या** या नावाचा एक महार साधु होता त्याजविषयी एक पोवाडा त्याचे घराण्यात उपलब्ध आहे त्यात म्हटले आहे की, कान्होजीने त्या साधूस त्रास दिल्यावरून त्याने त्यास शाप दिला की, तुझे राज्य जाऊन तुझा निर्वंश होईल. त्याप्रमाणे कान्होजीचा अधिकार जाऊन तो कैद झाला नतर त्याचा मुलगा रायाजी याने त्या साधूची फार विनवणी केली व रायाजीची स्थिति थोडी सुधारली परतु "होयाच ते झाल तुझ्या कुळीमधे अधार । बोलला सबद माग परतुन नाही येणार" असे मलक्याने सांगितले व रायाजी निपुत्रिक मरण पावला.

यातील शाप झाल्याचे कारण जरी सोडून दिले तरी रायाजी निपुत्रिक मरण पावला ही गोष्ट मात्र त्याने सिद्ध होते.

(वागीश्वरी वर्ष ४ अं. २ पान १३१ यातील य. खु. देशपांडे यांचा लेख पहा.)

वंशावळीतून त्याचा वंश हा अमरावतीकर भोसल्याचा वंश अशी समजूत आहे, पण ती अगदी चुकीची आहे त्याचा विचार पुढे करण्यात येईल (पुरवणी १ उमरावतीकर भोसले पहा) याप्रमाणे **परसोजी** व **कान्होजीच्या** घराण्याचा दु खकारक शेवट झाला

भाग ४ था

पहिला रघूजी

(१७३०–१७५५ इ.)

रघूजीचें लहानपण—रघूजीच्या लहानपणची हकीकत फारशी उपलब्ध नाही. त्याचा बाप **बिबाजी** याजविषयी फारशी माहिती आढळत नाही. तो रघूजीच्या जन्मानंतर लौकरच मरण पावला असावा. रघूजीबद्दल त्याची आई **काशीबाई** व आजी **बयाबाई** याना त्यामुळे फार काळजी वाटत होती असे दिसते त्याचेबद्दल त्या बायानी देवास व साधुसतास बरेच नवससायास केलेले आढळतात [१] लहानपणी तो त्याचेजवळ पाडववाडीस रहात होता **पांडववाडी** (वाईजवळ) येथे **रामाजीपंत कोल्हटकर** म्हणून एक रामभक्त होता त्याच्या वरदानाने त्याचा जन्म झाला असे त्याचे आईबाप मानीत म्हणून त्याचे नाव रघूजी ठेवले होते. रामाजीपताचे पुत्र **कोन्हेरराम** व **भास्करराम** हे त्या सबधामुळेच रघूजीकडे नागपुरास आले. थोडासा मोठा झाल्यानतर रघूजी हा आपली चुलती **रामाऊ** (साबाजीची बायको) इजपाशी रहात असे. तिला मूलबाळ नसल्यामुळे तिलाहि त्याचा फार लळा असे.

रघूजी मोठा झाल्यावर प्रथम आपला चुलता **राणोजी** याचे लष्करात त्याचे हाताखाली राहिला राणोजीस त्याने दिलेला नौकरनामा उपलब्ध [२]

---

१ मागे भा. ३ पा ५१ पहा.

२ सदरहू अस्सल करारनामा नागपुर येथील उमरावतीकर भोसल्यांच्या प्रस्तुत वंशजांच्या ताब्यात आहे. रा. गोपाळराव दळवी यांनी तो आपले

पहिले रघूजी] [पृ. ६८

आहे. त्यानतर तो **कान्होजी**कडेस येऊन राहिला. कान्होजीशी बेबनाव होऊन तो त्याजकडून निघाल्यावर शभर स्वारानिशी प्रथम देवगडचे **चांद सुलतानाकडे** गेला त्याने रघूजीस ठेवून घेतले कांही दिवसानी रघजी तेथन निघन एलिचपुरच्या नबाबाक्डे (इस्मायलखा) गेला व तेथन साताऱ्यास शाहूकडे गेला व तेथे स्थिर होऊन राहिला.

या स्थित्यतरातील त्याची कामगिरी विशेष महत्त्वाची दिसत नाही. साताऱ्यास असताना मात्र तो **फत्तेसिंग** भोसल्याच्या सैन्यात होता व त्याचे बरोबर मोहिमेसहि गेला होता. त्यात त्याने चागली कामगिरी केली व म्हणूनच त्याची पुढे कान्होजी विरुद्ध नेमणूक झाली.

वरील सर्व स्थित्यतरात त्याची स्वतत्र वृत्ति मात्र स्पष्टपणें दिसून येते. स्वत च्या स्वतत्र कर्तबगारीची धमक असलेला रघूजी दुसऱ्याच्या ताब्यात राहणे अशक्य होते व म्हणूनच तो एक राज्यसस्थापक होऊ शकला. पुढेहि ही त्याची स्वतत्र वृत्ति शेवटपर्यंत कायमच होती हे त्याच्या चरित्रात वेळोवेळी दिसून येईल.

रघूजी भोसले ऊर्फ बाबासाहेब (तिसरा सेनासाहेब सुभा) इ.स. १७२९–१७५५––शाहूने रघूजीस वऱ्हाड गोडवणाची सनद दिली त्यावेळेस त्याचेपासून खालील करार[१] करून घेतले:–

१ रघूजीने पाच हजार स्वार सरकार चाकरीकरिता बाळगावे
२ दरसाल नऊ लक्ष रुपये सरकारात भरीत जावेत.
३ घासदाण्याची रक्कम रघूजीने घ्यावी.

पहिले रघूजीचे चरित्रात पान २३ वर छापला आहे. परतु तो नजरचुकीनें कान्होजीस करून दिलेला म्हणून छापला आहे व तेच विधान पुढेही केले आहे. त्यात इतर मोडी वाचनाच्या चुकाहि झाल्या आहेत. वरील पत्रावरील रघूजीचा शिक्का पुढील प्रमाणें आहे.– "पार्वतीकातविश्रांत मनसोति यशस्विन: । बिंबात्मजस्य मुद्रैषा . . . ." रघूजीचा नतरचा शिक्का प्रसिद्ध आहे. (मागें पा.६१ पहा.)

१ Grant Duff Vol. I P. 373.

४ इतर खंडण्या, लढाईतील लूट, वगैरे उत्पन्नापैकी निमें रघूजीने घ्यावे व निम्मे सरकारात जमा करावे.

५ सरकारास जरूर लागेल तेव्हा रघूजीने दहा हजार लष्कर उभे करावे.

६ पेशवा ज्या वेळेस मोहिमेवर जाईल त्यावेळेस रघूजीने आपल्या लष्करासह पेशव्याबरोबर जावे अगर दुसरीकडे कोठे पाठविल्यास तिकडेहि जावे

रघूजीचा राज्यविस्तार-देवगड—वऱ्हाडात स्थिरस्थावर झाल्यानतर रघूजीने आपल्या राज्यविस्ताराकडे लक्ष लाविले व त्यास पुढे लिहिल्या-प्रमाणे योग्य सधि मिळत गेली. वऱ्हाडचे पूर्वेचा गोंडवण वगैरे भाग मोगल साम्राज्यात मोडत होता. परतु वऱ्हाडच्या पूर्वेस त्या वेळी कोणीहि जोरदार सस्थानिक अगर मोगलांचा सुभेदार नसल्यामुळे रघूजीस राज्य-विस्ताराची चागली सधि मिळाली. प्रथम देवगड येथील गोंड सस्थानात भाडणे सुरू झाली. **देवगड** हे गोंडाचे सस्थान पूर्वी[1] मोठे प्रसिद्धीस आलेले असून तेथील राजा **बखतबुलंद** याने त्या सस्थानाची हद्द बरीच वाढ-विली होती सातपुड्याच्या शाखा पूर्वेस मध्यप्रांतात दूरवर पसरल्या आहेत त्या डोंगराळ भागाच्या घाटावर देवगड हे गाव होते. हल्ली नाग-पुराहून छिंदवाड्यास जी सडक जाते त्या रस्त्यावर थोडे बाजूस देवगडचा पडका किल्ला व त्याच्या पायथ्याशी ओसाड झालेले गाव आहे. तो सर्व भाग व त्या घाटाच्या खाली दक्षिणेस नागपूरपर्यंत जो प्रांत आहे तो सर्व भाग देवगडच्या राज्यात होता. त्या राज्याचे यामुळे दोन भाग झालेले असत. एक वरघाट म्हणून उत्तरेचा डोंगराळ प्रदेश व दुसरा खालीघाट म्हणून नागपुर, भंडारा याच्या आसपासचा सपाटीचा भाग म्हणून दक्षि-णेचा भाग असे. नागपुर हे त्या वेळी महत्त्वाचे ठिकाण नसून भंडारा हे जास्त महत्त्वाचे ठाणे होते.

बखतबुलंद—**बखतबुलंद** हा गोंड राजा मुसलमान झालेला होता व त्याचे वेळेपासून त्याचे वशज सर्व मुसलमान आहेत. तरी त्याचे लग्नसबंध गोंडांशीच होत असून इतर मुसलमानाशी अद्यापहि होत नाहीत. धर्मविधि

१ गोंड राजघराणी भाग २ पहा.

किल्ल्यास मोर्चे लावले. भडाऱ्यास त्यावेळी देवबा[१] म्हणून कोणी सत्पुरुष होते त्याचे दर्शन घेऊन रघूजीने त्याचा आशीर्वाद घेतला. तसेच **पीरशहा** नांवाचा मुसलमान साधु होता. त्याचेहि दर्शन घेतले व किल्ला सर करण्याचे उद्योगास लागला.

सोनबरडीची लढाई—वलीशहाने आपला दिवाण **रघुनाथसिग** याचे हाताखाली मोटे सैन्य देऊन त्यास रघूजीवर पाठविले रघूजीचे सैन्याचा तळ भडाऱ्याजवळ वाईनगंगेच्या काठी **शिरसघाट** येथे होता रघूजीनें आपल्या सैन्याचे दोन विभाग करून एक **सोनबरडी** येथे वाईनगंगेच्या काठी ठेविला व दुसरा **गिरोली** येथे ठेवून रघुनाथसिगास दोन्ही टोळयाच्या मध्यें गाठण्याचा सकेत ठरविला व त्या प्रमाणे आपला सरदार **रघूजी-करांडे** यास ही योजना सागितली व आपण पळ काढल्याचे ढोंग केले रघुनाथसिग व त्याचे गोंड लष्कर यास वाटले की मराठ्यानी पळ काढला म्हणून ते मराठी लष्करावर चाल करून गेले. तोच दोन्ही टोळयानी रघुनाथसिगाचे सैन्यावर एकदम हल्ला करून त्याचा मोड केला सोनबरडी पासून मीरनगर या गावापर्यंत वाईनगंगेस मोठा डोह आहे त्याचे जवळच ही लढाई झाली पुष्कळसे गोंड पळताना या डोहात बुडून मेले **रघुनाथ-सिग** जखमी होऊन पडला व रघूजीच्या हाती सापडला रघूजीने त्याच्या जखमा बाधवून त्याची फार काळजी घेतली त्या उपकाराने रघुनाथसिग रघजीस वश झाला रघजीने त्यास काही लालूच दाखवून त्याचेकडून वलीशहास धरून देण्याचे कबूल करून घेऊन त्यास देवगडावर परत रवाना केले.

भंडारा सर—भडाऱ्याचे किल्लयास मोर्चे बसले होते. त्या किल्लयावर **हरीपाटील** म्हणून किल्लेदार होता त्याने बावीस दिवस किल्ला नेटाने लढविला शेवटी रघूजीने फितूर करून किल्ला सर केला **रघूजी करांडे**

---

१ नाग. बखर पान ३६ यात हा रामदासी होता असे म्हटले आहे परतु पुढे "त्याचे खाद्यावरची धोकटी होती ती आपले खाद्यावर घेऊन त्यातील अन्न घेऊन प्रसाद भक्षिला" असे वर्णन आहे धोकटी, धोपटी या नावावरून हा साधु न्हावी जातीचा तर नसावा ?

याने हरी पाटलास कैद केले व रघू ीसमोर आणले रघूजीने त्यास जीवे मारण्याचा हुकूम दिला परतु रघूजी कराडचाच्या मध्यस्तीने रघूजीने त्यास जीवदान दिले. याप्रमाणे भडाऱ्याचे महत्त्वाचे ठाणे रघूजीच्या हाती आले.

रामटेकास भेट — रघूजी पुढे रामटेकास गेला व तेथील तीर्थात (अबाळे) स्नान वगैरे करून आपणास यश आल्यास तेथील गडावर श्री रामाच्या मूर्ति बसवू व देवालय बाधू असा त्याने नवस केला. रामटेकाचे हल्लीचे देवालय व घाट रघूजी भोसल्याने बाधला असून नाग. भोसल्यानी त्या पुरातन क्षेत्राम[१] जास्त महत्त्व आणले व त्यास कायमचे उत्पन्न करून दिले ते अद्याप चालू आहे हल्लीहि या देवस्थानाची व्यवस्था त्याजकडेसच मुख्यत्वे आहे.

देवगडावर स्वारी—यानतर रघूजीने देवगडावर स्वारी केली. **वलीशहा** तेथे किल्ल्यात होता. रघुनार्थासगाने त्यास किल्ल्याबाहेर येण्याची सल्ला दिल्यावरून तो बाहेर आला. त्याची व रघूजीचे सैन्याची लढाई होऊन वलीशहा कैद झाला रघूजीने राणी **रतनकुवर** इची भेट घेतली व तिचे मुलास गादीवर बसविले. रतनकुवर इने रघूजीस आपला तिसरा पुत्र म्हणून त्यास राज्याचा तिसरा हिस्सा त्याचे मदतीबद्दल दिला व दहा लक्ष रु स्वारी खर्च म्हणून दिला शके १६५९ (इ १७३७ साली) या तिसरे हिश्शाची वाटणी राणी **रतनकुवर** इचे हाताने रघूजीने करून घेतली त्यात नागपूर, भडारा वगैरे भाग रघूजीने आपले हिश्शास घेतला.[२]

१ हे क्षेत्र बरेच पुरातन आहे तेथील लक्ष्मणाच्या देवळातील शिलालेख देवगिरीच्या (रामदेव) यादव राजाच्या कारकीर्दीतील आहे अर्थात् त्या पूर्वी ते क्षेत्र प्रसिद्ध होते व रामाच्या मूर्ति वगैरे पूर्वीच असल्या पाहिजेत. मागे पा ९ पहा

Indian antiquary Vol. 37 P. 204,

Hiralal's Incrip. in C. P. P. 3–4

२ सदरह सनद हल्ली छापलेली आहे. (ऐ. प. ले. ४३९) **या सनदेत** दहा लाख रु. व तीन परगणे मात्र **आहेत.** तेः—

या तहात असेहि कलम आहे की, रघूजीशिवाय राणीने दुसरीकडे तहरह वगैरे करू नये.

रघूजीने नागपुर, भडारा हा घाटाखालील सपाटीचा प्रदेश पूर्वीच काबीज केला होता तेथे आपले सरदार वगैरे ठेवून त्याने जागजागी ठाणी वसविली. नतर नागपुर ही सोइस्कर जागा समजून तेथेच त्याने या प्राताचे मुख्य ठाणे केले. पुढे पूर्वेसच राज्यविस्तारास जास्त जागा असल्यामुळे नागपुरासच तो जास्त राहू लागला व हळूहळू वऱ्हाडातील त्याचे ठाणे सुटून नागपुरासच रघूजीचे ठाणे कायम झाले. पुढे इ. स १७४८ चे सुमारास देवगड सस्थानात बडाळी सुरू होऊन दिवाण रघुनाथसिग याने मराठ्याचा अमल झुगारून देण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे रघूजीने **अकबरशहा** व **बुराणशहा** या दोघा राजपुत्रासहि नागपुरासच आणून किल्ल्यात ठेवले व प्रथम त्याचेतर्फे त्याचे हिश्शाचे प्रदेशाचा कारभार रघूजी करू लागला. परतु याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला की, गोडराजे नावाचेच राहिले व रघूजी हाच वास्तविक सर्व राज्याचा मालक झाला. [१]

परतु हा प्रकार एकदम न होता हळुहळू झाला. पेशव्याचे उत्कर्षामुळे ज्याप्रमाणे सातारकर छत्रपति निर्माल्यवत् झाले तसाच हाहि प्रकार झाला. तरी नागपुरकर भोसल्यानीहि गोडराजाचा मानमरातब शेवटपर्यंत चागला

(१) किल्ले पवनी बमय बाळापूर

(१) प॥ मूलतापी बमय चिखली व जागीर फुटकर भाईखान बिबी दरोबस्त जे गाव प्र॥ मजकूरचे असतील ते दरोबस्त १५६

१ प॥ मारूड दरोबस्त.

एकूण तीन परगणे पानसुपारी ब॥ तुम्हास तुमचे वंशपरपरा दिले असत. माघ शु॥ ५ सं १७९५.

१ अकबरशहा पळून एलिचपुरच्या नबाबाकडेस गेला होता, परतु त्यानंतर या गोड राजानी भोसल्यास कोणताहि त्रास दिला नाही व त्यांच्या कैदवजा आयुष्यामुळे म्हणा अगर इतर कारणामुळें म्हणा, त्याच्यात कर्तृत्ववान् मनुष्यहि कोणीच निघाला नाही. हल्लीचा पुरुष तर निवळ वेडा आहे.

ठेवला. गोंड राजाच्या हिश्शाचे त्याच्या त्या वेळच्या प्रांताचे उत्पन्न भोसले त्यांना दरसाल पावते करीत असत व त्या वेळच्या जमाखर्चातसुद्धा "गोंड राजाचा हिस्सा" म्हणूनच ते उत्पन्न दाखवीत असत तसेच गादीवर बसतानासुद्धा पेशवे ज्याप्रमाणे छत्रपतीकडून वस्त्रे घेत, त्याप्रमाणे भोसलेहि गोंड राजाकडून आपणास तिलक लावून घेत व याप्रमाणे एका प्रकारें त्यांची मालकी अशत कबूल करीत दुसऱ्या नात्याने सेनासाहेब सुभा म्हणून त्यांना साताऱ्याहूनहि वस्त्रे आणावी लागत असत गोंड राजांना नागपूरकर भोसले किती चांगल्या तऱ्हेने वागवीत याची साक्ष तिऱ्हाईत इंग्रज वकिलांनीसुद्धा वेळोवेळी दिली आहे व असे उदाहरण सर्व हिंदुस्थानात पहावयास मिळणार नाही असे म्हटले आहे [१]

खेमनसिंगाचें बंड—याप्रमाणे रघूजीचा जम नागपुरास व सर्व गोंडवणात बसला मध्यतरी किरकोळ दंगेधोपे झाले,परंतु रघूजीच्या सत्तेस त्यामुळे काही बाध आला नाही. ब्रह्मपुरी येथील किल्लेदार **खेमनसिंग** व त्याचा भाऊ **अभेराय** यांनी तिकडे दंगा आरंभिला म्हणून रघूजीने **रघूजी करांडे** यास त्याचेवर पाठविले खेमनसिंगाने बारा दिवस किल्ला लढविला शेवटी मराठ्यांनी किल्ल्यावर हल्ला करून तो सर केला व खेमनसिंगास कैद करून आणले त्यासहि रघूजीने ठार मारण्याचा हुकूम दिला परंतु रघूजी कराडयाने खेमनसिंगाच्या शूरपणाची तारीफ करून पुढे उपयोगी पडेल म्हणून त्यास जीवदान देवविले व त्यास रघूजीच्या पदरी ठेवविले

हरी पाटलास काढलें—भंडाऱ्याचा किल्लेदार हरी पाटील यास पूर्वी रघूजी कराडयाने याचप्रमाणे जीवदान देववून किल्लेदारीवर पुन्हा ठेवले होते परंतु **हरी** पाटील हा इमानाने राहिला नाही त्याचा "डौल" बदललेला दिसला. म्हणून रघूजीने त्यास काढून **खेमनसिंगास** भंडाऱ्याची किल्लेदारी दिली खेमनसिंग हा पुढे बराच उपयोगी पडला

शाहूकडून नवीन सनद—यानंतर रघूजीने इ स. १७३८ मध्ये शाहूकडून नवीन सनदा घेतल्या. त्यात पुढील सुभ्यावर मराठ्यांचा अमल प्रस्थापित करण्याबद्दल अधिकार दिला आहे.

---

१ भाग ८ फॉर्स्टरची वकिली पहा.

१ लखनो, २ मकमुदाबाद, ३ बेदर, ४ बगाला ५ बितीया, ६ बुदेलखड, ७ इलाहाबाद, ८ हाजीपूर पाटणा शिवाय देवगड, गढा, भवरगड, चादा ह्या प्राताची चौथाई व मोकासा हे हक्क वसूल करण्याचा अधिकार दिला आहे [1]

बाजीराव पेशव्याशीं बिघाड इ स १७३८—नागपुरकर भोसल्याचे पेशव्याशी सदैव वितुष्टच राहिले प्रसगोपात् जरी ते एकमेकास मदत करीत असत व पत्रव्यवहारात अघळपघळ स्नेहभाव दाखवीत तरी अतर्यामी त्याचे एकमेकाशी कधीच सूत नव्हते या त्याच्या भाडणामुळे मराठी साम्राज्याचे अतोनात नुकसान झाले आहे निरनिराळ्या वेळी कोणत्या पक्षाचे कसे चुकत गेले हे पुढे वेळोवेळी दिसून येईल या वैमनस्याचा आरभ इ स १७३८ मध्ये बाजीरावाने निजामुल्मुकावर माळव्यात चालविलेल्या लढाईपासून झाला **बाजीरावानें** मोठ्या धाडसाने दिल्लीपर्यंत स्वारी करून दिल्लीवर मराठ्याचा दरारा बसविला **माळवाप्रांत** मराठ्याना मिळवून शिवाय सर्व दक्षिणेत चौथ व सरदेशमुखी सरदेशपाडेपणाचे [2] हक्क व बगाल, अलाहाबाद गया, बनारस व मथुरा या भागात जहागिरी हक्क अगर नगदी पन्नास लक्ष रुपये बादशहाचे खजिन्यातून मिळविण्याची खटपट बाजीरावाने **खानडौरान** याचे मार्फत चालविली होती या प्रकरणात बाजीरावाची व निजामुल्मुल्काची **भोपाळ**जवळ लढाई होऊन बाजीरावाने निजामास भोपाळजवळ कोडले निजामाने दक्षिणेकडून आपल्या मुलाकडून सैन्याची मदत मागविली परतु बाजीरावाने चिमाजी आप्पास व आपले इतर सरदारास पाठवून मध्येच निजामाचे सैन्य अडविले बाजीरावाचे हे जगी कारस्थान सिद्धीस गेले असते तर बाजीरावाच्या मागणीप्रमाणे बादशहाकडून माळवा गुजराथ वगैरे प्रात मराठ्यास मिळून मराठी राज्याचा बराच फायदा झाला असता कारण **खानडौरान** हा बाजीरावास अनुकूल असून **निजाम** व **खानडौरान** याजमध्ये चुरस होती त्यामुळे निजामाचा मोड व्हावा अशी

---

१ बखर पान ३८ ही सनद शके १६६० (इ. स. १७३८) मध्ये दिली आहे.

२ शेकडा पाच रुपये.

खानडौरानची इच्छा होती व तो बादशहास बाजीरावाच्या तर्फने समजावीत होता

भोपाळचा वेढा (इ १७३८)--या वेळेस बाजीरावास सैन्याचे मदतीची फारच जरूर होती त्यामुळे त्याने सर्व मराठे सरदारास पत्रे लिहिली त्याचप्रमाणे रघूजी भोसल्यासहि लिहिले परतु रघूजीच्या मनात बाजीरावास मदत करावयाची नव्हती [१] त्याने बळेच काही निमित्त दाखवून मदत पाठविण्याचे टाळले वऱ्हाडावर स्वारी होण्याचा सभव आहे अशी त्याने सबब दाखविली बाजीरावाने रघूजीस काकुळतीची, विनवणीची व शेवटी धमकीची पत्रे पाठविली परतु सर्व व्यर्थ त्याने बाजीरावास मुळीच मदत पाठविली नाही उलट बाजीराव माळव्यात गतला आहे अशी सधि साधून रघूजीने एकदम अलाहाबाद प्रातावर स्वारी केली बदेलखडातील गढा–मडला हे प्रात जिकून घेतले यामळे बाजीरावाने दिल्लीच्या बादशहाशी जे धोरण बाधले होते त्यास बाध आला बदेलखडात पेशव्याचा मुलूख पूर्वीचाच असल्यामुळे पेशवा तो प्रात आपल्या कार्यक्षेत्रातील म्हणून समजत असे त्यामुळे रघूजीच्या या स्वारीचा बाजीरावास फार राग आला

१ अलीकडे प्रकाशित झालेल्या साधनावरून असे दिसते की प्रथम तरी रघूजीचा विचार बाजीरावाचे मदतीस जाण्याचा होता चिमाजी अप्पा हा तापीतीरी वरणगावानजीक दक्षिणेकडून निजामाच्या मदतीस जाणाऱ्या मोगल सैन्यास अडविण्याकरिता राहिला होता त्यास रघूजीने पत्र लिहिले आहे त्यात तो म्हणतो, " आमचा मनसबा होता जे राजश्री कान्होजी बावा भोसले याची जागा भाव येथे जाऊन मोरचे लावून ते स्थळ हस्तगत करावे परतु हे कार्य मसलतीचे अगत्यवाद जाणून तो विचार टाकून राजश्री रायाकडे जावयाचे उद्देशे कूच करून माघारे फिरून मालखेडी नजीक घाटतोडे आलो तव सुजायतखान अळजपुरचा सुभा बहुतसा गर्वाभिमाने फौजबदी पोरुत करून अडवा चालोन आला . त्यासी आम्हासी युद्ध तुबळ झाले राजश्री स्वामीचे पुन्यप्रतापे व आपले कृपेकरून त्यास हतप्रभाव करून हस्तगत केले या उपरी मजल दरमजल फौजेनिसी राजश्री रायाकडे जात असो" (पे द भा १५ ले ८२.) परतु या पत्राप्रमाणें रघूजी बाजीरावाकडे न जाता थेट उत्तरेस अलाहाबादेपर्यंत गेला

रघूजीची अलाहाबादेवरील स्वारी—भोपाळच्या वेढ्यात बाजीराव गुतला असता त्यास मदत करण्याचे सोडून रघूजीने अलाहाबादेपर्यंत स्वाऱ्या करून पुष्कळ लूट आणली व तेथील सुभेदार सुजाखान याचा पराभव करून त्यास ठार मारिले असा आतापर्यंत इतिहासज्ञाचा समज आहे व ही गोष्ट सर्व ग्रथात आढळते परतु या अलाहाबादेच्या मोहिमेबद्दल व विशेषत सुजाखानाच्या पराभवाबद्दल आम्हास बरीच शका वाटते या स्वारीच्या हकीकतीचा उगम ग्रॅंट डफ भा १ पा ३९२ मध्ये आहे ही हकीकत देताना डफ साहेबाने त्या विधानास काही आधार दिलेला नाही या स्वारीचे वर्णन इतरत्र कोठे दिलेले नाही त्यामुळे सरदेसाई हेहि या स्वारीबद्दल साशक आहेत (मध्य वि १ पा ४२२) परतु आता अस्सल कागदपत्रावरून एवढे तरी खास म्हणता येते की ज्या सुजायत-खानाचा रघजीने पराभव केला तो अलाहाबादेचा सुभेदार नसून एलिच-पुरच्या निजामाचा सुभेदार होता (पे द भा १५ ले ८२) रघूजीचे चिमा-जीस पत्र पहा नावाचा थोडासा फरक सोडला तर हीच गोष्ट खरी दिसते अलाहाबादेच्या सुजाखानाचा पराभव व मृत्यु, तशीच अलाहाबादेवरील स्वारीसुद्धा यावरून सशयित ठरते.

बाजीरावाने निजामाचा मोड करून त्याचेशी तह केला. (फेब्रुआरी १७३८) त्यात माळवा प्रात मराठ्यास मिळाला व नर्मदाचबळा या दोन नद्याच्या मधील मुलखावर मराठ्याची सत्ता प्रस्थापित झाली शिवाय मोगल बादशहाकडून पन्नास लक्ष रुपये देवविण्याचे निजामाने बाजीरावास कबूल केले.

रघूजीच्या सनदेत जेव्हा पेशवा स्वारीस निघेल तेव्हा त्याचे बरोबर मोहिमेस जाण्याचा करार असून बाजीरावाने बोलावले असता रघूजी गेला नाही याबद्दलहि बाजीरावास रघूजीचा फार राग आला.

आवजी कवड्याचा मोड (इ. स. १७३९)—वर लिहिल्याप्रमाणे बाजीरावाचा व रघजीचा बिघाड झाल्यामुळे बाजीरावाने रघूजीस शिक्षा करण्याचे ठरविले निजामाच्या भानगडीतून मुक्त होताच त्याने आपला सरदार आवजी कवडे यास रघूजीवर पाठविले व त्याचे मदतीस अंताजी माणकेश्वर यास दिले. पदमोजी जाचक हाहि या वेळी आवजी-

बरोबर होता. रघूजीने आवजीवर आपले सरदार भास्कर हरी, कृष्णाजी आटोळे व अलीखान[१] यास पाठविले. उमरावतीजवळ त्याची लढाई झाली. ती साधारण सारखीच झाली. पुन्हा दुसरी लढाई नागपूर प्रांतात झाली. त्यात आवजीच्या पक्षाचा मोड होऊन ते पळून गेले [२]

आवजी कवडे हा भोसल्याच्या मुलखात लुटालूट करू लागल्यामुळे रघूजीने शाहूकडे बाजीरावाविरुद्ध तक्रार केली. त्यावरून शाहूने बाजीरावास पत्र लिहिले की, "राजश्री रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा याच्या सरंजामात तुम्हाकडील फौज जाऊन धामधूम करतात .. तर औऊजी कवडे वगैरे आपणाकडील सरदारास ताकीद करून वराड प्रातास फौज न जाय . . ते गोष्टी करणे "[३]

बाजीराव हा स्वत हि रघूजीवर स्वारी करण्याच्या विचारात होता. परतु शाहूराजाच्या वरील पत्रामुळे व दिल्लीवर नादिरशहाची स्वारी झाल्यामुळे त्याने हे 'घरगुती तटे' सोडून तो उत्तरेस जाण्याच्या तयारीस लागला बाजीराव एका पत्रात लिहितो--"रघूजी भोसल्याचा आपला घरगुती तटा क्षुल्लक आहे पोर्तुगीजाचा काही हिशेब नाही हिदुस्थानातील हिदु-मुसलमानास नादीरशहा हा एकच परकी शत्रु आहे. सर्वांनी मिळून त्यास बाहेर हाकून लाविले पाहिजे."[४]

बाजीरावाने चिमाजीआप्पास पोर्तुगीजाचा नाद सोडून देऊन सैन्यासह उत्तर हिदुस्थानात बोलाविले. त्याचप्रमाणे निजामाचा पुत्र नासिरजग यासहि बोलाविले. परतु नादीरशहा दिल्लीहून परत निघून गेल्यामुळे तिकडे जाण्याचे कारण पडले नाही.

तसेच चिमाजी अप्पाने बाजीरावास पत्र लिहून रघूजीशी जास्ती विरुद्ध पणा न दाखविण्याविषयी सूचना दिली व "कागदोपत्री विखर काही न

१ हे सरदार पुढे रघूजीच्या पदरी प्रसिद्धीस आले.

२ पे. द. भा. १५ पा. ४१–४३. रघूजीची व आवजीची प्रत्यक्ष लढाई झाल्याचे दिसत नाही.

३ ऐ. प. ले. ४३७.

४ Duff Vol. I.P. 393.

लिहावे म्हणजे लगामी लागून कृतोपकार मानील लगामी लावलिया आवजी कवडे याची वस्तभाव सुतलीचा तोडा तोहि देईल."

ही शहाणपणाची सल्ला बाजीरावानेहि मान्य केली चिमाजीस लिहिलेल्या उत्तरात[१] बाजीराव लिहितो " चाकराचाकरात होऊन गेलीयात अन्याय त्याचा काय आहे आणि आम्ही विखर कशास दाखवावे त्यास लिहिणे ते समाधानपूर्वकच लिहित असतो. व त्याणीही जाहले गोष्टीचे भय मानून नम्रतेचेच पत्र पाठविले आहे. वस्तभाव अवबाची सोडून देतील व आम्हा-सही सर्व प्रकारे त्याचे समाधान रक्षून लगामी लाऊन घेणे लागेल प्राग्तन-वान आणि बरा धाडसी आहे आणि आम्हास पुढे नादरशहाच्या उपमर्दाचा मनसुबा कर्तव्य यास्तव सर्व प्रकारे गम खाऊन समाधान करून लगामी लाऊन घेऊ "[१]

बाजीरावाचे व प्रतिनिधीचे वाकडे होते व रघूजीचे व प्रतिनिधीचे सख्य होते त्यामुळेहि या दोघा पुरुषात स्नेह असणे कठीण होते परतु या कारणापेक्षा रघूजीची स्वतत्रवृत्ति, त्याचा शाहूशी प्रत्यक्ष सबध व दोघा वीर पुरुषाची एकमेकाशी स्पर्धा ह्याच गोष्टी त्यांच्या वितुष्टास कारण झाल्या असाव्या मराठी साम्राज्याचा मुख्य प्रधान या नात्याने बाजीरावाचा हुकूम रघूजीने मानणे रीतीचे होते परतु रघूजीने व त्यानतर त्याचे वश-जानीहि तो कधीच मानला नाही हे पुढे वेळोवेळी दिसेल त्यामुळे मराठी राज्यात इग्रजाप्रमाणे एकसूत्रीपणा कधीच राहिला नाही

कर्नाटकावरील स्वारी:– शाहूराजाने **फत्तेसिग** भोसले ह्यास कर्ना-टकचे मोहिमेवर पाठविले त्यास मदत करण्याकरिता रघूजी भोसल्यास इसवी सन १७८० चे आरभी निकडीचा हुकूम पाठविला अर्काटचा नबाब **दोस्तअली** व त्याचा जावई **चंदासाहेब** हे पाडेचरीचा फरेच गव्हर्नर **डुमास** याच्या मदतीने तजावरच्या **प्रतापसिह** भोसल्यास व त्रिचनापल्ली वगैरेच्या सस्थानिकास त्रास देत होते चदासाहेबाने त्रिचनापल्लीचे राज्य जिकून तेथे आपले ठाणे बसविले. प्रतापसिहाने आपले बचावाकरिता शाहू राजाची मदत मागितली व वर लिहिल्याप्रमाणे फत्तेसिग भोसले ह्यास शाहूने ताबडतोब रवाना केले रघूजी भोसले याने ताबडतोब जावे परतु

१ पे द भा १५ पा ७३–७४

इकडील बदोबस्त करण्यास त्यास उशीर लागला त्यावरून शाहूने त्यास खरमरीत पत्र लिहिलेले उपलब्ध[१] आहे

देवगड व नागपुर ह्या प्राताचा बदोबस्त करून रघूजी वऱ्हाडातून **नांदेडच्या** मार्गाने हैद्राबादेकडून कर्नाटकात जाऊन फत्तेसिगाचे लष्करास सामील झाला व तेव्हापासून लढाईची सर्व सूत्रे त्याने आपल्या हाती घेतली अर्काटचा नबाब **दोस्तअल्ली** हा मराठयाच्या फौजेवर चालून गेला त्याची व मराठयाची लढाई **दमलचेरीच्या** घाटात ता २०।५।१७४० रोजी झाली व त्यात खुद्द **दोस्तअली** व त्याचा मुलगा **हसनअली** हे पडले व त्याचा दिवाण **मीरआसद** हा मराठयाचे कैदेत सापडला नबाब दोस्तअलीचा मुलगा व **सफदरअली** व नबाबाचा जावई **चंदा-साहेब** हे वरील पराभवामुळे घाबरले व त्यानी नबाबाच्या घरातील सर्व बायका-मुले व जडजवाहीर पॉडेचरीस फरेंचाचे आश्रयास पाठवून दिले **सफदरअली** हा **वेलोरच्या** किल्ल्यात राहिला व **चंदासाहेब** हा **त्रिचनापल्लीस** राहिला मराठयानी अर्काट सर केले व रघूजीने पत्र लिहिल्याप्रमाणे फरेंच गव्हर्नर **डुमास** यास खरमरीत पत्र लिहिले त्या पत्रांत रघूजीने त्यास धाक दाखवून लिहिले होते की, "नबाबाचे कुटुब व खजिना आमच्या ताब्यात द्यावा, नाही तर आम्ही पॉडेचरीवर स्वारी करू परतु फरेंच गव्हर्नर **डुमास** हाहि एवढ्या धाकाने भिणारा नव्हता त्यानेहि काही गोडीचे व काही धमकीचे असे उत्तर[२] पाठवून नबाबाचे कुटुबास स्वाधीन करण्याचे नाकारले. **डुमास** याने वरील पत्राबरोबरच फरान्समधील उत्कृष्ट दारूच्या बाटल्या रघूजीस नजर पाठविल्या त्या रघूजीस व त्याचे कुटुबास इतक्या आवडल्या की, रघूजीने आणखी बाट-ल्याची मागणी केली **डुमास** याने मागणीप्रमाणे दारू पाठविली[३] शेवटी रघूजीने पॉडेचरीच्या स्वारीचा नाद सोडला व आपला मोर्चा **सफदरअली** व **चंदासाहेब** याजकडेस वळविला.

१ राजवाडे खड ६ ले १८९.

२ सरदेसाई ब्रि रि पा ४७३–४७६

३ "दारूपायी राज्य बुडविले" असे रघूजीबद्दल शाहूने उद्गार काढले होते ते याच प्रसगास अनुलक्षून असावेत असा तर्क आहे

इतक्यात **बाजीराव** पेशवा मरण पावल्याची बातमी **रघूजीस** समजली व बाजीरावाचे मुलास पेशवाई न मिळता ती **बाबूजी** नाईकास मिळावी ह्या खटपटीकरिता फौज कर्नाटकातच ठेवून **रघूजी** साताऱ्यास आला परंतु नाईकाची व रघूजीची खटपट सफल न होता रघूजी नाईकास घेऊन परत कर्नाटकात आला इकडे **चंदासाहेब** व सफदरअली याचे मध्येहि अविश्वास उत्पन्न होऊन प्रत्येकजण नवाब होण्याची खटपट करू लागला ही संधि पाहून रघूजीने त्याच्या कैदेत असलेला दिवाण **मीरआसद** यास बंधमुक्त करून **सफदरअली**कडे पाठविले, व त्याच्याशी गुप्त तह केला की, मराठ्यानी त्रिचनापल्ली सर करून चंदासाहेबास पकडावे, व **सफदरअलीची** स्थापना अर्काटचे गादीवर करावी याबद्दल सफदरअलीने एक कोट रुपये हप्त्याहप्त्यानी मराठ्यास द्यावे (ता १६-११-१७८०)

इकडे **चंदासाहेबा**ने फरेंचाच्या मदतीने मराठ्यापासून आपले रक्षण करण्याची तयारी केली मराठ्यानी त्रिचनापल्लीचे किल्ल्यास वेढा दिला **सफदरअल्ली** यानेहि आपले सैन्य मराठ्याचे मदतीस पाठविले [1] चंदासाहेबाचा भाऊ **बडासाहेब** हा मदुरेहून चंदासाहेबास मदत करण्यास निघाला परंतु मराठ्यानी त्यास मध्येच गाठून, त्याचा पराभव करून ठार मारिले. फरेंचाकडूनहि चंदासाहेबास मदत झाली नाही शेवटी निरुपाय होऊन चंदासाहेबाने किल्ला मराठ्याचे स्वाधीन केला (ता २६-३-१७४१) चंदासाहेब व त्याचा वडील मुलगा यास रघूजीने कैद केले चंदासाहेबाने दोघाच्या सुटकेबद्दल आठ लक्ष रुपये देऊ केले, परंतु रघूजीने ते मान्य न करिता दोघास कैद करून साताऱ्यास आणिले तेथे ते ७ वर्षे कैदेत होते इ. स. १७४८ मध्ये **डुप्ले** याने सात लक्ष रुपयाची जामिनकी घेतल्यामुळें त्याची पुढे सुटका झाली [2]

त्रिचनापल्ली व कर्नाटकातील इतर ठाणी ही हाती आल्यावर रघूजीचे कर्नाटकांतील काम संपले फरेंच गव्हर्नर **डुमास** याने मराठ्यावर चढाई केली नाही व रघूजीहि त्याचे वाटेस गेला नाही **सफदरअलीची** स्थापना अर्काटचे गादीवर होऊन तो मराठ्याचे अंकित झाला इकडे तंजावरच्या

---

१ पे द. २० ले. २१
२ डफ भाग २ पा २, ४

राजाचीहि धास्ती दूर होऊन त्यास स्वस्थता मिळाली त्याबद्दल त्याने शाहू राजास कबूल केल्याप्रमाणे पधरा लक्ष रुपये नजर दिले याप्रमाणे कर्नाटकात मराठ्याचा जम चागला बसला या स्वारीत **फत्तेसिग** भोसले, **मुराररराव** घोरपडे व **रघूजी** भोसले हे सरदार प्रमुख होते, परतु रघूजी जाताच त्याच्या तेजस्वीपणामुळे मुख्य कारभार त्याचेच हाती आला व **फत्तेसिग भोसले** मागे पडला. त्रिचनापल्लीचे ठाणे घेतल्यानतर **रघूजीनें मुरारारावास** त्या ठाण्यावर ठेविले व आपण **फत्तेसिगासह** साताऱ्यास परत आला (जून १७४१) कर्नाटकची सुभेदारी आपण व **बाबूजी** नाईक यानी मिळून करावी याबद्दल पुढ रघूजीने पुष्कळ खटपट केली परतु ती साधली नाही. शाहूची धाकटी राणी सगुणाबाई ही रघूजीची मेहुणी असल्या-मुळे तिचे मार्फतहि रघूजीने हा प्रयत्न केला शाहू राजा पुढे पुढे मनाने दुर्बल बनल्यामुळे त्याच्या दोन्ही राण्या पेशाकरता राजकारणात ढवळा-ढवळ करू लागल्या होत्या थोरली राणी **सकवारबाई** हिचे कर्जहि **बाबूजी** नायकाकडे होते ते कर्नाटकच्या वसुलीतून त्याने द्यावे अशीहि लालूच रघूजीने दाखविली होती बाबूजी व आपण मिळून कर्नाटक व बगालची सुभेदारी मिळवावी, कर्नाटकचा कारभार बाबूजी नायकाने करावा व बगालचा कारभार आपलेकडे घ्यावा अशी रघूजीची खटपट होती यासबधाचा बराच पत्रव्यवहार उपलब्ध आहे बाबूजी नायकाने शेवटी कर्नाटकच्या सनदा शाहूकडून मिळविल्या. परतु नवीन जिकलेल्या मुलुखात शातता प्रस्थापित करण्यास लागणारे शौर्यादि गुण त्याचे अगी नसल्यामुळे त्यास फजीत होऊन परत यावे लागले शेवटी नवीन पेश-व्याने ते काम पुढे इ स. १७४६ मध्ये स्वत अगावर घेऊन अल्पवयी **सदाशिवराव** यास त्या मोहिमेवर पाठवून व त्याचे मदतीस **महादजीपंत** पुरदरे यास देऊन कर्नाटकचा बदोबस्त केला.

कर्नाटकच्या स्वारीत रघूजीची फत्तेसिगास फार मदत झाल्यामुळे त्याने इ. स १७४१ मध्ये शाहूराजाकडून रघूजीस कान्होजींचे वेळचा सव पुरातन सरजाम व **कडेवळीतची** देशमुखी व तीन गाव मोकासे देवविण्याचे[१] कबूल केले व स्वतःचे वऱ्हाड प्रातातील मोकासेहि वहिवाटीस रघूजीकडे दिले[२]

१ ना. भा. काग ले ९ (ता ३–२–१७४१) ए. प ले ९
२ अप्रकाशित कागदपत्र.

रघूजीच्या बंगाल्यावरील स्वाऱ्या

रघूजीच्या बंगाल्यावरील स्वाऱ्या हे त्याचे कारकीर्दीतील सर्वांत मोठे काम होय. या स्वाऱ्याचे वर्णन करण्यापूर्वी त्या पूर्वीच्या बंगालच्या स्थितीचे वर्णन केले पाहिजे.[१]

बंगाल्याची पूर्वस्थिति--दिल्लीस **महमदशहा** बादशहा असताना या तीन प्रांताचा सुभेदार **जाफरखान** नासिरी या नावाचा होता. या जाफरखानाचे नाव **मुर्शिदकुलीखान**[२] असे असून हा औरंगजेबाचा एक कर्तबगार अधिकारी होता. त्याने दक्षिणेत जमाबंदीची नवीन व्यवस्था करून राज्याचे उत्पन्न वाढविले होते. त्यामुळे औरंगजेबाने त्यास **जाफरखान** असा किताब देऊन बंगाल्यात सुभेदार नेमून पाठविले व सात हजाराची मनसब दिली. याने बंगालच्या सुभ्याचे उत्पन्न १।। कोट पर्यंत वाढविले. या जाफरखानाची मुलगी **सुजाउद्दीन** नावाच्या मनुष्यास दिली होती. हा सुजाउद्दीन बऱ्हाणपुरचा राहणारा असून जाफरखानाच्या वजनामुळे तो ओरिसा प्रांतात '**नायब नाजीम**' म्हणून नेमला गेला. जाफरखान हा फार वृद्ध होऊन मरावयास टेकला होता, म्हणून त्याने आपल्या पाठीमागे बंगालची सुभेदारी आपला नातू सुजाउद्दीनचा मुलगा **सरफराजखान** यास मिळावी अशी खटपट चालविली. परंतु सुजाउद्दीन याने दिल्लीस संधान बांधून **जाफरखान** मरताच ती सनद आपल्या नावाने करून घेतली. जाफरखान मरताच तो मुर्शिदाबादेस गेला व सुभेदारीचे काम पाहू लागला. **सरफराजखान** हा त्याचा मुलगा असल्यामुळे बापापुढे त्याचे काही चालले नाही. सुजाउद्दीन हा हलक्या दर्जाचा मनुष्य असून त्याचे वर्तनहि अशाच प्रकारचे होते. त्याचे मुख्य सल्लागार म्हणजे **अलीवर्दीखान** व **हाजीअहमद** नावाचे दोघे भाऊ व **राय** आलमचंद नावाचा कायस्थ व **फतेचंद** नांवाचा मारवाडी बनिया असे होते. सुजाउद्दीन याने ओरिसा प्रांतात आपल्या दुसऱ्या बायकोचा मुलगा **महमदटाकी** यास नेमिले व बिहार प्रांतावर अलिवर्दीखान यास नेमिले. अलिवर्दीखान याने या सुभ्याचा वसूल **फतेचंद** याचे दुकानामार्फत दिल्लीस रवाना करीत

१ Siyarul mutakherin & Banerji's History of Orissa.
२ याचे नावावरून मुर्शिदाबाद शहर वसलेले आहे.

जावा. यामुळे **फतेचंदाच्या** दुकानाचे महत्त्व वाढून त्याच्या दुकानाच्या शाखा सर्व बंगालभर व दिल्लीपर्यंत पसरल्या व फतेचंदास 'जगत्शेट' असा किताब मिळाला मुर्शिदाबादेच्या जगत्शेटाची पेढी बंगाल्यांत फार प्रसिद्ध होऊन मराठ्यांच्या स्वारीत त्या पेढीवर मराठ्यांना अडीच कोट रुपयांची लूट पुढें मिळाली अद्यापहि जगत्शेटाचे दुकान सर्व बंगाल्यांत प्रसिद्ध आहे **सुजाउद्दीन** याचा तिसरा हस्तक **आलमचंद** यास सुजाने वाढवीत वाढवीत बंगालचा नायब दिवाण म्हणून नेमिले व **'राय-रायान'** असा त्यास किताब मिळाला सुजाचा मुलगा **टाकीखान** हा ओरिसांत मरण पावल्यामुळे सुजाने आपला जावई **मुर्शिदकुलीखान** (दुसरा) यास ओरिसा प्रांतावर नायब नाजीम म्हणून नेमिलें या मुर्शिदकुलीखानाचा विश्वासू गृहस्थ **मीर हबीब** नावाचा एक इराणी मुसलमान होता त्या वेळच्या मुसलमान अधिकाऱ्यांत **मीर हबीब** हा फार प्रामाणिक व स्वामिभक्त म्हणून प्रसिद्ध होता. मराठ्यांच्या बंगाल्यावरील स्वाऱ्यांत मीर हबीब हा फार प्रसिद्धीस आला. त्याचें वर्णन पुढें येईल.

ओरिसा प्रांतांत प्रसिद्ध जगन्नाथपुरीचें[१] देवस्थान असून तेथील यात्रेकरूंवरील कराचें उत्पन्न नऊ दहा लक्षांचें होतें **टाकीखानाचे** कारकीर्दीत त्याच्या जुलुमामुळे जगन्नाथच्या पुजाऱ्यांनी जगन्नाथाची मूर्ति चोरून **चिलका** सरोवरांतील एका टेकडीवरील बेटांत नेऊन ठेविली. **मुर्शिद-कुलीखान व मीरहबीब** हे ओरिसा प्रांतांत आल्यावर त्यांना आढळून आले की, जगन्नाथाची यात्रा बंद झाल्यामुळे दरसालचें नऊ-दहा लक्षांचें उत्पन्न बुडालें इकडे हिंदु लोकांनीहि त्यांची विनवणी करून जगन्नाथाची मूर्ति परत आणण्याबद्दल परवानगी मिळविली **राजा दंडदेव** नावाच्या एका संस्थानिकानें ती मूर्ति चिलका सरोवरांतून परत देवळांत आणून बसविली.

सुजाउद्दीन हा इ. स १७३९ मध्यें मरण पावला त्यावेळीं नादीरशहाची स्वारी दिल्लीवर होऊन तेथें अव्यवस्था माजली होती सुजाचा मुलगा **सरफराजखान** यानें खटपट करून आपल्या नांवानें सुभेदारीचीं वस्त्रे

१ जगन्नाथपुरीसच 'पुरुषोत्तमपुरी' असेंहि नांव आहे. हल्लीं नुसतें 'पुरी' असेंहि म्हणतात.

मिळविली परतु अलिवर्दीखान व त्याचे कपटपटु मित्र यानी सरफराजखानास सुभेदारी मिळू न देता अलिवर्दीखानास ती मिळवून घेण्याकरिता मोठा व्यूह रचून दिल्लीस सरफराजखानाविरुद्ध अनेक कड्या पिकविल्या त्यातच ही एक होती की, सरफराजखानाने नादीरशहाच्या नावाने नाणे पाडिले. दिल्लीस **चिनूकिलीचखान निजामुल्मुल्क** हा अधिकारारूढ होता त्याचे मार्फत अलिवर्दीखानाने आपल्या नावाने सुभेदारीची सनद मिळविली व राजद्रोहा-बद्दल **सरफराजखान** याचा शिरच्छेद करावा असाहि हुकूम मिळविला

इतके झाल्यानतर सरफराजखान याच्या बापाने पोसलेल्या वरील चाडाळ चौकडीने सरफराजखान याचा नाश करण्याचा उद्योग चालविला. **हाजीखान, आलमचंद** व **फतेचंद** हे मुर्शिदाबादेस राहून आतून अलि-वर्दीखानाच्या साहचाची तयारी करीत होते व अलिवर्दी हा पाटणा येथे सैन्य जमवीत होता अलिवर्दीने सैन्य जमवून सरफराजखान याजवर स्वारी केली व त्याची लढाई **गढिया** नावाच्या जागी होऊन **सरफराजखान** त्या लढाईत मारला गेला व **अलिवर्दीखान** हा बगालचा सुभेदार झाला

सरफराजखान याने आपला मेहुणा **मुर्शिदकुलीखान** ओरिसाचा नायब याजकडून सैन्याची मदत मागितली होती. परतु ती वेळेवर येऊन पोहोचली नाही **अलिवर्दीखानाने** आता आपला मोर्चा **मुर्शिदकुली-खानावर** फिरविला व ओरिसावर स्वारी केली. मुर्शिदकुलीखानाने आपल्या कुटुबातील माणसे कटकजवळील **बाराभाटीच्या** किल्ल्यात ठेवून आपण स्वत. **कटकाहून** बलसोरचे बदरास निघून गेला यानतर अलि-वर्दीची व मुर्शिदकुलीखानाची लढाई होऊन मुर्शिदकुलीखानाचा मोड झाला व तो बलसोरचे बदरातून समुद्रमार्गाने मच्छलीपट्टणास पळून गेला **राम-चंद्र देव** नावाच्या एका हिदू राजाने मदत देऊन मुर्शिदकुलीखानाच्या बायकामुलास सुरक्षितपणे त्याजकडे पोहोचवून दिले याप्रमाणे ओरिसा प्रात अलिवर्दीच्या ताब्यात आला

मुर्शिदकुलीखानाचा प्रामाणिक सरदार **मीर हबीब** यास **अलि-वर्दीखानाच्या** कपटी कृत्याचा वीट आला व त्याने आपल्या धन्याच्या नाशाबद्दल अलिवर्दीवर सूड उगविण्याचा निश्चय केला अलिवर्दीविरुद्ध

उपयोगी पडण्याजोगें बळ मराठ्यांशिवाय दुसऱ्याजवळ नव्हतें म्हणून मीरहबीब **नागपुरास** गेला प्रथम **रघूजी** नागपुरास नसल्यामुळें त्याचा नागपुरचा सरदार **भास्करपंत** यास आपल्या धन्याच्या परवानगी-शिवाय मुर्शिदकुलीखानास मदत करता आली नाही परंतु **रघूजी** नाग-पुरास आल्यावर त्याची परवानगी घेऊन त्याने अलिवर्दीविरुद्ध स्वारी केली मराठ्याच्या सर्व स्वाऱ्यात **मीर हबीब** याने त्याना फार मदत केली व मराठ्याच्या करवी अलिवर्दीखानास बारा वर्षे त्रस्त करून आपल्या धन्याच्या नाशाबद्दल पूर्ण सूड उगविला तो प्रकार पुढे वर्णन केला आहे

बंगाल्यावरील पहिली स्वारी.

इ स. १७४२.

मागे सांगितल्याप्रमाणे **मीरहबीब** नागपुरास आला त्यावेळी **रघूजी** कर्नाटकावरील स्वारीस गेला होता मागे नागपुरास त्याचा विश्वासू सर-दार भास्करराम उर्फ **भास्करपंत** हा अधिकारावर होता परंतु रघूजीच्या परवानगीशिवाय एवढी मोहीम स्वतःच्या जबाबदारीवर करण्यास तो तयार नव्हता शिवाय नागपुर प्रांताचाहि बंदोबस्त ठेवण्याची जोखीम त्याचे-वर होती त्यामुळे त्यावेळेस तो बंगाल्यावर गेला नाही.

रघूजी परत नागपुरास येताच भास्करपंताने रघूजीची परवानगी मिळविली रघूजी हा बंगाल्याकडे हातपाय पसरण्याची संधीच पहात होता. ती आयतीच आल्यामुळे ती गोष्ट त्यास इष्ट अशीच होती.

नागपुराहून छत्तीसगडातून बंगाल्यात जाण्यास त्यावेळी रस्ता चांगला नव्हता मध्ये दाट अरण्ये व डोंगर व जंगली वस्ती होती त्यामुळे बिहार प्रांतातूनच रस्ता असे.

भास्करपंताची बंगाल्यावर पहिली स्वारी इ. स १७४२—त्यामुळे **भास्करपंत** नागपुराहून प्रथम उत्तरेकडे जाऊन बिहार प्रांतात शिरला **अलिवर्दीखान** हा त्यावेळेस ओरिसा प्रांतात बडाळी माजली होती **ती**

थाबविण्याकरिता तिकडे गेला होता तेथे त्याचा पुतण्या **सुजाउद्दौला**[१] हा अधिकारावर असून त्याचे जुलमामुळे त्या प्रातात बड उत्पन्न झाले होते मराठे आले हे कळताच अलिवर्दीखान हा बगाल्यात परत आला मराठे तोपर्यंत **पचायत** नावाच्या जिल्ह्यात लूटमार करीत होते मराठ्याचे सैन्य दहा बारा हजार घोडेस्वाराचे होते

परतु तेवढ्यातच त्यानी इतका धुमाकूळ माजविला की, त्याची सख्या किती आहे याचा अदाज लागेना अलिवर्दीखानाने मराठ्याना अड-विण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परन्तु मराठ्यानी त्याच्या सैन्यावर हल्ला करून त्याचे सर्व सामानसुमान लुटून नेले व त्याच्या सैन्यास घेरा दिला परतु वाचलेल्या थोड्याशा लोकानिशी **अलिवर्दीखान** कसाबसा **कटवा** येथे पोहोचला. या लढाईच्या धाम-धुमीतच **मीर हबीब** हा मराठ्याच्या तावडीत सापडला त्यास त्यानी कैद केले. **मीर हबीब** हा मूळचाच अलिवर्दीच्या विरुद्ध होता, परतु मराठ्याची मदत पूर्वी न मिळाल्यामळे नाइलाजाने अलिवर्दीखानास शरण जाऊन त्याच्या सैन्यात नौकर राहिला होता त्यास भास्करपताने वळवून आप-लेसे करून घेतले असेहि म्हणतात की, मराठ्यानी अलिवर्दीचा मोड कर-ताच तो योग्य सधि साधून भास्करपताकडे पळून आला **मीरहबीबाचा** या मोहिमेत भास्करपतास फार उपयोग झाला मराठे लोकाचा रिवाज असा होता की, पावसाळ्यात बाहेरच्या प्रातात मोहीम अगर मुक्काम न करता परत देशात येऊन मुक्काम करावयाचा व बरसातीनतर पुन्हा मोहिमेवर निघावयाचे कारण की, मराठ्याचे कायमचे सैन्य फार थोडे असून हगामी व स्वारीपुरते जमा केलेले सैन्यच फार असे त्यात बरेचसे शेतकरी असल्यामुळे ते पावसाळ्यात शेती करीत व पावसाळ्यानतर मुलूखगिरी करीत या रिवाजाप्रमाणे **भास्करपंत** हा पावसाळ्यात परत देशी येण्याच्या विचारात होता परतु **मीरहबीब** याने त्यास सल्ला दिली की, यावेळी परत न जाता भास्करपताने **कटवा** येथे छावणी देऊन रहावे परंतु भास्करपताचा तसा निश्चय होईना. शेवटी **मीर हबीब** याने

१ यानेच पुढे कलकत्त्यास सापडलेल्या इग्रजाना अधार कोठडीत कोडले होते. (इ. स. १७५६).

भास्करपंताजवळून काही लष्कर मागून घेतले व नवाबाच्या राजधानीचे मुख्य शहर **मुर्शिदाबाद** यावर चाल केली तेथे त्याचा भाऊ अटकला होता त्यास सोडवून ते शहर त्याने लुटले तेथील प्रसिद्ध सावकार **जगतशेट आलमचंद** याच्या एकट्या पेढीवरच त्यास अडीच कोटींची लूट सापडली. ती घेऊन तो परत **भास्करपंतास** मिळाला भास्करपंताची या-मुळे खात्री झाली की, पावसाळ्यात बंगाल्यातच राहणे फायदेशीर आहे म्हणून त्याने बंगाल्यातच राहण्याचा निश्चय केला त्याने **हुगळी** शहर काबीज केले व कटवा, मिदनापूर वगैरे सर्व भागात आपला अमल बसविला

नानासाहेबाचें दिल्लीस कारस्थान—याच सुमारास **नानासाहेब** पेशवा हा उत्तरहिंदुस्थानात बुंदेलखंडात तळ देऊन राहिला होता बाजी-राव पेशव्याचे वेळेपासून दिल्लीच्या बादशहाशी राजकारण सुरू होऊन दिल्लीच्या बादशहास आपल्या हाताशी घालून दक्षिण हिंदुस्थानाप्रमाणेच सर्व उत्तर हिंदुस्थानात चौथाईची सनद वगैरे मिळवून आपला अमल बसवावा असा उपक्रम **बाजीरावानें** सुरू केला होता त्याने निजामाशी लढून माळवा व बुंदेलखंड यात आपले बोट शिरकाविलेच होते परंतु **बाजीराव** अकाली निवर्तल्यामुळे पुढील काम अपुरेच राहिले होते **नानासाहेब** पेशवा गादीवर आल्यानंतर त्याने वरील उद्योग पुढे चाल-विण्याचा निश्चय करून इ स १७४२ च्या आरंभी माळवा, बुंदेलखंड व गढामंडला हे प्रांत काबीज करून तो बुंदेलखंडात तळ देऊन राहिला तेथून दिल्लीच्या बादशहाकडे संधान लावून त्याचेकडून उत्तरहिंदुस्थाना-तील चौथाईच्या सनदा व माळव्याच्या सुभेदारीची सनद मिळविण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू होता शिवाय दुसरे मोठे कार्य साधण्याचा नाना-साहेबाचा विचार होता तो असा की, **प्रयाग, काशी, गया** वगैरे हिंदूंची प्रसिद्ध क्षेत्रे मुसलमानांच्या हातून सोडवून आपल्या ताब्यात घ्यावी बादशहास कोणा तरी प्रबळ मनुष्याची लष्करी मदत पाहिजे होती अशी मदत करणारा मराठ्याशिवाय दुसरा कोणी नव्हता हे कारस्थान राजा सवाई **जयसिंग** व **निजामुल्मुल्क** याच्या मध्यस्थीने चालू होते व ते जमण्याच्या रंगात होते सर्व बादशाही मुलखातील

चौथाईची सनद मराठ्यास देण्याचे, त्याचप्रमाणे माळव्याची सुभेदारीची सनद पेशव्याचे नावाने देण्याचे बादशहाने कबूल केले होते प्रत्यक्ष सनदा लिहून हाती मिळण्याचेच काम बाकी राहिले होते.

याप्रमाणे इकडे उपक्रम चालू असता **भास्करपंताची** बगाल्यावर स्वारी झाली बादशहाचे अधिकारी **अलिवर्दीखाना**कडे बगाल्याच्या वसूलीची रक्कम मागण्याकरिता आले असता **अलिवर्दीखानानें भास्करपंतानें** बगाल्यात चालविलेला धुमाकूळ दाखवून आपले नुकसान अतिशय झाल्यामुळे खडणीची रक्कम देणे आपणास शक्य नाही असे सागितले व मराठ्यापासून आपले सरक्षण करण्याकरिता बादशहाकडे सैन्याची मदत मागितली त्याचप्रमाणे पेशव्याचे व बादशहाचे सूत आहे असे पाहून **नानासाहेब** पेशव्याकडे लष्कराच्या खर्चाबद्दल रक्कमहि पाठवून त्याचीही मदत त्याने मागितली बादशहाने अयोध्येचा नवाब **सफदरजंग** यास अलीवर्दीचे मदतीकरिता बगाल्यात जाण्यास सागितले तसेच **नानासाहेब** पेशव्यासहि मराठ्यापासून अलिवर्दीचे रक्षण करण्यास सागितले व स्वारीखर्चाकरिता बगाल्यातील उत्पन्नातून पेशव्यास रक्कम देण्याबद्दल अलिवर्दीखानास हुकूम दिला

नानासाहेबास या कामगिरीत दोन्हीकडूनहि मोठाच पेच होता न जावे तर दिल्लीच्या राजकारणाचा डाव बिघडतो, कारण मग बादशहाकडून त्याचे मुलखाचे रक्षण केल्याशिवाय चौथाईच्या सनदा मिळविणे शक्य नव्हते जावे तर मराठी साम्राज्याच्या एका सरदारावर पेशव्याने स्वारी करणे म्हणजे आपसात दुही करून घेणे व ती सर्वाच्या निदर्शनास आणून देणे असे होते परतु मराठी साम्राज्याच्या राजकारणात असा एकसूत्रीपणा मळीच नव्हता त्यामुळे अशा प्रकारची शिरतहि नव्हती नानासाहेबाने अलीवर्दीस मदत करून मराठ्याचे सैन्यास हाकून देण्याचे कबूल केले व बगाल्याकडे मोर्चा फिरविला शिवाय बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून पेशव्याचा व नागपूरकर भोसल्याचा उघड बिघाड झाला होता बाजीराव पेशव्याने इ. स. १७३८ मध्ये भोपाळजवळ निजामुल्मुल्कास कोडले त्यावेळी **रघूजी** भोसल्यास त्याने नानापरीने मदतीस येण्याकरिता लिहिले होते. परतु तो तिकडे गेला नाही व नतर बाजीरावास अगर शाहूराजास

न विचारता त्याने उत्तर हिंदुस्थानात स्वारी करून गढा, मंडला व अलाहाबादपर्यंत स्वारी करून बाजीरावाच्या दिल्लीशी चाललेल्या राजकारणात व्यत्यय आणला हे मागे सांगण्यात आलेच आहे. त्यानंतर नानासाहेबास पेशवाई मिळण्याच्या कामातहि **रघूजीनें** त्यास शक्य तितका विरोध केला होता. त्यामुळे त्याचे मध्येहि तेढ उत्पन्न झालेलीच होती. त्याप्रमाणे दोघांतहि उघडपणे एकमेकांच्या विरुद्ध वागण्यास संकोच राहिला नव्हता. त्याच्याच उलट उदाहरण म्हणजे पूर्वील इंग्रजांचे हिंदुस्थानातील राजकारण पहा. गव्हर्नर जनरलने ज्या संस्थानिकाशी मैत्री अथवा शत्रुत्व जाहीर केले त्यांच्याशी मुंबई अगर मद्रासचे इंग्रज यांनी विरुद्ध वर्तन केले नाही. पण मराठ्यांच्या इतिहासात अशी पुष्कळ उदाहरणे **दाख**विता येतील.

परंतु पेशव्यांची मदत बंगाल्यात येण्यापूर्वीच अलिवर्दीखानाने स्वतः जमवाजमव करून सैन्य जमा केले व पावसाळ्यातच भास्करपंताच्या **कटवा** येथील छावणीवर हल्ला करण्याची तयारी केली. **हुगळी** नदीवर व **आजी** नदीवर नावांचा पूल बांधून त्याने आपले सैन्य पलीकडच्या काठावर नेले. त्यातील काही सैन्य नावा बुडून मेले, तरीहि न डगमगता त्याने मराठ्यांवर हल्ला केला. मराठे लष्करास या हल्ल्याची कल्पना नसल्यामुळे ते बेसावध होते. ते पळून ओरिसा प्रांतात शिरले. **बलसोर**जवळ इ. स. १७४२ चे दसऱ्याचे सुमारास दोन्ही पक्षाची लढाई झाली व **भास्करपंताचा** मोड झाला. मराठ्यांनी हिंमत सोडली व ते ओरिसा प्रांतातून व बंगाल्यातून पाय काढून नागपुरास परत आले. **भास्करपन्तानें** बंगाल्यातूनच रघूजी भोंसल्यास सैन्याची मदत पाठविण्याबद्दल पत्रे पाठविली होती व रघूजीहि सैन्याची जमवाजमव करून भास्करपंताचे मदतीस निघाला होता. परंतु इतक्यात **भास्करपंताचा** मोड होऊन तो परत नागपुरास आला.

बंगाल्यावर दुसरी स्वारी.

(इ १७४३)

रघूजीनें स्वत बगाल्यावर स्वारी करून **भास्करपंतानें** मिळविलेले अपयश धुऊन टाकण्याचा निश्चय केला व **भास्करपंत** गेला त्याच मार्गाने बहार प्रातातून बगाल्यावर स्वारी करण्याचा त्याने विचार ठरविला नानासाहेब पेशवा गयेच्या जवळपास असताना रघूजीहि जवळपास जाऊन पोहोचला पेशवा हा बादशहाशी केलेल्या ठरावाप्रमाणे बगाल्या-कडेस जाण्याच्या वाटेवर होता व **रघूजी** हा अलिवर्दीविरुद्ध स्वारी कर-ण्यास जात होता. उभयताचे वकील एकमेकाकडेस गेले व पेशव्याने रघूजीस बगाल्यावर स्वारी करण्याचे मना केले व आपले राजकारण सागितले परतु रघूजी पडला शिपाईगडी. त्यास पेशव्याचे राजकारण पटले नाही व त्याने बगाल्यात प्रवेश केला मागाहून पेशवाहि **मुर्शिदा-बादेस** जाऊन पोहोचला व तेथे त्याने अलिवर्दीखानाची भेट घेतली बादशहाचे पत्राप्रमाणे पेशव्यास स्वारीखर्चाबद्दलची रक्कम देण्याचे अलि-वर्दीने कबूल केले.

रघूजी हा **कटवा** व **बरद्वान** या बाजूस गेला होता व तो **अलिवर्दीखान** व **पेशवा** याच्या लष्करावर चालून येत होता **अलिवर्दीखानानें** रघूजी-वर चाल केली पण रघूजी हा त्यास झुकाडी देऊन मागे फिरला मरा-ठ्याच्या चपळ घोडेस्वाराचा पाठलाग नबाबाकडून होणार नाही हे ओळ-खून पेशव्याने दुसऱ्या रस्त्याने जाऊन **रघूजीस** गाठले व त्यावर हल्ला करून त्याचा पराभव केला[1] (इ स १७४३) **भास्करपंत** हाहि **रघूजी** भोसल्याबरोबर या स्वारीत होता तो **रघूजी** भोसल्याच्या पिछाडीस अस-ल्यामुळे रघूजीचा पराभव झाल्यानतर तोहि मागे हटून ओरिसा प्रातात गेला पेशवे व भोसले याचेहि बगाल्यातच थोडेबहुत समेटाचे बोलणे झाले त्यावेळी मात्र **रघूजीनें** कबूल केले की, मराठी साम्राज्याच्या दिल्लीच्या राजकारणाच्या दृष्टीने पेशव्याने बादशहाशी चालविलेले राजकारण मराठी

१ ही लढाई कोणत्या ठिकाणी झाली हे कळत नाही

राज्याच्या हिताचे आहे[१] व पेशव्याचेच धोरण योग्य होते उलटपक्षी पेशव्यानेहि रघूजीस कबूल केले की, इतःपर आपण सल्ल्याने वागू व देशी परत गेल्यानंतर शाहूराजाकडे जाऊन उभयतांच्या कार्यक्षेत्राच्या मर्यादा ठरवून घेऊ त्यानंतर **रघूजी** नागपुरास परत आला व **नानासाहेब** हा दिल्लीस आपले राहिलेले काम उरकण्याकरिता गेला **भास्करपंत** हा ओरिसा प्रांतात मागे राहिला होता तोहि मागाहून पेशव्याच्या मागोमाग बिहार प्रांतातून नागपुरास परत आला

बंगाल्यातून **रघूजीचा** मोड करून **नानासाहेब** हा दिल्लीस **महमदशहा** बादशहाकडे गेला व **रघूजीच्या** बंगाल्यातील मोहिमांनी जे राजकारण बिघडू पहात होते ते त्याने पूर्ण करून घेतले बादशहाने नानासाहेबास माळव्याच्या सुभेदारीची सनद दिली परंतु ती त्याचे नावाने प्रत्यक्ष न देता **शहाजादा महंमद** यास सुभेदार नमून त्याचा नायब म्हणून पेशव्याने माळव्याच्या सुभेदारीचे काम करावे असे ठरले पेशव्याने बारा हजार स्वाराचे पथक दिल्लीस बादशहाचे संरक्षणाकरिता ठेवावे. त्यापैकी आठ हजार स्वाराचा खर्च बादशहाने निराळा द्यावा असे ठरले पेशव्याने बादशहाशी केलेले ठराव पाळण्याकरिता **मल्हारराव होळकर**, **राणोजी शिंदे** व **पिलाजी जाधव** हे आपल्या तर्फेने जामीनदार दिले याप्रमाणे दिल्लीचे सर्व राजकारण मराठ्यांच्या हाती आले यानंतर उत्तरेकडील बंदोबस्त करून नानासाहेब पुण्यास परत आला **रघूजी** भोसले व पेशवे यांच्या बंगाल्यातील कटकटीची हकीकत **शाहू** राजास समजून त्यानेहि उभयतांस साताऱ्यास बोलाविलेच होते. इ स १७४३ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या आरंभी पेशवे व रघूजी भोसले हे दोघेहि साताऱ्यास राहिले व **शाहूने** त्यांचा समेट करून दिला त्यात शाहूने दोघांच्याहि हद्दी ठरवून दिल्या त्यात वऱ्हाडपासून कटक प्रांतापर्यंतचा सर्व मुलूख व बंगाल, बिहार व लखनौ एवढ्या भागात पेशव्याने ढवळाढवळ करू नये व हे प्रांत भोसल्याच्या कार्यक्षेत्रातील समजावे असे शाहूने ठरवून दिले व अजमेर, आग्रा, प्रयाग व माळवा हे प्रांत पेशव्याचे म्हणून ठरवून दिले. याप्रमाणे बंगाल्यातील खटपटीमधाने भोसले व

१ ग्रँट् डफ भा २ पा. १२.

पेशवे याचा वाद मिटून रघूजीकडे तिकडील पूर्ण अधिकार आला.[१] बंगाल्यात दिसून आलेली आपसातील दुही ही मराठी साम्राज्याच्या एकंदर राजकारणात फारच उणेपणाची गोष्ट झाली. याबद्दल बराचसा दोष रघूजीकडे येतो. पेशव्याने मुख्य प्रधान या नात्याने जे धोरण दिल्लीच्या बादशहाशी लाविले होते त्याशी विसंगत वर्तन **रघूजीनें** करावयास नको होते. निदान पेशव्याचे व भोसल्याचे वकील एकमेकाकडे गेले त्यात वरील राजकारणाचा खल झाल्यानंतर तरी **रघूजीनें** दिल्लीच्या राजकारणास जास्त महत्त्व देऊन बंगाल्यातील राजकारण पेशव्यावर सोपवावयाचे होते. रघूजी भोसल्यास शाहू राजाने ज्या प्रांताच्या सनदा दिल्या त्यात बंगालचा समावेश होत होता म्हणून रघूजी हा बंगाल हे आपले **कार्य**-क्षेत्र समजत असे ही गोष्ट खरी. परंतु वरप्रमाणे साम्राज्यात एकसूत्रीपणा नसणे हा मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेचा नेहमीचाच दोष होता. म्हणून वरील प्रकारात कोणाचा दोष किती याची चिकित्सा करणे व्यर्थ होय.

शाहूने वरप्रमाणे तडजोड करून दिल्यानंतर रघूजीस बंगाल्यात पाय-**बंद** देण्यास कोणी उरले नाही व त्याने ते काम हाती घेऊन तडीस लावले.

बंगाल्यावरील तिसरी स्वारी व भास्करपंताचा खून

(इ. स. १७४४)

बंगाल्यातील आपल्या पराभवाचे उणे भरून काढण्याची तळमळ **रघूजीस** लागलीच होती. इ. स. १७४४ चा पावसाळा संपताच त्याने आपला दिवाण **भास्करपंत** कोल्हटकर याचेबरोबर वीस हजार लष्कर देऊन त्यास बंगाल्यात **अलिवर्दीखानावर** पाठविले. भास्करपंत या वेळी ओरिसाच्या मार्गाने बंगाल्यात गेला. **अलिवर्दीखानानेंहि** आपले सैन्य तयार केले. परंतु भास्करपंतापुढे आपला टिकाव लागेल असे त्यास वाटेना. शेवटी त्याचा सेनापति **मुस्तफाखान** नावाचा एक अफगाण

---

१ हा ठराव भाद्रपद व॥ ८ शके १६६५ (इ. ता. ३१–८–१७४३) चा असून भारतवर्ष वर्ष १–४६ (ऐ. पत्र. ले. ३५–३६) मध्ये छापला आहे.

होता. त्याने अलिवर्दीखानास असा सल्ला दिला की, मराठ्यांशी लढून आपला निभाव लागणार नाही तरी कपटविद्येचा प्रयोग केल्याशिवाय गत्यतर नाही अलिवर्दीखानालाहि हा विचार पसंत पडून उभयतांनी ठरविले की, भास्करपंताशी सल्ला करण्याचे बोलणे लावून त्यास मेजवानीस बोलवावे व तो आला म्हणजे त्याचा खून करावा नवाबाने हे काम **मुस्तफाखान** व **जानकीराम** नावाचा त्याचा कारभारी होता, त्याचेवर सोपविले **भास्करपंतावरोबर अलिकरवाल** नावाचा सरदार होता तो पूर्वीचा मराठा असून मुसलमान झालेला होता त्याचे मार्फतीने **मुस्तफाखानानें भास्करपंताशी** समेटाचे बोलणे लाविले काही दिवस बोलणे चालल्यानतर मुस्तफखानाने नवाबातर्फे **भास्करपंतास** मेजवानीस बोलाविले. नवाब अलिवर्दीखानानेहि **भास्करपंताच्या कटवा** येथील छावणीजवळच तळ दिला व **भास्करपंताने** नवाबाच्या डेऱ्यावर येण्याचा दिवस ठरविला ठरलेल्या वेळी **भास्करपंत** हा अलिभाई व दुसरे निवडक बीस सरदार घेऊन नवाबाचे भेटीस गेला नवाबाने मोठा डेरा देऊन त्यात भेटीची व्यवस्था केली होती डेऱ्याचे तोंडाशी **मुस्तफाखान व जानकीराम** हे स्वागत करण्याच्या तयारीने उभे राहिले स्वत: नवाब डेऱ्याच्या दारापर्यंत पुढे येऊन मडळीस आत घेऊन गेला व काही वेळाने बाहेर निघून गेला पूर्वसंकेताप्रमाणे नवाबाच्या लोकांनी तबूचे तणावे कापून आतील सर्व मराठे सरदारास कापून काढले **भास्करपंत,**[१] अलिकरवाल व इतर वीस मराठे सरदार या दग्यात कापले गेले **राघोजी गायकवाड**

१ मारलेल्या सरदाराची नावे खाली दिल्याप्रमाणे —(१) भास्करपंत (२) अलिकरवाल (३) यशवंतराव गुजर (४) निळकंठराव मोहिते (५) दाजीबा भोसले (६) बाबूजी महाडीक (७) शहामहमदखां (८) मानाजी भोसले (९) नारायण भोसले (१०) संभाजी भोसले (११) कृष्णराव निंबाळकर (१२) बापूजी कदम (१३) श्रीपतराव रोहेकर (१४) व्यंकटराव भाऊ (१५) दाजीबा पाटणकर (१६) बळवंतराव शिर्के (१७) गोविंदराव शेलकर (१८) सटवाजी जाधव (१९) शिवाजी जामदार (२०) सुभानजीराव (२१) नाना बक्षी (२२) जोनिबा कारभारी.

(बखरपा. ४३ टीप पहा.)

या नावाचा एक सरदार फक्त तळावर राहिला होता. त्यास या दग्याची हकीकत समजताच तो व सर्व मराठे लष्कर घाबरून गेले राघोजी याने सर्व सैन्य घेऊन नागपुराकडेस पळ काढला रस्त्यात त्याचेवर हल्ले होऊन त्यापैकी पुष्कळ लोक मारले गेले व याप्रमाणे भास्करपंताच्या या मोहिमेचा शेवट झाला भास्करपंत हा बंगाल्यात मारला गेला तेव्हा त्याची बायको **ताईबाई** ही त्याचे बरोबर होती ती त्या गडबडीत पळून[1] काही लोक बरोबर घेऊन काशीस गेली ती त्या वेळी गरोदर होती तिला काशीसच एक पुत्र झाला म्हणून त्याचे नाव **काशीराव** असे ठेवले. तो पुढे मोठा होऊन प्रसिद्धीस आला. त्याचा पुत्र **रामचंद्र काशी** हाहि पुढे नागपुरच्या कारभारात प्रसिद्धीस आला

भास्करराम याचा बंधु **कोन्हेरराम** हा नागपुरास होता नागपुरास हे वर्तमान समजताच रघूजीने कोन्हेररामाचे सांत्वन केले व त्यास वंशपरंपरा दरसाल पंचवीस हजारांची नेमणूक करून दिली तसेच भास्करपंताची स्त्री **ताईबाई** इच्या नावाने वऱ्हाडचे सुभ्याचा कारभार करून दिला व तिच्यातर्फे **कृष्णाजी गोविंद** यास कारभारी नेमले तो बरेच वर्षे याप्रमाणे कारभार करीत होता

भास्करपंताने जातेवेळेस छत्तीसगड काबीज करून तेथे अंमल बसविला होता यामुळे नागपुर व बंगाल यामधील दुवा जुळला गेला व त्याचा पुढील स्वाऱ्यात फार उपयोग आला

बंगाल्यावर चौथी स्वारी (१७४८ ते १७५१)

भास्कररामाच्या खुनाचा सूड उगविण्याकरिता **रघूजी** संधि पहात होता परंतु इतर व्यवसायामुळे त्यास फुरसत सापडली नाही इ. स १७४८ मध्ये ओरिसा प्रांतात बंडाळी सुरू झाली **मुस्तफाखान** यास अलिवर्दीखानाने ओरिसा प्रांतावर सुभेदार म्हणून ठेविले होते त्याने व इतर **अफगाण**

१ एका पठाणाच्या बायकोने ताई हिला डोलीत घालून काशीस पोचविले अशीहि आख्यायिका आहे

सरदारानी **अलिवर्दीखाना**विरुद्ध बड करून मराठ्यास मिळण्याचा धाक घातला हे वर्तमान रघूजीचे काही हेर गोसाव्याच्या वेषाने त्या प्रांतात हिडत होते त्यानी येऊन **रघूजीस** मागितले ही सधि चागली आहे असे पाहून **रघूजीनें** स्वतः **ओरीसा** प्रांतावर स्वारी केली. रघूजी बरोबर या खेपेस त्याचा मुलगा **जानोजी** व सरदार **तुळजोराम** व **मीरहबीब** हे होते **रघूजीनें** प्रथम सर्व ओरीसा प्रात हस्तगत केला व मग बगाल्यावरहि स्वारी केली पावसाळ्यात मराठ्यानी बगाल्यातच तळ दिला पावसाळ्यानतर **अलिवर्दीनें** चागली तयारी करून एका अधाऱ्या रात्री रघूजीचे छावणीवर छापा घातला. मराठे बेसावध होते त्यामुळे त्याना पळ काढावा लागला. मराठे जमवाजमव करून ओरीसा प्रातातच राहिले [१]

इतक्यात रघूजीस बातमी समजली की, नागपुराकडेस देवगडच्या सस्थानात गोधळ माजला आहे. त्यामुळे **रघूजी जानोजीस** ओरीसा प्रातात ठेवून आपण नागपुराकडेस परत आला. यानतर **जानोजीनें** ओरीसा प्रातावर **मीरहबीबाची** नेमणूक केली व तोहि नागपुराकडेस परत आला.

भास्करपताचा खून झाल्यानतर रघूजी भोसल्याने बगाल्यावर स्वारी केली त्यावेळी त्याने ओरीसा प्रात जिकून घेतला व कटक येथे अलिवर्दीखानाचा सुभदार **दुर्लभराम** नावाचा होता त्यास कैद करून **नागपुरास** आणले हा **दुर्लभराम** अलिवर्दीखानाचा दिवाण **जानकीराम** याचा पुत्र होता भास्करपताचे खुनात **जानकीराम** याचे आग होते म्हणून **रघूजीच्या** मनात **जानकीरामा**विषयी सूडबुद्धि होतीच. दुर्लभराम याची सुटका करण्याकरिता **जानकीरामानें** पेशव्याच्या नागपुरच्या वकीलातर्फे पेशव्याचा दाब रघूजीवर घालण्याचीहि खटपट केली. परतु वकीलाने पेशव्याचे व रघूजीचे सौजन्य नाही म्हणून खटपट करण्याचे नाकारले.[२] शेवटी **जानकीरामानें** तीन लक्ष रुपये **रघूजीस** देऊन दुर्लभरामाची सुटका करून घेतली [३]

---

१ या वेळेस मराठ्यानी ओरीसा प्रात जो आपल्या ताब्यात घेतला तो कायमचाच आपल्या ताब्यात ठेविला तो इ स. १८०३ पर्यंत त्याचे ताब्यात होता व देवगावचे तहाने इग्रजाकडेस आला.

२ पे द भा. २० ले ३७.

३ पे. द. भा. २० ले. ३७ बखर पान ४४.

तसेच नानासाहेब पेशव्याने बुंदेलखंडावर इ. स. १७४६ मध्ये स्वारी केली; त्यावेळी त्याचेविरुद्ध रघूजी भोसल्याकडून सैन्याची मदत मिळावी म्हणून बुंदेले राजानी रघूजी भोसल्याकडे **सुरतसिंग** नावाचा वकील पाठविला१ होता. तो बारा लक्ष रुपये अगोदर व बारा लक्ष रुपये सैन्य आल्यानंतर देऊ, असा रघूजीशी करार करू लागला, परंतु रघूजीने पेशव्याशी बिघाड करून घेण्याचे नाकारले. इ स १७४४ मध्ये नानासाहेब पेशव्याचा व रघूजीचा मिलाफ शाहूराजाने करून दिल्यानंतर ते एकमेकाशी वचकूनच रहात होते हे वरील गोष्टीवरून दिसून येईल [१]

अलीवर्दीशीं तह इ स. १७५१—मीरहबीब हा मराठ्यातर्फे ओरीसाचा सुभेदार होता त्यास **अलीवर्दीखानानें** त्रास दिल्यामुळे **रघूजीनें जानोजीस** पुन्हा ओरीसा प्रांतावर पाठविले **जानोजीनें** दोन वर्षे तेथेच राहून ओरीसा प्रांताचा पूर्ण बंदोबस्त केला व बंगाल्यावर स्वाऱ्या करून **अलीवर्दीखानास** इतके त्रस्त करून सोडले की, शेवटी त्याने भोसल्याशी इ स. १७५१ मध्ये तह केला त्यात बल्सोर बंदरापर्यंत सर्व **कटक** प्रांत (ओरीसा) त्याने भोसल्यास दिला **सुवर्णरेखा** नदी ही उभयताची सरहद्द ठरली. याशिवाय बंगाल व बिहार याच्या चौथाईबद्दल नबाबाने रघूजीस दरसाल १२ लाख रुपये देण्याचे कबूल केले याप्रमाणे ओरीसा प्रांत कायदेशीर रीतीने मराठ्याच्या ताब्यात आला [२]

देवगड संस्थान खालसा—देवगड संस्थानांत रघूजी भोसल्याने पूर्वी बंदोबस्त केला होता व बख्तबुलंद याचे नातू **अकबरशहा** व **बुऱ्हाणशहा** यास गादीवर बसविले होते परंतु तेथील दिवाण **रघुनाथसिंग** याने मराठ्याची चौथाई देण्याचे बंद करून **चंद्रपुरच्या** गोंडराजाशी मिलाफ करून मराठ्याचा अमल झुगारून दिला रघूजी हा बंगाल्यातून नागपुरास परत येताच त्याने **रघुनाथसिंगावर** स्वारी करून त्याचा मोड केला, व पाटणसावंगी येथे गोंडाचा मोड करून कैक गोंडास पेवात घालून मारलें. त्यानंतर रघूजीने देवगडच्या बऱ्हाणशहास नागपुरास आणून ठेविले व

१ पे द भा २० ले ३७ व ४०

२ ओरीसातील मराठी कारभाराची हकीकत पुढे स्वतंत्र भागात दिली आहे. (भाग १० पाहा).

त्याच्या खर्चाकरिता रतनपुर सुभ्याचे उत्पन्न लावून दिले. बुराणशहाचे वंशज आतापर्यंत नागपुर येथे पेन्शन घेऊन आहेत त्यास किल्लेवाले अथवा गोंडराजे म्हणून म्हणतात. रघूजीने देवगड संस्थान खालसा करून आपल्या राज्यास जोडले. बुराणशहाचा भाऊ **अकबरशहा** हा निजामाकडेस पळून गेला व तिकडेच मरण पावला. [१] (देवगडच्या राजाचा वंशवृक्ष पुरवणी पहा)

चंद्रपूर संस्थान खालसा–**चंद्रपुरच्या** संस्थानावर **निळकंठशहा** नावाचा गोंड राजा रघूजीचा मांडलिक होता चंद्रपुरास रघूजीचा सुभेदार **शिवाजीपंत टाळकुटे** नावाचा होता व चंद्रपुरचा किल्लाहि मराठ्याचे ताब्यात होता **निळकंठशहानें** माणसे जमवून किल्ला ताब्यात घेतला व **शिवाजीपंतास** हाकून लाविले **रघूजी** भोसल्याने चंद्रपुरावर स्वारी करून **निळकंठशहाचा** मोड केला व चंद्रपुरास **कृष्णाजी नारायण** (कऱ्हाडे ब्राह्मण) यास सुभेदार नेमले चंद्रपुराहून तीन कोसावर वर्धा नदीच्या काठी **बल्लाळपुर** नावाचे ठिकाण आहे ते निळकंठशहास दिले. हल्ली निळकंठशहाचे वंशज चंद्रपुरास असून त्यानाहि पेन्शन मिळत आहे [२] (चंद्रपुरच्या राजाचा वंशवृक्ष पुरवणी पहा)

नरनाळा, गाविलगड, माणिक दुर्ग घेतले—याच सुमारास पेशवे व निजाम याचेमध्ये लढाई सुरू झाली. ही संधि साधून रघूजीने वऱ्हाडातील निजामाच्या ताब्यातील **नरनाळा** व **गाविलगड** हे किल्ले व माहूरचे दक्षिणेकडील **माणिकदुर्ग** हा किल्ला व वरील किल्ल्याखालील प्रदेश हे काबीज केले. गाविलगड हे ठाणे भोसल्यानी आपले बंदोबस्ताचे ठिकाण केले व संकटाचे प्रसंगी भोसले हे गाविलगडास आपले कुटुंबातील माणसे व जडजवाहीर ठेवीत असत.

छत्तीसगड घेतलें—**छत्तीसगड** हा प्रांत नागपुरचे राज्य व बंगाल याचेमध्ये असून **रघूजीच्या** बंगाल्यावरील स्वाऱ्यास जाताना छत्तीसगडामधून जावे लागत असे; म्हणून छत्तीसगड प्रांतात अमल बसविणे

---

१ रघूजीने आपल्या हस्तकाकडून त्यास खाण्याचे पदार्थात विष घालून मारविले असाहि प्रवाद त्यावेळी होता (बखर पा. ४१)

२ चंद्रपुरच्या दक्षिणेस बल्लारशहा हे रेल्वेस्टेशनचे गाव असून तेथे एक मोठी कोळशाची खाण आहे.

फार अवश्य होते तेथे रायपुर, रतनपुर व बिलासपुर वगैरे ठिकाणी लहान लहान रजपूत राज्ये होती **भास्करराम** याने बंगाल्यावर पहिली स्वारी केली त्याच वेळी त्याने रतनपुरावर चाल करून किल्ला सर केला व तेथील **रघुनाथसिंग** राजास तेथले राज्य देऊन त्यास आपला मांडलिक केले. दुसरे स्वारीचे वेळी रघूजी छत्तीसगडातून गेला त्यावेळी त्याने **मोहनसिंग**[१] **भोंसले** यास बंदोबस्तास ठेविले इ. स १७८५ चे सुमारास **रायपुर** व **संबळपुर** ही ठाणी घेऊन सर्व छत्तिसगड भोसल्याच्या ताब्यात आला. तेथील सर्व संस्थाने काही खंडणी देण्याचे कबूल करून मांडलिक म्हणून राहिली छत्तीसगडात भोसल्याचा एक सुभेदार रहात असून ते या राज्याचे एक महत्त्वाचे ठाणे होते हल्लीहि छत्तीसगडात अनेक लहान लहान संस्थाने इंग्रज सरकारचे मांडलिक म्हणून आहेत परन्तु त्यांचेकरिता पुढे स्वतंत्र एजंट नेमण्याचे ठरले आहे त्यामुळे पुढे त्यांचा मध्यप्रांताशी काही संबंध रहाणार नाही

गढा-मंडला--उत्तर हिंदुस्थानात आपला जम बसविण्याचे काम बाजीराव पेशव्याने सुरू केले होते त्या वेळेपासून उत्तर हिंदुस्थान हे आपले कार्यक्षेत्र आहे असे पेशवे समजत बाजीरावाने **छत्रसाल** राजापासून बुंदेलखंडात मुलूख संपादन करून तेथे आपले ठाणे बसविले होते. तसेच भोपाळ येथे निजामाचा पराभव करून माळवा प्रांतातहि त्याने आपले ठाणे दिले होते उत्तर हिंदुस्थानात हळुहळू आपल्या राज्याचा प्रसार करण्याचा हा उपक्रम बाजीरावाने केला होता त्याचप्रमाणे आपणहि उत्तर हिंदुस्थानात आपले हातपाय पसरावे या हेतूने **रघूजीनेंहि** उत्तर हिंदुस्थानात स्वारी करून नर्मदेच्या काठचे **गढा-मंडला** प्रांत जिंकून घेतले रघूजीच्या देवगड वगैरे भागास हे प्रांत लागून असल्यामुळे त्यासहि पेशव्याप्रमाणेच हे प्रांत आपल्या ताब्यात असण्याची जरूरी वाटत होती गढा हे ठिकाण हल्लीच्या जबलपुराजवळ असून त्यास लागून सागर, झांशी वगैरे पेशव्याचा बुंदेलखंडातील प्रदेश होता त्यामुळे **गढा-मंडला** या प्रदेशाबद्दल पेशवे व भोसले त्यांच्यामध्ये अनेक

---

१ रघूजीचा लेकवळा.

झटापटी व तहनामे झाले व अखेरीस हा प्रदेश भोसल्याना कायमचा मिळाला.

इ. स १७४३ मध्ये नानासाहेब पेशवा उत्तर हिदुस्थानात गेला त्यावेळेस त्याने गढा–मडला हे जिकून आपल्या ताब्यात घेतले. पुढे रघजी व पेशवे याचा आपसात तह झाल्यामुळे पेशव्याने **गढा–मंडला** हे प्रात रघूजी भोसल्यास देण्याचे कबूल केले (इ स. १७४४). परतु पेशव्याचे तेथील अमलदारानी भोसल्याचे अमलदारास ताबा दिला नाही. रघूजी भोसल्याने **नारायण बाबूराव वैद्य** [१] यास याबद्दल लिहिलेले एक पत्र [२] उपलब्ध आहे त्यात तो म्हणतो "राजश्री **विठल बल्लाळ** [३] सुभेदार मडळेप्राती आहेत त्यास त्याचे जाणे नर्मदा उतरून गढ्यास जाहले तेथे राजश्री **विश्वासराव मोरेश्वर** [४] ठाण्यात होते ते काबूल आले तेव्हा त्याजपासून किल्लयाच्या व ठाण्याच्या व प्राताच्या गोड-चिठ्या घ्याव्या हे होते परतु मशारनिलेनी आपले जागा आदेशा केला की आपला जाबसाल सनदी आहे तेव्हा याजला अटकावून याप्रो। घ्यावयाचे कारण नाही. हे समजोन अटकाव न केला. ते तेथून निघोन गेलियावर जमाव गोळा करून जागा जागा प्रातात उपद्रव देऊन आहेत व जे जे जमीदार प्रातात आहे याजलाही पत्रे पाठविली आहेत व गावखेडी व परगणे लेहून दिल्हे व देतात यैसा बखेडा करून आहेत. कटगी म्हणून जागा आहे तेथे इकडील जमाव होता तेथे बुधेले यानी जमाव करून चालून गेले, कटकट केली, तेव्हा दोन तीनदा नामोहरम होऊन **तेजगडास** वीस कोस पाठीमागे गेले. यैसेही असून राजश्री **विठल बलाल** सुभेदार याजकडेस वरचेवरी सागोन पाठवितात व पत्रेही लिहिली आहेत की, सनदी जावसाल आहे. हे समजोन आमची चाल

१ हे वैद्य वाईचे राहणारे असून त्यानी तीन पिढ्या पेशवे व भोसले याचे दरम्यान वकीली केली. त्याचे वशज हल्ली वाईस रहात असून पुण्यासहि त्याचा वाडा आहे. त्याचा वश–वृक्ष पुरवणी पहा

२ पे द. भा. २० ले. ३३.

३ भोसल्याचा सरदार. उपनांव परांजपे.

४ पेशव्याचा कारभारी.

धारणा असे. तेव्हा तुम्हाकडूनहि तैसेच घडावे. सनदी जाबसालास कटकटीचे कारण नाही परतु त्याची चाल आहे तीच आहे. याजकरिता येविसी तुम्ही राजश्री पतप्रधान यासी बोलून रा॥ **आपाजी रघुनाथ** व हुजरे पत्रासुधा जलदीने रवाना करून देवावे आणि कारभाराही पत्रे जावी की कटकटीचे कारण नाही."

गढा-मडल्यासबधाचा उल्लेख पेशवे व भोसले याजमध्ये झालेल्या बहुतेक तहनाम्यात दिसून येतो. त्याचे वर्णन पुढे योग्य प्रसगी येईल.

रघूजीचा राज्यविस्तार--रघूजीने आपल्या हयातीत **वऱ्हाडा**पासून तो पूर्वेस **कटक**पावेतो व **गढामंडल्या**पासून तो दक्षिणेस **चंद्रपुरा**पर्यंत आपल्या राज्याचा विस्तार केला एका पुरुषाच्या हयातीत एवढा राज्यविस्तार क्वचित्च झाला असेल. या मुलुखापैकी वऱ्हाडात भोसल्याचा अमल पूर्ण नव्हता. दक्षिणेचा सुभेदार या नात्याने वऱ्हाडावर हुकमत निजामाची चाले व त्यावर मराठ्याच्या चौथाई, सरदेशमुखी वगैरे हक्काबद्दल वसुली भोसले करीत दोघाचेहि अधिकारी वऱ्हाडात राहून जो जास्त जबरदस्त असेल त्याचा अमल चाले. पुढे निजामाशी भोसल्याचा तह होऊन एकदर वसुलापैकी भोसल्याने शेकडा ६० व निजामाने शेकडा ४० याप्रमाणे उत्पन्न घ्यावे असे ठरले याप्रमाणे वऱ्हाडावर दोन्ही पक्षाची सत्ता चालत होती म्हणून वऱ्हाडास "दोअमली मुलूख" असे म्हणत.

बाकीचा सर्व प्रदेश भोसल्याच्या पूर्ण अमलाखाली असून छत्रपतीच्या सनदेप्रमाणे व पेशव्याशी होणा या निरनिराळ्या करारनाम्याप्रमाणे खडणी अगर फौज देण्याच्या शर्तीवर भोसल्याकडे असे **कटक**प्रातावर रघूजीने **शिवभट साठे** नावाचा सुभेदार नेमला होता व तो बरेच दिवस तेथे राहून बगाल्यातील राजकारण चालवीत असे छत्तीसगडात **संबळपुरचे** सस्थान मांडलिक म्हणून कायम ठेवून **रायपुर** व **रतनपुर** ही सस्थाने रघूजीने खालसा केली व तेथे आपला एक सुभेदार ठेवला तसेच दक्षिणेस **चंद्रपुरासहि** एक सुभेदार नेमून तो एक सुभा केला. उत्तरेस **देवगडापासून** नर्मदाकाठापर्यंत एक निराळा सुभा करण्यात आला. याशिवाय **बंगाल** व **बिहार** या प्रांताच्या चौथाईबद्दल दरसाल १२ लाख रुपये

घेण्याचा करार **अलिवर्दीखानाशीं** इ. स १७५१ मध्ये झालाच होता. वऱ्हाडातील **गाविलगड** व **नरनाळा**,त्याचप्रमाणे माहूर पट्टीतील **माणिकदुर्गचा** किल्ला व तिन्ही किल्ल्याखालचा प्रदेश हा स्वतत्रपणें भोसल्याच्या ताब्यांत होता.

रघूजीचा मृत्यु—याप्रमाणे ऐश्वर्याच्या ऐन भरात असता **रघूजी** भोसले याचा अत नागपुरास फाल्गुन शु॥ ३ शके १६७६ शुक्रवारी झाला (इ. ता १४–२–१७५५).[1] रघूजीस पोटदुखीचा आजार झाला होता त्याच्या स्त्रियापैकी सहा स्त्रिया[2] त्याच्या बरोबर सती गेल्या. रघजीची समाधि नागपूरास भोसल्याच्या स्मशानभूमीत आहे. रघूजीस "बाबासाहेब" असे म्हणत असत. मृत्युसमयी रघूजीचे वय ६० च्या वर होते

रघूजीने मरणापूर्वी **कोन्हेरराम** कोल्हटकर यास नागपुरास बोलाविले होते. दोघाचाहि फार ऋणानुबध असून शेवटचे प्रसगी त्याने जवळ असावे अशी रघूजीची फार इच्छा होती. परतु वृद्धपणामुळे व भास्करपताच्या शोकामुळे तो नागपुराहून गेला तो परत आला नाही. परतु त्याने आपला पुत्र **बाबूराव** यास नागपुरास पाठविले मृत्यूचे पूर्वी जानोजी व बाबूराव यास रघूजीने पुढील सर्व व्यवस्था सागितली होती.

रघूजीचें स्वभाववर्णन व गुणदोष—रघूजी भोसले हा त्या वेळच्या मराठे सरदारात अत्यत शूर होता. कर्नाटक व बगाल या लाबलांबच्या

१ पे द. भा २० ले ८० नागपुरकराचे छापील बखरीत शके १६७४ असा दिला आहे तो चूक आहे छापील बखरीच्या प्रस्तावनेतील पाच नबरची हस्तलिखित बखर हल्लीच्या लेखकाजवळ आहे तीत मात्र शक व मिति बरोबर दिली आहे.

२ पे. द. भा. २० ले ८१. किंकेड व पारसनीस भा ३ पान ३५ मध्ये रघूजी हगवणीने मृत्यु पावला व त्याचेबरोबर त्याच्या तेराहि स्त्रिया सती गेल्या असे म्हटले आहे. ग्रॅन्ट डफ हा रघूजीचा मृत्युकाळ मार्च १७५३ मध्ये झाला असे म्हणतो ते अर्थात् चूक आहे. वर दिलेली मृत्युतिथि त्या वेळच्या पेशव्याच्या अस्सल पत्रावरून दिली असल्यामुळे **पूर्णपणे** विश्वसनीय आहे.

प्रांतांतील स्वाऱ्यांमधील त्याची धडाडी त्याचप्रमाणे नागपुरच्या भोवताली त्यानें जिकलेली ठाणी व राज्याचा बदोबस्त ही पाहिली म्हणजे त्याच्या कर्तृत्वाची जाणीव होते. नागपुरकर भोसल्याचे घराण्यात याचेसारखा कर्तृत्ववान् पुरुष दुसरा झाला नाही. शिपाईगिरी हा रघूजीचा मुख्य गुण होता व त्याच मानाने तो मोकळ्या मनाचा व दिलदार मनुष्य होता त्याचे सबधाने वर्णन सापडते की, "रघोजीबुवा शिपाई दोस्त एक पैसा जवळ न ठेविता तमाम खर्च फौजास देऊन फौजेस रजावतीने ठेवीत होते व अडचणीचे प्रसगास कोणासहि शब्द टाकिल्यास माघारे घेत नव्हता व कूच मुक्काम कोणासच कळवू नये हरवख्त म्हणत असावे 'जे राम करील ते खरे' जवामर्दी जातीनी करावी. ऐशाराम बिलकूल नाही घोड्यावरच भाकर खावी,"[१]

रघूजीच्या स्वभावात मानीपणा व स्वतत्र वागण्याची प्रवृत्ति ही जास्त होती. दुसऱ्याच्या ताब्यात राहणे हे त्यास आवडत नसे कर्नाटकच्या स्वारीत फत्तेसिग भोसल्याच्या मदतीस म्हणून शाहूने रघजीस पाठविले परतु तेथे गेल्यावर रघूजीने फत्तेसिगास मागे टाकून सर्व अधिकार आपणच बळकाविला व धडाडीने स्वत च सर्व मोहीम चालविली भोपाळ येथे बाजीरावाच्या मदतीस जाण्याकरिता शाहूने रघूजीस हुकूम केला असतानासुद्धा व पेशवा मोहिमेस निघाला तेव्हा त्यास सैन्याची मदत करण्याचा करार असतानासुद्धा रघूजीने हुकूम न मानता बाजीरावास मदत केली नाही व उलट आपणच उत्तर हिदुस्थानात स्वतत्र मोहीम केली बगाल्यामधील स्वाऱ्यानहि त्याची हीच स्वतत्र वृत्ति दिसून येते

रघूजी हा छत्रपतीकडे ठरलेली खडणी केव्हाच पाठवीत नसे. त्याबद्दल सक्त तगाद्याची व रागाची अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत त्यावेळच्या पुष्कळ सरदाराप्रमाणे रघूजीसहि दारू पिण्याची सवय होती असे दिसते परतु ती त्याच्या कर्तृत्वाच्या आड आली नाही पॉडेचरीचा फरेंच गव्हर्नर **डुमास** याजकडून रघूजीने दारूच्या बाटल्या मागविल्याचा उल्लेख मागे

१ बखर पा. ३८.

आलाच आहे. शाहूराजानेहि एका रागाचे प्रसंगी "दारूपायी राज्य बुडविले" असे उद्गार रघूजीसंबंधाने काढले आहेत.[१]

रघूजी हा धार्मिक असून मोठा रामभक्त होता. **रामाजीपंत** कोल्हटकर यांचे प्रसादाची आठवण ठेवून त्या घराण्याविषयीची आदरबुद्धि त्याने अखेरपर्यंत ठेविली भोसल्यांचे कुलदैवत मूळचे महादेवाचे; पण रघूजीपासून विशेषेकरून रामचंद्राची उपासना या घराण्यात सुरू झाली **रामटेक** येथे हल्लीच्या रामचंद्राच्या मूर्ति रघूजीने नवीन स्थापन करून त्या पुरातन क्षेत्राचे महत्त्व वाढविले भोसल्यांच्या पत्रव्यवहारात मथळ्यावर '**सीताकांत**' असा मायना असे हेहि त्या रामभक्तीचेच द्योतक होय साधुसंतांचाहि तो नेहमी सत्कार करीत असे भंडाऱ्याचे देवबाबा रामदासी व पिराशा मुसलमान साधु यांचेविषयी वर्णन मागे आलेच आहे

रघूजी कर्नाटकच्या मोहिमेस गेला असताना एका साधूने रघूजीस रामचंद्राची मूर्ति प्रसाद म्हणून दिली होती त्या वेळेपासून रघूजीने शाहूराजाची परवानगी घेऊन रामचंद्राच्या नावाने भगवा झेंडा सुरू केला व शाहूने जरीपटका तयार करून रघूजीस दिला तेव्हापासून भगवा झेंडा व जरीपटका भोसल्यांच्या लष्करात चालू झाला[२]

रघूजीची जन्मकुंडली

७ च ५
के ८ ६ ४
९ ३ शु
१० श १२ गु रा२ मं र
११ १ बु

(भारत इति स मंडळ, पुणे. वार्षिक अहवाल शके १८३२, पा. ८७ वरून)

रघूजीच्या वेळचे मंडळीत **रघूजी करांडे, भास्करराम, तुळजोपंत,**

१ सरदेसाई मध्यविभाग. २ पान ८८ पहा.

२ ना कागदपत्र ले. ८ पृ. प. ले ७

नरोजी जाचक, **रखमाजी गणेश प्रभू**, **कृष्णाजी** आटोळे,[१] आनदराव वाघ, बिबाजी वजाळ, गिरमाजी खडेराव, **शिवाजी केशव** टाळकुटे, **विठल बल्लाळ** पराजपे वगैरे सरदार प्रमुख होते व त्यानी रघूजीस राज्यविस्ताराच्या कामात फार मदत केली.

रघूजी भोसल्याचा व बाजीराव पेशव्याचा बिघाड होऊन तो नानासाहेबाच्या वेळेस ज्यास्तच वाढला परन्तु शाहूराजाने त्याचा तटा मिटवून मिलाफ करून दिल्यानतर दोघानी तो सलोखा कायमच ठेविला रघूजीच्या मत्यूचे वर्तमान समजले तेव्हा नानासाहेब पेशव्याने एक पत्र लिहिले आहे त्यात तो म्हणतो, "(रघूजी भोसले) मातबर सरदार होते वाईट गोष्ट जाहली. होणार ईश्वर इच्छा प्रमाण. **अलीकडे आमचे कामाचे फार होते**"[२] तसेच रघूजीचेहि उद्गार नानासाहेबास पुढील प्रमाणे आहेत, "पूर्वी श्रीमतराऊ कैलासवासी (बाजीराव) याची आम्हावर कृपा होती आवजी कवडे वऱ्हाड प्राते आलीयावर त्याचे व आमचे कटाक्ष जालियावर मग अवकृपा झाली. सर्व गोष्टी मागील आम्हास माफ करून पदरी घ्यावे."[३]

रघूजीच्या वेळचे सरदार व मुत्सद्दी:– रघूजीबरोबर व त्यानंतर माताऱ्याच्या बाजूकडून पुष्कळ पराक्रमी सरदार व कर्तृत्वान् मुत्सद्दी नागपुरास आले त्याचेपैकी बहुतेकाचे वशज नागपुरास आहेत (बखर पान ३३–३४)

सरदार

मराठे––

१ रघूजी कराडे, २ आनदराव वाघ, ३ बाबाजी घाडगे झुजारराव, ४ सभाजी शिरके, ५ जानराव गुजर, ६ नऱ्होजी जाचक, ७ गिरमाजी खडेराव, ८ बिबाजी वजाळ, ९ त्रिबकजी गव्हाणे.

१ बखरीत व इतर लेखात यास आठवले असे म्हटले आहे त्यावरून घराणे ब्राम्हण असावे असा भास होतो. परतु हे ब्राम्हण नसून मरा सरदार होते.

२ पे. द. भा. २० पा. ६८

३ पे. द. भा. २० पा. ३०

ब्राम्हण--

सरदार-१ तुळजोराम, २ भास्करराम कोल्हटकर, ३ शिवाजी केशव टाळकुटे.

मुत्सद्दी-१ कान्हेरराम कोल्हटकर, २ व्यकाजी व राघो बक्षी ३ रघुनाथभट झिपरे पटवर्धन (शिवकेनवीस).

प्रभु--

सरदार-१ काशीराव लक्ष्मण, २ दिनकर विनायक, शिवाजी विनायक व उमाजी विनायक बधु

मुत्सद्दी-१ रखमाजी गणेश (चिटणीस)

२ नरसिगराव तिमाजी (चिटणिसाचे हाताखाली).

३ यशवतराव पोतनीस

४ महादजीपत फडणीस

५ विश्वभर वैद्य

भाग ४-पुरवणी

महाराष्ट्र-पुराण

नागपुरकर भोसल्यानी बगाल्यावर ज्या मोहिमा केल्या त्याचे तपशीलवार तत्कालीन वर्णन फारसे उपलब्ध नाही. मराठ्याच्या धाकाने कलकत्त्यास त्या वेळच्या इग्रजानी मराठा डिच म्हणून जो खदक खणला होता त्यावरून मराठ्याचा दरारा बगाल्यात किती होता हे दिसून येईल. मराठ्याच्या स्वारीचे एक पुराणवजा वर्णन '**महाराष्ट्र-पुराण**' या नावाने **गंगाराम** नावाच्या मनुष्याने इ. स १७५१ मध्ये बगाली भाषेत लिहिलेले हल्ली प्रसिद्ध झाले आहे.[१] **गंगाराम** हा बगाल्यातील **मैमनसिंग** येथील राहणारा असून तो या वर्णनाचे वेळी बगाल्याची राजधानी **मुर्शिदाबाद** येथे हजर होता. त्याने वर्णन केलेल्या बहुतेक गोष्टी काही पाहिलेल्या व

---

१ याचे इग्रजी भाषातर टीपासहित प्रो. जे एन समद्दर यानी Bengal Past and Present मध्ये प्रसिद्ध केले आहे.

काही विश्वसनीय रीतीने ऐकिलेल्या अशा लिहिल्या आहेत. या महाराष्ट्र-पुराणाचा फक्त पहिला अध्याय उपलब्ध असून त्यात **भास्करपंताच्या** खुनापर्यंत हकीकत आली आहे. त्यात इ. स. १७४३ मध्ये **भास्करपंताने** बंगाल्यावर केलेल्या स्वारीचे वर्णन दिले आहे. त्याचा सारांश खाली दिला आहे.

' पृथ्वीवर पाप अतिशय झाल्यामुळे **पृथ्वीला** तो भार सहन न होऊन ती **ब्रम्हदेवाकडे** गेली व त्यास तिने आपल्या दुःखाचे कारण सांगितले. ब्रम्हदेवाने तिला संहारकर्त्या **महादेवाकडे** नेले व त्याची प्रार्थना करून दुष्टाचा संहार करून पृथ्वीचा भार हलका करण्याविषयी प्रार्थना केली. **महादेवानें** ते मान्य करून आपल्या नंदीस आज्ञा केली की, तू दक्षिण देशात जाऊन तेथे **शाहूराजाच्या** शरीरात संचार कर व त्याचेकडून दुष्टाचा संहार करून पृथ्वीचा भार हलका कर. **नंदीनें** जाऊन त्याप्रमाणे **शाहू** राजाच्या शरीरात संचार केला.

शाहूनें रघूराजास [१] विचारले की, बंगाल्यातील चौथाईची रक्कम अलीकडे बरेच दिवसात आली नाही याचे कारण काय? बादशहाकडे याबद्दल पत्र पाठवा. **रघूराजानें** त्याप्रमाणे पत्र लिहून बादशहाकडे वकील पाठविला. बादशहाने ते पत्र वाचून जबाब दिला की, बंगालचा सुभेदार हा फार प्रबळ होऊन माझेंहि ऐकेनासा झाला आहे व माझीहि रक्कम या दोन वर्षात त्याने मला दिली नाही. मजजवळ सैन्य नसल्यामुळे मला त्याचेवर स्वारीहि करिता येत नाही. **शाहूनें** ते पत्र वाचून **रघूजीस** बंगाल्यावर स्वारी करून चौथ वसूल करण्यास सांगितले. **रघूजीनें भास्करपंतास** बंगाल्यावर पाठविले. **भास्करपंतानें** सैन्य जमा करून साताऱ्याहून कूच केलें. **विजापुरास** येऊन त्याने एक दिवस मुक्काम केला व मजल दरमजल तो **नागपुरास** आला. नागपुराहून बंगाल्याकडेस निघून तो **पंचकोटास** आला. तेथून त्याने नबाब (अलिवर्दीखान) कोठे आहे याचा तपास केला. तेव्हा तो **बरद्वान** येथे असल्याचे त्यास समजले. भास्करपंताने रात्री कूच करून **वीरभूमचे** उजवीकडून **गवळाभूई** या ठिकाणाहून पुढें जाऊन **बरद्वान** शहरास वेढा दिला. सकाळीस **राजाराम** नावाच्या

१ पहिला रघुजी भोसले.

नबाबाच्या हस्तकाने नबाबास बातमी दिली की, **भास्करपंताचे** हाताखाली चोवीस सरदार व चाळीस हजार लष्कर चौथ वसूल करण्याकरिता आले आहे. नबाबाने भास्करपंताकडेस वकील पाठवून कळविले की, पूर्वीचा सुभेदार **सुजाखान** याचे वेळेपासून वहिवाट आहे की, सुभ्याचे उत्पन्न सुभेदाराने दिल्लीस बादशहाकडे पाठवावे व बादशहाने मराठ्याची चौथ त्यातून द्यावी. त्याप्रमाणे आम्ही बादशहाकडे सुभ्याचे उत्पन्न पाठवीत असतो. तुम्ही बादशहाकडून रक्कम घ्यावी **भास्करपंतानें** निरोप पाठविला की, तुम्ही प्रांत बळकावून बसून बादशहासहि रक्कम पाठवीत नाही व आम्हासहि देत नाही. तर आम्ही तुमचेपासून चौथ वसूल करू. मग नबाबाने बादशहाकडून आपणास अद्याप सुभेदारीच्या सनदा मिळाल्या नाहीत म्हणून आपण रक्कम पाठविली नाही असे दुसरे निमित्त सांगितले परंतु **भास्करपंतानें** निर्वाणीचा निरोप पाठविला की, चौथाईची रक्कम न आल्यास आपण युद्ध सुरू करू. नबाबानेहि आपलेकडून युद्धाची तयारी केली व चौथ देण्याचे नाकारिले. **भास्करपंतानें** काही सैन्य आपले जवळ ठेवून बाकीच्या सरदारास नबाबाच्या प्रांतात शिरून लुटालूट करण्यास पाठविले. त्याप्रमाणे दहा सरदार प्रांतात लुटालूट करण्यास गेले व चौदा सरदार भास्करपंताजवळ राहिले.[1]

भास्करपंताने सात दिवस **वरद्वान** शहरास वेढा घालून सर्व रसद बंद केली. शहरात सर्वत्र महागाई झाली व खाण्यास न मिळाल्यामुळे लोक उपाशी मरू लागले. आतील लोक अन्नसामुग्री संपल्यामुळे केळीचे कंद सुद्धा उकडून खाऊ लागले. याप्रमाणें चौदा दिवस गेले शेवटी नबाबाचा सेनापति **मुस्तफाखान** याने बाहेर पडून बारगी[2] लोकावर हल्ला केला. व त्याना फेटाळून लाविले. परंतु पुन्हा हजारो स्वार 'हरहर' अशी गर्जना करीत मुस्तफाखानाच्या पाठीमागे आले. **मीरहबीब** हा मुस्तफाखानाच्या लष्कराच्या पिछाडीस होता तो बारगी लोकाच्या हाती सापडून

१ या सर्व २४ सरदाराची नावे दिली आहेत परंतु त्यापैकी काही नावे बखरीतील नावाशी जुळत नाहीत.

२ मराठे घोडेस्वारास बारगीर असे म्हणतात त्यावरून सर्वच मराठे लष्करास बंगाल्यात बारगी, बरगी असे नाव पडले.

त्यानाच मिळाला.[१] पिछाडीच्या बारगी लोकानी मुस्तफाखानाच्या सैन्याची लूट केली व त्याचे हत्ती, घोडे, तबू वगैरे सर्व सामान लुटले. नतर मराठे **निकुलसराई** येथे गेले व **मुसाहिबखान** नावाचा नबाबाचा सरदार तेथे होता त्यास त्यानी लुटले यानतर नबाब पळून कटवा येथे गेला नबाबाचा भाऊ **हाजी** याने नावामधून त्यास धान्य वगैरे पाठविले व त्यामुळे त्याचा बचाव झाला **मुस्तफाखानाचे** हल्ल्यात जी गडबड उडाली तीत नबाब **बरद्वानहून** पळून निसटला ही गोष्ट भास्करपताचे मनास फार लागली.

मराठ्यानी सर्व बगालभर लूटमार सुरु केली जिकडेतिकडे पळापळ झाली शास्त्री, पडित आपल्या पोथ्या घेऊन जिकडे वाट सापडेल तिकडे पळू लागले वाणी, उदमी, कारागीर आपापली निर्वाहाची साधने घेऊन चोहोकडे पळू लागले कायस्थ आणि वैद्य लोक तर नुसते 'बारगी' हे नाव ऐकताच पळून जात मोठ्यामोठ्याच्या बायकाहि डोक्यावर आपले सामान घेऊन पळत गेल्या रजपूत लोक आपली शेती व हत्यारे टाकून पळून गेले गोसावी आणि महत हे आपापल्या म्यान्यात बसून पळून गेले शेतकरी लोक बी व आऊते बैलावर लादून निघून गेले शेख, सय्यद, मोगल व पठाण हे तर बारग्याचे नाव ऐकताच पळ काढीत कित्येक गरोदर बायका पळता पळता वाटेत प्रसूत झाल्या दहावीस माणसे एका ठिकाणी जमली व त्याना कोणी विचारले की, तुम्हाला बारगी कोठे दिसले तर त्यापैकी एकालाहि सागता येईना की, आम्ही अमूक ठिकाणी बारगी पाहिले सर्व पळू लागले म्हणून आम्ही सुद्धा पळून आलो एवढेच त्याना सागता येई. याप्रमाणें पळून

---

१ वास्तविक मीरहबीब हा नाइलाजानेच अलिवर्दीखानाकडे राहिला होता. त्याचा पूर्वीचा मालक ओरीसाचा सुभेदार **मुर्शिदकुलीखान** याचा अलिवर्दीखानाने मोड केल्यानतर हबीबाने मराठ्यास मदतीस बोलाविले होते; परतु ते वेळेवर न आल्यामुळे त्याचा नाइलाज होऊन तो अलिवर्दी-खानास शरण गेला व त्याचे पदरी राहिला व **भास्करपंत** आल्यावर योग्य सधि साधताच त्यास जाऊन मिळाला बरद्वानचे लढाईत तो मराठ्याचे हाती सापडल्यामुळे त्यास आयतेच निमित्त सापडले. (मागे भाग ४ पा. पहा)

जात असताना त्याना अचूक एखादी बारग्याची टोळी गाठी. ते फक्त सोने व चांदी लुटून घेत व बाकीचे सामान सोडून देत. अंगावरील दागिने काढून घेताना कोणाची नाके, कोणाचे कान तुटून दुखापती होत व कित्येक मारलेहि जात. कित्येक वेळा सुंदर स्त्रियाना ते धरूनहि नेत यांप्रमाणे लूटमार करून बारगी लोक गावेची गावे जाळून टाकीत व त्यात कित्येक वेळा देवस्थानेहि जळून जात. जेथे जेथे बारगी लोक जात तेथे तेथे पैसा मागत व पैसा न मिळाल्यास नानानऱ्हेचे जुलूम करीत.(त्यानंतर कवीने जाळलेल्या गावाची नावे दिली आहेत त्यात **बरद्वान**, **मेदिनी-पुर**, **चंडीपुर**, **शामपुर**, वगैरे गावे आहेत)

याप्रमाणे बरद्वान जाळल्यावर बारगी **हुगळीस** गेले. तेथे **शेरखा** नांवाचा नबाबाचा अधिकारी होता त्याने तेथे मराठ्याचा प्रतिकार केल्यामुळे ते शहर बचावले. इतर परगणेच्या परगणे मराठ्यानी लुटून जाळून टाकले. **कागा** आणि **मोगा** येथील डच लोकाच्या वखारीहि त्यानी लुटल्या. **विष्णुपुर** हे गाव मात्र तेथील देव **गोपाळ** याच्या कृपेमुळे बचावले तेथून मराठे गंगा उतरून **मुर्शिदाबादेस** गेले. तेथे नबाबाचा भाऊ **हाजी** हा किल्ल्यात जाऊन लपून बसला मराठ्यानी **जगत्-शेटाचें** घर लुटले तेथे त्याना अडीच कोट रुपये सापडले. मराठे स्वारानी घोड्याचे खोगरात व तोबऱ्यात सुद्धा रुपये भरले व काही रुपये तर नेता नेता सांडले ते गोरगरीबानी वेचून घेतले.

जगत्शेटाची कोठी मराठ्यानी लुटून ते निघून गेले हे समजताच नबाब **कटव्याहून मुर्शिदाबादेस** आला आणि इकडे सैन्य जवळ असतां मराठ्यापासून **जगत्शेटाचा** बचाव न केल्याबद्दल त्याने **हाजीस** फार दोष दिला. नंतर मराठे **कटवा** येथे गेले व **गंगा** व **अजय**[१] या दोन्ही नद्यास पूर असल्यामुळे त्याना पुढे जाता येईना **भास्करपंतानें** **कटव्यास** मुक्काम केला व तेथे सर्व जमीनदारास बोलावून त्यानें त्याना प्रांताचा सरकारी वसूल जमा करण्यास सांगितला.

मीरहबीब हा मराठ्याचे लष्करात होता त्यास **भास्करपंताने** गंगेवर

---

१ इचे नाव अजी अथवा अडजी असेहि सापडते.

पूल बांधण्यास सांगितले. त्याने ठिकठिकाणाहून पुष्कळ नावा जमवून त्या एकमेकींशी बांधून त्यांचा पूल तयार केला. त्यावर वांबू घालून त्यावर गवत व चटया पसरल्या आणि या सर्वांवर माती पसरून जमीन तयार करण्यात आली. याप्रमाणे पूल तयार झाल्यावर हजारो घोडेस्वार गंगा उतरून पलीकडच्या प्रांतात लुटालूट करण्यास गेले.

भास्करपंताने गंगेच्या काठी मृत्तिकेच्या देवीची मूर्ति तयार करून नवरात्राचे वेळी **दुर्गापूजेचा** उत्सव करण्याचे ठरविले व त्याकरता **डाईहाट** येथे केलेल्या नावांचे पुलानजीक त्याने वरील उत्सवाची मोठी तयारी चालविली. मराठे लष्कर गंगा उतरून अलीकडेस आले हे समजताच नबाबानेहि दोहोंकडून आपले सैन्य जमविले व **कटव्याचे** रोखाने पुढे चाल करून **रहाणपुर** येथे तळ दिला. **पाटण्याहून जैनुद्दीन अहमद** नावाचा त्याचा सरदार १२००० घोडेस्वार घेऊन त्यास येऊन मिळाला. त्याने नबाबास सल्ला दिला की, **भास्करपंत** उत्सवाच्या गडबडीत आहे याच सधीत त्याचेवर हल्ला करावा. नबाबाचे म्हणणे पावसाळा संपल्यानंतर थोडीशी उघाडी झाल्यानंतर म्हणजे दसऱ्यानंतर लढाई द्यावी.

इकडे **मीरहबीब** मराठ्यांच्या लष्करात होता. त्याने हुगळीहून तोफा आणविल्या व त्या पुलावर ठेवून नबाबाच्या लष्करावर चालविल्या. याप्रमाणे नबाबाच्या सैन्यास त्याने अडविले, परंतु सध्याकाळचे सुमारास पुलावरील तोफ फुटली व बंद पडली.

इकडे नबाबाचा सरदार **जैनुद्दीन** याने अडजी नदीवरून नावांचा तात्पुरता पूल तयार करून १०,००० लष्कर पलीकडच्या काठी **उद्धरणपुर** येथे रात्री उतरविले. इतक्यात **रतनहजारी** नावाचा नबाबाचा सरदार पुलावरून जात असताना त्याचे २२०० लोक पूल मोडल्यामुळे नदीत बुडाले. त्यामुळे मोठा गोंगाट होऊन **कटवा** येथे **भास्करपंता**च्या लष्करात एकच हुल्लड उठली की, मोगलांचा छापा आला. मराठे लष्कर बेसावध असल्यामुळे फारच घाबरून सर्व सामान तळावर टाकून पळून गेले. भास्करपंताने सप्तमी व अष्टमी या दोन दिवशी मात्र देवीची पूजा केली. परंतु अष्टमीचे रात्रीच ही गडबड उडाल्यामुळें देवीची बनविलेली प्रचंड

मूर्ति तशीच तळावर टाकून तो पळून गेला. नबाबाच्या सैन्याने पाठी-मागून तळावरील सर्व सामान लुटून नेले

आश्विन महिन्यात **भास्करपंत** पळून बगाल्यातून निघून गेला व पुन्हा जगी तयारी करून चैत्र महिन्यात परत बगाल्यात आला. त्याने बगाल्यात सरसहा कत्तल करण्याचा हुकूम केला. त्यामुळे त्याच्या सैनिकानी एकसारखी कत्तल करण्यास सुरवात केली. ब्राह्मण, वैष्णव, सन्यासी, बायका व गाईसुद्धा मारल्या गेल्या याप्रमाणे सहार झाल्यामुळे देवी **पार्वती भास्करपंता**वर सतप्त झाली व तिने आपल्या हस्तकाना बोलावून आज्ञा केली की, 'तुम्ही **नबाबास** मदत करून **भास्करास** शिक्षा करा.'

याहि वेळेस **भास्करपंताचा** मुक्काम **कटवा** येथेच होता, व **नबाबाची** छावणी तेथून जवळच **मानकरा** येथे होती भास्करपताचे लष्करात **अलिभाई** नावाचा सरदार होता. त्याने **भास्करपंतास** म्हटले की, " तुम्ही किती दिवस बगाल्याची लूट करणार ? आता तुम्ही सैन्यास लूट करण्याचे मना करा. मी नबाबाकडे जाऊन काही तरी तडजोड काढतो" भास्करपताने ते कबूल केले व अलीभाईस नबाबाकडेस पाठविले नबाबाने म्हटले की, " बरद्वानचे वेढयाचे वेळीच मी भास्करपताकडे तहाचे बोलणे लावण्याकरिता वकील पाठविला होता, परंतु भास्करपताने न ऐकता माझा सर्व प्रात लुटला. तरीहि मी तह करण्यास तयार आहे भास्कर-पताने समक्ष येऊन मला भेटावे म्हणजे समक्ष भेटीत सर्व शर्ती पक्कया ठरवू. " अलीभाईने हे कबूल केले व भास्करपतास आणण्याकरिता नबाबाने आपला दिवाण **जानकीराम** व सेनापति **मुस्तफाखान** यास अलीभाई-चे बरोबर दिले. ते कटवा येथे **भास्करपंता**कडे आल्यावर **मीरहबीब** याने **भास्करपंतास** तुम्ही **नबाबा**च्या भेटीस जाऊं नये व **मोगलांवर** कधीहि विश्वास ठेवू नये असे सांगितले. परतु **मुस्तफाखानानें कुराणावर** हात ठेवून व **जानकीरामानें शालिग्राम** व **गंगोदक** हातात घेऊन शपथा घेतल्या की, "भास्करपतास कांही दगा होणार नाही व आम्ही त्यास येथे सुरक्षित आणून पोचवू." इतके झाल्यावर **भास्करपंतास** **विश्वास उत्पन्न झाला व तो त्याचा मृत्यु ओढवल्यामुळें फक्त बावीस**

सरदार बरोबर घेऊन त्याचे बरोबर निघाला. त्यात **अलीभाई**हि होता. **भास्करपंतानें** आपले सर्व सैन्य **प्लासी** येथे ठेविले व वैशाख शु।। २ रोजी तो नबाबाच्या भेटीकरिता मुद्दाम तयार केलेल्या जागेत गेला. भास्करपंत व त्याचे सरदार नि शस्त्र होते. भास्करपंताचे व **नबाबाचें** बोलणे चालू असता नबाब काही निमित्ताने उठून गेला. उशीर झाल्यामुळें भास्करपंताने सांगितले की, "माझी स्नानाची व पूजेची वेळ झाली. तरी बाकीचे बोलणे नंतर करू." **मुस्तफाखानानें**हि सांगितले की, "आता आपण सर्वच जाऊ व पुन्हा येऊन दुसऱ्या बैठकीत बाकीचे सर्व बोलणे करूं" याप्रमाणे सर्व जण उठले व भास्करपंत घोड्यावर स्वार होणार इतक्यात पूर्वी ठरल्याप्रमाणे **भास्करपंता**वर तलवार चालवून त्यास नबाबाचे लोकांनी तेथेच ठार केले. त्याचप्रमाणे **भास्करपंता**बरोबरच्या सर्व सरदारांसही मोगलानी कापून टाकले. त्यातच **अलीभाई**हि मारला गेला नबाबाने याबद्दल मोठा उत्सव केला भास्करपंत **मानकरा** येथे मारला गेला.

भाग ५ वा

जानोजी भोंसले

(इ स. १७५५–१७७२)

रघूजी मरण पावला त्यावेळेस त्यास चौघे पुत्र होते. **जानोजी, मुधोजी, बिंबाजी** व **साबाजी** जानोजी व मुधोजी हे चांगले कर्ते होते. **जानोजी** व **साबाजी** हे धाकटे स्त्रीचे असून **जानोजी** हा चौघांत वडील होता. **मुधोजी** व **बिंबाजी** हे वडील स्त्रीचे होते. रघूजीने मरणापूर्वी, वडील पुत्र **जानोजी** याने सेनासाहेब सुभ्याचा मुख्य अधिकार चालवावा व बाकीच्या तिन्ही पुत्रानाहि राज्यात वाटणी देऊन त्याचा परामर्ष घ्यावा असे सांगितले होतें. रघूजीच्या मरणाचे वेळेस **जानोजी** व **साबाजी** हे रघूजीजवळ असून मुधोजी यास रघूजीने गाविलगड किल्ला सर करण्यास पाठविले होतें. **गाविलगड** किल्ला सर करून व तेथील बंदोबस्त

जानोजी भोंसले, सेनासाहेब सुभा]   [पृ. ११४

करून **मुधोजी** परत येत असतांना वाटेतच त्यास रघूजीच्या मृत्यूचें वर्तमान समजले. त्यानें **सुर्जीअंजनगांव** येथें जाऊन क्रियाकर्मांतर केलें व परत नागपुराकडेस निघाला.

मुधोजी हा वडील बायकोचा मुलगा असल्यामुळे त्या नात्याने त्यानें आपला वडीलपणा पुढें करून सेनासाहेब सुभ्याचे पद मिळविण्याचा विचार केला. इकडे **जानोजीनें**हि मुधोजीचें मन ओळखून आपली मजबुती करण्यास सुरवात केली. **गाविलगड**चा किल्ला **मुधोजीने** नुकताच घेतला होता. तो कसा तरी युक्तीनें आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां जानोजीनें **जयाजीभाई** नावाच्या मनुष्यास **मुधोजी**कडेस पाठविले. त्याने रस्त्यांतच **मुधोजीस** भेटून आपण जानोजीच्या विरुद्ध आहो असे खोटेंच भासविलें. त्यामुळे मधोजीस विश्वास वाटून त्यानें **गाविलगडचे** किल्ल्यावर त्याची नेमणूक केली. **गाविलगड** ताब्यात येताच त्याने आपले खरे स्वरूप प्रकट करून जानोजीस कळविले की, किल्ला आपल्या ताब्यांत आला.

जानोजी व मुधोजी यांचीं भांडणें—**मुधोजीनें जानोजीस** मार्गांतूनच पत्र लिहिले. त्यात वडीलपणाच्या नात्याने 'आशीर्वाद' अशी सुरवात करून पुढें लिहिले की, ''आम्ही वडील मातोश्रीचे. तेव्हां कनिष्ठ तुम्ही. दौलतीची मालकी आम्हाकडेस. तुम्ही आमचे आज्ञेंत वागावें." याप्रमाणे लिहून मुधोजीनें वऱ्हाडात खडण्या घेऊन फौजा ठेवण्यास सुरवात केली. **मुधोजी**जवळ **सदाशिव हरि** दिवाण होता. त्यानेहि त्याचे आप्त **पारोळेकर देशमुख** यांचेकडून कर्ज काढून मुधोजीस पैसा पुरविण्याचें कबल केले. **मुधोजी**जवळ **दिनकर विनायक** व **शिवाजी विनायक** हे दोघे बधु व **नरसिंगराव भवानी** हे तिघे प्रभु गृहस्थ आपल्या पथकांसह होते. तसेंच **महिपतराव दिनकर** (दिनकर विनायकाचा पुत्र) हा मुधोजीचा विश्वासपात्र बनला होता. वरील लोकांशिवाय मुधोजीकडेस कोणी महत्त्वाचे सरदार अगर मुत्सद्दी नव्हते. उलट **जानोजी**कडेस रघूजीच्या वेळचे सर्व सरदार व मुत्सद्दी होते. **बाबूराव कोन्हेर** मुजुमदार (कोल्हटकर) व **रखमाजी गणेश चिटणवीस**, **त्रिंबकजी राजे भोंसले**[१]

---

[१] वावीकर; पुढे पृष्ठ २४१ पहा.

हे प्रमुख गृहस्थ जानोजीच्या पक्षास होते. तसेच वऱ्हाडचा सुभेदार **कृष्णाजी गोविंद**, नागपुरचा सुभेदार **नरहर बल्लाळ** (रिसबूड)[१] व कटकचा सुभेदार शिवभट साठे हेहि जानोजीच्या पक्षास होते तसेच सर्व जुने सरदार **रघूजी करांडे, बिंबाजी वंजाळ, नऱ्होजी जाचक, शिवाजी केशव टाळकुटे, गिरमाजी खंडेराव, आनंदराव वाघ** व **कृष्णाजी आटोळे** हेहि सरदार जानोजीकडेसच होते.

भोसल्याची सोयरेमंडळी मोठ्या विचारात पडली शेवटी सर्वांनी विचार करून जानोजी वडील असल्यामुळे जानोजीसच सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मिळणे योग्य आहे असे ठरवून जानोजीस वस्त्रे मिळविण्याकरिता **त्रिंबकजी राजे भोंसले** व **बाबूराव कोन्हेर** या दोघास पुण्यास पेशव्याकडे पाठविले.

त्यावेळच्या वहिवाटीप्रमाणे राजास नजराणा दिल्याशिवाय वस्त्रे मिळत नसत. तो नजराणा किती ठरवावा याबद्दल बरीच वाटाघाट होऊन **देवाजी पंतांच्या**[२] मध्यस्थीने अडीच लक्ष रुपये नजराणा ठरला

---

१ प्रसिद्ध विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार याचा मामा

२ याविषयी भोसल्याची बखर पान ५२–५३ मध्ये एक मनोरंजक आख्यायिका लिहिली आहे ती अशी.—त्रिंबकजी राजे याचेकडेस **कोन्हेरराम उमरेडकर** म्हणून एक कारकून होता त्याचेकडेस देवाजी म्हणून एक शागीर्द (उमेदवार) होता. राजे पुण्यास गेले तेव्हा हा शागीर्द त्याचेबरोबर पुण्यास गेला होता **त्रिंबकजीराजे** व **बाबूराव** याचे नानासाहेब पेशव्याशी नजराण्याबद्दल जे बोलणे चालले ते सर्व हा लक्ष देऊन ऐकत असे एकदा राजे व बाबूराव रात्री घरी परत आले व देवाजी हा पेशव्याचे वाड्यात निजलेला होता तो तसाच राहिला राजे गेल्यानंतर हा निजलेला कोण म्हणून याला उठविले व नानासाहेबाशी त्याचे बोलणे चालणे झाले. त्यात देवाजीची हुषारी चांगली दिसून आल्यावरून नाना साहेबाचे मनात हा हुषार कारकून भरला व त्याशी प्रसंगोपात् एकांती बोलणे चालणेहि होऊ लागले. चाणाक्ष देवाजीपंतानें जाणले की, त्रिंबकजी व बाबूराव हे १॥ लक्षापर्यंत नजराणा ठरविण्याच्या तजविजीत आहेत. त्रिंबकजी व बाबूराव हे यानंतर जानोजीस विचारून नजराण्याची रक्कम

देवाजीपंताचा उदय—देवाजीपत याचे सपूर्ण नाव दिवाकर पुरुषोत्तम चोरघोडे हा महाराष्ट्रातील साडेतीन शहाण्यापैकी एक असून या वेळेपासून प्रसिद्धीस आला. हा ऋग्वेदी[१] देशस्थ ब्राह्मण असून नागपूर जिल्ह्यातील नरखेड येथे राहणारा होता त्याचे प्रत्यक्ष वशज कोणी राहिले नसून त्याचे भाऊबद नरखेड व नागपूर येथे आहेत.

पेशव्याकडून तडजोड—पुण्यास वस्त्रे मिळण्याची खटपट चालू असतां जानोजी व मुधोजी याची भाडणे चालूच होती व वऱ्हाडात दोनतीन ठिकाणी त्याच्या चकमकीहि झाल्या मुधोजीने पेशव्याकडेस पैगाम लाविला. शेवटी नानासाहेब पेशव्याने जानोजी व मुधोजी या दोघासहि पुण्यास बोलाविले व मुख्य अधिकार व सेनासाहेब सुभ्याचे पद जानोजीकडेस ठेवून चद्रपूर व छत्तीसगड मुधोजीकडेस दिले व **मुधोजीस सेनाधुरंधर** असा किताब दिला तसेच मुधोजीने **चंद्रपुरास** व बिबाजीने **छत्तीसगडास** व

नक्की ठरविण्याकरिता नागपुरास परत आले व जानोजीस ७ लक्षापर्यंत नजराण्याची रक्कम टरेल असे सागू लागले. देवाजीच्या ध्यानात ही लबाडी येताच त्याने जानोजीस भेटून मजकडे हे काम दिल्यास मी नजराण्याची रक्कम २॥ लक्षावर ठरवून आणतो असे त्याने जानोजीस सागितले जानोजीनेहि यात आपला बराच फायदा होईल असे जाणून देवाजीकडेस हे काम दिले. देवाजीने पुण्यास जाऊन नानासाहेब पेशव्यास सागितले की त्रिबकजी व बाबूराव १॥ लक्ष देतो म्हणतात तर मी जानोजीकडून २॥ लक्ष देववितो. पेशव्याचा एक लक्षाचा फायदा होत असल्यामुळे त्याला ही गोष्ट पसत पडली, व देवाजीपताच्या मध्यस्थीने अखेर २॥ लक्ष रुपये नजराणा ठरून पेशवे व जानोजी या दोघाचीहि मर्जी देवाजीपतावर बसली वरील आख्यायिकेत खरेपणाचा अश कितपत असेल हे सागता येत नाही.

१ बखरीतील टीपेत व भोसल्याचे कागदपत्र ले. ३ टीप २ यात यास यजुर्वेदी म्हटले आहे ते चूक आहे चिमूर येथे त्याने बाधलेली देवालयें वगैरे आहेत. त्यावरून तो चिमूरचा राहणारा असे त्याच टीपेत म्हटलेले आहे, परतु त्याचे भाऊबद वगैरे सर्व नरखेडास आहेत व तोहि नरखेडचाच राहणारा होता असे पक्के समजते.

साबाजीने **दारव्हें** येथे रहावे असे ठरविले. साबाजी यास वऱ्हाडांतील दारव्हा वगैरे भाग निजामाकडून त्याच सुमारास जहागिर मिळाले होते. पेशव्याने हा निकाल इ. स.१७५७ मध्यें केला. परतु जानोजीस कायदेशीर सनद ता.६-८-१७६१ मध्यें ताराबाईचे हातून माधवरावाचे कारकीर्दीत मिळाली.[१]

परनु हे करण्यापूर्वी पेशव्याने जानोजीस व रघूजीस कर्नाटकात सावनूरच्या स्वारीवर सदाशिवरावभाऊबरोबर रवाना केले. ही स्वारी इ. स १७५६ मध्ये झाली. त्या स्वारीत दोन्ही भावानी कामगिरी चागली केली या स्वारीवरून परत आल्यावर जानोजी वऱ्हाडाकडेस निघून आला व मुधोजी काही दिवस पुण्यास राहून चद्रपूराकडेस गेला

याच सुमारास कटक प्राताचा सुभेदार **शिवभट साठे** हा तिकडील खजिना घेऊन नागपुरास येत असता **बिंबाजीनें** मध्येच त्यास छत्तीस-गडात अडविले तरी तो तसाच १२ लक्ष रुपयाचा खजिना घेऊन नागपुरास आला. त्यात **मुधोजी** हा निम्मे वाटणी मागू लागला. शेवटी **पैठणाजवळ** कायगावकर **वासुदेव दीक्षिताचे**[२] मध्यस्तीने वरील तटा कसाबसा तुटला. त्या वेळी पेशवाहि **पैठणासच** होता (मार्च इ. स १७५७) **शिवभट साठे** हाहि तेथेच आला होता असे दिसते. सातारच्या मठातील **हंसपुरी गोसावी** व **बाबुराव कोन्हेर** हेहि या भावाच्या भाडणात मध्यस्थी करीत होते

मुधोजी चंद्रपुरचा किल्ला घेतो—इ. स १७५६ मध्ये चद्रपुरचा गोड राजा पुन्हा प्रबळ होऊन त्याने या दोघा भावाच्या भाडणाची सधि साधून तो चद्रपुरचा किल्ला वळकावून बसला. मुधोजी त्या वेळेस एलिचपुरच्या बाजूस होता. तेथून तो चद्रपुरास येऊन त्याने किल्ल्यास मोर्चे लावून चद्रपुर काबीज केले.

१ अप्र. कागद. हल्ली ऐ प. यात ले. ४४३ म्हणून प्रस्तुत लेखकाने छापलेला.

२ हे दीक्षित घराणे कायगावटोके येथील असून बाजीरावाच्या वेळेपासून राजकारणात व सावकारीत प्रसिद्धीस आले. काशीसहि त्याचे राहणे होते. हल्ली त्याचे वशज खानदेशात शेदुरणी येथे आहेत.

जानोजीचें निजामअलीशीं युद्ध व तह इ. स. १७५७-५८--मध्ये हैद्राबादच्या गादीसबधाने **निजामअल्लीखान** व त्याचे तिघे बधु याजमध्ये तटे सुरू झाले. पेशवे व भोसले हे **निजामअल्लीखान** याचे विरुद्ध पक्षास व **सलाबतजंगाचे** बाजूस होते या वेळी निजामअल्लीखान हा एलिचपुरचे बाजूस होता. त्याने **जानोजी, पुणें** व **गंगथडीच्या** बाजूस आहे हे पाहून वऱ्हाडातील मुलूख सर करून भोसल्याचे अमलदार उठवून देण्यास सुरवात केली. **जानोजीनें** मागे **रघूजी करांडे** यास वऱ्हाडात बदोवस्ताकरिता ठेविले होते. निजामअल्ली बऱ्हाणपुरास जाताना त्याने वऱ्हाडातील सर्व मुलूख फस्त केला. **जळगांव** जामोद जवळ **इभ्राहीमखान गारदी**[१] व **रघूजी करांडे** याची लढाई झाली. निजामअल्लीही तेथे हजर होता परंतु लढाईत न पडतां तो तसाच बऱ्हाणपुरास गेला व तेथे त्याने आपल्या भावाविरुद्ध लढण्याकरिता सैन्य जमा केले पुढे मराठेशाहीत प्रसिद्धीस आलेला इभ्राहिमखान गारदी हा त्यावेळी निजामाकडेस नौकर होता. तो निजामअलीस बऱ्हाणपुरास येऊन मिळाला. निजामअली बऱ्हाणपुराहून निघून दक्षिणेकडेस **वाशीम** येथे आला निजामअलीचा भाऊ **सलाबतजंग** याने **जानोजी** त्या बाजूस होता त्याशी सगनमत करून **निजामअलीवर** हल्ला करण्यास सांगितले. इतक्यात

१ **इभ्राहिमखानाचा** नातलग **मुजफरखान सलाबतजंगा**कडेस नोकर होता. त्यास सलाबतजगाने काढून दिल्यावर तो पेशव्याकडेस नोकर राहिला. इभ्राहिमखान हा निजामअलीकडे नोकर होता. निजामअलीचा व सलाबतजगाचा सलोखा झाल्यामुळे निजामअलीनेहि इब्राहिमखानास काढून दिले. नतर तोहि पेशव्याकडेस येऊन नोकर राहिला. निजामाचे सैन्यात परेचाची कवाइती पायदळे व तोफखाना होता. त्यातच हा शिकलेला असल्यामुळे त्यास गारदी (गार्ड) असे म्हणत. मुजफरखानाने पुढे सदाशिवराव भाऊस दग्याने मारण्याचा प्रयत्न केल्यावरून त्यास फाशी दिले इब्राहिमखान हा अखेरपर्यंत इमानाने राहून शेवटी पानिपतच्या लढाईत जखमी होऊन अबदालीचे हातात सापडला व त्यास त्याने ठार मारिले इब्राहिमखान गारदी यास सदाशिवराव भाऊने इ. स १७५९ च्या अखेरीस मोठ्या युक्तीने फोडून आपले चाकरीस ठेवले होते. त्याचे हाताखाली तोफखान्याचे काम जाणणारे फिरंगी होते. उदगीरच्या लढाईत प्रथमच इब्राहिमखान याचा उपयोग झाला. (जान्युआरी १७६०)

रघूजी करांडे व त्याचा पुत्र **बापू करांडे** या सरदारानी बऱ्हाणपुराहून निजामाचा तोफखाना वगैरे सामान वाशमाकडेस येत होते ते **बोरगांव मंजू**[1] येथे लुटले ही लढाई डिसेंबर १७५७ मध्ये झाली[2] त्यात **इब्राहिमखान** गारदी हा निजामअलीकडून व **रघूजी करांडे** व **नऱ्होजी जाचक** भोसल्याकडून हजर होते

१ बखरीत कडीचें बोरगाव लिहिले आहे ते चूक आहे.

२ या मोहिमेसबधाचे खालील पत्र वाचण्यासारखे आहे त्यावरून त्यावेळच्या स्थितीची कल्पना होते पत्र पेशव्याचे वकीलाचे पेशव्यास निजाम अली बऱ्हाणपुरास जाताना मागे इब्राहीमखानाची व करंड्याची लढाई झाली त्यानतरचे

श्रीशकर

पौा छ १३ रविलाखर (ता ५-१२-१७५७)

सेवेसी विनती प्रार्थना येसीजे कराडियाचा व नबाबाचा जुजाचा मजकूर कार्तिक वद्य नवमी सोमवारी जलगाव जामोदच्या पुढे लढाई मोटी जाली म्हणून लिहिली आहेत की मऱ्हाठी सारी फौज येकत्र होऊन जुज चागले झाले मऱ्हाटियानी इभ्रामखान गाडदी यासी मोका घेतला तोफखाना देखील उडवून गाडदी मेदीडसे मारले काही जखमी झाले इभरामखानकडील एक हवदा खाली जाला मऱ्हाटे याजकडीलहि पाचपचवीस माणूस ठार झाले, त्याजमधे पाचसात माणूस नागाकित पडले शेभरपनास माणूस जखमीहि जाले घोडी आराब्याखाली[1] शभर सवाशे मेली, उधलली याप्रो॥ जाली. तेव्हा नबाबानी खासा कुमक केली तेव्हा तेथून साभाळून कराडे, नऱ्होजी जाचक वगैरे निघाले. या प्रो॥ जाली म्हणून बातमी आली. नबाब बुऱ्हानपुरास जाऊन दाखल जाले हे बाहेर आहेत सरकारचा मुलूकहि खराबीत फार आला. वराडात मोगलाने जिकडून गेला तिकडून गाव मारीतच गेला दहा हजार राड[2] लष्करात आली आहे. गाडदियाने अतिशय केला. हजार दोन हजार बायकानी जीव दिल्हे गाव अस्तमान पावेतो राखावा आणि रात्रीस जाऊन गाडदी याणी मारावा या प्रो॥ वर्तनूक करितात बुऱ्हानपुरात पाहवे काये करितील हे नकले साध्यत वर्तमान मागाहून विनती लिहून पाटऊन देईन बातमीस दोन दिवस जाजती लागले म्हणून स्वामींनी रागास न आले पाहिजे मी दूर गेलो होतो म्हणून विलंब लागला. माहाराजाचे शेवेसी श्रुत होये. हे बातमी मागे आठदाहा रोजात पाठऊन देईन हे विज्ञप्ति. (पे. द भा. २० ले ९३)

१ तोफा २ कचरा, लुटलेले लोक.

हे वर्तमान समजताच **निजामअल्ली** वाशमाहून उत्तरेकडेस इब्राहिम-खानाच्या मदतीस आला व त्याने **अकोला** शहर लुटले **जानोजी** हाहि त्याचा पाठलाग करीत मागेच होता म्हणून **निजामअल्ली पुन** बऱ्हाण-पुरास निघून गेला. तेथे इब्राहिमखान गार्द्याचा तोफखाना पुन्हा तयार करून त्याने परत येऊन वऱ्हाडात पूर्णेच्या काठी जानोजीस गाठले व त्याचा पराभव केला (इ स १७५७) परंतु पुढे लवकरच (मे १७५८) जानो-जीचा व निजामअल्लीचा तह **एलिचपुरास** तेथील नबाब **सुलतानखापन्ही** याचे मध्यस्थीने झाला त्यात असे ठरले की, वऱ्हाडातील उत्पन्नापैकी शेकडा ४५ भोसल्यानी घ्यावे व शेकडा ५५ निजामाने घ्यावे [१]

यानतर वर्धेच्या काठी निजामअल्लीखान व जानोजी याच्या मोठ्या समारभाने ता २५–३–१७५८ रोजी भेटी झाल्या [२]

१ ऐ प. ले. ४८२ यात प्रस्तुत लेखकाने हा तह छापला आहे हा साठीचाळीशीचा तह नव्हे.

२ या भेटीचे वर्णन खालील एका पत्रात केलेले वाचण्यासारखे आहे. वातमीपत्र पेशव्याचे वकीलाचे.

छ १४ रमजान　　(ता. २२–५–१७५८)

तिसा वैशाख　　श्रीशकर

" सेवेसी प्रार्थना यैसीजे, वरधातीरी छ. १५ रजबी नबाब निजाम-आलीखान सेना साहेबसुभा याच्या डेरियासी आले होते समागमे पाच हजार गाडदी व हजार दीड दोन हजार फौज होती त्यासी त्याच्या डेऱ्यापुढे येऊन हत्तीवर बसून दोन घडी पावेतो उभे राहिले आणि याणी नबाब घरास येतात म्हणून सराचे उभे करून तीन च्यार मसनती केल्या होत्या, त्यासी नबाबास भय प्राप्त जाले की, हे आर्जकू (?) केला आहे तेव्हा काही येथे म्हणून चोबदार आले मसनती पाहाण्यासी गेले की दारू पसरली की काय आणि तमाम कारकूण मडली व हत्यारबद बाहेर घातले ... इतबारी होते ते पाठविले इभरामखान गाडदी पाहून गेले मग विठलपत येऊन पाहून गेले तेव्हा मग नबाब हतीवरून उतरले. नबाब दुसरे मसनती पावेतो आले; तेथे बसले पुढे जागा खलबतखाना तमाम तसाच राहिला. तेथेच नबाब बोलले की " बिचारे की तै हक नाहक खराब किया, आणि

ताराबाई व पेशव्याचे भांडणांत बिंबाजीचें अंग--बिंबाजी भोसले हा पेशवे व **ताराबाईच्या** भाडणात ताराबाईच्या पक्षास मिळाला होता बिबाजीची बायको ताराबाईच्या आप्तातील होती. तसेच बिबाजी व मुधोजी याची आई ही शाहूच्या बायकोची (सगुणाबाईची) चुलत बहीण होती. सिदखेडकर मानसिग ऊर्फ बाबाजी जाधव [१] हाहि शाहूराजाचा भाचा व राजारामाचा नातू असल्यामुळे साताऱ्यास शाहूजवळ रहात होता. तोहि ताराबाईच्या पक्षास होता. **बिंबाजी व बाबाजी** या दोघाच्या सल्लयाने ताराबाईने काही दिवस पेशव्याशी भाडण चालविले बिबाजी व मुधोजी याच्या पक्षपातामुळे ताराबाईहि जानोजीच्या पक्षास होती. ताराबाई पेशव्याशी भाडण मिटविण्याकरिता पुण्यास आली. तेव्हा राजारामास, बाबूराव जाधवाच्या ताब्यात ठेवून व बिबाजीस बरोबर घेऊन पुण्यास आली. नतर ताराबाईचा व पेशव्याचा सलोखा झाला त्यात ताराबाईने बाबूराव जाधवास आपल्या कारभारातून काढण्याचे कबूल केले पुढे भोसल्याचीहि वाटणी पेशव्याने करून दिल्यामुळे बिबाजीस व मुधोजीस नागपुराकडेस यावे लागले.

आमची सरदारीहि खराबीत आणिली आज आम्ही भागानगर पावेतो जाऊन कामकाज केले आसते त्यासी वसल्या वसल्या खेळ करितात" म्हणून यैसे बोलले. चितात बहुतसे खिन्न जाले दुसरे सराच्याचा व डेऱ्याचा आर्जकू पाहून थोडेसे दुखहि जाले पानदाने वगैरे सरंजाम पाहोन घरास गेलियाउपरी येका दोघा जनाजवल बोलूनहि लागले की आज जानोजीने आम्हास मोठासा थाट करून दाखविला की, आम्ही यैसे मातबर म्हणून आम्हास दाखविले दुसरे दिवशी बिठलपंतास पाठविले की साऱ्या तोफा व गाडदी याची एक रजकी करवितो. तुम्ही जानोजी भोसले यासी घेऊन येणे. त्यासी हेहि गेले रात्र जाली; मग चौघडी रात्रीस तोफखाना वगैरे सोडला प्रहरा रात्रीस आपल्या डेरियास आले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति." (पे. द भा. २० ले. ९५).

१ प्रस्तुत लेखकाचा वऱ्हाडचा इतिहास पा. १५१ व ३३१ पहा.

बिंबाजी हा मुधोजीबरोबरच पुण्यास राहून त्याचे बरोबरच वऱ्हाडात आला. इ. स. १७५७–५८ मध्ये राघोबादादाने उत्तर हिंदुस्थानात स्वारी केली. त्यावेळी पेशव्याने भोसल्यासहि तिकडे मदतीस जाण्याचा हुकूम केला. मुधोजी हा उत्तर हिंदुस्थानात जाऊन दादासाहेबाचे फौजेबरोबर काही दिवस राहिला. परंतु पुढे दोघांचा बेबनाव होऊन तो परत वऱ्हाडात आला व त्याची फौज आकोटाजवळ होती तीस येऊन मिळाला

मुधोजीने पारोळेकर देशमुखाकडून कर्ज काढले होते. मुधोजी उत्तर हिंदुस्थानातून परत जाताना आकोटाकडेस आपल्या फौजेस मिळण्यास जात असता मार्गात पारोळेकर यानी मुधोजीस मेजवानीच्या निमित्ताने बोलाविले व त्यास कैद करून आपले कर्जाचा फडशा करून घ्यावा असा त्याचा विचार होता, परंतु याची बातमी मुधोजीस लागून त्याने मेजवानीस जाण्याचे टाळले. हे पारोळेकर मुधोजीचा दिवाण सदाशिव हरी याचे आप्त असल्यामुळे सदाशिव हरी याचा व मुधोजीचा यामुळे बेबनाव झाला (बखर पा. ६२).

जानोजीचें व मुधोजीचें पुनः भांडण:–**जानोजी** व **मुधोजी** याची वांटणी पेशव्याने करून दिल्यानंतर ते परत नागपुराकडेस आले. परंतु त्याचा तंटा पूर्णपणे मिटला नाही जानोजी हा नागपुरास येऊन पोहोचला व मुधोजी हा मागाहून आला परंतु एकदम नागपुरास न येता तो बाहेरच आपली मजबुती करीत घुटमळत होता. दोन्हेहि आपापल्या पक्षास मदत मिळवीत होते.

वऱ्हाडच्या सुभ्याचे काम **भास्कररामाची** स्त्री **ताई** व तिचा पुत्र काशीराव यांचेतर्फे कृष्णाजी गोविंद हा करीत होता. त्यास **जानोजीनें** काढून[1]

---

१ कृष्णाजी गोविंद याजवर जानोजीची इतराजी होण्याचे कारण पुढे लिहिल्याप्रमाणे दिले आहे —**पंचगव्हाण** व **पिंजर** येथील जमेदारामध्ये सोयरिकीवरून आपसात काही तंटा उत्पन्न झाला कृष्णाजी गोविंद याने पिंजरकराचा पक्ष धरून **पंचगव्हाणाच्या जमेदारास** कैद करून फार त्रास दिला. जानोजीने मना केले असता ऐकले नाही म्हणून जानोजीची त्याजवर अवकृपा झाली. (बखर पा. ६१).

वऱ्हाडच्या सुभ्याचे काम मानसिगराव मोहिते[१] याजकडेस दिले व त्याचेतर्फे **त्रिंबकराव कोन्हेर** प्रभु यास वहिवाटीस नेमिले.

मुत्सद्दी व सरदार यांच्या घडामोडी—कटकचा सुभेदार **शिवभट साठे** हा जानोजीचे पक्षाचा होता त्यास जानोजीने कायम ठेविले. तसेच छत्तीसगडात रघूजीचा लेकवळा **मोहनसिग भोसले** हा होता त्यासहि कायम ठेविले **बाबूराव कोन्हेर** हा दिवाणगिरीचे काम करीत होता, परतु तो आजारी झाल्यामुळे व **देवाजीपंताचे** महत्त्व जास्त वाढून **बाबूराव** मागे पडत चालल्यामुळे तो परत देशी गेला व **देवाजीपंत** हाच दिवाणगिरीचे काम करू लागला

सदाशिव हरी हा पूर्वी मुधोजीचा दिवाण होता, परतु त्याचे मार्फतीने काढलेल्या पारोळेकराच्या कर्जावरून त्याचा व मुधोजीचा बेबनाव होऊन **सदाशिव हरी** हा **जानोजीकडेस** गेला. **त्रिबकजीराजे भोसले** वगैरे जुने सरदार **जानोजीकडेसच** होते, परतु **रघूजी करांडे** हा प्रमख सरदार मुधोजीकडेस जाऊन मिळाला म्हणून **देवाजीपंताने पिराजी नाईक निंबाळकर** यास सहा हजार फौजेनिशी देशातून जानोजीकडेस आणिले. तसेच **उमाजी विनायक** प्रभु यासहि आपले पदरी ठेविले. **रखमाजी गणेश**[२] **चिटणवीस** हाहि जुना कारभारी जानोजीकडेस होता.

मुधोजीकडेस पूर्वी सदाशिव हरि दिवाण हा प्रमुख होता, परतु तो जानोजीकडेस गेल्यावर **महिपतराव दिनकर** प्रभु हा मुख्य कारभारी झाला महिपतराव दिनकर याचेमार्फतीने गायकवाडाच्या पदरचे दोघे गृहस्थ **मोरोपंत** व **रामाजी केशव तिखे**[३] यास मुधोजीने आणून

१ यास जानोजीची बहीण बाकाबाई ही दिली होती. लग्न देऊरास रघूजीच्या वेळेस झाले. रघूजीने त्यास सरदारी देऊन नागपुरास आणले. त्याचे घराणे नागपुरास आहे भोसल्याच्या सोयरिकीच्या सात कुळीपैकी मोहिते हे एक आहेत (बखर पान ४८).

२ नागपुरच्या प्रसिद्ध चिटणवीस घराण्याचा मूळपुरुष.

३ हा पुण्याकडील राहणारा होता. याचे वशज नागपुरास आहेत. वंशावळ पहा

आपलेकडेस ठेविले होते. मोरोपताकडून १॥। लाख व रामाजी केशव याजकडून ७ाऊण लाख रुपये नजराणा घेऊन त्या दोघाना त्याने आपले फडणिसीचे काम दिले कारण या वेळी मुधोजीस पैशाची ओढ फार होती मुधोजीचा चिटणवीस शकराजीराम हा होता

दोघा बंधूंचीं भांडणें पुढें चालू—पेशव्याने पुण्यास व्यवस्था लावून दिल्यानतर सुद्धा जानोजी व मुधोजी याचे ऐक्य न होता बेबनावच राहिला पेशव्याकडून सरकारी रकमेची मागणी येतच होती. दोन सालच्या उत्पन्नाबद्दलचे २० लक्ष रुपये देण्याचे उभयता बधू करार करून गेले होतेच व प्रत्येकाने आपापल्या प्रातातून प्रत्येकी १० लक्ष रुपये पाठवावे असा करार होता परतु वरील भाडणामुळे कोणाकडूनहि रक्कम येईना पेशव्याने आपला वकील **व्यंकटराव मोरेश्वर** व **त्रिंबकजी भोंसले** याचेमार्फत पुष्कळ तगादे केले, परतु काहीच उपयोग झाला नाही

माहे आक्टोबर १७५९ मध्ये मुधोजी व जानोजी याजमध्ये मध्यस्था-करवी बोलणे सुरू झाले. मुधोजीचे म्हणणे जानोजीने वडील या नात्याने नागपुरास रहावे पण सर्व कारभार आपण करावा जानोजीचे म्हणणे उभयतानी आपापल्या वाटणीतील प्राताचा कारभार करावा मुधोजीचा फडणवीस **मोरो रघुनाथ** हा जानोजीकडेस गेला असता जानोजीने त्यास व **रघूजी करांडे** व बाळाजी केशव यास मुधोजीकडे पाठवून त्यास समजुतीकरिता नागपुरास आणविले मुधोजी चद्रपुरास होता, तेथून तो वरील त्रिवर्गाबरोबर नागपुरास गेला व सीताबरडीवर मुक्काम करून राहिला उभयता बधूच्या भेटी दसऱ्याचे दिवशी व्हाव्या असे ठरले. भेटी वगैरे झाल्यानतर बोलणेचालणे सुरू झाले. परतु दोघाचे एकमत झालें नाही इतक्यात मधोजी व रघूजी कराडे यास बातमी लागली की, जानोजी हा दगा करून दोघासहि पकडणार आहे. हे समजताच **मुधोजी** व **करांडे** हे वऱ्हाडच्या रोखाने निघून नागपूरापासून सात कोसावर गेले व पुढें काही दिवस वर्धेच्या काठी व्याहाडा नजीक जाऊन मुक्काम करून राहिले. जानोजी याने मागाहून **त्रिंबकजी राजे** यास शिष्टाईस पाठविले. परंतु **मुधोजी** व **करांडे** याचे म्हणणे की, जानोजीकडील

देवाजीपंत, बाळाजी केशव व **शामजी फुलाजी** हेच सर्व फंद करितात त्यांना आमचे स्वाधीन करावे. हा निरोप **त्रिंबकजीनें** जानोजीस सांगितला. जानोजीने उलट निरोप पाठविला की, **देवाजीपंतास** आम्ही **पिराजी नाईक निंबाळकर** याचे स्वाधीन करतो ते त्याचा बंदोबस्त करतील, परतु मुधोजीकडील **सदाशिव हरी, रामाजी केशव** व रघूजी करांड्याकडील **नानाजी कृष्ण** यास मुधाजीने कारभारातून काढून घरीं बसवावे. अखेर दोघाचे एकमत झाले नाही. मुधोजीने फौज जमविणे सुरू केले. ती ५।। हजारपर्यंत जमा झाली व पुढेही वाढतच होती. हें समजताच जानोजीनेहि मुधोजीवर चाल करण्याचा निश्चय केला. दिवाळीचे प्रतिपदेस तो नागपुराहून डेरे–दाखल झाला. पुढे दोघाच्याहि फौजा वऱ्हाडात आल्या.[१]

नांदगांव रहाटगांवची लढाई:–जानोजी व **मुधोजी** या दोघांची सैन्यें **उमरावतीच्या**जवळ आल्यावर त्याचे युद्ध **रहाटगांवच्या** मैदानांत झालें. लढाई ऐन रगात आली असता मुधोजीकडील सरदार **रघूजी करांडे** याचे बसत्या घोड्यासारखा एक घोडा बिन स्वाराचा मोकळा सुटला. तो पाहून बातमी उठली की, **रघूजी करांडा** पडला. त्यामुळें सर्व फौज घाबरून **मुधोजीचा** मोड झाला. मुधोजीचा फडणवीस **मोरोपंत** हा **जानोजीच्या** ताब्यात सापडला; परतु **रघूजी करांडे** याने फौज सावरून पुन्हा लढाई दिली व **मोरोपंतास** सोडवून आणिले. परंतु एकंदरीत **जानोजीचा** जय होऊन **मुधोजीची** फौज मागे हटली. **जानोजीनें** मुधोजीचा पाठलाग केला परतु तो **कारंज्याच्या** रोखाने निघून गेला.[२]

मध्यस्थांची मध्यस्ती दोघाहि भावाकडे चालू होती व दोघेहि आपआपली बाजू रंगवून पेशव्यांकडे पत्रे पाठवीत होते. प्रत्येक जण आपलेकडे चूक नाही असे दाखवीत होता. या बाबतीतील काही अस्सल पत्रें उपलब्ध आहेत ती वाचण्यासारखी आहेत.[३]

---

१ पे. द. भा. २० ले. १०२ ता. ११–१०–११५९ चे मुधोजीचें पेशव्यास पत्र.

२ बखर पान ६२

३ पे. द. भा. २० ले. १०१ ते ११० पहा.

मुधोजी भोंसले, सेनाधुरंधर] [पृ. १२६

जानोजी व मुधोजी यांचा तह– या दोघा भावांच्या भांडणांत **जानोजी**कडून **त्रिंबकजी** राजे व **मुधोजी**कडून **रघूजी करांडे** हे मुख्य होते. जानोजीचे पक्षपाती **दिवाकरपंत** व **बाळाजी केशव** हे नागपुरास मागील बंदोबस्ताकरिता राहिले होते. राज्याचा कारभार चालवून शिवाय पेशव्याच्या सरकारी रकमेची फेड करणे याची व्यवस्था त्याचेकडे होती. **उदेपुरी गोसावी**[१] हा सावकार साताऱ्याहून नागपुरास येणार होता, व त्याचे कर्ज काढून पेशव्याकडे पैसा पावता करावयाचा होता. मुधोजी हा वऱ्हाडांत धुमाकूळ घालीत होता. त्याने तमाम " वराड लोकात वाटले, मोकासे दिले, अनागोदीचे राज्य वाटले[२] " यामुळें सर्वत्र घोटाळा झाला. शेवटी वऱ्हाडात लाडाचे कारंज्याजवळ दोन्ही पक्षांतील तहाची बोलणी निकरावर आली. पेशव्याचा वकील **व्यंकटराव** मोरेश्वर हाहि स्वारीत असून आपल्यापरी मध्यस्ती करीत होता व पेशव्यास वर्तमान कळवीत होता. **पिराजी नाईक निंबाळकर** हाहि स्वारीत जानोजी बरोबर असून दोघा भावाचा मिलाफ व्हावा अशी खटपट करीत होता. शेवटी **जानोजी** व **मुधोजी** याजमध्ये तह झाला की, **मुधोजी** आप्पाने सर्व कारभार करावा व **रघूजी करांडे**, **त्रिंबकजी राजे** व **पिराजी निंबाळकर** या तिघानी दोघा भावाचे दरम्यान राहून पुढे तटा होऊ न द्यावा. या दोघा भावाचा तटा पुन्हा मिटविण्याकरिता पेशव्याने दोघानाहि आपापल्या सैन्यासह आपणाकडे बोलाविले होते. कारण त्यावेळी मराठयांची निजामाशी लढाई चालू होती. हीच प्रसिद्ध उदगीरची मोहीम होय. या वेळेस सदाशिवराव भाऊ हा दौलताबादेच्या जवळपास होता. जानोजीचे म्हणणें होते की, पूर्वीप्रमाणे पेशव्याकडे जाऊन तटा तोडावा. परतु मध्यस्थाच्या आग्रहावरून वरप्रमाणें ठराव झाला.

---

१ हा उदेपुरीगोसावी साताऱ्याच्या बन्सीपुरीच्या मटातील महताचा शिष्य असून या मटाची सर्व सस्थानांत सावकारी होती व त्याची दुकानेंहि जागोजाग होती. उदेपुरी हा नागपुरास राहिला होता. हाच उदेपुरी गोसावी पुढें कलकत्त्यास इंग्रजाकडेस नागपुरकर भोसल्यातर्फे वकील म्हणून राहिला होता.

२. पे. द. भा. २० ले. १०६ पेशव्याचा वकील व्यंकटराव याचें पेशव्यास पत्र.

ता. ९-१-१७६० रोजी दोघाहि भावांनी बरोबरच सदाशिवराव भाऊस पत्रे[1] लिहिली की," उभयपक्षी कलह न व्हावा तेथील आज्ञानुरूप परस्परे समजोन दोन्ही फौजा तयार होऊन यावे म्हणोन लिहिले येसी यासी गोसावी याचे मर्जी प्रमाणे वर्तावे हेच उभयपक्षीहि आवश्यक आज्ञा प्रो। कलह दूर होऊन यैक्यता जाली असे पर कोन्हे गोष्टीचा गुंता राहिला नाही फौजा सिधच आहे पत्रामागे अविलंबेच येऊन पाहोचत असो " दोघाच्याहि पत्रातील मजकूर एकाच बैठकीत लिहिल्यासारखा दिसतो

मुधोजी याचे पक्षातील मंडळीचा रोष जानोजीचे कारभारी **दिवाकरपंत** व **बाळाजी केशव** याचे विरुद्ध ज्यास्त होता त्यातच **त्रिंबकराजे** हाहि सामील झाला असे दिसते ह्या सर्वांनी मिळून जानोजीपासून कबूल करून घेतले की, वरील दोघास कैद करून एकास **देवगडचे** किल्ल्यात व दुसऱ्यास **आंबेगडच्या**[2] **किल्ल्यांत** ठेवावे ते मोकळे असले तर मुधोजी अप्पास सुरळीतपणे कारभार करू देणार नाहीत पिराजी नाईक व स्वत **जानोजी** हे या गोष्टीचे फार विरुद्ध होते विशेषत **दिवाकरपंता**सारखा मनुष्य काढल्याने कारभारात दुसरा कर्तबगार मनुष्य नाहीसा होऊन अडचण पडेल असे त्याना वाटले **दिवाकरपंत** व **बाळाजी केशव** याना वरील वर्तमान समजताच ते फार घाबरले त्यांनी पेशव्यास पत्र लिहून[3] विनंति केली की, त्याने " दोघा भावास पत्रे पाठवून वरील प्रकार घडू न द्यावा "

तह झाल्यानंतर उभयता बंधू आपआपल्या सैन्यासह **वाशमा**जवळ पैन-गंगेवर आले व सदाशिवरावभाऊचे पत्र आल्याप्रमाणे त्यास मिळण्याकरिता निघाले **सदाशिवरावभाऊ** हा **उदगीरची** लढाई जिंकून पैठणचे जवळपास आला होता व खुद्द **नानासाहेब** पेशवा **अहमदनगरचे** बाजूस होता निजामअल्लीशी लढाई चालूच होती त्यानंतर **जानोजी** हा **रघूजी**

१ पे. द. भा. २० ले. १११ व ११२
२ हल्लीच्या भंडारा जिल्ह्यात
३ पे. द. भा. २० ले. १०८. ता. ३-२-१७६० इ.

करांडयास घेऊन **नडसी बाम्हनी**वरून **जोगाईचे** आंब्यास १२ हजार सैन्यासह आला व दुसरे दिवशी **सदाशिवरावभाऊस** मिळाला मुधोजी हाहि निराळ्या मार्गाने त्याच सुमारास **सदाशिवरावभाऊ**कडे आला. निजामअल्ली व सलाबतजंग याशी फेब्रुआरी १७६० मध्ये तह होऊन ही उद्गीरची मोहीम लवकरच सपली त्यामुळे **जानोजी** व **मुधोजी** याचे सैन्याचा उपयोग उद्गीरच्या मोहिमेत पेशव्यास झाला नाही. **आंबे** व **परतूड** येथे **सदाशिवरावभाऊ**, दादासाहेब व नानासाहेब पेशवे या त्रिवर्गाच्या भेटी होऊन उत्तर हिंदुस्थानात मोहीम करण्याच्या मसलती झाल्या यात्र मसलतीत सदाशिवराव भाऊ व दादासाहेब याजमध्ये कडक भाषणे होऊन सदाशिवराव भाऊने उत्तरहिंदुस्थानच्या मोहिमेत कर्ज केल्याबद्दल दादासाहेबास दोष दिला. त्यामुळे सदाशिवरावाने उत्तर हिंदुस्थानच्या मोहिमेस जावे व दादासाहेबाने पुण्यास राहून कारभार करावा असे ठरले. हा ठराव **पडतूर** येथे रंगपंचमीच्या सुमारास झाला. **सदाशिवराव** भाऊ याने प्रसिद्ध **पानिपत**च्या मोहिमेचा पहिला मुक्काम **शिंदखेड** येथें केला मागे निजामावर दाब ठेवण्याकरता **दादासाहेब** काही दिवस गंगथडीन राहिला

इ. स. १७६०—सदाशिवरावभाऊ बरोबर उत्तर हिंदुस्थानच्या मोहिमेस भोसले बधूपैकी कोणीच गेले नाही. त्या दोघाचा तंटा नुकताच तुटला असून मागे सर्व अव्यवस्था माजली होती, म्हणून दोघानाहि परत नागपुरास जाणे जरूर होते. शिवाय घरगुती तंटयामुळे व वऱ्हाडप्रात फौजेच्या धामधुमीमुळे व विशेषत: निजामअल्लीच्या फौजेच्या जुलमामुळे वैराण झाला असून दोन वर्षात वसुली काहीच झाली नव्हती. त्यामुळे दोघेहि भोसले बधु निर्धन झाले होते. शिवाय पेशव्याचे २० लाख रुपये नजराणे देणे राहिलेच होते याप्रमाणे भोसलेबधूस पैशाची ओढ फारच होती त्यामुळे त्यानी पानिपतच्या मोहिमेस जाण्याचे टाळलें. त्रिवर्ग पेशव्याच्या व भोसलेबधूच्या भेटी **पडतूर** मुक्कामी झाल्या असाव्यात असें दिसते. यानतर भोसलेबधू हे नागपुरास परत आले व पावसाळाभर नागपुरास राहिले.

दिवाकरपंत व बाळाजी केशव यास कैद करण्याचा ठराव भोसले बधूच्या समेटात झाला होता. परतु पेशव्यानी या सबधात भोसले बधूची कानउघाडणी केली असावी व भोसले बधू नागपुरास आल्यानतरहि पेशव्याची पत्रे त्यांना त्या सबंधात गेली होती त्यावरून दिवाकरपतास कैद करण्याचा विचार रहित होऊन त्याचा सलोखा झाला.

निजामअली हा उदगीरच्या तहामुळे गेलेला मुलूख परत मिळविण्याची खटपट करीत होता म्हणून त्याचेवर दाब ठेवणे अवश्य होते बरेचसे मराठे लष्कर उत्तर हिंदुस्थानात गेल्यामुळे मोगलाचे जवळपास मराठे सैन्याचा दाब ठेवणे जरूर होते तसेच उत्तर हिंदुस्थानच्या मोहिमेस सदाशिवरावासहि सैन्याची मदत पाहिजे होती म्हणून नानासाहेब पेशव्याने जानोजी भोसल्यास पत्र लिहिले [१] की, "आम्ही दसऱ्यास पुण्याहून निघून पैठणाकडेस जाऊ तरी तुम्ही सैन्यासह आम्हास पैठणास मिळावे त्यानतर जिकडे स्वारीचा नेम ठरेल तिकडे तुम्हास रवाना केले जाईल" **जानोजी** या पत्राप्रमाणे सैन्य जमवून निघाला **रघूजी करांडे** यास त्याने १० हजार लष्कर देऊन पुढे रवाना केले व आपण **बाळापूर,उंद्री** वगैरे ठिकाणी मुक्काम करून व वऱ्हाड प्रांताची व्यवस्था लावून पुढे पैठणाकडेस गेला पेशव्याचा वकील **व्यंकटराव मोरेश्वर** याने पेशव्यास यावेळी जे पत्र[२] लिहिले आहे त्यावरून मोगलाच्या स्वाऱ्यामुळे वऱ्हाड प्रांताची स्थिति कशी झाली होती ते दिसून येईल मागील दोन वर्षात निजामअलीने औरंगाबादेपासून तो बऱ्हाणपुरापर्यंत मुलूख लुटून फस्त केला होता व हल्लीहि तो बऱ्हाणपुरास जाऊन राहिला होता

व्यंकटराव लिहितो की, "वराड खराब बहुत जाले गावचे गाव मारले राडा भ्रष्ट केल्या, येसे मागे कधीहि जाले नाही थोरले नबाब **आसफज्या** होते त्याणी कधी यैसे केले नाही याचा इतबार विश्वास तिळतुल्य नाही. महिना पधरा दिवस जाजती लागतील परतु त्याचा नेशनाबुद केलीया वाचून होणारच नाही की हा विस्वास देईल कोणे

१ पे. द भा २० ले १२४

२ पे. द. भा २० ले १२५ ता. १–१२ १७६०

समयी काये करील हे न कळे. **सलाबतजंगाचें** व **बसालतजंगाचें** या दोघाचे भय तिलतुल्य नाही, याजमाठी आम्हीहि याचे पारपत्य बरेच करीतोत आणि बनेल तर साहेबीहि. याणे फारच शोखी केली तर उपराला करावा परंतु निदानी साप्रत्य तर नाही परंतु शेवटी बुऱ्हानपुरास भोवता मुलूख लुटला जाईल, त्यासी येथील तालुकदारास अज्ञा करावी की, मुलूख मारला जाईल, आणि लुटला जाईल, तर तुम्ही तमाम रयेतीस ताकीद करून रयेत थारीयासी येकीकडे न्यावी, नाहीतर खराब होईल मागतीन फिरोन वराडात आला तर बरे जाले, नाहीतर सकट आहे. तसी तर ताकीद फारच आहे परंतु नाईलाज जाणून करावे लागते. वराडात कितेक राडानी जीव अडान पडून दिल्हे, कितीकानी गलफास घेतले, कितीकानी पोट कटारीया करून घेतल्या दहा हजार गड भ्रष्ट केल्या गाडदी मानीत नाहीत. तमाम गावचेगाव बलेच मारीतात. नबाबा जवळ खर्चास नाही. शहरास गेला आहे. तमाम साहुकारा लुटावा आणि सिबदीस द्यावे मग काय होईल ते मुखरूप हो, याजसाठी बुरानपुरास गेला आहे तिथे यैवज पाहवे काये मिलवितो परंतु रुपया नाही याच्या चितात आहे की पचवीस लाख रुपये हरतजवीजीने मिलवावे आणि इतक्यातच सिबदीने फार मानवर काम करावे यैसी भाशने करितो. तर काये चिंता आहे? आम्ही यासी हार येतो? आमची सरदारी येक्या आगे उणी आहे की द्रव्य नाही इतका कारभार मात्र कठिण आहे."

निजामअली याने वर प्रमाणे उपद्रव करून तो बऱ्हाणपुरास गेला **रघूजी करांडे** याने मोगलाच्या फौजेशी दोन लढाया देऊन त्याचे पुष्कळ लोक मारले, व निजामास बऱ्हाणपुरास कोंडून भोवती राहिला **निजाम** बऱ्हाणपुराबाहेर निघताच त्याचेवर हल्ला करावा असा **रघूजी करांड्यानें** विचार करून तो त्याच बाजूस राहिला

इ स. १७६१— पानिपतचा संग्राम होऊन मराठ्याचा मोड झाल्याची बातमी कळण्यापूर्वीच **नानासाहेब** पेशवा हा सदाशिवरावभाऊस मदत करण्याकरिता सैन्य घेऊन उत्तरहिंदुस्थानात जात होता त्यावेळी त्याचेबरोबर **जानोजी** व **मुधोजी** भोसले हे आपल्या लष्करासह होते, परंतु मध्येच

भिलसा येथे पानिपतच्या अपयशाची बातमी नानासाहेबास समजली व तो पुढे दिल्लीपर्यंत जाऊन नंतर त्याची प्रकृति बिघडून त्यास बरोबरच्या लोकांनी परत फिरविले परंतु बरोबरची सरदार मंडळी व सैन्य उत्तर-हिंदुस्तानांतच राहून त्यांनी मोडलेल्या मराठी सैन्याचा परामर्ष घेतला तसेच मराठ्यांच्या पराजयामुळे उत्तर हिंदुस्थानांतील लहान मोठे संस्थानिक मराठ्यांविरुद्ध उलटले होते त्यास तंबी देऊन मराठ्यांचा जम त्यांनी पुन्हा बसवून दिला **जानोजी** हा बुंदेलखंडांत **रेवामुकुन्दपूर**, सागर, हट्टा या बाजूस राहिला होता व तेथे त्याने **हिंदुपत** राजे वगैरे बुंदेले संस्थानिकांना काबूत आणिले.

जानोजी भोसल्याने बुंदेलखंडांतून पेशव्यास ता ८–५–१७६१ रोजी लिहिलेल्या पत्रांत तो लिहितो "माघारे जाता मुलुखाची पायमाली न करावी वराड प्रांती गेल्यानंतर मोगलाई अमलाची जफ्ती करावी म्हणोन लिहिले ऐशीयास गोसावी यांनी आम्हास व राजश्री **गोपाळराव** यांसि **खेचिवाडियाचे** पारिपत्त्याबद्दल ठेविले होते. त्यास तेथील गुंता उरकून दरकूच **सुरंजेस** आलो तेथून मंडले प्रांताचे बंदोबस्ताबद्दल सागराचे सुमारे आलो तो राजश्री **विसाजी गोविंद** कमाविसदार दिम्मत राजश्री **बाळाजी गोविंद** हे भेटीस येऊन निवेदन केले की, **बुंदेलखंडांत** बुंदेले यांनी जमाव करून तमाम ठाणी घेतली एक **सागर** व **हाटे** राहिले त्याजमध्ये **हाट्यास** मोर्चे लाविले आहेत ते घेतल्यानंतर **सागरास** लागतील म्हणजे बुंदेलखंडाचा अमलच उठतो याची साहित्य केलिया मुलुक राहतो नाहीतर नाही यास्तव या प्रांती येऊन **हाट्याचे** मोर्चे कापून काढिले वरकड ठाणी घेऊन मशारनिलेचे स्वाधीन केली याचा मजकूर सविस्तर पेशजी लिहिलाच आहे. सांप्रत राजश्री हिंदुपत राजे याचा वकील सौरस्या निमित्य आला आहे त्यास कमावीसदार मशारनीलेचा व त्याचा तहरह करून देऊन सत्वरच आपले प्रांतास जावयास होईल जाते समयी उत्तम प्रकारे फौजेत ताकीद करून गोसावी याचे मुलुखांत पायमाली सर्वथैव होऊन येणार नाही वरकड वराड प्रांतीचे जफ्तीचा मजकूर तर प्रस्तुत इस्तमालतीचे दिवस आहेत या दिवसांत

जफती जहाल्या इस्तमालतीत खराखना होती यास्तव हे दिवस जहालिया नतर गोसावी याचे आज्ञेप्रमाणेच वर्तणूक होऊन येईल "[१]

या सुमारास **मुधोजी** भोसले याने काही कामगिरी केल्याचे दिसत नाही. भोसल्याच्या पदरचे **बाबूराव कोन्हेर** व **यशवंत कोन्हेर**[२] हे दोघे बधू पानिपतच्या लढाईपूर्वी पेशव्यातर्फे उत्तर हिंदुस्थानात गेले होते. ते **झांशी** येथे बदोबस्त करीत होते. **बाबूराव कोन्हेर** हा **झांशी** येथे राहिला होता. **गणेश संभाजी खांडेकर** या गृहस्थाने पुढे झाशीची मामलत **बाबूराव कोन्हेर** याजकडून घेतल्याचा दाखला आहे. नागपूरकर भोसल्याचा अमल झाशी प्रातावर नव्हता व बाबूराव कोन्हेर हा आधीच नागपुर सोडून परत देशी गेला होता. हा **गणेश संभाजी** पुढे नागपूरकर भोसल्याचेतर्फे कटक प्रातात सुभेदार होता त्याजविषयी माहिती पुढे सविस्तर येईल[३]

जानोजी हा उत्तर हिंदुस्थानातील कामगिरी आटोपून इ स १७६१ च्या जून महिन्यात परत नागपुरास आला.

जानोजीस सेनासाहेबीची सनद (१७६१इ.)—जानोजी व मुधोजी याचा तटा जरी नानासाहेब पेशव्याचे वेळेपासून तुटला होता (१७५७) व जानोजीस पेशवाईची वस्त्रे देण्याचे पेशव्याने ठरविले होते तरी त्या दोघा भावाचे भाडण न थावल्यामुळे त्यास छत्रपतीकडून वस्त्रे मिळाली नव्हती. नानासाहेबाचे मृत्यूनतर माधवराव पेशव्यास पेशवाईची वस्त्रे मिळविण्याकरिता राघोबादादा त्यास घेऊन साताऱ्यास गेला त्याच वेळी त्याने **ताराबाईस** विनति करून जानोजीसहि सेनासाहेब सुभ्याची सनद देवविली[४] (ता ६–८–१७६१ इ)

---

१ का स पत्रे यादी वगैरे ले १८८ (चित्रशाळा)

२ मुजूमदार सरदेसाई म रि मध्य वि. भा. ३ पा. ७१०

३ भाग १० पहा

४ या वेळची दोन पत्रे हल्ली उपलब्ध झाली आहेत त्यापैकी एक पत्र असे — (ता ६–८–१७६१ इ.)

'श्री' श्रावण शु ।। ६ श १६८३.

पु।। राजमान्य राजेश्री जानोजी भोसले सेनासाहेब सुभा यास आज्ञा केली ऐसीजे. पेसजी पासून तुम्हास हुजूरचे पत्री सेनासाहेब सुभ्याचा

पेशव्याचे घरांतील गृहकलह

दादासाहेब पेशव्याची कारकीर्द : निजामाशीं बेबनाव : जानोजी निजामास मिळतो—नानासाहेब पेशवा मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा **माधवराव** यास पेशवाईची वस्त्रे मिळाली. माधवराव त्या वेळी १६।१७ वर्षांचा असल्यामुळे सर्व अधिकार **राघोबादादा**च्या हाती आला. त्या-नंतर लवकरच साताऱ्यास **ताराबाई** ही मरण पावली. ताराबाईने छत्र-पती **रामराजा**स सातारच्या किल्ल्यावर कैदेत टेविले होते. ताराबाईचे जागी छत्रपतीस ताब्यात घेण्याकरिता **जानोजी** भोसले व कोल्हापुरकर **संभाजी** हे उमेदवार होते परंतु पेशव्यानेच छत्रपतीस आपल्या ताब्यात घेतले व गडावरून कैदेतून सोडवून त्यास खाली शहरात आणिले आणि

किताब ल्याहावयाची आज्ञा नव्हती त्यास पुणियाहून हुजूर राजश्री रघु-नाथ बाजीराव व राजश्री माधवराव बल्लाळ सातारियास आले कितेक विनती करणे ते केली राज्याचा कारभार त्याजवरच साहेबी टेविला आहे यास्तव कृपा करून पेशवाईची वस्त्रे राजश्री माधवराव पडित प्रधान यास दिल्ही. निरोप समयी पतप्रधान व रघुनाथ बाजीराव यानी अर्ज करून तुम्हास सेनासाहेब सुभ्याचा किताब मागून घेतला. तुम्ही राज्यातील मातबर सरदार कार्यकर्ते जाणोन साहेबी तुम्हावर कृपाळू होऊन हुजुरचे पत्री ल्याहावयाची आज्ञा करून पत्र लिहविले आसे तरी यदा मोगलाने सोकी करून बिघाडाचा डौल धरला आहे तरी हे आज्ञापत्र पावताच भारी फौजेसुधा जलदीने पडित मशारनिलेस सामील होऊन यवणाचे पारपत्य होये ते करणे येन्हेकडुनच तुमचे सेवेचा मजरा होईल तुम्ही हुजूर दर्शनास याल तेव्हा तुम्हास किताबाचा सिरपावही साहेब कृपा करून देतील तुम्ही आपले चिताचे समाधान निश्चये पूर्वक आसो देणे तुमचे वडीली राज्यात सेवा केली त्याची परिक्षा येदा होईल जाणिजे छ ५ माहे मोहरम सु॥ इसन्नेसीतैन मया व अलफ बहुत काये लिहिणे —सुज्ञ असा.

सदरहू पत्राप्रमाणें दिलेली सनद ऐ. प. ले. ४४३ मध्ये हल्ली छापली आहे.

त्यास मोकळें राहू दिले. नंतर माधवराव पेशव्याने त्यास त्याच्या खास-गत वतनाचा स्वतंत्रपणें कारभार करण्यासहि मोकळीक दिली याप्रमाणें ताराबाईच्या कडक कैदेतून तो मोकळा होऊन त्यास कांहीशी स्वतंत्रता मिळाली

पानिपतचे लढाईपूर्वी **सदाशिवराव**भाऊची व **विश्वासरावा**ची नाना-साहेबास एकसारखी पत्रे येत होती की, सैन्य व पैसा पाठवा. नानासाहे-बाने ४० हजार फौज तयार केली. परंतु ती सर्व पाठवावी तर मागे निजामअली काही गडबड करील ही भीति होती त्यामुळे एक तर निजामाशी गोडी करून त्याला सैन्यासह आपल्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानात न्यावे अगर ते न जमल्यास त्याचेकरिता मागे सैन्याचा बंदोबस्त ठेवावा हे दोन मार्ग होते. नानासाहेबाने दादास निजामाकडे पाठविले व त्यास हिंदुस्थानात चलण्याबद्दल म्हटले, परंतु त्याने उडवाउडवीच्या गोष्टी करून जाण्याचे टाळले नानासाहेबाचे लष्कर उत्तर हिंदुस्थानात गेल्यानंतर राघोबादादास निजामाकरिता मागे ठेवणे भाग पडले, कारण निजाम या संधीचा फायदा घेतल्याशिवाय रहाणार नाही ही खात्री होती. उद्-गीरच्या स्वारींत आपला गेलेला मुलुख परत मिळविण्याची खटपट निजाम जरूर करील हे दिसतच होते व त्याप्रमाणे त्याचा रोख पाहून राघोबा-दादाने निजामावर चाल करून **मेदकचे** बाजूस त्याच्या दोन तीन चक-मकीहि झाल्या.

निजामाची पुण्यावर स्वारी : उरळीची मोहीम–(इ स. १७६१)— नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्यूनंतर निजामअलीस जास्तच हुरूप आला व त्याने बेदर व औरंगाबाद येथे लढाईची तयारी चालविली इ. स १७६१ चे पावसाळ्यानंतर त्याने पन्नास साठ हजार फौज जमवून पुण्याच्या रोखाने चाल केली व जाताना रस्त्यात **कायगावटोंके** येथील देवालयाचा विध्वंस केला व त्याच्या सैन्यातील मुसलमान शिपायानी व सरदारानी तर त्याबद्दल मोठा उत्सव केला, परंतु या त्याच्या मूर्ख-पणाच्या कृत्याने त्याच्या सैन्यांतील मराठे सरदार चिडून गेले व ते त्याचे लष्कर मोडून निघून गेले. त्यातच प्रसिद्ध धनाजी जाधवाचा नातू व चंद्रसेन जाधवाचा मुलगा **रामचंद्रराव जाधव** हा निजामास सोडून पेशव्यास

येऊन मिळाला. तो थोडे दिवस पेशव्याकडेसच होता. इकडे **राघोबा**दादाने-हि मराठी सैन्य जमवून **निजामअल्लीवर** चाल केली व दोन्ही पक्षांच्या चकमकी झाल्या. ही मोहीम **उरळीची स्वारी** या नावाने प्रसिद्ध आहे. या चकमकीचे वर्णन नारो शंकराचा पुतण्या विश्वासराव याने ता २०-१२-१७६१ च्या पत्रात केले आहे [१]

या लढाईत जानोजी भोसला हा प्रथम सात आठ हजार फौजेनिशी राघोबादादास मिळाला होता व तो **चांभारगोंद्याच्या** लढाईत हजर होता असे वरील वर्णनावरून दिसते निजामाचाहि प्रयत्न जानोजीस फोडण्याचा चालूच होता शेवटी जानोजीने त्याच्या नेहमीच्या रीतीप्रमाणे राघोबादादाकडून आपला फायदा करून घेण्याकरिता करारमदार करून घेतले राघोबादादाकडे त्याने ता १-८-१७६१ [२] रोजी पाच कलमाची एक कलमबदी (अ प्र) पाठविली.

राघोबादादाने ही कलमे कबूल केली. कारण मोगलाचे जानोजीस फोडण्याचे प्रयत्न यशस्वी होण्याचा संभव आहे असे त्यास समजले. या यादी-नतर बोलणेचालणे होऊन पक्की कलमबदी ११ कलमाची राघोबादादाने पेठण मुक्कामाहून मजूर करून जानोजीकडे पाठविली. (ता ३१-१०-१७६१ कार्तिक शु।। ८ शके १६८३) [३] ती अशी --

१ ऐति पत्रव्यवहार पान ७८

२ छ १ सफर इसने मीतैनमया व अलफ (भाद्रपद)

३ वरील मिति छापील पुस्तकात दिली नाही, परतु सदरहू कलम-बंदीची एक विश्वसनीय नक्कल आम्हास मिळाली, तीत वरील मिति दिली आहे ऐ पत्रव्यवहार ले १०२ यात दिलेली मिती चुकीची आहे राक्षसभुवनच्या लढाईपूर्वी राघोबादादाने ऑगस्ट (१७६३) जानोजीस फोडले त्या वेळची ही यादी असावी अशा समजुतीने ती तारीख घातली आहे. वरील कलमबदीच्या शेवटी खालील मजकूर आहे, तो छापील प्रतीत नाही.

"वीसा पचवीसा कोसा अलीकडे यावे व वराडची जफ्ती करावी. येणेंप्रमाणे लवकर करावे. फौज जी जमा जाहाली असेल तितक्याशीच लवकर हुजूर यावे. नावाचे सलाबतीनेच बहुत काम होईल यास्तव जलद यावे. बाकी फौज येतच आहे. . छ. २ रबिलाखर सु।। इसन्ने. कार्तिक मास मु।। पैठण गंगातीर."

जानोजीचा दहा लक्षाचा रोखा पेशव्याजवळ होता तो माफ करावा मुधोजीचा पधरा लक्षाचा मुलूख जानोजीस ावा. मुधोजीचे कर्ज जानोजीने द्यावे मोगल दरोबस्त बुडातयावर त्याचा वऱ्हाडचा मुलूख जानोजीस द्यावा पेशव्याचे दिल्लीचे वकिलाबरोबरच भोसल्याचाहि एक वकील रहावा, परतु त्याने पेशव्याचे वकिलामार्फत जाबसाल करावा गगथडी प्रातात जानोजीचा घासदाण्याचा हक्क होता, परतु तो मुलूख सरकारात आला, त्याचे बदली वऱ्हाडचे सरदेशमुखीचा ऐवज भोसल्यास द्यावा पटणे मुधोजीकडे आहे ते जानोजीस द्यावे. पेशव्याने जानोजीचे भावाबदाचा पक्ष धरू नये. एकमेकाचे सरदार एकमेकाने ठेवू नयेत वगैरे.

वरील चकमकीनतरसुद्धा निजाम पुण्याजवळ उरळीपर्यंत चाल करीत आला व पुणे शहर सुद्धा गडबडले तेव्हा मात्र मराठे सरदारानी निरनिराळ्या बाजूनी निजामाच्या सैन्यावर हल्ले करून त्यास बेजार केले व त्याचेभोवती वेढा देऊन त्यास त्यात कोडले. तेव्हा त्याच नाइलाज होऊन त्याने तहाचे बोलणे लाविले या वेळी निजाम आयताच हाती सापडला आहे तर त्याचे अजीबात उच्चाटन करून त्याचे सर्व राज्य घ्यावे व दक्षिणेतून हा काटा काढून दक्षिण मोकळी करण्याचा मराठेशाहीचा सकल्प सिद्धीस न्यावा असा सर्व मराठे सरदाराचा आग्रह होता. त्यात मुख्य **रामचंद्रराव जाधव, गोपाळराव पटवर्धन** व **बापूजी नाईक** हे होते. निदान उद्गीरच्या लढाईतून वाचलेला त्याचा बराचसा मुलूख तरी घेऊन त्यास पूर्णपणे निर्बल करावे असे त्याचे म्हणणे होते, परन्तु **राघोबादादानें** सखाराम बापूच्या सल्ल्याने निजामाशी तह केला त्यांत त्याचा मुलूख मुळीच न घेता उलट पूर्वी उद्गीरच्या लढाईंत मिळालेला २७ लक्षाचा मलूख **राघोबादादानें निजामास** परत दिला यामुळे सर्व मराठे सरदार **राघोबादादा** व **सखारामबापू** याचे विरुद्ध चिडून गेले **सखारामबापू** याने निजामाकडून काही लुचपत घेतली असावी व **राघोबादादानें** त्याच्या भोळसट स्वभावास अनुसरून अगर पुढे मागे पुतण्याशी बिघाड झाल्यास निजाम हा आपल्या उपयोगी पडावा या हेतूने, असा तह

केला असावा असा संशय येतो एकंदरीत राघोबादादाचे हे कृत्य निवळ आत्मघातकीपणाचे झाले यात संशय नाही

गृहकलह—**राघोबादादाच्या** या वर्तनामुळे **माधवराव** पेशवा व त्याची आई **गोपिकाबाई** याचेहि मन **राघोबादादावरून** उडाले व त्यांतच **आनंदीबाई** व **गोपिकाबाई** याजमधील भाडणाची भर पडून गृहकलहास सुरवात झाली.

या गृहकलहाचा शेवट असा झाला की, चुलतेपुतण्याचे उघड उघड **दोन** पक्ष होऊन दोघाच्या उघड उघड लढाया सुरू झाल्या राघोबादादाचे म्हणणे राज्याची अर्धी वाटणी आम्हास द्यावी अल्पवयी माधवरावाने पुष्कळ समजावून पाहिले परतु राघोबादादा आपला हट्ट सोडीना. त्याने व सखारामबापूने निजामाची मदत मागितली. नुकत्याच झालेल्या तहात **राघोबादादानें निजामास** उपकृत करून या गोष्टीचा पाया घालून ठेविलाच होता व निजामहि हीच संधि पहात होता **निजामानें** राजे **विठ्ठल सुंदर** व औरगाबादेचा सुभेदार **मुरादखान** यास फौजेसह **राघोबादादा**-बरोबर पाठविले व **राघोबादादा** त्या सैन्यासह पुण्याकडेस चाल करून निघाला निजामअलीने स्वत हि मागाहून येण्याचे कबूल केले जानोजी भोसले हाहि वऱ्हाडात सैन्यासह येऊन पोहचला होता व तोहि **राघोबादादास** मिळतो की काय अशी शका येऊ लागली होती.

आळेगांवची लढाई—ता ७ नोव्हेबर १७६२ इ रोजी **घोडनदीवर** व त्याचे पाचवे दिवशी **आळेगांव** येथे दोन्ही सैन्याच्या लढाया झाल्या **राघोबादादानें** व **सखारामबापूनें माधवरावाच्या** सैन्यातहि फितूर केला होता, त्यामुळे त्याच्या पक्षाच्या काही फितुरी सरदारानी ऐन वेळी पळ काढला या लढाईत १८ वर्षे वयाच्या तरुण **माधवरावानें** मोठा पराक्रम केला. परतु त्याचा पराजय होऊन त्यास **भीमेच्या** पलीकडे पळ काढावा लागला **राघोबादादानेंहि भीमा** उतरून पेशव्यास गाठले माधवरावाच्या फौजेस दोन दिवसाचा उपवास पडला होता व खुद्द पेशवाहि तापाने आजारी पडला होता त्याने राहिलेल्या सरदाराशी सल्लामसलत करून असे ठरविले की, घरचा बखेडा जास्त वाढवन मोगलासारखा परशत्रु घरात शिरू देण्यापेक्षा राघोबादादाशी समेट करून त्याच्या

स्वाधीन व्हावे हे बरे. त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी माधवराव राघोबादादाकडे जाऊन त्याचे स्वाधीन झाला व राज्याचा सर्व कारभार राघोबादादाने करावा असे त्याने कबूल केले वरप्रमाणे चुलत्यापुतण्याचा समेट झाल्यानतर निजामअल्ली हाहि मागाहून तेथे येऊन पोहोचला व त्यास मराठी राज्यात हात शिरकविण्याची आपली संधि गेल्याबद्दल वाईट वाटले. परतु समेट झाल्याबद्दल वरकरणी आनद दाखवून आपल्या कामगिरीचे बक्षीस राघोबादादापाशी त्याने मागितले.

राघोबादादाने निजामअल्लीस त्याचे मदतीबद्दल ५१ लक्षाचा मुलूख व दौलताबाद, शिवनेरी, असीरगड व अहमदनगर हे किल्ले देण्याचे कबूल केले होते या तहास **पेडगांवचा तह** असे म्हणतात परतु पुढे लवकरच निजामअल्लीचा व राघोबादादाचा बिघाड झाल्यामुळे दौलताबादचा किल्ला खेरीज करून या तहातील मुलूख निजामाचे ताब्यात दिला गेला नाही

राघोबादादाचा कारभार व पेशव्याविरुद्ध कट—राघोबादादाने माधवरावास अटकेत ठेविले व माधवरावाच्या बाजूस असलेल्या सर्व सरदारांना व मुत्सद्यांना त्रास देणे सुरू केले त्या सर्वांची पिढीजाद कामे त्याने काढून आपल्या पक्षाच्या मडळीस दिली मिरजकर गोपाळराव पटवर्धनाला पळावयास लावून मिरजेचा किल्ला तोफा लावून राघोबादादाने घेतला व **गोपाळराव** पळत होता त्याजवर हल्ला करून त्याचा पराभव केला त्यामुळे गोपाळरावाने निजामाकडे पळून जाऊन त्याचा आश्रय धरिला याचप्रमाणे दादाविरुद्ध रुष्ट झालेले **भवानराव प्रतिनिधी**, यमाजी शिवदेवाचा मुलगा **समाजीबावा**,[1] **पिराजी नाईक** निवाळकर हेहि मराठे सरदार मोगलाकडेच जाऊन मिळाले.

इतके झाल्यावर निजामाच्या मनात मराठी राज्य जिकून आपल्या घशात घालण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली व त्याचा दिवाण विठ्ठल सुदर[2]

१ याचे नाव सदाशिव यमाजी हा विठ्ठल सुदर याचा व्याही होता. सरदेसाई म रि म वि ८ पान १८८

२ हाहि नागपूरच्या दिवाकरपंताप्रमाणेच त्यावेळच्या ३॥ शहाण्यापैकी एक असा समजला जात असे निमरा शाहणा सखारामबापू व अर्धा शहाणा

याने या सर्व मडळीचा बहुमान करून त्याना ठेवून घेतले व मदत देण्याचे कबूल केले.

नवीन आशा दिसू लागताच निजामाने **पेडगांवचा तह** पाळण्याचे सोडून दिले व राघोबादादानेहि निजामाकडे आपल्याविरुद्ध चाललेल्या तयारीकडे पाहून त्या तहातील मुलखाचा ताबा निजामास दिला नाही **रामचंद्रराव** जाधव हा मराठा सरदार निजामाकडून निघून पेशव्याकडेस आला होता त्यास **राघोबादादानें** त्याचे वडिलाचे सेनापतिपद दिले होते परतु त्या पदाबरोबरच गुजराथ प्रात देण्याचे कबूल केले होते तो न दिल्यामुळे तो नाखूष झाला व लौकरच परत निजामाकडे जाऊन मिळाला

पेशवाईविरुद्ध निजामाकडेस हा जो प्रचड व्यूह जमला होता त्यातच **जानोजी** भोसल्यास ओढण्याकरितां **गोपाळ**राव पटवर्धन, **गमाजी बाबा** वगैरे मंडळीने प्रयत्न केला राघोबादादाने मिरजेस वेढा दिला होता त्यावेळी आपणास सैन्याची मदत करण्याकरितां **गोपाळ**रावाने जानोजीस म्हटले व त्याने कबूलहि केले. परतु त्याच्या नेहमीच्या धरसोडीच्या स्वभावाप्रमाणे पेशव्याशी उघड उघड वैर करण्याचा त्याच्या मनाचा

नाना फडणवीस. कारण त्यास लढाईचे ज्ञान नसून तो नुसता मुत्सद्दी होता. या त्रयीस " सख्या देवा विठ्ठला" असे म्हणत असत. विठ्ठल सुदर यजुर्वेदी देशस्थ ब्राम्हण असून मूळचा सगमनेरचा राहणारा. आडनाव परशुरामी होते. तो वऱ्हाडातहि राहिलेला होता व वऱ्हाडातूनच तो अकोट, आडगावाकडून हैद्राबादेस जाऊन तेथे त्याने नाव काढले. सकळकळे म्हणून कोणी प्रसिद्ध ज्योतिषी जळगाव जामोदच्या बाजूस होता त्याचेकडून मुहूर्त पाहून तो हैद्राबादेस गेला पुढे तो लौकिकास चढल्यानतर सकळकळे यासी कृतज्ञता बुद्धीने वागे अशी आख्यायिका आहे. हा मोगलाईत प्रसिद्ध मुत्सद्दी **रामदासपंत** याचे मार्फतीने प्रथम निजामअलीजवळ नोकर राहिला. व निजामअलीस हैद्राबादची गादी मिळविण्याचे कामी याचा फार उपयोग झाला. तो मुत्सद्दी असून सेनापति होता. **विठ्ठल सुंदर** यास **राजेबहादूर** व प्रतापवत असा किताब असे. विठ्ठल सुदराचे घराणे हल्ली ' राजा गणेश ' या नावानें हैद्राबादेस ओळखिले जाते.

निश्चय अद्याप झाला नव्हता. त्यामुळे त्याने आपले सैन्य तिकडे पाठविले नाही तरी तो निजामाच्या कारस्थानात सामील झाला होता व बाह्यात्कारी पेशव्याशीहि सूत दाखवीत होता. ही धरसोडीची वर्तणूक त्याने यापुढेहि कायम ठेविली व कधी निजामाकडेस तर कधी पेशव्याकडेस याप्रमाणे वेळोवेळी मिळून त्याने आपली पूर्ण फजीती करून घेतली हे पुढे दिसून येईल.

मागील वर्षी (१७६१) निजामाने **टोंके** क्षेत्राचा विध्वस करून पुण्यावर चाल केली त्या वेळीहि राघोबादादाने जानोजी भोसल्यास मदतीस बोलाविले असता त्याने मदत करण्याची टाळाटाळच केली व कर्नाटकच्या स्वारीतहि **हैदरअल्ली** व **निजाम** याच्याशी पेशव्याविरुद्ध मिळण्याचा जानोजीचा खटाटोप चालूच होता. ही बातमी राघोबादादास समजली नव्हती असे नाही, त्याचे वकील व हेर भोसल्याचे स्वारीत व निजामाकडेसहि असून ते त्यास जानोजीचे निजामाकडेस सूत्र आहे, ही बातमी कळवीत होते. इ स १७६२ मध्येहि त्याचा हाच धरसोडीचा प्रकार चालू होता, परन्तु तो राघोबादादाचे पत्रास जबाब देतच होता व त्याचेकडून आलेल्या वकिलासहि थापा देतच होता की, आमचा विचार तुमचेविषयी निर्मळच आहे व आम्ही तुमच्या मदतीस सैन्यासह येतच आहो या वेळेस जानोजी-ना मुक्काम गगथडीतच होता

जानोजीतर्फे त्र्यंबकजीराजे भोसले हा **महिपतराव चिटनविसास** एका पत्रात लिहितो..–

" तुम्ही व राजश्री दादासाहेबी कितेक अर्थ लिहिला त्याप्रमाणे राजश्री सेनासाहेबसुभा यासी बोलाविले. यास निलमात्र याचा अर्थ राजश्री दादा साहेबासी दुसरा नाही तुमचे लिहिल्यावरून आमची रवानगी करून पाठविली असे सत्वरीच येऊन पोहोचतो या समयी हे सरदारी तुमची जाणोन साहित १ करणे. सरदारीत काही तावद राहिली नाही सर्व प्रकारे हे सरदारीची उभार ी राजश्री दादासाहेबी करावी उचित असे आम्ही पत्रामागेच येत असो "(ता.२०–७–१७६२)

तसेच **राघोबा**दादाने जानोजीस आणण्याकरिता तीन पतके व **रामाजी बल्लाळ नावाचा** वकील पाठविला. जानोजी ता. १४–११–१७६२ रोजी

दादास लिहितो की, "पतके **ऊगांव**चे मुक्कामी येऊन भेटली व आम्ही **पाचवडीस** मुक्कामास आलो. दरमजल सत्वरच गोसावी याजवळ पोहचतो " **रामाजी बल्लाळ** हाहि जानोजीच्या स्वारीतून जानोजीने सांगितल्याप्रमाणे राघोबादादास पत्रे लिहीतच होता की, जानोजी लवकरच दादास येऊन मिळतो. **राघोबा**दादाहि या वेळेस **पैठण**चे बाजूसच होता व जानोजीस निकडीची पत्रे पाठवीत होता. मोगलाचे लष्कर **नेवाशा**-जवळ होते (नोव्हेंबर १७६२). राघोबादादाने निरनिराळ्या तऱ्हेने जानोजीस लिहिले, मोगलाने "टोके व देवस्थानचा हिंदुधर्म उच्छेद आरंभिला. याज करिता मोगलाचा निपात करणें जरूर याचे येणे लवकर न होय." दादाने रागाची पत्रे लिहिली; परतु दादाचे व जानोजीचे दोघाचेहि तळ पैठण व नगर याचे दरम्यान एकमेकांपासून फार दूर नसतानाहि कधी मृत्युयोग तर कधी आजारीपण या सबबीवर जानोजीने दादास मिळण्याचे टाळले

इकडे **जानोजी** व **निजाम** यांचेमध्ये खलबते चालूच होती. **गमाजी बाबा** हा दरम्यान दोघामध्ये बोलणे करीत होता. या कटाचा निष्कर्ष असा होता की, या सर्वांनी मिळून पेशव्याचा मोड करून **साताऱ्याला** जाऊन **भवानराव प्रतिनिधी** व **गमाजी** याच्या साह्याने छत्रपती **रामराजाला** गादीवरून काढून **जानोजी** भोसल्यास सातारच्या गादीवर बसवावे, निदान जानोजीची छत्रपतीचा पालक व सर्वाधिकारी म्हणून तरी स्थापना करावी राघोबादादाने काढून घेतलेली जुन्या कामदाराची कामें त्याची त्यास परत द्यावी. निजामास २० लक्ष रुपये खंडणी द्यावी व जितका नवीन मुलख व खडणीचा पैसा मराठ्यास मिळेल त्यात शेकडा ६० निजामास द्यावा व ४० जानोजीने घ्यावा.

या सर्व गोष्टीस **जानोजी** कबूल झाला; परतु निजामअली हाहि मोठा राजकारणी व दुटप्पी मनुष्य होता. जानोजीशिवाय दुसरेहि सावज हाती असावे म्हणून व पेशव्याविरुद्ध पूर्वीच असलेला एक शत्रु जागृत करून ठेवावा म्हणून **निजामानें कोल्हापुरकर संभा**जीची बायको **जिजाबाई** इला पत्र लिहून तीच लालूच दाखविली व याप्रमाणे पेशव्याविरुद्ध जगी कट तयार झाला.

एवढी तयारी झाली असतांना सुद्धां **जानोजी राघोबा**दादास "आम्ही तुम्हास लवकरच येऊन मिळतो" अशा थापा देतच होता. **दादास**हि वरील सर्व बातम्या समजतच होत्या. ता. २४–११–१७६३ रोजी पेशव्याचा वकील **रामाजी बल्लाळ** हा दादास लिहितो की, जानोजीनें मुधोजीची रवानगी पेशव्याकडे केली आहे व आपण आजारीपणामुळे मागे राहिला आहे.

परंतु जानोजी लौकरच **परळी** येथे सैन्यासह आला व तेथे **गमाजी** बाबा हा जानोजीस येऊन भेटला व त्याने जानोजीचे मन निजामास मिळण्याबद्दल वळविले.

शेवटी **गमाजी**बाबाच्या मध्यस्थीने असे ठरले की, जानोजीने निजामाची समक्ष भेट घ्यावी व सर्व गोष्टी निश्चित कराव्या पेशव्याचे वकील **व्यंकटराव मोरेश्वर** व **रामाजी बल्लाळ** यानी **जानोजी** व **दिवाकरपंत** याची भेट घेऊन त्याना या राज्यघातकी कटात सामील न होण्याबद्दल पुष्कळ सागून पाहिले, परतु त्याचा उपयोग झाला नाही. शेवटी **कलबुर्ग्या**जवळ **जानोजीची** व **निजामाची** भेट झाली व त्याचे विचार पक्के ठरले (ता. ९–२–१७६३) पेशव्याचे वकील **रामाजी बल्लाळ** व व्यंकटराव मोरेश्वर यानी वरील प्रकाराबद्दल सविस्तर माहिती दादास कळविली. **रामाजी बल्लाळ** भीमातीर अब्दलपूर मुक्कामाहून फेब्रुवारी १७६३ मध्ये लिहितो—

"राजश्री जानोजी भोसले सेनासाहेबसुभा याणी वराडातून राजश्री माणको शकर व गणेश तुकदेव स्वामीकडे रवाना करून आपण फौजसुद्धा घासदाणा घेतघेत परलीपर्यंत आले. तेथे राजश्री सदाशिव[1] यमाजी नबाबाकडून येऊन भेटले. तदनतर नवाबाकडे जावयाचा निश्चय करून छ **२५ रजबीं[2] कलबर्ग्यानजीक याच्या व नबाबाच्या भेटी** जाहाल्या तेच दिवशी दाहा बारा कोसाची मजल करून भीमेवर येऊन देखील नवाब उतरले दुसरे दिवसी तेथे मुकाम करून हे नवाबाच्या डेरियास गेले तेथें निश्चय केला की सातारीयापर्यंत जाऊन राजश्रीची भेट घ्यावी. सरकारकुनाची घालमेल जाली आहे ते ज्याचे धदे त्याचे स्वाधीन करावे व पहिला

१. गमाजीबावा. २. ९ फेब्रु. १७६३.

मोगलाकडे मुलूक भीमेपल्लीकडील होता त्याप्रमाणे त्याणे घ्यावा. चौथ सरदेशमुखी स्वराज्यांतील पेशजी तह आहे त्याप्रमाणे करार करावा **पेशवे चालून आले तर युध्य करावें.** जसी निकड येईल तसी सोसून जाहाला करार सेवटास न्यावा. याप्रमाणे करारी करून तेथून मजल दर-मजल मुकाम मजकूर पर्यंत आले. आज नवाब याच्या डेरीयास येणार यास्तव येथे मुकाम आहे. राजश्री माणकोशकर व गणेश तुकदेव नवाबाच्या भेटी अगोदर दोन दिवस येऊन पोहोचले त्याणी स्वामीकडील जो मजकूर करून आले असतील तो यास सर्व सागितलाच असेल.मागती येथून या उभयताची रवानगी स्वामीकडे होणार आहे परलीवरून मोगलाकडे जावयाचा याचा निश्चय जाहाला ते वेळेस व्यकटराऊ मोरेश्वर व सेवक उभयता सेनासाहेबसुभा याजकडे जाऊन पुसिले की तुम्ही राज्यातील चाकर श्रीमतास जाऊन सामील व्हावे ते न करिता मोगलाकडे जातां उचित नाही याचे पर्याय कितेक बोलिलो. त्याणी उत्तर दिल्हे की यदा पैका पदरी नसता पचवीस हजार फौज धरली ते श्रीमताच्याच कार्यानिमित्य. त्यास त्याणी मोगलासी सलूख करून राजश्रीस राज्यी बसऊन आपले अर्थ सिधिस नेले. आमचा अव्हेर केला. याउपर इतकी फौज जमा केली याचा परिणाम आम्हांस काही तरी केला पाहिजे. यास्तव मोगलास जाऊन भेटतो; मग जे ईश्वरइच्छेने घडेल ते प्रमाण भाषण केले. त्याउप्पर दोन दिवस जाहाले; मागती राजश्री दिवाकरपंत व खासा सेनासाहेब सुभा यास सागितले की नबाबाचा मनसुबा काही माघारे फिरावयाचा नव्हता. तुम्ही सामील जाहाला म्हणून तुमच्या बलावर हे चालतात. मऱ्हाटे राज्य आहे म्हणून तुम्हास नबाब मानितो. मग याप्रमाणे तुमची मान्यता राहील की काय? तुम्हास सरंजाम पाहिजे तर श्रीमतास द्यावयास अशक्य आहे यैसे नाही. जे गोष्टी सध्या तुम्ही योजिली याणे परिणाम शुध तुमचा नाही. दूरवर दृष्टी देऊन पाहोन जे कर्तव्य ते करावें; यैसे फारच निषेध करून बोलिलो. त्याचे उत्तर आम्हास श्रीमतासी विरोध करून आपले राज्य बुडवणे नाही परिणाम काय करितो तो उगेच राहून पाहाणे यैसे म्हणतात."

तसेच दुसरा वकील व्यकटराव मोरेश्वर हाहि लिहितो[१] "येथील वर्त-

१ सदरहु ले. १३७

मान राजश्री माणको शकर व राजश्री गणेश नुकदेव यास वराडातून स्वामी-
कडे रवाना केले आणि कूच दरकूच गगातीरास घासदाणे घेत आले राजश्री
जानोजी भोसले सेनासाहेबसुभा गगा उतरून आलीकडे परलीच्या मुक्का-
मास आले तेथे राजश्री गमाजी येमाजी मोगलाकडून आले. त्याणी मस-
लत दिल्ही की मोगलाकडे जावे, सर्व मनसबे सिधीस जातील तेव्हा
याणी कूच करून तेरा कोस आले ते दिवशी राजश्री गमाजी बल्लाल व
नवक,राजश्री सेनासाहेब सुभा व राव दिवाकरपत याजकडे गेलो आणि पुसले
की तुमचा व श्रीमताचा स्नेह येक मसलत येक्या राज्यातील राहणार आणि
आवधाकडे जाणार हे काये ? तेव्हा त्याणी सागितले की आम्ही येथून
उभयेता वकील पाठविले पत्रे वरचेवर पाठवितो परतु जासुदास जाब
मिलत नाही मन मानेशी भाशने बोलतात येदा आम्ही पचवीस तीस
हजार फौज ठेविली ती पेशव्याच्या कामावर पडावी यास्तव ठेविली,
त्याणी आमची हेलसाड केली तेव्हा या फौजेस रुपया तर पाहिजे, रुपया-
वांचून फौज कसी फिटेल याजसाठी तजवीज करून पाहतो यैसे बोलले
आणि गमाजी बावाजी लाव लाव मजली करून घेऊन आले मोगलाने
भीमातीरीहून कूच करून कलबर्गीयापुढे सुल्तानपूर आहे तेथे जाऊन
मुकाम केला मोगल सेनासाहेबसुभा याचे रोखे पधरा कोस आला सुल-
तानपुरावर भेटी जाल्या तेच रोजी कूच करून भीमातीरावर येऊन मुकाम
केला छ २५ रजबी बुधवारी तेथे दोन मुकाम करून मसलत ठराऊन
भीमातीरेच आज छ ४ साबानी मुकाम आबदुलपुरी केला. मोगलाची व
सेनासाहेबसुभा याची आणभाश क्रियाप्रमाण जाली व प्रनिनिधीचीहि जाली
की स्वामीसी विरोध परिछिन करावे, मग जे होईल ते सुखरूप हो.
त्याणी राजा आमचे इतेलीया वेगला का बसविला व पदे कैलासवासी
याणी दिल्ही होती ती दूर करून दुसऱ्यासी दिल्ही. राजश्रीचे केले याणी
मोडले हे आनुचित केले. पूर्ववतप्रमाणे जे चालत आले आहे त्याचप्रमाणें
चालावे व नबाब आसफज्याचे वेलेस ज्याप्रमाणे तह चालत आला आहे
त्याप्रमाणे चालावे. साल दरसाल कजिये नसावे, चौथ सरदेशमुखी वाजवी
घ्यावी याप्रमाणे मोगलाचा मनसबा आहे. केवल निकरच करावा हेच
दिसते. दुसरा प्रकार येकदर दिसत नाही. दुसरे स्वामीकडून राजश्री

माणको शंकर व गणेश तुकदेव पत्रे घेऊन आले. तेहि राजश्री सेनासाहेब-सुभा व राजश्री दिवाकरपंत यासी बोलत असतात उभयेता वकिलासी मागती बोलून स्वामीकडे रवाना करावे यैसे दिसते स्वामीस कलावे. येथे आज सध्या फौज नवाबाकडील चालीस पचेचालीस हजार व भोसले कसरेकम लोक तीस हजार व तोफखाना मोगलाकडील येकसे तीस जरब आहेत व भोसलियाकडील तोफा वीस आहेत, गाडदी सात आठ हजार व भोंसलीयाकडे दोन हजार याप्रमाणे फौज आहे,"

जानोजीने वरील दोघांजवळ आपण पेशव्याविरुद्ध वागण्यास का तयार झालो याची जी कारणे दिली आहेत ती किती पोकळ होती व खरी कारणें निराळीच होती हे सहज दिसून येईल.

जानोजी निजामास मिळाल्याचें वर्तमान राघोबादादास समजल्यावर त्याने जानोजी भोसल्यास धमकीचे पत्र लिहिले त्यात तो म्हणतो,

" तुम्ही या राज्यातील मातबर सरदार ज्या गोष्टी राज्यास उपयोगी त्या तुम्ही कराव्या, व तुमचे वडील व तुम्ही करीत आले, ऐसे असता कोती अदेशी करोन नबाब निजामअलीखान यास जाऊन भेटला, बिघाडाचा प्रकार केला ये गोष्टीत कोणता नफा पाहिला आहे ? ही कर्मे मातबरा-योग्य नव्हेत, क्षुद्रानी करावी; ते (आ) चरण तुम्हाकडून जाले आपण कोण, करितो (काय) हे न पाहिले. तुमच्या वडीलानी या राज्यात (श्र) मसाहस करोन राज्याच्या वृधीस * * * करून दौलत मेलविली त्याचे वशज तुम्ही * * * (निजामा)स मिलोन इकडील नुकसानी इच्छिता * * * कडून खानदानास शब्द लावितात. असो ज्या * * राज्यात दौलत मेलविली, मातबर पदवीस पा(वला) त्याच राज्यावरी फिरल्या परिणाम लागोन उतम फले प्राप्त होणे कळतच आहे थोडक्याच रोजात वर्तणुकीनुसार फलप्राप्ति होईल."

निजाम व भोंसले यांची पेशव्यावर स्वारी—निजामाकडेस त्याच्या स्वतःच्या सैन्याशिवाय पेशवाईतील **मोरोबा फडनवीस**,**सदाशिव रामचंद्र** (रामचंद्रबाबा शेणवी याचा मुलगा), **भवानराव प्रतिनिधी**, गोपाळराव पटवर्धन मिरजकर, **जानोजी भोंसले** व **पिराजी निंबाळकर** वगैरे सर-

दार आपापल्या सैन्यासह होते. **राघोबादादाकडे मल्हारराव होळकर** व **दमाजी गायकवाड** हेच सरदार राहिले. निजामाकडील फौज प्रचंड जमली. त्या मानाने पेशव्याकडे फौज हलकी होती, परंतु या वेळेस तरुण पेशवा **माधवराव** याने आपली तडफ चांगलीच दाखविली व आपल्या पदवीचा व वजनाचा उपयोग करून त्याने राहिलेले लहानमोठे सर्व सरदार एकत्र केले त्याचप्रमाणे **सखारामबापू** यानेहि आपले वजन व बुद्धिकौशल्य खर्च करून व प्रसंगाचे महत्त्व ओळखून लहान मोठे सर्व सरदार एक केले या सर्वांनी आपले पूर्वीचे रागद्वेष विसरून एकजुटीने २५ हजार फौज जमा केली. परंतु मोगलाकडेस या प्रसंगी १ लाख फौज व जबरदस्त तोफखाना जमला होता. तेव्हा समोरासमोर लढाई देऊन आपला निभाव लागणार नाही, म्हणून गनिमी काव्याने आपण लढाई करावी असे **नारोशंकर** व **विंचूरकर** या सरदारांनी सुचविल्याप्रमाणे **राघोबादादानें** ठरविले निजाम हा **भीमेच्या** कांठाने आपल्या प्रचंड सैन्यासह **पुण्याच्या** रोखाने निघाला व लढाईस काही तरी निमित्त पाहिजे म्हणून त्याने पेशव्याकडेस आपल्या मागण्या कळविल्या त्या अशा —

" प्रतिनिधी व त्यांचे मुतालिक (**भवानराव** व **गमाजी बाबा**), **गोपाळराव पटवर्धन, पिराजी नाईक निंबाळकर** यांच्या जहागिरी व किल्ले तुम्ही घेतले आहेत ते त्यांचे त्यास परत द्यावे, **जानोजी** भोसल्यास आणखी नवीन जहागीर द्यावी, भीमेअलीकडे जितके तुमचे राज्य आहे ते सारे तुम्ही आम्हास द्यावे शिवाय तुमच्या राज्यातील कित्येक बळकट किल्ले आहेत ते आमच्या स्वाधीन करावे व आम्ही नेमू तो कारभारी करून त्याच्या सल्लामसलतीने राज्यकारभार चालवीत जावा. इतके तुम्ही करीत असाल तर तुमचे आमचे सख्य राहील. तसे करावयाचे तुमच्या मनात नसल्यास आम्ही तुम्हावर चालून येतच आहो. आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणे तुम्हास करावयास लावू "[1] हा उद्दामपणाचा निरोप येताच दादास समजले की, आता लढाईशिवाय गत्यंतर नाही समोरासमोर लढणें शक्य नसल्यामुळे त्याने मोगलाच्या राज्यात जाऊन लुटालूट करण्याचा निश्चय केला व त्यामुळे मोगल आपल्या पाठीवर येऊन आपल्या राज्याचें

---

१ खरे प्रस्तावना पा. २२

व राजधानीचे रक्षण होईल व शत्रूचा मुलूख दोन्ही लष्कराच्या पायमल्लीमुळे उध्वस्त होईल या जुन्या मराठ्याच्या रीतीचा त्याने अवलंब केला. जमलेल्या सैन्यासह औरंगाबादेकडे व तेथून **जानोजी** भोसल्याच्या वऱ्हाडातील मुलुखात धुमाकूळ घालण्याकरिता तो **औरंगाबादेकडेस** निघाला. त्याचप्रमाणे **मल्हारराव** होळकर हा खानदेशात चादवड येथे होता, त्यास परभारे **औरंगाबादेकडेस** आणण्याकरिता दादाने **विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर** यास पाठविले तसेच **दमाजी गायकवाड** यासहि आणण्याकरिता माणसे रवाना झाली. राघोबादादाने नगर मार्गाने लांब लांब मजला मारीत **औरंगाबादेवर** हल्ला केला व तटाबाहेरील पुरे जाळून लुटून फस्त केले. शहरावरील हल्ला शहरवाल्यांनी परतविला परंतु यापुढे निभाव लागणार नाही असे पाहून तेथील सुभेदार **मुरादखान** याने दादास २ लक्ष रुपये खंडणी देऊन परतविले व दादाने **जानोजी** भोसल्याचा मुलूख लुटण्याकरिता वऱ्हाडाकडेस चाल केली.

रामचंद्र जाधव हा जरी मोगलाकडेस जाण्याच्या बेतात होता तरी अद्याप पेशव्याच्या सैन्याबरोबरच होता **औरंगाबादेकडेस** मुक्काम असताना **राघोबादादा**वर एका मारेकऱ्याने वार केला, परंतु दादास थोडीशी जखम होऊन तो गारदी मारेकरी पकडला गेला. त्याचेकडून समजले की हा मारेकरी **रामचंद्रराव** जाधवाने पाठविला होता शिवाय औरंगाबादेहून लष्कर निघाले त्यावेळी हा कूच करीना शेवटी त्यास **राघोबादादाने** कैद करून दौलताबादेच्या किल्ल्यात ठेविले. तेथून सुटल्यानंतर पुढे काही दिवसानी तो पुन्हा मोगलाकडेस गेला

मल्हारराव होळकरास आणण्याकरिता **विंचूरकर** हा गेला होता. परंतु त्याच्या मनात या अडचणीचा फायदा घेऊन आपला लाभ करून घेतल्याशिवाय जाण्याचे नव्हते, म्हणून तो कूच करीना. दादाने नंतर दोन कारकून व तिसऱ्या खेपेस सखारामबापूसहि तिकडे पाठविले व शेवटी खुद्द माधवराव पेशवा दादाबरोबर लष्करातच होता, तो स्वतः मल्हाररावाकडे गेला व त्यास १० लक्षांची नवीन जहागीर देण्याचे लिहून देऊन घेऊन आला. इतके होईपावेतो **राघोबादादा** वऱ्हाड प्रांत लुटीत मलकापुरापर्यंत आला होता व जागोजाग खंडण्या घेत घेत व मुलूख उध्वस्त करीत चालला

होता. **मलकापुरा**पासून त्याने ६० हजार खडणी घेतली. **जानोजी** भोसल्याचा मुलूख लुटल्याची बातमी त्यास लागताच तो मोगलास घेऊन दादाच्या पाठोपाठ वऱ्हाडात आला. दादाने आपण मोगलाच्या लष्कराशी लढाई देणार अशी हूल दाखवून त्यास आपल्या अगावर घेतले व मोगल लष्कर जवळ येताच कूच करून पुन्हा औरगाबादेचा रस्ता धरिला व **फर्दापुरचे** घाटाखाली उतरून तो **औरंगाबादेस** आला व तेथून **सोलापुर-तुळजापुरा**कडे जाऊन मोगलाई मुलुखात लुटालूट करू लागला मोगलानी दादाचा पाठलाग करण्याचा प्रयत्न केला, परतु गनिमी काव्यात मुरलेले **राघोबादादा** व **मल्हारराव होळकर** याचा पाठलाग करणे त्याच्याने होईना दादाने **हैद्राबाद** व **बेदरचा** रोख धरिला व ती शहरे लुटली जातील या भीतीने मोगल आपल्या मागे येईल या हेतूने पूर्वीचाच डाव त्याने टाकला, परतु या खेपेस तो साध्य झाला नाही **जानोजी** वगैरे मराठे सरदारानी निजामास सल्ला दिला की, तुमच्याने दादाचा पाठलाग होणे नाही, तर तुम्ही **पुण्यावर** चाल करून **पुणे** शहर व भोवतालचा पेशवाई मुलूख लुटा म्हणजे एक तर पेशवे आपल्या राजधानीचा व मुलुखाचा बचाव करण्याकरता पुण्याकडेस येतील व त्याच्याशी समोरासमोर लढाई देण्याचा तुमचा हेतु सिद्धीस जाईल व आपले सैन्य मजबूत असल्यामुळे आपल्या सैन्यापुढे पेशव्याच्या सैन्याचा टिकाव न लागता त्याचा मोड होईल. पेशवे पुण्याकडे न आल्यास निदान आपण पेशव्याचे मुलुखात लुटालूट करून राजधानी लुटल्याने पेशव्यावर आपला मुलूख लुटल्याबद्दल सूड तरी उगविल्यासारखे होईल मराठे घरभेद्याची ही सल्ला निजामास पसत पडून तो औरगाबादेहून नीट पुण्यास आला

पुण्याची जाळपोळ व लूट इ स. १७६३ --निजामाने व त्याचेबरोबरच्या मराठ्यानी पुणे शहर जाळून लुटून टाकले पुण्यातील सर्व श्रीमत लोक निरनिराळ्या किल्ल्यात व कोकणात पळून गेले व जितकी सपत्ति नेता आली तितकी घेऊन गेले. पेशव्याची आई **गोपिकाबाई** कुटुबातील माणसे व जवाहीर घेऊन पुरदरच्या किल्ल्यावर गेली. पुण्यात काही गरीब लोक व वाडे मात्र राहिले निजामाने पुणे शहराजवळून जबर खडणी मागितली. परतु तेथे जे अधिकारी होते त्यानी

व गोपिकाबाईने खंडणी देण्याचे नाकारले. पुण्यांत कोणीच राहिले नसल्यामुळें पुणें लुटून तरी निजामास काय सापडणार असे त्यांना वाटले. शेवटीं निजामाने पुणे शहर लूटून जाळून फस्त केलें (मे १७६३). नंतर आपल्या लष्कराच्या निरनिराळ्या टोळ्या करून त्यानी भोवतालचा सर्व प्रदेश लुटला. पुणें शहरातील सर्व देवालये व **पर्वतीचे** देवालय याचा मोगलाच्या मुसलमान सरदारानी विध्वंस केला व मूर्ति फोडल्या, त्याचा सरदार **राजा विनायकदास** याने **नाशीक** शहर लूटून लाखो रुपये खंडणी मिळविली. **जानोजी** भोसल्याकडील **रघूजी करांडे** याने **सिंहगड** व **पुरंदर** या किल्ल्याभोवतालचा सर्व मुलूख लुटला व पुरंदरच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशी असलेल्या मासवड या गावी पेशव्याचा जामदारखाना व इतर कारखाने होते तेहि लुटले. शिवाय महत्त्वाचे सर्व कागदपत्र तेथे नेले होते तेहि जाळून टाकले. घरभेदे मराठे सरदार मोगलाच्या लष्करात असल्यामुळे त्यानी पुण्याहून पळून गेलेल्या श्रीमंत लोकाचा नेमका पत्ता काढून त्याना लुटले. यामुळे लाखो रुपयाची संपत्ति मोगलास मिळाली व साताऱ्यापर्यंत सर्व मुलूख कंगाल बनला.

राघोबाची मोगलाईंत लूटमार—इकडे पेशव्यानीहि **हैद्राबाद** व **बेदर** ही शहरे लूटून मोगलाई मुलखाची नासाडी केली व पुण्याची जाळपोळ व लुटालूट केलेली समजताच त्याबद्दल राघोबादादाने मोगलाई मुलुखावर पुरा सूड उगविला व लाखो रुपयाची लूट गोळा केली. पुण्याची व भोवतालच्या मुलखाची झालेली दुर्दशा समजताच राघोबादादाच्या डोक्यात वारे भरले की, कसेहि होवो, आपण निजामाच्या सैन्यावर तुटून पडून लढाई द्यावी. **सखारामबापू, मल्हारराव होळकर** वगैरे सरदारानी त्यास पुष्कळ समजाविले की, आपल्या सैन्याचा जोर कमी असल्यामुळे आपल्याच्याने समोरासमोर लढाई देणे होणार नाही. तरी पावसाळ्यापर्यंत कालहरण करून तोपर्यंत व पावसाळ्यात लढाई बंद ठेवावी. दोन्ही पक्षाच्या छावण्या पडल्यानंतर जो अवधि सापडेल त्या अवधीत निजामाकडे गेलेल्या आपल्या मराठे सरदारास व विशेषत **जानोजी** भोसल्यास फोडून आपलेकडेस आणावे व निजामाने केलेल्या युक्तीचाच

अवलंब करून निजामाचें बळ हलके करावे. हे साधल्यानंतर निजामाशी लढाई द्यावी. मग हा प्रकार पावसाळ्याच्या पूर्वी अगर त्यानंतर होवो

सखारामबापू व **मल्हारराव होळकर** याची ही शहाणपणाची सल्ला राघोबादादास पसंत पडली नाही व पुणे जाळल्याचा अपमान त्याच्या उतावळ्या व तापट स्वभावास दुःसह झाला त्याने **सखारामबापूची** व **मल्हारराव होळकराची** अशी भित्रेपणाची सल्ला देण्याबद्दल निर्भर्त्सना केली, व मी मेलो तरी बेहेत्तर, निजाम जेथें असेल तेथें त्याचेवर जाऊन मी हल्ला करणार असे तो म्हणू लागला परंतु फार प्रयासाने वरील मंडळीने राघोबादादास थांबविलें

यानंतर निजामाकडे रुसून गेलेल्या मराठे सरदारास फोडून परत आणण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. हे काम **मल्हारराव** होळकराकडेस सोपविलें माधवरावाने पूर्वी कबूल केलेल्या १० लक्षाशिवाय आणखी १५ लक्षाची जहागीर घेण्याचा पेशव्याकडून करार करून घेऊन त्याने या कामास सुरवात केली. मल्हारराव होळकर हा सर्वांत जुना व वजनदार सरदार असून **राघोबा**दादा व **सखाराम**बापू याचेप्रमाणे त्याने या पळून गेलेल्या सरदारास दुखविलें नव्हते, म्हणून त्याच्या शब्दास काहींतरी किंमत राहिली होती.

जानोजीस मोंगलाकडून फोडलें.—फितुरी सरदारांत **जानोजी भोंसले** हाच विशेष प्रबळ होता, म्हणून त्याचेच विरुद्ध प्रथम उपाय सुरू झाले. होळकराने त्यास मोंगलापासून उदगीरच्या लढाईत घेतलेल्या मुलखापैकी ३२ लक्षाचा मुलूख देण्याचे कबूल केले. तसेच राघोबादादाने उत्तर हिंदुस्थानांत **महादजी** शिंद्यास हुकूम केला की, वऱ्हाडांत जाऊन भोंसल्याचा मुलूख लुटावा याप्रमाणे महादजी राजपुतान्यातून उज्जनीवर येऊन त्याने वऱ्हाडचा रोख धरिला. तसेच जानोजी विरुद्ध **मुधोजीस** उठवून भेदनीतीचाहि प्रयोग करण्यात आला. पेशव्याने मुधोजीकडेसहि निरोप पाठविला की, तू सैन्यासह आमचे मदतीस येशील तर जानोजीचें सेनासाहेब सुभ्याचे पद तुला देऊ व जानोजीस काढून टाकू. याप्रमाणे होळकराकडून सामदामाचा, शिंद्याकडून दंडाचा व मुधोजीकडून भेदनीतीचा याप्रमाणे सर्व प्रयोग होतांच जानोजीचे धाबे दणाणले. पेश-

त्यांनी वऱ्हाडात पूर्वी लुटालूट केल्यामुळे त्याचे बरेच नुकसान झाले होते. व महादजी वऱ्हाड नागपुरांत शिरल्यावर आणखीहि खराबी होऊन आपणास इकडील मदत करण्याचे सोडून अखेर नागपुराकडेस जावेच लागणार अगर मुधोजी व पेशवे एक होऊन आपलेच पाय नागपुराहून उठणार व आपण सर्वस्वास मुकणार अशी भीति त्यास वाटू लागली. म्हणून होळकराचे म्हणणे कबूल करून पेशव्याशी सलोखा करून आपले सेनासाहेब सुभ्याचे पद व राज्य वाचवावे व शिवाय ३२ लक्षाचा मुलूखहि मिळवावा यातच आपला फायदा आहे अशी त्याची खात्री झाली व त्याने होळकराचे म्हणण्यास रुकार दिला व निजामाचा पक्ष सोडण्याचे कबूल केले. भोसल्यातर्फे या खटपटीत काशीराव लक्ष्मण प्रभू हा गृहस्थ होता. तसेच **दिवाकरपंत** व **भवानी** मुनसी हेहि जानोजीचे सल्लागार होते. वर ठरल्याप्रमाणे यादी करून पेशव्याने ती आपला नागपुरचा वकील **रामाजी बल्लाळ गुणे** याचे-मार्फत जानोजीकडेस पाठविली जानोजी भोसल्याने संकेत केला की, पेशव्याने मोगलाच्या फौजेवर चालून यावे व तसे ते जवळ आले म्हणजे मी काही तरी निमित्त काढून मोगलापासून फुटून दूर जाईन. जानोजी, त्याप्रमाणेच **भवानराव प्रतिनिधी, गमाजीबाबा, गोपाळराव पटवर्धन** व बाबूराव फडणीस यासहि त्याची पूर्वीची पदे व जहागिरी परत द्याव-याचा राघोबादादाने करार केला. **पिराजी नाईक** निंबाळकर याचीहि समजूत झाली **मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर व नारो शंकर** हे या सर्व गोष्टीबद्दल जामीन राहिले.

पावसाळा जवळ आल्यामुळे दोन्हीकडील फौजास निरोप देणे सुरू झाले होते. त्याप्रमाणे पुष्कळ लोकहि रवाना झाले होते. पावसाळ्याकरिता मोगलाने बेदरास, व पेशव्यानी **अहमदनगरास** छावणी करण्याचे ठरविले होते. त्यामुळे दोन्ही सैन्ये त्या त्या रोखानी निघाली. आता लढाई बंद होऊन पावसाळ्याचे ४ महिने छावणी होणार म्हणून मोगलाकडेस जाऊन मिळालेले मराठे सरदार आपापल्या फौजा घेऊन परत गेले व दसरा झाल्यावर परत येऊ अशा थापा त्यानी मोगलास दिल्या. फक्त एक जानोजी काय तो मोगलाच्या सैन्याबरोबर होता. त्याचेबरोबर **भवानराव प्रतिनिधी** व **गमाजीबाबा**

हे मात्र होते. जानोजीच्या सकेताप्रमाणे पेशव्याने मोगलाच्या सैन्यावर चाल केली. तोपर्यंत पावसाळा सुरू होऊन अर्धा आषाढ महिना होऊन गेला होता पेशव्याने चाल केली हे पाहताच निजामाने **बेदरचा** रोख सोडून मागे हटून औरगाबादेचा रस्ता धरिला व **गोदावरी** उतरून औरगाबादेस जाऊन छावणी करावी असे त्याने ठरविले.

राक्षसभुवनची लढाई १०–८–१७६३. विठ्ठल सुंदर याचा मृत्यु—इतक्यात **जानोजीचा** निरोप पेशव्यास पोहोचला की, मोगल **गोदावरी** उतरून जाण्यापूर्वी त्यावर हल्ला करून त्याचा मोड करावा. त्यामुळे पेशवे आपल्या सर्व लष्करासहित घाईघाईने निजामाच्या पाठीवर चाल करून गेले. पेशवे एक दोन मेलाच्या अतरावर येताच **जानोजी** व त्याचे बरोबरचे प्रतिनिधी व **गमाजीबाबा** हेहि लष्कराच्या खर्चाचे पैसे न मिळाल्याचे निमित्त करून निघून गेले व पूर्वेस १०, १२ कोसावर जाऊन राहिले निजामास यामुळे फितुरीचा सुगावा लागून तो फारच घाबरला जानोजीहि पेशव्यास मिळून त्याचे बरोबरच आपल्यावर हल्ला करील अशीहि त्यास भीति वाटली. यावेळेस त्याचा मुक्काम राक्षसभुवनाजवळ गगेच्या दक्षिणकाठी होता. घाईघाईने गगा उतरून तो उत्तरेकडेस जाऊन **राक्षसभुवन** येथे मुक्काम करून राहिला पावसाळ्यामुळे गगेस पूर होता तरी त्याने जवळजवळ निम्मे सैन्य, तोफा व बाजारबुणगे नावावरून पलीकडे नेले व गगेच्या दक्षिण तीरास त्याचा दिवाण विठ्ठल सुदर हा बाकीची फौज घेऊन राहिला. निजामाचे सैन्य पेशव्याच्या सैन्यापेक्षा पुष्कळ जास्त असून त्याचेबरोबर तोफा व गारदी होते तरीहि तो घाबरल्यामुळे त्याची पेशव्याशी लढाई देण्याची हिम्मत झाली नाही तो आपला जीव बचावून नदीपलीकडेस जाऊन सुरक्षित राहिला इतकेहि करून पेशवे नदी उतरून आपणावर येतील म्हणून त्यास अडविण्याकरिता त्याने बाकीची फौज दक्षिण तीरावर ठेविली

राक्षसभुवनची लढाई—**जानोजीचा** निरोप येताच **पेशव्यांनी** एकदम मजल करून ता. १० ऑगस्ट १७६३ रोजी **विठ्ठल सुंदर** याच्या फौजेवर हल्ला केला **विठ्ठल सुन्दर** याचीहि फौज मोठ्या निकराने लढली व एकदा तर खुद्द राघोबादादाचाच हत्ती वेढला जाऊन दादा शत्रूच्या

हातीं सांपडण्याच्या बेतात आले. परंतु यावेळी **माधवराव** पेशव्यानें चोहोकडे दृष्टि टेवून सैन्याची मदत पाठवून **राघोबा दादास** सोडविले. इतरहि सैन्य मोठ्या निकराने लढून त्याने विठ्ठल सुदर याच्या सैन्याचा पूर्ण मोड केला. खुद्द **विठ्ठल सुन्दर, राजे विनायकदास** व **खंदारचा राजा गोपाळसिंग** हे मारले गेले व मोगलाकडील २२ सरदार जखमी होऊन कैद झाले. त्यांतच औरंगाबादेचा सुभेदार **मुरादखान** व एलिचपुरकराचा सरदार **अजमतखान** हे होते एलिचपुरचा नबाब इस्मायलखानपन्ही हाहि मोगलाच्या सैन्यात होता, तोहि या लढाईत जखमी झाला होता भोंसले व एलिचपूरकर नबाब याचा स्नेहसबध असल्यामुळे **जानोजीनें इस्मायलखान** यास आपल्या सैन्यात आणिले व त्याच्या जखमा वगैरे बाधविल्या पेशव्यास लढाईत मोगलाकडील पुष्कळ लूट सापडली. तसेच निजाम हाहि सर्व सामान टाकून औरंगाबादेस पळून गेला. राक्षसभुवनच्या लढाईनतर पेशव्याने गगेच्या दक्षिण तीरास **पंठणाजवळ** मुक्काम केला व तेथे सर्व मराठे सरदार पेशव्यास जाऊन भेटले. खुद्द **सखारामबापू** जानोजी भोसल्यास आणण्याकरिता त्याचे तळावर आला व त्यास व **प्रतिनिधि, गमाजीबाबा** यास घेऊन गेला. होळकराने त्याची व पेशव्याची भेट करविली. त्यानतर राघोबादादा व जानोजी यानी एकमेकास पत्रे लिहून पुढे सलोखा ठेवण्याबद्दल शपथा घेतल्या.[१]

गोदावरीचे पाणी उतरल्यानतर **जानोजी भोंसले** व होळकर हे प्रथम उत्तर तीरास गेले व मोगलाने टाकून दिलेल्या तोफा व डेरे वगैरे सामान त्यानी ताब्यात घेतले पाठीमागून पेशव्याचे सर्व सैन्य नदी उतरून आले व सर्व सैन्याने औरंगाबादेकडे निजामावर चाल केली. या सर्व सैन्याची आघाडी जानोजी भोसल्याकडे होती. **जानोजीनें** रस्त्यात पेशव्यास मेजवानी करून पुण्याहून त्याने व मोगलानी लूटून नेलेल्या तोफा पेशव्याम नजर केल्या. औरंगाबादेस वेढा पडल्यानतर निजाम व पेशवे याचा तह होऊन मोगलाने पेशव्यास ८२ लक्ष उत्पन्नाचा मुलूख दिला त्यापैकी जानोजी भोसल्यास कबूल केल्याप्रमाणे पेशव्यानी ३२ लक्षाचा मुलूख दिला व त्यास निरोप दिला. महादजी शिंद्यास पूर्वीच पेशव्याचा निरोप गेल्या-

१ ना. भो. का. ले. १३. (ऐ. प. ले १०६).

मुळे त्याने वऱ्हाडावर स्वारी केली नाही मुधोजी भोसले हाहि या प्रसंगी येऊन पोहोचला होता असे दिसते [१]

चंद्रपुरच्या किल्लयाबद्दल जानोजी व मुधोजी यांजमधील तंटा-- **मुधोजी** भोसले सेनाधुरंधर याचे मुख्य ठाणे चंद्रपुर येथे होते व त्याचे तर्फे तेथे **आबाजी[२] भोंसले** व **गंगाधरपंत** हे कारभारी होते ते फितूर होऊन **जानोजीस** मिळाले व चंद्रपुरचा किल्ला बळकावून बसले [३] त्याची व मुधोजीची चकमक होऊन मुधोजीस पळ काढावा लागला. त्याचा कारभारी **मोरोपंत फडणीस** यास या लढाईत गोळ्या लागून तो जखमी झाला. त्यामुळे त्यास घेऊन **मुधोजी** वर्धेच्या पश्चिमेस शिरपुर[४] येथे गेला तेथील देशमुखाचा कारभारी **गोंदाजीपंत** याने **मुधोजी** व **मोरोपंत** यास ठेवून घेतले. मोरोपंत हा जखमामुळे मरण पावला या संधीचा फायदा घेऊन चंद्रपुर आपल्या ताब्यात घ्यावे म्हणून **जानोजीनें** **चंद्रपुरावर** स्वारी केली, परंतु **आबाजी भोंसले** व **गंगाधरपंत** यांनी जानोजीसहि दाद न देता किल्ला लढविला इतक्यात मागे लिहिल्याप्रमाणे पेशव्याविरुद्ध निजामास मिळण्याची मसलत होऊन जानोजी निजामाकडेस निघून गेला आपले मागे चंद्रपुरचे ठाणे घेण्याकरिता **जानोजीनें** **तुळजोपंत** हा **रघूजीच्या** वेळचा जुना सरदार व **मजीदखान रोहिला शिवणी छपारेवाला**[५] यास पांच हजार सैन्यासह ठेविले. तसेच मुधोजीचा जुना दिवाण **सदाशिव हरी** जो मुधोजीकडून फुटून जानोजीकडेस आला होता तोहि जानोजीच्या लष्कराबरोबर वऱ्हाडच्या पलीकडेस गेला होता त्यासहि जानोजीने तेथून चंद्रपुरास पाठविले तो मुधोजीच्या पक्षाकडील माहितगार

---

१ बखर पान ६९.

२ हा नाग. भो. च्या आप्तापैकीच होता.

३. बखर पान ६६, ६७.

४ शिरपुर हे ठिकाण हल्ली वऱ्हाडात वणी तालुक्यात आहे ते वरील प्रसंगी चंद्रपुरच्या भोसल्याच्या मुभ्याखाली होते.

५. याचे वंशज शिवणीचे नबाब म्हणून अद्याप शिवणीस आहेत. वंशावळी पुरवणी पहा.

असल्यामुळें तिकडील लोकास फोडण्यास उपयोगी पडेल अशी जानोजीची अटकळ होती. **सदाशिव हरी** हा **चंद्रपुरास** जाऊन त्याने तेथील प्रसिद्ध महाकालीचे देवळाजवळ तळ दिला व **आबाजी भोंसले** व **गंगाधरपंत** यास १२ हजाराची जहागीर देण्याची लालूच दाखवून त्यास फोडण्याची त्याने तयारी चालविली.

इकडे **शिरपुराहून मुधोजीनें**हि त्याचा कारभारी **महिपतराव दिनकर प्रभु** यास आबाजी भोसले व **गंगाधरपंत** याचे मन वळविण्याकरिता पाठविले. याप्रमाणे प्रयत्न करावा तर **भोंसले** व **गंगाधरपंत** हे **सदाशिव हरी**च्या आहारी गेल्यासारखे दिसू लागले. तेव्हा **सदाशिव हरी**सच फोडावे असा महिपतरावाने विचार केला व त्यास लालूच दाखविली की, तुमचे बधु **विष्णु हरी** यास मुधोजीकडून **चांदा** येथील सुभेदारी देववू. याप्रमाणे लालूच दाखवून तो **सदाशिव हरीस** घेऊन **शिरपुरास मुधोजी**कडेस गेला. तेथे या त्रिकूटाचा विचार होऊन **मुधोजीने जानोजी**कडे जाऊन समक्ष भेटावे व **सदाशिव हरीने** उभयताचा सलोखा करून द्यावा व भाडण मिटवावे असा विचार ठरला व त्रिवर्ग **जानोजी**कडेस जाण्यास निघाले याच सुमारास मागे लिहिल्याप्रमाणे मुधोजीस आपलेकडे वळविण्याकरिता व त्यायोगाने **जानोजीस** भीति दाखविण्याकरिता **राघोबा**दादाने **रामाजी केशव** यास पाठविले होते रामाजी केशव हा **मोरोपंता**बरोबरच मुधोजीचा फडणीस असून **मुधोजीने** त्यास **जानोजी**विरुद्ध तक्रार घेऊन राघोबादादाकडेस पाठविले होते व तो या वेळी राघोबादादाकडेसच होता त्यामुळे त्याचीच रवानगी राघोबादादा[illegible]ली होती. **मुधोजी** हा प्रथम जानोजीकडेसच गेला. **राघोबा**दादाकडे मुळीच गेला नाही व जानोजीबरोबरच तो पेशव्याविरुद्ध राहिला. पुढे **जानोजी** व **मुधोजी** हे एकविचारेच पुन्हा पेशव्याकडेस मिळाले व **राक्षसभुवनची** लढाई झाल्यानतर औरंगाबादेहून परत नागपुराकडेस आले.

जानोजी व **मुधोजी** याचा सलोखा झाल्यामुळे **जानोजीनें** चद्रपुराकडील आपले सैन्य बोलावून घेतले व **चंद्रपुरचा** सुभा **मुधोजीच्या** ताब्यात आला. **मुधोजीनें सदाशिव हरी** यास वचन दिल्याप्रमाणें त्याचा बधू

विष्णु हरी यास चद्रपूरचा सुभेदार नेमले. परतु **विष्णु हरी** पूर्वीच्या सुभेदाराप्रमाणेच ठाणे बळकावील म्हणून **महिपतराव दिनकर** यास त्याच्या जोडीस दिले **आबाजी भोंसले** यास मुधोजीने काढून टाकिल्यामुळे तो परत देशी गेला. हा नागपुरकर भोसल्याच्या भाऊबदापैकीच होता *

मुधोजी हा नतर चद्रपूरासच राहिला. तेथे **काशीराव लक्ष्मण प्रभु** यास त्याने आपल्या खाजगी कामाकडील कारभारी म्हणून नेमिले व त्याचे जोडीस **महादजी लष्करी**[1] नावाच्या मनुष्यास ठेविले. चद्रपुरच्या सुभ्यात गोसाव्यानी बडावा केला, तो मोडण्याकरिता **काशीराव लक्ष्मण** हा गेला असता **बोरी** वगेरे भागात त्यास गोळी लागून तो पडला परतु गोसाव्याचा बडावा मोडला [2] काशीरावाचे पुत्र पुढील कारस्थानात बरेच प्रसिद्धीस आले

इ स. १७६४–६६ मध्ये पेशव्याने दक्षिणेत हैदरावर स्वारी केली त्यावेळी भोसले बधूनी त्याच्या मदतीस सैन्य पाठवावे म्हणून राघोबादादाने पत्रे लिहिली होती. परतु आमची फौज बगाल्यात जाणार आहे या सबबीवर जानोजीने फौज पाठविली नाही व स्वत हि मदतीस गेला नाही तिकडे कर्नाटकची मोहीम आटोपून माधवराव पुण्यास परत आला. जानोजीने इ स. १७६५ चे पावसाळ्यानतर येऊ म्हणून पत्रे पाठविली. त्यावेळीहि निरनिराळ्या सबबीवर जाण्याची टाळाटाळ केली राक्षसभुवनचे लढाईनतर जानोजीने कबूल केले होते की आपण नागपुरास जाऊन लौकरच तयारी करून परत येऊ व पेशव्याबरोबरच कर्नाटकात जाऊ माधवरावाची स्वारी निघेपर्यंत जानोजी जाऊन पोहोचला नाही शेवटी माधवरावाने लष्करातून जानोजीकडे आपला नागपूरचा वकील **व्यंकटराव मोरेश्वर** व **गणेश तुकदेव** या दोघास पाठविले. ते नागपुरास गेल्यावरहि जानोजी लौकर गेला नाही व "मुलखगिरीस दिवस थोडे राहिले व आपणास बगाल्याकडील

*बखर पान ७२ पहा मुधाजीचे यासबधी उद्गार असे आहेत "ज्यास चद्रपुरचा सुभा द्यावा तोच मालकी आगाम आणून बळकटीस येतो. असे दोघे तिघे झाले. आबाजी भोसले आपणातील असता त्याजपासून या गोष्टी घडल्या."

१ हा वणीचा राहणारा होता. जात ऋ. देशस्थ ब्राह्मण

२ बखर पान ७२.

कार्य उपस्थित जाहले. आपण गढचा मडलिया पावेतो जाऊन काही फौज **कासमअल्ली**कडे मुधोजीबरोबर पाठवू बादबरमात आम्ही पुढे लवकर येतो " याप्रमाणे जानोजीने पत्रे पाठविली तरी त्वरेने निघून येण्याबद्दल पुन्हा दादासाहेबाने पत्रे पाठविली निदान श्रावण महिन्यात तरी बाहेर निघून यावे याप्रमाणे त्याने निकडीचा निरोप जानोजीस पाठविला **व्यंकटराव मोरेश्वर** हा ता १७–८–१७६५ रोजी नागपुराहून दादास लिहितो " जानोजी बाबा भोसले सेनासाहेब सुभा यानी बाहेर निघायासी श्रावण व॥ ११ चे मवर्त पाहून ते दिवशी तयारी जाली उटे लादली. तोफखाना वगैरे कुल तयार जाला त्यास सेनासाहेब सुभ्याचे नेत्रास दुखत होते फार श्रमी होते त्यामुळे साऱ्यानी मिळून सागितले की, महत्कार्यास जाणे आहे सावकाश वाटलिया उपरि मवर्त पहावे त्यावरून याचे राहणे जाले " पुन्हा दुसऱ्या पत्रात तो लिहितो, " जानोजीने दसरा जालिया उपरी मोहरते करून निघावे हा निश्चय केला आहे मग पाहावे " व्यकटेश मोरेश्वर हा जानोजीचा पक्षपाती असल्यामुळे तो जानोजीच्या एकनिष्ठतेबद्दल वारवार खात्री देत होता त्याच वेळी **सुजाउद्दौला** व **मीरकासीम** याजकडून बगाल्यातून भोसल्याकडेस इग्रजाविरुद्ध मदतीची मागणी येत होती व त्याशी जानोजीचे खलवत चालू होते शेवटी जानोजी पुण्याकडेस गेला नाही यामुळे पेशव्याची मर्जी भोसल्यावरून उडाली जानोजीने **मीरकासीम** यासहि मदत न केल्यामुळे इग्रजानी मीरकासीम यास काढिले व बगाल्यातहि भोसल्याचे काही वजन राहिले नाही व इग्रजाचा पाय तेथे पक्का झाला रघूजी भोसल्याने या सधीचा जो फायदा घेतला असता तो जानोजीस घेता आला नाही. याप्रमाणे तिकडील राजकारणातहि तो कच्चाच पडला

भाग ६ वा
पेशव्याच्या जानोजीवर स्वाऱ्या

पेशव्याचा निजामाशीं दोस्तीचा तह--जानोजीने पेशवे व निजाम या दोघांशीहि विश्वासघात केल्यामुळे तो दोघानाहि अप्रिय झाला होता तसेच दक्षिणेत **हैदरअल्ली** हाहि पेशवे व निजाम या दोघांशी विरुद्ध झाला होता त्यामुळे पेशवे व निजाम यानी एकमेकाशी कायमच्या दोस्तीचा तह केला **माधवराव पेशवा** हा आता स्वत कारभार करू लागला होता व **दादासाहेबाचा** व त्याचा बेबनाव वाढत चालला होता. पूर्वी मोगलाच्या मदतीने दादासाहेबाने माधवराव पेशव्याचा मोड करून त्यास कैद केले होते त्यामुळे पुढेहि दादासाहेबाशी लढाईचा प्रसंग पडल्यास मोगल त्यास अनुकूल होईल अशीहि त्यास भीति होती तसेच जानोजीच्या वर्तनाबद्दल त्यास शिक्षा केल्याशिवाय इतर मराठे सरदारावर धाक रहाणार नाही हेहि माधवराव जाणून होता या सर्व शत्रूशी पेशव्याने एकटयाने तोड देणे शक्य नव्हते म्हणून माधवरावाने मोगलाचा नवीन दिवाण सय्यद लष्करखान ऊर्फ रुकनुद्दौला याचे मार्फत निजामाशी कायमच्या दोस्तीचा तह केला व कोणाचेहि दुसऱ्याशी शत्रुत्व झाल्यास दोघानीहि एकमेकास मदत करावी असे ठरले जानोजी, राघोबादादा व हैदर या तिघाविरुद्ध काम पडल्यास निजामाची मदत पेशव्यास जरूरीची होती म्हणून त्याने त्याशी तह करून आपली मजबुती करून ठेवली व इतर घरातील व बाहेरील शत्रूचा समाचार क्रमाक्रमाने घेतला.

वऱ्हाडात निजाम व भोसले या दोघाचाहि अमल चालत असल्यामुळे तेथे दोघाचेहि नेहमी खटके उडत. **मोरो धोंडाजी** नावाचा मोगलाचा सरदार २००० फौजेनिशी वऱ्हाडात होता त्यावर भोसल्याच्या फौजेने छापा घालून त्यास लुटले व निजामाचा वऱ्हाडातील इतरहि मुलूख लुटला. त्यामुळें मोगल भोसल्यावर चिडून जाऊन त्यानेहि पेशव्याची मदत मागितली होती. तसेच पेशव्याचे मनात भोसल्याची खोड मोडावयाचीच होती. म्हणून पेशव्याने व निजामाने भोसल्यावर स्वारी करण्याचे

ठरविले. पेशव्याने या कामात राघोबादादाचाहि रुकार घेतला. **दादानें नाशकास** जाऊन तेथून वऱ्हाडात यावे व **माधवरावानें** पुण्याहून **कायगांवटोकें** या मार्गाने परभारे वऱ्हाडांत यावे असे ठरले. निजामानेहि आपले सैन्य हैद्राबादेकडून परभारे वऱ्हाडात पाठवावे व ते मार्गात पेशव्याच्या सैन्यास मिळावे असा कार्यक्रम ठरला.[१]

जानोजीवर स्वारी (१७६५–६६ इ.) ता. १७ आक्टोबर १७६५ (कार्तिक शु॥ ३) रोजी **माधवराव** पुण्याहून निघाला. **कायगांव-टोक्याच्या** जवळ मोगलाचा दिवाण **रुकनुद्दौला** हाहि मात आठ हजार फौजेनिशी त्यास मिळाला. खासा निजाम हाहि हैदराबादेहून निघण्याच्या तयारीत होता. तो नादेडावर गंगा उतरून वाशमावरून कारंज्यास आला. निजामाबरोबर बारा तेरा हजार फौज व शिवाय गारदी, तोफा वगैरे होत्या व त्याशिवाय आणखी लष्कर जमतच होते. [२]

माधवराव व **रुकनुद्दौला** हे **कायगांव टोकावर गंगा** उतरून थेट उत्तरेस **दादासाहेबाचे** फौजेस मिळण्यास निघाले. **राघोबादादाची** व **माधवरावाची** भेट डिसेबर १७६५ मध्यें खानदेशात **एदलाबाद** [३] येथे झाली. तेथून कूच करून ते वऱ्हाडांत **बाळापुरास** आले. **कारंज्यास** निजामाची भेट होण्याचे ठरले होतें, परतु भोसले बंधु नागपुराहून **आमनेर** मार्गे निघाल्याचे समजल्यामुळें पेशवे कारज्यास न जातां थेट पूर्वेस **दर्यापुरकडेस** निघाले.

पेशवे व निजाम यांचें सैन्य आपणावर चाल करून येत आहे हें ऐकतांच **जानोजी** व **मुधोजी** हे नागपुराहून निघून कुटुबातील माणसास

१ खरे प्रस्तावना पान. ११०.

२ पे. द. भा २० ले. १४६.

३ पे. द. भा. २० ले. १६० खरे प्र. पान १११ यात उभयता पेशव्याची भेट कसबे भडारी परगणे बाळापूर येथे झाल्याचे लिहिले आहे. सरदेसाई मं. वि.भा. ४ पान १५०यातही बाळापुराचा मुक्काम दिला आहे. परंतु हरिपंत फडक्याच्या मलकापुर मुक्कामाच्या अस्सल पत्रावरून एदलाबादेस दोघांच्या भेटी होऊन नतर पेशवे बाळापुरास आले असे दिसतें.

वगैरे घेऊन पाचसातशे स्वारानिशी **आमनेरच्या** किल्ल्यात गेले. पाठी-मागून लष्कर जमा करीत करीत **साबाजी व देवाजीपंत** हे **आमनेरास** आले. नागपुर शहरात पळापळ सुरू झाली नागपुरातील पेशव्याचा बातमीदार लिहितो " राजश्री **साबाजी** बाबा व राजश्री **देवाजीपंत** यानी लोकांची समजुती करून कोणास पावले कोणास नाही ऐसेकरून रवाना केले. राजश्री **साबाजीबाबा** व राजश्री **देवाजीपंत** हे उभयता आज १६ रजब शहरातून स्वार होऊन राजश्री **साबाजी भोसले** याचे डेरे शहरापासून कोसावर आले. व राजश्री **देवाजीपंत यांचे मागे** सीताबरडीवर आहेत. मागे पथके या समागमे राजश्री **शंकराजी घोरपडा** व **सुंदरसिंग** हजारी व किरकोळ सिलेदार वगैरे आहेत. बाजार दुकानमी आहेत पुढेहि राजश्री जानोजी बाबा समागमे बाजार दोन तीन आहेत. राजश्री **देवाजीपंतानी** सावकारावर तफरीक केली. ऐवज एकमेकास वगैरे तोडून देत आहेत. येणें प्रमाणे फौजेचा बदोबस्त करून बाहेर निघाले आहेत. शहरासहि पल सुटला आहे. " १

भोसल्यास पैशाची किती निकड होती हे वरील पत्रावरून दिसून येईल त्याच वेळेस पेशव्याचा एक बातमीदार लिहितो–" राजश्री सेना धुरधर याजपासी लोकाचे धरणे नालबदी रोजमुऱ्याकरिता काल दोन प्रहरापासून बसले ते अद्यापी उठले नाही गारदीयाचे धरणे परवा होते ते त्यास हत्ती उसना घेऊन दिला. बाकीचा ऐवज १२ हजारात ६ हजार त्याचा हवाला **मोरो रघुनाथ** यानी घेऊन समजाविले. २ "

पेशवे **बाळापुरास** गेले त्यावेळी त्याचेबरोबर सतरा अठरा हजार फौज होती. त्यानी वऱ्हाडातील भोसल्याच्या महालावर जप्त्या बसविण्या-करिता तीन चार टोळ्या रवाना केल्या. एकीकडे **शिवभट साठे** ३ यास ४००० फौजेनिशी पाठविले. तसेच **गोपाळ संभाजी खांडेकर** ४

१ पे. द भा. २० ले. १४५

२ पे. द. भा. २० ले. १५८

३ हा या वेळेस भोसल्याकडून निघून पेशव्याकडे गेला होता. यापूर्वी तो भोसल्यातर्फे कटक प्रांताचा सुभेदार होता.

४ याचा भाऊ गणेश संभाजी हा १७६८ ते १७७० इ. मध्यें भोसल्यातर्फे ओरिसाचा सुभेदार होता.

व **कृष्णाजी अनंत तांबे** हे एका बाजूस दोन हजार फौज घेऊन व दुसरीकडेस **बच्याजा विश्वनाथ** यास दोन हजार फौजेनिशी पाठविले. पेशव्याकडे मागाहून फौज येतच होती. पेशवे बाळापुरास गेल्यावर त्यांनीं त्या शहराकडून १७५००० खंडणी घेतली व आकोल्याहून १७०००० खंडणी घेतली व याप्रमाणें खंडण्या घेत घेत ते पुढें चालले.

मोगलांचें व पेशव्यांचें ही दोन्ही लष्करें आपणावर येत आहेत हे पाहून भोंसल्यांस मोठी दहशत उत्पन्न झाली म्हणून त्यांनी आपले कबीले **चंद्रपुराकडे** रवाना केले व सडे होऊन ते पुढें निघाले. लष्करांत **जानोजी, मुधोजी** व **साबाजी** हे तिघे बधू व **देवाजीपन्त** हे कारभारी होते. त्याचे बरोबर दहा हजार फौज होती. त्यांचा सरदार **तुळ**जोपत हा दोन हजार फौजेनिशी पुढे चालत होता. **पिराजी नाईक निंबाळकर** हा जानोजीचा सरदार **साकरखेडर्थाकडेस** होता त्यास त्याने निकडीने बोलाविले. तसेच **भवानजी** व **मल्हारजी आटोळे**, सुरतसिग हजारी वगैरे सरदार मिळून भोसल्यानी पंचवीस तीस हजार फौज जमा केली. शिवाय एलिचपुरकर इस्मायलखान हाहि तीन हजार फौज घेऊन जानोजीस मिळणार होता, पेशवे व मोंगल यांच्या सैन्यांपुढे आपला निभाव लागेल असें जानोजीस वाटेना म्हणून त्याने होईल तोपर्यत पेशव्याशी सलोखा करण्याचा निश्चय केला. पेशव्याचा वकील **व्यंकटराव मोरेश्वर** हा त्याचे लष्करांत होता. त्याचेमार्फत तळेगाव मोझरीच्या (नांदगांव पेठेजवळ) मुक्कामाहून त्याने पेशव्याशी सलोख्याचें बोलणें लावले. पेशव्याचा मुक्काम त्यावेळी दर्यापुराजवळ होता. पेशव्यांचा वकील व्यंकटराव यानें ता. ८-१-१७६६ रोजी तळेगांव मोझरीहून पेशव्यास पत्र लिहिले त्यात जानोजीचे म्हणणे कळवून त्याशी सलोखा करण्याबद्दल त्याने शिफारस केली. तो म्हणतो—

" येथील वर्तमान तर राजश्री जानोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजपासी खासगत फौज दहा हजार व पिराजी नाईक आठ हजार व तुलजोराम बाहेर आहे, उद्या भेटनार; आटोले मल्हारजी व भवानजी मंडळी मिळून तीन हजार; गोविंदराव मुगुटराव व खानाजी सिंदे वगैरे हजार; सुरतसिंग वगैरे हजार मागून यावयाचे आहेत; येकून तीस हजार जमा जाली आहे; याचे चितांत कीं 'आम्हावर राग करून श्रीमंत वराडांत आले. आमचा

आन्याये कोणता? येक पुणे जालले म्हणतील तर पुणियाचा आन्याय आमचा नाही; मोगलाने जालले तेव्हाच त्यासी आम्ही बेरोखमोगलासी जालो. येक आमचा आन्याय की हैदरनाईकाकडे आम्ही आलो नाही इतका मात्र आन्याय आहे. तर चूक मनुशांपासूनच होतच असते; तर त्या आन्यायासी आसा दड की काये आम्हांस तीसा लाखाचा सरजाम दिल्हा तो मोगलास आमचा घेऊन द्यावा. सर्पास दुध पाजावे. आम्हास आज्ञा करावी की तुम्ही मोगलावर जाणे तेथें जाऊन त्याचें पारपत्य करितो की नाही हे पाहणे होते. आम्ही त्याच्या मुलकांत च्यार रुपये घेतले त्यासी श्रीमतानी वराडात येऊन रुपये घेतले. जे जाले ते समर्थ. वडीलपणे आम्हास हती धरावे. आम्ही यैसे काम करून दाखऊ की मागे जाले नाही, पुढे होणार नाही. तीसा लाखांची जागीर दिल्ही त्यापैकी रेवामुकुदपूर व पंचमहाल अमलच नाही. येक गगथडी मात्र च्यार परगणे, त्यापैकी वसमतीने सरेसाल लढाईच पुरवली. पिराजी नाईकासारखा सरदार खराब जाला. त्यासी आता आम्ही लेकर, आम्हावर केवल निकरच करतील तर आम्हास काही समोरून हलता येणार नाही- प्राण द्यावा लागल त्यासी आम्ही कूच दरकूच दाहा कोसावर येतो. वडिलाच्या मरजीस येईल ते करावे परतु आम्हास हातचे दोडू नये.' त्यासी स्वामीनी विवेक करावा हे विहित आहे. आम्ही सेवक लोकानी विनती मात्र करावी; तरतूद करणार धणी समर्थ आहेत. छ २७ रोजी याचा मुकाम नादगाव पेठ येथे गुरुवारी मुकाम आहे; तर स्वामी यासी हती धरून न्यावे यांत उतम आहे राज्यातील मोहरा जाऊ देऊ नये. स्वामी वडील आहेत. इसमाईलखान इकडे तीन हजार फौज येणार आहे."

माधवरावाने ही शिफारस मान्य केली. यानतर पेशवे व भोसले याचे वकील एकमेकाकडे जाऊन सलोख्याचें बोलणे सुरू झालें. माधवरावास तरी आपल्याच एका सरदाराशी लढण्याची हौस नव्हतीच. फक्त जानोजीच्या पूर्वीच्या वर्तनाबद्दल त्यास तंबी देऊन नरम करावयाचे होतें.

इकडे वकीलांच्या शर्ती ठरत असतां जानोजीने पेशवे माधवराव व राघोबादादा यांची समक्ष भेट घ्यावी असे ठरले व त्याप्रमाणें जानोजीनें पेशव्यांच्या भेटी घेतल्या. यावेळेस पेशव्यांचा मक्काम दर्यापुरास होता. ता. १७-१-१७६६ रोजी माधवरावाची व त्याचे दुसरे दिवशी राघोबादादाची

याप्रमाणें ह्या भेटी झाल्या. ह्या भेटीची सविस्तर हकीकत नानाफडणीसाचे कारकुनांनी त्यास दर्यापुरचे मुक्कामाहून ता. १९–१–१७६६ रोजी कळविली ती येणेप्रमाणें:—

"येथील वर्तमान तर चितो विठल व चितो अनंत, विठल सिवदेव भोसल्याकडे तहाच्या मजकुराकरिता पेशजी गेले म्हणोन लिहिले होतें. त्यास याणी जाऊन तहाचा मजकूर पका बोलोन आले, त्याजवरून भेटीचा प्रकार केला. त्यास छ ५ साबानी भोसले कूच करून लस्करापासून चौ कोशावर आले. उभयेता श्रीमंत तयार होऊन पुढें गेले, त्यास खासा रावसाहेब सारे सरदार समेत श्रेष्ठापुढे आद कोशावर चालत होते, त्यास भोसल्यानें यावयास सायंकाल केला. त्याच्या मनात पुन्हां काही सदेह आला याजमुले भयभीत जाले, त्याजवरून चितोपंत उभयतानी पुढें जाऊन सदेह निवारण करून त्यास घेऊन येत तो दोन घटका रात्र जाली; याजकरिता रावसाहेब, धाकटे नाना व सरदार पुढें होते त्याच्या भेटी होत तो रात्र च्यार पांच घटका जाली. पुढे जेष्टाकडे भेटीस यावे तों जेष्टानी सागोन पाठविले की आतां भेटीची मर्जी नाही, प्रातःकाली भेटी होतील. त्याजवरून भोसल्यांनी कबूल केले की प्रात.काली डेऱ्यास येऊन भेटू. त्याजवरून जेष्ठ श्रीमत माघारे आले. रावसाहेब मागाहून आले. भोसलेंहि आपल्या डेऱ्यास माघारे गेले. काल छ ६ साबानी दोन प्रहरी जानोजीबाबा सडे येऊन भेटले या प्रमाणे मजकूर जाहला. याउपरी याजकडील प्रकर्णास आठ च्यार रोज लागतील. मोगलहि समीप आला त्यांच्याहि भेटी सत्वरच होतील तदनंतर पुढें हिदुस्थानांत अगर कर्नाटकांत जावयाचा मनसबा ठरेल. पनास लोकानिसी भेटीस येणे म्हणोन थोरल्या श्रीमंताची आज्ञा जाली. त्याचप्रमाणे भोसले दोन प्रहरी पनास लोकानिसी येऊन भेटोन माघारे गेले. भोसले फार नरम जाले. कांहीच यैवज नाही. परंतु येथील प्रकारामुलें कांही यथास्थित मनसबा सिधीस जाणार नाही. यासमई जें म्हटले ते सिध होत; परंतु लाभकालानुरूप घडेल तें प्रमाण याप्रमाणे आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

जानोजीशीं तह—जानोजीकडून या खटपटीत देवाजीपंत हा दादासाहेबाकडे गेला होता. त्याचें वर्णन नागपुरकर भोंसल्यांचे बखरीत पुढें

लिहिल्याप्रमाणे दिले आहेः—" जानोजीबोवा यानी देवाजीपत याजला दादासाहेबाकडे रवाना केले. मागाहून आपणहि तयारी करून चालले. आगाऊ **देवाजीपंत** दादासाहेबापाशी पोहोचून पायावर डोई ठेवली. बहुत प्रकारे विनती करून इकडेस जानोजी बोवाकडे लिहून पाठविले की, लौकर येऊन पोहोचावे. तसेच जानोजी भोसले सेनासाहेब दरमजल जाऊन पोहोचले. दादासाहेबाची भेट डेऱ्यांतच घेतली. देवाजीपत यानी हरप्रकारे दादासाहेबाची मर्जी प्रसन्न करून **जानोजीबोवा**साहेबास **दादासाहेबांनीं** भोजनास तेथेच उठविले. ते समयी बहुता प्रकारे भाषणे होऊन कृपेस पात्र **जानोजीबोवा** झाले. **देवाजीपंताचा** आर्जव पाहून दादासाहेब कृपावत होऊन ते वेळेपासून देवाजीपतास ' **विनंती** ' लिहिण्याचा सांप्रदाय जाहला प्रसगोपात मामोपचारे करून जानोजीबोवास मागती नागपुरास रवाना केले "

या तहात असे ठरले की, राक्षसभुवनच्या लढाईनतर मोगलाशी पेशव्याने केलेल्या तहात मोगलाकडून मिळालेल्या मुलुखापैकी जो ३२ लक्षाचा मुलूख पेशव्याने भोसल्यास दिला होता त्यापैकी ८ लक्षाचा मुलूख भोसल्याकडेस कायम ठेवावा व २४ लक्षाचा मुलूख भोसल्याने पेशव्यास परत द्यावा. या स्वारीचे आरंभी निजाम व पेशवे याचा करार ठरला होता की, भोसल्याकडून जो मुलूख मिळेल त्यापैकी १५ लक्षाचा मुलूख पेशव्याने निजामास द्यावा त्याप्रमाणें वरील २४ लक्षापैकी १५ लक्षाचा मुलूख पेशव्याने निजामास दिला व ९ लक्षाचाच मुलख पेशव्याना राहिला. एकदरीत दोघाचे भाडणात निजामाचाच जास्त फायदा झाला.

हा तह **दर्यापुरच्या** पूर्वेस **खोलापूर** येथें पक्का होऊन तेथे दोन्ही पक्षाच्या सह्या झाल्या. तेथून **माधवराव** व **दादासाहेब** वेगळे होऊन दादासाहेब बऱ्हाणपुराकडेस उत्तर हिदुस्थानात जाण्याकरिता रवाना झाले.

वरील मोहिमेत **रघूजी** कराडयाचा पुतण्या **राणोजी** कराडे हा पेशव्यास साहय झाला होता. म्हणून लढाई आटोपल्यानतर **जानोजीनें** **राणोजीस** कैदेंत ठेविले. **माधवरावानें** त्याची सुटका करण्याबद्दल **जानोजीस** लिहिलें परंतु **जानोजीनें** त्यास लौकर सोडले नाही. शेवटीं

माधवरावानें राघोबादादाकडून जानोजीस पत्र लिहविलें तेव्हा **जानोजीनें** कराड्यास सोडले.

यानंतरहि आठपंधरा दिवस दोन्ही पक्षांचे मुक्काम जवळ जवळच होऊन भेटी, परत भेटी झाल्या. निजाम हा **दर्यापुरचे** मुक्कामी येऊन पोहोंचला नाही. तह झाल्यानंतर **राघोबादादा** लागलीच उत्तर हिंदुस्तानाचे स्वारीस निघून गेला. **जानोजीनें**हि आपलें काही सैन्य दादाबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत पाठविलें व स्वत:हि खानदेशांत **एदलाबादे**पर्यंत जाऊन तो परत आला. इकडे माधवराव पेशव्याची व निजामाची गाठ (२३–१–१७६६ रोजी) कुरमखेडा[1] नजीक झाली व त्यानंतर कारज्याजवळ माधवराव व निजाम याच्या पुन्हा भेटी होऊन तेथे निजामास वरील तहातील १५ लक्षाच्या सनदा माधवरावाने दिल्या व भोसले व निजाम याजमधीलहि पुष्कळ लढ्याचा निकाल लाविला. त्यानतर निजाम **लाखनवाड्याच्या** घाटाने वर चढून वऱ्हाडच्या दक्षिणच्या घाटावर आला व तेथून भोसल्यांकडून नुकत्याच झालेल्या तहांतील मुलुखाचा बदोबस्त करीत करीत तो व त्याचा दिवाण **रुकनुद्दौला** व मुत्सद्दी **शेरजंग** व **मोरोधोंडाजीचा** भाऊ **जगन्नाथपंत धोंडाजी** हे गगातीरास आले. त्याचप्रमाणें **माधवराव** हाहि **मनरथ** येथें गंगातीरास आला. निजामाचा मुक्काम **राजेटाकळी** येथे ८ कोसांवर होता. तेथेहि पुन्हा दोघाच्या भेटी होऊन मेजवान्या व वस्त्रें देणे घेणे वगैरे झाले. याप्रमाणे भोसल्यांच्या विरुद्ध पेशव्याने केलेल्या पहिल्या स्वारीचा लढाई वगैरे न होताच शेवट झाला (फेब्रुवारी १७६६).

---

१ सरदेसाई मध्य वि. ४ पा. १५२ मध्ये ही भेट **उमरखेडानजीक** झाली असे म्हटले आहे ते चूक आहे. मूळपत्र छापण्यांत कुरमखेडाऐवजी उमरखेड असें चुकीनें छापले गेले असावे. या भेटीचें वर्णन खालील पत्रांत सविस्तर दिले आहे. हे पत्र देऊळघाटाहून कृष्णराव बल्लाळ काळे याने दादासाहेबांस लिहिलें आहे. या कृष्णरावाचा मुलगा गोविंदराव काळे हा निजामाचे दरबारी पुढे पेशव्यातर्फे वकील होता. (पे. द. भा. २० ले. १७४.)

राघोबादादानें होळकरास उत्तर हिंदुस्थानाचे मोहिमेस येण्यास उशीर कां लागला याचें कारण देतांना भोंसल्यावरील स्वारीमुळे दिवस गेले अशाबद्दल दर्यापुरच्या मुक्कामावरून पत्र लिहिलें आहे. मल्हारराव होळकरानेंहि भोसल्याशी तह करण्याबद्दल शिफारस केली होती असे वरील पत्रावरून दिसते त्या पत्रात दादाने लिहिले आहे की, " भोसल्याकडील वकील आला तो बहुतच बजीदीचे निरोप सांगो लागला कीं, जे चित्तास येईल ते करावे पोटास मात्र द्यावे. वरकड कोणेहिविसी आग्रह नाही. भेटीस येत असो. यैसे त्याचे प्रकार पाहून मातबर माणसाचा केवलच उपहास करणे उचित नाही व आपलीहि पत्रे भोसले याविसी सिफारसीची आली, आमचेही मत भोसल्याचे मसलतीचा उलगडा करून लवकर हिंदुस्थानात चलावे. आमचा वोढा सर्व प्रकारे हिंदुस्थानचा येविसी आप लींहि पत्रें येतात. यास्तव भोसले यास भेटीस बोलाऊन घेतले. येका दोहो रोजात भेटी होईल."

पेशव्यांची भोंसल्यांवर दुसरी स्वारी[१]

(ज्यानुआरी ते जून १७६९)

इ. स, १७६६ चे पहिले मोहिमेत तह झाला तरी जानोजी भोंसल्याचे मन पेशव्याविषयी शुद्ध झाले नाही. इ. स. १७६८ मध्ये **माधवराव** व **दादासाहेब** याजमध्ये भाडण सुरू होताच **जानोजीनें राघोबादादास** सैन्याची मदत देण्याचे कबूल करून सैन्य उभे केले. **जानोजी**प्रमाणेच **गोविंदराव गायकवाड** यानेहि **राघोबादादास** मदत करण्याचे कबूल करून तो प्रत्यक्ष जाऊन दादास सामीलहि झाला. भोसल्यावरील पहिल्या स्वारीत अखेर तह झाला तो राघोबादादाच्या मध्यस्तीने झाला होता. **राघोबादादा** हा स्वभावाने भोळा म्हणून म्हणा अगर वेळ पडल्यास पुतण्याविरुद्ध निजाम, भोसले वगैरे प्रबळ सरदार आपणास अनुकूल असावेत या दूरदर्शीपणामुळें म्हणा

१ खरे प्रस्तावना प्रकरण ७.
सरदेसाई मध्य वि. ४ पान १५४ ते १६४
पे. द. भा. २० ले. ११८ ते पुढें.

तो भोसले व निजाम यांशी सख्य ठेवीत होता. त्याप्रमाणे नुकत्याच झालेल्या तहांत **दादा** व **जानोजी भोंसले** याचे मनात एकमेकाविषयी सहानुभूति उत्पन्न झाली होती. शिवाय पूर्वी भोसल्याच्या गृहकलहाचा जसा पेशव्यानी फायदा घेतला तसाच पेशव्याच्या गृहकलहाचा फायदा आपण घ्यावा हा मोह जानोजीस आवरला नाही व त्याने वरप्रमाणे माधवरावास पुन्हा डवचले.

जानोजीचें सैन्य येऊन पोहोचण्यापूर्वीच **माधवरावानें राघोबादादाचा** पराभव करून त्यास पकडून कैदेत ठेविले व **राघोबादादाच्या** पक्षाच्या मडळीचा मोड केला. **गोविंदराव गायकवाड** याचा बाप **दमाजी गायकवाड** हा नुकताच मरून **गोविंदरावास** सरदारीची वस्त्रे मिळावयाची ती पेशव्याने अडवून दादास मदत केल्याबद्दल २३ लाख रुपये दंड घेऊन मग त्यास ती वस्त्रे दिली त्याचप्रमाणे पेशवे बोलावतील तेव्हा सैन्यासह नोकरीस येण्याचे त्याने कबूल केले त्यानतर भोसल्याने दादासाहेबास मदत केल्याबद्दल भोसल्यावर स्वारी करण्याचा माधवरावाने निश्चय केला. माधवरावाची शिस्त मोठी कडक असून तो सरदाराचे गैरशिस्तीबद्दल क्षमा करणारा नव्हता पेशव्याची स्वारी पुन्हा नागपुरावर होणार हे समजताच **जानोजीस** भीति उत्पन्न झाली व त्याने प्रथम **चिमणाजी रखमांगद चिटणीस** यास पेशव्याची समजूत करण्याकरिता पुण्यास पाठविले माधवरावाने जानोजीच्या वर्तनाबद्दल क्षमा करण्याचे नाकारले व **देवाजीपंतास** पुण्यास पाठविण्याबद्दल **जानोजीस** कळविले व स्वारीची सिद्धता करून कूच केलें. **जानाजोनें देवाजीपंतास** पुण्यास पाठविले, परंतु त्यापूर्वीच माधवराव **पुणें** सोडून निघालाहि होता दिवाकरपंत हा पेशव्यास मध्येच वाशीमच्या जवळ लष्करात भेटला माधवरावाचे मन देवाजीपताविषयी फारच कलुषित झाले होतें व तोच **जानोजीस** आपणाविरुद्ध सल्ला देतो अशी त्याच्या मनाची समजूत झाली होती त्यामुळे पेशव्याने **दिवाकरपंतास** कैद करून आपल्याबरोबर लष्करात ठेविले व मजल दरमजल कूच करीत तो वऱ्हाडात शिरला. त्याचेबरोबर **गोपाळराव पटवर्धन** व **रामचंद्र गणेश कानडे** हे मुख्य सरदार होते, शिवाय पेशव्याने निजामासहि मदत पाठविण्याबद्दल लिहिल्यावरून निजामाने **रुकनुद्दौला** व **रामचंद्र जाधव** यांस आठ हजार फौजेनिशी पेशव्याच्या मदतीस पाठविले. **रामचंद्र जाधव**

यास दादासाहेबाने दौलताबादेस पूर्वी कैद करून ठेविले होते, त्यास पुढे पेशव्याने सोडून देऊन तो पूर्वीप्रमाणे निजामाचे चाकरीस जाऊन राहिला होता. **पिराजी निंबाळकर** हा सरदार कधी भोसल्याकडे व कधी पेशव्याकडे असे. तो या खेपेस पेशव्यास मिळाला. परंतु नंतर मोगलाईतील **पडतूर** प्रांतातून तो भोसल्याकडे निघून गेला. एकंदर पेशव्याबरोबर साठ हजार फौज व गारदी व तोफखाना वगैरे मजबूत साहित्य होते. पेशव्याचे सैन्य **सोलापूर, तुळजापूर, धारूर, पाथरी, वाशिम** या मार्गाने[1] वऱ्हाडात आल्यावर पेशव्याने वऱ्हाडातील भोसल्याचा सर्व अमल उठवून आपला बसविला. याप्रमाणे माहे जान्यूआरी १७६९ मध्ये पेशव्याने वर्धेच्या पश्चिमेकडील सर्व मुलूख आपल्या ताब्यात घेतला.

भोसल्याच्या कुटुंबातील माणसे **गाविलगडास** असल्यामुळे त्याचे रक्षणाकरिता जानोजीने नागपूरचा सुभेदार **नरहर बल्लाळ**[2] यास त्या बाजूस पांच हजार सैन्यानिशी ठेवले. नरहर बल्लाळ हा पुढे प्रसिद्धीस आलेला **विठ्ठल बल्लाळ**[3] सुभेदार याचा मामा होता. भोसल्याचा सरदार **बापू करांडे** हा बऱ्हाणपूरच्या बाजूस गेला. बऱ्हाणपूर शहर त्या वेळी पेशव्याचे ताब्यात असून पेशव्यातर्फे तेथे अधिकारी होते त्यांनी दरवाजे बंद करून बंदोबस्त केला. नरहरपंत हा अकोला, पंचगव्हाण या बाजूस लुटालूट करून पेशव्याच्या सरदारांनी नुकत्याच घेतलेल्या प्रदेशात खंडण्या घेत होता. नरहरपंत व बापू करांडे यांनी जळगाव-जामोद येथून १२००० व एदलाबाद येथून १५००० खंडणी घेऊन ते मलकापुरास आले. तेथून खानदेशात जाण्याचा त्यांचा विचार होता, परंतु जामनेर येथे पेशव्याचे अमलदारांनी लष्कर वगैरे जमवून बंदोबस्त केला. त्यामुळे ते पुढे न जाता माघे फिरले. पेशव्याने आपले तर्फेने **आनंदराव गोपाळ** व

१ ऐ. ले. सं. भा. ३ ले. ७८१, ७८२ मधून या स्वारीचे मुक्काम पुढीलप्रमाणे दिसतात: बीड, पाथरी, नरसी, वारूर्णी, कळमनुरी, वाशीम, मंगरुळपीर, पिंजर, कारंजा, उमरावती, वरूड, आमनेर व नागपूर.

२ आडनाव रिसबूड.

३ विठ्ठल बल्लाळ याचे आडनाव परांजपे.

बाळाजी केशव सप्रे या दोघा सरदारांस बदोबस्तास नेमिले होतें. **बापू करांडा** हाहि ब-हाणपुराहून येऊन **नरहरपंतास** मिळाला. त्या दोघांचा मुक्काम **पंचगव्हाण** येथे असता **आनंदराव** व **बाळाजीपंत** यांचे फौजेने वरील दोघावर छापा घातला. त्या लढाईत नरहरपंत हा मारला गेला[१] व बापू कराडा २५ स्वारानिशी पळून गेला. तो मग जानोजी भोसल्यास जाऊन मिळाला व पुढे या मोहिमेत अखेरपर्यंत जानोजीबरोबर राहिला.

नरहरपंत पडल्याचे वर्तमान ऐकून त्याचा भाचा **विठ्ठल बल्लाळ** हा दोन अडीच हजार सडी फौज घेऊन पेशव्याची थोडीशी फौज खानदेशकडे होती तिकडे जाऊन लुटालूट करून ब-हाणपुराकडे गेला. नरहरपंत पडल्यानतर पेशव्याचे काही लष्कर आकोटावर होते, तेहि ब-हाणपुरास निघून गेले. **विठ्ठल बल्लाळ** हा **जळगांव जामोदाहून सोनाळे** येथे

१ यासबंधाने पे. द भा २० ले. २२४ (ता. १६–२–१७६९) यात पुढील मजकूर आहे.—

"मागे वराड प्राती गडगावेल तेथे कबिले भोसलियाचे आहेत. रक्षनार्थ रा. नरहर बल्लाळ फौजेसहवर्तमान होते. त्याणी सधल्याहून उगवे वगैरे गाव श्रीमताचे मोकासियाचे मारिले श्रीमताकडून रा।। बालाजी केशव सपरे सुभा होऊन वराडचा बदोबस्त करावयानिमित्य अकोलियावर आले होते. त्याचा काही जोर न पडता रा।। नरहरराव बलाल याणी पूर्णातीर वराडात कूल करून खडन्या घेतल्या. हा बोभाट श्रीमताजवळ गेला. तेथून श्रीमतानी तीन तोफा व नबाबाकडील पथके बीडकर निबालकर व खदारचा राजा वगैरे तीन हजार फौज तीन तोफा कुमकीस येऊन प. त्यावर विपरीत काळाची छाया रा।। नरहर बलाल याजवर पडताच पतगप्राये चालून पूर्णातिरी वराडात लढाई जाली. सूर्योदई अधकार लयास पावतो तद्वत रा।। नरहर बलाल सहसमुदाये गतप्राण होऊन श्रीमताची फौज विजयी जाली. राहिली फौज पलायेन करून गडाकडे गेली. यापूर्वी रा।। नरहरराव याचा हेत उत्कर्ष होता की, घाट चढून मुलुक मारावा, तो मनोरथ ईश्वरे सिद्धीस पावविला नाहीं."

गेला व ही दोन्ही ठाणी त्याने घेतली. खानदेशचे बाजूस पेशव्याचा विशेष बंदोबस्त नव्हता त्यामुळे तिकडे आपणास विरोध होणार नाही व लूट वगैरे मिळेल अशा आशेने **विठलराव** हा निघाला होता, परंतु पेशव्याच्या अम्मलदाराने **बऱ्हाणपुरचें** सैन्य आणून **बोदवड** येथें ठेविले. तसेच **बाळाजीपंत** सप्रे हाहि खानदेशात गेला. पैठणाहून अजिठ्याच्या घाटाने भोसल्याचे सरदार **जाचक** व **करांडे** हे **विठलपंतास** मिळण्याकरिता येत होते. त्याची वाट पाहण्याकरिता **विठलपंत** हा **मलकापुरास** थांबला व नंतर वऱ्हाडात येऊन घाट चढून दक्षिणेत **अमडापुर** परगण्यात दंगा करू लागला. ता.२३–३–१७६९ रोजी पेशव्याने वऱ्हाडात नेमलेला सुभेदार **बाळाजी केशव सप्रे** हा मलकापुराहून **नाना फडनीसास** लिहितो–

"विठ्ठल बल्लाल नरहरपंताचे भाचे सध्या तीन हजार फौजेनिसी आकोलियाचे दक्षिणेस पाचा कोसावर आहेत. आम्ही फौजसुद्धा मलकापुरावर आहो. हे ठाणे मातबर खानदेशची सरद व वऱ्हाडचा शेवट याजकरिता हे ठाणे व परगणा बालाजी केशव पलनिटकर याजकडे यवनाकडून जागीर, परंतु ठाणे बलकट पतमारनिलेपासी ऐवज तीनशे राऊत. तेव्हा ठाणे त्यास हस्तगत होणे कठनच आहे. आम्ही बऱ्हाणपुराहून सडे होऊन येथे आलो नाना प्रकारचे युक्ति करून लढाई न पडता ठाणे हस्तगत करून मारनिलेस दिल्हे आम्हासहि कालकला आसरा चांगला जाला आम्ही फौजसुधा वराडात मध्यभागी जावे तर विठल बल्लाल खानदेशात फिरतो. पेशजी बऱ्हाणपुरास गेलो होतो तेव्हा मलकापुर परगणियता आला होता आम्ही मलकापुरावर येताच मागती वऱ्हाडात गेला जजावयास उभा राहात नाही आम्ही येकीकडे गेलो तर आपण मोहला चुकाऊन येकिकडे जातो. ऐसी रीत वराडियाची पुरातन आहे आम्ही सर्व मडली तीन हजार कुलगणती आहो आणिक पाच हजार फौज आम्हापासी असती तर त्याचा राऊत वऱ्हाडात न राहाता, पळून अन्य देशांत जाता. फौजहि आणिक श्रीमत पाठविते परंतु खासा स्वारीचा दाह लाब गेला तेव्हा फौज आम्हाकडे येणे न घडे"

विठलपंतास या मोहिमेंत जखम लागली होती व विठलपंताची बायको व मुले बऱ्हाणपुरास एका आप्ताचे घरी होती ती पेशव्याचे कमाविसदाराने अटकेत ठेवली.

इकडे जानोजी भोसल्यानेहि लढाईची तयारी केली. त्यानें आपली मुलें, माणसे व जडजवाहीर गाविलगडचे किल्ल्यात पाठविलेच होते. सर्व बंधू एकत्र करून त्याने सुमारे पधरावीस हजार फौज जमविली व तो नागपुर सोडून **वर्धा** उतरून वऱ्हाडात **नांदगांवपेठेच्या** बाजूस राहिला वर्धेच्या काठी **पिराजी निंबाळकर** हा ता. ६–१२–१७६८ रोजी **जानोजीस** मिळाला. दुसरे दिवशी या सर्वांचा मुक्काम वर्धेच्या पश्चिमेस **तिवसें** येथे झाला. **तिवसें** मुक्कामाहून ता. ७–१२–१७६८ रोजी पेशव्याचा बातमीदार **गोविंद मल्हार** याने **जानोजीच्या** लष्करातून या भेटीची व इतर बातम्या दिल्या आहेत त्या अशा:—

" येथील वर्तमान तरी रा जानोजी भोसले सेनासाहेब सुभा याची फोज मुकाम मजकुरी सात आठ हजारापावेतो जमा जाली. दुसरे छ २५ रोज मगळवारी रा पिराजी ना। निबालकर वरधा तीरास आले इकडून सेनासाहेबसुभा तयार होऊन तीन कोसपावेतो त्यास सामोरे गेले तेहि तिकडून आले याजकडील व तिकडील सरदार याची भेटी जाल्या. उपरात हे त्रिवर्ग बधू याची व त्याची भेट जाली, ते हे मिलोन डेन्यास आले तो आस्तमान जाला. उपरात खलबत जाले. मग सेनासाहेबसुभा यांचे घरी नाईक मजकुर याणी भोजन केले. दीड प्रहर रात्रपावेतो होते. उपरात आपले गोटास गेले पिराजी नाईकासमागमे आटोले व गावडे व सुपेकर व खानाजी सिदे (खोपे) व गोविदराव भुगटराव व मीरखा ऐसे झाडून मिलोन च्यार पाच हजारपावेतो फौज आहे. उभयेता येकत्र जाले. नाईक व भोसले मिलोन बारा तेरा हजारपावेतो फौज जमा जाली काल भेटी वरधे नदीचे मुकामी जाल्या. तेथून आज कूच करून मुकाम मजकुरास आले. येथूनहि पुढे नादगावाचे सुमारे कूच जाले. येथ रात्रीचे ठाई लस्करासभोवते छेबिना फिरत राहतो. दुसरे येथ वर्तमान आहे की खामा स्वारी शक्रातीचे परवाकरिता लस्कराजवळ कोन्हे तीर्थ आहे तेथ स्ना-(ना)स जाणार; त्यास ते समई काही घालमेल करावी. त्यास तीर्थास गेलिया बहुत बदोबस्त करवावा दुसरे येथील दोनच्यार सरदारीयाचे व सेनासाहेबाची शपतक्रिया जाली की आम्ही तुमचे जिवाचे सोबती ऐसी

जाली. दुसरा, काल माहातास इजाफा [१] केला आणि हातीस सेर करावे ऐसी ताकीद केली आणि अबारीस कमानी व तीराचे भाते लाविले. ते ममई भाशन की येकदा सफेजगी करावी. काल गोसावी व पठान ऐस आडून बसल की आमचे रुपयाचा निकाल करून देणे त्यास गोसावियास भाशन केले की तूर्त दम धरण जरकरिता रुपया न मिले तरी तुमचे घरी मोली टाकीन मग ते गेले पठाणाचा काही निकाल जाला नाही. तिवशाहून आज कूच होऊन नादगावास मुकाम आहे. नादगाव येथून दाहा कोस आहे"

भोसल्याचा सरदार **तुळजोपंत** याची पाच हजार फौज तो आजारी असल्यामुळे, त्याचे भाच्याच्या हाताखाली नरनाळच्याजवळ होती. तीहि दुसरे दिवशी **नांदगांवचे** मुक्कामी **जानोजी** व **पिराजी** याच्या फौजेस मिळाली. ता १७-१२-१७६८ रोजी **नांदगावचे** मुक्कामी भोसल्याची एकदर फौज तेरा चौदा हजार जमली येथेच **नागपुराहून** त्याचा तोफखानाहि येऊन त्यास मिळाला एलिचपुरचा नबाब **इस्मायलखान** यास मदतीस आणण्याकरिता **जानोजीनें** आपला वकील पाठविला होता. परतु माधवराव व निजामाचे सरदार याचीहि त्यास पत्रे गेल्यामुळे तो भोसल्यास मिळाला नाही.

ता १-१२-६८ रोजी पेशव्याचा मुक्काम **वडनेरगंगाई**पासून पाच कोसावर होता व भोसले व पेशवे याच्या सैन्यामध्ये अतर २५ कोसाचे होते, परतु ता. १० चे सुमारास हे अतर अगदी कमी राहिले. दुसरे दिवशी भोसल्याने **नांदगावचे**[२] जवळ मुक्काम केला व पेशव्याची फौज उमरावतीजवळ होती तेथे तिजवर हल्ला करून लढाई देण्याचा निश्चय केला पेशव्याचा बातमीदार १० तारखेस **नांदगांवचे** मुक्कामाहून लिहितो –

"येथील वर्तमान तरी सेनासाहेबसुभा व **पिराजी न॥** याचा मुकाम मजकुरी आज आहे. फौज तेरा चवदा हजार पावेतो जमा झाली. रा. **तुळजोपंत** याचे नि॥ ची फौजही काल येथ आली. नागपुरास तोफा राहिल्या

१ बक्षीस.

२ उमरावतीजवळ.

होत्या त्या ाटीखाली आल्या आहेत * * ऊन पोहचतील. दुसरे येथून * **शंकराजी घोरपडे** दीढा (हजारानसी) पुढे रवाना झाले आहेत. त्यास त्याची बातमी असो द्यावी. दुसरे यानी येथ कितेक लोकास चिलखते वाटली आनी दिलबरी केली; आणि तमाम सरदार यास ताकीद की फार सावद असावे. आपापली तयारी असो द्यावी, ऐसी ताकीद करून तह ठरविला की आज कर आहे. उदईक रविवारी मोकाबला घ्यावा व मग जे होणें ते होईल. त्यास ऐसा करार जाला आहे. रविवारी कूच करून सडी फौजनसी येणार त्यासी तेथ फौजेस ताकीद असो द्यावी की खबरदार असावे. खासा जातीनसी रात्रीस जागतात आणि स्वार सभोवते तयार असतात. अतर उभयेपक्षी फार जवल राहात चालल्यास्तव सावधता असलिया कामाची आहे. "

भोंसल्याची झकांडी.— पेशव्याबरोबर पन्नास साठ हजार फौज असल्यामुळे भोसल्याची हिम्मत त्या फौजेवर हल्ला करण्याची झाली नाही व त्या उभयतांची लढाई झाली नाही. **देवाजीपंत** हा पेशव्याच्या अटकेत त्याच्या लष्करांतच होता. तो पेशव्यास भोंसल्याकडून १५ लक्ष रुपये देवविण्याचे कबूल करून मोहीम थांबवावी अशी विनति पहिलेपासून करीतच होता. परतु पेशव्याने ते कबूल केलें नाही. देवाजीपंत जरी पेशव्याच्या कैदेत होता तरी सर्व बातम्या राखून जानोजीस सूचना देतच होता. त्याने सूचना दिल्यावरून म्हणा अगर भीतीने म्हणून म्हणा जानोजीनें लढाई न देतां अचानक मागें पाय घेतला व चद्रपुराकडेस कूच केले. पेशव्याने जानोजीच्या फौजेवर एकदम हल्ला का केला नाही हे समजत नाही. बहुधा जानोजीची फौज सडी असून पेशव्याबरोबर तोफखाना वगैरे लटांबर मोठे होते. त्यामुळें जानोजीचा पाठलाग आपल्याऱ्यानें होणार नाही या कारणामुळें म्हणा अगर पेशव्याच्या मनात जानोजीची राजधानी नागपूर हे लुटून फस्त करावें व पुणें जाळल्याचा वचपा काढावा ही इच्छा असल्यामुळे म्हणा त्याने जानोजीचा पाठलाग केला नाही व नागपुरचा रोख धरिला. त्यानें **वरूडजरूड**च्या मार्गाने जाऊन जवळचा **आमनेर**चा भुईकोट किल्ला ता. २०-१-१७६९ रोजी हस्तगत केला. तेथून मजल दरमजल तो नाग-

पुरास आला. २१-१-१७६९ रोजी **कृष्णराव काळे** हा आमनेर मुक्कामाहून लिहितोः- "काल आमनेरच्या किल्याचे ठाणें हस्तगत केले त्यात. राघोबुवाजीस ठेवावयाची नेमणूक केली आहे. त्यास आत ठेऊन पुढे मजल दरमजल नागपुरावरून **देवगड, चांदे** वगैरे ठिकाणे हस्तगत करावयाचा उद्देश आहे. जानोजी **भोंसले** तूर्त **झाडीत** पलोन गेले. सात आठ हजार फौज आहे. वऱ्हाडांत वर्धे अलीकडे जपती भोंसल्याचें अमलाची जाहाली. सालमजकुरी गोडवन तमाम पायमलीखाले जाले. मोगलाचीही फौज पंधरा हजार पर्यंत जमा जाहाली आहे. जमिदोज ठाणी कुलदो अडचा महिन्यांत हस्तगत होतील. श्रीमंताचे ताले सिकंदर आहेत. प्रस्तुत भोसले खराबीत आले. फौज श्रीमताजवळ **रामचंद्र गणेश** व मोगल मिळोन पनास हजार फौज जमा आहे. रा. **नारोशंकर**हि **लाखणवाडियाचा** घाट उतरोन आले. शहरांत लोकरीच येऊन दाखल होतील."

नागपुर लुटलें– माधवराव आमनेराहून नागपूरकडेस निघाला. तेथून नागपुरास जाऊन पेशव्याने **नागपुर** शहर स्वस्थपणें लुटून फस्त केले. याप्रमाणें नागपुरची लुटालट [१] व जाळपोळ केल्यामुळे पूर्वी इ. स. १७६३ मध्यें जानोजीने व मोगलाने मिळून पुणे जाळल्याबद्दल पेशव्याने पूर्ण सूड उगविला.

भंडारा घेतला—नागपुर लुटल्यावर माधवरावाने **रामचंद्र गणेश कानडे** या सरदारास **भंडाऱ्याचा** भुईकोट किल्ला घेण्याकरिता रवाना केलें व त्याने जाऊन तो किल्ला सर केला.

चंद्रपुरचा वेढा—पेशवे व मोगल यांचे फौजेपुढें आपला निभाव लागत नाही असे पाहून जानोजीनें समोरासमोर लढाई न देता गनिमी काव्याने पेशव्यास हुलकावण्या देण्याचा व आपला बचाव करण्याचा निश्चय केला.

---

१ ही नागपुरची लूट जान्युआरी अखेर झाली असावी. सरदेसाई मध्य. वि. भा. ४ पान १५७ मध्ये ता. ११-१-१७६९ चे वर्तमान म्हणून लिहितात. त्यांत "श्रीमंत शनिवारी नागपुरास आले. आज रविवारी सर्व लष्कर आले." असा उतारा देतात. या तारखेप्रमाणे ता. ८ जान्युआरीस पेशवे नागपुरास आले असें निघतें. या तारखेत कांही चूक असावी. वरील तारखा आम्ही पे. द. भा. २० मधील अस्सल पत्रांवरून दिल्या आहेत.

नागपुरच्या खालोखाल **चंद्रपुर** ऊर्फ चांदा हें भोसल्यांचे एक मजबूत ठाणें होते. मुधोजीच्या वाटणीस हे ठाणें गेले असून तेथें त्याचा चागला बंदोबस्त होता या शहरास मजबूत तट असून आत किल्लाहि मजबूत होता. तेथे मुधोजी व त्याचे दुसरे दोघे बधू जाऊन मजबुती करून राहिले व जानोजी कांही सैन्यासह सडा बाहेर राहिला. मुधोजीची मुलेमाणसे त्याने माहूरच्या दक्षिणेस माणिकगड नांवाच्या डोगरी किल्ल्यावर टेविली. मुधोजीचा विश्वासू सरदार **महिपतराव दिनकर** प्रभू[2] यास मुधोजीने चद्रपुरास ठेविले.

महिपतरावाचे आप्त पेशव्याच्या सैन्यात असल्यामुळे **जानोजीस महिपतरावाची** खात्री येईना, परंतु **मुधोजीनें** महिपतरावाची खात्री दिली व तो त्याप्रमाणेच इमानाने वागला.

पेशव्याने नागपुराहून चंद्रपुरास येऊन किल्ल्यास मोर्चे लाविले (फेब्रआरी आरंभ) व शहरास वेढा दिला व स्वत: वर्धेच्या पश्चिमेस येऊन **पांढरकेंवडा** येथें तळ दिला. **जानोजी** हा चंद्रपुरच्या बाहेर मोकळा असल्यामुळे त्याचा पाठलाग करण्याकरिता माधवरावाने आपल्या लष्करापकी एक भाग मोकळा ठेविला व त्याने सडे होऊन जानोजीचा पाठलाग करावा असे ठरविले.

जानोजी व त्याचे तिघे बधू वरप्रमाणे चद्रपुरचा बंदोबस्त करून सडे होऊन निघाले. जानोजी हा तोपर्यंत आपल्या सैन्यासह झाडीच्या मुलुखांत (गोंडवणांत) राहून नंतर वर्धा उतरून माहूरचे बाजूस गेला व त्यानें उमरखेडचा रोख धरला. उमरखेड परगणा हा पेशव्याच्या ताब्यांत होता. पेशव्याने त्याचे पाठलागास **गोपाळराव** व **रामचंद्र गणेश** यांस पाठविले. ता. १२ फेब्रुआरी रोजी महादजी बल्लाळ (गुरुजी) हा पुण्यास लिहितो:—

"ता।। माघ शुध षष्टी पावेतो स्वामीचे कृपेकरून मु।। नजीक चांदे सुखरूप असो विशेष. इकडील वर्तमान तरी भोंसले आजपावेतो झाडीतच होते. बातमीचाहि पता पुरता लागू दिल्हा नाही. हाली बातमी आज आली की भोसले * * * * येलगड्यास गेले. पुढे मजल दरमजल

२ याचें आडनांव गुप्ते असें होतें. याचाच नातू काशीराव राजेश्वर गुप्ते यानें नागपुरकर भोंसल्यांची बखर लिहिली, तीच छापलेली आहे.

देशान जावे याप्रा ो त्याची कस्त आहे. जामूद सोडून तीन दिवस जाहाले. आजकाल उमरखेडचे सुमारे गेले असतील किंवा जातील. कमकसर वीस हजार फौज जरागी आहे. चौघा खाशाच्या मात्र चार चादव्या व चार राहुट्या आहेत लस्करात कोणाजवळ पाल राहुटी नाही. सडे जरारे जाहाले. गोपालराव व रामचंद्र गणेश आजच त्याचे पाठीवर पधरा आठ हजार फौजेनिसी होतील. मागून साहेबी दरमजल येतील. याप्रा ो मनसबा ठरला आहे. आपणहि तिकडील बातमी राखून सावध सत्वर करावी."

चद्रपुरास पेशव्याने फितूरी[1] करण्याचाहि प्रयत्न केला चद्रपुरचा किल्ला घेण्याकरिता सैन्य गुतून ठेवणे व स्वत हि दिवस घालवून जानोजी व त्याचे बधु यास मोकळे ठेवणे हे पेशव्यास धोक्याचे वाटले. त्याने महिपतरावास पचवीस हजाराची जहागीर देण्याचे आमिष त्याचे आप्त **बाबूराव हरी** व **सखाराम हरी** व **उमाजी विनायक** यांचेमार्फत दाखवून, त्याने फितूर होऊन चद्रपुरचा किल्ला पेशव्याचे स्वाधीन करावा असा प्रयत्न केला. परतु महिपतराव हा फुटला नाही उलट त्याने किल्ल्यातून पाचशे फौजेनिशी बाहेर निघून पेशव्याच्या फौजेवर छापा घातला व थोडीशी नुकसानीहि केली.

महिपतराव हा फितुरीत येत नाही असे पाहून व जानोजी तिकडे मोकळा असून पश्चिमेचा रोख धरून जात आहे व न जाणो कदाचित् पुण्याकडे जाऊन तेथे फदफितूरी करील अशी पेशव्यास धास्ती वाटू लागली व ती अगदीच निराधार नव्हती. राघोबादादा हा पेशव्याच्या कैदेत असून **दादाचें** व **जानोजीचें** पूर्वीपासूनच सूत होते. जानोजीने जाऊन दादास व त्याचे पक्षाचे लोकास मिळवून घेऊन **दादाची** सुटका केल्यास सर्वच घोटाळे माजतील व पूर्वीप्रमाणे **जानोजीनें पुणें** लुटल्यास

---

१ पेशव्याने चद्रपुरातील ब्राम्हणास पुढे लिहिल्याप्रमाणे पत्रे पाठविल्याचा मजकूर बखर पा. ७६ मध्ये आहे. "आपण बाहेर निघावे, आम्ही आल्यावर कठीण जाईल, आम्ही देव ब्राम्हणाचे भक्त आहोंत. अंतर पडू नये. सरकारासमागमें १५०० तोफा जरब मातबर शिवाय फौजहि आहे. एक किंवा दोन घटकेंत चंद्रपुर घेतलें जाईल."

पुन्हां फजीति होईल अशी भीति पेशव्यास वाटू लागली. या सर्व गोष्टी संभवनीयहि होत्या. म्हणून चंद्रपुरचा वेढा जास्त लांबविणें हे त्यास इष्ट वाटले नाही.

इकडे चंद्रपुरचा किल्ला जास्त दिवस टिकविणें महिपतरावासहि कठीण वाटले. पेशव्याच्या तोफखान्यामुळे शहराचे नुकसान होऊन दोन चार दिवसांत किल्ला सोडावा लागेल अशी भीति महिपतरावास वाटली इकडे पेशव्याच्या सैन्यात कारस्थानी **देवाजीपंत** हाहि रिकामा न बसता अनेक फंद करीत होता. जानोजीहि आपण पुण्यास जाऊन पुणें जाळणार व दादास सोडवून प्रतिनिधीच्या मार्फत सिंहगडास रवाना करणार अशी त्याने हूल उठविली. त्याचप्रमाणे मोगल व पेशवे याचे मुलुखात शिरले म्हणजे आपल्या मुलुखाची खराबी होऊं नये म्हणून ते आपल्या मागे येतील व चंद्रपुरचा वेढा उठेल अशीहि त्याची अटकळ होती. इतक्यात दुसरीहि एक कपटनीति भोसल्याने व **महिपतरावानें देवाजीपंताच्या** सल्यावरून केली ती अशी : **महिपतरावानें देवाजीपंतास** अशा बेताने पत्र पाठवावें की, ते पेशव्याच्या लष्करात धरले जाईल व त्यायोगाने पेशवे घाबरून जातील. त्याप्रमाणे **महिपतरावानें** पत्र लिहिले की, " चंद्रपुरास पंतप्रधान आले. फार चांगले झाले. भोसले याची दौलत सारी हस्तगत होईल, ही जागा साध्य झाली म्हणजे सगळे राज्य आपले झाले, असे तुम्ही पंतप्रधानास सुचवून चंद्रपुरचे शहास आणावे. येथेही सरजाम मजबूत आहे. पंतप्रधान याजपुढे हा किल्ला राहत नाही. परंतु पंधरा दिवस किंवा आठ दिवस येथे गुतले म्हणजे यजमान पुण्यास जाऊन दादासाहेबास भेटून बाहेर काढतील, म्हणजे त्या प्रांताची उद्यानता करीत कार्यसिद्धी होईल. "[१]

अशाच मजकुराचे एक पत्र **जानोजी**कडून देवाजीपंतास **माहुरा**कडूनहि पाठविले. कल्पनेप्रमाणें ही दोन्ही पत्रे पेशव्याचे लष्करात धरली गेली. वरील गोष्टींची आवाईहि पूर्वी होतीच. त्यावरून वरील गोष्टी खऱ्या वाटून पेशव्याने चंद्रपुरचा वेढा उठविला व आपण सर्व लष्करासह स्वतःहि जानोजीच्या मागे लागला. याप्रमाणे युक्ति सफल होऊन चंद्रपुरचा वेढा उठला (फेब्रुआरी १७६९).

पुण्यास पळापळ– पेशव्याने पुण्यास नाना फडणिसास पत्रें लिहून, राघोबादादास व घरचे सर्व मडळीस पुण्याहून काढून सिहगडास नेऊन ठेवण्यास सागितले. त्याप्रमाणे नानाने सर्व तजवीज केली त्यापूर्वी दादानें पेशव्यांच्या कैदेतून सुटून पळून जाण्याचाहि प्रयत्न केला होता. परतु तो उघडकीस येऊन फसला (ता. २३ मार्च) भोसले पुणे शहर लुटणार ही बातमी अगोदरच पुण्यात पसरली होती त्यात पेशव्याच्या घरची माणसे व दादा यास सिंहगडास नेऊन ठेविल्यामुळे पुण्यातील लोक फारच घाबरले व पुणे सोडून बहुतेक लोक पळून गेले. चार हिस्से लोक निघून गेले व एक हिस्सा जावयाचे राहिले इकडे पेशव्याने चद्रपुरचा वेढा उठवून स्वत.हि सर्व फौजेसुद्धा भोसल्याच्या मागे चाल केली व आता भोसले एवढ्या सैन्याच्या कचाटच्यातून पुण्यास जाणे शक्य नाही असे पाहून पेशव्याने पुण्यास पत्रे लिहिली की, भोसले पुण्यावर येत नाहीत त्याचप्रमाणे सिहगडावरची मडळी परत पुण्यास आणून सर्व लोकासहि पुण्याम परत बोलाविण्याबद्दल पेशव्याने लिहिले. त्याप्रमाणे नाना फडणिसाने सिहगडाहून सर्व मडळीस परत आणिले व गायकवाडाची तीन हजार फौज पुण्यास आणवून ठेविली. त्यामुळे लोकाना धीर येऊन ते हळूहळू परत आले.

जानोजीचा पाठलाग—जानोजीच्या मागे २५ कोसावर **गोपाळराव व रामचंद्र** गणेश व त्याच्याहि मागे २० कोसांवर पेशवे माहुरास, अशी तिन्ही सैन्याची स्थिति होती. भोसल्याबरोबर पधरा हजार घोडेस्वाराचे सैन्य होते व पेशव्याचे एकदर सैन्य पन्नास साठ हजार होते. भोसले **उमरखेडाहून भालकी** व **मेदक** या मार्गाने गोदावरीच्या दक्षिणेस गेले व पेशव्याचें सैन्य त्याच्या मागे लागले. एवढे मोठे सैन्य मागे असल्यामुळे व चद्रपुरचा वेढा उठविण्याचा मुख्य हेतु साध्य झाल्यामुळें जानोजीने पुण्याचा रोख सोडून दिला. पेशव्यानेहि मोठमोठ्या मजली मारून आपल्या आघाडीच्या सैन्यास गाठले. मोगलाचे सैन्य इतक्या लांब मजली होत नाहीत या सबबीवर मागेच राहिले. **रामचंद्र जाधव** हा भोसल्यास फितूर झाला आहे अशीहि बातमी पेशव्यास समजली;

दोन्हीहि फौजा धांवता धावता बेजार झाल्या. जानोजी पुन्हां मुसंडी मारून पश्चिमेस बेदर व औसा या परगण्यात गेला.

जानोजी मागें वळला—पेशव्याने आता जानोजीस परत नागपुराकडे हुसकन लावण्याचा निश्चय केला व सरळ पश्चिमेस जाऊन **पाथरी** येथें त्याने आपले जड सामान व बुणगे ठेवून तो सडा झाला. इकडे त्याचे सरदार भोसल्याच्या मागे होते. पश्चिमेस पेशवे व पूर्वस पेशव्याचे सरदार याप्रमाणें दोन्ही सैन्याच्या मध्यें आपण कोंडले जाऊ अशी आता जानोजीस भीति वाटू लागली. म्हणून त्याने थेट उत्तरेस जाऊन नागपुरास जाण्याचा निश्चय केला व तो नागपुरच्या रोखाने निघाला. पेशव्याचे सैन्यानेहि त्यास हळुहळू चोहोकडून घेरले. मधून मधून उभय सैन्यांच्या लहान लहान चकमकी होतच होत्या. एकदां भोसल्याच्या **बापू करांडा** या सरदाराने पेशव्याच्या बणग्यावर हल्ला करून ते लुटले. जानोजीचे सैन्य बहुतेक घेरले गेले; पण स्वत: जानोजी कांही सैन्यासह वर्धा नदी उतरून पूर्वेस चिनूरकडे तेलंगणात गेला.

वरप्रमाणे जानोजीचे सैन्य घेरले गेल्यामुळें त्याचा नाइलाज झाला. त्याचे बहुतेक राज्य पेशव्याच्या ताब्यात आलेच होतें व आतां आपण पकडलो गेल्यास सर्व राज्यास मुकू अशी भीति जानोजीस वाटू लागली. शिवाय मुधोजीस फोडून त्यास सेनासाहेबाचे पद देण्याबद्दल पेशव्याचा फितूर चालूच होता, त्यामुळे जानोजीने पेशव्यास शरण येऊन तह करण्याची इच्छा दाखविली व पेशव्याशी त्याप्रमाणे बोलणें सुरू केले.

इकडे पेशव्याची बाजू जरी सरसी होती तरी तोहि या मोहिमेस कंटाळला होता. भोसल्यावरील मोहिमेमुळें उत्तर हिंदुस्थानांत फौजा पाठविणें थाबले होते. यामुळे पेशव्याचे सरदार गोपाळराव वगैरेंनीहि पेशव्यास तह करण्याची सल्ला दिली. पेशव्याने मोगलांचा दिवाण रुकनुद्दौला याचा विचार घेऊन तह करण्याचे ठरविलें व ता. ७ मार्च रोजी त्यानें आपण सल्ला करण्यास तयार आहों असें पत्र भोंसल्यास लिहून लढाई थांबविली. या वेळी पेशव्याचा मुक्काम **निर्मळ** येथें होता.

कनकापुरचा तह (ता.२३–३–१७६९)– भोंसल्यातर्फे **देवाजीपंत** हा

पेशव्यांशी तहाच्या शर्ती ठरवीत होता.[1] पूर्वी देवाजीपत हा स्वारी-खर्चाबद्दल पंधरा लक्ष रुपये पेशव्यास देऊन लढाई थांबविण्याबद्दल पेशव्यास म्हणत होता. शिवाय इ. स. १७६३ साली निजामाकडून मिळालेल्या ३२ लक्षाच्या जहागिरीपैकी ८ लक्षाची जहागिरी अद्याप भोसल्यांकडे राहिली होती तीहि परत देण्याचे कबूल करीत होता, परतु माधवराव हा त्याशिवाय वर्धेच्या अलीकडील सर्व मुलुख मागत होता. हे न पटल्यामुळे लढाई पुढे चालली. शेवटी देवाजीपंताच्या विद्यमाने पेशव्यांशी पुढील शर्ती ठरल्या. त्यात फक्त ८ लक्षांची जहागीर परत देण्याचा व इतर किरकोळ शर्तीवरच पेशव्याने तह करण्याचे कबूल केले. स्वारी-खर्चाबद्दल पूर्वी देवाजीपंत पंधरा लक्ष रुपये देत होता तेहि या तहात पेशव्यास मिळाले नाहीत. यामुळे या तहात पेशव्याचा काहीएक फायदा झाला नाही व दोन्ही पक्ष खराबीत व खर्चात आले पक्का तह ब्रम्हेश्वर नजीक **कनकापुर**[2] (गोदावरीच्या काठी) येथे ता. २३-३-१७६९ रोजी झाला. त्या तहाच्या शर्ती खालीलप्रमाणे होत्या.[3]

(१) जानोजीस पेशव्यानी सन १७६३ साली बत्तीस लक्षाची जहागीर दिली होती व तीपैकी सन १७६६ च्या स्वारीत चोवीस लक्षाची परत घेतली होती. आता आठ लक्षाची राहिली होती तीहि त्याने पेशव्यास परत द्यावी.

(२) अक्कलकोटकर भोसले शहाजीराजे यांची काही उत्पन्ने व हक्क वऱ्हाडप्राती होते ते जानोजीने जप्त केले आहेत. त्यावरची जप्ती उठवावी व त्याऐवजी बाळापुर परगणा द्यावा.

(३) पेशवाई मुलुखापैकी औरंगाबाद मुभ्यांत भोंसले आजपर्यंत परभारें घासदाण्याचा ऐवज घेत असत तो त्यानी आता तसा घेऊ नये. त्याच-

---

१ ना. भो. का. प. ले. ३३, ३४, ३५ व ३७ पहा.

२ हा तहनामा ना. भो. का. प. ले. १९ व २८ (ऐ.प.ले.११७-११८) मध्ये सपूर्ण छापला आहे व ले. २५, २६ मध्ये मुधोजीने पुढे त्यात कांही फेरफार केला आहे.

३ खरे प्रस्तावना पान १६९-१७० व ऐ. प. ले. ११७-११८ पहा.

प्रमाणें इतर सुभ्यात किंवा मोंगलाच्या राज्यांतदेखील फौज पाठवून घांसदाणा घेऊं नये. पेशव्याचे त्या त्या तालुक्याचे अंमलदार असतील त्यांस सरकारांतून वेळोवेळी भोसल्यांचा ऐवज देण्याबद्दल ताकिदी होत जातील व त्याप्रमाणें ते ऐवज देतील. मोंगलाकडून याचप्रमाणे सामोपचाराने ऐवज मिळेल. तसा तो न मिळाल्यास मात्र मग भोसल्यानी जबरदस्तीनें मोगलाच्या मुलुखांतून घ्यावा.

(४) पेशवे सरकारातून बोलावणें येईल त्या त्या वेळी भोंसल्यांनी फौजेसह चाकरीस हजर व्हावें.

(५) पेशव्याच्या आज्ञेखेरीज भोंसल्यांनी आपली फौज वाढवू नये व कमीही करू नये.

(६) पेशव्याच्या राज्यापैकी बखेडेखोर व फदफितूर करणारे लोक असतील त्यास भोसल्यानी आसरा देऊ नये.

(७) दिल्लीचा बादशहा, औधचा नबाब, रोहिले, इंग्रज व मोगल यापैकी कोणाशीही पेशव्याच्या परवानगीशिवाय भोसल्यांनी राजकारण करूं नये.

(८) भोंसले यानी पेशव्यास दरसाल पांच लक्ष रुपये खडणी पांच हप्त्यांनी देत जावी.

(९) हिंदुस्थानप्राती पेशवे सरकारची फौज जावयाची असेल तेव्हा ती मुद्दाम भोसल्याच्या मुलखातून नवीन वाट पाडून जाणार नाही. जुन्या मार्गाने जात जाईल.

(१०) जानोजी आपल्या भावाबदाचे जेथपर्यंत यथास्थित चालवीत जाईल तेथपर्यंत पेशव्याने त्याच्या घरखटल्यांत पडूं नये.

(११) वाशीमचे कापड दोन हजारांचें व बाळापुरचे तीन हजाराचे याप्रमाणे चागले फर्मािवसी दरसाल पाठवीत जावे.

(१२) रेवा मुकुंदपुर, महोबा, चारठाणे, जितूर, साकरखेर्डा, मेहकर हे सहा महाल भोसल्याने पेशव्यास परत द्यावे.

(१३) भोंसल्याच्या ओडीसाप्रांतांत कलकत्तेकर इंग्रज उपद्रव देत असतात. त्यांजवर स्वारी करण्याकरिता भोंसल्यास फौज पाठवावयाची झाल्यास पेशव्यास विचारून त्यास फौजेची जरूरी नसेल तेव्हां पाठवावी.

(१४) भोसल्यावर कांही परचक्र आल्यास पेशव्यानें त्याच्या मदतीस फौज पाठवावी.

तहाच्या शर्ती पक्क्या झाल्यानंतर जानोजी व पेशवे यांनी एकमेकांच्या भेटी घ्याव्या असें ठरलें व माधवरावानें जानोजीकडे देवाजीपतास पाठविले व त्याचे बरोबर आपणातर्फे **गोविंद शिवराम खाजगीवाले** यास रवाना केले. दोघांच्या भेटी **वाशीमच्या** जवळपास व्हाव्या असे ठरलें, कारण जानोजी भोसल्याचा मुक्काम तीस कोसावर पूर्वेस **चिमूरचे** सुमारास असून त्यास यावयास अवकाश होता म्हणून माधवराव **कनका**पुराहून आवंढेनागनाथाचे दर्शन घेण्याकरिता रवाना झाला व वरीलप्रमाणें वाशीमचे जवळपास देवाजीपंताने जानोजीस घेऊन यावे व पेशव्यानेहि त्याच सुमारास आवढेनागनाथाहून वर्षप्रतिपदेचे सुमारास वाशिमास यावें असें ठरले. प्रसिद्ध **हरीपंत फडके** हा पेशव्याच्या लष्कराबरोबर होता तो ता. ७ एप्रिल रोजी **आवंढया** जवळून पुण्यास लिहितो:-

''भोसल्यास आणावयास राजश्री दिवाकरपंत गेले आहेत त्यांची भेट होऊन पत्रे आली नाहीत. पत्रे दोन चार रोजात येतील मग दोन मजली श्री. राजश्री दादास[१] पुढे जानोजीबाबास आणावयास जावे लागेल. येथें चारपांच मुक्काम होतील. त्रितीयेस येथून कूच करून आवढ्यास जातील. देवदर्शन करून तेथेच मुक्काम करतील. चतुर्थी पचमीस कूच करून पेणचे[२] पाण्याने वाशीमचे सुमारे जात असो, इतकियात देवाजीपन्त येतील. श्री. राजश्री दादा [१] तिकडे जाऊन भोसल्यास श्रीमताचे भेटीस घेऊन येतील."

ता. १६ एप्रिल रोजी पेशव्याचा मुक्काम वाशमाहून चार कोसांवर दक्षिणेकडेस पेनगगेच्या काठी होता. तेथे **देवाजीपंत** जानोजीच्या पुढें येऊन पेशव्यास भेटला. जानोजीहि ५० कोस **माजरी तळेगांव** येथें मागे होता त्यास सामोरे जाऊन भेटीस घेऊन आणण्याकरिता पेशव्याने **मोरोबादादा फडणीस** यास पाठविले [२]

---

१ मोरोबा दादा फडणीस. २ पेनगंगा नदीच्या कांठाने.

२ याच सुमारास जानोजी भोसल्याच्या मृत्यूचेंहि खोटें वर्तमान चोहोंकडे पसरलें होते. पे. द. भा. २० ले. २६०, २७५, १९१.

जानोजी हा चैत्र शु॥ १ च्या (ता. ७–४–१७६९) सुमारास **वाशीम** येथें यावयाचा. परंतु वर्षप्रतिपदेपर्यंत आपल्या मुक्कामावरून हाललाच नव्हता. द्वितीयेस जानोजी आपल्या तळावरून निघून वाशीमकडे निघाला. माधवराव हा पेनगंगेच्या काठाने वाशीमहून मेहकरास आला. **मोराबादादा फडणीस** व **हरीपंत फडके** हे दोन हजार फौज घेऊन जानोजीस सामोरे गेले. त्याची भेट मागे चाळीस कोसावर **मांजे** येथें झाली. तेथून ते जानोजीस घेऊन ता. २४ एप्रिल (चैत्र वद्य ३ सोमवार) रोजी **मेहेकर** येथे पेनगंगेच्या कांठी पेशव्याचा मुक्काम होता तेथे घेऊन आले व पेशवे व जानोजी यांच्या **मेहकर** येथे मोटचा समारभानें भेटी झाल्या. [१] त्यापूर्वी दोनतीन दिवस आधी पेशव्याचा मुक्काम **मेहेकर** येथेच होता व या भेटीनंतरहि चारपाच दिवस सर्वांचा तेथेच मुक्काम होऊन एकमेकांकडे मेजवान्या व मानसन्मान वगैरे झाले. मोगलाचा दिवाण **रुकनुद्दौला** हाहि तेथेच होता. त्याचेकडेहि उलटसुलट मेजवान्या झाल्या. मेहेकर मुक्कामी या नवीन तहापैकी तीन लक्षांचे महाल मोगलास देण्याचे कबूल केले व भोसल्याकडील मेहेकर वगैरे चार लक्षाचे महाल सुटले होते त्यापैकी मोगलास तीन लक्षांचे महाल पेशव्यानें दिले.[२]

---

१ पे. द. भा. २० ले. २७९.

सरदेसाई मध्य विभाग भा. ४ पा. १६१ मध्ये जानोजी व माधवराव यांची भेट ता. ७–४–१७६९ रोजी वर्षप्रतिपदेच्या मुहूर्तानें वाशीम येथे झाली असे लिहिले आहे परंतु ते बरोबर नाही. त्या दिवशी वाशीम येथे भेटी होण्याचे ठरले होते, परतु जानोजी तोपर्यंत न आल्यामुळे वर सांगितल्याप्रमाणे ता. २४ एप्रिल रोजी मेहेकर येथे त्याच्या भेटी झाल्या पेशवे दप्तरातील वरील लेखांक त्यावेळी उपलब्ध नसल्यामुळे पूर्वी ठरल्याप्रमाणें भेटी झाल्या असतील या अदाजाने वरील विधान झाले असावे. जानोजीस उशीर लागण्याचे कारण देवाजीपत गेल्यानंतर जानोजीचा विचार बदलला व त्याने देवाजीपतास मागाहून चिठी पाठविली की, आम्ही येत नाही. त्यामुळे माधवरावासहि सशय आला की, यांत देवाजीपताचीच कांही तरी लबाडी आहे, परंतु पुन्हां निरोप गेल्यानतर जानोजी निघून आला. (ले. १९७ पहा)

२ पे. द. भा. २० ले. २८०.

वरील निरवा-निरव झाल्यामुळें पेशवे पुण्यास गेले व भोसले नागपुरास आले. वरील लढाईत आपणास मदत करण्याबद्दल जानोजीने कलकत्तेकर इग्रजास विनविले होते पण त्यांनी काहीएक मदत केली नाही यात्रमाणें भोंसल्यावरील दुसऱ्या मोहिमेचा शेवट झाला.

भोसल्याकडील खर्चाची ओढ या मोहिमेत किती झाली होती, हे दिवाकरपताच्या पत्रावरून दिसून येईल. फौजेचा पगार तुवला असून त्यानी दिवाकरपंतास व जानोजीसहि अडविले होते. शेवटी पेशव्याकडून काही द्रव्य कर्जाच्या रूपाने घेऊन त्यांनी आपली सुटका करून घेतली व याच कारणामुळे बहुधा या स्वारीचा खर्च पेशव्याने भोसल्याकडून घेतला नाही. दिवाकरपताने माधवरावास वरील आणीबाणीच्या वेळी पत्र पाठविले ते असे –

" आपले वचनावर लिहिल्यावर श्रीमत येजमान आले. श्रीमताची मसलत काही खराब जाली नाही, सोये पडली. यैसे असता आज दुसरा उपवास. सिलेदाराचे कारकोनाप्रमान घेऊन आटोपहार[1] तोड वासाव तर हे उचित दिसत नाही; येतो. आपन आज्ञा करितात की दरबारात वोढ आहे बोलू नका. उठ्न येतो. त्यास श्रीमत येथे आल्याचे फळ उपवास करावे, मराव हे ठाऊक नव्हत. लाख रुपये दिले तेहि बागलकोटी, साडेनवाची मोहर फौजेची येकच हाक जाली. दवलत पेचात यावी हा अर्थ घडल हे ठाव नव्हत. च्यार लक्ष रूपये आज पाहिजेत, नाहीतर परिछिन जीव वाचत नाही. कर्जवातरीक[2] घ्यावे. हती घोडी भरीस घालतो तरी पुरत नाहीत यैसा कहर. जर आठ सागून पाठवितो तर पेच दिसता. सांडनीस्वार पाठविला. त्याचे उत्तर आले की येथे आलियावर सर्व घडल. तैसेच करार करून येथोवर आनिले. च्यार काले कागद दिले ते आज काये उपयोगावर पडले. त्यास याजला आनिले तैसे याजला जिवंत वाचून येथून जात ते कराव. वाचायाचे असेल तर वेकट रमनाची सेफत आहे. आजवरी यैसे लिहिले नाही. येथे उपाये आमचा नाही. लोकाची घोडी दोन लक्षा रूपयाची मेली आनी मानस मेली ती मरोत. येकदा येजमानास

---

१ अष्टोप्रहर २ कर्ज म्हणून.

वाचून येथून काढिता तर येक यत्ने करायाचे पुन्ये घडत. याहि वर इच्छा परिछिन. आज जीवत्वाची आशा नाही. "

या मोहिमेनंतर जानोजी व माधवराव यांचें सख्यच राहिलें. इ. स. १७७० मध्यें पेशव्यानें हैदरावर स्वारी केली त्या वेळी जानोजी भोंसल्यानें साबाजीस ५००० सैन्यासह कराराप्रमाणे पेशव्याबरोबर पाठविले. या स्वारीत भोसल्याचे लष्कर शेवटपर्यंत हजर होतें. हैदराकडील माणसे जानोजीकडेस त्यास फोडण्याकरितां आली होती; परंतु त्याने त्यास स्पष्ट नकार देऊन हैदराची पत्रे पेशव्याचे वकिलास दाखविली व माधवरावाकडेस पाठविली. यानंतर पेशव्याशीं जानोजीने कांही कृत्रिमपणा केला नाही. इ. स. १७७३ चे एप्रिल महिन्यांत जानोजी माधवराव पेशव्यास पुण्याजवळ **थेऊर** येथें येऊन भेटला. माधवराव त्या वेळेस आजारी पडल्यामुळें थेऊर येथें येऊन राहिला होता व पुढे तो सहा महिन्यानी तेथेंच निवर्तला (१८–११–१७७२). जानोजीहि आपला अंतःकाळ जवळ आला असे समजून आपल्या मागे आपल्या राज्याची व्यवस्था करण्याच्या तयारीत होता व माधवरावाच्या आजारीपणाच्या निमित्ताने त्याची भेट घेऊन मागील व्यवस्था पेशव्याकडून मंजूर करून घेण्याचा त्याचा विचार होता.

जानोजीस मुलगा नव्हता म्हणून त्यानें मुधोजीचा वडील पुत्र रघूजी यास दत्तक घेण्याचें ठरविले होते. त्यामुळें मुधोजीचें व त्याचेंहि सख्य झाले. जानोजीनें **थेऊर** येथे पेशव्याकडून कबूल करून घेतले की, तुमच्या मागे सेनासाहेबसुभ्याचे पद **रघूजीस** दिलें जाईल. माधवरावानें जानोजीचा योग्य सन्मान केला. तेथून जानोजी निघून **पंढरपुरास** जाऊन देवदर्शन करून नागपुराकडेस परत निघाला. मार्गात तो **तुळजापुराहून** जोगाईचे **आंब्यास** जात होता. सदरहू प्रात निबाळकराचे मुलुखात होता. त्या भागांत मोंगलाचे सरदार **तहवरजंग** व **इब्राहिमखान ऊर्फ धवशा** हे मुक्काम करून होते. त्यांस भेटण्याकरितां तो त्यांचे मुक्कामी गेला व परत आला तो पोटशूळाच्या व्यथेनें अंगाची काहिली होऊन ता. १६ मे १७७२

रोजी मरण पावला. (वैशाख शु॥ पौर्णिमा श. १६९४).[१] जानोजीचा मृत्यू मौजे **येरळ** प्र. **नळदुर्ग** येथे झाला. तेथे मुधोजीने देऊळ व अन्न-छत्र बांधल्याचा व पेशव्याकडून काही इनाम करून घेतल्याचा उल्लेख सांपडतो.[२] मुधोजी हा कांही दिवसांपूर्वीच वऱ्हाडातून बालाघाटावर जाऊन जानोजीस मिळाला होता, त्यामुळे मरणाचे वेळी तो जवळच होता. भोंसल्याचे बखरीत पुढें लिहिल्याप्रमाणे माहिती दिली आहे :—

"इतक्यांत एकाएकी शूळाची व्यथाहि सेनासाहेबास होतीच आणि नित्य गोळी औषधाची खात होते. एक दिवशी गोळी खाऊन लवकर जेवले नाहीत. सबब मात्रेने अपचार केला. कठीण अवस्था जाहली. ते समयी सेनासाहेबांनी सेनाधुरधर यास जवळ बसवून आपले कपाळ सेनाधुरंधराचे कपाळास घासिले की आजपर्यंत दौलत आम्ही केली, दैव आमचे होते. तुम्ही पराक्रमी भारी शाहणे होता परंतु प्रारब्ध आमचे होते. त्या योगेकरून उत्कर्ष तो आमचा. ते दैव तुमचे दैवास घासितो. आता सर्वस्वी मालकच आहात. असे म्हणून भवानीपत मुनसी व दिवाण व कारभारी व बक्षी भवानी काळू वगैरे सर्वांस निरोप करून सेनाधुरधराचे हातात हात घातले आणि भगवत स्मरण करून (हिजरी) सन ११८१ चे साली वैशाख शु॥ १५ स कैलासवासी झाले. मागे हाहाकार झाला. नाटकशाळा सती गेल्या."

कारभाऱ्यांची घडामोड—जानोजीचे कारकीर्दीचे अखेरीस **दिवाकरपंत** हा मागे पडून दोन नवीन मुत्सद्दी पुढे आले. ते म्हणजे **भवानीपंत मुनसी** व **भवानी काळो** हे होत, देवाजीपताविषयी पेशवे व जानोजी या दोघाचीहि मने कलुपित झाली होती बखरकार म्हणतो:— " त्या दिवसापासून भवानीपत मुनसीवर माधवराव याची कृपा फार झाली दिवाणगिरीची वस्त्रे दिली. देवाजीपतास आणून सेनासाहेबानी कैद केले.

---

१ वरील मिती बखरीच्या आधारे दिली आहे. त्या वेळच्या समकालीन पत्रांत वैशाख व॥ ५ व वैशाख व॥ १२ अशा निरनिराळ्या मिती दिल्या आहेत पे .द. भा. २० ले. ३००, ३०१ पहा; परंतु ही पत्रें मृत्यूच्या ठिकाणाहून लिहिली नसल्यामुळे त्यांत चूक असण्याचा संभव आहे.

२ ना. भो. का. प. ले. २५ सवाल ८. ऐ. प. ले. २२९ पान १९९.

देवाजीपंताचे सोयरे व त्या पक्षांतील **शिवरामपंत बाबा टाळकुटे** व **दामाजी खोलकुटे** व **दिनाजी दशरथ सांड** व **चिमाजी रखमांगद चिटनवीस** आदिकरून बहुतांचे दंड करून पंका मिळविला. सबब सेनासाहेबाचें कृपापात्र **भवानीपंत मुनसी** झाले. फौजेचे कबजा घेणें **भवानीपंत काळूनें** ठरविले, म्हणून देवाजीपंताचे पक्षास असता त्याजवर लोभ राहिला."[१]

जानोजीने **दिवाकरपंतास** कैद करून त्यास बराच त्रास दिला व त्याचे सर्व घर लुटून नेले.

दिवाकरपंतास उतरती कळा, कैद व लूट—दिवाकरपंत फार कर्तबगार मनुष्य असून त्याच्याशिवाय भोसल्याच्या खर्चाची तजवीज करणारा मनुष्य कोणीही नव्हता. भोसल्यास पैशाची नेहमी अडचण असून त्याकरिता फौजाचें धरणें नेहमी सुरू असे; परंतु दिवाकरपंताने काही सावकार मंडळी व काही इतर मंडळी हाताशी ठेवून कशी तरी वेळ मारून न्यावी, परतु अखेरीस प्रत्येकाचे मन त्याचे विरुद्धच होत गेले. मुधोजीस वाटे की, हाच जानोजीस बहकावतो. पेशव्यास वाटे की, याचेच सल्ल्याने जानोजी मोगलास व राघोबादादाचे पक्षास मिळाला. म्हणूनच भोसल्या-वरील दुसऱ्या मोहिमेंत **देवाजीपंत** पेशव्याशी बोलणें लावण्याकरिता आला असतां पेशव्याने त्यास पकडून आपणाजवळ कैदेंत ठेविले. तरी या मोहिमेंत अखेर तह झाला तो देवाजीपंताच्या मध्यस्तीनेच झाला, कारण भोंसल्याच्या दौलतीत याच्याइतका माहितगार व हुशार मनुष्य दुसरा कोणीच नव्हता, परंतु जानोजीसुद्धां शेवटी त्याचे विरुद्ध उलटला व आपल्या कृतकर्माचा पश्चात्ताप दाखविताना तोहि दिवाकरपंतावरच सर्व दोष लोटी. नागपूरचा पेशव्याचा वकील विठ्ठल शामराज हा जानोजीशी त्याचें झालेले भाषण[२] कळवितो, त्यात जानोजी म्हणतो:—"श्रीमंत कायम तर आमची दौलत कायम हे पुरती आमची समज आहे. पूर्वील सिलसिले चहूकडे जे जाले ते आम्हास बोलता नये. परतु हे इतकेहि

१ बखर पान ७७ पहा.

२ पे. द. भा. २० ले. १९८, पान १८७.

कृत्य माझे नव्हे. हे **दिवाकरपंतांनीं** चहूकडे सूत्रे टेविली होती मी त्यास सागेहि परन्तु त्याची समज काही आनीख पाहता विभिचार भक्तीने भगवत् प्राप्त नाही. येकनिष्टतेनेच ईश्वर प्राप्त आहे...... साप्रत आम्हीहि **दिवाकरपंता**च्या मसलतीने उदड करून पाहिले परंतु प्रात कोटेहि न लागला. पाहता याचे कृत्य असे म्हणूनच आमचे दौलतीवर आफत हे जाणूनच **दिवाकरपंतास** घरी बसविले."

जानोजीने दिवाकरपताचे घर लुटून त्याची सर्व दौलत नेली. त्याचे वर्णन वरील वकीलाने त्याच [१] पत्रात केले आहे:— " **दिवाकरपंताचा** मजकूर काही नग जडावाचे व सोनें, रुपे, राहिले होते तेहि घेऊन गेले. नवरात्रांत उछाहासाठी पाच हजार रुपये टेविले होते तेहि नेले. उछाहास त्याचे घरी कोण जानो म्हणाले. तमाम ब्राम्हण ज्यास गाव स्वास्ती वृत्ती ज्यास आहेत व आपले चाकर जितके आहेत तितके कोनी **देवाजीपंताचें** येथे न जावे; गोसानी कोनी न जावे अशी परिछिन्न ताकीद केली आहे. कोनी त्याच्या घरास जात नाही. सुलाची व्येथा त्यास जाली आहे. त्यास औशद देयास कोनी वैद्य देखील जात नाही. असा बदोबस्त केला आहे. कोनी त्याच्या घरास जात नाही. असा प्रकार जाला आहे. "

त्याचप्रमाणे **दिवाकरपंतानें** स्वत वरील वकीलामार्फत कळविलेली हकीकत [२] खालील प्रमाणे आहे. " ठेवरेव कोठें काय आहे याची चौकशी करणे ते केली, आण करीत आहे. **दामाजीपंताचें** घरी वस्त्रपात्र आदी करोन सर्व सोडून येक येक वस्त्रानसी नूतन ग्रह प्रवेश जालो. मध्ये मध्ये चतुर्विध साधना करीतच गेले. निकूरच्याहून अत्याग्रहे तीन लक्ष वीस सहस्त्र पर्यंत नख्त व जवाहीर, हती, घोडे, उटे वगैरे तमाम नेऊन निदानी पोषाकी वस्त्रे नवी जुनी निवडून जुनी द्यावी, नवी न्यावी, येथवर केल्यास धैर्याधिष्टित चित करोन श्रीहरी सेवेत सादर आहे. पुढे विजेयादशमीचा उत्साह आहे. प्रतिवर्षी पंडित आदी करोन येत असता त्यास सहा हजार रु. मात्र ठेविले. हेहि त्या दिवसपर्यंत राहून उपेगी पडतील

१ पे. द. भा. २० पान १९१

२ पे. द. भा. २० ले १९७ पान. १८४

येसे निश्चये करणियात येत नाही अर्थ हरण तो जाले. पुढें प्राणाचाहि संकल्प केला. परंतु आत.पर याचा कारभार नको. येविषईची प्रतिज्ञा समर्थाचे पायासी ती खरीखुरी आहे. शरीरीहि शूळ निर्माण जाला. श्रेम होत आहेत मोहात्साह मात्र जाला पाहिजे, येवढी वासना. हे सिध्धीस गेल्यावर मग काही आस्छा राहिली नाही."

भोसल्याच्या सर्व कारस्थानात जरी देवाजीपंत मुख्य होता व त्याचे सल्ल्याशिवाय जानोजी हा मोगलास व राघोबादादास मिळाला नसेल हे जरी खरें असेल तरी जानोजी त्या गोष्टीस मुख्यत्वे राजी असल्याशिवाय वरील गोष्टी झाल्या नाहीत. त्यामुळे जानोजी वरील गोष्टीबद्दल स्वत हि दोषी होताच. परतु आपला दोष दुसऱ्यावर घालणें हा मनुष्यस्वभावच आहे.

दिवाकरपंतास वरप्रमाणें उतरती कळा लागली व काही दिवस तो अडचणीतच राहिला. परंतु पुढे कलकत्तेकर इंग्रजाच्या व भोसल्याच्या दरम्यान ज्या मसलती होत होत्या त्यात दिवाकरपंताची जरूर लागली व त्या खटपटीत मुख्य दिवाकरपतच होता व त्याच खटपटीत असताना दिवाकरपत हा इ. स. १७८१ मध्ये मरण पावला हा प्रकार पुढे येईल.

भवानीपंत मुनसी--जानोजीच्या कारकीर्दीच्या शेवटी **भवानीपंत मुनसी** व **भवानी काळो** हे दोघे गृहस्थ पुढे आले व बरीच वर्षे ते नागपुरच्या कारभारात प्रमुख होते. **भवानी मुनसी**[१] हा एलिचपुराकडील राहणारा असून प्रथम तो एलिचपुरच्या नबाबाच्या पदरी होता. तो फारशी लिहिणेवाचणे उत्तम जाणत असे. एलिचपुराहून तो पहिल्या रघूजीच्या कारकीर्दीत नागपुरास आला व देवगडकर गोंड राजे बुऱ्हाणशहा याजकडेस फारशी पढविण्याकरिता राहिला. इ. स. १७५१ मध्यें **रघूजी** भोसले व बंगालचा नबाब **अलीवर्दीखान** यांजमध्ये तह झाला त्यावेळी भवानीपंताचे फारशी मसुदे फार पसंत ठरल्यामुळे रघूजीनें त्यास आपल्या पदरी ठेविले. भोसल्याचे बखरीत भवानीपंताविषयी खालें लिहिल्याप्रमाणे माहिती दिली आहे :—

---

१ ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. याचे वंशज नागपुरास आहेत. त्याचा वाडा देवळे प्रसिद्ध आहेत.

"वकीलाचे विचारास मसुदा न आला. तेव्हा भाऊसिग लाला बुऱ्हाण-शहाचे बक्षी बहुत हुशार मातबर याजला बाबासाहेबानी बोलाविले. आज्ञा केली की, 'तुमच्या येथे कोणी फारशीनवीस असल्यास आणावे.' त्यानी विनंती केली की आमचे ज्ञातीत कोणी नाही. परतु राजेसाहेबाचे पदरी एक ब्राह्मण अळजपुराकडील कोणी एक दिवस आम्हाजवळ होता तो आमचे पाहण्यांत आहे. लिहिण्यात चागला आहे. आम्हापासोन राजेसाहेबानी फारशी पढविण्यास नेला आहे. त्याचा १० रुपये दरमहा करारानें ठेविला आहे. त्याजवरून बाबासाहेबानी राजाकडेस निरोप सागून पाठविला की, 'तुम्हाजवळ फारशीनवीस ब्राम्हण आहे त्याजला इकडे पाठवून द्यावे' तेव्हा भवानीपत मुनसी यास पाठविले. त्यानें बाबासाहेबाचे मर्जीनुरूप मसुदे लिहिले. तेव्हा वकीलाकडे तसेच मसुदे देऊन पाठविले. ते पाहून वकील खूप झाला. दोन हजार रुपये बक्षीस पत मशारनिल्हे यास दिले. तेथून सेनासाहेबानी सुद्धा आपले तर्फेने २०० रुपये बक्षीस दिले. तसेच पत निघून राजे बऱ्हाणशहापाशी आले याणीहि शभर रुपये यास इनाम दिले. बाबासाहेबास राजे याणी सागून पाठविले 'पसत असल्यास ठेवून घ्यावे' असा मजकूर समजण्यात आला तेव्हां साहेबी सागून पाठविले की, "माणूस काबील आहे, तुमचे मर्जीस असल्यास बहुत चागले आहे." जेव्हापासून ठेविले ते दिवसापासून राजाकडील निरोप बाबासाहेबाकडे आणीत जावा व उत्तरे नेत जावी असे काही एक दिवस जानोजीबोवापर्यंत चालले."[१]

इ. स. १७६३ चे निजाम व पेशवे याच्या मोहिमेत **भवानीपंत** मुनशी हा दिवाकरपताबरोबर हजर होता. दिवाकरपतावर इतराजी झाल्यानतर मुनशी हा पुढें आला व जानोजीचा दिवाण बनला. हा देवाजीपताच्या विरुद्ध पक्षाचा मुख्य होता.

भवानी काळो—भवानी काळो हाहि ऋग्वेदी देशस्थ ब्राम्हण असून वऱ्हाडातील **मंगरूळ** तालुक्यातील **खर्डीधामणी** वगैरे गावचा वतनदार पटवारी होता. त्याचा भाचा **राजाराम बाळके** हा प्रथम जानोजीचा भाऊ साबाजी याचेकडेस नोकर राहिला. साबाजीचे ठाणे व जहागीर

---

१ ना. भो. बखर पान ४६ पॅरिग्राफ २ पहा.

दारव्हा येथे होती. राजाराम हा वाढत जाऊन साबाजीचा दिवाण झाला. त्यामुळे **गणेश काळोजी** व **भवानी काळोजी**[१] हे दोघे बंधु वऱ्हाडांत मामले करूं लागले **राजारामपंताचे** मार्फतीने भवानीपंताची व **साबाजी** नानाची ओळख होऊन **भवानीपंत** साबाजीचा दिवाण झाला. जानोजी व त्याचे बधु याची भांडणें चालू असतां **साबाजी** हाहि **माधवराव** पेशव्याशी जानोजी विरुद्ध मिळण्याच्या बेतात होता. परंतु भवानीपताने त्यास तसे न करण्याविषयी बोध केला. तसेच जानोजीसही ही बातमी देऊन त्याजकडून साबाजीशी सख्य करून घेतले. त्यामुळे जानोजीचाहि भवानीपतावर विश्वास बसून त्याने भवानीपंतास साबाजीकडून मागून घेतले. भवानीपंत हळूहळू पुढे येऊन तो भोसल्याच्या फौजेचा मुख्य सेनापति झाला. हा देवाजीपताच्या पक्षाचा असून अखेरपर्यंत त्याच्याशी स्नेहभावाने वागला. त्यानेच **वाशीम** येथील प्रसिद्ध बालाजीचे मूर्तीची स्थापना केली व देवालय बाधले. त्याचे वशज नागपुर व वाशीम येथे आहेत. भवानीपत हा पुढे कटक प्राताचाहि सुभेदार होता.

याच वेळेस रघोबा बक्षी, महादाजी बल्लाळ लष्करी वगैरे मुत्सद्दी पुढे आले. त्यांचा उल्लेख पुढे वेळोवेळी येईल.

गणेश संभाजी खांडेकर—भवानी काळो याचे मागून ओरिसा (कटक) प्राताची सुभेदारी **गणेश संभाजी खांडेकर**[२] याजकडे देण्यात आली.

---

१ गणेश व भवानी याचे बापाचे नाव काळोजी असे होते त्यावरून या घराण्याचें आडनाव काळो, काळू असेच पडले व तेच अद्याप चालू आहे. नाग. भो. का. ले. ७१ (ऐ. प. ले. १०४) याचा लेखक भवानीशंकर गोपाळ हा भवानी काळोच असावा असा भास होतो व आतील मजकुरावरूनहि तेच वाटते. परंतु पे. द. भा. २० ले २९६ (इ. स. १७७०) यांत खुद्द भवानीपंत "भवानी कालोजी" या नांवाने पत्र लिहितो. त्यावरून ले. ७१ मधील लेखक दुसरा असावा असें वाटतें.

२ या खांडेकराची एक शाखा साताऱ्यास फडणीस म्हणून प्रसिद्धीस आली व तेथेंच अद्याप आहे. या शाखेचा पूर्वज गोपाळ महादेव हा शिवाजीच्या व संभाजीच्या वेळेपासून कारभारांत होता. त्याच घराण्यांतील

(इ. स १७६८). गणेश सभाजी हा उत्तर हिंदुस्थानात पेशव्यातर्फे महत्त्वाची कामे केलेला सरदार असून पानिपतचे लढाईचे मोहिमेंत व त्यानतर बुंदेलखडाड व अंतर्वेदीत होता. त्यानंतर तो पेशव्यातर्फे झाशीची मामलत करून होता. **बाबूराव कोन्हेर** कोल्हटकर (मुजुमदार) याचे मार्फत जानोजी भोसल्याचे कारभारात तो शिरला.

बंगाल व बिहार प्रातांचे चौथाईबद्दल इंग्रजाशी बोलणे चालणे चालू होते व तें सर्व कटकचे सुभेदारामार्फत चाले. म्हणून जानोजीने **गणेश संभाजीस** कटकचे सुभेदारीवर नेमले. गणेश सभाजीच्या नेमणुकीबद्दल जानोजीने कलकत्त्याच्या गव्हर्नरास पत्र लिहिले ते असे —

"कटकच्या सुभेदारीवर हल्ली आम्ही **गणेश संभाजी** यास नेमले आहे. हा गृहस्थ फार शहाणा व अनुभविक असून फार सभ्य आहे. त्याचेबरोबर चागले सैन्यही आम्ही दिले आहे. तो आता कटकात येऊन पोहोंचलाहि असेल. तो तुमच्याशी चौथाईचे रकमेबद्दल बोलणे करील"[1] गणेश सभाजी हा कटकचे सुभेदारीवर सप्टेंबर १७७० इ. स. पर्यंत होता.

बगालचे चौथाईविषयी **गणेश संभाजीचे** प्रयत्न सफल झाले नाहीत. उलट हा शिवभट साठ्याप्रमाणेच आपणाशी बदलून सुजाउद्दौल्यास मिळून जाईल असा सशय भोसल्याचे मनात कोणी उत्पन्न करून दिला; परंतु नंतर तो दूर होऊन त्याने गणेश सभाजीस कटकातच कायम ठेविलें. पेशव्याचा नागपुरचा वकील **विठ्ठल शामराज** हा ता. २६–९–१७६९ रोजी पेशव्यास लिहितो "गणेश सभाजीविसी कोनी कोनी त्याच्या चित्तांत संशय घातला होता जे ते सुज्यायेद्दौलासी सख्य करितील कुटुबसुधाच तिकडेच आहेत. याच्या चित्तांतहि सवशये आला होता. गणेशपताच्या वकिलानें येथून त्यास लिहून पाठविले जे यांच्या चित्तांत असा संशय आला

बापू कान्हो हा सातारकर छत्रपतीच्या पदरी असून **चतुरसिंग** भोसल्याचा उजवा हात होता. त्यानेविषयी ग्रँट डफच्या इतिहासात उल्लेख आहे. (Grant Duff Vol. III P. 158) मालकम साहेबाच्या सांगण्यावरून बापू कान्हो याने इ. स. १८१८ मध्यें त्या वेळचा इतिहास मालकम साहेबास लिहून दिला.

1 Calendar of Persian correspondence Vol. IV No. 1027

आहे; त्यास त्यानी कटकीहून सेनासाहेबास पत्रे पाठविली. जे—म्यां साहेबासी इमान केले आहे, वार्धिकदशा माझी जाली, आखरीस लेकराबालांस साहेबाचे पायेजोड केली आहे, तिकडे श्रीमताकडेहि म्या चाकरी करून दुरारोप आला म्हणून हे पाये जवल केले मजपासून आतर किमपि होनार नाही. पुढे नरी प्रात माझा काये होणे आहे ? कुटुब येथून रवाना करितो नागपुरात मुले लेकरे कुटुब तेथे राहील. आज्ञेप्रमाणें **दत्ताजी गणेश** कटकात राहतील. कनिष्ठ पुत्रासह वर्तमान फौज मकसुदाबादेवर आपन जातो, याप्रमाणे पत्रे आली; त्यावरून तेथील खातरजमा होऊन वस्त्रे पत्रे बाहलीची त्याजकडे जानार "

गणेश संभाजी हा कऱ्हाडा ब्राह्मण असून **संगमेश्वर** तालुक्यातील **बुरंबाड** येथील रहाणारा होता व **गोविंदपंत** बुदेल्याबरोबर जी कऱ्हाड्याची घराणी उत्तर हिदुस्थानात गेली त्यात **गणेश संभाजी** व त्याचा भाऊ **गोपाळ संभाजी** हे बुदेलखडात गेले बाबूराव कोन्हेर याचे मार्फतीने गणेश सभाजी हा नतर भोसलेशाहीत आला व गोपाळ संभाजी हा पेशवाईतच राहिला गणेश सभाजी हा भोसलेशाहीतून निघून गेल्यानतर माळव्यात एका चकमकीत मारला गेला त्याचा मुलगा **मल्हार गणेश** हा पुढे महादजी शिद्याकडे राहिला. पुढील वशजासबधाने जास्त माहिती मिळत नाही.

गणेश सभाजीचा भाऊ **गोपाळ संभाजी** हाहि उत्तर हिदुस्थानात बराच प्रसिद्धीस आला माधवराव पेशव्याने त्यास माळव्यात जहागीर दिली ती **पंथपिंपळोदा** जहागीर म्हणून त्याच्या वशजाकडे अद्याप कायम आहे[१].

१. गोपाळ सभाजीचे वशज गणपतराव हे हल्ली उज्जनीस रहात असून त्याचेकडून वरील माहिती व वशवृक्ष मिळाला आहे. तसेच सरदेसाई म वि. ४ पा ३०१ पहा. तसेच वशावळ पुरवणी पहा. या राण्यातील हल्लीचे पुरुष चागले सुशिक्षित आहेत.

दुसरे रघूजी] [पृ. १९५

भाग ७ वा

दुसरा रघूजी

पूर्वार्ध-(१७७२-१७९०)

जानोजी मरण पावला त्यावेळेस **मुधोजी** हा स्वारीत त्याचेबरोबर होता जानोजीची बायको **दर्याबाई** व **साबाजी** हे आकोटास होते व रघूजी हाहि दर्याबाईजवळच होता रघूजीस जानोजीने दत्तक घेण्याचे ठरविले होते व त्यासच सेनासाहेब सुभ्याचे पद देण्याबद्दल त्याने पेशव्यास मागितले होते, परंतु दत्तविधान मात्र पूर्वी झालेले नव्हते. मुधोजी हा रघूजीचा बाप असल्यामुळे व रघूजी हा अद्याप स्वतः कारभार करण्याइतक्या वयाचा नसल्यामुळे[1] मुधोजीस वाटे की, राज्याचा सर्व कारभार आपल्या हाती असावा इकडे साबाजीसहि वाटे की, रघूजी मोठा होईपर्यंत कारभार आपल्या हाती असावा म्हणून दोघांचीहि कारस्थाने सुरू झाली जानोजीची बायको **दर्याबाई** ही **साबाजीचे** पक्षास मिळाली व तिने खोटेच जाहीर केले की, आपण गरोदर आहो. यावरून तिने रघूजीस दत्तक घेण्याचा विचार तहकूब केला व साबाजीने पेशव्याकडे वकील पाठवून आपल्या नावे सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मागविली **मुधोजी** हा राघोबादादाच्या पक्षाचा व त्याच्या सर्व कारस्थानात सामील असल्यामुळे व **साबाजी** हा माधवरावाच्या पक्षास असल्यामुळे **माधवरावाने** साबाजीचे नावे वस्त्रे पाठविली व बरोबरच आपला वकील **रामाजी बल्लाळ गुणे** यास नागपुरास पाठविले.

---

१ रघूजीचा जन्म इ स १७५७ च्या सुमारास झाला. त्यामुळे रघूजी हा या वेळेस अजमासे १५ वर्षांचा होता. त्याचा धाकटा भाऊ खंडूजी ऊर्फ चिमणाबापू हा सुमारे ७ वर्षांनी लहान होता व व्यंकोजी ऊर्फ मन्याबापू हा चिमणाबापूपेक्षा २ वर्षांनी लहान होता. मन्याबापूचा जन्म इ. स. १७६६ चा आढळतो. रघूजीस बापूसाहेब असें म्हणत.

इकडे मुधोजी हा सैन्यासह गगथडीतून आकोटाकडे दर्याबाईस भेटण्याकरिता आला मुधोजीच्या पदरचा **व्यंकटराव काशी प्रभु** हा रघूजीजवळ होता. त्याने मुधोजीस ही वरील बातमी अगोदरच कळविली होती. मुधोजीने आकोटास जाऊन माबाजीची व दर्याबाईची भेट घेतली. परतु उभयताचा समेट न होता **मुधोजी रघूजीस** घेऊन **चंद्रपुरास** गेला व **दर्याबाई** व साबाजी हे **नागपुरास** आले चद्रपुराहून मुधोजीने आपला सुभेदार **महिपतराव** यास नागपुरास तेथील सर्व अदाज पाहण्याकरिता पाठविले. त्याचेबरोबर मुधोजीची बायको **चिमाबाई** व दुसरा मुलगा **व्यंकोजी ऊर्फ मन्याबापू** यासहि नागपुरास पाठविले.

महिपतरावाने नागपुरास सर्व मुत्सद्दी व सरदार याच्या भेटी घेतल्या. तो त्यास दिसून आले की जुन्या मुत्सद्यापैकी त्यावेळी कैदेत असलेला **देवाजीपंत** व सरदारापैकी **भवानी काळो, शिवरामपंत टाळकुटे, जगदेवराव गुजर, गोविंदराव मुगुटराव, भवानी आटोळे**, हे मुधोजीच्या पक्षास मिळण्यास तयार आहेत. महिपतरावाने या सर्वांना जागोबाचे १ देवळात नेऊन त्याचेकडून बेल उचलून घेतला माबाजीचे पक्षास **भवानीपंत मुनशी** व साबाजीचा कारभारी **भवानी शिवराम** एवढेच राहिले. एवढी तयारी करून ही सर्व मडळी चद्रपुरास मुधोजीकडेस आली.

मुधोजीने आपले तिन्ही मुलगे **रघूजी, खंडोजी ऊर्फ चिमणाबापू, व्यंकोजी ऊर्फ मन्याबापू** व बायको चिमाबाई यास चद्रपुरास ठेवून तेथे **महिपतरावाचा** पुत्र **बळवंतराव** व **रामाजी केशव**[2] **तिखे** यास बदोबस्तास ठेविले व आपण सडा होऊन सैन्याचा जमाव करीत चालला. नागपुराहून **भवानी आटोळे, गोविंदराव मुगुटराव, शिवाजीपंत टाळकुटे** व **जगदेवराव गुजर** हे सरदार महिपतरावाशी ठरल्याप्रमाणे मुधोजीस येऊन मिळाले साबाजीने वऱ्हाडातील **खंडोजी आढाव** नावाचा सरदार व देशातून **शंकराजी घोरपडे, रणसिंग निबाळकर व झुंझारराव घाडगे**

१ हे नारपूरचे मुख्य दैवत आहे

२ रामाजी केशव तिखे हा मुधोजीचा फडणीस होता. त्याचा पुत्र गबाजी हा मुधोजीबरोबर स्वारीत होता तो कुंभारीच्या लढाईनतर नागपुरास परत येताना रस्त्यात मरण पावला. (ब. पा. ८९)

वगैरे सरदार सैन्यांसह आपले मदतीस बोलावले होते. त्यासहि मध्येच फोडून मुधोजीने आपलेकडेस मिळवून घेतले. एकूण त्याचा जमाव २५००० चा झाला

कुभारीची लढाई (जान्युआरी १७७३ इ०)—इकडे साबाजीहि सैन्य जमवीत होता त्याने पेशव्याकडून सैन्याची मदत मागितली. पेशव्याने **बाळाजी पलांडे** यास सैन्यासह साबाजीच्या मदतीस पाठविले. त्याचाहि जमाव वीस हजारापर्यंत झाला. तसेच मोगलाकडूनहि त्याने मदत मागितली होती. साबाजीचे सैन्य व पेशव्याकडील सैन्य वऱ्हाडात असता[1] त्याची व मुधोजीच्या सैन्याची लढाई इ. स. १७७३ चे जान्युआरी महिन्यात अकोल्याजवळ **कुंभारी** म्हणून गाव आहे तेथे झाली सदरहू लढाईचे वर्णन नागपुरचे बखरीत पुढे लिहिल्याप्रमाणे केले आहे —

"नतर **अकोलें बाळापुराजवल कुंभारगांव**[2] येथे साबाजी भोसले व मुधोजी भोसले याची लढाई जाहली सेनाधुरधराचा हत्ती निशाणाचा **मुलाना मदारी** या नावाचा होता व साबाजीबोवाकडील निशाणाचा हत्ती **बरमबाली** या नावाचा, याणे मदारीस लढाईचे समयी टक्कर मारली तो हत्तीवरील निशाण सेनाधुरधराकडील खाली आले लढाई शिकस्त जाहली **जिजाजी**[3] **भोंसले** गोत्र पुरुष मारले गेले, सबब सुतकामुळे बारा दिवस लागले व उभयताकडील सरदार याणी बोलण्यात आणिले की, भाडं नये; सल्ला करून सफाई करावी. याजवरून मुधोजी भोसले याणी लढाई दोन दिवस तहकूब केली. आणि सख्यत्वाचा विचार करून परस्पर लेख झाले की. रघोजी भोसले याजला जानोजीबोवानी मालक केले, ती मालकी त्याचीच आहे साबाजी भोसले याणी दिवाणगिरीचा कारभार मुधोजी भोसले सेनाधुरधर याणी मिळून करावा, असे होऊन सेनाधुरधर याणी

१ साबाजी पुण्याहून सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे घेऊन येत असता रस्त्यात कुभारी येथे ही लढाई झाली असे बखर पा. ८७ मध्ये म्हटले आहे, परंतु इतर पुराव्यावरून साबाजी हा स्वतः पुण्यास गेला होता असे दिसत नाही.

२ पा. ८८ येथे 'कुभारी' असे पाहिजे

३ हा जिजाजी, राणोजी भोसले उमरावतीकर याचा मुलगा

शकट[1] भेद करून दर्याबाईसाहेबास आपलेकडेस आणले व ते सेनाधुरधरापाशी येऊन राहिले"[2]

याप्रमाणे मुधोजी व साबाजी याचा तह ता. २८ जान्युआरी १७७३ रोजी पेशव्याचा वकील **रामाजी बल्लाळ** याचे मार्फतीने झाला.

दुसऱ्या रघूजीस सेनासाहेबसुभ्याचीं वस्त्रें आणण्याकरितां रवानगी––या तहाप्रमाणे रघूजीस दर्याबाईने दत्तक घेऊन त्याचे नावे सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मिळवून कारभार मुधोजी व साबाजी या दोघानी एक विचारे करावा असे ठरले व रघूजीच्या नावें वस्त्रे आणण्याकरिता **व्यंकटराव काशी** व **लक्ष्मणराव काशी** प्रभू याना पुण्यास **नारायणराव**[3] पेशव्याकडे रवाना केले **साबाजी** व **मुधोजी** यानी ते दिवशी एकमेकास करारपत्रे लिहून दिली ती खाली लिहिल्याप्रमाणे.––

" श्री श १६९४ माघ व.११
(१७–२–१७७३)

तीर्थस्वरूप राजश्री मधोजी भोसले सेनाधुरधर वडिलाचे सेवेशी

अपत्ये साबाजी भोसले सेनासाहेबसुभा दडवत विज्ञापना आपला व आमचा हर्षामर्ष वाढला, त्याजमुळे फौज ठेवून कलहास प्रारभ झाला याजकरिता चौघे मराठे मातबर दरम्यान होऊन राजश्री रामाजी बल्लाळ निसबत पतप्रधान याचे विद्यमाने तह ठरला. कलमे बितपशील –

१ चिरजीव राजश्री बापू यास मातुश्रीबाईच्या ओटीत घालावे

२ तुमच्या सनोषाभ आले तरी आमचे समते कारभार तुम्ही करावा

३ दोन्हीकडील फौज भारी, इतके लोक ठेवावयाचे कारण सध्या नाही यास्तव जितकी फौज कार्याकारण ठेवावयाची तेवढी ठेवावी. जे दूर करणे त्याचा फडशा हिशेबाचा आम्ही करावा. याशी तुम्ही अनुकूल असावे सदर्हू तीन कलमाचे निभावणीस दरम्यान असाम्या बितपशील:–

---

१ फदफितूर.

२ ना. भो. बखर पान. ८८

३ या अवधीत माधवराव पेशवा ता. १८–११–१७७२ रोजी मरण पावला होता व नारायणराव पेशवा झाला होता.

१ लक्ष्मणराव पाटणकर, २ जोत्याजी व चिमणाजी घाडगे, ३ बाजीराव पाटणकर, ४ यशवतराव नाईक निंबाळकर, ५ राणोजी नाईक निबाळकर, ६ जगदेवराव नाईक निबाळकर, ७ जगोजी यादव, ८ नऱ्होजी जाचक, ९ मजीतखान रोहिले, १० हणमतराव बाजी घाडगे. एकूण असामी दहा याची पत्रें अलाहिदा आहेत. त्याप्रमाणेच उभयपक्षी निभावणी होईल.

सु॥ सलास सबैन मया व अलफ, माघ मास छ २४ जिलकाद हे विज्ञापना[१].

हा तहनामा होऊन दोघेहि बधू नागपुरास गेले दर्याबाई मुधोजीस मिळाल्यामुळे आता मुधोजीचे पारडे जड झाले व तो साबाजीस विचारीना. यामुळे दोन्ही भावाचा पुन्हा कलह सुरू झाला. **मुधोजीनें देवाजीपंतास** कैदेतून काढून त्यास पुन्हा दिवाणगिरी दिली व भवानी मुनशीचा भाऊ लक्ष्मणराव यास व मल्लामाणसास कैद केले. **साबाजी**चा पक्ष पडता झाल्यामुळे तो नागपुराहून बाहेर निघून सैन्य जमा करू लागला त्याने निजाम व पेशवे याजकडेस सैन्याची मदत मागितली. त्याप्रमाणे निजामाने आपला दिवाण **रुकनुद्दौला** व सरदार धौशा (जकीरद्दौला निर्मलचा सुभेदार) व **नारायणराव** पेशव्याने **खंडेराव** दरेकर सरलष्कर यास फौजेसुद्धा रवाना केले पेशवे व निजाम याचा मलोखा आतापर्यंत कायम असून दोघेहि एकाच पक्षास होते

एलिचपुरचा वेढा (आगष्ट १७७३) –इस्मायलखान हा **मुधोजीस** मिळाल्यामुळे **साबाजी** व **रुकनुद्दौला** यानी एलिचपुरास वेढा देऊन मोर्चे लाविले त्यामुळे मुधोजी नबाबाचे मदतीस **एलिचपुरास** गेला.परतु **साबाजी** व **रुकनुद्दौला** याच्या फौजेचा जमाव मोठा असल्यामुळे तो लाबून लाबून त्याच्या **कहीकबाडास** उपद्रव देत राहिला तसेच **गाविलगडचा** किल्लेदार **झामसिंग** हा **मुधोजीच्या** पक्षाचा असल्यामुळे तोहि मोगल व साबाजी याचे सैन्यावर मधूनमधून छापे घालीत होता. **इस्मायलखान** हाहि तटाचे आतून बाहेरील सैन्यावर मारा करीत होता एकदा **इस्मायलखानानें** बाहेर निघून

१ ना. भो का. प. ले. ३०–३१–३२ (ऐ. पत्रव्यवहार ले. १२८–२९–१३०).

हल्ला करून तोफांचे मोर्चे उधळून लाविले. मुधोजीने **खंडेराव दरेकर** यास वाटेंतच अडविण्याकरितां चंद्रपुराहून सैन्य पाठविलें. त्यानें खंडेरावास लाखनवाडयाचे घाटापलीकडेच अडविले त्यामुळे तो एलिचपुरास पोहोचला नाही.

मुधोजीतर्फे **व्यंकटराव काशी** व **लक्ष्मणराव काशी** (गुप्ते) हे रघूजीच्या नांवें वस्त्रें आणण्याकरितां **नारायणराव** पेशव्याकडे गेले होते. ते साबाजी व मुधोजी याचा तह झाल्यामुळें आतां पेशव्याकडे कांही अडचण पडणार नाही अशा समजुतीने गेले होते, परंतु इकडे साबाजी व मुधोजी यांचा पुन्हा बेबनाव झाल्यामुळे ते पुन्हा अडचणीत पडले. **नारायणरावाचा** पक्ष **साबाजीकडे** व **राघोबा**दादाचा पक्ष **मुधोजीकडे**.परंतु राघोबादादा नारायणरावाच्या अटकेंत असल्यामुळे त्याचा काही इलाज चालेना. नारायणरावाकडून आपणास मदत होणार नाही हे जाणून **मुधोजीनें व्यंकटराव** व **लक्ष्मणराव** यांस "**दादा**शी राजकारण करून बनेल त्या तऱ्हेने आपली गोष्ट सिद्धीस न्यावी" असे लिहून पाठविले. याच सुमारास **नारायणरावानें प्रभु** लोकाच्या ग्रामण्यात पडून त्याना दुखविल्यामुळें सर्व प्रभू जात नारायणरावावर उलटली होती व त्याचाहि प्रयत्न राघोबादादास कैदेतून सोडवून गादीवर बसवावे व नारायणरावास काढावें असा होता. त्यातच व्यंकटराव व लक्ष्मणराव हेहि सामील झाले.

एके दिवशी रात्री **लक्ष्मणराव काशी** याचा हात धरून **राघोबादादा** शनिवार वाडयांतून बाहेर पळून जात असतां पाहरेकऱ्यांनी त्यास पकडले व राघोबादादास आत नेऊन बंदोबस्त जास्त कडक केला. **लक्ष्मणराव काशी** हा पळून वाडयाबाहेर ब्राह्मण बसले होते त्यांत जाऊन लपून बसला. नंतर तो पळून **कोथळयास** आपले गांवी जाऊन राहिला. कांही दिवसांनी तो परत पुण्यास येऊन नारायणरावाचे विरुद्ध कटांत सामील झाला व या कटाचा परिणाम नारायणरावाचे खुनात झाला.

नारायणराव पेशव्याचा खून ता. ३०–८–१७७३ –– नारायणरावाचा खून पुण्यास झाला त्या वेळेस मुधोजी, साबाजी, खंडेराव दरेकर, रुकनुद्दौला व मोंगलांचा दुसरा सरदार धौसा ही सर्व मंडळी एलिचपुरास होती. तेथेच पेशव्याच्या खुनाचे व सर्व अधिकार राघोबादादाचे हाती आल्याचें वर्तमान त्यांना समजलें. त्यामुळे मुधोजीचे पक्षास मोठाच जोर

आला. राघोबादादाविरुद्ध पुण्याचे सर्व कारभारी उलटल्यामुळें राघोबादादानें मुधोजीस आपले मदतीकरितां सैन्यासह पुण्यास बोलाविले.[१] **व्यंकटराव** व **लक्ष्मणराव काशी** यांनी वरील बातम्या मुधोजीस कळविल्या. तसेंच त्यांनीं रघुनाथरावाकडून रघूजीस वस्त्रे देण्याचा करार करून घेतला व साबाजी आल्यास त्यास वस्त्रे देणार नाही हेंहि त्याचेपासून लिहून घेतले. [२] (ता. ४–९–१७७३).

मुधोजी व साबाजीचा एलिचपुरास समेट सप्टेंबर १७७३:— त्यापूर्वींच **महिपतराव दिनकर** व मुधोजीचा उपाध्या **बाळकृष्णभट पटवर्धन** याचेमार्फत **मुधोजीनें रुकनुद्दौला** याच्याशी सलोखा करण्याची तजवीज चालविली होती. ती सफल होऊन एलिचपुरच्या नबाबाचा व रुकनुद्दौला यांचाहि सलोखा झाला. तसाच साबाजी व मुधोजी यांचाहि सलोखा होऊन असे ठरले की, सेनासाहेब सुभ्याचे पद **साबाजी**कडेस कायम राहून अम्मल मात्र दोघानी सारखा करावा. यानंतर दोघांच्या भेटी व्हावयाच्या होत्या. इतक्यात नारायणरावाच्या खुनाची बातमी एलिचपुरास येऊन पोहोचली. त्यानंतर मुधोजी **गाविलगडास** जाऊन **दर्याबाईस** भेटला, पुण्याहून **लक्ष्मणराव काशी** हाही **मुधोजीस** पुण्यास नेण्याकरिता **एलिचपुरास** आला होता. **रुकनुद्दौला** व **धौसा** हे एलिचपुराहून निघून गेले व साबाजी एकटाच राहिला. मुधोजीहि पुण्याकडे निघून गेला व दादास मिळाला. पुण्याजवळ पेडगावचे मुक्कामी दादाने रघूजीस सेनासाहेबीची वस्त्रे दिली. [३]

लक्ष्मणराव काशी याजवर मुधोजीची मर्जी प्रसन्न होऊन उभयता बधूस त्याने मोठे बक्षीस दिले. यानतर दादाने निजामावर स्वारी केली व बेदरजवळ निजामाचा व त्याचा तह झाला त्यावेळी मुधोजी व रघूजीहि

---

१ ना. भो का. प ले. १८,१५ (ऐ. प. ले १३२–१३३).
ता. ४–९–१७७३

२ ना. भो. का. ले. १६ (ऐ. प. ले. १३४).

३ ऐ. प. ले. १३९ व पा. १०२

दादाबरोबर होते. तेथेच निजामाकडून वऱ्हाडांतील साठ-चाळीशीचा तह करून घेतला. [१]

साबाजी बारभाईस सामील : राघोबादादाचा पाठलाग:--पुण्यांत बारभाईचा कारभार सुरू झाल्यानंतर त्यानी निजामास व साबाजी भोसल्यास दादासाहेबाविरुद्ध आपल्या पक्षास मिळवून घेतले. साबाजी त्याप्रमाणे कारभाऱ्यांचे मदतीस गेला व दादा निजामावर चाल करून गेला असतां साबाजी औरगाबादेजवळ [२] दादास शह देण्यास हजर होता. शेवटी बारभाईचा जोर झाल्यामुळे दादास पळ काढून जावे लागले व बारभाईचे सैन्य दादाचे पाठीस लागले. साबाजी भोसले हा हरिपत फडक्याचे सैन्याबरोबर राघोबा दादाचे मागे लागला होता व बऱ्हाणपुरापर्यंत बारभाईचे सैन्याबरोबर होता. दर्याबाईही मुधोजीचा पक्ष सोडून साबाजीचे पक्षास मिळाली. याच सुमारास दर्याबाई साताऱ्यासहि गेली होती. रघूजी हाहि तिचेबरोबर साबाजीकडेस आला. बारभाईनी मुधोजीच्या पक्षाचा **महिपतराव दिनकर** सुभेदार व **व्यंकटराव** काशी यास कैद केले महिपतराव यास त्यानी चंदनवदनचे किल्ल्यांत ठेविले होते पण त्यानतर त्याने मुधोजीस दादाकडून फोडतो असें कबूल केल्यावरून त्यास त्यांनी सोडून दिले. हे समजतांच साबाजी व दर्याबाई यानी सखारामपत पुरदरे यास लिहून त्यास पुन्हां धरण्यास माणसे पाठविली. परतु महिपतराव दिनकर हा महिपतराव [३] काशी यासह पळून तुळजापूर, परळी, आष्टी व मालगणी [४] या रस्त्याने वऱ्हाडचा घाट उतरून एलिचपुरास मुधोजी हा होता

१ ब. पा. १०३ हा अस्सल तहनामा उपलब्ध नाही.

२ दादाने साबाजीस बत्तीस लक्षांचा मुलूख व अशीरगड किल्ला देण्यांची लालूच दाखविली होती. (ऐ. प. ले. १४० ना. भो. का. ४)

ता. १८-३-१७७४

३ व्यंकटराव व लक्ष्मणराव काशीचा भाऊ.

४ बखर पा. ११०

मालगणी येथे तर ते जवळजवळ पकडलेच जात होते परंतु मोठ्या युक्तीनें वांचले.

तेथे जाऊन त्यास मिळाला. मुधोजी हा राघोबादादास मिळाल्यानंतर बऱ्हाणपुरापर्यंत होता व तो नर्मदा उतरून पलीकडे गेल्यावर त्यास सोडून एलिचपूर येथे आला होता व तेथेच काही दिवस राहिला होता साबाजी, दर्याबाई व रघूजी हेहि नंतर नागपुरास आले.

मुधोजीवर त्याचे पठाणांचा हल्ला—मुधोजी यास पैशाची फारच अडचण पडली. एकदा त्याने उमरावतीवर चाल करून गावकऱ्यापासून जबर दंड घेतला, तरी लष्कराची ओरड न मिटल्यामुळे काही पठाणाची व मुधोजीची बोलाचाली झाली त्यावरून मुधोजीच्या जिवावरहि वेळ आली होती. एकदा मुधोजी एलिचपूर शहरात नबाब इस्मायलखान याचे भेटीस जाऊन परत आपल्या तळावर येत असता तटाचे वेशीजवळ मुधोजीकडील काही पठाण त्याचे पालखीवर येऊन पडले.

मुधोजीबरोबर **जगदेवराव गुजर**,[1] **देवाजी डोंगरदेव** व **चिमाप्पा चिटनीस**[2] हे होते. त्यानी पठाणाशी झटापट केली व **जगदेवराव** गुजर त्या झटापटीत मारला गेला. **मुधोजीस** जखमा झाल्या व त्याने पठाणाचे पेशकबज हातानी धरल्यामुळे त्याचा अंगठा तुटला. **देवाजी डोंगरदेव** याने जवामर्दी करून काही पठाणास मारून मुधोजीस एका तेल्याचे घरात लपविले, तरी दोन रोहिले त्याचे मागोमाग आत गेलेच व एका रोहिल्याने मुधोजीस पाडून त्याच्या गळ्यावर सुरा ठेविला, तो एक भागिरा भांग घोटीत बसला होता, त्याने धावून रोहिल्याचे डोके फोडले. दुसरा रोहिला तेथेच गावचा एक रजपूत होता त्याने मारला. ही गडबड समजताच नबाब **इस्मायलखान** हा तेथे आला व मुधोजीस आपल्या वाड्यात घेऊन गेला व त्याने आपल्या पदरच्या शस्त्रवैद्याकडून मुधोजीच्या जखमा बांधविल्या. **नबाब** नावाचा एक पठाण मुधोजीच्या लष्करात होता. तोहि या कटात सामील असल्याचे दिसून आल्यावरून त्याचें डोके मारले. **महिपतराव सुभेदार** हा चंद्रपुरास मुलाचे लग्नाकरिता गेला होता, त्यास वरील वर्तमान समजताच तो एलिचपुरास आला.

१ पुढे अप्पासाहेबाचे वेळेस प्रसिद्धीस आलेला गुजाबादादा गुजर याचा चुलता.

२ रखमाजी गणेश याचा मुलगा. नाव चिमाजी रखमांगद.

नारायणरावाचा मारेकरी महमद ईसफ याची मुधोजीकडे रवानगी इ. १७७४:—राघोबादादाचा मोड होण्याच्या सुमारास नारायणरावाचे खुनांत सामील असलेला गारदी **महमद ईसफ** यास दादानें याच वेळेस मुधोजीकडे एलिचपुरास पाठविले. कारण बारभाई त्यास पकडण्याच्या खटपटीत होते. ता. २–८–१७७४ रोजी दादाने आपल्या कारभाऱ्यामार्फत नर्मदेच्या उत्तरेकडून मुधोजीस **महमद इसफाबद्दल** जे शिफारसपत्र दिले होतें ते खाली लिहिल्याप्रमाणें आहे:–

"यानंतर इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत सरदारांसह नर्मदापार झाले. तेथून कूच करून तापीतीरास जाणार आहेत. वरकड सविस्तर वृत्त राजश्री आबाजी त्रिबक आपल्यास लिहितात त्यावरून कळेल. सारांश आमचे लक्ष आपल्याकडे आहे. दुसरा प्रकार नाही. आपलेकडील वर्तमान वरचेवर लिहावें तेणेकरून चित्त स्वस्थ होईल. महमद ईसफ याचे लक्ष सर्व प्रकारें आपल्याकडे. आम्हीहि बहुत त्याची खातरजमा आपल्याकडे जावयाविशी केली आहे. तूर्त श्रीमंतापासून रुकसत केले. हे जवळ असल्यास पुणेकर दहशत खाऊं लागले. सरदाराचेही मानस असेच पाहून चार दिवस यांजला आपणाकडे रवाना केले. याचा गौरव सर्व प्रकारे आपण करावा. तूर्त नबाब इस्माईलखान बाहदर व आपण एकदील आहेत. या प्रसंगी महमद ईसफ आपल्याजवळ पोहोचले म्हणजे कोणतीही गोष्ट अगाध नाही. शत्रूचे पारिपत्य करतील सारांश आप्पासाहेब तुम्ही कायम आहां तर श्रीमतास व आम्हास मोठा आश्रय आहे. यास्तव सुभेदार याजला आपल्याकडे रवाना केले. हे दोन हजार सामान आहे. कैसे आहेत ते ध्यानात असेल. **श्रीमंताचे कमरेची समशेर आहे.** ती आपण जतन करावी. विशेष काय लिहिणें ! लोभ असावा. हे विनंति.[1]"

महंमद ईसफ २००० फौजेनिशी एलिचपुरास आल्यावर मुधोजीने त्यास आपले चाकरीस ठेविले त्याचप्रमाणें इतरहि सैन्य जमा करून मुधोजीने त्या सालचा (१७७४) दसरा एलिचपुरास केला व पुढे कार्तिक महिन्यांत सर्व सैन्यासह तो नागपुराकडे निघाला. त्याचेबरोबर **महिपतराव दिनकर** याचे

१ ना. भो. का. प. ले. २१ (ऐ. प. व्यवहार ले. १४३)

चद्रपुरचें सैन्य येऊन मिळाले होतें. इस्मायलखान नबाबासहि त्याने सैन्याची मदत मागितली होती. परंतु त्याने आपले सैन्य दिले नाही.

मुधोजीचे सैन्यापैकी एक टोळी **महिपतराव दिनकर** व मुधोजीचा पुत्र **चिमणाबापू** याचेबरोबर होती. तिची व साबाजीकडील **विठ्ठल बल्लाळ** सुभेदार याची रस्त्यांतच लढाई होऊन विठ्ठलराव मागें हटून नागपुरास गेला. **मुधोजी** यानंतर **चंद्रपुरास**[१] गेला व तेथून चागली तयारी करून पुन्हा नागपुराकडेस निघाला. त्यापूर्वीच साबाजी हा दादासाहेबाचा पिच्छा सोडून नागपुरास आला होता.

पांचगांवची लढाई · साबाजीचा मृत्यु (ता.२६–१–१७७५):–साबाजी हाहि नागपुराहून आपली फौज जमवून **मुधोजीवर** चाल करून आला. या दोन्ही सैन्याची गाठ नागपूरचे आग्नेय बाजूस पाच कोसावर **पांचगांव**[१] येथील मैदानात पडली. ह्या लढाईत **साबाजीस मुधोजीची** गोळी लागून तो हत्तीचे हौद्यातच ठार झाला व मुधोजीचा जय झाला. **महमद ईसफ** गारदी हाहि मुधोजीबरोबर या सैन्यात हजर होता व त्यासहि या लढाईत जखमा झाल्या. या लढाईचे तपशीलवार वर्णन भोसल्याचे बखरीत[२] दिले आहे ते असे.––"याप्रमाणे फौजेचा जमाव करून साबाजीबुवा जगी[३] हौद्यात बसले व रघोजीबोवास अबारीत समागमे ठेवून त्याचेमागे खवासखान्यांत घाडगे यास बसवावे हा नेम करून घाडगे मशारनिल्हेस ताकीद केली की, तुम्ही याचे मागे बसून आम्हास काही झालें असता याजला मारून टाकावे" हा बेत जाहला. हे ऐकून बापूसाहेब हत्तीवर बसते वेळेस कृष्णा जी नलवडे याचा हात धरून आपण हौद्यात बसले व पाठीमागे नलवडे मजकुरास बसविले. तेव्हा घाडगे मशारनिल्हे

---

१ बखर पान ११४ मध्ये चद्रपुरास जाण्याचे कारण असे दिले आहे **की,** चद्रपुरास **हणमंत जोशी** नावाचा एक चांगला ज्योतिषी होता त्याचे **मुहूर्ताने** चद्रपुरास ही मोहीम सुरू करावी असें कोणी मुधोजीस सुचविले. **त्यावरून** तो नागपुरास न जातां चद्रपुरास गेला.

१ उमरेड रस्त्यावर

२ लढाऊ

३ पान ११६

तसेच राहिले. दुसरे अंबारींत नाना जोशी व नाना करांडे, रघूजी करांड्याचे दिवाण याजवर लोभ साबाजीबुवाचा विशेष असे तयारीनी मुकाबल्यास येऊन गोळे सुरू केले. **सिदोजी गुजर** मध्यस्तीस सेनाधुरंधराकडे पाठविले. ते सेनाधुरधरांचे व्याही, साबाजीबुवाकडून आले की, आपसांत लढाई कशास पाहिजे ? बापूसाहेब आज अथवा उदईक मालकच आहेत. असे प्रकारें बोलले. यश आम्हास द्यावे. अशी भाषणें होतात. याजमुळे सेनाधुरंधराकडील फौज थबकली. इतक्यांत साबाजीबोवाकडील गोळे सुरू होतच होते. त्या गोळ्यानी दलपत बेनिगीर गोसावी मातबर माणूस, जहामर्द माणूस एकाड्यातील तो उडाला. निबाजी शिवदेव यांच्या अबदागिऱ्या मोडून घोडी जखमी जाहली. याजमुळें महिपतराव याजला विषाद येऊन महमद ईसफ गारदी याजला आपले जवळ बोलावून बोलले की, माणसे गोळ्यानी जाया होतात. याप्रसगी कसूर करणें आतां टीक नाही" हे ऐकून रोषानी घोडीवरून **ईसफ** मजकुरानी उडी टाकून पाय उतारा होऊन जमाव समागमे घेऊन पुढे चालून गेले आणि सेनाधुरधराकडेस महिपतरावानी जाऊन विनति केली जे– "आपण उभयता बधूच आहात, आम्हा सारख्यानी गोळ्यांनी उडावें आणि आपण तमाशा पाहावा हे काय? याजकरिता पूर्वीच विनती करीत होतो की, ही गोष्ट घडणार नाही" तेव्हा सरकार अज्ञा जाहली की, "आतां लढाईचें तोंड लागले, याजवर काय पाहवयाचे आहे? सिदोजी गुजर बोलावयास आले यास्तव उभे राहून बोलणे प्राप्त; त्यांतूनहि शेंपन्नास लोक जाया जखमी जाहले. आता व्याहीपणा हे कार्य झाल्यावर पाहण्यास येईल" याप्रमाणें बोलून समागमे लोक देऊन आपले फौज पलीकडेस गुजर मशारनिल्हेस पोहोंचवून दिल्हे. पुढे तोफांचा व बाणांचा मार साबाजीबुवाकडील चालला. लष्कर सेनाधुरंधराकडील जाया जखमी फार झाले. साबाजीबाबाकडील लोक लुटीस लागले. इकडील बहुतेक लोक कामास आले व थोडासा जमाव राहिला. हे पाहून साबाजीबुवा जातीनें हौदा **सुकसेन** हत्तीवर (होता) त्यांत बसून अघाडीस चालले. दोन चार अंबाऱ्या बरोबर होत्या असें सेना धुरंधर याजवर चालून प्रथम साग चालविली. ते सेनाधुरंधर यांचे हत्तीवरील माहूत नूरमहंमद फौजदार यांनी गजबागांनी सांग टाळिली.

मग तीर चालविला तो मुधोजीबोवा सेनाधुरंधर याचे हातास लागला. मग सेना धुरंधरानी बदूक जोड गोळ्या घालवून चालविली. ती गोळी साबाजी बोवांचे मस्तकास लागली. तसेंच खेलोजी पाटील यांनी सेनाधुरंधराचे खवाशीतून बदूक चालविली. ती गोळी साबाजीबोवाचे कानसुलाजवळ लागली ते समयी साबाजी भोसले सन ११८४ चे साली पौषमासी वद्य दशमीस[१] ठार झाले तेव्हां नाना जोशी अंबारीत होते. त्याजला सेनाधुरंधरांनी गोळी मारली, तोहि ठार झाला. नाना करांडे चिटनिशीचे लिहिणे साबाजी बोवाजवळ लिहित होते, म्हणोन कृष्णराव माधव चिटणवीस यांनी महिपतराव सुभेदार याजला शपथ घातली की, आमचा शत्रु याजला तुम्ही मारावे याप्रमाणे बहुत निकटीने बोलले ते महिपतराव यानी ऐकून भाल्यानी नाना करांडे याजला मारिले. नतर साबाजी बोवाकडील निशाणी नौबत होती, त्या नौबतवाल्यास आज्ञा केली की, "फत्तेचे सैदोन वाजवावे" त्याजकडून सैदोन वाजू लागले. तेव्हा लोकास भ्रम जाहला की, साबाजी बोवाची फत्ते होऊन मुधोजीबोवास धरले. याजवरून लोक सारे मुजऱ्यास येऊं लागले. तो मुधोजीबुवास फत्ते पाहून निघोन जावे असे होऊं लागले. तशात भवानी शिवराम यांनी दुरूनच पाहून पळाले. तसे भवानी काळो आपले जमेतेनिशी समागमे ज्येष्ठ पुत्र बळवंतराव नामें होते ते व आपण आले. सारांश मान मुधोजीबोवाचा पाहिला. तेथे रामचद्र दादो व गोविद दादो पुढे घोड्यावर स्वार होऊन उभे राहिले होते, त्यानी भवानी काळू यांशी बोलले की, आता आपण यावे. आप्पासाहेबाची फत्ते जाहली, चिता नाही, आम्ही आहोत." असें ऐकून भवानीपत फिरले. ते पळून जाऊ लागले. ते वेळेस रामचंद्र दादोने महिपतराव सुभेदार यास सागितले की, "दिवाण भवानी शिवराम गेले व बक्षी भवानी काळो हेहि चालले हे ठीक नाही, कठीण दिसते." असें सुभेदारानी ऐकून आपले जमेतानिशी जाऊन मेळविले. तो शिरसोजी नामें आटोळे सुभेदाराजवळ होता, त्याजला बोलले की, "पाहता काय ? तुमचा बाप चालला." याजवरून त्यानी घोडा चालवून भवानी काळोस मेळवून वार टाकला. तो जखम नाकावर लागली. रामचंद्र दादो हेहि

---

१ ता २६-१-१७७५

पोंचले. त्यानी जखम हातावर मारली. जखमेनें जेर होऊन घोड्यावरून खाली आले. त्यावेळेस पाडुरंग गणेश पळोन सिवनी छपाऱ्यास गेले. महिपतराव व रामचंद्र दादो यानी समीप येऊन रामचंद्र दादो यांनी शालजोडी, भवानी काळोचे अगावर टाकली. मारो नका म्हणून ताकीद करून वांचविली. झोळी करून सरकारासमक्ष पुढे आणिले; सरकारांनी रोष करून सदाशिव माणकेश्वर याचे स्वाधीन केले. "

मग महिपतराव सुभेदार बोलले की, साबाजी बोवांची अबारी राहणे ठीक नाही. याजवरून हौद्याचे खांब तोडून पाडले ते पाहून साबाजीबोवाची फौज पळू लागली. मुक्काम तेथेच जहाला. रात्री जखमी लोक पहाण्यास निघाले. सुरतसिग हजारी व राजेश्वर दिनकर ठार झाले. निबाजी शिवदेव व उमाजी विनायक जखमी; आणिकही फौजेपैकी ठार झाले व जखमी होऊन दुसरे दिवशी साबाजी बोवाची फौज काही पळाली, आणि थोडी-बहूत राहिली. त्या लोकास भय उत्पन्न होऊन तेही जाऊ लागले. त्याज-वरून चिमणाबापूसाहेब ओलीस दिले. स्वारी नागपुरास आली. दर्याबाई-साहेबहि आल्या. साबाजीबोवाच्या दोन्ही स्त्रिया सती गेल्या. जवातुबाई राख ही सती पडली. दहन झाल्यावर त्याचा विधी जहाला " [१]

साबाजी मेल्यामुळे **मुधोजीस** कोणीहि प्रतिस्पर्धी उरला नाही व तो नागपुरास आल्यावर **दर्याबाई** व साबाजीचे पक्षाची सर्व मंडळी याचे अंकित झाली. **मुधोजीनेंहि** साबाजीचे पक्षाचे मंडळीस विशेष त्रास न देतां मिळवून घेतले. रघूजी हा तर मुधोजीचा मुलगाच असल्यामुळें त्याचें व मुधोजीचे सख्यच होतें. पुढे **सवाई माधवरावाचे** कारकीर्दींत **रघूजीचें** नांवे सेनासाहेबसुभ्याची वस्त्रें व नेमणूक ता. २४–६–१७७५ **रोजी** रीतसर होऊन आली व रघूजी हा कायदेशीर रीतीनें सेनासाहेबसुभा झाला[२]. वाईकर **बाबूराव वैद्य** हा नागपुरचे दरबारी पेशव्यांचा वकील होता. त्यासच मुधोजीनें या कामाकरितां पुण्यास रवाना केलें होतें. तसेंच मुधोजीने **बाबूरावा**मार्फत बारभाईंशी स्नेह करून **व्यंकटराव काशी**

१ ना. भो. बखर पान ११६, ११७, ११८,

२ ना. भो. का. पत्र ले. ७ (ऐ. प. ले. १४७–१४८).

हा पुण्यास कारभाऱ्याचे कैदेंत होता, त्यासहि सोडवून आणिले[1] त्याचे बंधू **लक्ष्मणराव** व **महिपतराव** हे आधीच मुधोजीकडे पळून आले होते. राघोबादादाच्या पक्षाचा पाडाव होऊन सवाई माधवरावास पेशवाईची वस्त्रे मिळून बारभाईच्या हातांत सर्व सत्ता आल्यामुळे **मुधोजीनें राघोबादादाचा** पक्ष सोडून बारभाईशी सख्य जोडले.

उमरावतीकर शिवाजी भोंसल्याचें बंड इ. स. १७७५. परतु यापूर्वी बारभाईनी उमरावतीकर शिवाजी भोसल्यास सेनासाहेब सुभ्याचे पद देण्याचें कबूल करून त्यास मुधोजीविरुद्ध उठविले व याप्रमाणे मुधोजीस शह देण्याचे कारस्थान चालविले. ता ६–४–१७६५ रोजी बारभाईंनी शिवाजीच्या नावे सेनासाहेब सुभ्याचे पदाची सनद दिली. या उमरावतीकर शिवाजी[2] भोसल्याने सैन्य उभे केले व पूर्वीच्या साबाजीच्या पक्षातील माणसे मिळविण्याचा उद्योग सुरू केला साबाजीच्या पक्षातील **भवानी शिवराम**[3] हा मुत्सद्दी पाचगावच्या लढाईनतर पळून जाऊन त्यास मिळालाच होता. यानतर त्याने निजामाकडे माणसे पाठवून त्याची मदत मागितली. बारभाईकडील व निजामाकडील मदत त्यास मिळाली असती तर हे प्रकरण चागलेच रगात आले असते. परतु मुधोजीने दिवाकरपतास निजामाकडे पाठविले व त्यास मिळवून घेतले. बारभाई आपल्याच उद्योगांत असल्यामुळे त्यांनाहि मदत पाठविता आली नाही. शिवाजीजवळ पैसा नसल्यामुळें त्यालाहि विशेष सैन्य जमविता आले नाही. त्यामुळे हा बडावा लौकरच मोडला. मुधोजीनेहि बारभाईशी नमते घेऊन मिळते घेतले व वर लिहिल्याप्रमाणे रघूजीच्या नांवे सनदा मिळाल्या.

महिपतराव दिनकर याजवर मुधोजीची पुढे इतराजी होऊन त्याने महिपतरावास गाविलगडचे किल्ल्यांत कैदेत ठेविले. मागाहून गाविलगडा-

१ व्यंकटराव काशी हा गाविलगडचे किल्ल्यात काही दिवस भोसल्याच्याहि कैदेंत होता. ना. भो. का. ले. ६८ (ऐ. प. ले. १४६ पहा) ता. १३–४–१७७५.

२ बखर पा. ११९ पुरवणी उमरावतीकर भोसले पहा.

३ भवानी शिवराम हा (ऋ. दे. ब्रा.) यानंतर निजामाकडे व तेथून पुण्यास पेशव्याकडेस गेला व पुनः नागपुरास आला नाही. (अप्र. का.)

वरून काढून नागपुरास गोंडराजाचे किल्ल्यांत कैदेंत ठेविले. काही दिवसांनी महिपतरावावरचा रोष जाऊन मुधोजीने त्यास कैदेतून सोडले. पुढे कांही दिवसांनी मंडल्यावरील मोहिमेसहि मुधोजीने महिपतरावास पाठविले, परंतु पुढे मुधोजीच्या कारकीर्दींत **दिवाकरपंत** हाच मुधोजीच्या विश्वासांत राहून त्याचा मुख्य कारभारी राहिला.

मदमद इसफास पकडून तोफेच्या तोंडीं दिलें: २६–११–१७८५ इ — **नारायणरावाच्या** खुनाच्या कटांत जेवढे लोक होते त्या सर्वांची चौकशी होऊन त्यांना शिक्षा झाल्या. मुधोजीचा व बारभाईचा सलोखा झाल्यानतर मुधोजीने इ. स. १७७५ च्या जून महिन्यांत **महमद इसफास** काढून दिले. तो २००० गारदी व १००० स्वार घेऊन सातपुड्याचे उत्तरेस **नेमाड** व **गढामंडळा** या बाजूस लुटालूट करूं लागला. बारभाईनी त्यास पकडण्याचा प्रयत्न चालविला. **हरीपंत फडके** हा त्या वेळेस नेमाड प्रातात होता. त्याने **कृष्णराव काळे** व **परशुरामभाऊ पटवर्धन** वगैरे सरदारास इसफावर पाठविले. बारभाईनी मुधोजीसहि इसफास पकडण्याकरिता लिहिले. इसफ पळून पूर्वेस महादेवाचे डोंगरांत गेला व तेथे गोंडाच्या आश्रयाने कांही दिवस राहिला व नंतर **गढामंडल्याकडे** पळून गेला. तेथून तो नर्मदा उतरून उत्तरेकडेस जात होता परतु भोसल्यांच्या अधिकाऱ्यांनी त्यास जाऊं दिलें नाही. त्याने मुधोजीसहि नानाप्रकारे विनविले. परंतु मुधोजीने त्यास मदत न करिता **ताजखान** रोहिल्यास[1] त्यास पकडण्यास पाठविले. इसफ हा **शिवणीकडे** परत येत असतां मुधोजीचा सरदार **ताजखान** रोहिला याने त्यास पकडले व मुधोजीस कळविले. मुधोजीने त्यास बारभाईचा सरदार **परशुरामभाऊ पटवर्धन** याचे स्वाधीन करण्यास **ताजखानास** सांगितले. त्याप्रमाणें **ताजखानानें इसफास** पटवर्धनाच्या स्वाधीन केले. तेथून **हरीपंत फडक्यानें** त्यास आपले छावणीत धुळें–मालेगांवचे बाजूस आणविलें व बारभाईच्या हुकमाने तेथेच तोफेच्या तोंडी देऊन उडविलें (ता. २६–११–१७७५)[2]. **महमद इसफास** पकडून दिल्याबद्दल नाना फड-

---

१ याचे वशज शिवणीछपारे येथें अद्याप असून त्याना कांही जहागीर आहे. हा ताजखान मजीदखान रोहिल्याचा भाऊ.

२ सरदेसाई उत्तर वि. पा. २०

णीसाने **मुधोजीस** पत्र लिहून त्याचा गौरव केला१ व **ताजखान रोहि-ल्यास** १००० रु. चा गांव इनाम दिला (ता. २१–५–१७७६).

मुधोजीचा पुणें दरबारशीं बेबनाव इ. स. १७७९—याच सुमारास **मुधोजीशीं हेस्टिंग्ज** याने कारस्थान चालवून आपणाकडे मिळवून घेतले. मुधोजीनें इंग्रज सेनापति **गॉडर्ड** यास हुशंगाबादेस सर्व प्रकारची मदत केली व पुढें मुबईस रवाना केले. हे इतरत्र वर्णन केले आहे. यावेळेस इग्रज व पुणे दरबार यांजमध्ये बेबनाव होऊन लढाई सुरू होण्याचा संभव होता. कनकापुरच्या तहाच्या शर्तीप्रमाणें व एकदर राज-कारणाच्या दृष्टीने **मुधोजीनें** परभारे दुसऱ्याशी राजकारण करणे व तेहि मराठी साम्राज्याच्या प्रच्छन्न शत्रूशी करणे गैर होते मराठे व इंग्रज याची प्रत्यक्ष लढाई जरी सुरू झाली नव्हती तरी वादविवाद सुरू झाला होता. अशा वेळेस मुधोजीचे हे वर्तन पाहून **नाना फडणविसानें** मुधोजीचा भाऊ **बिंबाजी** हा छत्तीसगडात होता त्यास चिथावणी देऊन पुन गृहकलह उभा केला. पुण्याचा वकील **बाबूराव वैद्य** याने नानास मुधोजीच्या व इग्र-जाच्या गुप्त सलोख्याबद्दल बातमी दिली. **दिवाकरपंत** हा पुन मुधोजीचा कारभारी झाल्यामुळे **महिपतराव दिनकर**, **व्यंकटराव** व **लक्ष्मणराव काशी** ही मडळी मागे पडली होती. त्याचेमार्फत **बिंबाजीस** फोडण्याचे काम नाना-फडणीसाने चालविले. **बिंबाजीस** पूर्वी राघोबादादाने साबाजीस कबूल केलेला ३२ लक्षाचा मुलूख व **बऱ्हाणपूरचा** किल्ला राहण्यास द्यावा असे नानानें कबूल केले. नानाने **महिपतराव काशी** याजबरोबर **बिबाजीस** व **महिपतराव दिनकर** यास पत्रे देऊन या मसलतीकरिता रवाना केले. **महि-पतराव दिनकर** व **महिपतराव काशी** हे दोघेही छत्तीसगडास जाऊन त्यानी **बिंबाजीस** राजी केले व त्यास घेऊन फौजेसुद्धा **नवागडचे** मुक्कामा-पर्यंत आणिले.२

आपल्या घरांतील फंद समजतांच मुधोजीने नानाशी सलोखा करण्या-करितां **दिवाकरपंतास** पुण्यास रवाना केलें. नाना फडणीसाने दिवाकर-

---

१ ना. भो. का. प. ले. १० (ऐ. प. ले. १५० ता. ३१–१०–१७७५)
२ बखर पा. १२५–१२७.

पंताजवळ मुधोजीचे वर्तनाचा फार निषेध केला व दादासाहेबांस हाती धरून इंग्रज हे मराठी साम्राज्य गिळंकृत करण्यास पहात असतांना भोंसल्यांनी इंग्रजांस मदत करणे हे किती अनिष्ट आहे हे समजावून सांगितले व मुधोजी इमानाने वागल्यास त्याचा पुत्र **खंडोजी** ऊर्फ **चिमणाबापू** यास **सेनाबहाद्दर** हे नवीन पद व **गढामंडला** हे प्रांत देण्यांत येतील अशीहि लालूच दाखविली.[१] नाना फडणिसाने निजाम व हैदर याचेशी इंग्रजाविरुद्ध कारस्थान रचले असून भोसल्यानी कलकत्तेकर इंग्रजांवर चाल करून या जुटीत सामील व्हावे असेहि या भेटीत ठरले. ते सर्व कबूल करून **दिवाकरपंत** नागपुरास आला.

खंडोजीस पूर्वी ता. २१-४-१७७९ रोजी रघूजीने दारव्हे, गिरोली, महागाव, खडी धामणी, माहूर, भाम वगैरे परगणे खाजगीचे सरंजामास दिले होते. (ऐ. प. ले. १६०-१६१ पहा.)

दिवाकरपंतास पुण्यास पाठविल्यावर **मुधोजीनें** बिंबाजीची समजूत काढण्याकरितां आपली बायको **चिमाबाई** इची रवानगी केली. तिने रायपुरास जाऊन बिंबाजीची समजूत केली व त्यास थांबविले.

मुधोजीने नाना फडणीसाच्या समजुतीखातर व निवळ बतावणी करण्याकरितां **चिमणाबापूस** बंगाल्यावर पाठविले, परंतु हेस्टिंग्ज याने **चिमणाबापूस** फोडून व त्यास १६ लक्ष रुपये लुचपत देऊन व आणखी देण्याचे कबूल करून गप्प बसविलें. या मोहिमेत **चिमणाबापूबरोबर** मुधोजीने **भवानी काळो** व **अमृत माधव चिटणीस** यांस दिलें होते भोंसल्यांचे वकील **बेनीराम** व **विश्वंभर** हे हेस्टिंग्जजवळ होते. त्यांचे मार्फतीने हेस्टिंग्जने चिमणाबापूशी सर्व बोलणे केले.[२]

चिमणाबापू हा वर्षभर **कटक** प्रांतांत राहून छत्तीसगडमार्गाने नागपुरास आला. छत्तीसगडास त्याने बिंबाजी भोसले ऊर्फ आबासाहेब याची भेट घेतली. तसेंच **महिपतराव दिनकर** व **व्यंकटराव काशी** यांनाहि तो तेथून घेऊन नागपुरास आला. **व्यंकटराव काशी** हा छत्तीसगडास

---

१ ना. भो. का. प. ले २९ व ११ (ऐ. प. ले. १६८ ता.२२–९–१७७१)

२ वरील मोहिमांचें सविस्तर वर्णन पुढें भाग ९ यांत केलें आहे.

बिबाजीजवळ राहिला होता व छत्तीसगडांतील लहान लहान संस्थाने काबीज करण्याकरितां बिबाजीने त्यास पाठविले होते.

इ. स. १७८० मध्ये **चिमणाजी रखमांगद** चिटनीस हा जुना मुत्सद्दी मरण पावला व त्याचे जागी त्याचा भाचा कृष्णराव माधव हा चिटणीस झाला.[१] त्याप्रमाणे प्रसिद्ध मुत्सद्दी **दिवाकरपंत** हा ८० वर्षांचा म्हातारा होऊन नागपूर येथे मरण पावला[२] (ऑगस्ट १७८१). भोसले व इंग्रज याजमधील कारस्थानाकरिता त्याला हेस्टिंग्ज याने काशीस बोलाविले होते व तो काशीस जाण्याच्या तयारीत होता. परंतु दरम्यान तो मरण पावल्यामुळे त्याची व हेस्टिंग्जची भेट झाली नाही.

बदामीची स्वारी १७८६—इ. स. १७८५मध्ये नाना फडणिसाने टिपूवर स्वारी करण्याचे ठरविलें व **मुधोजी** भोसल्यास मदतीकरिता बोलाविले. मुधोजी हा ऑगस्ट १७८५ मध्ये सैन्यासह पुण्यास गेला. त्याने आपणाबरोबर आपली बायकामुलेंहि खंडोबाचे यात्रेकरिता म्हणून नेली होती. यात्रा करून **मुधोजी** परत नागपुरास गेला व त्याने **खंडोजी** ऊर्फ **चिमणाबापूस** पेशव्याचे लष्कराबरोबर **बदामीचे** स्वारीस रवाना केले. एप्रिल १७८६ मध्ये **बदामीचे** हल्ल्यात पेशवे, निजाम व भोसले यांची सैन्ये हजर होती. या लढाईत **चिमणाबापूनें** पुष्कळ शौर्य दाखविले. मुधोजीचा दुसरा पुत्र **व्यंकोजी** ऊर्फ **मन्याबापू** हाहि **बदामीचे** स्वारीत हजर होता.

मुधोजीची कुटुंबयात्रा—त्यावेळेस **मुधोजी** व त्याचे सर्व कुटुंब हे

---

१ याचेच वंशज हल्लीचे नागपुरचे प्रसिद्ध चिटणीस हे होत.

२ बखरींत दिवाकरपंत नागपूर येथे मेला असें लिहिले आहे. परंतु त्या वेळच्या काही कागदपत्रांत लिहिले आहे की, तो हेस्टिंग्जला भेटण्याकरितां काशीस गेला परंतु हेस्टिंग्ज हा जलमार्गाने काशीस येण्याचे सुमारास त्याची भेट न होताच तेथे मरण पावला. दिवाकरपंतास औरस पुत्र नसून कोकाबापू नावाचा एक दासीपुत्र होता. दिवाकरपंताचे प्रत्यक्ष वंशज कोणी नसून त्याचे दूरचे भाऊबंद नरखेड व नागपूर येथे आहेत. चिमूर येथें दिवाकरपंताने बांधलेली देवळे आहेत.

महाराष्ट्रांतील सर्व देवस्थानांच्या यात्रा करून व आपले वतनाचें गांव देऊर येथें जाऊन सातान्यास गेले व तेथे छत्रपतीच्या भेटी घेऊन परत पुण्यास आले व तेथून नागपुरास आले. रघूजी हा नागपुरासच होता.

मुधोजी व बिंबाजी यांचा मृत्यु१७८७-८८–**बिंबाजी** हा छत्तीसगडात रतनपुरास होता. तो ७–१२–१७८७ रोजी मरण पावला. त्यानंतर चार महिन्यानी म्हणजे वैशाख शु॥ पौर्णिमेस श १७१० (ता. १९ मे १७८८) **मुधोजी** हाहि नागपुरास मरण पावला **बिंबाजीची** बायको **आनंदीबाई**[१] ही **रतनपुर** येथेच राहिली. तिचेजवळ कारभारी **महिपतराव काशी**, कृष्णंभट उपाध्ये[२] व **महादजी भोंसले** हे होते. **आनंदीबाईचा** विचार **रघूजीच्या** विरुद्ध दिसल्यामुळे व बिबाजीस पुत्र नसल्यामुळे छत्तिसगडचा सुभा आपल्या ताब्यात घेण्याचा रघूजीने निश्चय केला. भवानी काळोचा पुत्र **यशवंतराव, भवानी शंकर** व नथु भोसले यास रघूजीने सैन्यासह छत्तीसगडास रवाना केले. **महिपतराव काशी** व कृष्णभट यानी **आनन्दीबाईची** व **यशवन्तरावाची** सफाई करून दिली व यशवतरावास रघूजीबरोबर पुण्यास जाणे असल्यामुळे रघूजीने **महिपतराव दिनकर** यास आपले तर्फेने छत्तीसगडास रवाना करून यशवतरावास परत आणिले.

छत्तीसगडचा कारभार : संबळपुरचा वेढा–बिबाजी मेल्यावर सुमारे एक वर्षभर **आनन्दीबाईनें** छत्तीसगडचा कारभार स्वत. केला. परतु त्यानतर रघूजीने छत्तीसगडचा अमल आपलेकडेस घेतला व आपल्या तर्फेचे सुभेदार छत्तीसगडचे सुभ्यावर पाठविले. प्रथम **महिपतराव दिनकर** याजकडेस हा सुभा होता. महिपतरावाचे कारकीर्दीत सबळपुरचा सस्थानिक बदलून त्याने सबळपुरचा किल्ला ताब्यात घेतला. त्यावर **महिपतराव दिनकर** व **महिपतराव काशी** यांनी मोर्चे बसविले. चार महिने त्या किल्ल्यास वेढा द्यावा लागला. या वेढ्यात महिपतराव काशी यास गोळी लागून तो मरण पावला. **महिपतराव दिनकर** याने संबळपूरचा किल्ला घेऊन तो रायपुरास परत आला **महिपतराव दिनकर** याजविषयी रघूजीच्या मनात संशय उत्पन्न

१ बिबाजीची दुसरी बायको उमाबाई ही सती गेली.

२ पुढें अप्पासाहेबांचे कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आलेला **मनभट** याचा चुलता.

झाला की, तो व्यंकोजीस रघूजीविरुद्ध फंद देतो. व्यंकोजी यास मुधोजीचें सेनाधुरधर हे पद मिळाले होते परतु रघूजीचा व त्याचा आंतून बेबनाव होता. रघूजीनें **महिपतराव दिनकर** यास काढून छत्तीसगडचे सुभ्यावर **विठ्ठल दिनकर** यास नेमिलें.

टिपूवरील दुसऱ्या मोहिमेतहि हरीपत फडके याचे मदतीस रघूजीने आपले सैन्य **भवानी काळोचा** दुसरा पुत्र बळवतराव याजबरोबर पाठविले होते.

गंगथडीचा सुभा—गगथडीचा प्रात भोसल्याकडेस आला होता. तो रघूजीने हरीपत फडके याच्या मार्फतीनें **आनंदराव धुंडिराज कोठेकर** याजपासून एक लक्ष रुपये घेऊन त्यास दिला व त्यानें या सुभ्याचे काम १०।१२ वर्षे केले. कोठेकर हा त्याच प्रदेशांतील म्हणजे हल्लीच्या मोगलाईतील **कोठें** या गांवचा राहणारा असून पुढे तो नागपुरास आला [१] गगथडीचा सुभा भोसल्याकडून दुसऱ्या मराठा युद्धानतर झालेल्या तहाने गेला (१८०३ इ.).

चिमणाबापूचा मृत्यु (१७८९ इ.)— ता. १६–८–१७८९ रोजी (श्रावण व १० शके १७११) नागपुरास **खंडोजी** ऊर्फ **चिमणाबापू** हा एकाएकी निवर्तला.[२] त्यास पुत्रसतति नव्हती. चिमणाबापू हा शरीराने धिप्पाड असून त्या वेळी त्याचेइतका सशक्त मनुष्य क्वचितच असेल. तो अत्यत धाडशी व शूर होता. चिमणाबापू हा सशक्त व ऐन पचवीशीच्या वयांत असल्यामुळे व आजारी नसताना एकदम मरण पावल्यामुळे रघूजीने त्यास जादूने मारले असा लोकप्रवाद त्यावेळी उठला होता. चिमणाबापू हा रघूजीस आपली वाटणी मागत असे व त्यामुळे उभयताचे मन शुद्ध नव्हते. त्यावरून रघूजी व त्याचा विश्वासू कारभारी **महादाजी लष्करी** यानी मूठ मारून त्यास मारले अशी बातमी उठली. त्यावेळी अशा बातम्या नेहमी उठत असत. चिमणाबापूचे मृत्यूसबंधाने पुढील तपशील एका अप्रकाशित बखरीत उपलब्ध आहे.

---

१ कोठेकर याचे भाऊबद वऱ्हाडचे दक्षिणेस मोगलाईंत **कोठें** येथे असून आनदरावाचे वशज नागपूर व **बालाघाट** येथे आहेत.

२ औरंगाबादकर यांचे अप्रकाशित बखरीत चिमणाबापूच्या मृत्यूची मिती आश्विन शु. ८ संवत १८४६ (ता. १५–१०–१७९० इ) अशी दिली आहे.

" ज्येष्ठात रघोजी दाखल झाल्यावर त्याने आपला मुलगा **परसोजी बाबासाहेब** याचे लग्न केले. मुलगी **काशीबाई मोहिते**. त्यापूर्वी नकतीच रघूजीची बहीण **झिंगाबाई** मेली होती. त्यामुळे चिमाबाईने तीन महिने अन्न घेतलें नाही. तिला मरून महिना जाल्यावर **खंडोजी मूळतापीच्या** जत्रेस महिनाभर जाऊन आला. तदुत्तर एके दिवशी रात्री बुधखान पटाणाचे येथे नाच होता, तो पाहून परत आल्यावर **खंडोजी** मध्यरात्री काही खिचडी खाऊन निजला. सकाळी थोडा वेळ हनुमान–खिडकीजवळ बसला असता एकदम छातीत मूठ मारल्यासाखे होऊन पागोटे पडले आणि नाकातोंडातून रक्त जाऊन तो लागलीच गतप्राण झाला **चिमाबाई** त्यावेळी पुराण ऐकत होती ती धावत आली. पाहते तो प्राण गेलेला! शव उचलण्यास बारा आसामी लागले. बंधू व्यकोजीने उत्तरक्रिया केली. "[१]

भवानी मुनशीचा मृत्यु १७९० इ.—याच सुमारास **भवानी मुनशी** हा ता. १०–२–१७९० रोजी नागपुरास मरण पावला त्याचे मागे त्याची दिवाणगिरी त्याचा पुतण्या **श्रीधर लक्ष्मण ऊर्फ बापू मुनशी** यास मिळाली त्याचे मदतीस **कृष्णराव माधव चिटणीस** यास रघूजीने नेमिले व दोघानीहि मिळन कारभार करावा असे ठरविलें.

राजाराम मुकुंद, कटकचा सुभेदार याचा मृत्यु– **राजाराम मुकुंद** हा कटक येथे भोसल्याचा सुभेदार होता तोहि याच सुमारास त्याच प्रांतांत मरण पावला. त्याचे मागून त्याचा मुलगा **सदाशिव राजाराम** हा सुभेदार झाला.

यशवंतराव रामचंद्र– वरप्रमाणे या वेळेस भोसलेशाहीतील मुत्सद्याची जुनी पिढी खलास होऊन काही नवीन माणसे उदयास आली. **भवानी मुनशी** याचा आप्त **रामचंद्र दादो** हा एलिचपुरच्या नबाबाकडून मुधोजी-च्या वेळेपासून नागपुरास वकील म्हणून होता. त्याचा भाऊ **गोविंद** हा गाविलगडचा किल्लेदार **झामसिंग** याजकडेस नोकर होता. हे दोघेहि बंधू मुधोजीच्या पक्षास असून त्याचेबरोबर पांचगांवचे लढाईत हजर होते. राम-चंद्र यास तीन पुत्र. **यशवन्तराव, केशवराव** व **माधवराव. रामचन्द्र**

१ सरदेसाई उत्तर वि. पा. ५२४ व औरंगाबादकराची बखर. (अप्र.)

दादो हा भोसल्यातर्फे हैद्राबादेस निजामाकडे जात येत असे. पुढे रघूजीनें **केशवराव** यास आपले तर्फेने वकील म्हणून कायमचे हैद्राबादेस ठेविले. यशवतराव हा भोसल्याचे पदरी नागपुरासच राहिला व पुढे प्रसिद्धीस येऊन त्याचेच हाताने इ. स. १८०३ मध्ये ज. वेलस्लीशी **देवगांवचा तह** झाला. माधवरावाचा मुलगा **जयकृष्ण** हा भोंसल्यांच्या पायदळावर अमलदार होता व पुढें शिद्याचे दरबारी भोसल्याच्यातर्फे वकील म्हणून गेला.

पांडुरंग गणेश बक्षी--**भवानी काळो** याचे मागें त्याचे पुत्र **यशवंतराव** व **बळवंतराव** व पुतण्या **पांडुरंग गणेश** हे पुढे आले. हे सर्व लढाऊ होते व **पांडुरंग गणेश** याजकडेस सैन्याची बक्षीगिरी आली व ती त्याचेच घराण्यात पुढे चालली.

विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार (पराजपे)--हाहि लढाऊ मनुष्य म्हणून प्रसिद्धीस आला हा जानोजीच्या वेळेपासून भोसल्याचे लष्करात होता. याचा मामा नरहर बल्लाळ रिसबूड हा नागपूरचा सुभेदार होता विठ्ठलराव याने खडर्याच्या लढाईत फार पराक्रम गाजविला. त्याचा मुलगा **गणपतराव सुभेदार** हा आप्पासाहेबाचे धामधुमीत पढे प्रसिद्धीस आला. तसेच **गुजाबादादा गुजर, रघुनाथराव बाजी घाडगे, महमद अमीनखान छपारेवाले, रामचंद्र वाघ** हेहि सरदार पुढे आले. तसेच **बेनीसिग जमादार** हाहि लढाऊ मनुष्य पुढे येऊन **गाविलगडाचा** किल्लेदार झाला. विठ्ठलपत सुभेदार, रघुनाथराव घाडगे व बेनीसिग यानी इ. स. १७९५ मध्ये हुशगाबादेवर स्वारी करुन भोपाळचे नबाबापासून ते ठाणे घेतले.

खडर्याची लढाई (१७९५ इ.)-- इ स. १७९५ मध्ये प्रसिद्ध खडर्याची लढाई झाली. त्यात भोसल्याचे लष्कर विठ्ठलराव सुभेदार याचे हाताखाली हजर असून त्याने लढाईंत मोठा पराक्रम केला.[1] या लढाईत निजामाकडून पेशव्यास मिळालेल्या मुलखापैकी हल्लीं पुसद तालुक्यांत असलेला तीन लक्षाचा मुलूख व खडणीपैकी २९ लक्ष रुपये भोसल्यास

---

१ खडर्याच्या लढाईचे पोवाड्यात त्याबद्दल पुढील वर्णन आहे.-
"भोसल्याचे खासे विठ्ठल पडित पठाण।
"भले मर्द शिपाई रणामधि भिडे जैसे पचानन ।।"

मिळाले. खडर्याचे लढाईनंतर पेशव्याने **विठ्ठल बल्लाळ** यास मेजवानी करून मोठ्या सन्मानाने नागपुरास परत पाठविले.

कटक प्रांताकडील बंदोबस्त—कटक ऊर्फ **ओरिसा** हा प्रांत बगालचे दक्षिण भागास समुद्र किनाऱ्यावर असून त्यांत कटक हे मुख्य शहर आहे. कटक शहराजवळ **बाराभाटीचा** मजबूत किल्ला होता. तसेच **बलसोर** ऊर्फ **बालेश्वर** म्हणून महत्त्वाचे बदर या प्रातात होते. बगाल्यातून मद्रासेकडेस जातांना या प्रातांतून रस्ता होता व दरम्यान **चिलका** नावाचे एक मोठें सरोवर होते, ते उतरून पलीकडे उत्तर सरकार वगैरे इंग्रजाकडेस आलेला मुलूख होता त्यांत जावे लागे. त्यामुळे बगाल्यातून मद्रासेकडेस खुष्कीच्या मार्गाने फौजा पाठविल्यास इग्रजाना या प्रातातून गेल्याशिवाय गत्यतर नव्हते. म्हणून हा प्रात आपलेकडे आणण्याची इंग्रजाची फार खटपट होती.

शिवभट साठे हा कटक प्रातावरील भोसल्याचा पहिला सुभेदार होता त्यापूर्वी **मीर हबीब** यास पहिले रघूजीने कटकचा सुभेदार नेमले होते. परतु जानोजीशी त्याचा बेबनाव होऊन तो मारला गेला हे इतरत्र लिहिले आहे

त्याचेनतर **राजाराम मुकुंद** हा बरेच दिवस कटकचा सुभेदार होता. प्रसिद्ध जगन्नाथपुरीचे देवस्थान याच प्रातांत होते. इ. स. १७९८ चे कार्तिक महिन्यात व्यकोजी व त्याची आई **चिमाबाई** हे **जगन्नाथाचे** यात्रेकरिता **कटक** प्रातात जाऊन तिकडेच एक वर्षभर त्यानी मुक्काम केला. त्या प्रातात अव्यवस्था झाली होती ती त्यानी मोडून टाकली **बाराभाटीचा** किल्ला **रघुनाथ शेषाद्रि, भूपसिग, बहिरामखान** व **शहाबाजखान** या चौघा सरदारानी बळकाविला होता तो त्याना एक लाख रुपये देण्याचे कबूल करून व्यकोजीने आपल्या ताब्यात घेतला व **अमृतराव ढगे** यास किल्लेदार नेमिले. **व्यंकोजी[१] सगदेव** यास त्याने या प्राताचे बंदोबस्तास नेमून **बाळाजी कोन्हेर** यास फौजेचा अधिकार दिला व याप्रमाणे त्यानी सर्व प्राताचा बदोबस्त केला.

याच सुमारास विश्वंभर पडित हा कलकत्त्यास भोसल्यातर्फे इग्रजांकडे वकील होता. तो इंग्रजाशी मिळून असल्यामुळे त्याचेविषयी बेभरंवसा होऊन दुसऱ्या रघूजीने **बगाजी** रघुनाथ यास त्या कामावर नेमिले.

१ याचे वंशज नागपुरास आहेत.

भाग ८

दुसरा रघूजी (पुढें चालू)

बंगाल सरकार व भोंसले यांचा संबंध[१]

(१७६१ ते १८०३.)

पहिल्या रघूजीच्या कारकीर्दीत सांगितल्याप्रमाणे अलीवर्दीखान (बंगालचा नबाब) याने इ. स. १७५५ मध्ये रघूजीस ओरिसा (कटक) प्रांत कायमचा दिला व बंगाल व बिहार या दोन प्रांतांची चौथाई म्हणून दरसाल १२ लक्ष रुपये देण्याचा करार केला. रघूजी दक्षिणेकडील दुसऱ्या भानगडींत गुंतल्यामुळे व पुढे लवकरच (१४-२-१७५५ इ.)[२] मरण पावल्यामुळें त्याला बंगाल्याकडे लक्ष देण्यास फुरसत सापडली नाही. ओरिसा प्रांतावर भोसल्याचा सुभेदार असे व तो त्या प्रांताची व्यवस्था करून बंगाल व बिहार प्रांतांची चौथहि वसूल करीत असे. सुवर्णरेखा नदी ही मोगल व मराठे यांच्या प्रांतांची ठरलेली हद्द होती व मराठ्यांनी सुवर्णरेखेच्या पलीकडे बंगाल्यांत स्वारी करूं नये अशी या तहाची शर्त होती.

इ. स. १७६१ मध्यें **शिवभट साठे** हा नागपूरकर भोसल्यातर्फे कटक प्रांतावर सुभेदार होता. बंगालचा नबाब **मीरजाफर** यास इंग्रजांनी काढून त्याचे जागी **मीरकासिम** यास बसविलें होतें व त्यास गादीवर बसविले त्यावेळी त्याचेकडून जे करार करून घेतले होते त्यामुळें व इंग्रजांच्या लष्करी सामर्थ्यामुळें **मीरकासिम** हा नावाचाच नबाब राहिला होता.

खरीखुरी सत्ता इंग्रजांच्याच हातांत आलेली होती. नवाबाची राजधानी **मुर्शिदाबादेस** होती. परंतु इंग्रजांनी दिवाणीची सनद मिळविल्यावर हळू-हळू सर्व कारभार **कलकत्त्यास** नेला. तेव्हांपासून मुर्शिदाबादेचें महत्त्व

---

१ हा भाग मुख्यत्वे Calendar of Persian Correspondence यांतील अस्सल पत्रव्यवहाराच्या आधाराने लिहिला आहे.

२ पे. द. भा. २० ले. ८०.

नाहीसे होत चाललें. पुढे हेस्टिंग्ज याने आल्याबरोबर (इ. स. १७७२) बंगालच्या मुख्य कचेऱ्या व मुख्य न्यायकोर्ट जे मुर्शिदाबादेस राहिले होते तेंहि कलकत्त्यास नेले व तेव्हांपासून मुर्शिदाबाद शहराचे व नबाबाचे सर्व महत्त्व नाहीसे होऊन कलकत्ता व इंग्रज यांकडे सर्व प्रांताचे डोळे लागले. **हेस्टिंग्ज** कोर्ट ऑफ डायरेक्टरास लिहितो "ही व्यवस्था केल्यामुळे प्रांताची सर्व सत्ता व राज्यकारभार कलकत्यास येईल व कलकत्ता ही आता बंगाल प्रांताची राजधानी समजली जाईल. बंगालच नव्हे तर मागे पुढें ते सर्व आशिया खंडाचे मुख्य शहर होईल" लहान सहान गोष्टींतसुद्धा इंग्रज मुत्सद्याची किती दूरदृष्टि होती याचे हे एक उदाहरण आहे. हेस्टिंग्जचे हे भविष्य हिंदुस्थानापुरते तरी लौकरच खरे झाले.

मराठ्यांची लष्करी सत्ता जोवर जोरदार होती तोवर बंगाल व बिहार प्रांताची चौथाई भोसल्याचे कामदार वसूल करीत. परंतु लष्करी जोर कमी होताच ती वक्तशीर पटेना. बंगाल्यांत इंग्रजाचा लष्करी जोर हळूहळू वाढतच होता व पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांचा पराजय झाल्यामुळें त्यांचा बोज बराच कमी झाला होता. पानिपतच्या लढाईत नागपूरकर भोसल्यांचे विशेष नुकसान झाले नाही तरीसुद्धा वरील कारणामुळे बंगाल्यावर एकदम स्वारी करून चौथ वसूल करणे ही गोष्ट पूर्वीइतकी सोपी राहिली नव्हती.

तरीपण मराठे व इंग्रज हे दोघेहि एकमेकास भीत व उघडपणे एकमेकाशी वैर संपादन करण्याची दोन्ही पक्षास भीति वाटत असे. त्यामुळे भोसले व त्याचे सुभेदार इंग्रजास चौथाईबद्दल मध्यस्थी करण्यास सांगत व ते कधी आपल्या आंगाबाहेर टाकीत तर कधी नवाबातर्फे अनेक अडचणी दाखवून तो प्रश्न लांबणीवर टाकीत.

शेवटी इ. स. १७६१ साली **शिवभटानें** बंगाल्यावर स्वारी करून **मिदनापुरावर** हल्ला केला. तेथें **जॉनस्टन** नावाच्या अधिकाऱ्याच्या हाताखाली इंग्रजी सैन्य होते. त्याचे मदतीस कलकत्त्याहून कांही सैन्य गेले व मुर्शिदाबादेवर मराठे हल्ला करतील म्हणून तिकडेहि कांही इंग्रजी सैन्य **कॅ. नॉक्स** याचे हाताखाली रवाना झालें. बंगाल्यांत याच

वेळीं मराठे व इंग्रज यांचे शक्तीची तुलना व्हावयाची परंतु **शिवभट** लवकरच परत गेला.

इंग्रजांनीं बंगालचे नबाबाची त्यांना सोईस पडेल त्याप्रमाणें उलथापालथ केल्यानंतर इ. स. १७६५ मध्ये **शहाअलम** नांवाच्या नामधारी बादशहाकडून बंगाल, बिहार व ओरिसा याच्या दिवाणीची सनद मिळविली. त्यामुळे बगाल्यात त्याचा चागलाच जम बसला व त्यांच्या अधिकारास कायदेशीरपणा आला.

वरील सनदेत जरी ओरिसा प्रांत लिहिला होता तरी तो नांवाचाच होता. कारण **अलीवर्दीखानाच्या** तहापासून तो प्रात प्रत्यक्ष मराठ्याच्या ताब्यांत होता. तरी त्यास बादशाही मान्यता नसल्यामुळे व अलीवर्दीखान हा कागदोपत्री तरी बादशहाचा सुभेदार (नाजिम) असल्यामुळे त्यास तो प्रांत सन्यास देण्याचा हक्क नव्हता अशी तक्रार पुढेमागे करता येण्याजोगी होती व या गोष्टीचा फायदा घेण्याचा पुढे इंग्रजानी प्रयत्न केलाहि.

बगाल व मद्रास या दोन्ही प्रातात याप्रमाणे इंग्रजाचा चांगला जम बसलेला होता. तसाच उत्तर–सरकार हाहि प्रात निजामाकडून इग्रजास इ. स. १७५९ मध्ये मिळाला होता त्यामुळे सर्व पूर्वकिनाऱ्यावरून मद्रास ते कलकत्ता पावेतो जाण्यास फक्त कटक प्रात परकीय मुलूख म्हणून आडवा येत होता व तो मराठ्यांच्या ताब्यातून आपले ताब्यांत आल्यास खुष्कीने बगाल्यातून मद्रासकडे सैन्य पाठविणे त्यांना फार सोईचे होते. म्हणून या प्रातावर इंग्रजांचा डोळा होता.

मीरकासिम हा नांवाचा नबाब होता परतु बंगालचा खराखुरा कारभार इंग्रजांकडे १८६५ चे पूर्वींच आला होता. प्रथम प्रथम इग्रज व शिवभट यांचा बेबनाव नव्हता. परतु इ. स. १७६१ मध्ये वर सागितल्याप्रमाणे शिवभटाने बंगाल्यावर स्वारी केल्यामुळे मराठ्याना कटक प्रातांतून घालविल्याशिवाय आपणांस सुरक्षितपणा नाही हे इंग्रजाच्या लक्षात आले व त्यांनी **मीरकासिम** यास मराठ्यांवर स्वारी करण्याची चिथावणी देणें सुरू केले.

दिसेंबर १७६१ मध्यें **मीरकासिम** यानें **मीर अलीखान** नांवाच्या

सरदारास शिवभटावर पाठविलें व कलकत्तेकर गव्हर्नर (**व्हॅन्सिटार्ट**) [१] यानें मेजर **कारनॅक** यास मीरकासिमाच्या सैन्याच्या मदतीस पाठविले. दोन्ही लष्करानी शिवभटास कटक प्रातातून काढून लावावें असे ठरले. वरील विचार नक्की करण्याकरिता **कर्नल कूट** व **हेस्टिंग्ज** [२] यानी मीरकासिमाचे भेटीस जावे व मीरकासिमातर्फे त्याचा एक नायबहि मे० कारनॅकबरोबर पाठवावा अशी गव्हर्नराने व्यवस्था केली. कटकप्रात घेतल्यानतर त्या नायबास तेथे अधिकारावर ठेवावे, येथपर्यंत या कार-स्थानाची मजल गेली. कटक प्रात घेतल्यानतर बगाल, बिहारची चौथ-हि द्यावी लागणार नाही व मराठ्याच्या बगाल्यावरील स्वाऱ्याहि आपो-आप थाबतील अशी आशा इंग्रज गव्हर्नराने **मीरकासिमास** दाखविली ता. १६-१-१७६२ चे पत्रात इग्रज गव्हर्नर **मीरकासिम** नवाब यास लिहितो.

" तुमचे पत्र आले. त्यात कटकवरील स्वारी संबंधाने गव्हर्नरचे मत काय आहे असे तुम्ही विचारले. मराठ्यांस योग्य सधि सापडताच ते खात्रीने बगालवर स्वारी करतील. हल्ली ते तीन वर्षाची चौथाईची बाकी मागतात. ती न देण्याने जे लढाईचें निमित्त मराठ्यांना मिळणार तेच आपण कटक प्रातावर स्वारी करून तो आपल्या सुभ्यास जोडण्याने मिळणार व आपल्या सुभ्याचाच वास्तविक कटक प्रात हा एक भाग आहे **कटक** मराठ्याच्या ताब्यातून गेल्यावर त्यांना बगालमध्यें उठल्या-बसल्या स्वाऱ्या करणे सोपे राहणार नाही शेजारचा प्रात त्याच्या ताब्यात ठेवणे अगर त्याना पैसे देणे म्हणजे त्याना आपल्या मागण्या वाढविण्यास व स्वाऱ्या करण्यास जास्त ताकद देणे असे आहे. म्हणून आमची तुम्हास अशी सल्ला आहे की तुम्ही चौथ देणे अगदी बद करा. तुमचे दरबारी मराठ्याचे जे वकील आहेत त्याना सभावितीने जाण्यास सांगा व कटकप्रांत एकदम हस्तगत करा. **जानोजी** भोसल्याकडून काही विशेष प्रतिकार होणार नाही परंतु त्याने कांही खटपट केलीच तर तुमचें व आमचे लष्कर मिळून मराठ्यांना मागे हटविण्यास पुरेसें होईल.

---

१ क्लाईव्ह हा मध्यंतरी विलायतेस गेला तेव्हा हा गव्हर्नर होता.
२ भावी गव्हर्नर जनरल.

आमचे इंग्रजी लष्कर बरेच दिवसांपासून कटक प्रांतावर जाण्याकरिता दारूगोळा व सामानसुमान तयार करून सज्ज आहे. तुम्ही हजार दोन हजार स्वार व पायदळ पाठवा. कटक प्रांताचा कारभार पाहण्याकरिता एक नायब पाठवा. कटक प्रांत मिळाल्यामुळे ज्या अर्थी तुमच्या सुभ्याचे उत्पन्न बरेंच वाढेल त्या अर्थी पूर्वी ठरल्याप्रमाणे इंग्रजी सैन्याचा सर्व खर्च तुम्ही देण्याबद्दल व्यवस्था करावी." [1]

इकडे हे बेत चालू असतां **शिवभटाकडून** चौथाईबद्दल मागण्या चालूच होत्या. नबाबास फूस मिळाल्यामुळे तो काही देईना शेवटी **शिवभटानें** फेब्रुवारी १७६२ मध्ये इंग्रज गव्हर्नरास पत्र लिहिले की, नबाबाकडून चौथाईची रक्कम न आल्यास बंगाल्यावर लष्कर रवाना होईल. एकदा **शिवभटानें** अशीहि इच्छा दर्शविली की, इंग्रज ज्या अर्थी नबाबाचे सल्लागार आहेत त्या अर्थी इंग्रज गव्हर्नरानेच याबद्दल मध्यस्थी करावी. परंतु ही गोष्ट इंग्रजास इष्ट नसल्यामुळे या बाबतीत आमचा संबंध नाही असे इंग्रजानी उत्तर दिले.

याच वेळी हे प्रकरण लढाईवर यावयाचे परंतु मीरकासिमाने इंग्रजाचे धोरण ओळखले व इंग्रजी खर्चाचे व कर्जाचे पिलू आंत शिरल्यास नवीन मुलूख मिळण्याचे तर दूरच परंतु आपलाच मुलूख कर्जांत जाईल या भीतीने त्याने सांगितले की, कटक प्रांत घेतल्यास एखादा दुसरा परगणा आम्ही तुम्हास देऊ. तुमचा लष्करी खर्च देणार नाही लष्करी मदत जेथे लागेल तेथे देण्याचा तुमचा आमचा करार आहे. त्यावर इंग्रजांनी उत्तर दिले की कटक प्रांत हा फार दिवस मराठ्याच्या ताब्यात असल्यामुळे आतां नवीन मुलूख जिंकून घेण्यासारखेच होणार. म्हणून तो मामुली बंदोबस्ताच्या सदरात येत नाही व एकंदर ५–६ लक्ष रुपयाचा खर्च या मोहिमेबद्दल द्यावा लागेल. नबाबास खर्चाचा बोजा अधिक वाटल्यामुळे त्याने माघार घेतली व ही मोहीम करण्याचे मागें पडलें. याप्रमाणें गव्हर्नराचा प्रयत्न मराठे व नबाब याजमध्ये लढाई घडवून आणण्याचा चालला असतांनासुद्धां शिवभटाशी व नागपूर दरबारशीहि वरवर दोस्तीचें नातें चालूच होतें. एवढेंच नव्हे तर नागपुरास **शिवभटाचे** हाताखालचे

1 Calendar of persian correspondence Vol. I.

लोकांतहि गव्हर्नराचा पत्रव्यवहार चालूच होता. शिवभटाच्या हाताखालचे **रखमाजी** जाचक, **मुकुंदराव** व नागपुरचे **दिवाकरपंत** याचेशी इंग्रजाचा पत्रव्यवहार जागोजाग सापडतो. बगालचे वरद्वान, मिदनापर व चितगांग हे जिल्हे मिरकासिमास इग्रजानी सुभेदारी मिळवून दिली त्यावेळी त्याने इंग्रजांस दिले होते व तेथें त्यांचा प्रत्यक्ष अमल होता व नतर बगाल बिहारचीहि दिवाणीची सनद बादशहाकडून मिळाल्यामुळे सर्व बगालची खरी सत्ता इंग्रजांचेच हाती आली होती. या परिस्थितीमुळे **शिवभट** याने **बलसोर** येथे आपल्या पूर्ण भरवशाचा मनुष्य असावा म्हणून आपला भाऊ **भास्करराव** यास नेमले. बलसोर जिल्हा हा मिदनापुर जिल्ह्यास लागून असून शिवाय ते एक महत्त्वाचे बदर असल्यामुळे शिवभटास ही खबरदारी घ्यावी लागली. बलसोर येथे युरोपातील जहाजे उतरत असत.

एक वेळा असेच एक तारू या किनाऱ्यावर फुटून काही माणसे व माल बुडाला व काही माणसे वाचली ती **पुरुषोत्तम**[१] येथील जमीनदाराने अडवून ठेविली. शिवभटास हे समजताच त्याने आपली माणसे पाठवून त्याची योग्य व्यवस्था ठेविली व इग्रज एजटाच्या बरोबर ती कलकत्त्यास रवाना केली. तसेच कलकत्तेकराचा मद्रासशी सर्व पत्रव्यवहार कटक प्रातामधून होत असल्यामुळे जासुदास परवाने देणें व कित्येक वेळा आपले माणसाकडूनहि पत्रे पुढे पोचविणें वगैरे मामुली कामे शिवभटाचे अधिकाऱ्यामार्फत होत असत. याप्रमाणे दोन्होही पक्ष शिष्टाचार पाळून एकमेकांस वरवर लोभ दाखवीत. परतु आंतून दोघाचाहि प्रयत्न एकमेकांस फसवून आपला मतलब साधण्याचा असे. शिवभट हा पुढे सुभेदारीवरून निघाल्यानतरहि त्यानें नबाबाकडे स्वतत्रपणे व इग्रजामार्फत चौथाईची मागणी केली. परंतु तो कामावर असताना सुद्धां ही रक्कम न देण्याची सल्ला इंग्रज नबाबास देत होते ते त्यास कामावरून काढल्यानंतर थोडेच देवविणार

जानोजीसहि अनेक सबबी दाखविण्यांत आल्या. शेवटी **जानोजीनें मसलुद्दीन** नांवाचा आपला वकील गव्हर्नराकडे पाठविला (जुलै १७६१).

---

१ जगन्नाथपुरी.–जगन्नाथास पुरुषोत्तम पुरी अथवा नुसते पुरी असेंहि नांव आहे.

व त्याने त्यास मीरकासिमाकडे पाठविले तरी चौथाईचा निकाल लागला नाही

इ स १७६३ मध्ये मीरकासिम व इग्रज याचे युद्ध सुरू होऊन इग्रजानी पुन्हा **मीरजाफर** यास नबाब केले. या युद्धातहि शिवभट याने इग्रजास लष्करी मदत पाठवितो म्हणून लिहिले. परतु मराठ्यावर इग्रजाचा विश्वास नव्हता व त्याना बगालमध्ये येऊ देणे त्याना धोक्याचे वाटले म्हणून त्यानी ती मदत नाकारली. मीरकासिमाने नागपुरास वकील पाठवून जानोजीस मदत मागितली होती व पुष्कळ रक्कम देण्याचे कबूल केले परतु त्यास नागपुराहून मदत मिळाली नाही जानोजीने व शिवभटाने इग्रजाविरुद्ध आलेली ही सधि विनाकारण गमावली याच वेळेस माधवराव पेशव्याकडूनहि कर्नाटकच्या स्वारीकरिता सैन्य पाठविण्याबद्दल मागणे आले होते परतु जानोजीने मीरकासिमाचा वकील आला होता त्याच्या मदतीस बगाल्यात सैन्य पाठविणे आहे या सबबीवर तिकडेहि मदत पाठविली नाही. जानोजीने यावेळी मीरकासिमाच्या मदतीस सैन्य पाठविले असते अगर आपण मदत करतो असे दाखविले असते तर त्याचा चौथाईचा प्रश्न तेव्हाच सुटला असता

यानतर जानोजीने आपला मुलगा चिमणाबापू यास ओरिसाचे सुभेदारीवर नेमले तो ओरिसात आल्यानतरहि (इ स १७६४) बादशहा, वजीर व मीरकासिम यानी एकत्र होऊन मीरजाफर व इग्रज याजविरुद्ध युद्ध चालविले. त्यावेळी जानोजीने मीरकासिमास मदत न करिता उलट इग्रजास मदत करण्याकरिता ५००० सैन्य पाठविले चिमणाबापूने तुमचे मदतीकरिता सैन्य पाठवितो असे गव्हर्नरास लिहिले. परतु गव्हर्नरने तुमचे सैन्याची जरूर नाही, आमचेजवळ पुरेसे सैन्य आहे मदत लागल्यास तुम्हास मागू असे कळविले. एकदरीत दोन्ही पक्ष एकमेकास भीत होते व दोघाचे एकमेकाविरुद्ध डावपेच चालू होते व एकमेकाशी उघड लढाई करण्याची मात्र कोणाचीहि हिमत नव्हती.

जानोजीनें चिमणाबापूबरोबर भवानीपत काळू हा कसलेला योद्धा ओरिसांत पाठविला होता. त्यास ओरिसा प्रांतात पाठविण्याचा मुख्य उद्देश बंगालची चौथाई वसूल करणें हा होता. मराठ्याना कळून चुकलें

होतें की, सर्व किल्ली इंग्रज गव्हर्नराच्या हातांत आहे म्हणून नागपूर दरबार व ओरिसांतील मराठे अधिकारी इंग्रज गव्हर्नरास कधी आपल्या दोस्तीची आठवण देऊन तर कधी स्वारी करण्याचा धाक दाखवून चौथाईची बाकी मागत. परतु सुरळीतपणे या प्रश्नाचा निकाल लागू देणें इंग्रजांच्या फायद्याचे नव्हते. कटक प्रात आपल्या ताब्यात येईल अशी परिस्थिति इंग्रजांस निर्माण करावयाची होती.

मराठ्याच्या धरसोडीच्या वर्तनाने हा प्रश्न लवकर सुटण्याऐवजी इंग्रजांच्या लांबवालांबवीमुळे तसाच गुतून राहिला. याच सुमारास हिमतीने मराठ्यानी बगाल्यात एकदम लष्कर घालून हा प्रश्न सोडविला असता तर त्याच्या फायद्याचे झाले असते; परतु जसजसे दिवस जास्त होत चालले तसतसे इंग्रज जास्त प्रबळ होत चालले व मराठ्याच्या अतिसावध वर्तनानें त्याचे पाणी इंग्रजानी ओळखिले. मराठ्याना चौथाई मिळू द्यावयाची नाही असे धोरण ठरलेले असतानासुद्धा गव्हर्नर मराठ्यांना गोड गोड थापा देतच होता. परंतु मराठ्यानी जोर केल्यास त्यांच्याशी लढण्याचा निश्चय व तयारी त्याचेकडून नेहमी होतीच. जोपर्यंत कागदी व वकीलामार्फतच मागणी चालू होती तोपर्यंत इंग्रजानी तरी का भ्यावे?

सप्टेंबर १७६४ मध्ये जानोजीने गव्हर्नरास पुढील पत्र लिहिले."इंग्रजाचा व्यवहारांतील प्रामाणिकपणा व लढाईंतील शौर्य प्रसिद्ध आहे चालू युद्धात त्याच्या पराक्रमाबद्दल आणखी प्रमाण मिळाले आहे अशा लोकाशी स्नेह जोडण्याची आमची फार इच्छा आहे म्हणून **मीरकासिम** याने गेल्या युद्धाचे वेळी आमचेकडे त्याची विश्वासू माणसे पाठवून व आम्हास पुष्कळ लालूच दाखविली असताहि आम्ही अशा कपटी माणसाची साथ केली नाही. आमचेकडून आता रघुनाथ पडित हे अत्यत विश्वासू व शहाणे गृहस्थ तुमच्याकडे पाठविले आहेत तरी चौथाईची थकलेली बाकी देण्याची तजवीज करावी." वरील पत्रास धमकीचाहि जोर असावा म्हणून **भवानी काळू** याने गव्हर्नरास पत्र लिहिले की, " चौथाईचा प्रश्न लष्कराच्या जोराशिवाय आजपर्यंत निकालांत लागला नाही. तरी बंगाल्यात लष्करासुद्धां मी येत आहे कारण लष्करी खर्च वाढत असून लष्कर त्रास देत आहे.

तशीच पत्रे नबाबासहि गेली परतु कलकत्यास गेलो म्हणजे गव्हर्नराच्या सल्लेने हुड्या पाठव् असा त्याचा जबाब आला व गव्हर्नराने जानोजीस पत्र लिहिले की, " लढाईमुळे मुलूख खराब झाल्यामुळें चौथाईचा प्रश्न पुढें ढकलणें भाग आहे तरी तो लवकरच निकालात लावण्याची खटपट करू."

भवानी काळूनें ओरिसातून आपले सैन्य हलवून हरिहरपुर व निलगिरी येथील जमीनदारास शिक्षा करण्याच्या निमित्ताने ते तिकडे नेले. हे जिल्हे बगाल्यातील मिदनापुर व बरद्वान या इग्रजी जिल्ह्यास लागून असल्यामुळे इंग्रजास सशय येऊन त्यानी तिकडे लष्कर पाठवून बदोबस्त केला. भवानीपताने मात्र इग्रजास तुम्ही भिण्याचे कारण नाही,आम्ही बगाल्यावर स्वारी करीत नाही असे आगाऊ कळविण्यास कमी केले नाही (दिसेबर १७६४). तसेच आपल्या मनाचे निर्मळपणाबद्दल गव्हर्नराची खात्री करण्याकरिता **महमद यारखान** नावाच्या एका गृहस्थाने इग्रजाविरुद्ध न्यास लिहिलेले एक पत्रहि भवानीपताने गव्हर्नराकडे पाहण्यास पाठविले. परतु गव्हर्नरास खुष राखण्याकरिता जितके जास्त प्रयत्न करण्यात आले तितका जास्त विपरीत परिणाम इग्रजाच्या मनावर झाला असावा व वस्तुस्थितीहि अशीच दिसते की, इग्रजाच्या मुलखावर हल्ला करण्यास मराठे भीत असावेत. नाहीतर इतक्या मिनतवारीने त्यानी आपली मागणी केली नसती. खुद्द **जानोजीनें** कलकत्याच्या गव्हर्नरास लिहिलेले निराशेचे पत्र पहा:—

" युरोपियन लोकाची प्रामाणिकपणाबद्दल सर्वत्र ख्याति आहे आणि म्हणूनच इग्रजाचा सर्वत्र विजय होत आहे. इग्रजानी मीरजाफरास हाती धरले तेव्हा मिरकासिम व वजीर हे आपले जडजवाहीर व सामान घेऊन आमचेकडे आले तेव्हा गव्हर्नरानें आम्हास लिहिलें की, 'तुम्ही त्यास साह्य होऊ नका आम्ही मीरजाफराकडून तुमची चौथाईची रक्कम देववितो.' या वचनावर विश्वास ठेवून मीरकासिमाने आपल्या विश्वासू वकिलाबरोबर पाठविलेला नजराणा व तीस लाख रुपयाच्या हुड्या आम्ही परत केल्या. तसेच शमसुद्दौला बहादुर (गव्हर्नर व्हॉन्सिटार्ट) यांच्या वचनावर विश्वास ठेवून आमच्या ओडिसांत

पाठविलेल्या सात हजार लष्कराम आम्ही सक्त हुकूम सोडले की, इंग्रजांच्या मुलखास मुळीच उपसर्ग देऊ नका आता लढाई सपून इग्रजाना जय मिळाला, बगाल्यात सर्वत्र स्थिरस्थावर झाले, आमचा वकील **रघुनाथ पंडित** हा कलकत्त्यास जाऊन दोन वर्षे होत आली तरी अजून दोन लाख रुपये सुद्धा आमच्या पदरात पडले नाहीत हा वचनभग नव्हे तर काय? आम्ही व आमचे दोस्त व आप्त मिळून काम पडल्यास तुमच्या-करिता एक लाख सैन्य तुमच्या मदतीस देऊ अशी हिमत बाळगतो त्याचा हा मोबदला काय? आज बारा वर्षे सतत श्रम करून व सुमारे पन्नास हजार माणसे व बावीस निवडक सरदार[१] खर्ची पाडून आम्ही बगाल्या-वरील आमचा हक्क कायम केला आहे तो आम्ही आमचे कुडीत प्राण आहे तोवर सोडणार नाही परतु आम्हास मोठी लाजिरवाणी गोष्ट ही आहे की, आम्ही इग्रजाच्या दोस्तीच्या पत्रावर भरवसा ठेविला व त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे चौथाईची रक्कम मिळेल अशी अशा बाळगली, तसेच मीरकासिमास मदत न करण्याबद्दल पत्र आले त्याप्रमाणे हि वागलो दोस्तीच्या नावाखाली असा वचनभग झाला तर काय उपाय? वचनभग करणे हे इग्रजाच्या नेहमीच्या वर्तनास शोभणारे नव्हे म्हणून वाटते की या गोष्टीस दुसरी काही कारणे असतील परतु लढाई आता बद झालेली आहे म्हणून रघु-नाथ पडितास पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे रकम पावती करावी अगर आम्हास परवानगी द्यावी म्हणजे आम्हास सुचेल त्या रीतीने आम्ही ती वसूल करून घेऊ. मग आमचे दक्षिणी लष्कर व बगाल मिळून पाहून घेऊ. परतु तुमचे परवानगीशिवाय मात्र आम्हास असे करता येत नाही" इंग्रजानी मराठ्याचे पाणी या वेळी चागलेच ओळखले होते असे दिसते. वरील मिन्नतवारीचा व धमकीचा काहीच परिणाम झाला नाही व या-नंतर लवकरच (इ. स १७६६) हैदरअली विरुद्ध निजाम, पेशवे व इग्रज याची एकजूट झाली. त्यामुळे हे प्रकरण तसेच मागे पडले.

१ भास्करराम कोल्हटकराचा व त्याचे बरोबरच्या बावीस सरदारांचा अलीवर्दी खानाने दग्याने खून केला त्यास अनुलक्षून.

शिवभटाने कटक प्रांताच्या उत्पन्नाचा हिशोब बरोबर न दिल्यामुळे जानोजीने त्यास सुभेदारीवरून काढून टाकले (इ. स. १७६१ एप्रील), परंतु शिवभट गोडीने ताबा सोडीना. त्याने बंडखोरी सुरू केली व कटक प्रांतातील जमिनदारास चिथावणी दिली. ओरिसा व संबळपुरचे बरेचसे जमीनदार त्यास साह्य होते. त्यामुळे तो कसाबसा इ. स. १७६४ पर्यंत तिकडे टिकाव धरून होता यामुळे ओरिसा प्रांतात सर्वत्र बंडाळी सुरू झाली मागे सांगितल्याप्रमाणे **जानोजीनें चिमणाबापूस** सुभेदारीवर नेमून मुलखाचे बंदोबस्ताकरिता **भवानीपंत काळू** यास पाठविले भवानीपंताने शिवभटाचा मोड करून त्यास कटक प्रांतातून हाकून लावलें. शिवभट पळून कलकत्त्यास गेला, तो इंग्रज व नबाब यांचे आश्रयास राहिला भवानीपंताने इंग्रजास लिहून तो सापडल्यास त्यास कैद करावे असे लिहिले. परंतु इंग्रजांनी त्यास न पकडता तेथेच राहू दिले असे दिसते कारण पुढे हुसैनुलाबिद्दीन हा इंग्रजाचा वकील नागपुरास गेला तेव्हा त्याने राजाजवळ ही गोष्ट कबूल केली व तो आमचे आश्रयास आहे असे सांगितले कटक प्रांत नद्या व जंगल यांने भरलेला. त्यामुळे शामजी नावाच्या जमीनदाराने आपल्या दोन किल्ल्यात मजबुती करून भवानीपंताशी युद्ध चालविले. भवानीपंताने त्याच्या मुलखावरहि स्वारी करून त्याचे किल्ले घेतले व त्यास त्याच्या कुटुंबासुद्धा कैद केले व त्याचा पूर्ण मोड केला. शामजीचा मोड होताच त्याला मिळालेल्या इतर जमीनदारांनीहि भवानीपंताचा अधिकार मान्य केला व सर्व प्रांताचा बंदोबस्त झाला. यावेळी भवानीपंतास मदत करण्याकरिता कलकत्त्याचा गव्हर्नर लॉर्ड क्लाईव्ह याने कटक प्रांतात इंग्रजी सैन्य पाठविले व त्याप्रमाणे नागपुरास जानोजीस कळविले. तसेच मीरहुसैनुलाबिदीन नावाचा आपला वकील नागपुरास जानोजीकडे रवाना केला. त्यात चौथाईच्या रकमेचा निकाल करण्याची बाब ही दाखविण्यापुरती होती परंतु मुख्य गोष्ट म्हणजे जानोजीकडून मक्त्याने अगर कसातरी कटक प्रांत मिळविणे ही मुख्य गोष्ट होती इंग्रजांनी ज्याप्रमाणें आपला वकील नागपुरास पाठविला त्याचप्रमाणें जानोजीनेहि

उदेपुरी[१] गोसाई यास आपला वकील म्हणून कलकत्त्यास इंग्रज गव्हर्नराकडे पाठविलें. ज्या प्रमाणें इंग्रजांचा उद्देश कटक मिळविणें हा होता तसाच जानोजीचा उद्देश बंगाल्याची चौथाई मिळविणें हा होता व याप्रमाणें दोन्ही पक्षांनी आपापल्या वकिलांस सूचना देऊन ठेविल्या होत्या. इ. स. १७६७ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत उदेपुरी हा कटक प्रातांत आला व लॉर्ड क्लाईव्ह याने कलकत्त्यास निघून येण्याबद्दल ता. २३–२–१७७७ रोजी त्यास पत्र लिहिले.

इकडे इग्रजांचा वकील मीर झैनुलाबिद्दीन हाहि दरमजल करीत जात असतां मध्ये तीनचार जमीनदारांनी त्यास लुटले व मोठ्या प्रयासानें तो रामटेक येथे येऊन पोहोचला व ता. २५-१२-१७६६ रोजी नागपुरास आला. लॉर्ड क्लाईव्ह याने प्रथम उदेपुरी यास लिहिले होतें की झैनुलाबिद्दीन

१ उदेपुरी गोसावी हा साताऱ्याच्या बनसीगीर गोसाव्याचा चेला होता. हा मठ हल्ली मोडकळीस आलेला साताऱ्यास कायम आहे. त्या मठाचे महंत फार श्रीमंत असून सर्व मराठी संस्थानांत सावकारी करीत. त्याचप्रमाणे उदेपुरी हा नागपूरास आला. सावकारी करता करतां तो वकिली करूं लागला व पुढे कलकत्तेकर इंग्रज व भोंसले याचेमध्ये सर्व महत्त्वाच्या उलाढाली याचे मार्फत होऊं लागल्या.

या मठाच्या शाखा तळेगाव-दाभाडे व नागपुर येथें होत्या. नागपुरास उदेपुरी हा महत होता. त्याचेनंतर त्याचा चेला जीवनपुरी हा नागपुरच्या मठावर राहिला. एकदां एका वेश्येच्या घरावर जीवनपुरीने गर्दी करून तेथे खून केल्याचा आरोप आला. त्यावरून दुसऱ्या रघूजीने त्याच्या घरावर शिपाई पाठवून त्यास पकडून त्याचें सर्व घर लुटून आणले व आपले स्वतःचे साडेतीन लक्षांचे रोखे लुटून आणले (शके १६७२) व जीवनपुरीस आंबागडचे किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें. साताऱ्याचे मठानें साताऱ्याहून छत्रपतीचे ताकीदपत्र नागपुरकरांस पाठविल्यावर त्याची सुटका झाली. कर्जमुक्त होण्याची ही एक चांगलीच युक्ति होती. या गोसाव्याचे नैतिक वर्तन चागलेसे नव्हतें उदेपुरी हा रांडा ठेवतो अशा तक्रारी नागपुराहून त्याचा गुरु बनसीपुरी यास साताऱ्यास गेल्या होत्या.

(भा इ. मडळांतील अप्रकाशित पत्रे नं.६८४१–६८७५–६८७८)

परत आल्यावर त्याचेबरोबरच तुम्ही यावे; परंतु उदेपुरी कटकात निघून गेल्यामुळें वर लिहिल्याप्रमाणें उदेपुरीस त्यानें कलकत्त्यास बोलाविले व तो कलकत्त्यास जाऊन तेथें मुक्काम करून राहिला.

उभय पक्षांचे हेतु जानोजीनें लॉर्ड क्लाईव्ह यास लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट दिसतात:—

"पूर्वीं इंग्रजांची पत्रें आम्हास आली की ही पत्रे बंगालच्या चौथाईबद्दल जामीन म्हणून समजली जावी व आम्ही मीरकासिमास मदत करू नये व मीरजाफर यास त्रास देऊ नये. त्या पत्रामुळे व इंग्रजांशी आम्हांस दोस्ती ठेवावयाची असल्यामुळे मीरकासिमाने आम्हास पाठविलेल्या हुंड्या व रकमा आम्ही नाकारल्या व त्याने कटकप्रातात आम्हांस आश्रय द्या म्हणून आमची विनवणी केली तीहि आम्ही मान्य केली नाही. इंग्रजांच्या या भलावणी पत्रावर आम्ही नागपुरच्या सावकाराकडून वीस लक्ष रुपये कर्ज काढलें व बंगाल्यावर पाठविलेल्या लष्कराचा पगार दिला. परतु दोन वर्षे होऊन गेली तरी अजून पैसा आला नाही. इतके झाले तरी इंग्रजास धक्का पोहो-चेल असे वर्तन आम्ही केलें नाही आता आम्हास आनद होत आहे की ही चौथाईची बाब मिटविण्याकरिता तुम्ही आमचेकडे वकील पाठविला आहे. बगाल प्रांत सधन असल्यामुळे मोठ्या रकमासुद्धा सहज देतां येतात तरी तुम्ही उदेपुरी याजबरोबर शक्य तितकी रक्कम रवाना करावी. आम्ही रघुनाथराव पेशवे याच्या मदतीकरिता नर्मदेच्या बाजूस जात आहो. तेथेंच उदेपुरीच्या हाताने आमचेकडे रक्कम रवाना केल्यास आम्हास फार आनंद होईल. आपला वकील अद्याप येथें येऊन पोहोचला नाही. तो आतां येऊन न येऊन सारखाच. कारण उदेपुरीमार्फत सर्व गोष्टीचा निकाल होईलच. उदे-पुरी ज्या ज्या गोष्टी ठरवील त्या त्या आम्हांस कबूल आहेत. तुमचे पत्रांत मजकूर की, 'आपणा दोघांचे शत्रु व मित्र एकच असल्यामुळें आम्ही तुमचे मदतीकरिता शिवभटावर लष्कर पाठविले व त्याचा खर्चहि आम्ही तूर्त मागत नाही पुढे चौथाईच्या हिशेबांत पाहून घेऊं. तसेंच कटक प्रातासंबंधीं आमचा वकील तुम्हांस सागेल व तें जर तुम्हास पसत न पडले तर कट-कचा नाद सोडून देऊं. आम्हांस फक्त तुमच्या दोस्तीची जरूर आहे.' हें वाचून तर आम्हांस फारच आनंद झाला व बंगालसंबंधाची आमची काळजी

दूर झाली. आम्हास पाहिजे तसा शूर व सच्चा दोस्त आम्हांस आतां मिळाला. सध्यां **शिवभटास** आमच्या लष्कराने पूर्णपणे घेरले आहे तरी आम्ही भवानीपंडितास लिहिले आहे की, इग्रजाचें लष्कर आमचे मदतीस येईल तर त्यांच्याशी दोस्तीच्या नात्याने वागून ते व तुम्ही मिळून **शिवभटाचा** मोड करावा व यापूर्वीच शिवभटाचा पूर्ण मोड झाला असल्यास तुम्ही इंग्रज सरदारास स्वत भेटावें व त्याना परत पाठवावे. कटक प्रांताचे उत्पन्न थोडें असल्यामुळें आमच्या लष्कराचा बोजा त्या प्रातास सहन होणार नाही. म्हणून हे काम होताच **भवानीपंतानें** तेथून तळ उठवून रघुनाथरावाच्या मदतीस परभारेच जावे असे आम्ही त्यास कळविले आहे. तुमचा वकील आल्यावर त्याचे व आमचे काय बोलणे झाले हे तुम्हास कळवू. परतु तुमची व आमची आता दिलजमाई झाल्यामुळे दुसरे वकिलाची जरूरी राहिली नाही. उदेपुरी एकटा या कामास पुरेसा अहे. तो ठरवील ते दोघांनाहि मान्यच राहील. आता तुम्ही व आम्ही एकच असल्यामुळे जे जे आमचे आहे ते ते तुमचेच आहे व तुमचें ते आमचे आहे. यामुळे आमचा **कटकचा** सुभेदार हा तुमचा नायबच आहे असे समजावे. तो तुमच्या इच्छेनुरूप वर्तन करील."

इ. स १७६७ च्या मार्च महिन्यात **झैनुलाबिद्दीन** यास नागपुराहून रवाना केल्याबद्दल **उदेपुरी** गोसाव्याने गव्हर्नरास कळविले व तो लौकरच येईल व नतर सर्व बाबीचा कलकत्त्यास निकाल होऊन इंग्रज व नागपुरकर भोसले याचा कायमचा दोस्तीचा तह होण्याचें ठरले. उदेपुरी हा तोपर्यंत कटक प्रातात **झैनुलाबिद्दीन** येण्याची वाट पहात बसला होता

झैनुलाबिद्दीन याची वकिली (१७६७ इ.)—ता.२७–१–१७६७ रोजी **जानोजीनें झैनुलाबिद्दीन** यास जाण्यास निरोप दिला व ता. २९ रोजी आपण परत कलकत्त्यास जाण्याकरिता निघणार म्हणून या वकीलाने **लॉर्ड क्लाइव्ह** यास पत्र लिहिले. त्यांत त्याने आपल्या प्रवासांतील हालाचें व राजाच्या भेटीत काय काय झाले ते लिहिले आहे. तो म्हणतो—

"मी मिरझापुराहून निघालो तो वाटेत राजा बैजसिग[1] याच्या मुलखात जंगलांत त्याने एक महिनाभर मला कैद करून ठेवलें व माझ्याबरोबरच्या

१ दिनाजपुरचा जमीनदार.

माणसांसहि हलू दिले नाही. आम्ही फारच वर्दळीवर आल्यावर त्यानें मजपासून पुष्कळसे द्रव्य घेऊन आपल्या सरहद्दीपर्यंत आपली माणसें देऊन पोहोंचवून दिले. त्यानंतर हिंदुपत[1] राजाच्या मुलखात आम्ही गेलो. तेथे धानोरा येथील अमीराने आम्हास अकरा दिवस अटकवून ठेविले व त्याचप्रमाणे पैसे घेऊन सोडून दिले. पुढें आम्ही राजा निजामशहा याच्या मुलुखांत गेलो तर तेथील अमलदाराने आम्हांस एक महिनाभर अडकविले. शेवटी मी राजा जानोजी याजकडे दोन हरकरे पाठविले तेव्हा राजाची दोन माणसें पत्रे घेऊन निजामाकडे आली व निजामाने ती पत्रे पाहून आम्हांस ज्या अमलदाराने अडकवून ठेवले होते त्याचेकडे जासूद पाठविले. तो हुकूम पाहताच त्या अमलदाराने आम्हास सोडून दिले. आम्ही ता. २५ दिसेबर रोजी नागपुरास पोहोचलो व ता. २६ रोजी मी राजाकडे व सरदारांकडे गेलो व त्याना आपलेकडील नजराणे वगैरे दिले. त्यापैकी प्रत्येक वस्तु बारकाईने पाहून राजास फार आनद झाला. दुसरे दिवशी पुष्कळ वेळपर्यंत इकडील कामकाजाचे बोलणे चालले. राजाचे म्हणणे बगालच्या चौथाईबद्दल आम्हास ४८ लक्ष रुपये द्या. ओरिसासबधाने मात्र राजाने एक अक्षरहि काढले नाही. काही दिवसानी उदेपुरी गोसाव्याचे एक पत्र राजास आले त्यात मजकूर की लॉर्ड क्लाइव्हचे म्हणणे बगालच्या चौथाईचे प्रकरणात उदेपुरीने बोलण्याचे कारण नाही. त्या बाबतीत **झैनुलाबिद्दीन** यांस आम्ही नागपुरास पाठविले आहे. तेथे जो निकाल होईल तो आम्हांस कबूल आहे. माझ्याशी व राजाशी इतर कामकाजाच्या पुष्कळ गोष्टी झाल्या. अखेर त्याने मजजवळ बेलभडार दिला व सांगितले की लॉर्ड क्लाइव्हकडून अशीच शपथेची खूण यावी की एकमेकानी एकमेकाशी बधुभावाने वागावे म्हणजे मग ओरीसा प्रांताबद्दल बोलण्याचे कामच उरत नाही. राजाने **उदेपुरीस** पत्र लिहिले आहे की मी परत गेल्यावर त्याने मजबरोबर कलकत्त्यास यावे व सर्व प्रकरणाचा निकाल लावावा.

यानंतर **जानोजीनें** परभारे **लॉर्ड क्लाइव्ह** यास पत्र पाठविले. त्यात झैनुलाबिद्दीनची भेट झाल्याबद्दल कळविले. परतु चौथाईचे रकमेबद्दल व ओरीसाच्या प्रश्नाबद्दल सर्व हवाला **उदेपुरी** गोसाव्यावर दिला व तो जे जे

---

१ बुंदेलखंड.

ठरवील त्यावर मी डोळे मिटून सही करीन असे सागितले. **चौथाईची मागील सर्व** बाकी सोडून द्यावी व पुढील सालापासून आम्ही ती वक्तशीर **देत** जाऊं अशी तडजोड क्लाइव्हने सुचविली होती असे दिसते. त्यावर **जानोजी लिहितो** –

"पुढील सालापासून तुम्ही चौथाई दिली तरी हरकत नाही परंतु **यंदाची** अगर पुढील सालाची रकम आम्हास ताबडतोब द्या. कारण फौजे-**चा** पगार तुबला आहे व आम्हास ही फौज **रघुनाथरावा**बरोबर हिंदु-**स्थानांत** पाठवावयाची आहे. ओरीसा प्रांत तुम्हास देण्यासबधाने आमचा वकील जे ठरवील ते आम्हास कबूल आहे. ओरीसा तुम्हास देण्याबद्दल आमची काहीच हरकत नाही रघुनाथरावामध्ये व आमच्यामध्ये काही महत्त्वाच्या बाबतीत मसलत ठरवावयाची असल्यामुळे मी नर्मदेच्या कांठी आलो आहे."

याच मजकुराचे एक पत्र भोसल्याचा मुत्सद्दी **दिवाकरपंत** याजकडूनहि **क्लाइव्ह** यास गेले. बहुधा झैनुलाबिद्दीनाबरोबर **दिवाकरपंतास**हि **क्लाइव्हचे** निराळे पत्र गेले असावे. त्याचेच ते उत्तर असावे.[१]

रघुनाथराव पेशवे व जानोजी याचा एक पक्ष होता पुण्याच्या गादीशी नागपुरकराचे कधीच सौजन्य नव्हते व पुण्याच्या गादीचा जो शत्रु तो नाग-पुरकराचा मित्र असावयाचाच

जानोजीचे पत्र झैनुलाबिद्दीनबरोबर क्लाइव्ह यास पोहोचल्यावर मुर्शिदाबाद येथे नबाब **सैफउद्दौला**, त्याचा नायब **महमद रेझाखान**, **उदेपुरी गोसावी** व **झैनुलाबिद्दीन** याचेशी क्लाइव्हने वरील सर्व बाबींचा खल केला व जानोजीस कळविले की, **रेझाखान** हा याबद्दल सर्व खुलासा करील. पैशाचे मागणीबद्दल पूर्वीप्रमाणेच आशीर्वाद देऊन तुमचे मन स्वस्थ ठेवा. आम्ही तुमचे पैशाबद्दल जबाबदार आहों असे क्लाइव्हने कळविले (जून १७६७).

परंतु या कोरड्या आश्वासनावर यापुढे भरवसा ठेवण्यास **जानोजी** तयार नव्हता असे दिसते **रघुनाथराव** पेशवे व **जानोजी** याचे एक-**मत** होते व ते दोघेहि आपल्या पक्षात इंग्रजास ओढण्यास पहात होते.

१ Calender vol. II no 78, 107 A. B.

उलट पक्षी मराठ्याच्या अतःकलहाचा फायदा घेण्यास इंग्रजहि टपलेलेच होते. या त्रिवर्गांचा या बाबतीत पत्रव्यवहार चालू होता व प्रत्येक जण आपआपला मतलब साधण्यास पहात होता.

इंग्रजाकडून **जानोजीस** पत्रे गेली ती **उदेपुरी** गोसाव्याचे मार्फत न जाता परभारे रवाना झाली. जानोजीने इंग्रजास या चौथाईच्या बाबतीत बरीच खरमरीत पत्रे लिहिली असे दिसते. कारण सप्टेंबर १७६७ मध्ये **क्लाइव्ह उदेपुरी** गोसाव्यास लिहितो की, "जानोजी व रघुनाथराव याजकडून आम्हास अशी कडक पत्रे आली आहेत की, ती पूर्वीच्या दोस्तीच्या बोलण्यास अगदी विसगत आहेत व ती खरी तरी आहेत की नाहीत याची आम्हास शका येते तरी तुम्ही तपास करून कळवा की ही पत्रे खरोखरच जानोजीकडून आली आहेत काय? "

वरील पत्रव्यवहार वास्तविक शिरस्त्याप्रमाणे उदेपुरी वकिलामार्फत होण्याचा, तो गव्हर्नराने परभारे केल्यामुळे उदेपुरी हाहि इंग्रजावर रागावलाच होता त्याने गव्हर्नरासच याबद्दल दोष दिला व पत्राच्या नकला पाठवा म्हणजे तपास करतो असे कळविले. क्लाइव्हने उदेपुरीस पत्राच्या नकला पाठविल्या व "राजाशी आम्ही दोस्ती चाहतो परतु राजा जर आम्हास धमकावणीच्या गोष्टी सागेल तर आम्हीहि भिणार नाही व पुढे जो काही परिणाम होईल त्याबद्दल आम्ही दोषी नाही" अशी उलट तबी दिली उदेपुरीने यास उत्तर म्हणून मामापत्याराचे पत्र पाठविले व मी स्वत नागपुरास गेल्याशिवाय याचा निकाल लागणार नाही तरी उभयपक्षी दोस्तीबद्दल खात्री ठेवावी असे आश्वासन दिले व तुम्ही पाठवाल ती पत्रे आमचेमार्फत पाठवीत जावी नाहीतर आम्हास नकला तरी पाठवीत जाव्या असेहि उदेपुरीने सुचविले

झैनुलाबिद्दीन याचेमार्फत गव्हर्नराने जे पत्र पाठविले व त्याने नागपुरला जो युक्तिवाद केला त्यात ओरीसा प्रात जानोजीने इंग्रजास द्यावा म्हणजे ते १३ लक्ष रुपये चौथाईबद्दल दरसाल देत जातील अशी बाजू माडली. ही गोष्ट अर्थातच **जानोजीने** नाकबूल केली व त्या वकीलास परत पाठविले. यानतर गव्हर्नरास व त्याचा हस्तक **महमद रेझाखान** यास **जानोजीने** जे पत्र लिहिले त्यात **झैनुलाबिद्दीन** हा स्वत स ओरीसाची सुभे-

दारी मिळवू पाहतो असेहि ध्वनित केले व तो गैरविश्वासू मनुष्य आहे तर **उदेपुरीबरोबर** कोणी विश्वासू मनुष्य नागपुरास पाठवा म्हणजे तह होईल असे गव्हर्नरास कळविले. **उदेपुरीनें**हि त्याचप्रमाणे कळविले. अलिवर्दीखानाचे वेळेपासून दरसाल चौथाईची रकम येत गेली व त्या वेळी ओरीसाचा अगर तहाच्या अर्थाविषयीचा प्रश्न निघाला नाही व आतां हे प्रश्न निघतात यांत **झैनुलाबिद्दीन** व **शिवभट** हेच इंग्रजास चिथावतात तेव्हा त्यांच्या म्हणण्यावर गव्हर्नराने लक्ष देऊं नये व मागील तहाप्रमाणे व पूर्वी दिलेल्या वचनाप्रमाणे वागावे असे जानोजीनें गव्हर्नरास लिहिले.

वास्तविक **ओरीसाची** मागणी करण्यात **झैनुलाबिद्दीन** याची अगर शिवभटाची लबाडी नसून ती इंग्रजाचीच क्लृप्ति होती व कोणत्या तरी तऱ्हेने **ओरीसा** प्रात मिळविल्याशिवाय चौथाईची बाब निकालात काढावयाची नाही हा प्रथमपासून इंग्रजांचा भाव होता. फेब्रुआरी १७६८ मध्ये गव्हर्नराने राजास पत्र पाठविले की ओरिसाप्रात तुम्ही खाली करून आम्हास द्याल तरच आम्ही चौथाईची रक्कम देववू. नाहीतर देवविणार नाही व तुमचे कबुलीचे पत्र आले म्हणजे उदेपुरीबरोबर आमचा दुसरा वकील सपूर्ण तह ठरविण्याकरिता नागपुरास पाठवूं.

जानोजीने अर्थातच हे कबूल केले नाही व आपल्या नाकबुलीचे पत्र गव्हर्नरास पाठवून आम्ही आतां बगाल्यात लष्कर पाठवू अशी धमकी दिली. **उदेपुरी** गोसावी यास त्याने वकिलातीवरून परत बोलावून दुसरा वकील लाला **आनंदरूप**[1] नावाचा पाठविला व भवानी काळू यास सुभेदारीवरून परत बोलावून त्याचे जागी गणेश सभाजी[2] यास ओरीसाच्या सुभेदारीवर पाठविलें (एप्रिल १७६८).

गणेश संभाजी खांडेकर सुभेदार—यानेहि निकराच्या गोष्टी न सांगतां सामोपचाराच्याच गोष्टी इंग्रजांशी चालविल्या व तुम्हांस लागेल

---

१ पुणे दरबारचा कलकत्याचा वकील लाला सेवकराम याचा कोणी आप्त असावा.

२ याचे आडनांव खांडेकर. भाग ६ पा. १९४पहा. वंशावळ पुरवणी Calender मध्यें सर्वत्र संभाजी गणेश असें चुकीने म्हटलें आहे.

तेव्हां आम्ही पन्नास हजार लष्कराची मदत करीत जाऊ, परंतु आमची चौथाईची रक्कम द्या म्हणून बोलणे लावले. पण इग्रजास मराठ्याच्या लष्कराच्या मदतीची जरूर नव्हती. त्याना ओरिसा प्रात पाहिजे होता.

इ. स. १७६८ चे जुलैमध्ये इग्रजानी **गोपाळपुरी** नावाचा वकील नागपुरास पाठविला. तो कटक मार्गे नागपुरास गेला व जानोजीस भेटला (आक्टो. १७६८). त्याने तह होण्याची बरीचशी आशा आहे असे गव्हर्नरास कळविले. जानोजीनेहि **गणेश संभाजी** यास व **उदेपुरी** (जो अद्याप कटक प्रातातच होता) यास व आपल्या वकिलास कळविले की, ओरीसा प्रात इग्रज काही ठरीव रक्कम कबूल करून ताब्यांत घेण्यास तयार असतील तर त्या तहावर इग्लडच्या राजाची सही त्यांना द्यावी लागेल. त्याचप्रमाणे बगालच्या चौथाईची बारा लाख रक्कमहि पुढें दरसाल द्यावी लागेल. **संभाजी गणेश** हा नुसता २० हजार लष्कर घेऊन ओरीसा प्रातात राहिला. इकडे तहाचा निकाल होईना व राजाकडून बगालवर स्वारी करण्याचाहि हुकूम मिळेना. त्याने लष्कराच्या खर्चाबद्दलहि इग्रजास मागणी केली, परतु इग्रज थोडेच दाद देणार ?

इ. स. १७६९ मध्ये पेशवे व जानोजी याचे वैमनस्य विकोपास जाऊन **माधवराव** पेशव्याने नागपुरावर स्वारी[१] करून जानोजीचा पराभव केला. जानोजी पुण्याच्या रोखानें पळू लागला व माधवरावाने त्याचा पाठलाग चालविला. त्या वेळी वरील प्रकरण मागे पडून उलट जानोजीने आपला सुभेदार **गणेश संभाजी** यास इग्रजी सैन्याची मदत घेऊन मदतीस यावे म्हणून लिहिले.

गणेश संभाजीनें त्याप्रमाणे गव्हर्नरास पत्र लिहून त्याचेकडे **गोविंदराव** नांवाचा वकीलहि पाठविला. गव्हर्नर व्हेरेल्स्ट याने मदत वगैरे न पाठविता "आतां लौकरच लढाई संपून तह होईल. तरी मदत पाठविण्याची जरूर नाही " असें कळविले. आयत्या वेळी इंग्रजानी जानोजीस पेशव्याविरुद्ध मदत देण्याचे नाकारले. त्याबद्दल भोंसल्यांच्या मनात इंग्रजांविषयी बेभरंवसा उत्पन्न झाला.

---

१ माधवराव पेशव्याची भोंसल्यावर दुसरी मोहीम.

भोंसल्यांचा वकील कलकत्त्यास होता त्याप्रमाणें आपलाहि वकील ओरिसा प्रांतांत असावा असे गव्हर्नरास वाटले. त्याप्रमाणें त्यानें **गणेश संभाजी** यास लिहिलें. ॲलन नांवाचा गृहस्थ कटक प्रातांत वकीलासारखा रहात असून तो मध्यस्थाचें काम पूर्वीपासूनच करीत होता. गणेश संभाजी सुभेदार यास हा नवीन वकील नको होता म्हणून त्याने आतां वकिलाचें काम नाही असे सांगून तो विषय टाळला. तसेच इंग्रजी लष्कर कलकत्त्याहून मद्रासकडे जाण्याचे तेहि त्याने कटक प्रातांतून जाऊं दिलें नाही.

रेनेलचा हिं० नकाशा १७६९ इ.—इ. स. १७६९मध्यें बंगाल, बिहार व ओरिसा या प्रातांची पाहणी करून इंग्रज अधिकाऱ्यांमार्फत त्याचे नकाशे तयार करण्यात आले. कॅ. **रेनेल** याचा हिंदुस्थानचा नकाशा अगदी प्रथमचाच म्हणून त्यास मोठा मान आहे. त्याने याच वेळी कामास सुरुवात केली. त्यास प्रथम हिंदी जमीनदार व संस्थानिक यांचेकडून बराच अडथळा झाला परंतु त्याने व त्याचे हाताखालच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी मोठ्या कष्टाने तो नकाशा तयार केला. ओरिसाच्या मराठी सुभेदारानेही दोस्तीच्या नात्याने ही पाहणी करू दिली. [१]

जानोजीच्या वेळेस राज्यकारभाराची व्यवस्था खुद्द नागपुरचा व त्याजवळचा भाग यात चागली जमली होती. नागपुर व चांदा येथें शांततेचे राज्य बहुतांशी चालू होतें. परंतु राजधानीपासून दूर अशा भागांत लष्करी अंमलच चालू होता. दूरचा प्रांत हा नेहमी तरवारीच्या जोरावरच ताब्यांत ठेवावा लागे. स्थानिक जमीनदार व संस्थानिक हे लष्करी बळ कमी होतांच मराठ्यांचा अंमल झुगारून देण्यास तयार असत. संबळपूर, ओरिसा व गढामंडला वगैरे प्रांतांत शांततेची राज्यव्यवस्था बसलेली दिसत नाही.

मॉट याची वकीली १७६६ इ.—इ. स. १७६६ मध्यें **क्लाइव्ह** यानें संबळपुरास मॉट नांवाचा एक इंग्रज व्यापारी पाठविला. संबळपुरच्या जवळ महानदीच्या कांठी हिऱ्याच्या खाणी असल्यामुळें संबळपुरास जवाहिराचा मोठा व्यापार चालत असे. त्यावेळीं इग्लंडास रकमा पाठविण्याची चांगलीशी सोय नसल्यामुळें जवाहिर पाठविल्यास थोड्या श्रमानें

१ इंगजांप्रमाणें देशी राजांनीं मात्र असे प्रयत्न केल्याचें दिसत नाहीं.

रकमा पाठवितां येतील असा क्लाइव्ह याचा इरादा होता. या निमित्ताने गेल्यावर एकदर मराठी राज्याची स्थिति काय आहे ते पाहाण्यास व जमल्यास नागपुरच्या मुत्सद्यांकडून ओरिसा प्रांत इंग्रजाना मिळण्यासारखा आहे की नाही तेहि पाहण्यास या गृहस्थास सांगितले होतें. त्यानें आपल्या प्रवासाचें सविस्तर वर्णन लिहून ठेविलें आहे त्यावरून त्या वेळच्या स्थितीची कांही कल्पना येईल.

मॉट हा दोन इंग्रज नोकर व थोडेसे हिंदी शिपाई घेऊन मोठ्या अडचणीनें १७६६ चे मे महिन्याचे अखेरीस संबळपुरास आला व जवळच एका राईत तंबू देऊन उतरला. उन्हाळा सपून बरसात सुरू होण्याची ही वेळ होती. **मॉट** याने शिपाई व सामान यांकरिता तबू दिला होता व त्यांत हिंदी शिपाई व काडतुसें व दारू सामान वगैरे होतें. त्याच रात्री मोठें वादळ होऊन जोराचा पाऊस पडला. त्यातच या तबूवर वीज पडून आंतील दारूसामानाने पेट [१] घेतला व सर्व शिपाई होरपळून गेले व त्यातील १६ शिपाई मरून गेले. या प्रसंगाचे मोठे हृदयद्रावक वर्णन मॉट याने लिहिले आहे.

संबळपुरच्या मांडलिक राजाची व त्याचे मुत्सद्यांची **मॉट** याने भेट घेतली व खाणीहि पाहिल्या; पण व्यापार सुरू करण्याइतका तेथे जवाहिराचा सांठा नाही असे **मॉट** यास दिसून आले. प्रवास करतांना प्रत्येक ठिकाणी चौक्या असून प्रवाशाकडून व व्यापारी, यात्रेकरू वगैरे लोकांकडून जकाती वसूल करीत असत. त्यावेळी **शिवभटाची** धामधूम सुरू असून शिवभटाच्या तर्फेने बरेच लोक होते. **शिवभट** आपल्या मुलखांतील लोकांकडून ज्यास्त पैसे वसूल न करतां बाहेरच्या प्रातांतून खंडण्या वगैरे घेऊन कारभार चालवीत असे. उलटपक्षी **भवानीपंत** काळू आमच्या कडून पैसे मागतो म्हणून आम्हांस **भवानीपंतापेक्षां** शिवभटच ज्यास्त पसंत आहे असे सर्व लोक म्हणत, असें **मॉट** याने लिहून ठेविले आहे. सर्वत्र लुटालूट चालत असल्यामुळें व मराठे लष्कर वसुलीकरितां येईल या धास्तीनें लोक पावसाळ्याचे अखेरीस तयार होणारीच पिकें पेरीत. कारण

१ Early European Travellers. P. 1-32

रस्ते तयार होतांच मराठी लष्कर येऊन खडणी मागे. माडलिक व संस्थानिक हेहि लष्करच्या जोराशिवाय खडणी अगर वसूल देत नसत

छत्तिसगडांतील नागपूजेचा एक प्रकार–मॉट याने सबळपुराकडील **नागपूजेचा** एक मनोरजक प्रकार दिला आहे. तिकडील डोगरी लोकांचे दैवत एक प्रचंड जिवंत सर्प असे व तो सर्प एका खडकाखालच्या बिळांत रहात असे व दर आठवड्यास एकदा बाहेर येत असे. त्याला नवस करणारे भक्त त्या वेळी तेथे जमत. बिळाच्या बाहेर सुमारे चारशे यार्डाचें पटागण असून त्याभोवती एक खदक करून त्यात पाणी सोडलेले असे. भक्त मडळी सर्प बाहेर येण्यापूर्वी त्या पटागणावर बकरी, पाखरे वगैरे त्याचे खाण्याचे पदार्थ ठेवून देत. सर्प बाहेर आला म्हणजे ती जनावरे खाऊन खंदकांतील पाणी पिऊन तो परत आपल्या बिळात जाई. **मॉट** व त्याचे सोबती यांनी तो प्रकार पहिला व सर्प आत गेल्यावर त्याने खदकाचे आंत जाऊन त्याची मोड मोजली. ती दोन फूट रुद होती. हा सर्प इतका जुना होता की, तिकडील लोकाची अशी समजूत असे की तो सृष्टीच्या आरंभापासून आहे व तो मरताच पथ्वीचा अत होईल.

जानोजीचा मृत्यु व नंतरच्या उलाढाली––मॉट याचे दोन्ही इंग्रज सोबती तिकडील दोषी तापाने मरण पावले. त्यामुळे नागपुराकडील उद्योग सोडून तो परत बगाल्यांत गेला.

जानोजी इ. स. १७७२ मध्ये मरण पावल्यानतर त्याचे बंधू **साबाजी** व **मुधोजी** यांजमध्ये अधिकाराकरिता भांडण सुरू झाले. रघूजी हा मुधोजीचा पुत्र असल्यामुळें आपल्या हातांत कारभार रहावा असें त्यास वाटे परंतु साबाजीचा जोर जास्त झाल्यामुळे पाचगावच्या लढाईपर्यंत साबाजी सत्ताधीश होता. त्याहि वेळेस साबाजीने **बेनीराम पंडित** नांवाचा वकील कलकत्त्यास पाठविला (इ. स. १७७३) व इंग्रजांचें साह्य रहावें अशी तयारी केली. हेस्टिंग्जनेहि ही संधि न दवडतां आपल्या शर्ती कळवून **बेनीराम पंडितास** परत नागपुरास पाठविले; परंतु पांचगांवच्या लढाईंत **साबाजी** पडल्यामुळें तें प्रकरण तसेंच थांबलें. पुढें मुधोजी सत्ताधीश झाल्यानंतरहि इंग्रज व नागपुरकर यांची एकमेकांशी दोस्ती ठेवण्याची इच्छा वाढतच

गेली. मुधोजीनेंहि **बेनीरामास** पुन्हा कलकत्त्यास पाठविले. इंग्रज व भोंसले या दोघास इतर शत्रु असल्यामुळें ते एकमेकांस हाताशी धरण्याचा प्रयत्न करीत, परतु या दोघाचेहि हितसबध एकमेकांच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्याचा पूर्ण एकोपा कधीच झाला नाही. इग्रजांनी मात्र प्रसंग पडेल तसा या दोस्तीचा उपयोग स्वत.च्या राष्ट्राच्या फायद्याकरितां पुष्कळ वेळा करून घेतला. इकडे नागपुरकरांना मात्र आपले राष्ट्र अगर मराठी साम्राज्य यांच्या हिताहिताची कल्पनाहि नव्हती व तिकडे त्यांनी दृष्टि न देतां स्वत.चे आकुंचित हिताकडेच सदैव दृष्टि ठेविली.

हिदुस्थानच्या राजेरजवाडयांच्या गृहकलहांत पडूनच परकीय इग्रजास सहज रीतीने एवढे साम्राज्य स्थापन करतां आले इग्रजांनाच काय परतु कोणत्याहि राज्यसस्थापकास दुसऱ्याच्या गृहकलहाचा जितका उपयोग होतो तितका त्याच्या निवळ लष्करी सामर्थ्याचाहि होत नसेल इग्रजापूर्वीचा जो हिदुस्थानचा इतिहास आहे त्यातहि हाच प्रकार दृष्टीस पडतो. मराठी साम्राज्य हेच इंग्रजांच्या आकांक्षेस विरोधक असे राष्ट्र होते. परतु मराठी साम्राज्याचे घटकावयव इग्रजासारखे शिस्तीने व राष्ट्रैक्य बुद्धीने प्रेरित झालेले नसून वैयक्तिक स्वार्थाने भरलेले होते व त्याच्या गृहकलहात उडी टाकण्यास इग्रज सदैव तयार असत. भोसले व पेशवे याच्या चुरशीत इग्रज तेल घालण्यास तयार, रघुनाथराव पेशवे व पुणेदरबार याच्या भाडणांत तयार, महादजी शिदे व नाना यांच्या चुरशीतहि महादजीच्या पाठीशी दडलेले, अशी त्याची वृत्ति होती. परतु नाना फडणीस खेरीजकरून शहाण्या शहाण्या मराठे मुत्सद्यासहि पुढील सकटाची कल्पना आली नव्हती.

सातारचा **रामराजा** निपुत्रिक मरण पावला. नागपूरकर भोसले हे सातारच्या भोसल्याचे भाऊबद असल्यामुळे त्यांचे घराण्यापैकी कोणीतरी पुरुष दत्तक म्हणून सातारच्या गादीवर बसणे शक्य होते; परतु सातारच्या राजघराण्याच्या जवळच्या[1] शाखेपकी पुरुष मिळणे शक्य असल्यामुळे व पेशव्याच्या नागपुरकराशी असलेल्या विरोधामुळे नागपूरकर व सातारची गादी एक होणे बरेच कठीण होते व तसा

१ विठोजीच्या शाखेपैकी वावीकर त्रिंबकजी राजे याचा मुलगा शेवटी दत्तक दिला तो दु. शाहू छत्र. (मागे पा. ११५ पहा)

प्रश्न कधीहि पुढें आला नाही. परंतु इंग्रजांनी मात्र मुधोजीच्या मनात पेशव्यासंबधानें विष शिरवून देण्यास मुधोजीस या निरर्थक नादास लावून आपला स्वार्थ करून घेतला. **बेनीराम** पंडितामार्फत हेस्टिंग्जने मुधोजीशी बोलणें लावलें की, "तुम्ही साताराच्या गादीवर आपला हक्क जोरानें दाखवावा व आम्ही तुम्हांस हरतऱ्हेची मदत करू." हेस्टिंग्ज याची पहिली चुकीची माहिती ही की नागपुरकरांची शाखा ही **शिवा**जीपासून पुढील शाखा आहे. तसेच पहिल्या रघूजीस शाहूने दत्तक घेतले होते अशीहि दुसरी चुकीची समजूत इंग्रजाची होती. असे जरी असले तरी मुख्यत्वें मराठ्याच्या राजकारणात ढवळाढवळ करून त्याची मुख्य सत्ता निर्बल करणें हाच हेस्टिंग्जचा मुख्य हेतु होता व तो त्याच्या सुदैवाने साध्यहि झाला. जुलै १७७८ च्या गुप्त खलित्यात **हेस्टिंग्ज** इंग्लंडांतील कंपनीच्या डायरेक्टरांस लिहितो "साताराचा **रामराजा** मरण पावल्याची एक खोटीच बातमी आम्हांस समजली. या गोष्टीचा मराठा राजकारणांत उपयोग करून घ्यावा म्हणून मी भोंसल्याच्या वकिलाची (बेनीराम पंडित) या कामी योजना केली व त्याचेकरवी **मुधोजी**च्या मनांतील साताराच्या गादीच्या इच्छेस उत्तेजन दिले. **रामराजा**ची अशक्त प्रकृति व पुण्याच्या दरबारातील अंतःकलह या दोन्ही गोष्टीमुळें ही संधि **मुधोजीस** चांगली होती. ही गोष्ट घडवून आणावी म्हणून मी भोसल्याचा तीन पिढ्यांचा दिवाण दिवाकरपंत यासहि लिहिलें. हे पत्र रस्त्यात असतांच **रामराजा** मरण पावला. आम्हीं दुसरीहि लालूच **मुधोजीस** दाखविली आहे ती ही की, निजामाने भोंसल्यांचा मुलूख घेतला आहे तो परत मिळविण्यास त्यास मदत करणें. या दोन्ही गोष्टीच्या लालचीने **मुधोजी** आमच्याशी दोस्तीचा तह करण्यास कबूल होईल असे वाटतें. असा तह झाल्यास पुणें दरबारच्या कारस्थानास हा एक मोठाच अडथळा उत्पन्न होईल व त्यायोगानें मराठ्यांची सत्ता उलथून पाडण्यास या दोस्तीचा आम्हास उपयोग करून घेतां येईल व तसेंच फरेचाचाहि उद्देश साध्य होणार नाही याकरितां माझी सूचना आहे की, नागपुरदरबाराशी असा तह करण्याकरितां पूर्ण अधिकार देऊन कंपनीतर्फे एक वकील नागपुरास पाठविण्यास तुम्हीं मला अधिकार द्यावा.

वरील सूचना मंजूर झाल्यामुळे ता. ११-७-१७७८ रोजी कलकत्त्याच्या कौन्सिलाने ठराव करून अलेक्झांडर **इलियट**[२] यास पूर्ण अधिकार देऊन नागपुरास वकील म्हणून पाठविलें.

इलियटची वकीली व मृत्यु. इ. स. १७७८ – **इलियट** हा कटक मार्गाने नागपुरास येण्यास निघाला (जुलै १७७८) व कटक प्रांतांतून **सहारणगड** (सारंगड) नावाच्या संस्थानांत आला. तेथे **समरा** नावाच्या गांवी तो आजारी पडून ता. १२-९-१७७८ रोजी मरण पावला. **इलियट** याचे वय २३ वर्षाचे असून हा मोठा होतकरू होता. प्रसिद्ध **नन्दकुमार** याचे चौकशीच्या वेळी हा वीस वर्षांचा असतांना पर्शियन व हिंदुस्थानी भाषेत अत्यंत हुशार म्हणून त्याचेकडे दुभाषाचे काम दिले होते. याचाच भाऊ **हेस्टिंग्जवरील** चौकशीत त्याच्याविरुद्ध पक्षास होता व पुढे लॉर्ड मिंटो म्हणून हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल होऊन आला (१८०७).

पुरंदरचा तह व इंग्रज–मराठयांच्या बेबनावाचीं पूर्व चिन्हें– ता. १-३-१७७९ रोजी पुरंदर येथे इंग्रज व मराठे यांचा तह इंग्रज वकील कर्नल जॉन अपटन याचेमार्फतीने होऊन मराठे व इंग्रज यांच्या युद्धास थोडी विश्रांति मिळाली परंतु ती तेवढ्यापुरतीच होती हे दोन्ही पक्षास माहीत होते. तशांत पुण्यास फरेंचांचीहि कारस्थानें चालू होतीच. फरेंच वकील सेंट ल्युबिन हा काही दिवस पुण्यास येऊन राहिला व त्याचें पुणेदरबारशी काही बोलणेंहि सुरू झाले. तशात इंग्रज व फरेंच यांच्यामध्यें युरोपांत लढाई सुरू झाली. मराठे व फरेंच यांचें सूत जमल्यास मुंबईचे इंग्रजांस फारच कठीण जाईल अशी धास्ती गव्हर्नर जनरल हेस्टिंग्ज यास पडली.

मुंबईकर इंग्रजांस फौजेची जास्त मदत केल्याशिवाय तिकडचा बंदोबस्त नीट राहणार नाही म्हणून **हेस्टिंग्जनें** उ. हिंदुस्थानातली व बुंदेलखंडातली इंग्रजी फौज मुंबईस पाठविण्याचा बेत केला व इ. स. १७७८ चा पावसाळा होतांच त्या सैन्यानें यमुना उतरून काल्पी, बुंदेलखंड, सागर, माळवा, बऱ्हाणपुर या मार्गानें मुंबईस जावे असें ठरविले. परंतु ही फौज शिंदे, पेशवे, होळकर व भोंसले यांच्यां मुलखांतून त्यांच्या परवानगीशिवाय जाणें कठिण

२ इलियटचा पगार सालिना चाळीस हजार असा ठरविलेला सापडतो.

होतें. फ्रेंचांच्या बंदोबस्ताकरितां आम्ही ही फौज मुंबईस पाठवितों तिला तुम्ही जाऊ द्यावें अशी गोडगोड पत्रे हेस्टिंग्जने शिंदे, होळकर, भोंसले व पुणेंदरबार यांस लिहिली व परवाने मागितले. शिंदे होळकरांनी परवाने दिले; भोसल्यांनीहि समंति दिली एवढेच नव्हे तर इंग्रजांच्या लष्करास सामुग्रीहि देण्याचे कबूल केले परंतु पुणें दरबाराने परवाने देण्याचें नाकारले. इंग्रजाचे सारे डावपेच नाना फडनिसास चांगले समजत होते. सागर व काल्पी हा प्रांत गोविंदपंत बुंदेल्याचे पुत्र बाळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद खेर याचे ताब्यात होता व ते नाना फडणीसाच्या पक्षांतील होते. त्यास नानाने लिहिले की इंग्रजी फौजेस तुमच्या मुलखांतून जाऊं देऊं नये. तसेच कलकत्तेकर इंग्रजासहि त्याने लिहिले की तुमचा शिरस्ता समुद्राने मुंबईस फौजा पाठविण्याचा आहे तरी आमच्या प्रांतातून तुम्ही फौजा पाठवू नका. तुम्हास परवाने मिळणार नाहीत. पण इतके झाल्यावर इंग्रज थोडेच ऐकतात, जमेल तेथे गोडीने व न जमल्यास जबरदस्तीने आपले काम करावयाचे हा इंग्रजांचा नेहमीचा मार्ग हेस्टिंग्जने अवलंबिला व **क० लेस्ली** यांस इंग्रजी सैन्य बुंदेलखंडातून पुढे नेण्यास हुकूम दिला.

लेस्लीचा मृत्यु:—खेरांनीं लेस्लीच्या सैन्यास अडविले परंतु लेस्लीने काल्पीवर हल्ला करून ते शहर व किल्ला काबीज केला व तेथे तळ दिला परंतु त्यास पुढे मात्र जातां आले नाही. इतक्यात उन्हाळा जाऊन पावसाळा लागला व चार महिने त्याचा तेथेच तळ राहिला. इतक्यांत तो काल्पी येथे आजारी पडून ता. ३–१०–१७७८ रोजी मरण पावला. त्याचे जागी पूर्वीच **क० गॉडर्ड** यांची नेमणूक झाली होती. तो लेस्लीपेक्षा जास्त तडफदार असल्यामुळे त्याने इंग्रजी सैन्य पुढे रेटीत रेटीत **भिलसा** व **भोपाळ** मार्गाने नर्मदेवर आणले. भोपाळच्या नबाबानेहि त्यास फार मदत केली.

नर्मदेच्या कांठचा मुलख भोसल्यांचा होता. शिंदे–होळकरांप्रमाणेंच **हेस्टिंग्ज** यानें **मुधोजी** भोंसल्यासहि या सैन्यास वाट देण्याबद्दल लिहिले होतें. **मुधोजी** व इंग्रज याचा तर पूर्वीपासूनचा स्नेह. त्याने परवानगी दिली एवढेंच नाहीं तर आपले अधिकारी गंगाधर पंडित व जगदीशराम पंडित व माधवराव यांना त्यानें नागपुराहून पाठविले व बेनीराम पंडित

हा काशीस होता त्यास गव्हर्नराने हुशगाबादेवर इंग्रजांची सरबराई करण्याकरिता ताबडतोब पाठविले व लेस्लीस जाऊन मिळण्याबद्दल व त्याचेच-बरोबर नर्मदेपर्यंत जाण्याबद्दल लिहिलें व त्यास मुधोजीनेहि मान्यता दिली. याप्रमाणे तो **लेस्लीस** जाऊन मिळाला. पावसाळचात **लेस्लीचा** मुक्काम काल्पीस झाल्यामुळे भोसल्याच्या अधिकाऱ्यासहि उन्हाळा सपून पावसाळा लागेपर्यंत दोन तीन महिने हुशगाबादेसच पडून रहावे लागले पण लेस्लीच्या जागी **क. गॉडर्ड** याची नेमणूक होताच तो एकदम पुढे जाऊन नर्मदेच्या काठी आला. भोसल्याच्या लोकानी नर्मदेच्या प्रदेशात त्यास सर्व प्रकारें मदत देऊन रसद वगैरे मिळवून दिली व गॉडर्ड हा ता. २।१२।७८ रोजी हुशंगा-बादेजवळ नर्मदा उतरून दक्षिणेस आला. भोसल्याशी कायमचा दोस्तीचा तह करण्यासबधाने कलकत्त्यास **बेनीराम** व **विश्वंभर**[१] पडितांमार्फत पूर्वीच बोलणे चालणे चालले होते व त्या कामाकरिताच **हेस्टिंग्जनें बेनीराम** व **विश्वंभर** यास लेस्लीच्या सैन्याबरोबर पाठविले होते व काल्पीस ते लेस्लीच्या सैन्यात होते. लेस्लीच्या मृत्यूनंतर **गॉडर्ड** यास हेस्टिग्जने नागपूरकराशी तहाबद्दल बोलण्याचा अधिकार दिला होता. गॉडर्ड याने बेनीरामास[२] नागपुरास बोलण्याकरिता रवाना केले व त्याचे मागोमाग ले. वादरस्टन यासहि नागपुरास रवाना केले व गॉडर्ड पुढे कूच करून निघून गेला. वादरस्टन ता. १९-२-१७७८ रोजी नागपुरास आला तोच कलकत्त्याहून सबळपुराकडून आलेले दुसरे इग्रज वकील नुकतेच हुशगाबादेकडे निघून गेले होते.

इकडे हेस्टिंग्ज याने **इलियट** यास नागपुरास याच कामाकरिता पाठ-विले होते. परतु तो मध्येच ता. १२–९–१७७८ रोजी सारंगड[३]

---

१ बेनिराम व विश्वभर हे दोघेहि भोसल्याचे नोकर असून त्यांचेतर्फे कलकत्त्यास हेस्टिंग्जकडे होते. त्यांनी हेस्टिंग्जकडून वारवार भरपूर पैसे खाऊन इग्रजांचें हित केले.

२ बेनीराम नागपुरास जाताना आपला भाऊ रामभद्र व पुतण्या हरि-भद्र यास गॉडर्डच्या सैन्याबरोबर ठेवून गेला. रामभद्र हा गॉडर्डबरोबर सुरतेस गेला व पुढील युद्धांत त्याचेच बरोबर होता. (वशावळ पहा.)

३ सारंगड येथे इलियटचें थडगे आहे.

संस्थानांत मरण पावला ही हकीकत मागें आलीच आहे त्यानंतर त्याचा दुय्यम फारकहर हाहि रस्त्यांत मरण पावला. परंतु त्याचे बरोबरचे **कँबेल** व **अंडरसन**[१] हे दोघे नागपुरास मोठ्या कष्टाने ता. १४-११-७८ रोजी येऊन पोहोचले व १२ दिसेबरपर्यंत नागपुरास राहिले.[२]

बेनीराम हा वरील दोघांशी मुधोजीतर्फे बोलत होता परतु कायमच्या दोस्तीच्या तहासंबंधानें निश्चित कांही ठरण्यासारखें न दिसल्यामुळें ते दोघे **गॉडर्डकडे** हुशंगाबादेस जाण्यास निघाले व सावनेर, पांढुरणा, मुलताई, बेतुल, शहापुर या मार्गाने हुशंगाबादेस गॉडर्ड यास जाऊन मिळाले. बेनीराम[३] हा मुधोजीचा निरोप घेऊन परत कलकत्यास गेला.

वादरस्टनची वकिली : दिसेंबर १७७८--वादरस्टन नागपुरास आल्यावर त्याचे डोळे उघडले. सातारच्या गादीची लालूच दाखवून मुधोजीस ताब्यात घेण्याचा जो इंग्रजाचा डाव होता त्यांत काहीच अर्थ नाही असें त्यास दिसून आलें. मुधोजी अगर त्याचे मुत्सद्दी यांजपैकी कोणासहि ही गोष्ट शक्य कोटीतील वाटत नव्हती व खुद्द **मुधोजी**सुद्धा या गोष्टीस कबूल नव्हता. पुणेदरबारचा त्याचा सलोखा झाला होता व तो तोडण्यास **मुधोजी** तयार नव्हता. अशा प्रयत्नांत यश येण्याऐवजी सर्व मराठा सस्थानिक व खुद्द पेशवे भोंसल्यावर उलटले असते हे उघड होतें. भोसल्यांचा

---

१ हाच अँडरसन पुढील युद्धांत महादजीकडे इंग्रजातर्फे वकील होता व त्याचेच मार्फतीने सालबाईचा तह ठरला. त्यास मराठी कागदांत इंद्रसेन असें म्हटले आहे.

२ मुधोजीनें त्यांना आणण्याकरितां बेनीराम पडित व महमदअली दोघांस कांही मजली पुढे पाठविले होते.

३ इ. स. १७८१ मध्ये काशीच्या चेतसिगाच्या प्रकरणांत क़ाशाचे लोकानी हेस्टिंग्जवर गर्दी करून त्यास मारण्याचा प्रयत्न केला त्या वेळी याच बेनीराम व विश्वंभर बधूनी त्यास आपल्या पालखीत लपवून पळवून चुनारगडास नेऊन पोहोंचविलें. बेनीराम व विश्वभर पंडितांचे वशज काशीचे बाजूस रहात आहेत व त्यांस इंग्रजसरकारने दिलेली इनामें

दिवाण **दिवाकरपंत** हा कसलेला मुत्सद्दी या जाळ्यांत सांपडणारा नव्हता. त्याचेकडे इंग्रजांचा प्रत्यक्ष पत्रव्यवहार व मायाजाळ चालूच होते म्हणून तो तरी या कामात मदत करील असें **वादरस्टन** यास वाटले, परंतु त्यास अनुभव आला की आपणापेक्षां **दिवाकरपंत** फारच धूर्त आहे व तो इतक्या थरास मुधोजीस जाऊ देणार नाही. **वादरस्टननें** हेस्टिंग्ज यास जो रिपोर्ट केला त्यात तो म्हणतो, "तेथील सर्व कारभार दिवाकरपंताचे स्वाधीन आहे व तोच सर्व कांही करतो. त्याचे वजन फार असून तो फार दूरदर्शी व कर्तबगार आहे. आपल्या मालकाला सातारच्या गादीच्या नादास पडू देण्याची त्याची अनुकूलता दिसत नाही व नवीन भानगडी उपस्थित करून आपल्या हल्लीच्या राज्याच्या बळकटीस कमीपणा येईल असे कोणतेहि मनसुबे तो राजास करू देत नाही. ज्यात अपेश येण्याचा संभव नाही अशी खात्री आहे अशीच कामे तो राजास करूं देतो. साराश **दिवाकरपंताशीं** झालेल्या माझ्या बोलण्यावरून मला असे वाटतें की राजाच्या मनांत जरी ही गोष्ट असली तरी दिवाण **दिवाकरपंतास** आवडत नसावें."

नागपुरचे राजकारण फसले असे पाहून **वादरस्टन** [१] परत हुशंगाबादेस गेला. तितक्यांत मराठ्याशी युद्ध सुरू झाल्यामुळे **गॉडर्ड** यास मुंबईहून जलदीचे बोलावणे आले व तो सुरतेकडे निघून गेला. त्याचेबरोबर **बेनीराम पंडित** होता तो नागपुरास परत आला व तेथून कलकत्त्यास भोसल्याचा वकील म्हणून पूर्वीप्रमाणें जाऊन राहिला. **बेनीराम पंडित** व **दिवाकरपंत** या दोघामधील फरक लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. **बेनीराम पंडित** हा हेस्टिंग्जचे मनातील हेतु साध्य करण्यास मनापासून मदत करीत होता तर **दिवाकरपंतानें** ते सर्व डाव हाणून पाडले. नाहीतर पहिल्या मराठा युद्धांतच मराठ्यांचा पाडाव झाला असता व मराठी राज्याचा बोज जो पुढे पंचवीस वर्षे तरी कायम होता तो याच वेळी उडाला असता.

वॉदरस्टनचें नागपुराहून प्रयाण—ही परिस्थिति ओळखून **वादरस्टन** यानें त्याप्रमाणें कलकत्त्यास निराशेचा रिपोर्ट केला व आपण ता.

---

१ वॉदरस्टन हा पुढे पुण्यास इंग्रजाचा वकील म्हणून नाना फडणीसाकडे गेला होता. त्यास मराठी कागदांत उदिष्टीन असे म्हटले आहे.

१७-१-१७७९ रोजी नागपुराहून निघून हुशंगाबादेस जाऊन गॉडर्ड यास मिळाला व तेथून निघून तो मुंबईस गेला. मुंबईकरानी याच **वॉट्स्टनास** पुढील युद्धांत नाना फडणीसाशी बोलण्याकरितां पुण्यास पाठविले होतें परंतु हेस्टिंग्जने महादजी शिंद्याकडे **अँडरसन** यास पाठवून त्याजकडे तहाचें बोलणे लावण्याचे काम दिल्यामुळे **वॉट्स्टन** परत मुंबईस गेला व **अँडरसनामार्फत** महादजी शिंद्याशी **सालबाईचा तह** झाला.

गॉडर्ड याचें मुंबईस आगमन—**गॉडर्ड** हा मुंबईस इतक्या आणीबाणीच्या वेळी पोहचला की, मुंबईच्या गव्हर्नरास त्याबद्दल मोठा आनंद झाला व त्यानें त्यास आपल्या कौन्सिलात जागा दिली. **गॉडर्ड** हा फार कर्तबगार मनुष्य असून पुढील युद्धात तो फार उपयोगी पडला.

गॉडर्ड हा मुंबईस जात असता इंग्रजाची प्रत्यक्ष मराठ्यांशी लढाई सुरू झालेली नव्हती; परंतु यापूर्वी नुकतीच इंग्रज मराठ्याची लढाई झालेली होती व तट्याचे मूळ जो **राघोबादादा** तो इंग्रजाजवळच होता. म्हणून मराठे व इंग्रज याचे पुढेमागें युद्ध सुरू होणारच होते. मुंबईकर इंग्रज पुणेदरबाराशी वाकडेच वागत असत व त्याबद्दल पुणेदरबाराने गव्ह. ज. याजकडे त्याजविरुद्ध तक्रारीहि केल्या होत्या. मराठे सरदारांनी **गॉडर्डचें** सैन्य आपल्या मुलखातून जाऊ देणे दूरदर्शीपणाचे नव्हते. **मोरोबादादा** जाणूनबुजून इंग्रजाचा व **राघोबाचा** पक्षपाती होता. परंतु त्याची सत्ता क्षणिकच राहिली व नानाचा पक्ष पुन्हा अधिकारारूढ झाला. नानास एकट्यासच हे संकट दिसले. त्याने **दिवाकरपंतास** व **मुधोजीस** या अदूरदृष्टीबद्दल व इंग्रजास मदत दिल्याबद्दल दोष दिला व इंग्रजांचे संकट सर्वच मराठ्याना व इतर राजेरजवाड्याना कसे सारखेंच आहे ते दाखविले. नाना एका पत्रांत म्हणतो " इंग्रजाची व चक्राची चाल एक. ज्या राज्यात टोपीकरांची पैरव झाली तेथील गति काय हे काही लोपले नाहीं. " परंतु हें गूढ भोसल्यास व इतरास त्यावेळी पूर्ण उमगले नाही.[१]

---

१ भोसल्यांनी वरप्रमाणे गॉडर्डच्या सैन्यास मदत केली एवढेच नाही तर फरेंच व इंग्रज यांची लढाई सुरू झाल्यावर चंद्रनगरचा फरेंच अमलदार शेवलियर हा पळून ओरीसांत गेला त्यास व इतर फरेंचास पकडून कल-

नानानें दिवाकरपंताची कानउघाडणी केल्यावर **मुधोजीस** पुणे दरबारची भीति वाटली व त्याने **दिवाकरपंतास** पुण्यास पाठविले. तेथे नानाने त्यास सर्व गोष्टी समजावून पुढील राष्ट्रसंघाच्या जुटीत भोसल्यांनी बंगाल्यावर स्वारी करावी असें वचन **दिवाकरपंतां**कडून घेतले व त्याप्रमाणें वागल्यास **गढामंडला** प्रांताच्या सनदा भोसल्यांस देण्याचे वचन दिले परंतु हें वचन पाळण्यातहि भोसल्यांनी किती कृत्रिमपणा केला हे पुढे दिसून येईल.

महादजी शिंद्याने जरी प्रथम लेस्ली याच्या सैन्यास अडविले नाही तरी बुंदेलखंडात लेस्लीचे सैन्य येऊन त्याने काल्पी शहर घेऊन तेथे तळ दिल्यानंतर महादजीस आपली चूक समजून आली कदाचित् त्यास पुणेदरबाराकडूनहि सूचना गेली असावी. महादजीने ग. ज. स पत्रे लिहिली की लेस्लीने बुंदेलखंडात बराच घुमाकूळ चालविला आहे तरी इंग्रजी सैन्य तुम्ही परत बोलावून घ्यावे. नाहीतर तुमची आमची गोडी राहणार नाही. त्याचप्रमाणे त्याने आपला वकील **सदाशंकर** व राजा **गोविंदराम** यांजकडूनहि गव्हर्नर जनरलास आपले म्हणणें कळविले परंतु ग ज. ने तिकडे कांहीच लक्ष दिले नाही व महादजीनेहि इंग्रजी लष्करास अडविण्याचा प्रयत्न केला नाही.

कत्त्यास पाठविण्याबद्दल ग. ज. याने ओरीसाचा सुभेदार राजारामपंत यास लिहिलें व मुधोजीनेंहि तसाच हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे राजारामपंताने त्यांना पकडून कलकत्त्यास पाठवून दिले. अंडरसन व क्यँबेल यासहि ओरीसातून जाऊ देण्याबद्दल ग. ज ने मुधोजीस परवाने मागितले होते. ते नागपुरास सडेच जाणार होते परंतु मुधोजीचा गैरसमज झाला की ते सैन्यासह ओरीसांतून काल्पीकडे लेस्ली यास मिळण्यास जात आहेत. मुधोजीच्या इंग्रजांविषयीच्या अकृत्रिम स्नेहाप्रमाणें मुधोजीने या दोघा सरदारांसहि ओरीसांतून सैन्यासह जाण्याचे परवाने दिले. परंतु ग. ज. याने ते सडेच नागपुरसंबळपुर मार्गाने येणार आहेत असे लिहून गैरसमजुतीने कां होईना मुधोजीनें सैन्यासह त्यांना आपल्या मुलखातून रस्ता देण्याचें कबूल केल्याबद्दल त्याचे फार आभार मानले.

हेस्टिंग्ज याने मुधोजीस आपल्या प्रांतातून गॉडर्ड याचें इंग्रजी लष्कर जाऊं देण्याबद्दल कळविलें एवढेंच नव्हे तर भोंसल्याचें लष्करहि गॉडर्डच्या लष्कराबरोबर मुबईपर्यंत द्या असेंहि त्यास लिहिले होते. परंतु मुधोजीनें तेवढें मात्र केलें नाहीं. यानतर लवकरच इंग्रजांची मराठ्याशी उघड लढाई सुरू झाल्यानंतर मात्र बंगाल्यांतून मद्रासेकडे क. पीयर्स याचे सैन्याबरोबर चिमणाबापूने आपलें सैन्य उघडपणे दिलें. मराठी सैन्याचा आपणास कांही प्रत्यक्ष उपयोग होईल अशी दोन्हीहि प्रसगी हेस्टिंग्जची कल्पना नव्हती, परतु भोसल्यांचे सैन्य इग्रजी सैन्यावरोबर असल्याने भोसल्यांची इंग्रजांशी उघडपणें दोस्ती आहे हे दाखवून दुसऱ्या पक्षाची हिम्मत खचविण्याचा हेस्टिंग्जचा हा डाव होता

भाग ९ वा

दुसरा रघूजी (पुढें चालू)

पहिलें मराठा--इंग्रज युद्ध

(नागपुरास आलेले इंग्रज वकील व त्यांनीं केलेलें राज्याचें वर्णन)

(१७६१-१८०३)

नाना फडणीसाचें इंग्रजांविरुद्ध जंगी कारस्थान

व

भोंसल्यांचा इंग्रजांशीं गुप्त तह

इग्रजांचें वाढतें बळ व मराठ्याच्या राजकारणात त्यांची ढवळाढवळ पाहून नाना फडणिसास इग्रजाचे संकट कळून चुकले. **राघोबादादास** हाताशी धरून मुबईकर इग्रजानी साष्टी वगैरे प्रात मिळविला व पुणे दरबाराशी युद्ध सुरू केलें. पुरदरच्या तहाच्या शर्तीप्रमाणें राघोबादादाने पेन्शन घेऊन स्वस्थ बसावे असे ठरले होते; परंतु, राघोबा पळून पुन्हा सुरतेस गेला व मुबईकर इंग्रजानी त्यास घेऊन पुण्यावर चाल केली. परंतु मराठ्यांनी इग्रजाच्या सैन्याचा पराभव करून **वडगांव** येथें ता. १७-१-१७७९ रोजी तह केला. त्यांत मराठ्याची वरचढ होऊन इग्रजास पूर्णपणे पडते घेऊन वाटेल त्या शर्ती कबूल करून राघोबाचा पक्ष सोडून द्यावा लागला. त्यामुळे इंग्रजाची इभ्रत कमी होऊन मुबईकर इग्रजास ह्या अपजयाची फारच खंती वाटली. मुबईकरानी कलकत्तेकर इग्रजांची मदत मागितली. त्याप्रमाणे त्यांनी **क. लेस्ली** यास पूर्वी सागितल्याप्रमाणे मुबईकडे रवाना केले व मुधोजी भोसल्यास त्यास मदत करण्यास लिहिले. त्याप्रमाणे भोंसल्याने आपली माणसे नर्मदेच्या काठी पाठविली. परतु, सुदैवाने **लेस्लीच्या** सुस्तीमुळे तो बुदेलखंडातच बसून राहिल्यामुळे ती मदत मुबईकराना लवकर न मिळून मराठ्यांचा बोज कायम राहिला.

वडगावचा तह इग्रजांना फारच नामुष्कीचा वाटल्यामुळे मुबईच्या गव्हर्नरानें तो नाकबूल केला व त्या अधिकाऱ्याना तह करण्याचा अधिकारच

नव्हता म्हणून तक्रार सुरू केली व जान्युआरी १७८० मध्ये त्याने मराठ्यांशी पुनः लढाई सुरू केली.

वरील तहाने इंग्रजानी राघोबादादास पुणे दरबारच्या ताब्यात द्यावें व साष्टी सोडावी असें ठरले असतां त्यापैकी इंग्रजांनी एकहि केले नाही. हेस्टिंग्ज याने आपण मुधोजीशी तह करतों तोपर्यंत तुम्ही पुणे दरबारशी भांडण सुरू करूं नका म्हणून मुंबईकरास आगाऊच सूचना केली होती. परंतु मुंबईकर इंग्रजानी ते न ऐकता भांडण सुरू केले. राघोबादादा सुरतेस येऊन बसल्यामुळे त्यानाहि ते लांबविणे शक्य नव्हते.

इकडे **हैदरअल्लीचें** व इंग्रजाचे कर्नाटकांत युद्ध सुरू झाले व हैदरानें इंग्रजाचा पराभव करून सर हेक्टर **मनरो** यास मद्रासपर्यंत पिटाळून लावले. मुंबईकर इंग्रजानी **वडगांवचा** तह अमान्य केल्यामुळे नाना फडणीसानें एक जंगी कारस्थान रचलें व ते नानाच्या तजविजीप्रमाणे पूर्णपणे शेवटास गेले असते तर इंग्रजांची हिंदुस्थानांतील सत्ता पूर्णपणे मोडली असती. परंतु नानाइतका दूरदर्शी मुत्सद्दी सर्व मराठेशाहीत कोणीच राहिला नव्हता. यामुळे इंग्रजाची जरी पिछेहाट झाली तरी ती तात्पुरतीच होती व एवढ्या मोठ्या कारस्थानाच्या मानानें फलनिष्पत्ति कांही झाली नाही.

हिंदुस्थानातील प्रमुख संस्थानिक एक होऊन चोहोकडून इंग्रजांवर एकदम लढाई केल्याशिवाय इंग्रजाचा मोड होणार नाही हें नानाने ओळखलें. मुम्बई, मद्रास व बंगाल या तिन्ही ठिकाणी इंग्रजाचे सैन्य होते व एकाच ठिकाणी लढाई सुरू केल्यास इतर दोन्ही ठाण्याची इंग्रजी सैन्यें तेथे मदतीस येऊन त्याचा बचाव करतील म्हणून नानानें असें कारस्थान रचलें की, पेशवे, शिंदे, भोसले, हैदर व निजाम यानी एकजूट करून आपआपले बाजूस इंग्रजाचा मोड करावा. या बेताकरितां व त्याचे पुढील बजावणीकरितां नानानें आपले बुद्धि-सर्वस्व खर्च केले. परंतु नागपुरकर भोंसले व निजाम यांच्या विश्वासघातकीपणामुळे व कांही अंशी महादजी शिंद्याच्या स्वार्थीपणामुळें या राष्ट्रसंघाचा नांवाचाच जय झाला व इंग्रजांचा पूर्ण मोड झाला नाही.

मुधोजी यानें इंग्रजांशी उघड तह करण्याचें टाळलें तरी एकमेकांचे वकील एकमेकांकडे जात असत व दोस्तीचा पत्रव्यवहार चालूच असे. भोंस-

त्यानें **लेस्ली** व **गॉडर्ड** यांस जें साहाय्य केलें त्यामुळें इंग्रजांना बरेंच उत्तेजन मिळाले व फेब्रुवारी १७६९ मध्ये हेस्टिंग्जने 'अद्याप तुम्ही ठरल्याप्रमाणे तह करीत नाही याबद्दल खेद वाटतो' अशा अर्थाचें पत्र पाठवून तह करण्याविषयी भोसल्यास आग्रह केला; परंतु अशा कोरड्या शर्तीवर भोसले तह करण्यास कबूल होईनात. भोंसल्याच्या मनांत ओरिसा प्रांत न सोडता बंगालची चौथाईची रक्कम हस्तगत करावयाची होती. त्याशिवाय ते तह करण्यास तयार नाहीत हे **गॉडर्ड** याच्या पत्रावरून हेस्टिंग्ज यास कळून चुकले. परंतु ओरिसा मिळाल्याशिवाय बंगालची चौथाई द्यावयाची नाही हें इंग्रजांचे धोरणहि ठरलेलेच होते. त्यामुळे तहाची गोष्ट तशीच राहिली.

माहे सप्टेंबर १७७९ मध्ये **क. गॉडर्ड** याचे पत्र ग. ज. यास गेले. त्यात त्याला सुगावा लागला की, नाना फडणीसाने शिंदे, भोसले, हैदर व निजाम याची एकजूट करून सर्व बाजूनी इंग्रजांवर हल्ला करून त्यास घालवून लावण्याचा कट केला आहे. पेशवे व शिंदे यानी मुंबई, सुरत वगैरे ठिकाणच्या पश्चिमेकडील ठाण्यांवर हल्ला करावा, **हैदरानें मद्रासचे** ठाण्यावर हल्ला करावा, निजामाने शिकाकोल, राजमहेंद्री वगैरे उत्तर सरकारांतील इंग्रजांची ठाणी उठवावी व **भोसल्यांनीं** बंगाल्यावर हल्ला करावा असा सर्वांचा विचार ठरून हैदर, पेशवे व शिंदे यानी आपले सैन्य हलविलें. नानाने भोसल्यांसहि बंगाल्यावर सैन्य पाठविण्याचा तगादा लावला. **मुधोजीनें** आपला पुत्र **चिमणाबापू** ऊर्फ खंडोजी यास दसऱ्याच्या मुहूर्ताने (ता. ११-८-१७७९) नागपुराहून चाळीस हजार स्वारांसह रवाना केले. भोसल्यांचा पेशव्याशी **गढामंडला** प्रांताचे सनदाबद्दल बरेच दिवस लढा चालू होता व भोसल्याच्या मनांत ते एक शल्यच होते; ते निघावे म्हणून नानाने मुद्दाम या प्रांताच्या सनदा भोसल्यांस देऊं केल्या. हेतु हा की, भोसल्यानें मनापासून या जुटीस मदत करून बंगाल्यावर हल्ला करून इंग्रजांस बेजार करावे. तसेच भोसल्यांचा दिवाण दिवाकरपंत याचेकडूनहि नानानें वरील गोष्टी समक्ष कबूल करून घेतल्या.

चिमणाबापूनें प्रथम **बिहार** प्रांतात शिरावे व तिकडून बंगाल्यांत जावें असा क्रम सर्व दोस्तांच्या विचाराने ठरलेला होता व तोच रस्ता चांगला सोईचाहि होता. या कामास दोन महिने लागावयाचे; परंतु, चिमणाजीनें

मुद्दाम रस्ता बदलून तो प्रथम **कटक**प्रांताकडे गेला. रस्त्यानेहि मुद्दाम तळ देऊन व मुक्काम लांबवून १७८० चे मे महिन्यात म्हणजे आठ नऊ महिन्यांनी तो कटक प्रांतात आला व एकदम बंगाल्यात न शिरता पावसाळा जवळ येण्याची वाट पहात बसला पावसाळ्याचे निमित्त करून कटक प्रांतातच सर्व पावसाळा घालवावा असा त्याचा उद्देश स्पष्ट दिसत होता, एकंदरीत पहिलेपासूनच भोसल्याने विश्वासघातास सुरवात केली. हेस्टिंग्जने लिहिलेल्या पत्रावरून ही योजना मुधोजीने चिमणाबापूस नागपुराहून निघतांनाच सांगितली होती असे सिद्ध होते.

हिंदुस्थानातील सर्व प्रमुखसंस्थानिकांचे बळ आपल्या विरुद्ध एकवटलेले पाहून सर्व इंग्रज घाबरले. तशात फरेंचाचीहि या जुटीस मदत होईल ही भीति होती. या वेळी **हेस्टिंग्ज**सारखा धीराचा मनुष्य असल्यामुळे व या एकजुटीतील भोसले व निजाम हे फितुर झाल्यामुळेच इंग्रजांचा बचाव झाला.

प्रथम **हेस्टिंग्ज** याने मुधोजी भोसल्याच्या मार्फत पुणे दरबारी तह करण्याचा घाट घातला व तहाच्या शर्तीचा एक नमुना देऊन एक वकील नागपुरास पाठविला. ता. ९–१–८१ रोजी त्याचे उत्तर आले, त्यात पुणे-दरबारशी तह होणे बरेच दुरापास्त आहे असे त्यास लिहून आले व त्यातच **मुधोजीनें** आपल्या जुन्या मागण्या जास्त जोराने पुढे मांडल्या, त्यामुळे तह होण्याचा संभव राहिला नाही.

भोसल्याचे इंग्रजांशी आतून सूत चालू आहे ही गोष्ट गुप्त राहिली नाही. हुशंगाबाद येथे भोसल्यांनी गॉडर्ड यास उघड मदत केल्यामुळे पुणे-दरबारास या कृत्याबद्दल भोसल्याचा राग आलाच होता. तो काढून टाकण्याकरिता मुधोजीने आपला दिवाण **दिवाकरपंत** यास पुण्यास पाठविले. त्याचप्रमाणे हेस्टिंग्ज यासहि कळविले की, पुण्यास आम्ही फरेंचाचा जम बसू देणार नाही व पुणें दरबारशी तुमचा तह करून देऊ व याच कामाकरिता आम्ही दिवाकरपंतास पुण्यास पाठविले आहे. इकडे सखारामबापू व नाना यांनीहि हेस्टिंग्ज यास कळविले की, आम्ही फरेंचांशी संबंध ठेवतो व त्यांशीच तह करणार आहो ही जी बातमी

तुम्हास समजली ती खरी नाही. सेट ल्यूबिन यास आम्ही परत पाठवून दिले आहे व त्याच्याशी कोणताहि कररमदार केला नाही. उलट मुंबईकर इंग्रजांनी मात्र पुरंदरच्या तहाप्रमाणे काहीच वागणूक न करितां त्या तहाच्या शर्तीविरुद्ध पुन्हा राघोबाचा पक्ष धरला व पुण्यावर चाल केली हेस्टिंग्जनेहि पुणे-दरबारास कळविले की, मुंबईकरांनी लढाई करून वडगावचा तह केला ही दोन्ही कृत्ये त्याच्या अधिकाराच्या बाहेरची होती. म्हणून वडगावचा तह नामंजूर करून पुन्हा पुरंदराच्या तहास अनुसरून नवीन तह करण्यास आम्ही ज. **गॉडर्ड** यास सर्वाधिकार दिले आहेत. त्याच्याशी तुम्हीं बोलणे चालणे करून दोस्तीचा तह ठरवा. नाना फडणीस व ज. **गॉडर्ड** याजमध्ये पत्रव्यवहार होऊन पुण्याजवळ दोघांच्या भेटी होण्याचे ठरले. या कामात दिवाकरपंताने दोन्ही पक्षात मध्यस्थी करून तह घडवून आणण्याची फार खटपट केली. दोन्ही पक्षाच्या मनातील गैरसमजुती काढून टाकून त्याचा दोस्तीचा तह घडवून आणणे हे भोसल्याच्या हिताच्या दृष्टीने दिवाकरपंतास जरूरीचे वाटत होते. पेशवे व इंग्रज यांचा सलोखा नसताना भोसल्यांनी इंग्रजाशी तह करणे हेहि त्यांना अनिष्टच होते म्हणून दिवाकरपंताने नाना फडणिसास व **गॉडर्ड** यास वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु वरील भेटी होण्यापूर्वी नानाने गॉडर्ड यास अशी अट घातली की, राघोबादादास आमच्या ताब्यांत द्यावे व साष्टी बेट मराठ्याच्या ताब्यात द्यावे-हे कबूल असेल तर पुढील गोष्टी बोलू. **गाडर्ड** यास वरील गोष्ट कबूल झाली नाही म्हणून प्रत्यक्ष भेटी होऊन तहाच्या वाटाघाटी होण्याचे कारणच उरले नाही हे पाहून दिवाकरपंत हा दसऱ्याकरिता नागपुरास येण्याचे निमित्त करून १७७९ च्या ऑगस्ट महिन्यात नागपुराकडेस निघून आला.

इकडे मुधोजीने **बेनीराम** व **इलीयट**चा पेशकार **रमाकांत** यांस नागपुराहून कलकत्त्यास पाठविले. त्याचेबरोबर हेस्टिंग्ज यास पत्रे दिली. परंतु हेस्टिंग्जच्या इच्छेप्रमाणे इंग्रजाशी तह करण्याची पूर्ण तयारी न दाखविता तुम्ही पुणे दरबारशी तह करा त्यात मी तुम्हास सर्वप्रकारे मदत करितो व तुम्हा दोघामध्यें जामीनहि राहतो असाच आग्रह जास्त दाखविला. पुणें दरबारशी भांडण असता आपल्याशी उघड तह करण्यास मुधोजी

तयार होणार नाही हें हेस्टिंग्जनें पक्कें ओळखले व पूर्वी हुशंगाबादेस ज. गॉडर्ड यास केलेल्या मदतीबद्दल त्याने कोरडे आभार मानून तह नाही तर नाही, परतु पुढेहि तशीच मित्रत्वाची वर्तणूक ठेवा असे लिहून तहाची गोष्ट तितकीच ठेविली. इकडे गॉडर्ड व नाना फडणीस याजमध्ये तहाच्या शर्ती न ठरल्यामुळे इग्रज व मराठे याजमध्ये उघड युद्ध सुरू झाले.

दिवाकरपंत पुण्याहून निघण्यापूर्वींच नानानें निजाम व हैदर यांशी एकमत करून चोहोंकडून सर्वांनी इग्रजांवर हल्ले करण्याचें ठरविले होते. त्याचप्रमाणें भोसल्यांनीही बंगाल्यावर स्वारी करावी असें नानाने दिवाकर-पंतांकडूनहि कबूल करून घेतलें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे.

निजाम, हैदर, शिदे व होळकर या सर्वांनी इंग्रजाशी युद्ध सुरु केले असतां व पेशव्याने भोंसल्यासहि तसा हुकूम केला असतां काहीच न करणे हें मुधोजीस कठीण वाटले. उलट इंग्रजाशी लढाई करणे हेहि मुधोजीच्या मनास येईना. मधोजीचा वकील **बेनीराम** हा कलकत्त्यास हेस्टिंग्जजवळ असून त्याचा भाऊ **रामभद्र** हा गॉडर्डच्या सैन्याबरोबर होता. ते दोघेही इंग्रजांच्या तर्फेने खटपट करीत होते. इग्रजाशी वैर केल्याने बंगाल व ओरिसा इकडील आपले राज्यकारण बिघडेल व इग्रज आपले कायमचे वैरी होतील ही भीति मुधोजीस वाटत होती व इग्रजांवर स्वारी कर-ण्याची लष्करी धमकहि त्याजमध्यें नव्हती. तसेच दूरदृष्टीने विचार कर ण्याची सवय नसल्यामुळे मराठी साम्राज्याच्या कल्याणाच्या दृष्टीने आपण केवढे पातक करीत आहो याची शुद्ध मुधोजीस राहिली नाही. त्याने नुसतें दाखविण्यापुरते सैन्य तयार करून बगालकडे पाठविलें व त्यावर आपला मुलगा **चिमणाबापू** यास मुख्य अधिकारी नेमून **भवानी काळू** यास सेनापति नेमिले. या दोघानाहि त्याने आपले मनांतील गुप्त हेतु सागून ठेविला तो असा की, ही स्वारी पेशवे वगैरे सरदारांस दाख-विण्यापुरतीच असून आपणास खरोखर इंग्रजांशी युद्ध करावयाचें नाही. रस्त्यानें मुद्दाम वेळ घालवून पावसाळ्यांत ओरिसा प्रांतांत तळ देऊन बंगालवर स्वारी करण्याचें अजिबात टाळण्याचीहि सूचना त्याने वरील दोघांस केली होती. तसेंच इंग्रजाविरुद्ध नानाने बनविलेल्या कटाची सर्व

माहिती मुधोजीनें हेस्टिंग्ज यास देऊन हेस्टिंग्जजवळ दोस्तीची याचनाही तो करीतच होता. त्याने हेस्टिंग्ज यास कळविले की, मी या कटात सामील झालों नसतो तर माझी अवस्था कठीण झाली असती. (पत्र नं. १९५७ पर्शियन कॅ. भा. ५)

या बाबतीत दिवाकरपंताने **बेनीराम**पंतास कलकत्त्यास वरील पत्राबरोबरच ता. २५–६–१७८० रोजी पाठविलेल्या सविस्तर पत्रांत तो म्हणतो " पुण्याहून हुकूम आल्यावरून मुधोजीनें इंग्रजांविरुद्ध लढाई करण्याचे नाइलाजाने कबूल केले आहे व तसे सोंग दाखविण्याकरितां व निव्वळ जगास दाखविण्यापुरते सैन्य उभें करून चिमणाजीबरोबर कटक प्रांताकडे तीस हजार स्वारांचें लष्कर पाठविले आहे (आक्टोबर १७७०). परंतु आपला हेतु इग्रजांस दुखविण्याचा नसून त्याची याबद्दल खात्री पटावी म्हणून राजाने चिमणाजीस गुप्तपणें सागून ठेविले होते की, तुम्ही जलद न जातां रस्त्याने हळूहळू मुक्काम करीत करीत जावे व या सांगीप्रमाणें चिमणाजीनें रस्त्यातच सात महिने लाविले. आणखीहि वेळ घालविण्याकरिता राजाने चिमणाजीस सागितले आहे की, पावसाळा सपेपर्यंत तुम्ही कटक प्रांतातच तळ देऊन रहा. इग्रजांशी दोस्ती ठेवावयाची नसती तर आमच्या लष्कराने आजिमाबादेच्या[१] रस्त्याने एकदम बगाल्यावर स्वारी करून सर्व प्रांत उध्वस्त केला असता." (पत्र न. १९५६)

हुशंगाबाद येथे गॉडर्डच्या सैन्याची भोसल्यांनी जी सरबराई केली तिची भरपाई करण्याकरिता हेस्टिंग्जने चिमणाजीचे सैन्यास कटक प्रातांत दाणावैरण वगैरेची भरपूर मदत दिली. त्याप्रमाणे हेस्टिंग्जनें बगाल्यातून क. **बेली** नांवाच्या सरदारास सैन्यासह कटक प्रातांतून मद्रासेकडे हैदरावर रवाना केले. त्यास चिमणाजीनेहि सर्व प्रकारची मदत देऊन पुढे रवाना केले. हे सर्व खेळ पाहण्यास पेशव्याचा वकील नारोपंत म्हणून भोसल्यांच्या लष्कराबरोबर होता परंतु त्यास सर्व प्रकार न कळावे म्हणून योग्य खबरदारी घेण्यात येत असे.[२] चिमणाजीने आपले मुख्य काम सोडून जगन्नाथाचे

---

१ पाटणा

२ पुण्याचा कलकत्त्याचा वकील लाला सेवकराम हा भोसल्यांच्या व बेनीरामाच्या वर्तणुकीविषयी व त्यांच्या गुप्त खलबताविषयी नानास वेळोवेळीं कळवीत होता.

यात्रेतहि एक महिना घालविला. **भवानी काळू** हा **बेनीराम** यास लिहितो, "ग. ज. च्या इच्छेप्रमाणे क. **बेली** यास आम्ही आमचे प्रांतांतून सुरक्षितपणे मद्रासकडे पोचवून देऊं. राजानें (मुधोजीने) सांगितल्याप्रमाणे आम्ही संबळपुरास एक महिनाभर मुक्काम केला व मग हळू हळू फार दिवसांनी कटक येथे आलो. पेशव्यांचा वकील **नारोपंत** हा आमच्या लष्कराबरोबरच आहे, आम्ही मुद्दाम हळूहळू जातो व आंतून इंग्रजांस अनुकूल आहो असा आमच्यावर आरोप तो रस्त्याने करीतच होता. परतु आम्ही त्यास वारंवार निरनिराळ्या सबबी सांगून त्याचा राग शांत करीत होतो. आतां क. **बेली** इकडे आल्यावर पेशव्याच्या वकिलाचा संशय दृढ होईल आणि ही गोष्ट आपल्या दोघांच्याहि हितास विघातक अशी होईल. हे टाळण्याकरिता ग. ज. यास सागावे की, क. **बेली** याने आमच्या सैन्यापासून वीस कोस अंतर सोडून पलीकडून निघून जावे. क. **बेली** यास हे पटत नसल्यास व आम्ही स्वतः त्यास पलीकडे पोचवून द्यावे असेच त्याचें म्हणणे असल्यास आम्हास तसें कळवावें म्हणजे मी बलसोर येथें माझी माणसे पाठवून देतो. बेलीने तेथे यावे म्हणजे आमची माणसे त्यास येथें घेऊन येतील व नंतर आम्ही त्यास पलीकडे पोचवून देऊ.[१] (पत्र न. १९५९)

रस्त्यानें सातआठ महिने फुकट वेळ घालविल्यामुळें व कटक प्रातांतही एवढ्या मोठ्या सैन्याचा व्यर्थ तळ पडल्यामुळे मराठ्याच्या सैन्याबरोबरचा खजिना संपून गेला. ओरिसा प्रांत आधीच गरीब, त्यामुळे तेथील उत्पन्नांतून एवढ्या मोठ्या सैन्याचा खर्च चालविणे शक्य नव्हते. म्हणून चिमणाबापू व भवानी काळू यास मोठीच अडचण येऊन पडली. राजाचा तसा हुकूम नसल्यामुळें त्यांना बंगाल प्रांतावर स्वारी अगर लुटालूट करितां येईना. इकडे सैन्याच्या खर्चाची रोज अडचण पडू लागली. शेवटी तुमच्या-

१ भवानी काळू हा मनापासून या गोष्टीचे विरुद्ध होता. परंतु, मुधोजीच्या स्पष्ट हुकुमापुढे त्याचे कांही चालत नव्हतें. पेशव्याचा वकील नारोपंत ओरिसांतून नानास लिहितां, "हल्ली इंद्रसेन बडे साहेबांकडून बोलणें करावयास आला आहे. तो बारा लक्ष देतो. पूर्वी तीस लक्ष दिले. त्यास भवानीपंत म्हणतो, माझा प्राण गेल्यावर पाहिजे तें करा. परंतु मी ही गोष्ट घडू देणार नाहीं." ऐ. टि. सरदेसाई उत्तर २ पा. ३२४

मुळे आम्ही या अडचणीत सांपडलों म्हणून आतां आम्हांस पैशाची मदत करा. अशी दीन याचना चिमणाजी व भवानीपंत यानी गव्हर्नराकडे सुरू केली. तो प्रकार पुढे दिसेल.

भोंसल्यांप्रमाणेंच निजामानेही इंग्रजांकडून आपल्या स्वतःच्या तक्रारी दूर करून घेऊन त्यांच्याशी लढाई करण्याचे सोडून दिलें. यामुळें बंगालचें सर्व सैन्य मोकळें होऊन मद्रासेकडे व उ. हिंदुस्थानांत उपयोगी पडले. तरी हैदर, पेशवे व शिंदे यानी मनापासून लढाई सुरू केल्यामुळें हेस्टिंग्ज यास मोठी चिंता पडली म्हणून त्याने शेवटी मुधोजीस पुणे दरबारशीं मध्यस्थी करून तह घडवून आणण्याबद्दल लिहिले.

मुधोजीनेहि हा तह दोन्हीकडून पाळला जाईल याबद्दल आपण जामीन राहण्याचें कबूल केलें. या तहाच्या प्राथमिक शर्ती ठरविण्याकरिता दिवाकरपताने कलकत्त्यास यावे असे हेस्टिंग्जने त्यास लिहिले. परंतु दिवाकरपंतानें लिहिले की, कलकत्त्यास येऊन ह्या शर्ती न ठरल्या तर व्यर्थ श्रम होऊन आमची इभ्रत कमी होईल. तरी पेशवे व इंग्रज याजमध्यें होणाऱ्या तहाच्या कच्च्या शर्ती जर तुम्हास पसंत पडल्या तर मी कलकत्त्यास येऊन तुम्हास भेटेन. दिवाकरपंताने कळविलेल्या शर्ती खालीलप्रमाणें होत्या.

(१) पुरंदरचा तह दोन्ही पक्षानी पुन्हा मान्य करावा. ज. गॉडर्ड याने चालू युद्धात अमदाबाद, बडोदे व गुजराथ या बाजूस व मुम्बईकर इंग्रजांनी कोकणात पेशव्याचा जो प्रांत जिंकून घेतला आहे तो इंग्रजानी पेशव्यांस परत द्यावा.

(२) राघोबादादासंबंधाने पूर्वी पुरंदरच्या तहात ठरलेली शर्त पाळली जावी म्हणजे राघोबादादाने तीन लाख रुपये पेन्शन घेऊन कोपरगांवास राहावे.

(३) कोणत्याहि पक्षानें दुसऱ्यापासून नुकसानभरपाई मागू नये.

(४) ज. गॉडर्ड व मुंबईचा गव्हर्नर यांस युद्ध बंद करण्याबद्दल एकदम हुकूम व्हावा.

(५) ह्या शर्ती कबूल असल्यास इंग्रजांतर्फेच्या कोणा वकिलाबरोबर दिवाकरपंताने पुण्यास जावें म्हणजे या तहावर पेशव्याच्या कारभाऱ्यांच्या सह्या इंग्रज वकिलासमक्ष घेतल्या जातील.

(६) इंग्रजांनी साष्टी बेट पेशव्यांस द्यावे. (पत्र नं १९९५).

दिवाकरपंताने या तडजोडीस दोन्ही पक्ष कबूल आहेत की नाहीत हे पहाण्याकरितां सदाशिवराव नांवाच्या गृहस्थास पुण्यास पाठविले व विजयराम नांवाच्या दुसऱ्या गृहस्थास कलकत्त्यास पाठविले.

भोसल्यांमार्फत हे तडजोडीचे प्रयत्न चालू असतां महादजी शिंद्या-मार्फतहि समेटाचे प्रयत्न चालू होते व महादजी शिंदा हा पेशवाईतील प्रबळ सरदार असून चालू युद्धात त्याने मनापासून युद्ध केल्यामुळे त्याच्या शब्दास भोसल्याच्या शब्दापेक्षा जास्त किंमत आली होती म्हणून या तडजोडीचे यश भोंसल्यास न मिळता शेवटी महादजी शिंद्यास मिळाले. तो प्रकार पुढे दिसून येईल.

इकडे **हेस्टिंग्ज** यास मद्रासेकडे सैन्य पाठविण्याची जरूरी होती व सैन्य जाण्याचा खुष्कीचा रस्ता **कटक** प्रांतातून असल्यामुळे भोसल्यांशी सलोखा करणे अगर त्याची पर्वा न करता लष्कराच्या जोरावर सैन्य पाठ-विणे या दोन्ही गोष्टी अडचणीच्याच होत्या. भोसल्यांशी लढाई करावी तर बंगालचे सैन्य इकडेच गुतून रहाणार व मद्रासेस मदत पोहोचणार नाही व तिकडची बाजू कमजोर पडेल. नागपुराहून तहाचे जुळेल असे दिसेना. शेवटी या दोन्ही अडचणीतून हेस्टिंग्जने पुढील मार्ग काढला व तो सफल झाला.क० **पीयर्स** याचे हाताखाली सैन्य निघण्यास तयार झाले होतें तें त्याने एकदम कटक प्रांतातून मद्रासेकडे रवाना केले व मराठे लष्कराने अडविले तरी त्याने आपल्या जोरावर पुढे जावे असा क० पीयर्स यास हेस्टिंग्जने हुकूम दिला. त्याप्रमाणे तो **बलसोर** मार्गाने रवानाहि झाला (१४-१-१७८१).

इकडे **हेस्टिंग्जनें अँडरसन** यास ओरिसात **चिमणाजी**कडे पाठविले. **चिमणाजीनें** क० **पीयर्स** यास न अडवितां जाऊं द्यावें याबद्दल काही तरी वाटाघाट सुरू करावी व बोलणें लांबवावे व त्या अवधीत क० पीयर्स निघून जाईल व चिमणाजीशी लढाई करावी न लागतां आपलें काम होईल अशी ही युक्ति होती व ती सफल झाली.

अँडरसन यास **हेस्टिंग्ज** यानें ज्या धोरणावर काम करण्याचें सांगि-तलें होतें तें त्याच्या अस्सल पत्रावरून जास्त चांगलें लक्षांत येईल.

" तुम्ही कटक प्रांतांत जाऊन **चिमणाजी** भोंसले यास भेटून तुम्हास

दिलेली वकिलातीची पत्रें दाखवावी व भवानीपत (काळू) आप्पा यास गव्हर्नर जनरल याची पत्रें द्यावी.

"त्यांना तुम्ही कळवावें की, ' ले. क. पीयर्स यास मिद्नापुराहून कर्नाटकास जाण्याकरितां आम्ही पाठविलें आहे. कटक प्रातांतूनच रस्ता असल्यामुळें तो त्या प्रातांतून जाईल हे आम्ही तुम्हांस रितीचें नात्यानें कळविले आहे कारण की दोस्तीत बिघाड होण्यास कांही निमित्त न व्हावे. रस्त्यांत तुमचें काही सैन्य असल्यास ते तुम्ही रस्त्याचे बाजूस काढून घ्यावे. विशेषत: बाजारबुणगें मार्गांत राहू देऊं नये. कारण हेच लोक भाडण करण्यांत पटाईत असतात व कित्येक वेळां असल्या भांडणांचा परिणाम फार भयंकर होतो. आमचा सरदार हा भरंवशाचा व शहाणा माणूस असून त्यास आम्ही ताकीद दिली आहे की गैरसमज उत्पन्न होईल असे कोणतेहि निमित्त होऊं देऊ नये. हे सैन्य आम्ही आधीच जमवून ठेवले होते व पुणें दरबारशी मुधोजीमार्फत तह करण्याचा खर्डाहि आम्ही पाठविला होता. त्याचें उत्तर येईपर्यंत हें सैन्य तसेंच थांबवून ठेवलें होते की, पुणे दरबाराशी तह झाल्यास उघडपणेंच हें सैन्य कर्नाटकांत हैदरावर पाठवितां येईल. परतु नागपुरचे उत्तर आलें तें संदिग्ध आलें. त्यांत अजून पुष्कळ गोष्टी नक्की व्हावयाच्या राहिल्या आहेत त्यास अवधि लागेल. तरी नागपुरच्या उत्तरांत राजानें आमची पूर्वीची दोस्ती कायम ठेवण्याबद्दल आम्हास आश्वासन दिलें आहे. वरील तह पुरा होईपर्यंत आम्हांस थाबणे शक्य नाही. कारण आमचे लढाईचे दिवस निघून जातील व आमचे शत्रु मात्र लढाई करीत आहेत. आम्ही आपल्या दोस्तीच्या नात्यानें आमचे काम केले आहे. तुम्ही मात्र आपले काम न कराल तर त्याचे परिणाम काय होतील त्याची जबाबदारी तुम्हावर आहे. क० पीयर्स यास निक्षून हुकूम दिला आहे की, कांहीहि अडथळा झाला तरी त्यानें पुढें निघून जावे ही गोष्ट तुम्ही चिमणाजीच्या कानावर घालावी. चिमणाजीने यापुढेहि म्हणजे आपणास प्रत्यक्ष मदत देण्याची तयारी दाखविल्यास तुम्हीं त्याचेशी करार करावा की त्यानें आपले दोन हजार स्वार क० पीयर्स याच्या हाताखालीं देऊन त्याचेबरोबर रवाना करावे. त्यांचा योग्य पगार तुम्ही ठरवून घ्यावा. तो त्यांना इंग्रजी अधिकाऱ्याकडून मिळेल."

"वरील गोष्टीबद्दल तुम्ही म्हटले म्हणजे भोंसल्याकडून आणखी मागण्या पुढे येतील. त्यांबद्दल त्यांनी विचारल्यास तुम्ही आमचेकडे लिहून आमचे उत्तर येईल त्याप्रमाणें ठरवावे. त्याबद्दल आतांच नक्की हुकूम देण्याची आम्हांस तूर्त जरूर वाटत नाही. ले. क. पीयर्स यांचेशी तुम्ही पत्रव्यवहार ठेवून काय काय होईल त्याची त्यास ताबडतोब बातमी देत जावी."

अँडरसन हा **बलसोर** येथे येताच त्यास समजले की **चिमणाजी** हा **ढेकानाल** नांवाच्या डोंगरी किल्ल्यावर चाल करून गेला आहे. तिकडील वाटा जंगली लोकाच्या ताब्यात असल्यामुळे **अँडरसन** यास तिकडे जाणे कठीण होते. कारण मध्यतरी १७ कोसाचे दाट अरण्य होते. अँडरसन याने हेस्टिंग्ज यास पत्र लिहून आपल्या अडचणी कळविल्या. त्यात तो म्हणतो:–

"**बलसोर**–ता. २२–१–१७८१ आज सकाळी मी आलों मराठ्याचे लष्कर **ढेकानालच्या** किल्ल्यास वेढा देऊन बसले आहे. हे ठिकाण **कटकच्या** रस्त्याच्या पश्चिमेस बऱ्याच अंतरावर डोंगरांत आहे. कटक प्रांतातून जाणारा रस्ता व हे ठिकाण यामध्ये १७ कोस दाट अरण्य आहे व ते बंडखोर राजांनी इतके व्यापलेले आहे की, मराठी लष्कराकडे सामग्री घेऊन जाणारे कांही स्वार तिकडे गेले त्यांना मधूनच परत यावें लागले. क० पीयर्सचें लष्कर येण्यापूर्वी मला **चिमणाजी** राजाकडे जाऊन तुम्ही सांगितलेली कामगिरी बजावणे शक्य नाही. मी **बेनीराम** पंडिताकडून तेथील फौजदारास पत्र आणिले होते; परंतु फौजदारहि तेथे नाही. त्याच्या नायबास पत्र दिले परंतु कटकच्या सुभेदाराच्या हुकमाशिवाय आपण काय करावे या विचारात तो पडला आहे. सुभेदाराचा हुकूम मिळण्यास चार-पांच दिवस लागतील. परंतु मी लौकरच पुढील व्यवस्था करण्याचा उद्योग करीत आहें."

"परंतु या अडचणीत आनंदाची गोष्ट ही की, ज्या अडचणीमुळे मी येथें अडकलो आहे त्याच अडचणीमुळे मजकडे दिलेल्या कामगिरीचेहि विशेष महत्त्व राहिलेले नाही. मराठ्याचे लष्कर जर तिकडे गुंतले नसते व कटकच्या आमरस्त्याच्या जवळ असतें तर मात्र वरील कामगिरी तडीस लावल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते."

"मला नायब फौजदाराची परवानगी व माझे सरक्षणाकरितां काही माणसे मिळाली तर मी उद्या कटकास जाईन व **चिमणा**जीकडून निरोप येईपर्यंत अगर त्या डोंगराकडे जाण्यास हत्यारबंद माणसे मिळेपर्यंत तेथेच राहीन."

अँडरसन हा जान्युआरी अखेरीस **कटकास** गेला. मागील पत्र पोहोंचल्यामुळें व कटक प्रांतातील रस्त्यावर अगर त्या प्रांतात सुद्धा मराठ्याचे कांहीच लष्कर नसून तें सर्व दूर **चिमणा**जीबरोबर आहे हे समजल्यामुळे क० **पीयर्स** यास अडथळा होण्याचा संभवच नव्हता, म्हणून अँडरसन यास त्या अरण्यातून **चिमणाजी**कडे जाण्याची जरूरच राहिली नाही व चिमणाजीन्या मनात आले तरी तो परत येऊन पीयर्स यास अडवू शकत नाही हे स्पष्ट दिसून आल्यामुळे कलकत्त्याच्या कौन्सिलने **अँडरसन** यास परत कलकत्त्यास बोलाविले, परंतु ते पत्र पोहोचण्यापूर्वीच तो कटकेस जाऊन पोहोचला होता. कटकाहून **अँडरसन** याने **चिमणाबापू**कडे व त्याचेबरोबर असलेल्या **भवानीपंता**कडे वरील योजनेबद्दल पत्रे लिहून विचारले की, वरील शर्तीबद्दल बोलण्यास राजाच्या मुक्कामास येण्याची जरूर आहे काय ? परंतु वरील पत्रे घेऊन जाणारे हरकारे परत आले व बडाळीमुळें आपणास लष्कराकडे जाणे शक्य नाही असे त्यानी सांगितले. चिमणाजीचे लष्कर कोठे होते याबद्दलहि नक्की बातमी कटकच्या अधिकाऱ्यास नव्हती. कोणी म्हणत **संबळपुरच्या** राजावर हे लष्कर जाणार आहे, तर कोणी म्हणत बंगाल्याकडे जाणार आहे.

यावेळेस कटक प्रांताचा सुभेदार **राजारामपंत** म्हणून होता व **बेनीराम पंडिताचा** भाऊ **विश्वभरपंडित** हा **कटक** प्रांतात इंग्रजाचा वकील म्हणून होता. **चिमणाजी**तर्फे **मनोजीपंत** म्हणून दिवाण व फडणीस होता. **हृदयराम** म्हणून कटकच्या सुभेदाराचा दिवाण होता. **राजारामपंत** व **विश्वंभरपंडित** हे **चिमणाबापू**बरोबर लष्करात असल्यामुळे **मनोजी** व **हृदयराम** हेच त्यावेळी कटक येथे अधिकारी होते व त्याचेमार्फत **अँडरसननें चिमणाजी, भवानीपन्त, राजारामपन्त** व **विश्वम्भर** पंडित याना वरील लष्करात पत्रें रवाना केली. ती वरील अधिकाऱ्यांनी जास्त शिपाई वगैरे बरोबर देऊन बदोबस्ताने रवाना केली.

मनोजी व **हृदयराम** यांस **ॲन्डरसन** याने भेटून आपले काम सांगितले. प्रथम त्या दोघानी सागितले की, "तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे आम्ही अगर चिमणाजीनें पीयर्सचें लष्कर आमचे प्रातातून जाऊं दिल्यास पेशवे व पुण्याचे मुत्सद्दी याचा आमचेवर मोठा रोष होईल." परंतु पुढें त्यानी हळुहळु अँडरसन याजजवळ कबूल केले की, "असे जरी आहे तरी इग्रजांवर सर्व जण उलटले असतां मुधोजीने त्याची दोस्ती कायम ठेविली आहे. त्याचप्रमाणें त्याचा मुलगा चिमणाजी यास एकदम बंगाल्यावर हल्ला करण्याचा पेशव्यांचा व पुण्याच्या मुत्सद्यांचा जोराचा आग्रह असताना त्याने बंगाल्यावर स्वारी करण्याचें टाळले. आतां लहान सहान राजाशी लढाई करण्याचें निमित्त करून मुद्दाम इंग्रजांचें लष्कर जाण्याच्या मार्गापासून तो दूर अतरावर जाऊन राहिला यांत त्याचा उद्देश इंग्रजाचें लष्कर कटक प्रांतांतून मुकाट्यानें पुढें जाऊं द्यावें एवढाच आहे. हें तुम्हीं ओळखून घ्यावें."

हें अनपेक्षित गुह्य **मनोजी व हृदयराम** यांजकडून कळतांच अँडरसन यास फार आनंद झाला व पुढील उद्योग चालू ठेवण्यास त्यास उमेद आली. इग्रजांच्या शिस्तीच्या व स्वदेशहिताच्या कळकळी-मुळें बिचाऱ्या **अँडरसनास** कधीहि कल्पना आली नसेल की, मराठी साम्राज्याच्या केंद्रानें उभारलेल्या महत्त्वाच्या लढाईत त्यांचाच एक अवयव व जाणूनबुजून सामील झालेला साथीदार हा त्या संघाचा एवढा मोठा विश्वासघात करील व आपल्या सैन्यास सुखाने कटक प्रांतांतून जाऊ देईल. परंतु त्याला हिंदुस्थानी राजकारणाचा हा नवीनच धडा मिळाला असेल. मुधोजीच्या हेतूबद्दल त्याला हा प्रत्यक्ष पुरावाच मिळाला व तो चिमणाजी-च्या उघड वर्तनाने सिध्द झाला. शिवाय **बेनीराम** पंडिताने आपला भाऊ **विश्वंभर**पंडित यासहि पत्रें दिलींच होती. ॲन्डरसनने तोच धागा पुढे चालवून **चिमणाजीचें** उत्तर ये यापूर्वीच **मनोजी** व **हृदयराम** याजकडून कटक प्रांतांतील रस्त्यावरील सर्व ठाणेदारांस पत्रे घेतली की त्यांनी इंग्रजाचे लष्करास वाट द्यावी एवढेच नव्हे तर त्यांना धान्य व इतर सामुग्री व लागेल ती दुसरी मदतहि द्यावी. अर्थात् वरील कारवाई **चिमणाबापूकडून** मंजूर होईल असाच वरील अधिकाऱ्यांचा अदाज होता व तो खराहि ठरला. कदाचित् या बाबतीत त्यांचें बोलणेंहि झालें असेल.

इकडे **चिमणा**बापूकडून **विश्वंभर पंडित** हा ग. ज. याजकडेस पत्रे घेऊन परभारे निघाला तो **बलसोर** येथें आला. **ॲन्डरसन**हि गव्हर्नर जनरलच्या हुकुमाप्रमाणें कलकत्त्यास जाण्याकरितां **बलसोर** येथे आला होता. **बलसोर** येथें दोघांचीहि गांठ पडली. दोघेही कलकत्त्याकडे बरोबरच जाण्यास निघाले. इतक्यात **ॲन्डरसन** यास बातमी लागली की, **चिमणा**बापूचे ल्ष्कर अरण्यांतून उघडद्या मैदानात आले आहे तसेच **चिमणा**बापूचा सेनापति **भवानीपंत** काळू याचेहि पत्र **ॲन्डरसन** यास आले की, तुम्ही पुढें न जाता **चिमणा**बापूचे छावणीस येऊन काय ते बोलावें. परतु गव्हर्नर जनरलचा हुकूम कलकत्त्यास येण्याचा असल्यामुळे व तिकडे कांही जरूरीचे काम असेल या अदाजामुळे तो छावणीस न जाता **कलकत्त्यास** गेला. मध्यतरी ग. ज. यानें **अँडरसन** यास पत्रहि पाठविले की तुम्ही कलकत्त्यास न येता **भवानीपंतास** जाऊन भेटा. परतु त्या पत्राची चुकामूक झाल्यामुळे ते **अँडरसन** यास मिळाले नाही.

क० **पीयर्स** हा कटक प्रांतांत आला व पुढे चालला. यावेळी **चिमणा**बापूचें लष्कर कटक प्रांतात आले होते व ते इग्रजी लष्कर जाण्याच्या वाटेच्या अगदी जवळ होतें. परंतु **चिमणाबापूनें** त्या लष्करास न अडवितां सुखानें जाऊ दिले. एवढेंच केवळ नव्हे तर आपला एक मोठा अधिकारी क० **पीयर्स**कडे पाठविला व क० पीयर्स यास लागेल ती मदत पुरविण्याकरिता त्या अधिकाऱ्यास त्याने पीयर्सचे लष्कराबरोबर जाण्याचा हुकूम दिला. तो अधिकारी दरमजल **पीयर्सच्या** लष्कराबरोबर राहून त्यास मदत पुरवीत असे. **क० पीयर्स** याने रोजच्या डाकेत वरील मजकूर हेस्टिंग्ज यास कळविला व हा अधिकारी फार काळजीपूर्वक आम्हांस साहय करतो व धान्य व इतर जिनसाचा आम्हांस त्याने भरपूर पुरवठा केला याबद्दल **पीयर्स** याने वारंवार कळविले. हे सर्व कोणताहि तह करण्यापूर्वी अगर इग्रजाचा वकील **चिमणाबापूस** भेटण्यापूर्वी **चिमणा-बापूनें** आपखुषीने केले. यांत इग्रजाचे नशीब थोर की चिमणाबापूचे हित-शत्रुत्त्व थोर हे सागणें कठीण आहे. चिमणाबापू नागपुराहून निघण्यापूर्वी व नतरहि मुधोजीकडून सूचना येत असल्याच पाहिजेत; कारण चिमणाबापू हा जरी तरुण होता तरी भवानी काळू हा कसलेला सेनापति त्याचेबरोबर होता. त्यानें इंग्रजांस सुखाने जाऊं दिले नसते.

हें कर्तव्य करून **चिमणाबापूनें** मोठ्या गौरवानें ग. ज. यास लिहिलें की, "आम्ही इग्रजांचे दोस्त आहो व **क. पीयर्स** यास आम्ही सुखानें वाट दिली आहे. परतु याचा मोबदला आपणास कांहीतरी मिळावा या आशेने आपण हे सर्व केलें हे चिमणाजीच्या पत्रातून छपून राहिले नाही. चिमणाजी लिहितो की "आम्ही हे सर्व तुमच्या दोस्तीखातर करीत आहों; परंतु या तुमच्या दोस्तीमुळे आम्ही किती आपत्तीत पडलों आहो ते तुम्ही पहा. लष्करास पगार न मिळाल्यामुळे त्यांना शांत ठेवणे आम्हास फार कठीण झाले आहे व सर्व लष्कर बगाल्यावर आम्हास हल्ला करून लुटालूट करू द्या अशी ओरड करीत आहे."

चिमणाबापूच्या पत्रात हेस्टिंग्जने लिहिले की, अँडरसनने त्याला न भेटतां परत जावयाचे नव्हते. तसेच **विश्वंभर**पडिताबरोबर जे पत्र पाठविले होते त्यातहि पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी होत्या; म्हणून **हेस्टिंग्जनें अँडरसन** यास परत **चिमणाबापू**कडे पाठविले. क. पीयर्स हा सुखरूप निघून पुढे गेला याबद्दल **हेस्टिंग्ज** यास पराकाष्ठेचा हर्ष झाला व भोसल्यास या सघातून आपण फोडू शकू अशी त्यास उमेद आली. तसेच नागपुराहून खुद्द **मुधोजी**कडूनहि **भवानी मुनशीच्या** सहीचे पत्र हेस्टिंग्जकडे आले. त्यातहि अशाच दोस्तीच्या गोष्टी लिहिल्या होत्या. त्यावरून भोसल्याचे मन या लढाईत मुळीच नसून ते पुणे दरबारास नुसते दाखविण्याकरिताच फक्त लढाईचा देखावा करीत आहेत ही हेस्टिंग्जची खात्री झाली व त्याना या कटातून फोडण्याकरितां त्याने पुनः **अॅन्डरसन** यास रवाना केले. इग्रजाच्या पद्धतशीर व व्यवस्थित रीतीप्रमाणे त्याने अँडरसन यास लेखी सूचना केल्या, त्या फार महत्त्वाच्या आहेत. त्यांवरून इग्रजांचा धूर्तपणा व दूरदर्शीपणा चांगला दिसून येतो. ह्या गोष्टीत वरेच गुप्त रहस्य भरलेलें असल्यामुळे वरील सूचना कौन्सिलच्या प्रोसीडिंगांत न लिहिता ग ज. याने गुप्तपणाने अॅन्डरसन यास दिल्या आहेत. या पत्रावरून इंग्रजाचा धूर्तपणा व भोसल्याचा मूर्खपणा व आत्मघातकी उद्योग स्पष्ट दिसून येतो. ते पत्र असे --

"तुमची निकटची कामगिरी म्हणजे क० **पीयर्स** यास भोसल्याने ओरिसा प्रांतांतून जाऊं द्यावें ही होय. परंतु त्याबरोबरच दुसऱ्याहि गोष्टी उगवून घेतां येतील. नागपुरकराचें म्हणणें पडते की, आम्ही एवढें मोठें

सैन्य तुमच्या सरहद्दीवर पाठविलें याचे कारण हे की पुणें दरबार व निजाम यांनी आम्हांस एकदम हे काम करण्यास सांगितलें. त्यांचे म्हणणें आम्ही ऐकतो असे आम्ही निदान वरपगी तरी दाखविले नसते तर त्याचे वाईट परिणाम आम्हास भोगावे लागते. कारण इग्रजांविरुद्ध जो राष्ट्रसघ तयार झालेला आहे त्या सर्वांचा आमचेवर रोष झाला असता. आम्ही दोस्तांस दाखविण्यापुरतें तुमच्यावर चालून येणार, परंतु खरोखरी तुमच्या दोस्तीत अंतर पडू देणार नाही असे त्यानी पूर्वीच आम्हांस कळविले होते व आम्ही तुमची दोस्ती कायम ठेवणार असा निश्चयहि त्यांनी आम्हांस कळविला होता. या त्यांच्या आश्वासनावर माझा पूर्ण भरवसा बसला आहे. भोसल्यांच्या पुढील वर्तनावरूनहि वरील गोष्टीस पुष्टि मिळत आहे **चिमणाजी** यास नागपुराहून हुकूम मिळाला व तो ता. ११-८-१७७९ रोजी दसऱ्यास नागपुराहून बहार प्रातावर येण्याकरिता रवाना झाला, परतु मुद्दाम वळसे घेत घेत व दिरगाई करीत तो ठरल्याप्रमाणे विहार प्रातात न जातां **कटक** प्रांताकडे गेला व तेथे मे महिन्यांत पोचला व त्याला तेथें इतकी अडचण आहे तरीसुद्धा तो तेथेंच गुन्तून राहिला आहे. त्याच्या फौजेचा तगादा मिटविण्याकरिता आक्टोबर महिन्यांत मी त्यास गुप्तपणे तीन लक्ष रुपये पाठविले व नागपुराकडून आम्हास पाहिजे तसे उत्तर आल्यास आणखीहि रुपये तुम्हास देऊ अशी मी त्यास आशा दाखविली पेशव्याशी आमचा जो तह होणार त्यास मुधोजीने जामीन व्हावे व **चिमणाजीचें** लष्कर आमचे लष्कराचे मदतीस द्यावे अगर ते परत नागपुरास बोलावून घ्यावे; अशाबद्दल मुधोजी भोसल्यास माझी पत्रे गेली आहेत. पण त्याचे उत्तर अनुकूल असे आले नाही परतु मुधोजी त्या पत्रांतील प्रत्येक कलमास अशी दुरुस्ती सुचवितो की, ती आम्हांस कधीच पमत पडू नये. तो वरवर स्नेह दाखवितो. परतु **चिमणाजीस** आम्ही म्हणतो तसा हुकूम मात्र पाठवीत नाही. परंतु **ढाकानाल** येथील निरर्थक मोहीम हे त्याचे सैन्य आमचे लष्कराच्या मार्गापासून दूर ठेवण्याकरितां एक निमित्त आहे असे दिसतें **पीयर्स** यास **चिमणाजीनें** बिनहरकत ओरिसातून जाऊ दिले. एवढेच नव्हे तर त्याच्याबरोबर त्याचे व्यवस्थेकरिता त्याने आपला एक अधिकारीहि पाठविला. चिमणाजीच्या हुकमावरून म्हणा अगर त्याने मुद्दाम कानाडोळा केला

म्हणून म्हणा **क० पीयर्स** यास आतांपर्यंत सामानाचा मुबलक पुरवठा होत आला आहे. माझा अंदाज खरा आहे की नाहीं हे तुम्हास चिमणाजीच्या वर्तनावरून दिसून येईल व तुम्हीच त्याचा निर्णय करा.

" चिमणाजीच्या वरील वागणुकीत दोन उद्देश अस् शकतील. एक वर मी सांगितलेला. दुसरा हा की आमचे एवढे मोठे सैन्य मद्रासकडे निघून जाऊं द्यावे व मग बिहार प्रांतावर हल्ला करावा म्हणजे तो प्रांत सहजच हस्तगत होईल. पण हा दुसरा उद्देश असेल असे नागपुरकरांच्या एकंदर वर्तणुकीवरून व पावसाळा फार नजीक आला आहे व ही मोहीम करण्याचे आतां दिवस राहिले नाहीत या गोष्टीवरून मला वाटत नाही.

" बंगालची चौथाई मान्य झाली की, भोंसल्यांचें साह्य आपण विकत घेतलेच समजा व ते उघडपणेहि आपला पक्ष जाहीर करतील. जरी उघडपणे त्यांनी अद्याप असे लिहिले नाहीं तरी त्याचा हाच उद्देश आहे हे मला पक्के माहीत आहे. कदाचित् तुम्हास ते याबद्दल विचारतील. जर **चिमणाजीस** या अगर दुसऱ्या विषयाबद्दल बोलण्याचा अधिकार असेल तर त्याचें काय म्हणणे आहे तें तुम्ही ऐकून घ्या व ते बोर्डाकडे लिहून कळवा. त्याला असा अधिकार नसला तर तुम्ही राजाकडून तसा अधिकार आणण्याबद्दल त्याला सुचवा अगर राजाकडून त्या सूचना येऊ द्या. कारण जे ठरेल तें राजानें मंजूर केले पाहिजे. तुम्ही अशी बतावणी करा की " माझ्या अधिकारपत्रांत ज्या गोष्टी लिहिल्या आहेत त्यापेक्षां इतर गोष्टीबद्दल मला कांही ठरवितां येणार नाही. परंतु इतर गोष्टीत तुमचें म्हणणें काय आहे तें मी गव्ह. जन. यास कळवितो." त्याचे म्हणणे आम्ही मान्य करूं अशाबद्दल त्याना जी आशा असेल ती तुम्ही वाढवा, ती खुटवू नका व आपण त्याचें म्हणणें मान्य केल्यास ते आम्हास काय कबूल करतात तें त्यांचेकडूनच काढून घ्या. ते आम्हास **हैदरा**विरुद्ध मदत करणार की नाही, बंगालच्या चौथाईच्या ऐवजी आम्ही त्यांस दुसरा मुलूख तोडून दिला तर ते कबूल करतील की नाही, उदा० **क. गॉडर्ड** याने जिकलेला गुजराथ व कोंकण यांतील मुलूख, अगर **कारनाक** याने माळव्यांत घेतलेला मुलूख अगर ते म्हणतील तो दुसरा मुलूख. तुम्ही त्याला आपलेकडून प्रत्यक्ष अशी सूचना करूं नका कारण त्या योगानें त्यांना वाटेल की आपण पडती

घेत आह्मो व आपणास त्यांच्या मित्रत्वाची इतकी जरूर आहे की आपण त्याकरितां वाटेल तितकी झीज सोसूं. निरनिराळे प्रश्न, खुलासे वगैरे विचारून किंवा शका घेऊन त्यांचेकडूनच ही माहिती काढून घ्या व त्याचें हृद्‌गत समजून घ्या."

" तसेच ह्या तरुण राजाचे स्वत.बद्दलचेहि विचार काय आहेत हे काढून घेऊन त्याचाहि आपणास कांही फायदा करून घेतां येईल तर पहा. मुधोजी भोसल्याचा पुत्र म्हणून त्याला मराठ्यांच्या छत्रपतीच्या गादीवर हक्क दाखविणें शक्य आहे, पुढे स्वतंत्र रीतीने रहातां येण्याचा त्याला तेवढाच उपाय आहे **चिमणाजी** हा बाप मेल्यानंतर अगदीच उघडा पडणार व त्याला आपल्या भावाच्या (रघूजीच्या) अंकित होऊन रहावे लागेल. त्याचा भाऊ त्याच्याकरितां द्रव्य खर्च करून त्याला आपल्यापेक्षा मोठ्या पदावर (छत्रपतीच्या जागेवर) चढवील हेंहि संभवनीय नाही. मुधोजी मात्र या गोष्टीस मदत करील; कारण त्यामुळे त्याच्या दोन्ही पुत्राचे कल्याण होईल. भोसल्यांच्या दिवाणाचें (**दिवाकरपन्त**) लक्ष रघूजीच्या हितापेक्षा इतर गोष्टीकडे जाणार नाही. **बेनीराम पंडित** व **विश्वम्भरपण्डित** हे रघूजीचेच नोकर आहेत व त्याचे लक्षहि त्याचेच हिताकडे आहे. भवानीपंत (काळू) हाहि रघूजीचेच पक्षाचा आहे व **दिवाकरपन्तानेंच** त्याची नेमणूक या विश्वासाच्या कामावर केली आहे. म्हणून तुम्ही वरील लोकांसमक्ष **चिमणाजीशीं** ही गोष्ट मुळीच काढू नका. चिमणाजीशी एकांत साधून एकांतांत त्याच्याशी ही गोष्ट काढा. सातारच्या गादीची लालूच त्याच्या मनात उत्पन्न होईल अशा रीतीने त्याच्याशी बोला. त्याला म्हणावें की " हल्ली तुला कामगिरी काय दिली आहे. बंगाल्याची चौथ मिळविण्याची असेल तर त्यांत तुला स्वत.ला काय फायदा होणार ? ती बाब रघूजीला मिळणार व त्यामुळें तुझें पारतंत्र्य ज्यास्त ज्यास्त वाढत जाणार. शिवाय इंग्रजांच्या दोस्तीस तूं त्यामुळें मुकणार. इंग्रजांच्या मदतीने तुला सातारची गादी मिळवून तुझ्या घराण्यात कोणासहि मिळालें नाही असे वैभव तू मिळवशील. एकदम तू आपला हक्क आतांच सातारच्या गादीवर सांगशील तर तुझ्याविरुद्ध कोणीहि मराठा संस्थानिक जाऊं शकत नाही. उशीर

करशील तर हें पुनः जमणार नाही. बापानंतर तुझी स्थिति कशी होणार व बापासमक्षच तू आपला फायदा करून घे " असें तुम्ही त्याच्या मनात भरवा. बाब नाजूक आहे. सबब तुम्ही युक्तीप्रयुक्तीनेंच त्याचेशी बोला. याचा परिणाम दुसरा कांही न झाला तरी एवढा खासच होईल की चिमणाजी इंग्रजांशी एकदम वैर करणार नाही व मोहिमेचे कामास ढिलाई करील व त्यामुळे आपणास वेळ मिळेल. तुमची गोष्ट त्याचे मनात भरली तर तो आपले पक्षास मिळण्यासहि तयार होईल व बापास न विचारतांहि क० **पीयर्स**-**बरोबर** आपले लष्कर हैदरावरील **मोहिमे**करितां देईल."

"**विश्वंभर पंडित** यास मी **चिमणाजी**कडे परत पाठवीत आहे व **चिमणाजी**कडून जे चार प्रश्न त्यानें मजकडे आणले होते त्यांचा मी जबाब दिला आहे, ते प्रश्न खाली दिले आहेत":—

" भोसल्यानी या संघातून फुटण्यात त्याची कांही बेमानी होत नाही. एक तर त्याला या सघांत जबरदस्तीनेच सामील व्हावे लागले. दुसरे इतर सर्व संस्थानिकानी या संघाचे एकजुटीविरुद्ध पूर्वीच वर्तन केले आहे. हैदरानें बादशहाकडून दक्षिणच्या सुभेदारीची सनद मिळविली यांत त्यानें निजामाशी द्रोह केला व पेशव्याशीहि केला. निजामास पूर्वीच दक्षिणची सुभेदारी मिळालेली आहे व पेशव्याचाहि मुलूख त्यांत येत आहे. त्याचप्रमाणे निजामानेहि या सघाचे उद्देशाविरुद्ध वर्तन केले आहे. त्यांच्या करारा‌प्रमाणे भोसल्याचें सैन्य बंगाल्याकडे रवाना होतांच निजामाने **शिकाकोलावर** स्वारी करावयाची होती; परंतु, त्यानें काही देखील न करतां आपले वचन मोडले. पेशव्यांनीहि भोंसल्यांशी केलेला करार मोडला; कारण ही जूट होतेवेळी त्यांनी **गढामंडला** हे प्रात मुधोजी भोसल्यास जहागीर दिले होते. परतु त्यांनी **विसाजीपंतास** त्या प्राताचा ताबा घेण्याकरितां तिकडे पाठविले. तसेच भोसल्यांच्या खर्चाकरितां रक्कम पुरविण्याचेहि त्यांनी कबूल केलें होतें तेहि वचन त्यांनी पाळले नाही. मग मुधोजीने आपलें वचन मोडण्यास हरकत काय ? "

" **मुधोजी** व पेशव्यांची दोस्ती आहे ती आम्ही त्यास तोडण्यास सांगत नाही. आम्ही तरी पेशव्यांचे दोस्तच आहो व दोस्तीच चाहतों

आम्ही फक्त **हैदरअली** जो आपणा सर्वांचाच शत्रु आहे त्याचाच मोड करण्याची इच्छा धरतों. इंग्रजाविरुद्ध जर तो यशस्वी झाला तर तो मराठ्याच्या नाशास कारणीभूत होईल. भोसल्यास म्हणावे तुम्ही आमच्याशी दोस्तीचा तह करा की तुमचेमागे पेशवा आलाच. तो तरी कोणाच्या जिवावर उड्या मारणार, त्याचे जवळ आहे काय? त्यानें ऐंशी लक्षाचा मुलूख हैदरास तोडून दिला, खानदेश शिंद्यास दिला, औरंगाबाद निजामास दिला, गुजराथ व कोकण इंग्रजानी घेतले, मुधोजी नेहमी म्हणतो की, आमची मराठ्याची गादी आम्ही जाऊ देणार नाही, ती आमचे वडिलाची मत्ता आहे तर त्याला म्हणावे तू ती वाचीव व स्वतःचा हक्क त्या गादीवर सांग. मुधोजीला कोणीच प्रतिस्पर्धी नाही हल्ली गादीवर हक्क सांगणारासुद्धा कोणी नाही आम्ही **चिमणाजीस** सातारच्या गादीवर बसविण्यास पूर्ण मदत करू व त्याचे नांवाने मराठे राज्याची व इंग्रजाची कायमची दोस्ती होऊ द्या. चिमणाजीच्या प्रश्नांस पुढील उत्तर तुम्ही द्या.

(१) **चिमणाजीनें** आपले सैन्य नागपूरास परत न्यावे अगर आमचेविरुद्ध त्याचा उपयोग करू नये, म्हणजे आम्ही त्याला **बारा लक्ष** रुपये देऊं. मागील तीन लक्ष धरून त्याला आमचेकडून **पंधरा लक्ष** पावतील. ही रक्कम आम्ही त्याचे मनुष्यास देऊ अगर **बलसोरास** जहाजाने पाठवू.

(२) **रघुनाथराव** पेशवे यास आम्ही कोणत्याहि प्रकारे पेशव्याच्या अगर दुसरे कोणाचे ताब्यात देणार नाही. फार तर त्याशी आमचा सबंध सोडून देऊ

(३) **चिमणाजीचें** म्हणणे की "आम्ही फक्त वर वर दाखविण्यापुरते गयेकडे जाऊ" परंतु हे आम्हांस मान्य नाही. एकदां पुढे गेल्यावर मग पुढील गोष्ट स्वाधीनची नाही. शिवाय मधील रस्ते आमच्या सैन्याने अडविले आहेत त्यांना ते सोडून निघून येण्यास आम्ही सागणार नाही.

(४) **बंगालची चौथ--बेनीराम पंडिताचें** म्हणणें की बगालची चौथाई कबूल केल्याशिवाय भोसले व इंग्रज यांचा तह व्हावयाचा नाहीं. मी त्याला स्पष्ट नाही तर सांगितले नाहीच पण हें आम्ही कबूल करूं अशी आशाही दाखविली नाही. तुम्हीहि तसेंच बोला.

" निजाम व भोंसले हे वरवर जरी एकमेकांविषयीं स्नेह दाखवितात तरी त्यांची मनें एकमेकांविषयी शुद्ध नाहीत. ते एकमेकाचे स्वाभाविक शत्रु आहेत. **विश्वंभरपंतास** तुम्ही ही गोष्ट विचारा. भोसला–अथवा त्याचा दिवाण दिवाकरपंत–(कारण भोंसला **दिवाकरपंत** सांगेल तसेंच वागतो) –यास निजामाची नेहमी भीति वाटते व मी असे भासविले आहे की भोंसले आमचें न ऐकतील तर आम्ही निजामअल्लीशी दोस्ती करूं."

"**पीयर्स** यास केलेल्या मदतीबद्दल चिमणाजीस माझे फार आभार सांगा व या मदतीचा त्यास योग्य मोबदला मिळेल असे त्यास आश्वासन द्या. **राजाराम**पंतासहि कळवा की त्यानें आम्हांस फार मदत केली आहे त्याची मला जाणीव आहे. जरूर पडल्यास **राजाराम**पंतास व **भवानी**-पंतास तुम्हांस योग्य वाटतील तितके पैसे देण्यास मी तुम्हास अधिकार देतो. परंतु ही रक्कम दोन **लाखांच्यावर** जाऊं देऊं नका."

वरील गुप्त सूचना घेऊन अँडरसन मराठ्याचे छावणीत गेला व तेथे त्याने **चिमणाबापूशीं** व त्याचे कारभाऱ्यांशी खल चालविला. चिमणाबापू-तर्फे कटकचा सुभेदार **राजाराम मुकुंद** व कारभारी व सेनापति **भवानी काळू** हे मुख्यत्वे बोलत होते व इंग्रजातर्फे ॲन्डरसन हा बोलत होता. तो बारा लक्षाचेवर रक्कम कबूल करीना. चिमणाबापूची सर्व धडपड, इंग्रज देत होते त्यापेक्षां बरीच जास्त रक्कम मिळविण्याबद्दल होती. शेवटी दोघांचा आकडा जमेना म्हणून भोंसल्यातर्फे **राजाराम**पंतानें स्वतः गव्हर्नर हेस्टिंग्ज याची कलकत्त्यास भेट घ्यावी व **ॲन्डरसन**नेहि कलकत्त्यास जाऊन मराठ्यांच्या फौजेची पैशाची अडचण **हेस्टिंग्ज** यास समजून मांगावी असे ठरले.

अँडरसन यास स्वतः **चिमणाबापूनें** केविलवाणें तोंड करून विनंति केली की, " इंग्रजांकरितां आम्ही मोठ्या अडचणीत पडलों असलों तरी नागपुरास परत जाईपर्यन्त आमच्या फौजेच्या खर्चास पुरेल इतकी रक्कम तरी तुम्ही गव्हर्नराकडून देववा. आमचें सैन्य तुमचेंच आहे असें गव्हर्न-रास सांगा व आमचा सांभाळ करा. " एकंदरीत जें बोलणें बरो-बरीच्या अगर जोराच्या नात्यानें चालावयाचें तें त्यांच्याच मूर्खपणानें व विश्वासघातामुळें मिन्नतवारीवर आले. **राजारामपन्त** व **अँडरसन** कल-

करण्यास आले (२५-३-१७८१). राजारामपंतानें गव्हर्नराची भेट घेऊन व आपण गाडर्ड यास हुशंगाबादेस मदत करून, पीयर्स यास ओरीसातून मुकाट्याने जाऊं दिले व आपल्या मराठे जातभाईच्याहि विरुद्ध वागून इंग्रजास वेळोवेळी कशी मदत केली व त्यामुळेच आपण कसे अडचणीत आलो याचे रसभरीत वर्णन केले व सांगितले की, दोन कोटी रुपयाचे खाली आमची खर्चाची सोय होत नाही. तरी इंग्रजानी मराठ्यास ५० लक्ष रुपये तरी ताबडतोब द्यावे म्हणजे ते नागपुरास परत जातील फक्त तीन हजार स्वार क० **पीयर्स** बरोबर हैदरावर जातील. हे झाले म्हणजे **भवानीपंत काळू** हे राजातर्फे सुवर्णरेखेपर्यन्त येतील. गव्हर्नरने तेथपर्यन्त येऊन त्यांची भेट घ्यावी व तेथे नागपुरकर व इंग्रज याच्या कायमच्या दोस्तीचा तह ठरविण्याबद्दल बोलणे होईल. गव्हर्नराचे म्हणणे पडले की आम्ही १२ लक्ष रुपये नगदी देतो व क० **पीयर्स** बरोबर दीडदोन हजार सैन्य तुम्ही पाठवा व बाकीचें नागपुरास परत पाठवा. पुढें तुम्ही व आम्ही मिळून बऱ्हाणपुर, अशीरगड, खानदेश व गढामंडला हे प्रांत, जे पेशव्याने भोसल्यास देण्याचे कबूल केले होते ते जिकून घेऊन ते भोसल्यास देऊ तसेच भोंसले व इंग्रज यानी एक होऊन हैदरखानाचा नायनाट करावा. **पीयर्स** हह निघून गेला होता व या बोलण्याचालण्यात जितका वेळ जाईल तितका इंग्रजास विसावा मिळत होता. त्यामुळें **हेस्टिंग्ज** नरम होण्याचे चिन्ह दिसेना. शेवटी **राजारामपंतानें** पडती घेऊन पुढील अखेरच्या शर्ती हेस्टिंग्जकडे पाठविल्या व आतां जास्त ताणण्यांत अर्थ नाही असे पाहून एक महिनाभर खल चालून हेस्टिंग्जनें त्या शर्ती ता. ६-४-१७८१ रोजी बोर्डाकडून मंजूर करून घेतल्या त्या अशा—

१ भोंसल्याने आपले निवडक दोन हजार स्वार **हैदरखानावर पीयर्सच्या** हाताखाली पाठवावे. त्याचा पगार दरमहा एक लाख रुपये इंग्रजानी देत जावा

२ मराठे लष्कर कटक प्रातातून एकदम हलवून **गढामंडल्यावर** न्यावें. इंग्रजानी उत्तर हिंदुस्थानातील इंग्रजी पलटणें त्यांचे मदतीस पाठवावी व दोन्ही सैन्यांनी **गढामंडला**प्रांत पेशव्याचे अमलदाराकडून जिंकून घेऊन भोसल्यांचे ताब्यांत द्यावा.

३ इंग्रजांनी मराठ्यांस १३ लक्ष रुपये फौजेच्या खर्चाकरितां द्यावे व शिवाय १० लक्ष रु. कर्ज म्हणून दरसाल दरशेंकडा ८ व्याजानें द्यावे. दोन वर्षात कटकच्या उत्पन्नांतून या कर्जाची **राजाराम**पंतामार्फत फेड करून घ्यावी. सदर्हू रुपये **विश्वंभरपंडित** यांचे मार्फतीनें द्यावे.

४ इंग्रजांशीं कायमच्या दोस्तीचा तह ठरविण्याकरितां भोंसल्यांनी नागपुराहून **दिवाकरपंतास** गव्ह० जनरलच्या भेटीस पाठवावें म्हणजे कायमचा तह ठरविला जाईल.[१] **दिवाकरपंत** येऊं शकत नसतील तर ग० ज० यानें नागपुरास त्याचे विश्वासांतील कोणी मनुष्य पाठवावा व नागपुरास कायमचा तह ठरवावा.

वरील तहाने इंग्रजांचा एवढा फायदा झाला की, त्यांच्या दीर्घ दृष्टीची तारीफ केली पाहिजे. क. **पीयर्स** बरोबर मराठी सैन्य गेल्यामुळें भोंसले या कटांतून फुटून इंग्रजांस साह्य झाले व हैदरखानाचे शत्रु झाले याचा उघड पुरावा सर्व हिंदुस्थानास मिळाला. तसेंच **गढामंडल्यावर** पेशव्यांच्या अधिकाऱ्यांवर हल्ला केल्यामुळें पेशव्यांचें व भोसल्यांचें उघड शत्रुत्व होणार. हिंदुस्थानांतील सर्व प्रबळ संस्थानिक इंग्रजांवर उठले आहेत हा जो देखावा सर्व हिंदुस्थानभर दिसून इतरांना इंग्रजांविरुद्ध उत्तेजन मिळत होतें व त्यामुळें इंग्रजांस हिदुस्थानांत कोणी मित्र राहिला नव्हता ती परिस्थिति बदलून गेली. भोंसल्यासारखा मराठी साम्राज्यांतील मोठा घटक फुटल्यामुळें व निजामानें यापूर्वीच आपल्या दोस्तांचा विश्वासघात केल्यामुळें इंग्रजांना बंगाल व मद्रासचा उत्तर भाग यांत कोणी शत्रु राहिला नव्हता. वरील तात्त्विक परिणामापेक्षांहि प्रत्यक्ष फायदा झाला तो असा की त्यांचें बंगाल्यांतील सर्व सैन्य व पैसा जो अडकून राहिला असता तो मोकळा होऊन पेशवे व हैदर यांच्याविरुद्ध उपयोगांत आला.

मुधोजी भोंसले व **दिवाकरपंत, भवानी काळू** व **राजारामपंत** यांच्या सारख्या कसलेल्या राजकारणी पुरुषांस, त्यांचे अकलेस व प्रामाणिकपणास या वरील तहानें कायमचा डाग लागला आहे. सार्वजनिक हिताची दूरदृष्टि टाकून भोंसल्यांनी अत्यंत हीनपणाचा व आत्मघातकी देशद्रोह व

१ याच तहाकरितां दिवाकरपंत नागपुराहून काशी येथें हेस्टिंग्जची भेट घेण्याकरितां निघणार होता परंतु तितक्यांत तो मरण पावला.

विश्वासघात या वर्तनानें केला आहे. **चिमणाबापू** हा अननुभवी व तरुण असल्यामुळें त्यास इतका दूरवर पोंच नव्हता, यामुळें त्यास विशेष दोष देतां येत नाही. तसेंच **बेनीरामपंडित** व **विश्वंभरपंडित** हे दोघे उत्तर हिंदुस्थानी पंडित निवळ भाडोत्री व पोटभरू होते व देश व धर्म यांच्या प्रेमाचा त्याना गंधहि नव्हता. त्यांचेपासून वरील दूरवर विचारांची कोणी अपेक्षाहि करीत नव्हते. परंतु वरील मुत्सद्दी व मुधोजी यांची वर्तणूक अत्यत दोषास्पद आहे.

भवानीपंत व **राजारामपंत** यांना दोन तीन लक्षांची लुचपत देण्याची जी परवानगी **हेस्टिंग्ज** यानें **अंडरसन** यास दिली होती तिचा प्रयोग **अंडरसन** यानें उभयता गृहस्थांवर करण्यास कमी केले नाही परंतु त्या दोघांनीहि ती रक्कम घेण्याचे नाकारले[१] ही संतोष मानण्यासारखी गोष्ट आहे. नाहीतर हे प्रकार यापुढील काळांत वारंवार दिसून येतात. हिंदी लोक स्वार्थाकरितां राष्ट्रघात कसा करतात यांची उदाहरणें वेळोवेळी सर्व ठिकाणी दिसून येतात.

या तहानें दोस्तांच्या संघाची कंबरच मोडली व नाना फडणीस व महादजी शिंद्यांसारख्या कर्तबगार माणसांनी चालविलेला उद्योग त्याना कसातरी आपला भ्रम कायम ठेवून आवरता घ्यावा लागला. मद्रास व बंगालचें सैन्य एक होऊन त्यांना एकटचा हैदराचा पराभव करितां आला.

हेस्टिंग्जने या करामतीत आपला किती फायदा झाला आहे हें विलायतेच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टरास कळविले आहे तें असें:—

"**राजाराम**पंताची मागणी मान्य करून आम्ही आमच्या विरुद्ध असलेल्या राष्ट्रसंघांतून एक मोठा प्रबळ शत्रु फोडला आहे. या फुटीमुळें शत्रुपक्षाचें जितकें बळ कमी झालें तितकेंच आपलें सामर्थ्य वाढले आहे. भोंसले या कटांतून फुटले हें पाहतांच इतर दोस्तांच्या मनांतहि एकमेकांविषयीं अविश्वास उत्पन्न होईल व तेंच उदाहरण दुसरेहि गिरवितील. निजामानें आमच्याशी अद्याप कांहीच विरुद्ध वर्तन केले नाही. पुणेंकर तर आम्हांस

१ Forests Selections Vol. II P. 240.
उलट या दोघांनी अंडरसनवरच हा प्रयोग चालविला होता. परंतु कोणत्याहि स्वार्थाकरितां इंग्रज हा देशद्रोह करणार नाही हें त्याना माहीत नव्हतें.

थरथर कांपतात, वरील हकीकत कळताच आपणहि इंग्रजांशी तह करावा असें त्याचे मनांत येईल. भोंसले व इग्रज एक झाले याची नुसती प्रसिद्धि[१] होतांच त्याचा मोठा परिणाम होईल. हिंदुस्थानातील सर्व राष्ट्रें आमचेवर उलटल्याने त्याचे शक्तीपुढे आम्ही चिरडले जाऊं ही जी भावना सर्वत्र पसरली होती ती आतां नाहीशी होईल व लढाईचे पारडे आतां आपले बाजूस फिरले आहे असे समजा. युरोपातली गोष्ट निराळी. तिकडे एखादे राष्ट्रावर इतर राष्ट्रें तुटून पडताच बाकीची राष्ट्रे त्याचे मदतीस धांवून निरनिराळ्या राष्ट्राच्या शक्तीचा कांटा समतोल ठेवतात. कारण त्यांचे स्वत.चेहि अस्तित्व यावरच अवलंबून असते. पण हिंदुस्थानात तसे नाही. एखाद्या अशक्त राष्ट्रावर दुसऱ्याने हल्ला केला तर इतर राष्ट्रे त्याचे मदतीस न धावतां त्याचेच लचके आपणहि तोडू पाहतात व प्रबळ पक्षाच्या वाटेसहि जात नाहीत व ज्याचा जोर ज्यास्त त्याच्याच बाजूस आपणहि झुकतात."

१ ही प्रसिद्धि खरोखर यापूर्वीच झाली होती हैदराने याबद्दल नाना फडणीसास पत्रें लिहिली पण धूर्त नानास खरी गोष्ट माहीत असताहि तो हैदरास कळवीत असे की ही गोष्ट खरी नाही व लौकरच तुम्हास भोसल्यानें बंगाल घेतल्याची खबर येईल. उदाहरणार्थ पुढील पत्र पहा —

हैदरखानास नानाचें पत्र ता २१–१–१७८१ इ

". . इंग्रजानीं नागपुरचे भोसले यासी मकाफी जावसाल बोलोन सलुख करून घेतला. मोगलाकडे तो मातबर फिरगी जाऊन दरमदार जालाच आहे.. म्हणोन कलमी केले. .भोंसले स्वराज्याचे सिकमांत तेव्हां मकफी सलूख करून घेतील हे कयासात गुजरत नाही. थोडेच आरशांत बंगाला गारत केल्याच्या खबरा आपल्यास पोहोचतील ऐसे हमेश भोंसले सरकारात लिहितात. इकडूनहि हे शक्कल जलद नमूदास यावी म्हणून पत्रे जातात. इग्रजाचे तबीचा नक्षा नवाब निजामअलीखां बहादूर याचे सल्ल्यानें ठरला. सालगुदस्त **अदवनीच्या** मझेलामुळे नमूद न जाले. मंझेला फैसल झाला तों बरसात सुरू झाली. बादबरसात आजम करतील ऐसें होतें. बरसात गुजरली. ताहाल निघणें होत नाही व मिस्तर हालन यास लावन घेतलें. सबब सरकारांतन त्यासी लिहिण्यांत येतच आहे. हल्ली

" **राजारामपंताशीं** केलेल्या तहामुळे भोसले आपल्याशी एकदां गुरफटले गेले की मग त्यांना त्यांतून मोकळे होणें दुष्कर आहे. **हैदराशीं** लढण्यांत त्याचें सैन्य आपल्याबरोबर येणे म्हणजे **हैदरावर** भोसल्याने स्वारी करण्यासारखेच आहे. **पीयर्सच्या** लष्करात घोडेस्वाराची कमतरता मोठीच होती. ती दूर झाली व मराठी घोडेस्वारांचा उपयोग इंग्रजी स्वारांइतका जरी चांगला होणार नाही तरी हेदराच्या स्वारांच्या बरोबरीने लढण्यास तरी ते चागले उपयोगी पडतील."

" गढामंडल्यावर भोंसल्याचे व आमचें लष्कर गेले म्हणजे आपोआपच पेशव्यांशी व भोसल्यांशी झुन्ज लागेल व भोंसल्यास मग नेंहमीच आमच्या मदतीची जरूर लागून त्याची व आमची दोस्ती कायम राहील."

" हा तह आम्ही केला नसता तर **चिमणाजीचें** प्रचड सैन्य जास्त दिवस रिकामे बसले नसते व त्याने बंगाल प्रातात शिरून धुमाकूळ माजविला असता. त्याच्या स्वारीमुळे उद्योगधदेवाले लोक पळून गेले असते. रेशमाचे किडे मरून जाऊन पुढे कैक वर्षेपर्यन्त लाखो रुपयांचें नुकसान झाले असते. तिकडचे लोक आमचेवर टीका करतील व आमचे कृत्य भ्याडपणाचे झाले असे म्हणतील परंतु यात आमचा फार फायदा झाला आहे. एकदा पेसे दिले म्हणजे मराठे पुन:पुन्हा त्या लालचीने बगाल्यावर स्वाऱ्या करतील असेहि कोणास वाटेल तर तसे शक्य नाही; कारण तीस चाळीस हजार लष्कर आणून कोट दोन कोटी रुपये खर्च करून शेवटी बारापंधरा लक्ष रुपये मिळवून परत जाण्यांत तरी काय फायदा होणार?"

या तहानतर मराठे लष्कर रुपये घेऊन निघून गेले. **पीयर्स** बरोबर मराठा स्वारांची रवानगी झाली. नागपुरास या तहाची माहिती समजल्यावर **मुधोजींनें दिवाकरपंतास** हेस्टिंग्जच्या भेटीस पाठविण्याचें ठरले होते पण इकडे नाना फडणीसास ह्या तहाची बातमी लागताच त्याने **मुधोजीस** खरमरीत पत्र लिहून धमक्या दिल्या. त्यामुळें तो घाबरला व स्वत: पुण्यास जाण्याच्या व इंग्रज व दोस्तसंघ यांमध्ये तह घडवून आणण्याच्या

आपले खत पोहोचल्यावरहि निकडीने नबाब मवसूफ यास लिहिले आहे व कोणी मातबरहि त्याची मिजाज दरयाफ्त करण्यास रवाना करण्यांत येईल."

—काव्ये. सं. पत्रें यादी (चित्रशाळा प्रत) ले. ३०५ व ३०८ पहा.

गोष्टी बोलू लागला. या कामाकरितां त्यानें **दिवाकरपंतास** ताबडतोब पुण्यास पाठविण्याचें ठरविलें. परंतु इंग्रजांशी आधी बोलून त्यांची तयारी कोठपर्यंत आहे हें अजमावण्याकरितां **दिवाकरपंतानें** प्रथम गव्हर्नर जनरलाची भेट घ्यावी व नंतर पुण्यास जावे असे ठरलें. **हेस्टिंग्जनें** काशीस यावें व **दिवाकरपंतानें** तेथें जाऊन हेस्टिंग्जची भेट घ्यावी असें ठरले. **दिवाकरपंत** काशीस जाण्याचे तयारीस लागला. परंतु तो अति वृद्ध झाल्यामुळें आजारी पडून नागपुरासच मरण पावला. [१]

हेस्टिंग्ज याचे मनांत पेशव्याशीहि कसाबसा तह करून घ्यावयाचा होता परंतु **दिवाकरपंत** मृत्यु पावल्यामुळें **मुधोजीस** मध्यस्थी करण्याकरितां त्यानें विनविले व गॉडर्ड यानेहि मुधोजीस लिहिलें. मुधोजीनें ते कबूल केलें. **हेस्टिंग्ज** यानें यापूर्वी महादजी शिंद्याकडेहि संधान बांधले होते. महादजी शिंद्यासहि त्याने बरीच लालूच दाखविली होती व ती पुढें उपयोगीहि पडली. परंतु तह घडवून आणण्याचें श्रेय आपणास मिळावें व त्याबरोबरच आपणास प्रत्यक्ष कांही लाभहि घडावा या लालचीने भोंसले व शिंदे याजमध्ये चुरस लावण्याकरिता **हेस्टिंग्जनें मुधोजीकडे** चार्लस **चॅपमन** नावाचा वकील नागपुरास पाठविला. [२]

चॅपमन याची नागपुरास रवानगी—महादजी शिंद्याचेमार्फत इंग्रजांनी तहाचे संधान लावले हे ऐकून **मुधोजीहि** रागावलाच होता. **चॅपमन** आल्यामुळें त्यास थोडे बरे वाटले. **चॅपमन** २२-१-१७८२ रोजी नागपुरास येऊन पोहोचला व त्यानें मुधोजीशी बोलणे सुरू केले. मुधोजीने स्वतः पुण्यास जाण्याचें व नाना फडणविसाशी बोलण्याचें कबूल केले; पण-

---

१ **दिवाकरपंत** हा ऑगस्ट १७८१ इ. मध्यें मरण पावला. लाला सेवकराम याचे पत्रांत तो काशीस हेस्टिंग्ज यास भेटल्यावर तेथें मृत्यु पावला असें लिहिले आहे परंतु ते खरे दिसत नाही (सरदेसाई उ. वि. १ पा. ३३० पहा).

२ हेस्टिंग्जनें याबद्दल म्हटले आहे:—चॅपमन यास मी पत्र वरवर दाखविण्याकरितांच पाठविलें आहे. शिंदे व भोसले यांजमध्यें चुरस लावण्याकरितांच हें मी केलें आहे. Forests selections vol. III p. 821

इकडे इंग्रजाचें **महादजी** शिंद्याशीहि ज. गॉडर्ड याचे मार्फतीनें संधान चालूच होतें व **महादजीच्या** लष्करी सामर्थ्यामुळें त्याच्या शब्दास किंमत होती.

मराठ्यांशी कसातरी तह घडवून आणून आपली इभ्रत वांचवावी याकरितां इंग्रजांची चोहोंकडून धडपड चालू होती. मद्रासकर इंग्रज हैदराचे माऱ्यानें बेजार होऊन त्यांनी गव्हर्नर लॉर्ड मॅक **कार्टने**, सर आयर कूट, सर एडवर्ड ह्यूजेज व मॅक **फर्सन** यांचे सहीनें अर्काटचा नबाब महमदअल्ली याचा वकील पुण्यास होता त्याचे मार्फतीनें नाना फडणीसाशी बोलणें सुरू केलें. मुबईकर इंग्रजांनी कॅ. **वाद्रस्टन** यास पुण्यास त्याच कामाकरितां पाठविले. कर्नल **मूर** यानें महादजी शिंद्याशी एक तात्पुरता तह करून कायमचा तह करण्याचे बोलणे सुरू केले. **गॉडर्ड** हा तर गव्हर्नर जनरलातर्फे मुखत्यार म्हणूनच शिंद्याशी बोलत होता. शेवटी **हेस्टिंग्ज** याने महादजी **शिंद्या**कडूनच जास्त उपयोग होईल हा अंदाज पाहून की काय त्याचेकडे अंडरसन १ यास मुद्दाम पाठविले. त्यामुळे मुबईकर इंग्रजांनी वॉदरस्टन यास परत बोलावले. आपलेमार्फत तह व्हावा ही नाना फडणीसाचीहि फार इच्छा; परंतु धूर्त नानाकडून जास्त फायदा होईल अशी इंग्रजांस आशा नव्हती व **महादजीचा** स्वार्थ त्यास कांहीं मुलूख देऊन जागृत करतां येण्यासारखा होता म्हणून त्यानी महादजीवरच जास्त भिस्त ठेविली. महादजीस त्यानी **भडोच** जिल्हा स्वतःकरितां देण्याचे कबूल केले व **महादजी** शिंद्याच्या मध्यस्तीनें **सालबाई** येथें ता. १७-५-१७८२ रोजी पक्का तह ठरला. लढाईपूर्वी ज्याकडे जो मुलूख होता तो त्याजकडे रहावा. **राघोबास** इंग्रजानी महादजी शिंद्याचे स्वाधीन करावें व त्यास दरमहा पचवीस हजार नेमणूक करून त्याने वाटेल२ तेथें रहावे याप्रमाणें तह ठरला.

---

१ चिमणाबापूकडे जाऊन ज्याने तह केला तोच हा. यास मराठी कागदपत्रांत इंद्रसेन असें म्हटलें आहे. (पत्रे यादी ले. ४१८ पहा.) वॉदरस्टन यास उदीस्टीन, डव्हटन यास दपटीन वगैरे अपभ्रंश मराठी पत्रव्यवहारात नेहमी होत त्यामुळें कित्येक वेळां खरें इंग्रजी नांव समजण्यासहि अडचण पडते.

२ राघोबादादा गोदावरीच्या काठी कोपरगाव येथें राहिला व लौकरच तेथें मरण पावला. आनंदीबाई व बाजीराव हे पुढें तेथेंच होते.

वास्तविक मराठ्यांस अगर हैदरास या तहापासून प्रत्यक्ष फायदा कांहीच झाला नाही व इंग्रज मोठ्या अडचणीतून मुक्त झाले. एकट्या **नानाशिवाय** इंग्रजांविषयी दूरवर दृष्टि एकाहि मुत्सद्याची राहिली नाही असे म्हणावे लागते व उलट प्रत्येक इंग्रज अधिकाऱ्यानें प्रामाणिकपणाने व अकलेनें वागून या संकटांतून इंग्रजाचा बचाव केला.

नानास हा तह विशेष पसंत पडला नाही. इंग्रजांतर्फे वॉदररटन--साष्टी देण्यास तयार होता तीही घेतली नाही. नानाचे मनात पुढील गोष्टी करून घ्यावयाच्या होत्या त्या मुळीच साधल्या नाहीत--

१ अर्काटचे नबाबाचा मुलूख सोडून दिला त्यावर मराठ्यांचा चौथाईचा हक्क कायम रहावा असें लिहून घ्यावें.

२ तंजावरचें राज्य भोंसल्याचे ते पुनः त्या घराण्यांत कायम ठेवावे.

३ फत्तेसिंग गायकवाडाकडील ऐवज बुडाला.

४ इतर युरोपियनांशी स्नेह करूं नये हे कलम कबूल नाही.

परंतु शेवटी **महादजी** शिंद्याने तह पक्का केला म्हणून **नानासहि** हा तह कबूल करावा लागला. **महादजी** शिंद्याने अँडरसनयास गुजराथेत पेशव्याकडून दोन लक्षाची जहागीर देण्याबद्दलहि करार केला होता असे दिसते. त्यावर नानाने कुरकुरून एक लक्षाची जहागीर कबूल केली व लिहिले की, पूर्वी उदीष्टीन (वॉदरस्टन) साष्टीसुद्धां देण्याचे कबूल करीत होता तेहि इंद्रसेनाने (अँडरसननें) मिळवून दिले नाही. मग त्यास जहागीर कशाकरितां कबूल केली.[1] ही जहागीर अँडरसनने स्वतःकरिता खरोखरीच घेतली की मध्यस्थांची ही थाप होती हें समजत नाही. इंग्रज वकीलाने स्वतःकरिता या स्वरूपाची लुचपत अगर बक्षिसी घेतल्याचें प्रसिद्ध नाही. घेतली असल्यास ती इंग्रजी मुलखांत सामील झाली असावी. इंग्रजी कागदपत्रांत या गोष्टीचा उल्लेख नाही उलट हिंदुस्थानी वकिलानी अशी बक्षिसी ऊर्फ लुचपत घेतल्याची अनेक उदाहरणें आहेत.

चॅपमन हा नागपुरास असतांच **महादजी** शिंद्यामार्फत **सालबाईचा**

---

१ काव्ये. स. पत्रें यादी ले. ३९४–४१८

तह होऊनहि गेला होता (१७-५-१७८२) व याप्रमाणें मुधोजीचा डाव सपशेल फसला.

सालबाईचा तह हैदरानें मान्य केला नाही. परंतु तो मरण पावल्या-मुळें (७-१२-१७८२) पुणे दरबाराने तो पक्का केला. हैदराचा पुत्र **टिपू** यानें इंग्रजाशी लढाई चालूच ठेविली. या लढाईत पुणें दरबारास **हैदरा**-तर्फेहि तह करण्यास अधिकार होता. तो **टिपूनें** मान्य न केल्यामुळें व लढाई पुढे चालविल्यामुळें टिपूचा व मराठ्याचा बिघाड झाला. शिंद्यानें टिपूस लढाई न थांबवाल तर आम्ही इंग्रजांस तुमचे विरुद्ध मदत करू असा धाक घातला. पण टिपूने तें ऐकले नाही टिपूने इंग्रजांस बेजार करून शेवटी **मंगलोर** येथे आपला स्वतंत्र तह केला (११ मार्च १७८४).

या तहात सालबाईच्या तहाचा उल्लेखसुद्धा केला नाही. त्यामुळे मराठ्यानाहि राग आला. मद्रासकर इंग्रजाना **सालबाईच्या** तहास धरून टिपूशीं तह करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरल याने दिला होता; परंतु मद्रासच्या गव्हर्नरास कशी तरी लढाई आटोपण्याची घाई झाली होती त्यामुळे त्याने इंग्रजांना अपमानकारक अशा शर्तो कबूल केल्या. गव्हर्नर जनरलास हा तह पसत पडला नाही. परंतु अखेर त्याने त्यास मान्यता दिली

इंग्रजाशी चाललेले पहिले मराटा युद्ध **सालबाईच्या** तहानें बद झाले. भोस-ल्यांची या युद्धातील वर्तणूक अत्यंत गर्हणीय होती म्हणून पुणें दरबारात त्याचे वजन राहिले नाही. नानाकडून त्यास तंबी मिळाली, शिवाय तह करण्याचें यश **महादजी** शिंद्यास मिळाले. त्यामुळें खजील होऊन **मुधोजी** स्वतः पुण्यास गेला. तेथें त्याचा बरेच दिवस मुक्काम होता. कृतकर्माबद्दल त्याला **नाना**जवळ पश्चात्ताप करावा लागला. शिवाय पुन्हा मराठ्या-विरुद्ध आपण इंग्रजास मिळणार नाही अगर मदत करणार नाही असे त्याने कबूल केले व माधवराव पेशव्याशी जानोजी भोसल्याने १७७९ साली कनकापूर मुक्कामी जो तह केला होता त्याप्रमाणे प्रामाणिकपणे वागण्याचे कबूल केले. त्या तहाप्रमाणे पेशवे सांगतील तेथें भोसल्यांनी आपली फौज घेऊन लढाईस जावें असा करार होता. गेल्या युद्धांत हा करार भोंसल्यानी निमित्तमात्र पाळलाच होता परतु आंतून मात्र कुचराई

केली होती. तसें पुन्हां करणार नाही असें त्यानें कबूल केले. त्याचप्रमाणें गढेमंडल्याच्या सनदाहि खंडोजीच्या नांवानें देण्यांत आल्या. त्याप्रमाणें लेखी करारमदार झाले. (ता. ६–९–१७८५. ऐ. पत्र ले. २२८–२२९ पहा.)

हेस्टिंग्ज८–२–१७८५ रोजी विलायतेत गेला व मध्यंतरी कांही दिवस **मॅकफर्सन** हा गव्हर्नर जनरल होता. त्याने **मॅलेट** नांवाचा रेसिडेंट पुण्यास पाठविला होता. **मुधोजी** पुण्यास असतांना त्यानें नानाच्या सांगण्यावरून बंगालच्या चौथाईबद्दल पुन्हां आपला हक्क दाखविला; परंतु इतके दिवस ज्या गोष्टीची दाद इंग्रजानी दिली नाही ती ते आतां थोडेच देणार होते ?

टिपूवर स्वारी—दक्षिणेंत **टिपू** यानें पेशवे व निजाम यांच्या मुलखास त्रास देणें सुरू केले. तसेच इंग्रजांचा तर त्याने नक्षाच उतरविला होता. तसाच हिंदूवर धार्मिक जुलूमहि त्याने सुरू करून पुष्कळ हिंदूस जबरदस्तीनें बाटविलें. एके ठिकाणी तर दोन हजार ब्राह्मणानी टिपूच्या धाकानें जीव दिले. यामुळें निजाम व पेशवे यानी **टिपूवर** स्वारी करण्याचा निश्चय केला. (१७८५). पेशव्याचे सैन्य **हरीपंत** फडक्याचे हाताखाली पुण्याहून ता. १–१२–१७८५ रोजी निघालें व निजामाच्या सरहद्दीवर त्यांनी निजामाच्या सैन्यास मिळून पुढे टिपूवर जावें असा बेत केला.

बदामीचा वेढा इ. १७८५—यावेळीं मुधोजी पुण्यासच होता. त्याने स्वतः **हरीपंता**बरोबर सैन्यासह जाण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें तो कर्नाटकांत गेला. मराठे व निजामअल्ली यांच्या सैन्यानें ता. १–५–१७८५ रोजी बदामीस वेढा दिला; पण तोफानी किल्ला फुटेना म्हणून शिड्या लावून भिंती चढून आंत प्रवेश करून शहर काबीज केले. बदामीच्या लढाईंत मुधोजी व त्याचा पुत्र **खंडोजी** ऊर्फ **चिमणाबापू** हे दोघेहि हजर होते. **बदामी** सर झाल्यानंतर **मुधोजी** इ. स. १७८६ चा पावसाळा सुरू होण्यापूर्वीं नागपुरास परत आला व मागें **खंडोजीस** सैन्यासह त्यानें मराठा लष्कराबरोबर ठेवलें. तसेंच दसऱ्यानंतर जरूर पडल्यास आणखीहि सैन्य नागपुराहून पाठविण्याचें त्याने कबूल केलें. बदामीच्या वेढ्यांत खंडोजीनें बरेंच शौर्य दाखविलें.

फॉर्स्टरचें वर्णन

फॉर्स्टरची वकिली १७८८--लॉर्ड **कॉर्नवालिस** १७८६ चे सप्टेंबरांत कलकत्त्यास आला. इग्रजांनी पेशवे व निजामाशी टिपूच्या लढाईंत सामील व्हावें व टिपूशी इग्रजानीहि लढाई सुरू करावी असे त्यानें ठरविले. पुण्यास **मॅलेट**च्या वेळेपासून इंग्रजी रेसिडेंट होता त्याने नाना फडणीसाशी याबद्दल बोलणें चालविलें. तसे नागपुरकर भोसल्याशीहि हेच बोलणे लावण्याकरितां त्यानें जॉर्ज **फॉर्स्टर** नांवाचा मद्रासकडे नोकरीस असलेला एक वकील नागपुरास पाठविला. हे युद्ध मद्रासच्या बाजूने सुरू होणार असल्यामुळें व बंगाल व मद्रास यांमध्ये भोसल्यांचा मुलूख असल्यामुळे बंगालचे सैन्य मद्रासकडे नेण्यांत पूर्वीचीच अडचण पुनः उभी राहणार होती. याच कामाबरोबर भोंसल्यांची इग्रजांशी जी दोस्ती होती व जी मुधोजीस पुण्यास नाना फडणीसानें तबी दिल्यामुळे ढासळली होती ती पुनः जुळवून घेऊन भोसल्यास पूर्ववत् आपलेकडे ओढावे हा या वकीलीचा मुख्य उद्देश होता.

फॉर्स्टरनें केलेलें नागपुरचे राज्याचें वर्णन--**फॉर्स्टर** हा ता. १५-१-१७८८ रोजी नागपुरास येऊन पोहोंचला. त्याने तेथील सर्व परिस्थिति बारकाईनें पाहून गव्हर्नर जनरलाकडे जो रिपोर्ट केला तो वाचण्यालायक आहे. नागपुर दरबारची आंतून पोखरलेली परिस्थिति त्याने पाहून पुढील चित्र रेखाटले आहे. तो म्हणतो:—“ राज्याच्या खजिन्याची स्थिति अगदीं वाईट आहे. त्याचप्रमाणे सैन्यहि कमकुवत आहे. राज्याचे उत्पन्न सुमारें साठ लक्षांचे आहे. सर्व लष्कर म्हणजे सहा हजार घोडेस्वार, हलक्या कामगिरीकरितां बिनकवाइती हिंदुस्थानी लष्कर (पायदळ) व फरेंच घडणीच्या बंदुका असलेलें व तांबडे डगले घातलेलें वेडेवांकडे चारशें कवाइती लष्कर एवढेंच आहे.१ म्हैसूरकडे शांतता आहे तोपर्यंत तरी अशा निर्बल संस्थानिकाशी दोस्ती करण्यात मला विशेष फायदा वाटत नाहीं.

१ शिंद्याप्रमाणें युरोपियन लोक नोकर ठेवून चागले कवाइती लष्कर व तोफखाना करण्याचा प्रयत्न भोसल्यांनी मुळीच केला नाही. मराठ्यांचें

बदामीच्या युद्धानंतर तर भोसल्याचे लष्कर आणखीहि कमी झाले आहे. **मुधोजीचे** वजनहि पुणें व हैदराबाद दरबारावर विशेष दिसत नाही व टिपूशीहि त्याचा पत्रव्यवहार नाही

गोंड राजाशीं वागणूक—" मुधोजीतर्फे एक गोष्ट मात्र सांगितली पाहिजे ती ही की गोंड राजा **बुऱ्हाणशहा** यास तो इतक्या चांगल्या तऱ्हेने वागवितो की असे उदाहरण सर्व हिंदुस्थानभर सापडणार नाही. **बुऱ्हाणशहाच्या** वडिलानीच आपल्या वडिलास राज्य दिले ही गोष्ट तो नेहमी स्मरतो. **बुऱ्हाणशहास** कोणत्याहि तऱ्हेची अटक नाही. त्यास तीन लक्ष रुपये पेनशन मिळते व शहराच्या भर वस्तीत त्याच्या किल्ल्यात तो आपल्या कुटुंबासुद्धा राहतो **बुऱ्हाणशहा** हा हल्ली साठ वर्षे वयाचा आहे व तोहि स्वभावाने चांगला आहे. भोसले हे बुऱ्हाणशहास राजा या नांवाने संबोधतात व वर्षास एकदा त्याचे घरी जाऊन त्यास नजराणा वगैरे देऊन त्याचा गौरव करतात.[१]

"**मुधोजीस** तीन पुत्र आहेत. **रघूजी** हा हल्ली गादीवर असून तो राज्यकारभारातील बऱ्याच गोष्टी स्वतः पाहूं लागला आहे **व्यंकोजी** ऊर्फ **मन्याबापू** हा नावापुरता दिवाणगिरीचे काम करतो. तिसरा **खंडोजी** ऊर्फ **चिमणाबापू**. मुख्य कारभार **मुधोजीच्या** हातात आहे. **रघूजी** स्वतः कारभार पाहूं लागल्यामुळे दोघेहि एकमेकास वचकून असतात रघूजीत युद्धकौशल्य अगर शौर्य मुळीच दिसत नाही तो फार द्रव्यलोभी आहे व वाटेल त्या मार्गाने पैसे उकळण्याकडे त्याची प्रवृत्ति आहे. त्यामुळे त्याच्या अधिकाऱ्याना राज्याचा कारभार करणे कठीण झाले आहे."

खडें लष्कर फार थोडे असे. मोहिमेचे वेळेस लष्कर जमा करीत व मोहिमेवरून परत आल्यावर सर्व शिपाई आपापल्या घरी जात व आपले इतर धंदे करीत. एका पोवाड्यात वर्णन केल्याप्रमाणे " तेली कोळी उदमी नाईक पडले भरी कर्जाची घेतली घोडी आले चाकरी " असेच लष्कर बरेंच असे.

१ गादीवर बसतानां भोसले हे या किल्लेवाले गोंड राजांच्या हातून टिळा लावून घेत असत अशीहि आख्यायिका आहे.

चिमणाबापू–"चिमणाबापू हा निवळ लढाऊ वीर आहे. तो फार धीट व शूर आहे. मुधोजीचा भाऊ **बिंबाजी** यास पुत्र नसल्यामुळे त्याने **चिमणाबापू**सच आपला पुत्र म्हणून मानले होते व आपले ठाणे जे **रतनपुर,** येथील कारभार आपले मागे चिमणाबापूने करावा असे बिंबाजीने ठरविले होते **बिंबाजी** मेल्यावर त्याचे बायकोनेंहि हीच तजवीज मान्य केली. मुधोजीची या गोष्टीस हरकत नाही. परतु **रघूजीस** धाक वाटतो की **चिमणाबापू रतनपुरचें** राज्य बळकावून बसेल व तो शूर असल्यामुळे प्रबळ होऊन आपल्या राज्यासहि त्यापासून धोका होईल म्हणून तो **मुधोजीस** ही गोष्ट करू देत नाही."

मन्याबापू––"**मन्याबापूस** दिवाणाचा हुद्दा दिला आहे परतु तो निवळ त्या जागेचे उत्पन्न त्यास मिळावे एवढ्याकरिताच कारण त्या जागेचे काम-काज तो मुळीच पहात नाही."

इतर अधिकारी–बक्षी, चिटणीस, मुनशी व काळू.—" राज्यांतील हल्लीचे मुख्य अधिकारी म्हणजे **बक्षी** याजकडे फौजेच्या व्यवस्थेचे काम आहे दुसरा **मुनशी**–हा फारशी पत्रव्यवहाराचे काम करतो. तिसरा **चिटणीस**–हा मराठी भाषेत होणारा सर्व पत्रव्यवहार करतो चवथा **खजिनदार** जुना दिवाण **दिवाकर**पडित हा (१७८१ इ) मेल्यापासून या सातआठ वर्षांत या जागेवर कोणीहि मनुष्य नेमला नाही. मुधोजी व त्याचे पुत्र अगर दुसरे तात्पुरते नेमलेले लोक हेच या जागेचे काम करतात हल्लीचा बक्षी **भवानी काळू** हा ७० वर्षे वयाचा असून भोसलेशाहीतील फार जुना नोकर आहे व भोसल्याच्या चाकरीत त्याने मोठे नाव व पैसा कमाविला आहे. **दिवाकरपंत** असेपर्यंत त्याचे काम फौजेवरच असे. परतु दिवाकरपत मेल्यापासून हा दिवाणाचेंहि काम करतो व राजा व सर्वजण याला दिवाण म्हणूनच म्हणतात **मुधोजी** हा परराष्ट्रीय राजकारणात व लष्करी हाल-चालीत विश्वासू व अनुभविक मनुष्य म्हणून त्याचीच सल्ला घेतो. तसेंच त्याच्या पैशामुळे व त्याचे चोहोंकडे मोठमोठ्या लोकांशी जे सबध आहेत त्यामुळे त्याची आपणास सदैव मदत होईल म्हणून **मुधोजी** त्यास फार मान देतो. परतु **रघूजीची** मर्जी **भवानी** काळूवर मुळीच नसून तो त्याला

कामावरून काढण्याच्या खटपटीत आहे. **रघूजीच्या** मनांत **महादाजी लष्करी** यास दिवाणगिरीवर नेमावयाचें आहे. कारण **महादाजी** हा कोणाजवळ द्रव्य आहे ह्या गुप्त बातम्य। रघूजीस देतो व त्याचेकडून पैसे उकळण्याच्या युक्त्या **रघूजीस** सांगतो; त्यामुळे त्याचेवर रघूजीची मर्जी आहे. परतु मुधोजीस **भवानी** काळू ी योग्यता माहीत असल्यामुळे तो या गोष्टीस संमति देत नाही. **भवानी** काळूवर रघूजीचा राग होण्याचे दुसरे एक कारण असें की, तो **चिमणाबापू**च्या पक्षाचा आहे व चिमणाबापूस रतनपुरचा **कारभार** देऊन पाठवावें असा तो मुधोजीस सल्ला देतो. मुधोजीसहि ही सल्ला पसंत पडते. कारण **चिमणाबापू** हा शूर असल्यामुळे छत्तीसगड, वलसोरकडील संस्थानिकांना तो दाबांत ठेवील व नागपुराहून कटकाकड जाणारे मराठे सैन्यास रस्त्यांत जो अडथळा होतो तो दूर होऊन नागपूर ते **बलसोर**पर्यंत रस्ता निर्विघ्न होईल व कटक प्रांताचाहि चांगला बंदोबस्त होईल. ही गोष्ट मुधोजीस पटते पण रघूजीच्या संमतीशिवाय ही गोष्ट त्याला करता येत नाही."

भवानी मुनशीः–"**भवानी नागनाथ मुनशी** हा हल्ली ८० वर्षांचा म्हातारा झाला असून अगदीच पिकलें पान झाला आहे. मुसलमान संस्थानिक व इंग्रज यांजमधील दरबारी काम हा करतो; परंतु ह्या कामाच्या फार दिवसांच्या अनुभवाशिवाय इतर कर्तबगारी या गृहस्थांत विशेष दिसत नाहीं व त्याच्या कामाबाहेर त्याची सल्लामसलतहि कोणी घेत नाही. **बाबाजी चिटणीस** व **चिमणाजी आप्पा** खजिनदार हे आपापलें काम करतात व त्याचे कामाशिवाय मुधोजीजवळ कांही वजन नाही. **दिवाकरपंत** मेला तेव्हां त्याचेजवळ पुष्कळ द्रव्य होतें परन्तु तो मरतांच मुधोजीनें त्याची सर्व इस्टेट भरून आणली. १ **जानराव** नांवाचा मनुष्य **दिवाकर**पंताचे घरीच वाढला होता. त्याला **दिवाकर**पंताचें द्रव्य कोठें आहे हे माहीत होतें. त्यानें तें मुधोजीस सांगितलें व मुधोजीनें तें सर्व भरून आणलें. त्या वेळेपासून **जानरावा**वर मुधोजीची मोठी मर्जी बसली आहे व बऱ्याचशा

---

१ दिवाकरपत जिवंत होता तेव्हांहि ही गोष्ट एकदां झालीच होती हें इतरत्र लिहिले आहे. दिवाकरपंतास पुत्र नसून फक्त एक दासीपुत्र होता यामुळें ही गोष्ट सुसाध्य झाली असावी.

गुप्त मसलतीत जानराव हा मुधोजीचा हस्तक झाला आहे. मुधोजीप्रमाणेंच रघूजीचीहि त्यानें मर्जी संपादन केली आहे. राजाचा शिक्का त्याचेजवळ असतो."

महमदअल्ली–"**शेख महमदअल्ली** नांवाचा भोंसलेशाहींतील एक जुना घरगुती नौकर आहे तो राजाच्याजवळ नेहमीं राहून राजाच्या करमणुकीच्या विषयांत भाग घेतो. त्याला फारशी चांगलें येत असून दरबारी रीतरिवाज चांगले अवगत आहेत, म्हणून कोणी इंग्रज गृहस्थ नागपुरास आला म्हणजे त्याचे आदरसत्कारास त्याला पाठवितात.[१] नागपुर शहरांतील न्यायाधिशाचे काम याचेकडेच आहे; परंतु महत्त्वाचे निवाडे राजा स्वतः करतो"

खुद्द **मुधोजी**विषयी व त्याच्या दरबारांतील लोकांविषयी फॉर्स्टर यानें असेंहि लिहिले आहे :—**मुधोजी**—"**मुधोजी** हा वयानें पन्नास व साठीच्या दरम्यान आहे. तो धीट व शूर म्हणून प्रसिद्ध आहे. तो बाध्यानें ठेंगणा पण त्याचें शरीर कसलेले आहे. शरीरानें तो अद्याप टुणटुणीत[२] आहे. तो शेतकरी, उदमी, व्यापारी वगैरे लोकांना दयेनें वागवितो अशी त्याची ख्याति आहे. परतु राजकारणांत पुष्कळदां त्यानें क्रूरपणाची व विश्वासघाताची कामे करण्यास कमी केले नाही असे म्हणतात. लष्करास पगार देण्यांत तर तो फारच कुचराई करतो. त्यामुळें कित्येक वेळां त्याचें लष्करच त्याचेवर बदलून त्याच्या अंगावर सुद्धां त्यांनी हल्ले केले आहेत व त्यास जखमीहि केलें आहे.[३] वाटेल ती वचनें देऊन ती मोडण्यांत त्याचा हातखंडा आहे. एखाद्या अधिकाऱ्यावर गैरमर्जी झाली की त्याचेवर जुलूम करून त्याचेजवळून तो खूप पैसे काढतो.

अशी एक दोन उदाहरणें **फॉर्स्टर** यानें ऐकलेली लिहिली आहेत.

---

१ कँबेल व अंडरसन हे कलकत्त्याहून आले. त्यांना आणण्यास हाच सामोरा गेला होता.

२ परंतु या वर्णनानंतर लौकरच म्हणजे ता. ९ मे १७८८ रोजी मुधोजी मरण पावला.

३ एलिचपुरास मुधोजीवर त्याचे लष्करांतील पठाणांनी हल्ला करून त्यास जखमी केलें. त्यास अनुलक्षून हें वर्णन दिसतें.

"सातआठ वर्षापूर्वी एक अजीव गोष्ट घडली. **उदेपुरी** गोसाव्याचे राजाकडे सुमारे पन्नास लाख रुपये कर्ज झाले व त्याचा पैशाबद्दल तगादा लागला. **उदेपुरीस** दोन चेले असून त्याना तो पुत्राप्रमाणे वागवीत असे त्यांपैकी एका मुलाची एक रख ठेवलेली होती. एकदा रात्री तो तिच्या घरी गेला असता तिचा कोणी खून केलेला असून ती मरून पडलेली सापडली. त्यावरून त्या मुलावरच खुनाचा आरोप ठेवून त्यास पकडण्याकरिता **मुधोजीनें** त्याच्या घरावर शिपाई पाठविले. त्या गर्दीत ते दोन्ही मुलगे मारले गेले त्यांतच **उदेपुरीस**हि धाक दाखवून राजाचे पन्नास लाखांचे रोखे **उदेपुरी**कडून जबरदस्तीने काढून घेतले. तेव्हापासून **उदेपुरी** अगदी गरीब झाला व नागपूराहून निघून गेला."

बेनीराम पंडिताजवळ पुष्कळ द्रव्य आहे अशी मुधोजीस बातमी लागली एकदा त्याचा भाऊ **विश्वंभर** हा नागपुरास असताना **मुधोजीने** त्याजकडून पैसे मागितले. तो घाबरला व त्याने **बेनीराम** काशीस आहे तेथें जाऊन त्याचेजवळून आणून देतो असे सांगून पळून जाऊ लागला. शेवटी भवानी मुनशीने मध्यस्थी केल्यावरून व बेनीरामाचे व इंग्रजाचे सूत आहे हे ओळखून मुधोजीने त्याचा नाद सोडला.

"भोसल्याचे मुलखाची उत्तरेकडील सरहद्द **लाखना**दौनच्या उत्तरेस चार कोसांवर **शेर**नदी ही आहे. पलीकडेस **काल्पीचे**[1] **बाळाजी**चा मुलूख आहे. पूर्वेस **रतनपुरच्या** प्रदेशापर्यंत तसेच **सम्बळपूर** व इतर संस्थाने धरून **कटका** पर्यंत त्याचा अमल आहे, दक्षिणेस गोदावरीच्या उत्तरेस दहा कोसापर्यंत भोंसल्याचा अमल चालतो. पश्चिमेस सर्व वऱ्हाडप्रांत भोसल्याच्या अमलाखाली आहे. एकदरीत दक्षिणेस गोदावरीपासून उत्तरेस नर्मदेपर्यंत त्याचा अमल आहे."

"भोसल्याच्या मुलखाचे उत्पन्न साठ* लक्षाचें आहे ते पुढीलप्रमाणें--

---

१ गोविंदपंत बुंदेल्याचा मुलगा बाळाजी गोविंद खेर

* फॉर्स्टर यास मिळालेले आकडे बरेच कमी दिसतात भोसल्याचे यावेळचें सर्व उत्पन्न एककोटी पर्यन्त असावे.

नागपूरप्रांत	१८ लक्ष
वऱ्हाडचें निमें उत्पन्न	१० लक्ष
गंगथडीप्रांत	२ लक्ष
कटक प्रांत	१७ लक्ष
रतनपुर	३ लक्ष
मुलताई परगणा	२ लक्ष
इतर उत्पन्न	७ लक्ष
	५९

परंतु ह्या रकमापैकीं १६ लक्ष रु. परभारेंच खर्च होतात ते:—

बुऱ्हाणशहा गोंडराजाची नेमणूक	३ लक्ष
शिवणीचा जहागीरदार महमद[1]	
अमीनखान याची नेमणूक	३ लक्ष
वऱ्हाडचा लष्करी खर्च	३ लक्ष
कटक प्रांताचा लष्करी खर्च	७ लक्ष
	१६

" भोंसल्याचें लष्कर पुढीलप्रमाणें आहे.

(१) घोडेस्वार

२००० बारगीर (यांचे घोडे सरकारी असत)
४७०० नागपूरचे शिलेदार (यांचे घोडे खाजगी असत)
३०० शिवणीच्या जहागीरदाराचे स्वार
२००० कटक येथील स्वार
१५०० गंगथडीतील स्वार.

१०५००

(२) बिनकवाइती पायदळ. याची संख्या माहीत नाही.

(३) हत्ती दोनशें.

[1] हा भोंसल्यांच्या पदरी फार दिवस असून **लाखनादौनपासून रामटेक** पर्यन्त मुलूख याचे ताब्यांत होता. याचे वंशज शिवणी येथे आहेत. **वंशा**-वळ पहा

(४) तोफा–१५[M] ह्या नागपुरासच ओतल्या आहेत त्यावर अमलदार दोन इंग्रज व एक फरेंच व इतर पोर्तुगीज आहेत. हे भोसल्यांकडे नोकर आहेत.

" भोसल्यास शेजारच्या संस्थानिकांपासून कांही भीति नसल्यामुळे व पुणें दरबारापासून तो जवळ जवळ स्वतंत्रच असल्यामुळे त्यास कोणाची भीति राहिली नाही. **गढामंडला** प्रांत देण्याची लालूच पेशव्याने त्यास दाखविल्यामुळें तो टिपूच्या युद्धांत पडला."

महाल राजवाडा---नागपुरास महाल म्हणून जो राजवाडा होता तो बांधण्यास मुधोजीने या सुमारास सुरवात केलेली दिसते (इ. १७८८). फॉर्स्टरच्या रिपोर्टांत उल्लेख आहे की, " राजानें हल्ली नागपुरास मोठा वाडा बांधण्यास सुरवात केली आहे व त्यास बराच खर्च लागत आहे. तसेच आजूबाजूसहि त्यानें बऱ्याच इमारती बांधल्या आहेत." हा वाडा इ. स. १७९० चे अखेरीस पूर्ण झाला. **लेकी** नांवाचा इंग्रज फॉर्स्टरच्या दुसऱ्या वकीलातीच्या वेळी त्याचेबरोबर आला होता तो लिहितो की, " ह्या वाड्याचें काम आता पूर्ण होत आले आहे. वाडा निळ्या दगडाने बांधलेला असून ते दगड नागपुर शहरच्या पश्चिमेस जवळच सापडत असत." **लेकीच्या** मताने दगडाचे वर विटाचें काम बांधल्यामुळें दगडाची भव्य शोभा नाहीशी झाली.

वाड्याचा कांही भाग हल्ली राहिला आहे, परंतु मुख्य भाग नाहीसा झाला आहे. याचे निरनिराळे चौक व दालने याचें वर्णन ना० भोस० कागदपत्र लेखांक १२[N] वरून अजमावतां येतें. तसेंच कोलब्रुक यानें सहा चौक व दिवाणखाने यांचें वर्णन केलें आहे.

[M] याशिवाय हिंदुस्थानी लोकाचा तोफखाना निराळा असावा. १५ ही संख्या फार कमी दिसते.

शिवाय भोंसल्यांच्या पदरी बाणांचें (दारूचें) लष्कर प्रसिद्ध असे. त्याचा यांत उल्लेख नाहीं. सीताबर्डीचे टेकडीवर बाणाचे खपरेल म्हणून इमारत होती. खड्यांचे लढाईचे पोवाड्यांत भोंसल्यांचे बाणांचे सैन्याचा उल्लेख आहे.

[N] पान ४११ पहा ऐ० प० ले. ४३२

यानंतर दुसऱ्या रघोजीने दुसरा वाडा बांधला. त्यास नवीन हवेली असे म्हणत. पुढें त्यांत बाकाबाई परसोजीस घेऊन जाऊन राहिली. नंतर त्यास बाकाबाईचा वाडा म्हणत. हल्ली तेथे सिटी स्कूल आहे.

शिवाय तेलंगखेडी येथेंहि राजाचा एक वाडा होता. तेथें आप्पासाहेब काहीं दिवस जाऊन राहिला होता. पारडी येथेंहि एक वाडा होता. सक्करदरा येथील वाडा अद्याप कायम आहे. शिवाय तुळशीबागेंतहि एक वाडा आहे.

राजाच्या बागांपैकी तुळशीबाग, केळीबाग, तेलगखेडी, बजरंगबाग(काग० १०५) नजरबाग, गणेशबाग (ब. ८२) इत्यादिकांची नावें कागदोपत्रीं सांपडतात.

मुधोजी हा ता. ९–५–१७८८ इ. रोजी मरण पावला. त्यापूर्वीच त्याचा भाऊ बिंबाजी हा इ. स. १७८७ मध्ये मरण पावला होता. आतां रघोजीच्या हाती सर्व कारभार आला. **खंडोजी** यास छत्तीसगड व **व्यंकोजी** यास चंद्रपुरचा कारभार प्राप्त झाला.

फॉर्स्टर याचा रिपोर्ट लॉर्ड **कार्नवालीस** यास मिळाल्यावर त्याने नागपुरचा नाद कांही काळपावेतों सोडून दिला व **फॉर्स्टर** यास नागपुरहून कलकत्त्यास परत बोलावले. फॉर्स्टर ता. १०–२–१७८९ इ. रोजी नागपुराहून निघाला. फॉर्स्टरच्या भेटीवरून लॉर्ड **कार्नवालीस** यास पुढील गोष्टी कळून आल्या. त्या त्याने आपल्या मिनिटात लिहून ठेवल्या आहेत. तो म्हणतो—" नागपुरच्या राजाशी दोस्ती करण्यांत आपला विशेष फायदा आहे असें नाही. उलट भोंसल्याचा कटकप्रात त्याच्या राजधानीपासून इतका दूर आहे व तेथे बंदोबस्त इतका कमी आहे की, आम्ही तो वाटेल तेव्हां जिंकून घेऊं शकू म्हणून इंग्रजाशी दोस्ती ठेवण्यांत भोसल्यांचाच फायदा आहे. दुसरी गोष्ट ही की सामोपचाराने भोसल्याकडून कटकप्रांत आपणास मिळणें शक्य नाही. कितीहि रक्कम कबूल केली तरी तो प्रांत भोसले देण्यास तयार होणार नाहीत. दुसरा प्रांत त्याचे मोबदल्यांत भोंसल्यास द्यावा तर तसा प्रांत आपलेजवळ नाही व पुढेंहि येण्यासारखा नाही. शिवाय पुणें दरबारची संमति असल्याशिवाय भोंस-

त्यासमुद्धां तो इंग्रजांस देतां येणार नाही व पुणेकरांचा स्वत:चा कांही फायदा झाल्याशिवाय ते अशी संमति कधीहि देणार नाहीत. इंग्रजांना कटकप्रांत घेणें तो केव्हां तरी जबरदस्तीनें सैन्याच्या जोरावरच घ्यावा लागणार आहे व अशा तऱ्हेने हा प्रांत इंग्रजांस केव्हांहि सहज घेतां येईल. "

शिदे, होळकर, पेशवे व निजाम यांनी मिळून टिपूशीं लढाई सुरू केली त्यावेळी नाना फडणीसानें नागपुराहून रघूजीसहि बोलाविलें होतें. त्याचें सैन्य न आल्यामूळें नानानें रघूजीस स्वत:स पुण्यास बोलावून त्याची कानउघाडणी केली. रघोजी ता. २३–३–१७८९ रोजी पुण्यास जाऊन पोहोंचला.मी टिपूवर गेल्यास मागें चिमणाबापू काय करील याचा नेम नाहीं असें म्हणून दहा लक्ष रुपये लढाईचे खर्चास देऊं करून त्याने वेळ मारून नेली व ता. ७–५–१७८९ इ. रोजी पुणे सोडून तो परत नागपुरास आला. तो परत आल्यावर चिमणाबापू हा लौकरच (१६–८–१७८९ इ.) मरण पावला व रघोजी निर्धास्त झाला. छत्तीसगड व चंद्रपुर हे दोन्ही प्रांत व्यंकोजीच्या ताब्यात आले.

फॉर्स्टरची दु. वकीली–इ. सन १७०९–बरेच दिवसांपासून धुमसत असलेले टिपू–विरुद्ध इंग्रजांचे युद्ध सुरूं झालें व इंग्रज हे मराठे व निजामाच्या संघांत सामील झाले. पुणें येथे या त्रिकुटांचा ता. १-६-१७९० रोजी तह ठरला. अर्थातच इग्रजांचें बगालमधील सैन्य मद्रासकडे नेण्याची वेळ पुन्हां आली. नागपुरकराशी तह करण्याची आतांपर्यन्त जी जरूर वाटत नव्हती ती आतां अवश्य झाली. म्हणून **कॉर्नवालीस** यानें **फॉर्स्टर** याची पुन्हां नेमणूक करून त्यास नागपुरास पाठविलें. **फॉर्स्टर** ता. ७–३–१७९० रोजीं कलकत्त्याहून निघाला तो **बलसोर** येथें ता. २२ व **कटक** येथें ता. ३१ रोजी आला.

लेकीचें वर्णन–कटक—**फॉर्स्टर**बरोबर **लेकी** नांवाचा इंग्रज गृहस्थ होता. त्यानें या प्रवासाची सविस्तर हकीगत लिहून ठेविली आहे. त्यामुळें आपणांस तत्कालीन परिस्थिति बरीच समजते. कटकसंबंधानें तो म्हणतो–

" येथील सुभेदार **राजारामपंत** हा हल्ली नागपुरास गेला आहे. दोनतीन वर्षांनी एकदां त्याला हिशेब देण्याकरितां नागपुरास जावें लागतें. **कटकची** जमा मक्तेदारीच्या पद्धतीसारखीच वसूल केली जाते. या प्रांताचें उत्पन्न बावीस लक्ष आहे. त्यांतून दहा लक्ष रुपये नागपुरास पाठवावे लागतात. बाकीचे उत्पन्न प्रांताचे खर्चाकरितां सुभेदारानें खर्च करावे व उरेल तें त्यानें घ्यावे अशी ही तजवीज आहे. नागपुराहून तो परत आला म्हणजे बहुधा त्याचा खिसा अगदीच रिकामा होतो. कारण आपलेकडे सुभेदारी चालू ठेवण्याकरितां त्याला बरेच नजराणे द्यावे लागतात व पुष्कळाचे खिसे भरावे लागतात. हे सर्व नुकसान भरून काढण्याकरितां व प्रांताच्या खर्चाकरितां त्याला हे सर्व पैसे प्रजेकडूनच उकळावे लागतात कटक प्रातांत सोने व चांदीचा व्यवहार फार कमी असून सर्व देवघेव कवड्यांनी होते. "

जगन्नाथाच्या यात्रेचें उत्पन्न—ओरिसांतील उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे जगन्नाथाचे यात्रेस जाणाऱ्या लोकापासून वसूल करण्यांत येणारा कर हा होय. एका बैलाचे पाठीवरील रेशमी कापडाच्या मालास सहा रुपये जकात द्यावी लागते व याच प्रमाणांत इतर मालावरहि जकाती आहेत. दक्षिणेकडील यात्रेकरू प्रत्येकी सहा रुपये कर देतात. बंगाल्यातील लोक श्रीमत असल्यामुळे त्याचेपासून प्रत्येकी दहा रुपये घेतात. परतु हा कर नक्की नसून जसा मनुष्य दिसेल त्या मानानें कमीजास्तीहि घेतात. "

बारमलची खिंड–बंगाल्यांतून नागपुरास येणारा रस्ता **महानदीच्या** काठाकाठानें होता व "**बारमल**" नांवाची एक खिंड आहे तेथून प्रत्येकास जावे लागे. दोन्ही बाजूनी दाट अरण्ये व मोठाले डोंगर व मधून हा रस्ता असे. येथें वाघ वगैरे हिंस्त्र पशूची समृद्धि आहे. **बारमल** या गावाजवळ एक लहानशी खिंड लागते व त्या खिडीतून **महानदी** ही वळसे घेत घेत डोंगरांतून आपला मार्ग काढते. या खिंडीस कटकचे द्वार असें म्हणतात. या गांवच्या आसपासच्या प्रदेशास **दासपल्ला** असें म्हणतात व **तो बारमलच्या** जमीनदाराच्या ताब्यांत आहे. या खिडीच्या पश्चिमेस दाट

अरण्य असल्यामुळें हा जमीनदार तेथे बराच प्रबळ झाला आहे. तो भोंसल्यास-सुद्धां जुमानीत नाही व खंडणीहि देत नाही. कटक व नागपूर येथील भोंसल्याचें लष्कर व लोक यांना येऊ व जाऊं द्यावे या शर्तीवर भोंसल्यांनी त्याची खंडणी वगैरे सर्व माफ करून त्यास निशाण वगैरे देऊन नांवापुरता आपला मांडलिक म्हणून ठेवले आहे.

सोनपुर संस्थान--"**सोनपुर** येथील राजा **पीरतसिंग** हा अल्पवयी दहा वर्षांचा आहे. तो आम्हास येऊन भेटला. त्याचा दिवाण एक उडिया ब्राह्मण असून राज्याचा कारभार तोच करतो. मराठी लष्करापासून होणाऱ्या त्रासाच्या कागाळ्या त्याने आम्हांस सांगितल्या. रायपुरचा सुभेदार **महिपतराव** याचा पुतण्या **पांडूजी** याच्या हाताखाली या प्रांताचे लष्कर असे. दिवाणाने **फॉर्स्टर** यास विनति केली की, ही गोष्ट तुम्ही नागपुरास राजाच्या कानावर घाला व आमचा त्रास वाचवा या प्रांतातील लोक उडियाच आहेत व ते बरेच शूर आहेत. ते नेहमी तीरकमटा अगर तरवार बाळगतात मराठ्यासंबधी त्याचे मनांत पराकाष्ठेचा तिरस्कार आहे. मैदानावर मराठ्यांच्या पुढे त्याचें काही चालत नाही, परंतु दाट अरण्यात ते मराठ्यांस आटोपत नाहीत व मरा ा भेटला की कापून काढतात" (३–५–१७९०).

रायपुर--"रायपूर हे मोठे शहर आहे. तेथे आम्ही ता.१८–५–१७९० रोजी मक्काम केला. तेथे बरेच श्रीमंत लोक व व्यापारी आहेत. तेथें एक किल्ला आहे त्याच्या खालील भिंती दगडाच्या व वरच्या मातीच्या आहेत. त्याला पाच दरवाजे व पुष्कळ बरूज आहेत. तेथें एक सुंदर बांधीव तळे आहे, परंतु त्यातील पाणी वाईट आहे. **रतनपुर** प्रांत फार सुपीक आहे व तेथें तांदूळ फार पिकतो. इकडचे हे **बरद्वान**च होय. **बिंबाजीची** बायको (आनंदीबाई) येथें रहात असते व तिला सर्व जण मोठा मान देतात. परंतु सर्व कारभार नागपुरचा एक ब्राह्मण **महीपतराव** हाच पाहतो. **रायपुर**चें उत्पन्न सत्तर हजार रुपये व **रतनपुर**चे दीड लक्ष रुपये आहे. **बिंबाजीचे** वेळेस पांचसहा लक्ष रुपये उत्पन्न होत असे. हे लोक आमच्याशी फार चांगल्या तऱ्हेनें वागत. कारण आमची सरबराई चांगली करावी म्हणून

राजानें हुकूम पाठविले होते." **फॉर्स्टर** हा ३–६–१७९० रोजी नागपुरास येऊन पोहोचला. कलकत्त्यापासून नागपुरास येण्यास त्यास एक महिना चौदा दिवस लागले.

लेकी याने रघोजी व त्याचे मुत्सद्दी याचे वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे–

"**रघोजी** राजा हा लढाऊ किंवा राज्यकारभार या दोन्ही कामांपैकीं एकांतहि तरबेज नाही. त्याची राहणी अगदी साधी व त्याचे कपडे शुभ्र असतात, परंतु मोती व हिरे यांचे डागिने अंगावर असतात. परकीयांशी त्याची वागणूक सभावितपणाची असते. हत्ती व घोडे याचें त्यास अतिशय वेड आहे. त्याचेजवळ सरकारी दोनशें हत्ती आहेत व ते इतके उत्तम आहेत की, तसे उत्तम हत्ती मी अद्याप पाहिले नाहीत. त्याना ऊंस, तूप व पुलावसुद्धां खाऊं घालतात व ते इतके मस्त होतात की, सांखळदंड तोडून खूप दांडगाई करतात. यांतहि मराठे लोकाना खूप मजा वाटते."

"राजाजवळचे मुख्य लोक म्हणजे एक त्याचा भाऊ **मन्याबापू**. हा फार शांत गृहस्थ आहे. दुसरा **भवानी काळू**. हा फार धूर्त म्हातारा आहे. त्याचा पुतण्या **पांडुरंग** हा लष्कराचा सेनापति असून लष्करी पैशाची व्यवस्था ठेवतो. (बक्षी) तसेच **श्रीधरपंत मुनशी** व **महादाजी लष्करी. लष्करी** हा राजाच्या विश्वासातला आहे व त्याची सल्ला राजा नेहमी घेतो. राजाजवळ काही कवाइती लष्कर आहे व त्यावर अंमलदार हे लखनौच्या नबाबाच्या व आमच्या नोकरीत पूर्वी असलेले काळे लोकच आहेत. परतु त्या लष्करास कांहीच येत नाही व ते अगदी टाकाऊ आहे.

ज्या मुख्य कामासंबधाने **फॉर्स्टर** नागपुरास आला होता त्या संबंधाने तो लिहितो :—" पुण्याहून व हैदराबादेकडून राजासहि टिपूवरील स्वारीबद्दल पत्रें आली आहेत; परतु इतक्या लांबवर सैन्य पाठवून आपला स्वत.चा काय फायदा होणार, म्हणून त्याचे मनांत तिकडे लष्कर पाठवावयाचें नाही. तो इंग्रजास आठ हजार स्वार दर माणशी चारशें रुपये सालाप्रमाणें देण्यास तयार आहे. परंतु हा पगार मला फार वाटतो. **रघोजी गढामंडल्याच्या** लालचीने मात्र या युद्धात पडेल; जर त्याच्या मदतीची जरूरच लागली तर आपण पुणें दरबारशी मध्यस्थी करून **गढामंडलाप्रांत** त्याचे **ताब्यांत** देववावा म्हणजे काम होईल."

मिदनापुरचे बाजूस मराठ्याच्या लष्करानें बगाल्यांतील लोकांवर हल्ले करून लूटमार केली होती. त्यांना शासन देऊन पुन: असें न होण्याबद्दल बंदोबस्त करविण्याचें कामहि **फॉर्स्टर** यास सांगितलें होते. त्याबद्दल राजाशी बोलणें करून **फॉर्स्टर** याने आपला ग्रह कळविला. तो म्हणतो "राजाकडून या गोष्टीचा बंदोबस्त होईल अशी मला आशा वाटत नाही. या लोकाना अशा प्रकारच्या धामधुमीची संवयच होऊन गेली आहे. आपणच आपलें लष्कर पाठवून त्या दगेखोरांना शिक्षा करावी; म्हणजे आपोआपच बंदोबस्त होईल. राजाने मला सागितलें आहे की, याचा बंदोबस्त करण्याकरितां मी **महादाजी हरी** यास ओरीसांत पाठवितों परंतु महादाजीस पाठविण्याचें खरें कारण असे आहे की, तो **राजारामपंताच्या** कारभारावर नजर ठेवण्याकरितां जात आहे. हा पूर्वी कटकचा सुभेदार होता व त्याचेवर जास्त रक्कम कबूल करून **राजारामपंतानें** सुभेदारी आपलेकडे करून घेतली आहे. जास्त पैसे मिळूनसुद्धा राजाची तृप्ति होत नाही व यापेक्षांहि जास्त रक्कम मिळावी म्हणून राजाने **महादाजीस** पाठविले आहे. यामुळे कटक प्रातावर आता दोघाचा दाब राहील व रयत पिळली जाईल **महादाजी** हा तेथील रयतेची कांही दु:खे निवारण करील अशांतला मुळीच प्रकार नाही. (१-१-१७९१)

फॉर्स्टर हा तीनचार दिवस आजारी पडून वरील पत्र लिहिल्यानतर चारच दिवसानी (ता. ५-१-१७९१) नागपुरास मरण पावला. त्याला नाग नदीच्या[१] काठावर म्हणजे नागपुर शहराच्या पूर्व बाजूस पुरलें होते. नदीच्या प्रवाहानें वरील जमीन वहात चालल्यामुळे हल्ली हे थडगें खणून ता. ६-३-१९१५ रोजी फॉर्स्टरची हाडे नागपुरचे प्रॉटेस्टंट सिमेटरीमध्ये नेऊन पुरून तेथे हल्ली नवीन थडगे केलें आहे.

फॉर्स्टर हा असाधारण धाडसी मनुष्य होता असे दिसते. याने हिंदुस्थानांतून काश्मीर, अफगाणिस्तान, इराण, रशिया या खुष्कीच्या मार्गाने युरोपापर्यंत प्रवास केला होता व असा प्रवास करणारा हा पहिलाच इंग्रज होता. त्यानें आपल्या धाडसाचें वर्णन आपल्या पुस्तकांत[२] लिहून ठेविले

१ सदरहू जागा नकाशांत दाखविली आहे.

२ Forsters travels.

आहे. तो **बनारस** येथून ता. १२-१२-१७८२ इ. रोजी निघाला. प्रथम तो आपणास जॉर्जियन म्हणवीत असे. त्याला फारशी व उर्दू उत्तम येत असल्यामुळें व पुढील मुसलमानी देशांतून जावे लागणार असल्याकारणानें तो स्वतःस तुर्की मुसलमान म्हणवू लागला व अशा तऱ्हेनें वेष पालटीत युरोपात गेला व तेथून तो इग्लडांत जुलै १७८४ मध्ये जाऊन पोहोंचला.

रेनेलचा हिं० चा नकाशा इ. १७८८---बंगाल सरकारच्या प्रयत्नानें मेजर **रेनेल** याने सर्व हिंदुस्थानचा पहिला पद्धतशीर नकाशा काढून तयार केला. या कामाकरितां सर्व हिंदुस्थानभर हिंडून व सर्व हिंदी संस्थानिकांची परवानगी घेऊन त्यास मोठा खटाटोप करावा लागला. परंतु जी गोष्ट हिंदी लोकाना सुसाध्य असतानासुद्धा त्यानी केली नाही ती इंग्रजांनी दीर्घ परिश्रमाने कैक वर्षे शांतपणाने काम करून इ. स. १७८८ मध्यें पूर्ण केली. या नकाशांत नागपुरच्या पूर्वेपासून तो कटकपर्यंत व नर्मदेच्या दक्षिणेस उत्तर सरकारपर्यंतचा भाग "पाहणी न केलेला मुलूख" म्हणून कोरा लिहिला होता. ती पाहणी पूर्ण करून ही उणीव भरून काढण्याकरितां इ स. १७९४ मध्यें बंगाल सरकारने रघूजी भोसल्याची परवानगी मागितली व ती त्याने दिली

ब्लंट याचा हिं० नकाशा--या कामावर कॅ० **ब्लंट** याची नेमणूक झाली व तो एक जमादार व तीस शिपाई घेऊन **चुनारगडाहून** २८-१-१७९५ रोजी निघाला. त्याचा मार्ग छत्तीसगडांतील **कोरिया** संस्थान, **कांकर**पासून तो चांद्याचे पूर्वेस **वैरागड**, सिरोचा या बाजूने होता. **ब्लंट** याने मोठ्या कष्टाने या जंगली प्रदेशाची पाहणी केली व तो. २४-५-१७९५ रोजी आपले काम संपवून **राजमहेंद्रीस** पोहोचला. त्याला एकंदर ११२५ मैल प्रवास करावा लागला.

इंग्रज लोकांच्या चौकस स्वभावानुरूप **ब्लंट** हा नुसती भौगोलिक पाहणी करूनच थांबला नाही. त्याने या भागाचा राज्यकारभार, व्यापार व एकदर सर्व परिस्थितीचें निरीक्षण करून ते सर्व वर्णन लिहून ठेवले आहे. याावरून आपणांसहि तत्कालीन परिस्थितीचे चित्र पहावयास सांपडतें.

कोरिया, बिलासपुर या भागांत जवळजवळ अदाधुंदीचें राज्य होतें व जमीनदार मराठ्याची सत्ता जुमानीत नव्हते. **प्रतापगड** व **लोरमी** येथें गोंडाचेंच प्राबल्य होतें व ते नेहमी लूटमार करीत. त्यांच्या धाकानें **अमरकंटकच्या** यात्रेस कैक वर्षे कोणी गेले नाही. बस्तर संस्थानांतहि राजा जवळजवळ स्वतंत्रपणेच वागत होता. **रतनपुर** येथें **विठ्ठलपंत**[1] सुभेदार होता. त्याने बस्तरच्या राजास वठणीस आणून त्याच्यापासून खडणी घेणें सुरू केले. **दर्यावदेव** (बस्तरचा राजा) याने आपल्या दोन भावांचे डोळे काढून त्यास कैदेत टाकले व तिसरा पळून नागपुरास गेला. दर्यावदेव आपली राजधानी **जगदलपुर** हे सोडून जवळच **केशलूर**च्या किल्ल्यांत राहण्यास गेला व मराठ्यास खडणी देईना. मराठ्यानी सर्व मुलूख लुटला व दुसऱ्या जमीनदारांस उठवून **बस्तर**चा मुलूख घेण्यास चिथावले. **कांकरचा** राजा **शामसिंग** हा मात्र बराच उपयोगी पडला. त्याचे मुलखांतून **ब्लन्ट** हा निघून बस्तरचे संस्थानांतून न जातां पश्चिमेस वळून **वैरागड**च्या रस्त्यानें गेला; कारण **बस्तर**मधून आपणास **दर्यावदेव** सुखाने जाऊ देईल असे त्यास वाटेना. हल्ली द्रुग जिल्ह्यात असलेले **पानाबारस** व **मालेवाडा** येथील गोंड राजानी विशेष त्रास दिला नाही. परंतु **मालेवाड्याचा** गोंड राजा **दुरूगशहा** याने मराठ्याच्या परवान्यास कांही आदर न दाखवितां उलट त्याचा अपमान केला या दोन्ही संस्थानिकानी **ब्लन्ट** यास काही मदत न करिता वाट मात्र दाखविली.

पुन्हां **ब्लंट** याने छत्तीसगडातून बस्तर संस्थानांतून **भोपाळपट्टणच्या** मार्गाने थेट दक्षिणेस जाण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास प्रत्यक्षच अडथळा झाला व स्थानिक लोक पुढे जाऊ देईनात. सबब तो परत पश्चिमेकडे **वैरागड,** चादा या रोखाने फिरला. **बस्तर** व **भोपाळपट्टण** व त्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची माहिती **ब्लंट** यास मिळाली ती अशीः—"तिकडचे लोक अगदीच रानटी आहेत. ते गोंड आहेत व स्त्री-पुरुष पूर्ण नागवे राहतात व कंदमुळावर बारा महिने उपजीविका करतात. खुद्द वेरागडचे सुभ्यातील छत्तीसगडकडील भागांत तीन महिने लोकास खाण्यास धान्य मिळते व बाकीचे नऊ महिने कंदफळांवर उपजीविका करावी लागते. **बस्तरकडे**

१ हा प्रसिद्ध विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार नव्हे. हा विट्ठल दिनकर.

तर वंजारी लोकांशिवाय कोणीच जात नाही. त्याच्या साखरेच्या व मिठाच्या व्यापाराने रानटी गोंडांना या वस्तूची चटक लागली व ते श्रम करून लाख, लोखंड व इतर जंगली उत्पन्न वाढवीत आहेत व बाहेरच्या लोकांची जरूर त्यांना भासू लागली आहे. मराठे लोक तरी या वंजाऱ्यांच्या मध्यस्थीनेच त्यांना आतां माणसाळवू लागले आहेत.

"छत्तीसगडांत **रायपुर व रतनपुर** या भागात मात्र चांगला बंदोबस्त दिसला. तिकडे राज्यव्यवस्थाहि ठीक होती. सर्व तऱ्हेची धान्ये व विशेषतः तांदूळ पिकत व त्याचा नागपुराशी मोठा व्यापार चाले. **विठ्ठलपंतास** हा सुभा मुक्त्याने दिला होता. सुभेदार लहान लहान गट करून तशाच शर्तीवर ते गट निरनिराळ्या लोकास पोटमक्त्याने देत असे. शेतकऱ्यांकडून वसूल येणे तो धान्यरूपाने येत असे. त्यामुळे ते विकून त्याची रक्कम तयार करणें फार त्रासाचे पडे. रस्ते सुरक्षित नसल्यामुळें धान्य नागपुरास पाठविणेहि धोक्याचे असे. व्यापारावर जबर कर असल्यामुळे व्यापारीहि या प्रांतात येण्यास फारसे धजत नसत. इतर व्यापारहि थोडा चाले. वंजाऱ्यानासुद्धा धान्याच्या व्यापारात रस्त्याचा फार त्रास पडे. परतु इतकेंहि सोसून छत्तीसगडातून नागपुरास एक लाख बैल धान्याची वाहतूक करीत. सर्वांत जास्त त्रास म्हणजे छत्तीसगडातील मांडलिक संस्थानिकांकडून खंडणी वसूल करण्याचा. ते जबरदस्तीशिवाय खंडणी कधीच देत नसत. त्यामुळे सुभेदार ऊर्फ मक्तेदार हा स्वतः शूर असावा लागे व त्याचेजवळ सैन्याचीहि तरतूद नेहमी असावी लागे.

"वैरागड हे चांद्याच्या जवळपास असून तेथील परिस्थितीहि चांद्यासारखीच आहे. ही आतां निराळी सुभेदारी केली आहे. **बिसन पंडित** म्हणून हल्लीचा सुभेदार आहे व छत्तीसगडाप्रमाणेच त्यालाहि सुभ्याचा ठरीव मक्ता राजास द्यावा लागतो. **वैरागड** हें मोठें शहर आहे व तेथें व्यापारहि मोठा चालतो. तेथें छत्तीसगडातून व उत्तर सरकार प्रांतांतून येणारे लमाणांचे मोठमोठे तांडे येताना दिसतात. वऱ्हाड–नागपुरकडून इकडे पुष्कळ कापूस येतो. तो उत्तर सरकारांतील व्यापारी खरेदी करतात व त्याचेऐवजी ते तिकडील सुपारी, नारळ व मीठ हे समुद्रकिनाऱ्याचे

पदार्थ तेथे आणून विकतात. या कापसाचें तिकडील उत्तर सरकारांतील लोक फार सुंदर कापड विणतात.

"वैरागड येथें नागपुराहून **मच्छलीपट्टणास** जाणारा मोठा आमरस्ता लागतो त्यास आम्ही मिळालो. **वैरागड** येथून निघाल्यावर आम्हांस कांही त्रास झाला नाही व आम्ही काही दिवसांनी **राजमहेंद्रीस** (ता. २४–५–१७९५) रोजी पोहोचलों."

खडर्याची लढाई: ता. ११ मार्च १७९५—रघूजीच्या कारकीर्दीचे सर्व धोरण आपण कोणत्याहि लढाईत न पडतां आपल्या स्वार्थावर टपून असावें असें होते. टिपूवर लढाईस जाण्याचे त्याने युक्तीनें टाळले. इंग्रजांशी वर वर गोडी ठेवून स्वतःस मात्र बांधून घेतले नाही. पुणें दरबाराशीहि गोडी ठेवली व शेवटी निजामअल्लीशीहि त्याने दोस्तीचा तह केला. महादजी शिंदा इ. स. १७९४ मध्ये मरण पावल्यामुळे मराठ्याच्या राजकारणात नाना फडणीसाशिवाय प्रबळ कोणी राहिला नव्हता, म्हणून नानास खूष ठेवण्याची संधि रघूजी वाया जाऊं देत नसे. अशा स्थितीत पेशवे व निजामअल्ली याची आकस्मिक रीतीनें लढाई सुरू झाली. मराठ्याच्या चौथाई सरदेशमुखीची बाकी निजाम देईना. टिपूविरुद्ध लढाई चालू असल्यामुळें व त्यात निजाम व पेशवे यांची एकजूट असल्यामुळे पेशव्यांस ही गोष्ट भांडणावर नेतां येईना. परतु ही लढाई आटोपताच पेशव्याचा हैदराबादचा वकील **गोविंदराव काळे** यानें वरील बाकीची मागणी केली. एकमेकाकडून याद्या जात जात शेवटी निजामाचा वजीर **मशीरउल्मुल्क** याच्या उर्मट भाषणानें गोष्ट निकरास आली.

रघूजी भोसल्यास नानाचे बोलावणे येताच तो अनमान न करता आपलें लष्कर घेऊन निघाला व **अहमदनगराजवळ** पेशव्याचे सैन्यास मिळाला. त्याचेबरोबर पंधरा हजार स्वार व पायदळ होतें व त्याच्या सैन्यावर **विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार** हा कसलेला सेनापति हजर होता. सर्व मराठी सैन्याचे अधिपत्य परशुरामभाऊ पटवर्धन याजकडे असल्यामुळें त्याचें सैन्य मध्यभागी होतें. रघूजी भोंसल्याचें सैन्य भाऊच्या उजवीकडेस व दौलतराव शिंद्याची पलटणे डावीकडेस होती. या लढाईंत नागपूरच्या सैन्याने चांगली कामगिरी केली. खडर्याचे लढाईचे पोवाड्यांत भोंसल्यांच्या

सैन्याचें व विशेषत: विठ्ठलपंताचे कामगिरीचें वर्णन केलें आहे

विठ्ठलपंत या वेळी वऱ्हाड प्रांतांतच सुभेदारीवर होता.

खड‍र्याचे लढाईनंतर **रघूजी** व **विठ्ठलपंत** पुण्यास गेले. त्यांचा नानाने मोठा सत्कार करून ठेवून घेतलें. निजामाकडून घेतलेल्या मुलखाची विल्हेवाट नानानें नंतर लावली. त्यांत भोंसल्यांस निजामाकडून खड‍र्याच्या तहांतच गंगथडीच्या प्रांताच्या घासदाण्याबद्दल साडे तीन लक्षांचा मुलूख मिळाला होता. शिवाय भोंसल्यांची निजामाकडे असलेली बाकी एकूणतीस लक्ष रुपये निजामानें देण्याची कबूल केली व वऱ्हाडचें उत्पन्न पूर्वीच्या वहिवाटीप्रमाणें दोघांनीहि घ्यावें असे ठरलें. याशिवाय पेशव्याकडून रघूजीस नर्मदेचे दक्षिणेकडील मुलखाच्या नवीन सनदा मिळाल्या. ह्या प्रदेशाच्या सनदा पूर्वी नानासाहेबाने पहिले रघूजीस दिल्या होत्या; परंतु त्यावेळी त्यापैकी बराचसा भाग मराठ्यांच्या ताब्यांतच आला नव्हता. हल्ली तो ताब्यांत आला होता. त्यांतच हुशंगाबाद, चौरागड, बचाई वगैरे ठिकाणें रघूजीच्या प्रथम ताब्यांत आली. रघूजी १७--१०--१७९५ रोजी पुण्याहून निघून कोरेगांव, वाशीम या मार्गानें नागपुरास आला. जातांना त्यानें मुंबईहून इंग्रजी तऱ्हेच्या कांही बंदुका खरेदी केल्या होत्या.

या लढाईत रघूजीचा बराच फायदा झाल्यामुळें तो नानास चिकटून राहिला. सवाई माधवरावाच्या मृत्यूनंतरहि त्यानें नानाच्या पक्षास फार मदत केली. यामुळे नानानें रघूजीशी नवीन करार करून पधरा लक्ष रुपये नगदी देवविले व **गढामंडला** प्रांताचा ताबा दिला. तसेंच भोंसल्यानें पेशव्यास लागतील तेव्हां तीन हजार स्वार द्यावे हा पूर्वीचा करार होता तो बदलून निकडीच्या कामाच्या वेळेसच ते द्यावे असा नवीन करार झाला व त्याप्रमाणें नंतर बाजीरावाची त्यास मंजुरात होऊन अंमलवारीहि झाली. (१३–७–१७९७)

रघूजी परत नागपुरास आल्यावर पुढील दोन वर्षांत नर्मदेकडील प्रांत व **गढामण्डला, तेजगड, चौरागड** हे सर्व प्रांत रघूजीच्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत आले. सागरच्या राजावर **अमीरखानानें**

चढाई केली होती त्यावेळी रघूजीने सागरकरांस मदत केली. सबब त्यानेहि हा मुलूख लौकर भोसल्याचे ताब्यांत दिला. तसेंच **धामोनीचा** किल्ला एका लोधी रजपुताकडून रघूजीस मिळाला. **हुशंगाबादचा** ताबा भोपाळच्या नबाबापासून पूर्वीच मिळाला होता. याप्रमाणे इ. स. १८०० चे सुमारास रघूजीच्या राज्यांत महत्त्वाची भर पडली

इ. स. १८०० म्हणजे **खर्ड्याचे** लढाईनतरचा काळ हा भोंसल्यांच्या पराकाष्टेच्या उत्कर्षाचा समजला पाहिजे. या वेळेस भोसल्याची सत्ता उत्तरेस नर्मदेपासून तो दक्षिणेस गोदावरी व पश्चिमेस वऱ्हाडपासून तो पूर्वेस समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत अविछिन्न कायम झाली. मराठी साम्राज्यांत अगर हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणाहि संस्थानिकाच्या ताब्यांत या वेळेस एवढ्या मोठ्या विस्ताराचा प्रदेश नव्हता. **रघूजी** भोंसल्याच्या आंगी पहिल्या रघूजी अगर महादजी शिंद्याप्रमाणे धडाडी, पराक्रम, बुद्धिबल व संघटनाचातुर्य हे गुण असते तर तो सर्व हिंदुस्थानांत अत्यंत प्रबळ असा संस्थानिक झाला असता व सर्व हिंदुस्थानच्या राजकारणात त्याचा शब्द निर्णायक झाला असता. परतु दुर्दैवाने यांपैकी एकहि गुण रघूजीमध्यें नव्हता. तो जरी टाकाऊ मनुष्य नसला तरी अगदीच दुय्यम प्रतीचा लोकनायक होता. त्यामुळें सुदैवाने त्याच्या हाती आलेल्या एवढ्या सत्तेचा त्यास काहीच उपयोग करून घेतां आला नाही.

रघूजीच्या यावेळच्या राज्याचे भाग व उत्पन्न पुढे लिहिल्याप्रमाणें होते.—

भाग	उत्पन्न
१ देवगडप्रांत—नागपुरसुद्धां—	३० लक्ष
२ गढामंडला	१४
३ हुशंगाबाद, शिवणीमाळवा. चौरागड व०	७
४ मुलताई	२
५ वऱ्हाडचें निमें उत्पन्न व गाविलगड, नरनाळा वगैरे	३०
६ ओरिसा व मांडलिक	१७
७ चंद्रपूर	५
८ छत्तीसगड व मांडलिक संस्थानें (बस्तर, सिरगुजा, संबळपूर, कांकर, कालाहंडी वगैरे)	६
	१११ लक्ष

१ **देवगड**--यांत छिंदवाडा, बालाघाट वगैरे घाटावरील मुलूख व नागपूर, भंडारा वगैरे घाटाखालचा मुलूख येत असे. हा प्रदेश मूळ **देवगडच्या बखतबुलन्द** या गोंड राजाचा होता व पहिल्या रघूजीने तो मिळविला होता. त्या गोन्ड राजांचे वंशज हल्ली किल्लेवाले राजे म्हणून नागपुरास रहात आहेत. या सुभ्यांत **शिवणीचा** पठाण जहागीरदार व **खैरागड, राजनांदगांव**, छुईखदान वगैरे मांडलिक येत. या सर्वांवर **लांजी** येथे मराठ्याचा एक अमीन म्हणून अधिकारी असे.

२ **गढामण्डला**--येथेहि पूर्वी गोंडांचें राज्य होतें. ते अखेरीस सागरच्या मराठ्याच्या ताब्यांत आले व पेशव्यांतर्फे **सागर** येथे **गोविंदपन्त** बुंदेल्याचे वंशज सागर, काल्पी, बुन्देलखंड व हा प्रदेश बाळगून होते. भोसल्याचा व पेशव्यांचा या प्रदेशाबद्दल बरेच दिवस झगडा चालू होता; परंतु खड्यांच्या लढाईनंतर भोंसल्यांस या प्रदेशाचा ताबा मिळाला. **मण्डला** येथे भोसल्यानी एक सुभेदार व कांही लष्कर ठेवलें व तेथे जरीपटक्याचे निशाण वगैरे सर्व राजचिन्हें ठेवली.

३ **हुशन्गाबाद**, शिवणी, माळवा व चौरागड-- हुशंगाबाद हे ठाणें नर्मदेच्या उतारास महत्त्वाचें असल्यामुळे भोपाळच्या नबाबाच्या मूळपुरुषानें ते देवगडच्या गोंडापासून त्यास लष्करी मदत देण्याचे कबूल करून मिळविले व तेथे त्याने हल्लीचा किल्ला बांधला. इ. सन १७९६ मध्ये तो दुसऱ्या रघूजीच्या लष्कराने नबाबापासून लढून घेतला व इसवी सन १७९९ मध्यें नर्मदा नदी ही भोंसल्यांची व नबाबाची सरहद्द ठरली. भोपाळचे नबाब व भोसले यांनी पुढे वेळोवेळी हा किल्ला आपले ताब्यांत घेतला. पण शेवटी तो भोसल्यांच्याच ताब्यांत राहिला. **गॉडर्ड** हा येथेच नर्मदा उतरून तळ देऊन राहिला व रघूजीनंतर भोंसल्यातर्फे हें ठाणे कायमचेंच इंग्रजांच्या ताब्यांत राहिलें व तेथें इंग्रजी लष्कराची छावणी कायमचीच झाली.

चौरागड हा किल्ला व त्याभोंवतालचा प्रदेश **खड्यांच्या** लढाईनंतर पेशव्यांकडून रघूजी भोंसल्यास मिळाला व नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व भाग आतां सलग झाला.

४ **मुलताई, बैतुल, बदनूर** वगैरे हा भाग मूळ देवगडचे राज्यापैकी होता. मुलताई येथें भोसल्याचा एक सुभेदार असे. यांत **सावळीगड**, भवरगड, खेरडा वगैरे डोंगरी किल्ल्यांचा समावेश होतो

५ **गाविलगड**, नरनाळा वगैरे—हे किल्ले पहिल्या **रघूजीनें** इ.स. १७५१ मध्यें जिंकून घेतले होते व ते तेव्हांपासून भोसल्यांच्या ताब्यांत होते. वऱ्हाडच्या इतर भागाप्रमाणे, हे किल्ले व त्याखालचा प्रदेश यात साठ-चाळीशी नसून सर्व उत्पन्न भोसल्यास मिळत असे. **आकोट** वगैरे भाग नरनाळ्याखाली असून नरनाळ्याचा किल्लेदार बहुधा आकोटास[१] राहत असे. इ. स. १७७५ मध्ये निजामाने मुधोजीकडून हे दोन्ही किल्ले घेतले परंतु नंतर निजाम एलिचपुरास आला तेव्हा मुधोजी स्वत: एलिचपुरास गेला व ते किल्ले त्याने सलोख्याने त्याजपासून परत घेतले **गाविलगड** येथे अडचणीच्या वेळी भोसल्यांचा खजिना ठेवीत असत. इ. स. १८०३ मधील **देवगांवच्या** तहाने बाकीचा वऱ्हाड निजामकडे आला; परंतु हे किल्ले भोसल्याकडेच राहिले होते. ते नंतर ता. ६--१--१८ च्या आप्पा-साहेबाचे तहाने इंग्रजाकडे आले. ते इ. स. १८२२ मध्ये इंग्रजांनी आपल्या ताब्यांत घेतले व निजामास दिले. हल्ली ते वऱ्हाड प्रांतांत आहेत.

६ **ओरिसा** व मांडलीक संस्थाने:—हा प्रांत हल्लीचे **बालसोर** (बालेश्वर), **कटक** व **जगन्नाथपुरी** हे तीन जिल्हे मिळून झालेला आहे. यांत **बालसोर** व **पुरी** ही बंदरें महत्त्वाची आहेत. जगन्नाथाचे प्रख्यात देवस्थानहि यांतच असल्यामुळे या प्रांतास विशेष महत्त्व होतें. बंगाल व हा प्रांत यांच्यामध्ये **सुवर्णरेखा** नदीची हद्द आहे. पश्चिमेस **चिलका** नांवाचें सरोवर समुद्रकिनाऱ्यास लागूनच आहे व त्या पलीकडे उत्तर सरकार प्रांताचा **शिकाकोल** हा जिल्हा लागतो. ओरिसाच्या उत्तरेस व पश्चिमेस **मयुरभंज, कुंझर, ढाक्कानल, अनगल, दासपल्ला, बस्तर** वगैरे जगली सस्थाने होती. व ती भोसल्यांची मांडलिक होती

---

१ नरनाळ्याचा भोंसल्यांचा किल्लेदार दिवाकरपंत याचे घराची जागा आकोटास दाखविण्यांत येते. तो देवनाथ महाराजांचा समकालीन होता. (देवनाथांचें चरित्र पहा).

बिहार प्रांत
रांची
छोटा नागपुर
मानभुम
बांकुरा
बंगाल
सिंगभुम
मिदनापुर
रेवा संस्थान
सरगुजा सं.
कोरिया सं.
जशपुर सं.
गढामंडळा प्रांत
पेंड्रा ज.
उदेपुर सं.
रतनपुर
तुम्माण
बिलासपुर
रायगड सं.
गंगपुर सं.
बामरा सं.
कोंझार सं.
मोरभंज सं.
मुंगेली
देवगड प्रांत
महानदी
सारंगड
संबळपुर
दुर्ग
रायपुर
राजीम
धमतरी
वैरागड
कांकेर सं.
रायगरवोल
ढेंकानाल
सोनपुर
कटक
महानदी
कुजांग
खैरियार
कालाहंडी सं.
भुवनेश्वर
रणपुर
खुर्दा
देवीनदी
जगन्नाथपुरी
बस्तर सं.
चांदपुर प्रांत
उत्तर सरकार प्रांत
जगदलपुर (बस्तर)
गंजाम

छत्तीसगड, ओरिसा व दरम्यानचीं संस्थानें.

अनगल व **दासपल्ला** या जमीनदारीच्या दरम्यान ओरीसातून पश्चिमेकडे येणारी प्रसिद्ध "**बारमल**" नांवाची खिड होती व तिच्यातून **महानदी** ही मोठी नदी रतनपुर, संबळपुर या छत्तीसगडाचे भागातून ओरिसात शिरून पुढे **कटक** शहरावरून जाऊन समुद्रास **मिळते.** महानदीच्या काठाकाठाने कटकवरून **रायपुर, रतनपुरास** येऊन तेथून पश्चिमेस नागपुरास येण्याचा रस्ता असे.

कटकप्रांत १८०३ पर्यंत भोसल्याच्या ताब्यांत होता. १८०३ च्या देवगावच्या तहाने भोसल्याने वऱ्हाड व कटकप्रांत निजामास दिला. त्यानंतर तो इंग्रजाच्या ताब्यांत गेला. या लढाईचे वेळेसच बंगालच्या इंग्रजी सैन्याने **कटक** प्रांतावर हल्ला करून तो तहापूर्वीच आपल्या ताब्यांत घेतला होता.

७ **चंद्रपूर**—हा सुभा पूर्वीच्या गोंडराजांचा प्रांत होता पहिल्या रघूजीने तो जिंकून घेतला. तेथील पूर्वीचे गोंड राजे नागपुरच्या गोंड राजांप्रमाणेंच **चांदा** येथे अद्याप पेन्शन घेऊन आहेत. या सुभ्यात हल्लीचा **चांदा** जिल्हा, **औंढी, पानाबारस, आंबागड** चौकी ह्या जमीनदाऱ्या व हल्ली निजामाकडे असलेला **माणिकदुर्गचा** किल्ला व परगणा येत असे. माणिकदुर्ग हा निजामाने भोसल्यांपासून बळकावला होता; परंतु एलिचपुरास मुधोजीने निजामाशी जो तह केला त्यात **चन्द्रपूर, गाविलगड** व **नरनाळा** हे परत घेतले व **माणिकदुर्ग** निजामास सोडून दिला. तेव्हापासून तो निजामाचे ताब्यांत आहे. **माणिकदुर्ग** हें ठिकाण **माहूर** या प्रसिद्ध देवस्थानाच्या दक्षिणेस आहे.

चंद्रपूरचा सुभा पहिल्या रघूजीनें आपल्या चार पुत्रांत ज्या वांटण्या करून दिल्या त्यात मुधोजीचे वाटणीस दिला होता व तेथें सुभेदार नेमून त्याच्या मार्फतीने कारभार करीत असे. मुधोजीच्यानंतर तो व्यंकोजीस मिळाला. नागपुरच्या खालोखाल महत्त्वाचें असें हें भोंसल्याचें ठाणें होतें व तेथें उद्योगधंदे, व्यापार वगैरे मोठा चालत असे. दक्षिणेतून समुद्राकडून येणारा नारळ, सुपारी, मीठ वगैरे माल इकडे आणून वऱ्हाडचा कापूस तिकडे पाठविण्यांत या मध्यवर्ती ठिकाणाचा मोठा उपयोग होत असे. खुद्द **चांदा** येथें विणकरी लोकांची मोठी वस्ती असून तेथें उत्पन्न होणारें

कापड सर्व हिंदुस्थानात व परदेशीहि जात असे **चांद्याचे** सुभ्यात पूर्वेकडील **वैरागड** हे ठाणेहि येत असे व चंद्रपूरचे खालोखाल तेहि व्यापारी महत्त्वाचे ठाणे होते

८ छत्तिसगड सुभा–यात रतनपूरचे प्राचीन **हैहयवंशी** राज्य व इतर लहानमोठी अनेक संस्थाने यांचा समावेश होत असे. यापैकी कांही संस्थाने व जमीनदाऱ्या अद्याप कायम आहेत. यात छत्तीस लहान मोठे किल्ले व गढ्या यांचा समावेश होत असे. **रायपुर** व **रतनपुर** ही दोन मोठी शहरे व त्याभोवती असलेला मोकळा प्रदेश हाच काय तो महत्त्वाचा व उत्पन्नाचा भाग होता. बाकीचा संस्थानी मुलूख अगदीच जंगली व नापिकीचा होता व त्यातून काही उत्पन्न होत नसे. संस्थानिक भोसल्याची सत्ता नावापुरतीच मानीत. जबरदस्त सुभेदार असला म्हणजे तो त्यांची खंडणी वसूल करी. तसा नसला म्हणजे हे खंडणी मुळीच देत नसत. काही भागातले लोक तर अगदीच जंगली व मानवी सुधारणेचे वारेहि न लागलेले असे असत व वन्य पशूप्रमाणे त्यांची राहणी असे.

मोठाली संस्थाने **सिरगुजा, संबळपुर, बस्तर, कांकर, कालाहंडी, जसपुर, गंगपुर,** ही असत. त्यांपैकी बहुतेक आज शिल्लक आहेत. बाकीच्या जमीनदाऱ्या **पेंड्रा, केंडा, लाफा, मातीन, अपरोरा, छरी, कोरबा** याप्रमाणें सात असून त्यांना " सातगड " असें म्हणतात. बाकीच्या **सोनाखान, भटगांव, बिलाईगड, कटगी, कोरिया, बिरकोनी, सुवारमार** व **नारा** याना **खोंडवण** जमीनदाऱ्या असे म्हणतात.

हा सुभा **बिंबाजीचे** वाटणीस गेला होता व बिंबाजी स्वतः रतनपुर येथे रहात असे. नागपुराप्रमाणेच येथेहि तो स्वतंत्र दरबार व कारखाने चालवीत असे, बिंबाजी मेल्यावर त्याची बायको आनंदीबाई येथे राहून सुभेदारामार्फत कारभार चालवी. नंतर हा सुभा **चिमणाबापूकडे** गेला व तो मेल्यानंतर त्यास पुत्र नसल्यामुळे **व्यंकोजीकडेच** हा सुभा व चंद्रपूरचा सुभा आला. **चिमणाबापू** व **व्यंकोजी** यांपैकी कोणीच रतनपुरास राहिला नाही.

सिरगुजा—हें डोंगरी संस्थान इ. स. १७६० चे सुमारास

भोसल्यांचे लष्करानें घेतले.त्यात **सिरगुजा, जसपुर व उदेपुर** या हल्लीच्या तीन सस्थानाचा समावेश होत होता. भोसल्याना या सस्थानातून तीन हजार रुपये खडणी मिळत असे व उत्तरेकडून **काशी, गया, मिरझापुर** व बगाल वगैरे प्रांतातून नागपुरास येण्याचा रस्ता तेथून असल्यामुळे भोसल्यातर्फे तो सांभाळून त्याची आवकजावक होण्यास मदत करण्याची जबाबदारी **सिरगुजाच्या** मांडलिकावर असे.

कोरिया—हेहि लहानसे सस्थान छत्तीसगड सुभ्यांत मोडत असे.

संबळपूर—येथील सस्थानिक बरेच दिवस स्वतत्रपणें रहात असत. भोसले त्याना आपले माडलिक म्हणत; परतु ते त्यांचा अधिकार क्वचित् मानीत सबळपूरच्या आसपास लहानमोठी दहापंधरा सस्थानें असून ती मराठ्याविरुद्ध एकजुटीने रहात. मराठ्याचा नागपुराहून कटक–बगाल्यांत जाण्याचा रस्ता येथून असल्यामुळे भास्करपंतापासून तो प्रत्येक मराठा अमलदारास त्यांच्याशी लढून पुढे जावें लागे. इ. स. १८०० च्या एप्रिल महिन्यात **सम्बळपूर** भोंसल्यांच्या पूर्ण ताब्यात आले. **कोलब्रुक** या सुमारास नागपुरासच होता. **सम्बळपूर** ताब्यांत आल्याबद्दल नागपुरास खुषीच्या तोफा उडवून मोठा आनंद प्रदर्शित करण्यांत आला *

सबळपुरचे जवळ पुढील लहान संस्थाने होती.—

---

* सबळपूर मराठ्यांनी घेतलें त्याबद्दलची एक मनोरंजक हकीकत कोलब्रुकनें दिली आहे ती अशी:—**चंदाजी** भोंसले नांवाचा मराठा सरदार **संबळपूरच्या** जवळपास लष्करासह होता. तो संबळपुरच्या किल्ल्याच्या आसपासच्या वेळूच्या रानांत शिकार करीत भटकत असतां किल्ल्यास एका जागी खिडार पडलें होते त्याचे जवळ आला व त्यांतून त्यानें आतील गवती घराच्या छपरास सहज एक गोळी मारली. तिच्या योगानें त्या छपरानें पेट घेतला व इतर घरेहि पेटून आगीचा डोंबाळा झाला. ही सधि हल्ला करण्यास चागली आहे असे **चंदाजीस** वाटून त्याने आपल्या जवळची माणसें छावणीत पाठवून एकदम आपलें लष्कर आणविले व त्याच खिडारांतून हल्ला करून किल्ल्यांत प्रवेश करून किल्ला व शहर काबीज केलें.

कोलब्रुकची नागपुरास वकिली

(१८-३-१७९९ते१८-५-१८०१)

इ स.१७९८ चे मे महिन्यात लॉर्ड वेलस्ली हा हिंदुस्थानांत ग.ज होऊन आला. त्याने म्हैसूरशी १७९९ इ. मध्ये सबसिडियरी तह केला. निजामाशी इ. स १८०० साली, अयोध्येच्या नबाबाशी इ. स. १८०१ मध्ये व गायकवाडाशी १८०२ मध्ये त्याने असेच तह केले. तसाच तह नागपुरच्या राजाशीहि करण्याकरिता त्याने प्रयत्न चालविला या उद्देशाने त्याने हेन्री टॉमस कोलब्रुक यास या कामाकरिता नागपुरास वकील म्हणून पाठविले व तो ता. १८-३-१७९९ रोजी नागपुरास येऊन पोहोचला.

कोलब्रुक याचे नाव प्रख्यात संस्कृत पंडित म्हणून हिंदुस्थानात व युरोपात प्रसिद्ध आहे याने केलेली संस्कृत ग्रंथाची इंग्रजी भाषांतरे व इतर ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत .

असा हा विद्याव्यासंगी पंडित राजकारणाच्या डावपेचात निरुपयोगी ठरावयाचाच व हाच अनुभव पुढे आला त्याच्या मनाचा स्वाभाविक कल अशा कामात नव्हता परंतु त्यास डिप्लोमॅटिक (राजकारणी) खात्यात घालण्यात आले. कोलब्रुक याचा मुलगा सर टी इ कोलब्रुक याने त्याचे चरित्र लिहिले आहे त्यात त्यानेहि ही गोष्ट कबूल केली आहे.

कोलब्रुक याने राजाजवळ व नागपुरच्या मुत्सद्याजवळ इंग्रजाशी दोस्तीचा व सबसीडियरी सैन्य ठेवण्याबद्दलचा तह करण्याबद्दल गव्हर्नर जनरलची इच्छा कळविली राजाने व मुत्सद्यानी अर्थात् राजकारणाच्या नेहमीच्या रीतीप्रमाणे स्पष्ट न सांगता नुसत्या गोड गोड थापा देण्यास सुरवात केली. इंग्रजाशी कायमची दोस्ती करावी अशी आमचीहि फार इच्छा आहे व या गोष्टीचा आम्ही जरूर विचार करू; अशा गप्पा राजाने चालविल्या व साध्या मनाच्या कोलब्रुकास ते सर्व खरे वाटून त्याने कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरल यास त्याप्रमाणे कळविले व नागपुरशी सबसीडियरी तह होण्याची फार आशा आहे असे वारवार लिहिले. इकडे कोलब्रुकची भेट

घेऊन तहाच्या शर्ती ठरण्याची वेळ ठरवावी व मध्येच राजा कोठे शिकारीस जावा, कधी दुसरीच काही सबब निघावी अशी लावालाबव चालली.

निजाम, म्हैसूर, गायकवाड व अयोध्येचा नवाब यांनी आपल्या दुबळेपणामुळे व त्याच्या शेजारच्या शत्रूपासून बचाव करण्याकरितां म्हणून हे तह इंग्रजाशी केले. या तहाने आपण इंग्रजाच्या जबड्यात सांपडलों हे न कळण्याइतके ते मूर्ख नव्हते परंतु ज्याना असे काही संकट नव्हते ते संस्थानिक हा तह कबूल करतील हे शक्य नव्हते. एका इंग्रज ग्रंथकाराने म्हटल्याप्रमाणे इंग्रजाचे सबसीडियरी तहाचे आमंत्रण म्हणजे कोळीदादाने माशीस माझ्या घरांत येऊन रहा असे म्हणण्यासारखेच आहे.

निजामाशी इंग्रजाचा दोस्तीचा तह झाल्यामुळे त्याचे जे शत्रु व मित्र ते इंग्रजाचे शत्रु व मित्र होणार निजामाचे व मराठ्याचें नेहमी वांकडे. शिवाय सबसीडियरी तह केल्यास लष्करी सत्ता इंग्रजाच्या हाती जाऊन प्रत्येक गोष्टीत राजास इंग्रजाच्या तोंडाकडे पहावे लागणार; एवढी साधी गोष्ट रघूजीसारख्या अनुभवी मनुष्यास समजण्यासारखी नव्हती असें नव्हते. रघूजी शौर्याचे बाबतीत जरी कमी होता तरी एवढे कळण्याइतकी बुद्धि व अनुभव त्यास पूर्ण होता; म्हणून त्याने इंग्रजाशी सबसीडियरी तह करणे शक्य नव्हते व त्याजवर असे कोणते संकटहि पडलेले नव्हते.

निजामाप्रमाणे तो दुर्बळ नव्हता व निजामाप्रमाणे त्यास सभोवती कोणी शत्रूहि नव्हता, त्याच्या राज्याचा विस्तार एवढा मोठा होता की, त्याचेवर आपण होऊन कोणी हल्ला करण्यास सहसा धजला नसता व तोहि सहसा कोणाच्या वाटेस जाऊन आपल्या अंगावर संकट ओढून घेण्यास तयार नव्हता.

दोन वर्षेपर्यंत कोलब्रुक नागपुरास राहिला. शेवटी त्याचे डोळे उघडले व त्यास स्पष्ट दिसून आले की, राजाचे मनात सबसीडियरी तह करण्याचा नाही व तो उगीच चाळवा–चाळव करीत आहे. उलट इंग्रजांचा वकील त्याचे दरबारी राहिल्याने त्याची इभ्रतहि उगीच वाढली आहे. म्हणून गव्हर्नर जनरल यास कळवून नागपुर येथील वकालत काढून आप-

णास परत बोलावण्याचा हुकूम पाठवावा असे त्याने कलकत्त्यास लिहिले. त्याप्रमाणे गव्हर्नर जनरल याने हुकूम पाठवून कोलब्रुक यास परत बोलाविलें. त्याप्रमाणे कोलब्रुक हा १८-५-१८०१ रोजी नागपुराहून निघून गेला. जातानाहि रघूजीनें कोलब्रुकच्या मार्फत गव्हर्नर जनरल यास अघळपघळ आश्वासने देऊन दोस्तीचा निरोप पाठविला. पण राजाचा भाऊ व्यकोजी हा कोलब्रुक यास परत जाताना पहिल्या मुक्कामीच भेटला व त्यास त्याने सांगितले की ही सर्व दरबारी भाषा आहे. यातील एक अक्षरहि खरे मानू नका. कोलब्रुक यास त्याबद्दल मोठे आश्चर्य वाटले.

कोलब्रुक याने नागपूरच्या दरबाराचे व रघूजीसंबधाने वर्णन आपल्या खाजगी टिपणात लिहून ठेवले आहे ते त्याच्या चरित्रात दिले आहे, तें असेः--

नागपुर शहर एका खोल जागी वसलेले असून त्याच्या भोवती लहान लहान टेकड्या आहेत हिंदुस्थानांतील बहुतेक शहराप्रमाणे हे शहरहि अरुंद व गलिच्छ रस्त्यांनी भरलेले आहे. मात्र राजवाड्याभोवतालची जागा मोकळी आहे. राजवाडा बराच मोठा असून भव्य आहे. त्यात सहा चौक[1] असून प्रत्येक चौकाभोवती दोन दोन अगर तीन तीन मजली उंच इमारती आहेत बाहेरून सर्व वाड्याभोवती पक्का उंच परकोट आहे मला फक्त बाहेरचा सर्वांना मोकळा असलेला भागच पहावयास मिळाला. हा भाग मोठा व मोकळा आहे दरबारचा दिवाणखाना विशेष चांगला असून हंड्या, झुंबरे व तसबिरी यांनी सुशोभित केलेला आहे राजाला नक्षीच्या बांधीव कामाची गोडी असून ती त्याने स्वत करिता बांधलेल्या महालामध्ये[2] दिसून येते. राजाला बागबगीच्याचीहि बरीच आवड आहे. मला एका बगीच्यांतील सुन्दर वाड्यातच राहण्यास जागा दिली आहे. या वाड्याभोवतालच्या बगीच्यात रेखीव रस्ते केले असून त्यांचे भोवती चांगले कापलेले कुंपण आहे

दरबारात राजा वागतो तो राजाप्रमाणे न दिसता एकाद्या साध्या खाजगी

१ आतील चौकाची काहीशी कल्पना ना. भो. का. ले. १२ (ए. प ले ४३२) वरून येण्यासारखी आहे

२ हा बहुधा नवा वाडा, (ज्यात सिटी स्कूल आहे तो) असावा.

माणसाप्रमाणे दिसतो. त्याची रीतभात अगदी साधी असून तीत डामडौल अगर गर्व मुळीच दिसत नाही. त्याचे मुत्सद्दीहि यामुळे त्याचेसारखेच साधे राहतात व राजाशी नौकर नात्याने न वागता जवळजवळ मित्रत्वाच्या नात्याने वागतात. तरीसुद्धां दरबारात शोभा व भव्यपणा नसतो असे नाही. निवडक मुत्सद्दी दरबारात राजाच्या गादीच्याजवळ बसतात; परंतु इतर सरदार व मानकरी दूर अंतरावर भिंतीशी ओळीनें बसतात. तेहि मधून मधून राजाशी बोलतात. पण बहुधा कामकाज नसले म्हणजे दरबारांत गाणारणीची गाणी व नाच चाललेला असतो तो सर्वजण ऐकतात व पहातात. राजासहि या करमणुकीचा बराच नाद आहे. तलावात होड्यात बसून माशाची शिकार चालली असतानासुद्धा होड्यामधून गाणारणीचे ताफे बरोबर असतात.

राजास वाघाचे शिकारीचा फार नाद आहे कधी कधी तर दरबारी काम चालले असतानासुद्धा वाघाची खबर आली की सर्व कामे सोडून राजा वाघाचे मागे जातो व कैक दिवस शिकारीच्या नादात राहतो. हल्ली राजा वाघाचे शिकारीलाच गेला आहे व तिकडे त्याने एका दिवसात चार वाघ मारले.

राजा शिकारीत व चैनीत बराच वेळ घालवितो परंतु त्यामुळे राज्यकारभाराकडे त्याचे दुर्लक्ष असते असे मात्र नाही. राज्यकारभाराच्या प्रत्येक गोष्टीत लक्ष घालून कितीहि श्रम झाले तरी तो त्यांत कुचराई करीत नाही व रोज कैक तास तो राज्याच्या कामात आपल्या मुत्सद्याबरोबर खर्च करितो.

हल्ली राजाच्या मर्जीतला मुत्सद्दी म्हणजे **श्रीधर लक्ष्मण मुनशी** हा होय याचे काम परराष्ट्रीय राजकारणाबाबत आहे पण इतर बाबतीतहि हा राजास सल्ला देतो. याच्या खालोखाल मर्जीतला मुत्सद्दी **कृष्णराव चिटणीस** हा आहे याचेकडे राज्यातील अतर्गत कारभार आहे. **भवानी काळू** हा दिवाण व फडणिसाचे काम करतो, परंतु याचेवर राजाची मर्जी विशेष नाही.

वरील मुत्सद्दी व त्याचे आप्त, तसेच राजाची आप्तमडळी ही नेहमी राजाच्या जवळ असते व ते गादीच्या जवळ बसतात. बाकीचे आपापल्या

इतमामाप्रमाणे दूर व भिंतीजवळ रांगेने बसतात. दरबार असला म्हणजे सर्व मानकऱ्याना दिवसातून दोन वेळा जाऊन हजेरी द्यावी लागते.

दसऱ्याच्या स्वारीचें वर्णन १७९९ आक्टोबर ३०—कोलब्रुक याने नागपुरच्या दसऱ्याचे वर्णन केले आहे ते असे—

" आम्हांस दसऱ्याच्या समारभाकरिता हजर राहण्यास बोलावणे आले. आम्ही गेलो. समारभ खरोखर पाहण्यालायक होता. नागपुर शहराच्या दक्षिणेच्या मैदानावर[१] इतकी गर्दी झाली होती की, सर्व नागपुर शहरातहि इतके लोक नसतील. या समारभाकरिता पुष्कळ लोक लावलाबून पहाण्यास आले होते. दोन्ही बाजूने लष्करी शिपाई रांगेने उभे होते. तसेच नदीपासून समारभाचे जागेपर्यंत दोन्ही बाजूनी प्रेक्षकवर्ग उभा होता. सायकाळच्या पूर्वी एक तास राजा सीमोल्लघनाकरिता निघाला. मला त्याचवेळी निघून शिलंगणाचे पटांगणात राजास येऊन मिळण्याबद्दल सूचना आली. गावाबाहेर नदी उतरून राजा पलीकडे जाण्यासच सूर्यास्त होऊन गेला. स्वारीचे आघाडीस राजाचे, त्याचे भावाचे, मुलाचे व आईचे याप्रमाणे निरनिराळी जरीपटक्याची निशाणे होती व ती मोठमोठ्या हत्तीवर उभी केली होती त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या सरदारांचीहि निशाणे हत्तीवर मिरवत होती. उटावर अनेक चोघडे झडत होते राजा स्वतः एका हत्तीवर रुपेरी अबारीत बसला होता व जाताना सर्वांचे मुजरे घेत घेत पुढे चालला होता त्याच्या बरोबरच एका हत्तीवर एक रुपेरी रिकामा हौदा असून त्यात मयूराच्या आकृतीचे एक छत्र[२] ठेविले होते. राजाचा मुलगा आपला हत्ती स्वतःच हाकीत होता. मराठे लोकास या गोष्टीची मोठी करमणूक वाटते सीलोन व दक्षिण इकडील मोठमोठाले हत्ती स्वारीबरोबर असून त्यात निरनिराळे सरदार व मानकरी उची पोषाख व अलकार घालून बसलेले होते. सर्व मिरवणूक पटांगणावर थांबली. तेथे एका मातीचे ओट्यावर (शमीचे) एक झाड होते अगर त्या झाडाची फांदी आणून रोवली होती. तेथे सर्व जण आपापल्या वाहनावरून खाली उतरले. राजा व इतर लोक

१ सक्करदऱ्याचे मैदान.

२ Parasol.

त्या झाडाची पूजा करू लागले. त्यावेळी ती पूजा न दिसेल अशा ठिकाणी आम्हास बसण्यास सांगितले. पूजा झाल्यानन्तर सर्व जण एकत्र जमले व तेथे एकमेकाना भेटले व गोष्टी वगैरे झाल्या यानंतर आम्ही जाण्याची परवानगी घेऊन परत निघून आलो. राजा व इतर लोक नंतर मिरवत मिरवत परत राजवाड्यात आले.[१] "

भाग १० वा

दुसरा रघूजी (पुढें चालू)

दुसरें इं० मराठा युद्ध १८०३ इं०

महादजी शिंद्याचे वेळेपासून पुण्याचे दरबारात व एकदरीत मराठी राज्यात शिंद्याचे महत्त्व जास्त वाढले. महादजी शिंद्यानंतर दौलतराव गादीवर बसला, परंतु त्याच्यामध्ये महादजीची धमक नव्हती. उलट यशवंतराव होळकर हा बराच पाणीदार असून त्याच्यामध्ये व दौलतराव शिंद्यामध्ये चुरस सुरू झाली. काशीराव होळकर व यशवंतराव होळकर याजमध्ये इंदूरच्या गादीवरून तंटा सुरू झाला. यशवंतराव हा तुकोजी होळकराचा दासीपुत्र असल्यामुळे त्याने काशीरावाचा पुतण्या खंडेराव याच्या नावाने काशीरावाशी भांडण सुरू केले. त्यातच पुण्याजवळ शिंदे-होळकराच्या झटापटीत यशवंतरावाचा एक भाऊ पडला व दुसरा विठोजी हा कैद झाला. खंडेराव होळकरासहि शिंद्याच्या सांगण्यावरून बाजीरावाने कैदेत टाकले. यशवंतराव हा पळून नागपुराकडे गेला. तेथेहि शिंद्याच्या

---

१ कोलब्रुक यास या स्वारीबरोबर जाण्यात काही अधर्म घडला असें वाटले नाही. पण पुढे टॉमस हिस्लॉप याने त्याबद्दल रेसिडेंट वगैरे इंग्रज दरऱ्याचे स्वारीबरोबर असत, त्यांना दोष देऊन त्यावर सडकून टीका केली. (पुढे भाग १३ पहा.)

सांगण्यावरून रघूजी भोसल्याने त्यास पकडून कैदेत ठेविले. त्यास सीताबर्डीचे टेकडीवर "बाणाच्या कैच्याचे खपरेल" म्हणून एक इमारत होती तीत ठेवले होते तेथूनहि यशवतरावाने आपली कशी तरी सुटका करून घेतली व माळव्याकडे पळून गेला. त्याने सैन्य जमा करून शिद्याचे मुलखात लुटालूट चालविली. हळुहळू त्यास होळकराचे सर्व लष्कर अनुकूल झाले व होळकराच्या गादीचा मालक म्हणून होळकरशाहीच्या सर्व लोकानी यशवतरावास मान्य केले. शिदे व पेशवे यानी यशवतरावाचा मोड करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परन्तु महादजी शिद्याच्या बायकाशी दौलतराव शिद्याचे भाडण चालू असल्यामुळे व त्या कोल्हापुरकराचा आश्रय धरून राहिल्यामुळे दौलतरावास लवकर उत्तर हिदुस्थानात जाता आले नाही शेवटी आपला सासरा सर्जेराव घाटगे यास पुण्यास ठेवून दौलतराव माळव्यात गेला.

विठोजी होळकराचा खून:—इकडे बाजीरावाने यशवतराव होळकराचा भाऊ **विठोजी** यास भर दिवसा आपल्या वाड्यासमोर हत्तीच्या पायाशी बाधवून तुडवून क्रूरपणाने मारले. हे यशवतरावास कळताच तो रागाने बेफाम झाला व आपल्या भावाच्या मृत्यूचा सूड घेण्याकरिता पुण्यावर चाल करून आला. फत्तेसिग माने व शहा अहमदखान नावाचे सरदार त्याने प्रथम पुढे रवाना केले व त्यानी गोदावरीपासून पुण्यापर्यंत पेशव्याच्या मुलखात लुटालूट चालविली. बाजीरावाने त्यावर काही लष्कर पाठविले परतु ते पराभव पावले. यशवतराव मागाहून स्वत खानदेशातून पुण्याच्या रोखाने आला त्याच्या पाठोपाठ दौलतरावाने पेशव्याचे मदतीकरिता सदाशिव भाऊ भास्कर हा सरदार पाठविला. तो बऱ्हाणपुराहून जालना, बीड या मार्गाने पुण्याजवळ आला व दोन्ही सैन्याचे तळ पुण्याच्या आसपास पडले.

यशवंतराव होळकराची स्वारी व बाजीरावाचें पलायन:—पुण्याजवळ शिदे होळकराची लढाई होऊन यशवतरावाच्या स्वतःच्या शौर्याने त्याचा जय होऊन शिद्याचे व पेशव्याचे सैन्याचा पूर्ण मोड झाला. दोन्हीकडेहि युरोपियन सरदार व कवाइती सैन्य होते. परतु यशवतरावाने स्वतः या युद्धात मोठा पराक्रम दाखविला. यशवतराव पुण्याकडे येतांच पुण्यास

पळापळ सुरू झाली. खुद्द बाजीरावाचें मन विठोजीच्या खुनाबद्दल त्यास खात होते व यशवतराव पुण्यावर आला हे ऐकतांच त्याच्या अंगाचा थरकाप झाला. लढाई सुरू होतांच तो पांच हजार सैन्य घेऊन शहराबाहेर गेला; परंतु, लढाईत न जाता लढाईचा परिणाम काय होतो याची वाट पहात शहराच्या दक्षिणेस जाऊन राहिला. यशवतरावाचा जय होऊन शिंद्याचा मोड झाला हे कळताच त्याने पोबारा केला व सिहगडास येऊन राहिला. तेथे तीन दिवस राहून नतर तो रायगडास गेला व तेथून महाडास जाऊन त्याने मुंबईस इग्रजास पत्रे लिहिली की, मी तुमचे आश्रयास येतो तरी तुमची जहाजे मला येण्यास पाठवा. इग्रजाना ही सोन्याचीच संधि आली. त्यानी समुद्रमार्गाने जहाज रवाना केले इकडे होळकराचे सैन्याच्या तुकड्या बाजीरावाच्या पाठीवर होत्याच. त्यांच्या भीतीने तो सुवर्णदुर्गच्या किल्ल्यावर गेला. तेथे त्यास समजले की, अमीरखान पेंढारी यशवंतरावाकडून कोंकणात शिरला आहे. म्हणून तो तेथून रेवदड्यास गेला व तेथे इग्रजी जहाज आले होते त्यात बसून मुंबईस गेला व इग्रजाच्या ताब्यात आयताच सांपडला.

नागपुराप्रमाणेच बाजीरावाशीहि सबसीडियरी तह करून आपले सैन्य पेशवाई मुलखात ठेवण्याचा इग्रजाचा एकसारखा प्रयत्न चालू होता. मार्क्विस ऑफ **वेलस्ली** हा गव्हर्नर जनरल आल्यापासून त्याने हिंदी संस्थानिकाशी सबसिडियरी तह करण्याचा सपाटा चालविला. प्रथम निजाम व म्हैसूरच्या राजाने हा तह केल्यावर उत्तर हिंदुस्थानातील व मारवाडातील लहानमोठ्या संस्थानिकानी भराभर हे तह करून इग्रजी लष्कर आपल्या मुलखांत घेतले व आपले स्वातंत्र्य गमाविले. त्यामुळे इग्रजाचे सैन्य व सामर्थ्य फारच वाढले. फक्त मराठेशाहीत मात्र इग्रजाचा हात घुसेना. नागपुरकर भोसल्यांनी इग्रजांस चकविलें शिंदे, होळकर तर भोसल्यांपेक्षाहि वस्ताद व प्रबळ. ते हा तह करतील ही आशाच करणे व्यर्थ होते. त्या दोघानीहि बरेच इंग्रज व परेच अमलदार नोकरीस ठेवून आपले स्वतःचेंच कवाइती सैन्य तयार केले. फक्त बाजीराव पेशवा राहिला तो स्वतः नामर्द व भित्रा असल्यामुळें व त्याच्या क्रूरपणाच्या वर्तनामुळे त्याला त्याच्या राज्यांतसुद्धां कोणी मित्र म्हणून राहिला नव्हता. यशवंतराव होळकर त्याचा वैरी बनला, शिंद्याची त्याची दोस्ती; परंतु त्याचा वरचष्मा व सासुरवास

बाजीरावास असह्य झाला होता. शिवाय महादजी शिंद्याचे सामर्थ्य व अक्कल दौलतरावांत राहिली नव्हती.

इंग्रजाचे मदतीशिवाय आपला तरणोपाय नाही ही गोष्ट भित्र्या परंतु धूर्त बाजीरावाच्या लक्षात आली. इकडे इंग्रजहि पेशव्याशी सबसीडियरी तह करून पेशवाई गिळकृत करण्यास टपून बसलेले होते.

शेवटी इंग्रजांनी मुंबईहून कर्नल **क्लोज** यास पुण्यास रेसिडेंट म्हणून पाठविले व त्याने बाजीरावाशी वरील तह करण्याबद्दल बोलणे लावले. इंग्रजी सैन्य घेण्यास बाजीरावाने कबुली दिली, परंतु पेशव्याच्या राज्याचे हद्दीचे आत ते कायमचे आणून ठेवण्यास तो कबूल होईना त्याचे म्हणणे मला लागेल तेव्हा मी सैन्य मागवीन व तेव्हा ते तुम्ही पाठवा. इंग्रजाचा आग्रह की हे सैन्य पुण्यास व पेशव्याच्या राज्यात राहील इंग्रजाचे सैन्य पुण्यास राहिल्यावर सर्व लष्करी सत्ता इंग्रजाच्या हातात जाऊन आपण त्यांच्या हातातले बाहुले होणार व इंग्रजाचे मांडलिक बनणार इतके न समजण्याइतका बाजीराव भोळा नव्हता. म्हणून त्यावेळी तेवढ्यावर ती गोष्ट राहिली. परंतु गरजवंतास अक्कल नाही असाच त्याचा प्रकार अखेरीस झाला

शिंदे, होळकराच्या पुण्याच्या लढाईच्या वेळी क. **क्लोज** पुण्यासच होता. परंतु त्यास दोघानीहि काही त्रास दिला नाही. यशवंतराव होळकराने प्रथम पुण्याचे लोकासहि काही त्रास दिला नाही व आपल्या शिपायास लूटालूट वगैरे करू दिली नाही. उलट **क्लोज** यास बोलावून त्याने त्यास विनविले की, तुम्ही मध्यस्थी करून शिंदे व पेशवे यान्याशी माझे भांडण मिटवा. परंतु हे करणे इंग्रजास मुळीच फायद्याचें नव्हते.

बाजीराव पुण्याहून पळाला तेव्हाच त्याने जातांना क० **क्लोज** याजकडे निरोप पाठविला की, " आता मी तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे सबसीडियरी तह करण्यास कबूल आहे व तुमच्या सहा पलटणी दरसाल पचवीस लक्ष रुपयांवर माझे राज्यांत ठेवा " क्लोज याने हे मुंबईस कळविले परंतु बाजीराव पळून गेल्यामुळे क्लोज यास बाजीरावाशी पुढे बोलणें करता येईना.

वसईचा तह ३१-१२-१८०२.--बाजीराव पुण्यास परत येईल या हेतूने यशवंतरावाने प्रथम जो सभ्यपणा धारण केला होता तो त्याने लौकरच सोडून दिला व पुण्यातील लोकाकडून जबरदस्तीने व क्रूरपणाने पैसे वसूल करण्याचा सपाटा चालविला. याप्रमाणे त्याने पुष्कळ द्रव्य जमा केलें. बाजीराव परत येत नाही असे पाहून त्याने जुन्नराहून बाजीरावाचा भाऊ **अमृतराव** यास पुण्यास आणविले व पेशव्याच्या गादीवर त्याची स्थापना करण्याचा याने विचार केला. अमृतराव या गोष्टीस कबूल होईना. परंतु बाजीराव येत नाही असे पाहून त्याने कारभार करण्याचे कबूल केले. तरी तो शहराबाहेरच तवूत राहिला व पुण्यात येऊन गादीवर न बसतां तसाच कारभार करू लागला. अमृतराव ऐकत नाही असे पाहून यशवंतरावाने शेवटी अमृतरावाचा पुत्र **विनायकराव** यास पेशवाईचे गादीवर बसविण्याचा विचार करून साताऱ्याहून छत्रपतीकडून त्याच्या नावाची वस्त्रे आणविली व त्यास गादीवर बसविले व त्याच्या नावाने कारभार सुरू केला.

बाजीराव हा वसईस ता. ३ डिसेंबर रोजी उतरला. क० **क्लोज** हाहि पुण्याहून निघून मुंबईस त्याच दिवशी आला व त्याने बाजीरावाची भेट घेतली. बाजीरावाने त्यास आपण सबसीडियरी तह करण्यास कबूल आहो असे सांगितले. ता १८ डिसेंबर रोजी तह पक्का करण्याचे ठरून बोलचाल सुरू झाली व ता. ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी तो **वसईस** पक्का होऊन उभयपक्षाच्या सह्या झाल्या.

वसईच्या तहाच्या शर्ती पुढीलप्रमाणें होत्या --

पेशवे व ईस्ट इंडिया कंपनी यानी एकमेकाच्या मुलखाच्या संरक्षणार्थ एकमेकास मदत करावी. या कामाकरिता इंग्रजांनी पेशव्यास सहा हजार कवाइती पायदळ व तोफखाना व युरोपियन गोलंदाज द्यावे व त्याना पेशव्याच्या मुलखात कायमचे राहू द्यावे. लढाई चालू असताना दोन हजाराच्या दोन पलटणी पेशव्याच्या संन्निध ठेवाव्या व बाकीच्या पलटणी, सहा हजार पायदळ व दहा हजार स्वार लढाईवर पाठवावे. इंग्रजाशी शत्रुत्व असलेला कोणीहि युरोपियन पेशव्याने आपल्या पदरी ठेवू नये. सबसीडियरी सैन्याच्या खर्चाकरितां सव्वीस लक्ष रुपये उत्पन्नाचा मुलूख पेशव्याने इंग्रजांस तोडून द्यावा. इंग्रजी लष्कराच्या खर्चाकरिता जें धान्य व माल येईल त्यावर

जकात माफ करावी, सुरतेवरील हक्क पेशव्यानें सोडून द्यावा. निजाम व गायकवाड याशी पेशव्याचे जे तंटे होते ते सर्व इंग्रजाच्या मध्यस्थीने तोडावे इंग्रजांची आगाऊ संमति घेतल्याशिवाय पेशव्याने दुसऱ्या कोणाहि संस्थानिकाशी युद्ध करूं नये व इतर संस्थानिकाशी कोणतेच बोलणे करू नये.

स्वतःच्या भित्रेपणामुळे बाजीरावाने आपले व सर्व मराठी साम्राज्याचे स्वातंत्र्य एका क्षणात गमावले आपण इतर मराठे संस्थानिकास–निदान आपला पक्षपाती शिंदा यास तरी–विचारावयास पाहिजे होते. ही गोष्ट त्याच्या मनात बोचू लागली. म्हणून हा तह केल्यावर लागलीच बाजीरावाने इंग्रजास कळविले की, निदान मला शिंद्याची तरी सल्ला घेऊ द्या आपल्या मनाचे समाधान करण्याकरिता त्याने **बाळोजी कुंजर** यास **दौलतराव** शिंद्याकडे पाठविलें व पेशव्याचा नागपुर दरबारचा वकील **नारायणराव बाबूराव वैद्य** यास नागपुरकर **रघूजी** भोसल्याकडे पाठविले. होळकराच्या धाकाने आपणास हा तह करणे भाग पडल्याबद्दल त्यांची समजूत घालण्या-बद्दल त्याने दोघास सांगितले. यापूर्वीहि शिंदे व भोंसले हे बाजीरावास इंग्रजांशी तह न करण्याबद्दल आग्रह करीतच होते व त्या दोघांसहि हा तह आवडणार नाही हे बाजीरावास माहीत होतें म्हणून त्याची नक्कल वगैरे त्याने शिंदे व भोसले याजकडे पाठविली नाही व इंग्रजांबद्दल उल्लेखहि केला नाही. फक्त तुम्ही दोघेहि ताबडतोब पुण्यास या व होळकराच्या त्रासातून मला सोडवा एवढाच दोघाच्याहि पत्रात त्याने मजकूर लिहिला होता. बाजीरावाची खात्री होती की, शिंदे व भोंसले या तहामुळे इंग्रजांवर चिडून जातील व त्याच्यांत व इंग्रजांत लढाई सुरू होईल. परंतु कसेंहि झाले तरी जो जिंकील त्याचेकडे पगडी फिरविण्यास बाजीराव सदैव तयारच होता. सर्वांशीच संधान कायम ठेवून वेळ पडल्यास सर्वांनाहि फसविण्याची त्याची नेहमीची संवय होती. परंतु या त्याच्या वर्तनामुळे त्याला कोणीच मित्र राहिला नाही.

वसईचा तह होतांच मद्रासेहून जनरल **वेलस्ली** सैन्य घेऊन पुण्यास आला. तसाच क० **स्टिव्हनसन** हा हैद्राबादचें सबसीडियरी सैन्य घेऊन आला व त्यांनी पुण्यास बाजीरावाची गादीवर स्थापना केली.

१३–५–१८०३). **अमृतराव** पेशवा पळून सगमनेरावरून नाशकास गेला व तेथें त्यानें नाशिक शहर लुटून धामधूम चालविली. परंतु त्याला कोणाचीहि मदत नसल्यामुळे त्याने ज. **वेलस्ली**कडे सल्ल्याचें बोलणें लावलें. परंतु **बाजीराव** हा कोणतीच तडजोड ऐकेना. शेवटी वेलस्लीने बाजीरावाच्या इच्छेविरुद्धच **अ तरावास** दरसाल आठ लक्ष रुपयांची नेमणूक देऊन त्यास गप्प बसविले. अमृतरावाने ही नेमणूक घेऊन काशीस रहावे असें ठर

याप्रमाणे अमृतराव हा इंग्रजांचा गुलाम बनला व तो पुढील युद्धांत वेलस्लीस फार उपयोगी पडला. दुसरे मराठा युद्ध सपल्यानंतर तो उमरावती, नागपूर मार्गाने काशीस गेला. जातांना त्याचा नागपुरास कांही दिवस मुक्काम होता. **अमृतराव** बरेच दिवस काशीस होता. हल्ली त्याचे वंशज **बरेली** येथें आहेत.

दौलतराव शिंदे व रघूजी भोसले यांस वसईच्या तहाची व पुण्यास इंग्रजी सैन्य आल्याची बातमी समजतांच त्यांना इंग्रजांचा व बाजीरावाचा मनस्वी राग आला व आता मराठी राज्याची इतिश्री जवळ आली हे भविष्य समजले. शिंदे, भोंसले, होळकर व इतर मराठे संस्थानिक एक होऊन जोराचा प्रयत्न करून मराठेशाही इंग्रजाच्या घशांतून सोडवावी म्हणून अखेरचा निकराचा प्रयत्न करण्याचा त्यांनी निश्चय केला. दौलतराव शिंद्याचा मुक्काम बऱ्हाणपुरास होता; म्हणून त्यानें **बाळाजी यशवंत** यास नागपुरास रघूजीकडे पाठविले. त्यावरून **रघूजी** हा शिंद्यास मिळण्याकरिता मलकापुरच्या रोखानें पुढें आला व शिंदाहि रघूजीस मिळण्याकरिता मलकापुरचे रोखानें बऱ्हाणपुराहून निघाला. दौलतराव शिंद्याचा दिवाण **यादव भास्कर** याचा भाऊ **माधवराव भास्कर** यास दौलतरावाने रघूजी भोंसल्याकडे पाठविले होतें व **यशवंतराव** होळकरास वळविण्याचें काम रघूजीस सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें रघूजीने यशवंतराव होळकरासहि येऊन मिळण्याबद्दल पत्रें पाठविलीं. होळकराच्या मिळण्यावरच सर्व गोष्टी अवलंबून होत्या. पेशवे, इंग्रज व निजाम या तिघांची लष्करी सत्ता एकटया इंग्रजांच्या हाती होती. शिवाय इंग्रजांचें चोहोंकडचें सैन्य

व म्हैसूर वगैरे संस्थानिकाची सबसीडियरी सैन्ये मिळून इंग्रज या वेळीं सर्वांस भारी झाले होते. गायकवाड तर पूर्णपणें इंग्रजांच्या ताब्यात गेला होता. दक्षिणचे पटवर्धन सरदार हे पेशव्यांचे हस्तक बनले होते व इंग्रजांच्या ताब्यात गेले होते व त्याच्याशी वेलस्लीने वेगवेगळे तहहि केले होते. मराठ्यांच्या सैन्यापैकी शिंदे व होळकर यांचीच सैन्ये सज्ज होती त्यात युरोपियन तऱ्हेनें शिकलेल्या पलटणी व तोफखाना होता. शिवाय ज, फरेंच, पोर्तुगीज अधिकारीहि त्याच्या फलटणीवर अद्याप नौकरीस . भोसल्यांचें सैन्य बरेच मोठे ; परतु नवीन पद्धतीने शिकलेले नव्हते. तराव या दोघांना मिळाला तरच यश येण्याची आशा होती.

ादे व भोसले यांनी इंग्रजाशी युद्ध करण्याचे ठरविलें. यशवंतराव असतांना रघूजी भोंसल्याचे मुत्सद्दी **श्रीधर लक्ष्मण मुनशी** व **ाव माधव चिटणीस** हेहि पुण्यास होते. त्यांचेबरोबर यशवतरघूजीस पत्रें दिली होती व त्यांत इंग्रजांविरुद्ध चढाव करण्याची वेळ ाहे असें स्वतःच सुचविलें होतें.

इकडे इंग्रजहि होळकरास आपलेकडे ओढण्याचा-- निदान त्यानें ासल्यांस मिळू नये असा-प्रयत्न करीत होते. क० **क्लोजच्या** वंतराव होळकराशी पुण्यास बोलणें सुरू झालें होते व बाजीरावाचा ाचा मिलाफ करण्याबद्दल क्लोज यानें कबूल केले. परंतु बाजीाहि तडजोडीस कबूल होईना. यशवंतरावाचा भाऊ त्यानें यास यशवंतरावाची मोठी दहशत बसली होती व तो कोणत्या सूड घेईल याचा त्यास भरंवसा वाटेना. यशवंतराव होळकर ाकरितां बरेच दिवस राहिला होता; परंतु तडजोड होत तो पुण्याहून निघून गेला.

कर यांचे उ. हिंदुस्तानांतील मुलखाच्या वांटणीचा लढा करून द्या म्हणजे मी इंग्रजांविरुद्ध जुटींत सामील होतों रघूजीस कबूल केलें. परंतु ही मुलखाची वांटणी होळअखेर झाली नाहीं. यशवंतराव पुण्याहून निघून औरंगासल्याच्या सांगण्यावरून खानदेशांत चांदवड येथें तळ

देऊन राहिला. त्यास शिंदे होळकरांनी पुन्हां औरंगाबादेकडे बोलावलें. दौलतराव शिंदा बऱ्हाणपुराहून व भोसले वऱ्हाडांतून येऊन मलकापूरच्या-जवळ येऊन राहिले.

रघूजीने आपले वकील **यशवंतराव रामचंद्र** व **व्यंकटराव कृष्ण** यांस यशवंतरावाकडे चांदवडास पाठविले व त्यांचेमार्फत जाबसाल सुरू झाले. या वकिलाच्या मार्फत बोलणें चालून शेवटी यशवंतरावाच्या म्हणण्याप्रमाणे दौलतराव शिंद्यानें यशवंतरावाचा पुतण्या **खंडेराव होळकर** व **मल्हार** **शामजी** हे बऱ्हाणपुरास कैदेत होते त्यांस सोडून दिले. माळव्यांतील हो करांचा मुलूख शिंद्यानें घेतला होता तोहि सोडून दिला व उत्तर स्तानांतील होळकराच्या मुलखास काहीं उपसर्ग न देण्याचें कबूल केले व होळकर यांच्यामधील मुलखाची वांटणी करून देण्याचेहि कबूल केलें.

श्रीधर लक्ष्मण यानें यशवंतरावास लिहिलेल्या पत्रात तो म्ह "आपली बोलणी पुणियाचे मुक्कामी इंग्रजप्रकरणी होत गेली त्या आम्ही यजमान (रघूजी) साहेबाजवळ येऊन त्यांस बोलावून त्याज काढून शिंद्याच्या भेटीवरून आपल्याकडील जाबसाल उरकून काही तथा राहिली नाही. हल्ली इंग्रजांनी नगरचा किल्ला घेत होण्यात काही कसर राहिली नाही. उभयता सडे होऊन मुकाब या प्रसंगी आपले येणें घडावें यांत उपयोग फार आहेत." शि उत्तरेकडून अजिंठ्यावरून औरंगाबादेकडे कूच करीत होते; त्यां त्रिवर्गांनी औरंगाबादेहून पुण्याकडे जाऊन इंग्रजांवर हल्ला त्यांचा इरादा होता. परंतु यशवंतरावाने त्यावर उत्तर दिले, " बोललों त्याप्रमाणें पुणियाहून कूच करून इकडील जाबसाल कूच करून माघारे चांदवडचे सुमारास जाण्याविषयीं आम्हांस सर्वप्रकारें सेनासाहेबसुभा यांची मर्जी दरकार तेव्ह माघारे आलों. मुख्य जाबसाल मुलखाचे वांटणीचा त्याजल कांही तथा उगवण्यांत राहिली नाही हें लिहितां अपूर्व आ वगैरेची रवानगी तिकडे (भोंसल्यांकडे) केली आहे व अ

भीमगांवपर्यंत आलों. त्यांची बोलणीं होऊन उत्तराची मार्गप्रतीक्षा आहे. उत्तर उगवून समर्पक सत्वर यावी.[१]"

या पत्राची उत्तरें घेऊन श्रीधर बापु मुनशी याचा मेहुणा यशवंतराव रामचंद्र व व्यकटराव कृष्ण हे परत यशवतरावाकडे आले. ते यशवंतरावास घटखेड नजीक बोदवड (खानदेश) येथें भेटले (ता. २५–६–१८०३). वंतरावाचे व शिद्याचे वांटणीचा प्रश्न वाटाघाटीतच राहिला. परंतु वंतराव हा भोसले व शिंदे यांच्या कुचाच्या धोरणाने औरंगाबादेच्या ानें कूच करीत चालला. तो भीमगांव, बोदवड, भिकनगांव, रहिमाबाद निें येत येत ता. २८–८–१८०३ चे सुमारास देऊळगांवराजानजीक तळ राहिला. त्याचा मुक्काम तेथें बरेच दिवस होता. तसेंच शिंदे व हे अजिंठ्याचा घाट चढून देऊळगावराजापासून पांचसहा कोसांवर बादेनजीक डोणगांव[२] येथे तळ देऊन राहिले. तरी शिंदे व होळकर ील वाटाघाटीचा खल चालूच होता व त्यांची दिलसफाई नाही.

ांनी एकजुटीने इंग्रजांविरुद्ध लढण्यांतच सर्वांचा फायदा आहे ही वंतरावासहि मान्य होती किंबहुना तोहि याच गोष्टीचा आग्रह ा. परंतु शिद्याचे व आपले वांटणीची भानगड मिटविल्या- त्र तो यांत मनापासून पडण्यास तयार नव्हता. वेळीप्रसंगी त्रे अंतस्थ तंटे बाजूस ठेवून सर्वसामान्य शत्रूस एकजुटीनें तोंड णपण शेवटी यशवंतरावाने दाखविले नाही[३] व शिंदे भोस- इंग्रजांशी झुजावें लागलें.

ले. ३६९–३७८ पहा.

ा हे "लोणगांव डोणगांव" या नांवाने प्रसिद्ध असून याचे- ग्रामींचें "गणपतीचें राजूर" हें प्रसिद्ध स्थान आहे.

ंनीनें यशवंतरावास फोडण्याकरितां अमृतराव पेशव्यामार्फत होता. अमृतरावानें दौलतरावाचा बाजीरावाशीं यशवंत- असलेला पत्रव्यवहार पकडून यशवंतरावास दाखविला. न जाऊन शिद्यास मिळाला नाही व रस्त्यांतूनच परत ीं लिहिलें आहे.

परंतु पत्रोपत्री उलट भोंसल्यांसच ब्रह्मज्ञान सांगण्यास यशवंतराव कमी करीत नव्हता. तो अघळपघळ रीतीने वरील उपदेश भोंसल्यांस व शिंद्यास करीतच होता. त्याच्या एकदोन पत्रांवरून त्याच्या मनःस्थितीची कल्पना येण्यासारखी आहे.

कॉलिन्स याचें शिंद्याच्या लष्करांतून प्रयाण व युद्धाला सुरवातः- शिदे, होळकर व भोसले याच्या ह्या आपसांतील भानगडी चालू असतां इंग्रज त्यांच्या हालचालीवर नजर ठेवून जागरूक होते. दौलतराव शिदे बऱ्हाणपुराहून निघून भोसल्यास मिळण्याकरितां खानदेशात उतरला. त्या वेळेस त्याचेबरोबर क. **कॉलिन्स** [१] म्हणून इग्रजांचा वकील होता. त्याने शिंद्यास अभिवचन मागितले की, ही सैन्याची हालचाल इंग्रजांवर नाही असे तुम्ही जाहीर करा; परतु दौलतरावाने भोसल्याची भेट होईपर्यंत मी कांही सागू शकत नाही असे त्यास सागितले. भोसल्याची व शिंद्याची भेट होऊन ते सैन्य निजामाच्या हद्दीवर आले तेव्हां मात्र जनरल **वेलस्ली** याने **कॉलिन्स** याचेमार्फत शिदे व भोसले यांस निरोप पाठविला कीं, तुम्ही निजामाच्या सरहद्दीपासून दोन्हीकडे आपले सैन्य हलवा नाहीतर तुमचे मनात लढाई करावयाची आहे असे आम्ही समजून लढाई सुरू करूं. शिदे व भोसले यानी यासहि समाधानकारक उत्तर दिले नाही. कारण यशवंतराव होळकर आपणांस मिळण्याची ते वाट पहात होते. म्हणून त्यांनी लाबवालांबव चालविली. शेवटी **कॉलिन्स** हा शिंद्याच्या छावणी-तून ता. ३ ऑगस्ट १८०३ रोजी निघून गेला. उघड लढाई जाहीर केल्याची ही खूणच होती.

अहमदनगर सर (१२-८-१८०३ इ.):—जनरल **वेलस्ली** हा पुण्याहून निघून **अहमदनगरास** आला. **अहमदनगरचा** किल्ला त्यावेळी शिंद्याच्या ताब्यांत होता. **वेलस्लीने** अहमदनगराच्या दक्षिणेस **वाळकी** येथे तळ दिला व तेथून किल्ल्याबाहेरील शहरावर हल्ला करण्याकरिता सैन्य पाठविलें (आगस्ट ता. ८). शहरांत शिंद्याचे अरब सैन्य व पलटणी होत्या-त्यांची व इंग्रज सैन्याची चांगली धुमश्चक्री झाली. परतु मराठ्यांचा मोड झाला

१ मराठी कागदांतील कल्याणसाहेब.

व इंग्रजांनी किल्ल्यास मोर्चे लावले (ता. १०). किल्ल्यावर दोन दिवस तोफांचा मारा सुरू राहिला; परतु ता. १२ रोजी किल्लेदार व आतील शिबंदी यांनी धीर सोडला व ते पुढे लढाई न करितां आपली मालमत्ता घेऊन किल्ला इंग्रजाच्या स्वाधीन करून बाहेर निघून गेले. या भ्याडपणाच्या वर्तनाबद्दल किल्लेदार मल्हारराव गोदेकर याजवर शिंद्याची गैरमर्जी झाली. परंतु हे महत्त्वाचे ठाणें विशेष लढाई न होतां इंग्रजांच्या आयतेच स्वाधीन झाले. (ता १२–८–१८०३).

मराठ्याचे सैन्य ता. २४ आगस्ट रोजी **अजिंठ्या**चा घाट चढून ता २९ रोजी **औरंगाबादेस** आले होते. निजामाचे सबसिडियरी सैन्यासह क० **स्टिव्ह-नसन** हा औरगाबादेच्या बाजूस होता व काही दिवस दोन्ही सैन्याचे डाव-पेच चालू होते. मराठ्याचा तळ **जालन्या**स पडला हे समजताच ज० **वेलस्ली** गोदावरी उतरून औरगाबादेस आला. मराठ्यानी दक्षिणेस हैदरा-बादेकडे जाण्याची हूल दाखविली. म्हणून **वेलस्ली** त्याचे मागोमाग गोदा-वरीचे उत्तर कांठाने त्याचे मागे गेला. तो त्यानी उत्तरेकडचा मार्ग धरून **भोकरधन** व **जाफराबाद** यांचे दरम्यान तळ दिला (२१ सप्टेंबर). **स्टिव्हनसनने** शिंद्याचे **जालना** शहर ताब्यात घेतले व ता. २१ रोजीच **स्टिव्हनसन** व **वेलस्ली** याची बधनापुरास भेट होऊन त्यानी दोन टोळ्यानी मराठ्यास गाठून लढाई देण्याचा कार्यक्रम ठरविला.

स्टिव्हनसन व वेलस्ली हे तारीख २२ ला **बधनापुरा**हून निघाले. स्टिव्ह-नसन पश्चिमेकडून गेला व वेलस्लीने पूर्वेकडचा रस्ता धरला व दोघानीहि उत्तरेकडेस जाऊन मराठे लष्करास मध्यतरी भोकरधनाचे सुमारास गांठावे व दोहोकडून एकदम हल्ला करावा असे ठरविले.

ता. २३ रोजी वेलस्ली नळनी नांवाच्या खेड्यास येऊन पोहोंचला व तेथे त्याच्या सैन्याचा तळ पडणार तोच त्याच्या हेरांनी बातमी आणली की, मराठ्यांचे लष्कराचा तळ तेथून तीन कोसांवर **खेळणा** नदीच्या कांठी आसई येथे पडला आहे. दुसरे दिवसापर्यंत वाट पाहिल्यास मरा-ठ्यांशी गांठ पडणार नाही असें वाटून वेलस्लीनें तेथें तळ न देतां एकदम आपणच मराठे लष्करावर हल्ला करावा असें ठरविलें व एकदम कूच करून

आसईकडे मोर्चा फिरविला. स्टिव्हनसन यास हे माहीत नसल्यामुळे त्याची आपली चुकामूक होईल म्हणून त्याचेकडे आसईवर त्यानेहि एकदम येऊन मराठ्यावर हल्ला करावा असा वेलस्लीने तातडीचा निरोप रवाना केला.

मराठे लष्कराच्या युक्त्या, आपण हल्ला न करिता इंग्रजाच्या फौजेस चुकविण्याच्याच दिसत होत्या. रघूजी भोसले व दौलतराव शिंदे हे दोघेहि स्वतः शूर नसून आपण होऊन हल्ला करण्यास जी धडाडी पाहिजे ती त्याजमध्ये नव्हती. त्यामुळे लष्कराच्या अगातहि चढाऊ वृत्ति नसून बचावाचीच वृत्ति होती. उलट इंग्रजी लष्कराच्या अंगी चढाऊपणाचा उत्साह भरलेला होता. या वृत्तीचाहि बराचसा परिणाम सैन्याच्या मनोवृत्तीवर होतो. **स्टिव्हनसन** व **वेलस्ली** हे एकएकटे असताना त्याची एकजूट होण्याच्या पूर्वीच मराठ्याच्या एकत्रित सैन्याने अगर दोन टोळ्यानी क्रमशः अगर एकाच वेळी त्या दोघास वेगवेगळे गाठून त्याचेवर हल्ला केला असता तर जास्त फायद्याचे झाले असते. परतु तसे न करिता ते इंग्रजी सैन्यास चुकवीत राहिले.

वेलस्लीने आपले बुणगे नळनी येथे ठेविले व सडे लष्कर घेऊन तो आसईच्या रोखाने निघाला. आसईच्या जवळ येताच टेकड्यावरून त्याला मराठी फौज आसईजवळ खेळणा व जुवा या दोन नद्याच्या दरम्यान तळ दिलेली दिसली. दोन्ही सैन्याच्या दरम्यान खेळणा नदी होती.

वेलस्लीने एकट्यानेच मराठे लष्करावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला व मराठे लष्करावर सरळ न जाता जुवा व खेळणा याच्या सगमाजवळ आपले लष्कर आणले. प्रथम मराठे लष्कर आसईगावास पाठीस घालून इंग्रजाच्या समोर आडवे रांगा लावून उभे असल्यामुळे वेलस्ली सगमावर येताच त्यानीहि डावीकडे फिरून आसई गांव डावीकडेस घेतले व आपले लष्कर लढाईच्या तयारीने उभे केले. (नकाशा पहा)

प्रथम मराठ्याच्या तोफखान्याने इंग्रज तोफखान्यावर इतका जोराचा मारा केला की, त्याच्या तोफा अजीबात बद पडल्या. तोफाचे बैल मरून पडले. मराठ्यानी इंग्रजाच्या तोफखान्यावर हल्ला केला व सर्व तोफा मराठ्यांच्या हाती सापडतात असा रग दिसला. वेलस्लीनें तोफखान्यावरच्या

अंमलदारास पुढें हल्ला करण्यास हुकूम पाठविला. परंतु तो बिचारा काय करणार? त्याने निरोप पाठविला की, "तोफा बंद झाल्या. बैल मरून गेले. कशाच्या भरवशावर पुढें जावें." परतु वेलस्लीनें पुन्हां हुकूम केला की, तोफा मागें टाकून तुम्हीच पुढे हल्ला करा. त्यांनी पुढें हल्ला करतांच मराठ्यांच्या स्वारांनी त्यांचेवर हल्ला केला व इंग्रजी सैन्याची बरीच कत्तल झाली; परंतु त्यामुळें मराठ्याच्या तोफा बंद होऊन स्वार व पायदळ यांची लढाई सुरु झाली. इंग्रजी स्वार व पलटणी यांनी एकदम मराठे स्वारांवर व पायदळांवर हल्ला करून त्याची पुढील रांग मागें हटविली, ती पिछाडीच्या रांगेवर पडली व याप्रमाणे मराठी सैन्य हटत हटत जुवा नदी ओलांडून मागें गेले. एकदां सैन्य मागे हटतांच इंग्रजांनी जोराचा हल्ला केला व मराठी सैन्य पळत सुटलें.

मराठी कागदांवरून असें दिसतें की, मराठ्यांच्या तोफांनी इंग्रजी लष्कराची दाणादाण झाली हें पाहून दौलतराव शिंद्यानें इंग्रजी लष्करावर आपले स्वारांचा हल्ला केला. त्यामुळें मराठ्याच्या तोफा बद पडल्या; कारण तोफा चालू ठेविल्यास आपलेहि लष्कर मरेल ही भीति होती. शिंद्याने हल्ला केला त्यावेळी रघूजी भोसले लढाईच्या जागेवरून स्वतः निघून गेला होता तो स्वतः हजर नसल्यामुळे त्याच्या लष्कराचा जोर कमी पडला. शिंद्याकडील **सिंगरूचे** तोफखान्याने कामगिरी चागली केली. मराठी सैन्याचा मोड झाल्यावरसुद्धां काही लष्कर पुन्हां जळून पाठलाग करणाऱ्या इंग्रजी सैन्यास टोळ्या टोळ्यानी तोड देतच होते व शिस्तीने निघून जात होते.

मराठ्यांच्या एका टोळीने तर इंग्रजी लष्करास काही वेळ पावेतो चांगलेंच फसविले. विजयाने गाफिल झालेलें इंग्रजी सैन्य कांही मराठे लष्कराच्या जवळून गेले त्यावेळी मराठे शिपायांनी जमिनीवर अंग टाकून मेल्याचे सोंग घेतलें व इंग्रजी लष्कर पुढे निघून जातांच त्यांनी उठून आपल्या बंदुका इंग्रजावर चालविल्या. त्या मारानें पुष्कळ इंग्रजी लष्कर घायाळ झालें व त्यांचा अमलदार क० **मॅक्सवेल** ठार झाला. मुख्य लढाईनंतर मुद्धां मराठी लष्कर बराच वेळपर्यंत इंग्रजांशी लढत होतें. परंतु शेवटी त्यांचा जोर न चालून लढाई थांबली. इंग्रजांना मराठ्यांच्या ९८ तोफा मिळाल्या

परंतु हा जय इंग्रजांना बराच महाग पडला. इंग्रजांच्या लष्करापैकीं $\frac{१}{३}$ सैन्य मारले गेले अगर जखमी झाले; परंतु त्यांना जय मिळाल्यामुळें त्यांचें पुढील काम सोपें झालें.

उलट मराठ्यांचाहि नाश बराच झाला व अपजयामुळें त्यांची हिंमत खचली. शिंद्याचा दिवाण **यादव भास्कर** हा या लढाईत पडला. **रघूजी भोंसले** हा तर लढाईच्या सुरवातीसच कांही कारण नसतांना पलायन करून निघून गेला व लढाईस तोड लागल्यानंतर **दौलतराव शिंद्यानें**हि त्याचाच कित्ता गिरविला. या भ्याडपणामुळें फौजेचा हुरूप आधीच कमती झाला. स्वतः हजर राहून फौजेस व सरदारांस उत्तेजन देण्याचेऐवजी स्वतःच निघून जाण्यानें फारच उलट परिणाम होतो हे उघड आहे.

वेलस्ली यास गव्हर्नर जनरल याने आपला एजंट म्हणून सर्व अधिकार दिले होते. त्याअन्वये त्याने शिंद्याचे लष्करांतील सर्व युरोपियन व विशेषतः इंग्रज अधिकाऱ्यांना उद्देशून एक जाहीरनामा काढला होता की, जे कोणी शिंद्याची नोकरी सोडून इंग्रजांकडे येतील त्याना शिंद्याकडे जो पगार मिळत होता तोच दिला जाईल. या जाहीरनाम्यावरून सर्व इंग्रज अधिकारी व बरेचसे दुसरे युरोपियन अंमलदार शिंद्याचे लष्कर सोडून इंग्रजांकडे गेले. ऐन वेळी हा विश्वासघात झाल्यामुळें शिंद्याचे लष्करावर योग्य अमलदार राहिले नाहीत व त्यांची बाजू लंगडी पडली.

तरी सुद्धां शिंद्याचे पलटणींनी व तोफखान्याने बरीच कामगिरी केली. **डीबॉइन** याने शिकविलेल्या पलटणी तर अंमलदार नसतांना[१] अखेरपर्यंत लढल्या. युरोपियन अधिकारी आपल्या लष्करावर नौकर ठेवण्यांत

---

१ **डीबॉइन** हा या वेळी रजेवर युरोपात गेला होता व त्याचे जागेवरील **पेरन** हा उत्तर हिंदुस्थानांत होता. तोहि अखेर फितूर होऊन ज. **लेक** याजकडे बोलणें लावून शिंद्याकडून इंग्रजांकडे निघून गेला उ.हिंदुस्थानांतील शिंद्याचे बरेच अंमलदार फितुरीनें जरी नाही तरी क्रमाक्रमाने इंग्रजांस शरण गेले. **बॉर्किन, दुद्रनेक** हे यांपैकी होत. आग्र्याच्या किल्ल्यांतील मराठा शिबंदीनें तर आपले इंग्रज अधिकारी फितूर होतील म्हणून त्यांस कैद करून ठेविलें होतें.

हाहि धोका होण्याचा किती संभव असतो हे प्रथमतःच यावेळी हिंदी संस्थानिकांच्या लक्षांत आले असेल.

मराठी लष्कर **भोकरधन** येथेंच आहे अ॰ा समजुतीनें **स्टिव्हनसन** हा त्या दिशेनें गेला. ता. २३ चे रात्री त्याला एका नाल्यावरून पलीकडे जाण्यास फार त्रास झाला. त्याला वेलस्लीचें पत्र ता. २३ रोजी मिळाले नाही. ता. २४ चे सकाळी वरील पत्र पोहोचल्यावर तो निघाला व ता २४ चे सायंकाळी **आसई** येथें येऊन पोहोचला. वेलस्लीने त्यास मराठे लष्कर उत्तरेकडे अजिठ्याचा[१] घाट उतरून पळत चालले होतें त्याचा पाठलाग करण्यास पाठविले. शिद्याचे मुख्य सैन्य खानदेशातून कासारबारीच्या घाटाने पुण्याकडे रोख धरून निघालें. **स्टिव्हनसन** हा (१५-१०-१८०३) थेट उत्तरेकडे जाऊन त्याने **बऱ्हाणपुर** शहर व **अशीरगड**चा किल्ला (२१-१०-१८०३) हस्तगत करून शिद्याचे उत्तरेकडील द्वार अडविले व सर्व खानदेशभर इंग्रजाचा अमल बसवून निजामाच्या सैन्यांतील अधिकारी प्रांतभर नेमून तेथील वसूल घेणे सुरू केले. **वेलस्लीनें**हि त्याचप्रमाणें **अहमदनगर** व **औरंगाबादचे** आसपास शिद्याची सर्व ठाणी हस्तगत करून तेथे आपला अमल सुरू केला.

मागे निजामाचा मुलूख मोकळा राहील म्हणून **वेलस्ली** हा **औरंगाबादे**कडे निघाला. तो त्याला बातमी लागली की, शिंदे व भोसले हे **स्टिव्हनसन**वर चाल करून **बऱ्हाणपुर** व **अशीरगड** घेण्याकरिता जात आहेत. म्हणून तो **अजिंठ्या**चा घाट उतरून खाली आला हे समजतांच मराठे लष्कराने उत्तरेचा रस्ता सोडून दिला व **रघूजी** भोसल्याने दक्षिणेचा रोख धरला. **अनकाई, टणकाई** (मनमाडजवळ) च्या खिंडीने तो निजामाच्या राज्यात धुमाकूळ घालण्याकरितां गोदावरीचा रोख धरून निघाला व **टोकें** येथें त्याने काही दिवस तळ दिला. त्यामुळे निजामाच्या राज्याचे रक्षण करण्याकरिता **वेलस्ली** पुनः घाट चढून दक्षिणेस फिरला

---

१ मराठी लष्कराने आश्विन शुद्ध ८ व ९मीस तोंडापुराजवळ घाट उतरून तोंडापुरास मुक्काम केला व तोंडापुरासच दसरा केला.

(मराठी का. प. अप्रकाशित)

व **औरंगाबादेच्या** रोखानें पुढे आला. कॅ **बेन्स** नावाचा अधिकारी १४००० बैल धान्याने भरून इंग्रज लष्कराकडे नेत होता, त्यावर रघूजीनें **आंबड** येथें हल्ला करून त्याचे २०० बैल नेले. परंतु वेलस्ली त्याचे मागोमाग येऊ लागल्यामुळे रघूजी **शेंदुर्जन, राक्षसभुवन, पैठण** व **रामपुरी** या मार्गाने गोदावरीच्या कांठाने वेलस्लीस झुकांडया देत राहिला व नंतर वऱ्हाडांत शिरून त्याने उत्तरेचा रोख धरला. त्यापूर्वी **रघूजीनें व्यंकोजीस** पुढें वऱ्हाडांत सैन्य जमा करण्यास पाठविले होते. व्यंकोजी व भोसल्याचे दुसरे सरदार **रामचंद्र वाघ** व **माधवराव नीलकंठ** हे बाळापुरास तळ देऊन सैन्य जमा करीत राहिले. तसेच **विठ्ठल बल्लाळ** सुभेदार हाहि सैन्य जमा करून **बाळापुरास** पाठवीत होता. **व्यंकोजीने** दौलतराव शिंद्यास व रघूजीस पत्रे पाठवून **आकोटाचे** जवळपास सर्वांनी जमावें असा संकेत केला. **नरनाळा** व **गाविलगड** किल्ल्याच्या अलीकडे इंग्रजांना अडवावे व आपणांसहि किल्ल्याचा आधार असावा असा व्यंकोजीचा बेत होता.

स्टिव्हनसन याने बऱ्हाणपुर घेतल्यानंतर त्याने **मेळघाटांतून** परभारे जाऊन **गाविलगडास** वेढा द्यावा असा **वेलस्लीनें** त्यास हुकूम पाठविला होता. **गाविलगड** हे भोसल्याचे मुख्य मजबुतीचे ठिकाण असल्यामुळे गाविलगडास वेढा पडताच भोसल्यास तिकडे जावे लागेल या उद्देशाने वेलस्लीने ही योजना केली होती. **स्टिव्हनसन** हा **गाविलगडच्या** रोखाने निघाला, हे समजतांच रघूजी त्या बाजूस निघाला व **वेलस्लीहि** पश्चिम वऱ्हाडातून **लोणार, मेहकर** या मार्गाने बुलढाण्याजवळील **राजूरचा** घाट उतरून उत्तरेकडील वऱ्हाडच्या मैदानावर आला व शिंदे व भोसल्यांच्या हालचालीवर नजर ठेवून तेथेच थांबला.

शिंद्यानें पुण्याचा रोख सोडून तोहि मलकापुर मार्गाने पूर्वेकडेस वऱ्हाडांत शिरला. भोंसले व शिंदे याचें सैन्य एकमेकांच्या जवळ येऊन त्यांचा मिलाफ झाला व ते पुढे **आकोटाकडे** निघाले

स्टिव्हनसन एकदम **गाविलगडावर** न जातां मराठे लष्कर **आकोट, अडगांव** या भागांत आहे असें समजल्यामुळे तो त्या रोखानें तिकडे आला.

पश्चिमेकडून **वेलस्ली** हाहि मराठे लष्कराच्या रोखानें पूर्वेस येत होता.त्याची व **स्टिव्हनसनची बाळापुरा**जवळ गांठ पडली. **आसईच्या** लढाईनंतर पंधरा दिवसांनी शिद्याकडून वेलस्लीकडे तहाचें बोलणें सुरू झाले.बाजीरावाचा हस्तक **बाळोजी कुंजर** हा शिद्याच्या लष्करात होता. त्याने वेलस्लीस पत्र लिहून एक इंग्रज अधिकारी व एक निजामाचा अधिकारी यांनी शिद्याचे लष्करांत यावें व तहाची वाटाघाट करावी असें वेलस्लीस सुचविले.परन्तु आपण आपले वकील शिद्याच्या लष्करांत पाठविले म्हणजे इंग्रज हेच तह करण्यास चाहतात असा समज होईल म्हणून **वेलस्लीनें** तें नाकारले व तुमचे वकील आमचेकडे बोलण्यास पाठवा म्हणून शिद्यास उत्तर दिलें. शिवाय वेलस्ली-बरोबर **आप्पा देसाई निपाणकर** हा पेशव्याच्या लष्करांत होता. त्याच्या मार्फतीनेहि शिद्यानें बोलणें लावले व **यशवंतराव घोरपडे** व **नारोपंत** नांवाचे गृहस्थ त्याचेतर्फे वेलस्लीचे लष्करांत आले. तहाची वाटाघाट सुरू आहे तोपर्यंत वेलस्लीनें मराठ्यांवर चाल करूं नये असे शिद्याचे वकिलांचें म्हणणें पडले व त्याप्रमाणें वेलस्लीनें ता. २३ नोव्हेंबर रोजी कबूल केलें की शिद्याने आपले लष्कर एलिचपूरचे पूर्वेस वीस कोसांपलीकडे न्यावे म्हणजे इंग्रज पुढे चाल करणार नाहीत. भोसल्याकडून कोणी वकील आला नव्हता म्हणून त्याचेवर मात्र चाल करण्यास इंग्रज मोकळे राहतील असे वेलस्लीनें शिद्याचे वकीलांस बजावले.

भोसल्यांस सोडून आपणच तह करणें शिद्यास पसंत पडले नाही म्हणून शिद्याने आपले लष्कर भोसल्यास सोडून पलीकडे नेले नाही. त्यामुळे हें बोलणे येथेच थांबले व वेलस्लीने मराठ्यावर चाल केली.

भोंसल्यांचे लष्कराचा तळ **नरनाळ्याच्या** दक्षिणेस (आकोटच्या पश्चिमेस) **अडगांव** येथे पडला होता. **रघूजी** स्वतः तेथें हजर नसून त्याचा भाऊ **व्यंकोजी** ऊर्फ **मन्याबापू** हा त्यावर मुख्य होता रघूजी हा पूर्वेकडे अंतरावर जाऊन राहिला. शिद्याचे स्वारांचा जमाव तेथून दोन कोसांवर **शिरसोली** या गावावर होता व **दौलतराव** शिदे स्वतः तेथे हजर होता. **वेलस्ली** व **स्टिव्हनसन** यांची लष्करेहि ता. २८ नोव्हेंबर रोजी एकमेकांच्या जवळ आली व दोघेहि मराठ्यांवर हल्ला करण्याचे तयारीने चालले.

ता २९ नोव्हेंबर रोजी **वेलस्ली** व **स्टिव्हन्सन** दोन्ही सैन्यें एकत्र करून मराठे लष्करावर हल्ला करण्यास निघाले तों त्यांस समजलें की, मराठे तळ हलवून पलीकडे जातात. म्हणून **अडगांवाचे** जवळपास आपण तळ द्यावा व मराठे पुढे कोणीकडे जातात हे पहावे म्हणून वेलस्लीने अडगांवचे रोखाने जाऊन तेथें मुक्काम करण्याचे ठरविले.

वेलस्ली व **स्टिव्हनसन** तिसरे प्रहराचे सुमारास **अडगांवचे** दक्षिणेस **पाथरडी** या गांवी पोहोंचले तों त्यांना दिसून आलें की, मराठे लष्कर पुढें निघून गेलें नसून तेथेंच युद्धाचे तयारीनें राहिले आहे. त्यांची व इंग्रजांची म्हैसुरी तुकडी पुढे टेहळणीस गेली होती त्यांची थोडीशी चकमकहि झाली.

इंग्रजी लष्कर मजलीने थकून गेले होते व ऊनहि कडक होते म्हणून एकदम हल्ला करावा की दुसरे दिवशी करावा याचा वेलस्लीस मोठा विचार पडला. आज हल्ला केला नाही तर रात्रीच मराठी लष्कर कूच करून निघून जाईल हाहि संभव होता. **पाथरडीचे** गढीचे बुरजावर **वेलस्ली** जाऊन त्यानें तेथून दुर्बिणीने मराठी लष्कराची नीट टेहळणी केली व एकदम हल्ला करण्याचा हुकूम दिला.

इंग्रजी लष्कर आपल्या रांगा जमवूं लागतांच हे एकदम लढाई देणार हे मराठी लष्कराच्या ध्यानांत आलें. तें लढाईच्या तयारीने अगोदरच उभे राहिलें होते. त्यानी इंग्रजी लष्करावर एकदम तोफा सुरू केल्या. त्यामुळे प्रथम इंग्रजी लष्करांत मोठाच गोंधळ झाला परंतु लौकरच तेहि शिस्तीने उभे राहिले व निकरानें लढाई सुरू झाली.

मराठी लष्कर **अडगांवच्या** दक्षिणेस **अडगांव** व **शिरसोली** यामध्ये असलेल्या मोठ्या मैदानावर उभें होतें. अडगांवचें गाव व मळे यांच्या पाठीस होते. त्यांच्या फौजेची रचना अशी होती की मध्यभागी भोसल्यांचा तोफखाना व त्याचे पाठीमागें **मन्याबापूचे** व **बेनीसिंग** किल्लेदार याचे पायदळ, त्याचे डावीकडेस **विठ्ठल बल्लाळ** याचे हाताखाली त्याचे घोडेस्वार, उजवीकडेस **दौलतराव** शिंद्याचे घोडेस्वार व त्याचे उजवीकडेस व पाठीमागें पेंढारी व बाजारबुणगें. शिंद्याचे लष्करांत मुख्यतः घोडे-

स्वारच होते. पायदळ फार थोडे होते. भोसल्याचे व इंग्रजांचे लष्करांचे दरम्यान एक नाला होता व मैदान पूर्ण सपाट नसून बारीकसारीक नाल्यांनी भरलेले होतें. मराठी लष्कराचा तळ एकदरीत पांच मैलांवर पसरलेला होता. (नकाशा पहा)

इंग्रजांकडे मध्यभागी सामन्याम **वेलस्ली** व **स्टिव्हनसन** यांची पायदळे व त्यांचे मागें स्वार, उजवीकडेसहि घोडेस्वार, डावीकडेस निजामाचे घोडेस्वार राजा **महिपतराम** याचे हाताखाली व एलिचपुरच्या **नामदारखां** नबाबाचें लष्कर **सलाबतखां** याचे हाताखाली, तसेंच म्हैसूरचें लष्कर **विष्णाप्पा** नांवाचे सरदाराचे हाताखाली याप्रमाणें होते पेशव्याचें लष्करहि **अमृतराव** पेशव्याचे हाताखाली इंग्रजांबरोबर होते. परंतु त्याचा तळ जवळच दुसरीकडे होता व त्यानें वेलस्लीकडे निरोप पाठविला की, लढाई केव्हा सुरू करणार, त्याचप्रमाणें वेलस्लीनेंहि लढाई सुरू होताच त्याचेकडे निरोप पाठविला. परंतु तो वेळेवर न पोहोचल्यामुळे लढाई सपेपर्यंत तो येऊं शकला नाही.

अडगांवची लढाई २९–११–१८०३:—इग्रजी लष्कर पुढें येत आहे ही बातमी मराठ्याना समजली होती असें दिसते व ते येताच हल्ला करतील म्हणून मराठी लष्कर लढाईच्याच तयारीने होते. इंग्रजी लष्कर मात्र **पाथरडीस** तळ देण्याच्या विचारानें तेथे आले होतें. परंतु त्यांच्या तलाव्याच्या म्हैसूरच्या तुकडीची मराठ्याच्या तुकडीशी चकमक झाल्यामुळें वेलस्लीस त्याच्या मदतीस सैन्य पाठवावें लागलें. तें सैन्य पुढें येतांच त्यांना मराठे लष्कर तयारीनें उभे आहे असें दिसले. मराठ्यांनी आपणावर हल्ला करण्यापेक्षां आपणच हल्ला करणे बरे असे वेलस्लीने ठरविले. त्यानें मराठ्यांच्या समोर आपले पायदळ पुढे घातलें तोच मराठ्याच्या तोफा सुरू होऊन त्यांचे गोळे पायदळावर येऊ लागले. परतु एकदा इग्रजी सैन्य तोफांच्या माऱ्याचे बाहेर शिस्तीने उभे राहिल्यानतर तें व्यवस्थेनें हल्ला करीत चाललें. प्रथम मराठ्यांच्या लष्करातील अरब पायदळानें मोठ्या निकरानें इंग्रजी पायदळावर हल्ला केला व त्यांच्या पांचशे माणसांची कत्तल होईपर्यंत ते निकरानें लढले. शिद्याचे स्वारांनी **गोपाळराव भाऊ** याचे हाताखालीं इंग्रजी लष्करावर हल्ला केला पण तो इंग्रजांनीं

अडगांवचे लढाईचा नकाशा.

सातपुडा पर्वताची ओळ

अडगांव

पेंढारी व बाजारबुणगे

बागाईत

बागाईत जमीन

(मन्याबापू भोसले यांचें पायदळ

भोसल्याचें घोडदळ (विठ्ठलपंताचे हातारवाली.)

शिंद्याचें घोडदळ

एका इंग्रज सरदाराचें घडगें

तोफखाना (भोसल्याचा)

नाला

निजाम व म्हैसूरचे घोडदळ

(नबाब सलाबतखां व विठ्ठलपंताचे हातारवाली)

इंग्रजांचें पायदळ

घोडदळ

इंग्रजांचे घोडदळ

देऊळ

सिरसोली

बुरुज

पातरडी (पूर्णकाठ)

मागें हटविला व भाऊ जखमी झाला. भाऊ जखमी होऊन पडतांच शिंद्याचें लष्कर पळत सुटले व त्याचेमागें मोंगल व इंग्रजी लष्कराने पाठलाग केला अरबाचा हल्ला मागें हटतांच इंग्रजी पायदळाने व स्वारांनी मराठ्यांच्या मध्यभागचे व डावीकडचे भाग वर हल्ला करून त्यांची पिछेहाट केली व त्यांना पळवून त्यांचा पाठलाग केला. [१] इतक्यात संध्याकाळ झाली परंतु रात्र चांदणी असल्यामुळें त्यांनी बराच वेळपावेतों पाठलाग करून मराठ्यांची कत्तल केली. भोंसल्यांच्या ३८ तोफा व सर्व दारूगोळा इंग्रजांचे हाती सापडला. तसेंच बरेचसे हत्ती व सामानहि सांपडलें. बेनीसिंगाचें लष्कर निकरानें लढले व बरेचसे कापले गेलें.

प्रथम मराठ्यांच्या तोफांनी इंग्रजी लष्करांत जी धांदल उडाली त्यामुळें त्यांचें सर्व लष्कर पळत सुटले व जवळजवळ इंग्रजांचा मोड होण्याचीच वेळ आली होती, त्याच धादलीत मराठ्यानी चोहोकडून एकदम हल्ला केला असता व इंग्रजी सैन्य पुन्हा व्यवस्थेने उभें राहण्यास अवसर मिळाला नसता तर लढाईचा परिणाम वेगळाच झाला असता. खुद्द वेलस्ली या प्रसंगाबद्दल म्हणतोः--

" मराठ्याच्या तोफा सुरू होतांच तीन सबध पलटणी, ज्यांनी आसईच्या लढाईत फार उत्तम कामगिरी केली होती त्या धूम पळत सुटल्या, याला तुम्ही काय म्हणाल ? शिवाय आसईच्या लढाईइतकी अडगांवची लढाई प्रखरहि झाली नाही. सुदैवानें मी तेथे जवळच होतो म्हणून बरे झालें. मी एकदम त्याना मागे हटवून जमा केलें व सुव्यवस्थित रीतीने उभें केलें. नाहीतर ही लढाई गमावलीच होती. या गोधळामुळें तोफांची जमवाजमव करण्यात फारच वेळ गेला; म्हणून संध्याकाळी जास्त वेळ राहिला नाहीं. नाही तर आम्हांस आणखीहि कामगिरी करतां आली असती. मी स्वतः सकाळी सहा वाजल्यापासून रात्री बारा वाजेपर्यंत सारखा घोड्याच्या पाठीवर होतों व सर्व सैन्यहि दिवसभर सशस्त्र होतें. " [२]

जनरल वेलस्ली याचेबरोबर या मोहिमेच्या आरंभापासून पुढें प्रसिद्धीस

१ Wellesley's despatches & Elphinstone's life.

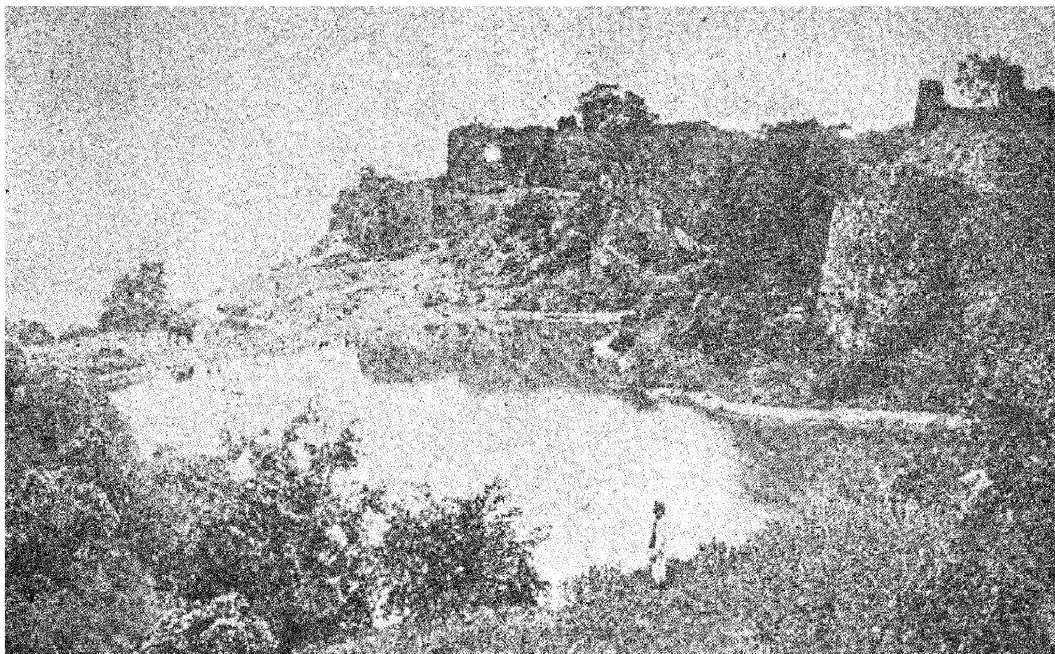
२ Wellington's despatches II P. 561.

आलेला **माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन** हा फार्शी दुभाष व असिस्टंट म्हणून होता. त्याने **आसई, अडगांव** वगैरे ठिकाणच्या हल्ल्याचे वर्णन लिहून ठेविले आहे[१]. **अडगांवच्या** लढाईच्या दुसरे दिवशी सकाळी **एल्फिन्स्टन** हा लढाईच्या जागेवरून हिंडला. त्याने पाहिलेली हकीकत पुढीलप्रमाणे लिहिलेली आहे. "सकाळी न्याहारीनंतर मी व इतर मंडळी लढाईच्या जागी गेलो. भोसल्याने टाकून दिलेल्या ३१ तोफा आम्ही मोजल्या. त्यापैकी तीन लोखंडी होत्या. ७४ व ७८ नंबरच्या पलटणीने जेथे हल्ला केला तेथे प्रेताचे ढीग पडले होते. पडलेले सर्व लोक मुसलमान असून त्यांचे पोषाख निळ्या रंगाचे होते. त्यांना लांब दाढ्या असून ते रूपाने देखणे होते. त्यात पुष्कळ म्हातारेहि होते. त्यापैकी तिघे तर रंगाने इतके गोरे होते की अत्यंत उत्तम युरोपियनांच्या रंगाचेच ते होते. फक्त ऊन लागते तेवढ्या भागावर काळसर छटा होती. यांना फारशी रिसाला असे म्हणत होते. कोणी म्हणतात हे अरब शिपाई होते. हे एकदर तीनचारशे एकाच जागी पडले होते. नंतर आम्ही जेथे आमच्या स्वारांनी हल्ला केला होता त्या जागी गेलो. तेथे आम्हास वाटले होते तितकी प्रेते दिसली नाहीत. काही लोकांना मात्र भयंकर जखमा होत्या व कित्येकांची शिरे कापून नेली होती. आम्ही अडगावच्या मळ्यापर्यंत गेलो[२]."

अडगावच्या लढाईनंतर मराठे सैन्याची पाठलाग झाली व वेलस्लीने भोसल्याचा मुख्य किल्ला **गाविलगड** हा घेण्याकरिता तिकडे चाल केली. **बेनीसिंग** किल्लेदार व त्याने राहिलेले सैन्य किल्ल्यात जाऊन बसले होते. **वेलस्ली** व इंग्रजांचे दुसरे सैन्य एलिचपुरास जाऊन तेथील नवाबाच्या मदतीनें त्यांनी वेढ्याची सर्व तयारी केली. **स्टिव्हन्सन** हा असीरगडाहून गाविलगडास वेढा देण्याच्या तयारीने सर्व सामान घेऊन आला होता. शिवाय **अडगांवच्या** लढाईत भोसल्याच्या सर्व तोफा इंग्रजांच्या हाती सांपडल्यामुळे त्याहि वेढ्याच्या कामास उपयोगी पडण्यासारख्या होत्या.

१. इंग्रज लेखकांची वर्णने एकतर्फी असल्यामुळे जरी त्यात थोडीबहुत अतिशयोक्ति असली तरी दुसऱ्या बाजूचे वर्णन तपशीलवार आढळत नसल्यामुळें तुलना करण्यास जागा नाही.

२. Life of Elphinstone. Vol. I. P. 90.

गाविलगड किल्ल्याचा बाहेरचा भाग]

[पृष्ठ ३३७

गाविलगड हा किल्ला फार मजबूत म्हणून त्यावेळी त्याची **प्रसिद्धी** होती. मेळघाटाच्या अत्यंत डोंगराळ व बिकट भागात तो असल्यामुळे **अशीरगडा**प्रमाणे एकदम किल्ल्याच्याजवळ तोफा, गाड्या वगैरे अवजड सामान नेणे कठीण असे.

गाविलगड किल्ला मूळ तेथील गवळी राजानी बांधला अशी आख्यायिका आहे. त्याचे पूर्वीचे नाव 'गवळीगड' होते अशीहि दंतकथा आहे. परंतु ऐतिहासिक पुराव्यावरून हल्लीच्या स्थितीत तो प्रथम **बहामनी** घराण्यातील नववा राजा **अहमदशहा वली** याने इ. स १४२५ मध्ये बांधल्याबद्दल फेरिस्त्याच्या ग्रंथात उल्लेख सापडतो. त्यानंतर इ स. १४८८ मध्ये **इमादशाही** घराण्यातील मूळ पुरुष **फतेउल्ला** याने त्याची दुरुस्ती केली. त्यानंतर १५७७ मध्ये निजामशाही कारकीर्दीत **बहिरामखा** नावाच्या सरदाराने त्याची आणखी दुरुस्ती केली

आतील किल्ल्याच्या बाहेर "बाहेरचा किल्ला" म्हणून दुसरा कोट **भोसल्यानी** बांधला असून त्यावर बालबोधी लिपीत काही मजकूर खोदलेला आहे. परतु तो अस्पष्ट असल्यामुळे वाचता येत नाही.

नरनाळा, गाविलगड व मेळघाटातील इतर लहान मोठे किल्ले **बेनीसिंग जमादार** या रजपुताचे ताब्यात असत व प्रत्येक किल्ल्यावर त्याचेतर्फेचा एक एक किल्लेदार असे. बेनीसिगाचा मूळ पुरुष **झामसिंग** यास पहिल्या रघूजीने बगाल्यातून **बक्षीराम** या सरदाराबरोबर पाडाव करून आणिले. परतु तो शूर व इमानी आहे असे पाहून रघूजीने त्यास वाढवीत वाढवीत त्याचे ताब्यात मेळघाटातील सर्व किल्ले व सातपुड्याच्या उत्तरेकडील **सावळीगड, भवरगड, भैरवगड** वगैरे लहान किल्ले दिले. **झामसिंग** मेल्यावर त्यास पुत्र नसल्यामुळे त्याचा पुतण्या **प्रमोदसिंग** यास त्याचें काम दिले. **प्रमोदसिंग** हा अल्पवयी असल्यामुळे त्यास शिकवून तयार करण्यास व त्याचे वतनाचे रक्षण करण्यास राजाने त्याचा आप्त **दर्यावसिंग** रजपूत व **रामाजी केशव** नावाचा ब्राम्हण असे नेमले व त्यांचे जवळून **प्रमोदसिंगाशीं** प्रामाणिकपणें वागू अशा शपथा घेवविल्या. **प्रमोद-**

सिंग मोटा झाल्यावर त्याजवर भोसल्यांची गैरमर्जी होऊन **दर्यावसिंगास** किल्लेदारी मिळाली परंतु पुढे राजाने प्रमोदसिगास कामावर घेतले. **प्रमोद-सिंगा**नतर ते काम **बेनीसिंगास** दिले. बेनीसिग हा फार शूर व कर्तबगार निघाला तोच यावेळी या किल्ल्याचा मुख्य अधिकारी होता व तो गाविल-गड किल्ल्यातच सहकुटुब रहात असे. याच किल्ल्यांत दुसरेहि रजपूत अधि-कारी बेनीसिगाचे आधाराने रहात असत. त्यातच हल्लीच्या कळमगव्हाणचे जहागिरदाराचे पूर्वज असत. हल्ली बेनीसिगाचे वशज **भैसदेही** (बैतूल) येथे राहतात.[१]

गाविलगडची लढाई ता. १३–१४–१५ डिसेबर १८०३ —वेलस्ली हा ता. ५ डिसेबर १८०३ रोजी एलिचपुरास आला व लागलीच निघून ता. ७ रोजी गाविलगड किल्ल्याचे पायथ्याशी दक्षिणेस **देवगांव** नावाचे लहानसे खेडे आहे तेथे आला व तेथेच त्याने आपल्या सैन्याचा तळ दिला. देवगावचे बाजूने किल्ला फार उच असल्यामुळे किल्ल्यावर चागला मारा होणार नाही म्हणून उत्तरेकडील बाजूने मारा करण्याकरिता त्याने **स्टिव्हन-सन** यास दुसरे रस्त्याने पाठविले. तिकडील रस्ता दाखविण्यास एलिच-पुरच्या नवाबाच्या पदरचे लोक स्टिव्हनसनच्या बरोबर होते. स्टिव्हन-सनच्या मर्जीप्रमाणे माऱ्याची जागा सापडताच तेथे स्टिव्हनसनने तोफांचे मोर्चे बाधले. स्टिव्हनसन यास तीस मैलाचे चक्कर घेऊन या जागी यावे लागले. वर चढण्यास रस्ता नसल्यामुळे नवीन रस्ते तयार करून हाताने सामान व तोफा ओढीत वर न्याव्या लागल्या. तीस मैल जाण्यास त्यास पाच दिवस लागले. परतु एवढ्या कष्टाचे फळ **स्टिव्हनसन** यास मिळाले कारण याच जागेवरून मारा यशस्वी झाला. दुसरीकडील मारा फुकट गेला. स्टिव्हनसन याने ता. १२–१२–१८०३ रोजी उत्तरेकडील बाजूच्या **लबाडा**[२] या खेड्याजवळ आपला तळ दिला.

ता १२ रोजी रात्री **स्टिव्हनसन**ने उत्तरेकडील दरवाजावर मारा कर-ण्याकरिता मोर्चे बाधून तयार केले व दुसरे दिवशी वेलस्लीनेहि दक्षिणेकडून

१. नाग. भोसले. कागदपत्र. ले. ६३–६५

२. हल्ली ओसाड.

गाविलगड किल्ल्याचा नकाशा.

[पृष्ठ ३३९

पीरफत्ते या दरवाजावर तोफा चालवून हल्ला करण्याचा उभयताचा सकेत ठरला

ता १३ चे सकाळपासून दोन्हीकडून किल्ल्यावर तोफाचा मारा सुरू झाला वेलस्लीकडील हल्ल्याचा विशेष उपयोग झाला नाही कारण तोफा टेकडीवर चढविता येईनात. त्यामुळे किल्ल्यावर मारा लागू होईना पितळी लहान तोफा टेकडीवर चढविल्या परंतु त्या लहान असल्यामुळे त्याचा जोर चालेना व दरवाजा व तटबदी पडेना परंतु या माऱ्यामुळे किल्ल्यावरील लोकाचे लक्ष उत्तरेकडून दक्षिणेकडे लागले व **स्टिव्हनसन** यास बरीच मदत झाली **स्टिव्हनसन**चे माऱ्याचे जागेवरून मात्र चागला उपयोग झाला, कारण ती जागाच मारा करण्यास सोईस्कर अशी होती असे म्हणतात की, एलिचपूरच्या नबाबाच्या पदरच्या एका गोडाने वेलस्लीस सागितले होते की, तुम्ही काही केले तरी किल्ल्यावर मारा लागू होणार नाही व तुम्हास माऱ्याची जागा कधीच सापडणार नाही वेलस्लीने त्याच्या पोटात शिरून उत्तरेकडील माऱ्याची जागा समजून घेतली व तिकडे जरी रस्ता मुळीच नव्हता तरी त्या गोडास बरोबर देऊन **स्टिव्हनसन** यास त्याच कारणाने तीस मैलाचे चक्कर घेऊन पाठविले व त्यामुळेच किल्ला हाती आला

ता १४ चे सायकाळपर्यंत उत्तरेकडील दरवाजाकडून बराच मारा होऊन किल्ल्यास भगदाडे पडली व त्यातून हल्ला करण्याची तयारी रात्रभर **स्टिव्हनसन** याने करून ठेवली

केनी नावाच्या इग्रज सरदाराच्या हाताखाली मद्रासचे हिंदी पायदळ व **स्टिव्हनसनचें** हिंदी लष्कर व काही इग्रजी पलटणी देऊन ता १५ रोजी दिवसा १० वाजता हल्ल्यास उत्तरेकडून सुरवात झाली इग्रजाकडील लष्कराने पडलेल्या तटबदीतून आत घुसून आतील लष्कराशी लढाई सुरू केली

इकडे दक्षिणेकडे वेलस्लीने आपल्या सैन्याच्या दोन तुकड्या केल्या. आपण स्वत दक्षिण दरवाजावर राहिला व क० **चामर्स** यास त्याने वायव्येकडील दरवाजावर पाठविले या दोन्ही तुकड्याची काहीच डाळ शिजेना किल्ल्यास अगर दरवाजास भोक पडेना व हल्ला करण्यास प्रसग

येईना त्यांनी एकसारखा तोफांचा मारा चालविला पण व्यर्थ परंतु त्यामुळे आतील लष्कर एकडे गतून उत्तरेकडील दरवाजाकडील जोर कमी होऊन केनीच्या हल्ल्यास मदत झाली.

केनीच्या हल्ल्याने किल्ल्यावरील लष्कर हटून वायव्येकडील दरवाजाने बाहेर पडण्यास पहात होते त्याना दुसरा मार्ग न राहिल्यामुळे ते वायव्येकडील दरवाजा उघडून बाहेर पडले दरवाजा आयताच उघडल्यामुळे **चामर्स** यास आयतेच आत घुसण्यास सापडले. **केनीला** पहिल्या हल्ल्यात यश मिळाले परंतु किल्ल्यावरचे रजपूत व मराठे निकराने लढले व कदाचित् आणखी नेट धरते तर केनीच्या लष्करास पंचाईत पडली असती म्हणून केनी याने प्रथम वायव्येकडील दरवाजा उघडून **चामर्स** यास आत घेण्याकरिता एक टोळी पाठविली. हेतु हा की दरवाजा उघडून आपले लष्कर आत घ्यावे म्हणजे आयतीच कुमक मिळेल तीहि टोळी याच वेळी वायव्य दरवाजाजवळ येऊन पोहोचली. **चामर्स** याने पळणाऱ्या लोकांची कत्तल करुन आतील लष्करास आयते वेळी मदत पोहोचविली.

पण एवढ्याने अर्धेच कार्य झाले. **गाविलगड** किल्ल्यास दोन तटबंद्या असून एक आतील किल्ला व एक बाहेरचा किल्ला असा दुहेरी बंदोबस्त होता बाहेरचा किल्ला ताब्यात आला. पण आतील किल्ल्यास तोफा आणून भोक पाडणे अगर दरवाजे फोडणेहि शक्य नव्हते दिल्ली दरवाजा हा फारच मजबूत केलेला व त्यावर बंदोबस्तहि खूप होता किल्लेदार व स्वत **बेनीसिंग** मुख्य रक्षक तेथे जातीने खपत होता.

किल्ल्यावर चढून जाण्याशिवाय दुसरा इलाज दिसेना. शेवटी शिड्या लावून इंग्रजी लष्कर वर चढले व हल्ला करुन आत घुसून दरवाजा उघडला दिल्ली दरवाजा उघडतानासुद्धा भयंकर लढाई झाली. बाहेरील किल्ल्याच्या रक्षणात किल्ल्यातील बरेचसे लोक मेले व पुष्कळ पळून गेले शूर किल्लेदार व इमानी **बेनीसिंग** मात्र अखेरपर्यंत आपल्या थोड्याशा लोकांसह मरेपर्यंत लढले. दरवाजा उघडला तेव्हा दरवाजात प्रेतांचा खच पडला होता खुद्द **बेनीसिंगाचें** व किल्लेदाराचे प्रेत दरवाजातच सापडले.

बाहेरील किल्ला पडताच आतील किल्ल्याच्या उरलेल्या शिबंदीस पुढील

भविष्य कळून चुकले दोन्ही बाजूंनी आत घुसलेल्या प्रचंड सैन्यापुढे आतील थोडेसे लष्कर काय करणार? हा परिणाम जाणून रजपूत स्त्रियांनी जोहार केला व **बेनीसिंग** व इतर रजपूत दिल्लीदरवाजावर आपला देह ठेवण्याकरिता निश्चयाने पुढे आले पुरुषांचे मनोरथ पूर्ण झाले परंतु गडबडीत व्यवस्थित रीतीने जोहार न झाल्यामळे बायकांपैकी दोघी जणी मेल्या परंतु बाकीच्या जिवंत राहिल्या

खुद्द कर्नल **केनी** या लढाईंत पडला त्यास एलिचपूर येथे पुरण्यात आले. दिल्लीच्या म्युनिसिपल ऑफिसाचे मागे त्याची कबर आहे.

गाविलगडच्या किल्ल्यात बरीच लूट सापडली या किल्ल्यात भोसल्याचा बराचसा खजिना रहात असे. यातच एक बहुमोल कुराणाची प्रत होती. ती एलिचपूरच्या नवाबाने नेली व त्याचे संग्रही ती बरेच दिवस होती

केनीबरोबर ता १५ च्या हल्ल्यात **एलिफन्स्टन** हा स्वतः गेला होता. त्याने या हल्ल्याची हकीकत पुढीलप्रमाणे लिहून ठेविली आहे. "हल्ल्याचे काम क० **केनी** याजकडे दिले आहे हे समजताच मी केनीकडे गेलो व त्यास आपल्याबरोबर येऊ देण्याबद्दल मी परवानगी मागितली त्याने रुकार देताच मी जाण्यास तयार झालो आम्ही आमच्या तरवारी उपसल्या, कबरपट्ट्यास पिस्तुले लटकावली व कबरास रुमाल गुंडाळले व पडलेल्या भगदाडाकडे निघालो. आमचे मागे आघाडीस स्वतः **केनी** व इतर ऑफिसर्स असून पलटणीतील शिपाई होते. तटाचे संरक्षण करणाऱ्या किल्ल्यातील शिबंदीकडून नेटाने प्रतिकार होईल हे आम्ही जाणून होतो तटाजवळ येताच तटावरून भगदाडाकडे पळत येताना आतील लोक आम्हास दिसले. **केनी** म्हणाला 'ते पहा भगदाडाचे संरक्षण करण्यास किल्ल्यातील लोक येत आहेत.' मी म्हटले 'ते पळून तर जात नाहीत ना?' केनी म्हणाला, 'छे, छे, ते इतक्यातच पळून जाणार नाहीत!' आम्ही तसेच पुढे चाललो. आम्हास आश्चर्य वाटले की, आतील लोक आम्हावर गोळ्या का झाडीत नाहीत. आमच्या तोफांचे गोळे मात्र आमच्या मागून व आमच्या डोक्यावरून किल्ल्यात जाऊन पडत. आम्ही भगदाडाजवळ गेलो, थोडा वेळ तेथे थांबलो व एका सार्जंटाची तुकडी पाठवून मागाहून आम्ही सर्व भग-

दाडावर चढून मोठी गर्जना करून आत उड्या टाकल्या आत आम्हास अडविण्यास लोक आले होते. त्यावर आम्ही सगीनीचा मारा करताच ते पळाले व वायव्येकडील दरवाजाने बाहेर पळून जाण्याकरितां तिकडे धावले व तो दरवाजा उघडून बाहेर पडले तोच त्या दरवाजावर हल्ला करण्याकरिता वेलस्लीने क० **चामर्स** यास पाठविले होते तो किल्ल्याच्या बाहेरच उभा होता. त्याने त्याची कत्तल चालविली इकडे मागाहून आमचे बरोबरच्या लष्करानेहि त्याचा पाठलाग केला होता. त्यानी किल्ल्यावरून त्याचेवर बदुकाचा मारा केला. याप्रमाणे या लोकाचा पूर्ण नाश झाला.

"नतर आम्ही किल्ल्याकडे परत वळलो, तो आम्हांस आढळून आले की, आम्ही मुख्य किल्ल्यापासून दूर अशा एका स्वतत्र टेकडीवरच अद्याप आहो व मुख्य किल्ला पलीकडच्या दुसऱ्या टेकडीवर असून दोन्ही टेकड्याच्या दरम्यान एक मोठा खोरा आहे व त्याचे पलीकडे दुसरी एक दुहेरी तटबदी असून तेथेहि मजबूत दरवाजे आहेत आम्ही अगदी आश्चर्यचकित व निराश झालो व आम्हास असे वाटले की, किल्ल्याबाहेरच्या तोफा आत आणून त्या या टेकडीवरून किल्ल्यावर लावून आतील भित पाडीपर्यंत आपणास येथेच दबा धरून रहावे लागणार. क० **केनी** हा आम्हास कोठे दिसेना. शेवटी काही वेळाने **केनी** हा खोरा चढून एकटाच आतील तटबदीच्या दरवाजाजवळ उभा असलेला आम्हास दिसला

"आम्ही व सर्व युरोपियन शिपाई एकदम दरी ओलाडून **केनी**कडे गेलो. आतील तटाबाहेर टेकडीचा कडा तुटलेला असल्यामुळे एक एक मनुष्य वर चढून जाऊ लागलो. आंतील तटावरून आमचेवर बदुकीचा मारा सुरू झाला. परंतु बाहेरच्या तटबदीच्या भगदाडातून हळूहळू सर्व लष्कर आत येऊन आतील टेकडी आमच्या लष्कराने भरून गेली व त्यांनीहि किल्ल्यातील लोकावर बदुकाचा मारा सुरू केला व सर्व टेकडीभर बदुकांच्या गोळ्याचा निनाद दुमदुमत राहिला. हा देखावा अवर्णनीय होता शेवटी आमचे लष्कर तट चढून आत शिरले व त्यानी पहिला दरवाजा उघडला. लागलीच शिड्या आणवून त्या आतील दुसऱ्या भितीस लावल्या व आमच्या लष्कराने आत उड्या टाकल्या. मराठ्याचे लष्कर पळून गेले व किल्ला आमच्या स्वाधीन झाला.

" जनरल वेलस्ली हा किल्ला पडल्यावर किल्ल्यांत आला व त्याने प्रथम किल्लेदाराबद्दल तपास केला व तो पहिल्याने त्याचे घरी गेला. घरी त्याचा नऊ दहा वर्षांचा एक उमदा मुलगा होता त्याला बापाबद्दल कांहीच माहीत नव्हते. तो म्हणाला ' किल्लेदार घरी नसून दोन तासां-पासून बाहेर गेला आहे.' त्याला बिचाऱ्याला कांहीच माहीत नव्हते. नतर तपास केल्यावर किल्लेदाराचे व बेनीसिगाचे प्रेत आंतील दरवाजाजवळील प्रेताचे ढिगात सापडले. ते दोघेहि प्रामाणिकपणें व निकराने लढले. मरणा-पूर्वी त्यानी रजपुताच्या रीतीप्रमाणे आपल्या स्त्रियाचा जोहार करविला चौदा बायकापैकी तिघी मरण पावल्या होत्या व दोघीतिघीस जबर मार लागले होते शस्त्राचा घात करणाऱ्या इसमाचे हात हे कृत्य करण्यास धाडवले नसावे. **वेलस्ली** स्वतः त्या बायकांकडे गेला व त्याने त्याची चागली बरदास्त ठेवविली **बेनीसिग** व किल्लेदार फार जहामर्दीने लढले परतु त्याच्या लढण्यात किल्ल्याचे रक्षणाचा सुव्यवस्थितपणा दिसून आला नाही. स्वतःच्या शूरपणाने इतराना उत्तेजन देण्याचे कार्यहि त्याचेकडून झाले नाही **बेनीसिगानें** पडता पडता दोघातिघा इग्रज शिपायाना ठार मारले. "

गाविलगडचा वेढा उठविण्याकरिता बाहेरून भोसल्याने कांही मदत केली नाही. आतील शिबदी वाढवून अगर अन्नाचा पुरवठा करून वेढा जास्त दिवस टिकविण्याचीहि खटपट झालेली दिसत नाही.

अडगांवची लढाई झाल्यानतर **वेलस्ली**कडे रघूजी भोसल्याकडून तहाचे बोलणें लावण्याकरिता त्याचा वकील **यशवंतराव रामचंद्र** हा आला होता व गाविलगडची लढाई चालू असताना तो त्याचे छावणीतच होता. **गाविलगड** किल्ला पडल्यावर त्याने तहाची वाटाघाट निकराने चाल-विली. वेलस्लीने त्यामुळे **देवगांवास**च मुक्काम केला. **यशवंतरावाचें** म्हणणे की ही लढाई करण्यात आमच्या मालकाची मुळीच चूक नाही. रघूजी हा इग्रजाशी लढण्याकरिता खानदेशांत आला नसून शिदे, होळकराचे भाड-णांत शिद्यास मदत करण्याकरिता आला होता. शिवाय मराठी राज्याच्या वहिवाटीप्रमाणें पेशव्याने इग्रजाशी असा महत्त्वाचा तह केला तो शिदे,

होळकर व भोसले यांच्या समतीशिवाय करावयाचा नव्हता व इंग्रजानी असा तह त्या सरदाराच्या समतीशिवाय करणे गैर होते. वेलस्लीचे म्हणणे पडले की पेशव्याने तह करण्यापूर्वी सरदाराची समति घेण्याचे काहीच कारण नव्हते व त्यात इग्रजाची काहीच चूक झाली नाही इग्रजाचा दोस्त निजाम याच्या सरहद्दीजवळ सैन्य जमा करण्यात व तेथून दूर निघून जा असे सांगितले असताना न जाण्यात शिंदे व भोसले यानीच आगळीक केली.

देवगांवचा तह १७–१२–१८०३ ––याननर तहाच्या शर्तीची वाटाघाट सुरू झाली व शेवटी खाली लिहिल्याप्रमाणे तह ठरला ––

१ **कटक** व **बलसोर** हे प्रात व **वर्धा** नदीच्या पश्चिमेकडील वऱ्हाडचा सर्व भाग भोसल्याने इग्रजास व त्याचे साथीदारास द्यावा फक्त **गाविलगड** व **नरनाळा** हे किल्ले व त्याखालचा चार लक्षाचा मुलूख (आकोट, अडगाव, वडनेर, भानकुली व खटकाळी हे परगणे) मात्र भोसल्याकडे रहावे.

२ निजाम, पेशवे व भोसले याजमधील तटे इग्रजाच्या मध्यस्थीने तोडावे.

३ कपनी सरकाराशिवाय इतर युरोपियन व अमेरिकन लोकाशी भोसल्याने कोणताच सबध ठेवू नये. इग्रजानी भोसल्याचे बिरादर व शत्रु याशी सबध ठेवू नये.

४ भोसल्याने मराठी राष्ट्र–सघापैकी इतराशी काही सबध ठेवू नये

५ एकमेकाचे वकील एकमेकाच्या दरबारी रहावे.

६ ओरिसा व छत्तीसगडचे दरम्यान भोसल्याचे माडलिक सस्थानिकाशी इग्रजानी अलीकडे तहनामे केले आहेत ते भोसल्याने मजूर करावेत. ज्या सस्थानिकाशी असे तहनामे केले आहेत त्याच्या याद्या गव्हर्नर जनरलकडून भोसल्यास दिल्या जातील.[१]

१ या कलमास भोसल्याने पराकाष्टेचे आढेवेढे घेतले व शेवटी बरेच दिवस या प्रकरणात नागपुरास पत्रव्यवहार चालून तुम्ही या याद्या मजूर न केल्यास पुन लढाई करूं अशी इग्रजानी रेसिडेंटामार्फत भोसल्यास धमकी दिली; तेव्हा त्याने ह्या याद्यावर सही केली. (Nagpur Residency Records)

वरील तहाप्रमाणे वेलस्लीने **एल्फिन्स्टन** यासच नागपुरास रेसिडेंट म्हणून नेमण्याबद्दल शिफारस केली व गव्हर्नर जनरल याने त्याची नेमणूक केली. हा नागपुरचा पहिला रेसिडेंट होय.

यशवंतराव रामचंद्र याने भोसल्यातर्फे या तहावर सही केली व इंग्रजातर्फे जनरल वेलस्ली याने सही केली यशवंतराव रामचंद्र यास हा तह घडवून आणल्याबद्दल तहाह्यात १५००० रु. दरसाल इंग्रजाकडून पेनशन मिळत होते[1] या तहाची वाटाघाट चालू असता रघूजी हा उमरावती जिल्ह्यातील कुऱ्हे येथे मुक्काम करून होता. तेथे जाऊन यशवंतरावाने त्याची देवगावच्या तहास मान्यता घेतली.

देवगावच्या तहाबद्दल जनरल वेलस्लीने गव्हर्नर जनरल यास जें पत्र पाठविले ते पुढे पुरवणीत दिले आहे.

१८०३ चे दुसरे मराठा युद्ध चालू असता बंगालच्या इंग्रजी सैन्यानें क० हारकोर्ट याच्या हाताखाली भोसल्याच्या कटक प्रांतावर स्वारी केली व तो प्रांत जिंकून घेतला. तेथे भोसल्याचा बंदोबस्त विशेष नव्हताच.

या मोहिमेत भोसल्याचे फार नुकसान झाले. त्याचा सर्व खजिना रिकामा झाला. कटकप्रांत गेल्यामुळे त्याचे पूर्वेकडील वर्चस्व नाहीसे झाले. तसेच तिकडचे सर्व मांडलीक इंग्रजाचे अंकित होऊन त्याची खंडणीहि बंद झाली वर्धेच्या पश्चिमेकडील वऱ्हाडचा श्रीमंत भाग गमावल्यामुळेहि उत्पन्न बरेच कमी झाले त्याचे पूर्वीचे उत्पन्न एका कोटीच्यावर होते. ते साठ लक्षावर आले व त्याची लष्करी सत्ता दुय्यम दर्जाची झाली.

कटकप्रांत मिळविण्याची इंग्रजांची फार दिवसाची इच्छा तृप्त होऊन बंगाल्यापासून तो मद्रासेपर्यंत सर्व किनारा इंग्रजाच्या ताब्यात आला. मराठेशाहीतील एक मोठा घटक कायमचा जायबंदी होऊन बंगाल ते मुंबई-

१ अशी बक्षिसी देण्याची रीत हिंदुस्थानात होती परंतु ती वकीलाच्या प्रामाणिकपणास बाधणारी होती. हाच अनुभव या संबधातहि आला. यशवंतराव हा यापुढे इंग्रजाचाच पक्षपाती राहिला.

पर्यंत इंग्रजांचें वर्चस्व प्रस्थापित झाले. पूर्व व दक्षिण हिंदुस्थानांत त्यांना कोणीच प्रतिस्पर्धी राहिला नाही उत्तरेसहि शिंदे व होळकर याच्या मोडक्या सत्तेशिवाय त्यांना भिण्याचे कारण राहिले नाही. सबसीडियरी व इतर तहांनी जवळजवळ सर्व हिंदुस्थानचे सैन्य त्याच्या एकछत्री अमलाखाली आले व कोणताहि एक अथवा अनेक शत्रू त्याच्याशी तोंड देण्यास समर्थ राहिला नाही. शिंद्याचीहि सत्ता पुढील सुर्जी अजनगावच्या तहाने व होळकराची पुढील युद्धात पूर्णपणे ढासळली.

सुर्जी अंजनगांवचा तह (ता ३०–१२–१८०३)–भोसल्याची अवस्था पाहून शिंद्यानेहि इंग्रजाशी तह करण्याचा निश्चय केला परंतु मुलूख सोडून देण्या-बद्दलची शर्त तो लौकर कबूल करीना. उत्तर हिंदुस्थानात त्याचेविरुद्ध इंग्र-जाची मोहीम सुरू झाली होती व बराच प्रांत इंग्रजानी काबीज केला होता. तसाच अहमदनगर व जालन्यापासून ब-हाणपूरपर्यंत सर्व मुलूख इंग्रजाच्या ताब्यांत गेला होता. शेवटी दुसरा इलाज नाही असे पाहून एलिचपुरच्या दक्षिणेस सुर्जी अजनगाव या गावी वेलस्लीचा व शिंद्याचा खालीलप्रमाणे तह ठरला (ता. ३०–१२–१८०३).

१ गंगा व यमुना याचेमधील शिंद्याचा मुलूख, जयपुर, जोधपुर व गोहद या संस्थानाच्या उत्तरेकडील सर्व मुलूख (जयपुर व जोधपुर याचे दरम्यानचा मुलूख सोडून) अहमदनगर व भडोच हे किल्ले, त्याचे खालचा प्रांत व अजिंठ्याचा घाट व गोदावरी याचे दरम्यानचा मुलूख शिंद्याने इंग्रज व त्यांचे साथीदार यास द्यावा.

२ मोगल बादशहा, इंग्रज, निजाम, पेशवे व गायकवाड याचेविरुद्ध असलेले आपले सर्व हक्क सोडून द्यावे.

३ या मोहिमेत जे राजे व जहागिरदार इंग्रजाशी तह करून त्याचे दोस्त झाले असतील त्याजवर आपला कांही हक्क सांगू नये.

४ दुसरे युरोपियन व अमेरिकन लोकाशी संबध ठेवू नये. एकमेकाचे वकील एकमेकाचे दरबारी रहावे.

५ इंग्रजानी वरील युद्धात शिंद्याचे जिंकलेले किल्ले–अशीरगड व पावन-गड, दोहद– यांचेखालील प्रांतासह व ब-हाणपुर शहर शिंद्यास परत द्यावें.

६ बादशहापासून शिद्यास इनाम मिळालेला काही मुलूख व त्याच्या घरच्या जहागिरी, वतने वगैरे इग्रजानी घेतली ती परत द्यावी. शिद्याचे पदरच्या काही लोकास इग्रजानी १५ लाखाच्या जहागिरी दिल्या. यात शिद्याने लष्कर ठेवू नये.

७ वरील इग्रजास दिलेल्या प्राताच्या उत्पन्नातून शिद्यास वाटल्यास त्याने इग्रजाचे सबसीडियरी सैन्य ठेवून घ्यावे.

या शेवटच्या कलमाप्रमाणे शिद्याने बऱ्हाणपुर मुक्कामी ता. २७-२-१८०४ रोजी इग्रजांतर्फे मेजर **मालकम** याशी नवीन तह करून इग्रजाचे ६००० पायदळ व त्याचेबरोबर काही तोफखाना इतके लष्कर सबसीडियरी सैन्य म्हणून ठेवून घेतले व एकमेकाच्या बचावास दुसऱ्याने जावे असा सरक्षक तह केला. इग्रजी लष्कर शिद्याच्या मुलखाचे हद्दीत मात्र न राहता इग्रजी हद्दीत रहावे असे ठरले.

मेजर **मालकम** यासच शिद्याच्या दरबारी पहिला इंग्रज रेसिडेंट म्हणून नेमण्यात आले. **एल्फिन्स्टन** व **मालकम** याच्या कर्तबगारीचा १८०३ चे युद्धात उदय झाला व तो १८१८ चे मराठा युद्धात पूर्ण विकास पावला.

या युद्धात इंग्रज, निजाम व पेशवे हे साथीदार होते म्हणून भोसले व शिदे यापासून या नवीन जिकलेल्या प्रांताची वाटणी वेलस्लीने केली. त्यात वऱ्हाडचा वर्धेच्या पश्चिमेकडील मिळालेला प्रात व शिद्याचा त्यालगतचा प्रात निजामास दिला. अहमदनगर व त्याचे खालचा मुलूख पेशव्यास दिला व बाकीचा इंग्रजानी घेतला.

याच युद्धात जनरल **लेक** याने उत्तर हिन्दुस्थानातील जयपुर, जोधपुर, गोहद, बुदी, भरतपुर वगैरे बऱ्याच सस्थानाशी वरच्या नमुन्याप्रमाणेच तह करून सर्वांना आपल्या अकित करून ठेविले. भोसले व होळकराखेरीज सर्व हिन्दुस्थानातील सस्थानिकाच्या राज्यात इग्रजी लष्कर ठेवले गेल्यामुळे इग्रजांच्या लष्कराचे जाळे हिन्दुस्थानभर पसरले व कोणीहि त्याच्याशी लष्करी स्पर्धा करूं शकेल असा उरला नाही. इग्रजी साम्राज्य याच वेळी हिन्दुस्थानात कायमचे स्थापले गेले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

भाग ११ वा.

ओरिसांतील मराठी कारकीर्द*

मराठ्याच्या स्वाऱ्याची व ओरिसा प्रांत मराठ्याच्या ताब्यात आल्याची हकीकत पूर्वी आलीच आहे बंगाल व ओरीसा या प्रांतांची सरहद्द सुवर्ण-रेखा ही नदी ठरविली गेली. रघूजीने मीरहबीब यासच ओरिसाचा पहिला सुभेदार म्हणून नेमिले व त्यास सर्व अधिकार दिला. त्याच्या हाताखाली काही मराठे सरदार व लष्कर ठेविले होते. मीरहबीब याने प्रांताचा बंदोबस्त चांगला ठेविला होता त्याचप्रमाणे अलिवर्दीखानाकडून बंगालची चौथाई बारा लाख रुपये तो दरसाल वसूल करीत असे परंतु काही दिवसांनी रघूजीने आपला मुलगा **जानोजी** यास ओरिसाचा कारभार पाहण्यास पाठविले. मीरहबीब याच्या हाताखालचे लोक त्याचा मत्सर करीत होते व त्यानी जानोजीचे मन मीरहबीबाविरुद्ध भरविले जानोजीने काहीतरी निमित्त काढून त्यास प्रांताच्या वसुलीचा हिशेब मागितला व तो बरोबर नाही असे कारण दाखवून त्यास एकदम कैद केले. त्यानंतर मीरहबीब याने कैदेतून सुटण्याचा प्रयत्न केला व तो पळून जात असता पहारेकऱ्याची व त्याची झटापट होऊन त्यात तो पडला. दुसरे वर्णन असे सापडते की, अलिवर्दीने मीरहबीबाच्या नावाची बनावट पत्रे करून ती जानोजीच्या हातात पडतील अशी व्यवस्था केली त्यामुळे **जानोजीचे** मन **हबीबा**-विरुद्ध बदलून त्याने अविचाराने त्यास ठार मारण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणें जानोजीच्या शिपायानी हबीबास ठार मारले याप्रमाणे या इमानी व शूर मनुष्याचा अंत झाला.

मीरहबीबानंतर मिर्झामस्लुद्दीन या नावाच्या मनुष्यास रघूजीने ओरिसाचा सुभेदार नेमिले. अलिवर्दी व रघूजी भोसले याजमध्ये इ. स.

* या भागांतील माहिती अन्यत्र प्रसंगानुसार आली आहे. परंतु येथे ती सोईसाठी एकत्र दिली आहे. अर्थात् यात बरीच द्विरुक्ति आहे.

१७५१ मध्ये जो तह झाला तो याच्याच मध्यस्थीने झाला होता. या मनुष्याच्या नेमणुकीस आलिवर्दीखानानेहि समति दिली होती. याने पूर्वीपेक्षा चार लक्ष रुपये आपण जास्त वसूल देऊ असे कबूल केले होते. ते तर त्याने दिले नाहीतच परतु पूर्वीपेक्षाहि प्राताचा वसूल कमी झाला. त्यामुळे **मस्लुद्दीन** यास सुभेदारी सोडावी लागली ही गोष्ट इ. स. १७५५ मध्ये रघूजी मरण्याचे सुमारास झाली

यानतर ओरिसाचे सुभेदारीवर प्रसिद्ध **शिवभट साठे** याची नेमणूक झाली. हा इ. स. १७५६ पासून आठ वर्षे ओरिसाच्या सुभेदारीचे काम करीत होता. **शिवभट साठ्याच्या** कारकीर्दीतील बराचसा भाग हिदुस्थान सरकारच्या रेकॉर्ड ऑफिसने प्रसिद्ध केलेल्या पत्रव्यवहारावरून[१] आपणास कळून येईल.

या वेळेपासून ओरिसाप्रात मराठ्याच्या ताब्यातून आपल्या ताब्यांत मिळविण्याविषयी व त्या योगाने मद्रास व बगाल या दोन्ही टोकाच्या मधील मुलूख जोडून बगालपासून मद्रासपर्यत प्रदेश सलग करण्याची इग्रजाची धडपड सुरू झाली व त्याचा इलाज म्हणून मराठ्यास नबाबाकडून मिळणारी बगालच्या चौथाईची बारा लक्षाची रक्कम देणे इग्रजानी बद केले व ही रक्कम मिळविणे हेच ओरिसाच्या मराठी सुभेदाराचे मुख्य काम झाले. वरील छापील पत्रव्यवहार सर्व याच गोष्टीने भरलेला आहे व तो मागें भा. ८ मध्ये सविस्तर वर्णन केला आहे.

वरील छापील पत्रव्यवहारावरून आपणास समजून येते की इ. स. १७६१ मध्ये ओरिसा प्रातात **शिवभट साठ्याच्या** हाताखाली **मुकुंद** पडित व **रखमाजी जाचक**[२] हे अधिकारी होते व त्याच्याशीहि इंग्रजाचा स्वतत्रपणे पत्रव्यवहार चालू होता. ओरिसा प्रातात कटक व बलसोर येथे इग्रजाचे एजंट रहात असत व ते कलकत्ता व मद्रास यामधील इंग्रजी टपाल खुष्कीच्या मार्गाने पाटवीत असत. ओरिसा प्रांतास लागून बगालचा मेदिनीपुर म्हणून एक

१ Calendar of Persian correspondence Vols. I–V.

२ प्रसिद्ध नरोजी जाचक हा बाराभाटीच्या किल्ल्यावर पहिला किल्लेदार होता. त्याचे वशज आर्वी तहसिलीत आहेत. वशावळ पहा.

परगणा इंग्रजांच्या ताब्यात होता. त्यावर ओरिसांतील मराठी लष्कराने शिवभटाचे वेळेस हल्ला केल्याबद्दल उल्लेख सापडतो त्यामुळे तेथे इंग्रजाचा विशेष बंदोबस्त होता. तेथील लष्कर काढून घेण्यासबधाने शिवभटानें कल-कत्त्याच्या गव्हर्नरास लिहिले. परतु त्याने तेथून आपले लष्कर काढण्याचे नाकबूल केले व तुम्ही जास्त आग्रह केल्यास तुमचा आमचा बिघाड होईल असेहि दटाविले. शिवभटाने आपणास चौथाईची रक्कम न मिळाल्यास आपण बगालवर स्वारी करू असाहि धाक घातला, त्यामुळे इंग्रज शिवभटाचा द्वेष करीत. उलट रखमाजी जाचक यास इग्रजानी गोड गोड पत्रे व घड्याळे वगैरे जिनसा देऊन बरेचसे मिळवून घेतले होते. त्यामुळे इग्रजाची व त्याची दोस्ती जमली शिवभट साठे हा इ. स. १७६८ पर्यंत ओरिसाचा सुभेदार होता. परतु त्याच्या शत्रूनी व विशेषत इग्र-जानी त्याच्या विरुद्ध जानोजीचे मन वळविल्यामुळे जानोजीनें त्यास कामा-वरून काढून टाकिले [१] शिवभटाचा एक भाऊ भास्करपत या नावाचा बलसोर येथे फौजदार होता.

शिवभटास सुभेदारीवरून काढल्यानतरहि तो बगाल व ओरिसा या प्रातात राहून दगाधोपा करीतच होता व त्यास ओरिसा व बगाल या प्रांतातील बरेचसे जमीनदार अनुकूल असल्यामुळे त्याचेहि बरेच फावले.[२] एवढेच नव्हे तर कलकत्तेकर इग्रज व बगालचा नबाब यानीहि त्यास आश्रय दिला होता.

शिवभटानतर जानोजीने प्रसिद्ध भवानी काळू यास बगालच्या सुभे-दारीवर पाठविले. त्याने शिवभटाचा दगा मोडून सर्वत्र स्थिरस्थावर केले. इग्रजानीहि मराठ्यास खूप करण्याकरिता बलसोरकडे आपले लष्कर पाठवून शिवभटास हुसकून लाविले भवानी काळू याजबरोबर मुधोजीचा मुलगा चिमणाबापू हाहि ओरिसात होता व नावाने तरी तोच खरा सुभेदार होता भवानी काळूने शिवभटाचा मोड करून त्यास कैद केले

१ सरदेसाई म. वि. भा.४ पा. ३०८.
Banerji's History of Orissa Vol II P., 32

२ यानतर शिवभट पेशव्याकडे जाऊन नौकर राहिल्याचा दाखला साप-डतो. त्याची पुढील हकीकत उपलब्ध नाही.

ओरिसा प्रातातील शिवभटाचा अमल प्रजेस बराच सुखावह झाला होता. तो आला त्यावेळी सर्व प्रात उध्वस्त झाला असून सर्वत्र अव्यवस्था माजलेली होती. त्याने सुव्यवस्था करून प्राताची जमाबदी उतरविली व त्यामुळे प्रांताचे उत्पन्नहि वाढले. त्याचे वेळेस ओरिसाचे उत्पन्न १८ लक्ष रुपये होते व त्यापैकी १४ लक्ष रुपये फक्त जमीनमहसुलाचे होते. भवानी काळू ओरिसात येण्यापूर्वी चिमणाबापू व उदेपुरी गोसावी हे ओरिसात येऊन पोहोंचले होते. परतु शिवभटाने त्याना दाद दिली नाही. शेवटी भवानी काळ् आल्यानतर शिवभटास त्याने कैद केले व त्याचा साथीदार मुकुंद पडित याचाहि मोड होऊन तो पळून गेला.

भवानी काळूनेहि गव्हर्नरास नबाबाकडून चौथाईची रक्कम देवविण्याविषयी तगादा लाविला. यापूर्वी गोविदराव नावाचा वकील जानोजीने गव्हर्नराकडे पाठविला होता. हल्ली दुसरा वकील रघुनाथ पडित या नांवाचा कलकत्त्यास पाठविला परतु नबाब मीर जाफरअली हा लवकरच कलकत्त्यास येणार आहे व तो आल्यावर त्यास विचारून चौथाईच्या रकमेबद्दल त्याचे काय म्हणणे आहे ते कळव् असा गव्हर्नराने जबाब दिला इग्रजांनी पूर्वीचा नबाब मीर कासीमअली यास काढून मीर जाफरअली यास नबाब केले त्यावेळी कासीमअलीने जानोजीकडे वकील पाठवून व आगाऊ रक्कम पाठवून इग्रजाविरुद्ध मदत मागितली होती व इग्रजाचा पाडाव करण्यास ही सधि फार चागली होती. परतु जानोजीने या सधीचा फायदा घेतला नाही व नतर चौथाईच्या रकमेची मागणी करताना वारवार लिहिले की, आम्ही तुमचा स्नेह कायम ठेवण्याकरिता मीरकासीम आमचेकडे आला असता तुमचेविरुद्ध त्यास मदत केली नाही व त्याने पाठविलेल्या रकमेच्या हुड्याहि परत केल्या आम्ही इतके केले असता तुम्ही आमच्या चौथाईची रक्कम नबाबाकडून देववीत नाही हे योग्य नाही. परतु अशा कोरड्या लिहिण्याने इग्रज थोडेच ऐकणार होते. भवानीपताने ओरिसातील जमिनदाराना व माडलिकाना तबी देऊन बगालवर स्वारी करण्याचा बेत केला. परतु खरोखर स्वारी करण्याची त्याची हिमत झाली नाही. नाही तर चौथाईच्या रकमेबद्दल त्याच वेळी काहीतरी निकाल लागला असता. नबाब मीर जाफरअली व त्याचा दिवाण राजा दुर्लभराम यानी रक्कम पाठविण्याच्या थापा देऊन व इग्रज

गव्हर्नरानेहि तशाच थापा देऊन काल–हरण मात्र केले. परंतु मराठ्यानी मात्र बंगालवर स्वारी करण्याचे टाळून हा प्रश्न धसास लावण्याचे टाळले त्यामुळे इंग्रजानी मराठ्याचे पाणी ओळखून चौथाईची रक्कम अजीबात मिळू दिली नाही

भवानी काळू हा जरी ओरिसाचा खरा अधिकारी होता तरी सुभेदारीची सनद चिमणाबापूच्या नावाने होती. इ. स. १७६८ मध्यें भवानी काळू परत नागपुरास गेला व जानोजीनें त्याचे जागी गणेश संभाजी खांडेकर यास नेमिले. हा इ. स. १७७१ पर्यंत ओरिसाचे सुभेदारीवर होता इंग्रजी लेखात त्याचे नाव चुकीने संभाजी गणेश असे लिहिले आहे.[१]

यापूर्वी गोविंदराव व रघुनाथराव या नावाचे वकील नागपुराहून कलकत्त्यास गेले होते. त्याचेमागून उदेपुरी गोसावी हा कलकत्त्यास जानोजीचा वकील म्हणून गेला. उदेपुरीचा मुलगाहि कटक येथें गणेश संभाजीकडे होता. यानंतर लाला आनंदरूप या नावाचा वकील नागपुराहून कलकत्त्यास गव्हर्नराकडे गेला व उदेपुरी हा परत नागपुरास आला. यानंतर इंग्रजानी चौथाईचे बोलणे सोडून देऊन ओरिसाप्रांत आपणास देण्याबद्दल जानोजीकडेस बोलणे लाविले व ओरिसाप्रांत आपणास मिळाल्यास आपण चौथाईची रक्कम देऊ असे जानोजीस आमिष दाखविले व तहाचे बोलणें करण्याकरिता आपलेतर्फे महमद रेझाखान व सैफद्दौला या वकीलांस पाठविले. जानोजीने गणेश संभाजीमार्फत गव्हर्नरास कळविले की, जो कोणता तह करणे असेल तो आपण कंपनीशी करण्यास तयार नसून इंग्लंडच्या राजाशी करू व त्यावर इंग्लंडच्या राजाची सही व शिक्का झाला पाहिजे यानंतर पेशवे व भोसले यांजमध्ये लढाई सुरू झाली. जानोजीने या लढाईंत इंग्रजांनी आपणास मदत करावी अशी मागणी केली होती, परंतु इंग्रजानी त्यास मदत केली नाही.

जानोजीने भगवंत विष्णु नावाच्या मनुष्यास इ. स. १७६१ मध्ये नागपुराहून कलकत्त्यास पाठविले परंतु चौथाईच्या बाकीबद्दल इंग्रजानी

१ गणेश संभाजी याच्या घराण्याविषयीची माहिती अन्यत्र दिली आहे. पुरवणी वंशावळ पहा.

काहीच निकाल लाविला नाही. बापूजी नाईक या नावाचा सरदार या वेळेस ओरिसाप्रांतात होता असे दिसते व तोच गणेश संभाजीचे नंतर सरासरी दोन वर्षे सुभेदार असावा. लक्ष्मणजी जाचक या नावाचा दुसरा मराठा सरदार संबळपुरास होता दोन्ही जागी इंग्रजाचे एजंट होते, त्यांना मदत कर याविषयी गव्हर्नराची वरील दोघास पत्रे गेलेली सापडतात नागपूरचा वकील भगवंत विष्णु हा कलकत्त्यासच मरण पावला

इ. स १७७३ चे सुमारास बापूजी नाइकाचे वेळेस कटक जिल्ह्यात मोठा दुष्काळ पडला होता त्यातच मराठी लष्करात बंड झाल्यामुळे या दुष्काळात भर पडून पुष्कळ लोक नाश पावले इ. स १७७३ मध्ये महादाजी हरी या नावाचा मनुष्य ओरिसाचा सुभेदार झाला त्याच्या नेमणुकीबद्दल उल्लेख सापडतो महादाजी हरी यांचेविषयी जास्त माहिती उपलब्ध नाही. यावेळी अॅलन नावाचा इंग्रज कटक येथे वकील म्हणून होता. याच सुमारास बेनीराम पंडित हा भोसल्याचा वकील साबाजीकडून कलकत्त्यास गेला. हा पुढे बरेच दिवस भोसल्याचा वकील होता महादाजी हरी इ स. १७७५ पर्यंत ओरिसाचा सुभेदार होता असे खात्रीलायक सापडते दरम्यान थोडे दिवस बापूजी नाईक हा[1] सुभेदार होता असे दिसते. परंतु त्याची सुभेदारी एक दोन महिन्यापेक्षा जास्त दिवस राहिली नाही

इ. स १७७८ मध्ये राजाराम मुकुंद याची नेमणूक ओरिसाच्या सुभेदारीवर झाली. त्यापूर्वी बरेच दिवस हा सुभेदाराचा दिवाण म्हणून ओरिसा प्रांतात होता व त्यामुळे या प्रांताचा हा चांगला माहितगार होता

इ स १७७६ मध्ये गव्हर्नराने ओरिसातील समुद्रकिनाऱ्याजवळील 'कनीका' व 'महानदी' या दोन नद्यामधील समुद्रकाठचा प्रदेश ठराविक खंडाने ताब्यात देण्याविषयी मुधोजी भोसल्याने मागणी केली. हा प्रदेश समुद्रकाठी असून तेथे इंग्रजी गलबते अडचणीत सापडून लागत असत

१ याचे पूर्ण नाव व माहिती सापडत नाही त्याच्या बापाचे नाव अनंत असावे असे एका पत्रावरून दिसते.

फुटत. त्या प्रदेशांत ‘ कनीका ’ व ‘ कुजांग ’ येथील जमीनदारांचा अंमल चाले. ते अशा फुटलेल्या जहाजातील माल वगैरे लुटून घेऊन त्यावरील खलाशांस व उतारूस कैद करून नेत. कॅ. रॉजर्स व त्याबरोबर काही माणसें अशीच एकदा वरील किनाऱ्यास लागली. कुजागच्या राजाने त्याना कैद करून कॅ रॉजर्स व त्याच्या काही सोबत्यास ठार मारले. यावरून गव्हर्नराने असे प्रकार पुन्हा न व्हावेत याकरितां वरप्रमाणे हा प्रदेश खंडाने मागितला. याबद्दल वारंवार पत्रव्यवहार होऊन मुधोजीने ओरिसाचा त्या वेळचा सुभेदार महादाजी हरी यास कुजागच्या राजास शिक्षा करण्याबद्दल लिहिले. महादाजी हरी याजकडूनहि वरील बदोबस्त न झाल्यामुळे मुधोजीने महादाजी हरी यास सुभेदारीवरून काढून राजाराम मुकुद याची नेमणूक केली व समुद्रकांठचा प्रदेश इग्रजाना देण्याबद्दलची मागणी सभावितीने नाकारिली.

जाचक घराण्यातील बरेचसे गृहस्थ ओरिसा प्रांतात लष्करी अमलदार म्हणून होते. इ स. १७७४ मध्ये दारकुजी जाचक हा कटकजवळील बारा-भाटीच्या किल्ल्यावर किल्लेदार म्हणून होता त्यास व महादाजी हरी सुभे-दार यास गव्हर्नरकडून नजराणे गेलेले आढळतात. महादाजी हरी हा सुभे-दार असताना गणेश सभाजी हाहि ओरिसा प्रातांतच होता अशाबद्दल पत्र-व्यवहार सापडतो हैबतराव जाचक हाहि बाराभाटीचा किल्लेदार होता. तो बहुधा वरील दारकुजीचा मुलगा असावा त्याचा बाप मेल्यानतर त्यास गव्हर्नरकडून एप्रिल इ. स १७७६ मध्ये दुखवटयाचे पत्र गेले आहे.

बेनीराम पडित हा इ स. १७७४चे ऑगस्ट महिन्यात कलकत्त्याहून काशी मार्गाने नागपुरास परत गेला. त्याच्याबरोबर गव्हर्नराने (हेस्टिंग्जने) साबा-जीस व दर्याबाईस हत्ती, जवाहीर व कापड नजराणा म्हणून पाठविले आहे

राजाराम पडित हा इ स. १७९२ पर्यंत ओरिसाचे सुभेदारीवर होता असे काही आधारावरून दिसते; परतु याचे नक्की साल सागता येत नाही कारण त्यावेळचा इग्रजी पत्रव्यवहार छापलेला नाही. राजाराम [१] मुकुद याचेनतर त्याचा मुलगा सदाशिव राजाराम हा ओरिसाचा सुभेदार झाला

१ राजाराम मुकुद याचे घराण्याविषयी पुढे माहिती मिळत नाही.

हा इ. स १७९२ पासून १७९७ पर्यंत सुभेदार होता असे दिसते. त्याचे वेळेस व्यंकाजी त्रिमळ फडणीस हा कटक येथे दिवाण होता व मुरारपंत नांवाचा गृहस्थ बलसोर येथे फौजदार होता. तसेच व्यंकाजी सकदेव[१] व बाळाजी कोन्हेर हीहि नावे ओरिसातील अधिकाऱ्यात सापडतात. इ स. १७९७ मध्ये व्यंकाजी सकदेव याचें नाव सुभेदार म्हणून सापडते व बाळाजी कोन्हेर हा ओरिसातील लष्करी अमलदार म्हणून आढळतो व्यंकाजी सकदेव याचेनतर बाळाजी कोन्हेर हाच सुभेदार झाला व तोच इ. स १८०३ पर्यंत मराठ्याचा अखेरचा सुभेदार होता

ओरिसामध्ये मयूरभज या नावाचे मोठे माडलिक सस्थान होते तेथील राजे मराठ्यास खडणी देत असत. दामोदरभज या नावाचा राजा आठव्या शतकाच्या अखेरीस मयूरभजच्या गादीवर होता बामनहट्टी नावाची जमीदारी मयूरभजचे सस्थानात असून तेथील जमीदार मयूरभजचे राज्यात होता तसेच बाड, खुर्दा, पटना, सोनापुर नावाची अनेक सस्थाने ओरिसाच्या सुभ्याखाली मोडत असत याशिवाय छत्तीसगड व ओरिसा याचे दरम्यान अनेक लहानमोठी सस्थाने असून ती मराठ्यास खडणी देत असत.

स्टर्लिंग याने ओरिसातील जुने कागदपत्र जमवून ओरिसाच्या सुभ्याचे निरनिराळ्या वेळचे उत्पन्न काय होते हे लिहून ठेविले आहे. त्याचे लेखावरून मराठ्याच्या कारकीर्दीत ओरिसा प्रांताचा उत्कर्ष होत जाऊन त्यामुळे उत्पन्न वाढते होते हे दिसून येईल[२].

१ शिवभट साठे

मोहरा—	२३१		
रुपये (निरनिराळ्या शिक्क्याचे)—	३८२८२९	} =	१०७८६६१ रु.
कवडी कहान—	२७८२६८६		

८ कहान = १ रुपया. ओरिसा प्रांतात कवड्याच्या नाण्याचा फारच प्रचार होता.

१ सकदेवाचे वशज नागपुरास आहेत.

२ Banerji's History of Orissa Vol II P. 244

२ गणेश सभाजी

आशरफी–	११	
रुपये–	५०१३९४	= १५६०८११ रु.
कवडीकहान–	८२३७६६६	

३ राजाराम मुकुंद

रुपये–	११०३१८	= १८८८७८० रु
कवडीकहान–	५३३७६८५	

व्यंकाजी सकदेव

रुपये–	१५१४३५	= १५९५९३१ रु.
कवडीकहान–	५७७८२२४	

ओरिसातील मराठी कारभार त्यावेळच्या मानाने प्रजेस सुखकर झाला असावा असे एकदरीने दिसते पुष्कळशा इग्रज लेखकानी मराठ्याच्या ओरिसातील राज्यकारभाराविषयी निदा केली आहे. परंतु **शिवभट साठे** व **राजाराम मुकुंद** याच्या कारभारासबधाने त्यानाहि स्तुतीच करावी लागली. राजाराम मुकुद याजसबधाने स्टर्लिंग हा म्हणतो, "त्याचे वैयक्तिक गुण व कर्तबगारी सभावितपणाची होती. ओरिसातील स्थानिक माहिती फार असल्यामुळे त्याचे कारकीर्दीस स्थाईकपणा प्राप्त झाला होता व त्याची बरोबरी पूर्वीच्या कोणत्याहि सुभेदारास करता आली नाही" पूर्वीचे वतनदार चौधरी व कानगो यांजमार्फत जमा वसूल न करता त्याने आपले स्वतत्र अधिकारी नेमिले व त्याजकडून प्रत्यक्ष मारावसुली करण्याची पद्धत त्याने पाडली.

ओरिसाप्रांत इंग्रजांनीं काबीज केला. इ. स. १८०३–इ स १८०३ चे मराठी युद्ध सुरू होताच इग्रजानी मराठ्यावर ओरिसाप्रातात लष्कर पाठविले ओरिसा प्रातात मराठ्याचे लष्कर फार नसल्यामुळे व हा प्रात नागपुरापासून फार दूर असल्यामुळे तो जिकून घेणे इग्रजाना अवघड गेले नाही कटकात भोसल्याचे दोन सरदार बापू घाटगे व महाडीक असे होते. बगालहून ५०० शिपाई व सहा तोफा जहाजांतून बलसोर येथे जाऊन उतरल्या. हे सैन्य उतरताना मराठी लष्कराने त्याना कांही प्रतिबध केला नाही. इग्रज

लष्कराने बलसोर बंदर काबीज केले व तेथील फौजदार मुरारपंत हा थोडासा लढून कटक शहरास निघून गेला. मेदिनीपुराहून इंग्रज सैन्यानी दुसरी एक तुकडी बलसोरकडे आली व वरील लष्करास मिळाली.

परंतु इंग्रजांचे मोठे लष्कर मद्रासहून निघाले व गंजम येथे जमा होऊन ओरिसाच्या दक्षिण सरहद्दीवर १८०३ च्या सप्टेंबर महिन्यात जमा झाले या वेळेस मराठ्यांशी युद्धमुद्धा जाहीर झाले नव्हते परंतु युद्ध सुरू होण्याची चिन्हे दिसू लागताच ओरिसाप्रांत हस्तगत करण्याची इंग्रजांनी तयारी केली होती. मद्रासचे सैन्य कर्नल **हारकोर्ट** याचे हाताखाली असून ते **चिलका-सरोवर** व समुद्र यामधून समुद्र–काठाने पुरी जिल्ह्यात **माणिकपट्टण** येथे ता १६ ऑगष्ट रोजी आले इतके होईपर्यंत मुद्धा मराठ्यांनी त्यांना अडथळा केला नाही तेथून ते लष्कर जगन्नाथपुरी येथे येऊन ते क्षेत्र इंग्रजांनी काबीज केले. तेथे ज **हारकोर्ट** याने दोन दिवस मुक्काम केला व **जगन्नाथाचे** देवळावर हिंदु शिपायांची एक तुकडी ठेवून **हारकोर्ट** हा पुढे कूच करीत चालला. त्यानंतर मराठ्यांनी हारकोर्ट यास अडवून लढाई दिली; परंतु त्यांचा पराजय होऊन ते झाडीत पळून गेले. यानंतर गनिमी काव्याने काही दिवस लढाई करून मराठ्यांनी **हारकोर्ट** याचे लष्करास त्रास दिला व ता ८ आक्टोबर रोजी **मुकुंदपूर** येथे त्यांनी इंग्रजी लष्करावर हल्ला केला. परंतु तेथेहि मराठ्यांचा मोड होऊन ते खुर्दा मस्थानच्या जंगलात पळून गेले **हारकोर्ट** हा **कटज्युरी** नदी उतरून **कटक** येथे ता ८ आक्टोबर रोजी आला व ५–६ दिवसानंतर त्याने **बाराभाटीच्या** किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला बंगालचे लष्कर क० फर्ग्युसन याचे हाताखाली बलसोरहून कटक येथे येऊन हारकोर्ट यास मिळाले.

ओरिसाप्रांत याप्रमाणे काबीज केल्यानंतर इंग्रजी लष्कर **छत्तीसगड** सर करण्याकरिता तिकडे निघाले. मे **फॉर्ब्ज** याने बारगडची खिंड काबीज केली व ले क. ब्रोटन याने ता २ जान्युआरी १८०४ रोजी **संबळपूर** जिंकून घेतले ओरिसा व छत्तीसगड ताब्यात आल्यानंतर तेथील सर्व संस्थानिकांशी[1] इंग्रजांनी तह केले व हे तहनामे कायम ठेव-

१ ही सर्व संस्थाने आपणास रजपूत वंशोत्पन्न असे म्हणवितात. परंतु

ण्याबद्दल पुढे देवगांवच्या तहांत एक कलम घातले गेले. **देवगांवच्या** तहानें ओरिसाप्रांत इंग्रजांना कायमचा दिला गेला व **छत्तीसगड** भोसल्यास परत मिळाला. ता २८ ऑगष्ट १८०६ रोजी रघूजी भोसल्याशी सर जॉन **शोअर** याने निराळा तहनामा केला, त्यात **पटणा** व **संबळपूर** ही संस्थाने भोसल्यास परत दिली.

भाग १२ वा

दुसऱ्या रघूजीच्या कारकीर्दीची अखेर

१८०३–१८१६

एल्फिन्स्टन रेसिडेंट १८०४ इ.—देवगावच्या तहाच्या नवव्या कलमाप्रमाणे एकमेकाचे वकील एकमेकाचे दरबारी रहावे असे ठरले होते त्याप्रमाणे इंग्रजातर्फे माऊंट स्टुअर्ट **एल्फिन्स्टन** यास नागपुर दरबारी पहिला रेसिडेंट म्हणून नेमले. त्यावेळी एल्फिन्स्टन हा जनरल वेलस्ली याचा फारशी दुभाषी होता व त्याचेबरोबरच मराठ्याचे युद्धात होता पुढे हा पुण्याचे दरबारी पेशवाईचे अखेरीस रेसिडेंट होता व त्यानंतर त्यानेच तिकडे इंग्रजी अमल बसविला याने हिंदुस्थानचा एक मोठा इतिहासहि लिहिला आहे **एल्फिन्स्टन** हा ता. २६ डिसेंबर १८०३ रोजी इंग्रजी लष्कर सोडून निघाला व भोसल्याच्या लष्करास वर्धेच्या पश्चिम

याची रजपूत वंशोत्पत्ति किती पोकळ आहे हे बॅनर्जी याने आपल्या ओरिसाच्या इतिहासात नमूद केले आहे. (भा. २ पुरवणी ६ पहा) यापैकी बरेचसे संस्थानिक खरोखर क्षत्रिय वंशीय व रजपुताच्याहि पूर्वीचे असूनहि त्याना आपले क्षत्रियत्व मान्य करून घेण्याकरिता रजपुताचीच कास धरावी लागली.

काठी ३१ तारखेस जाऊन मिळाला. भोसल्याचे लष्कर काही दिवस त्याच प्रातात रेगाळत राहिले व लढाई बद झाल्यामुळे कमी केलेले लष्कर टोळ्याटोळ्यानी वऱ्हाडच्या हद्दीत लुटालूट करीत राहिले तहाच्या शर्ती-प्रमाणे भोसल्याची हद्द वर्धेच्या पूर्वेस ठरली असल्यामुळे व पश्चिमेकडील मुलूख निजामास दिल्यामुळे वेलस्लीने मराठी लष्करास वर्धा नदी–पलीकडे आपल्या हद्दीत जाण्याबद्दल तगादा लावला व नतर मोठ्या मुष्किलीने ते लष्कर ता. ४ जान्युआरी १८०४ रोजी वर्धेपलीकडे गेले व पुढे हळूहळू मुक्काम करीत करीत ता. २९ रोजी नागपुरास येऊन पोहोचले.

छत्तीसगड व ओरिसातील मांडलिक संस्थानें—दोन्ही पक्षाकडून तहाच्या कलमाची अमलबजावणी सुरू झाली. देवगावच्या तहाचे दहाव्या कलमा-प्रमाणे असे ठरले होते की, " ब्रिटिश सरकाराने भोसल्याच्या माडलिक राजाशी अगर सस्थानिकाशी जे काही करारमदार केले असतील ते भोस-ल्याने मान्य करावे नागपूरकराशी युद्ध सुरू होताच कटक प्रातात इग्रजी सैन्याने शिरून तो प्रात काबीज केला होता व तिकडील पुष्कळशा सस्था-निकाशी तहनामे करून त्याचे सरक्षण करण्याचे त्याना वचन दिले होते व त्याच धोरणाने वेलस्लीने हे कलम तहात घातले होते तसेच तहानतरहि इग्रज सरदार क. ब्राउटन याने कटक प्राताच्या पश्चिमेकडीलहि भोसल्याचा काही मुलूख काबीज केला होता भोसल्यानीहि हा प्रात परत मागितला व तहाच्या मजुरीपर्यंत केलेले त्याच्या माडलिकाशी झालेले सर्व करार रद्द करण्याबद्दल रेसिडेटामार्फत मागणे लावले इग्रजानी तहाप्रमाणे फक्त कटक प्रात घेऊन बाकीचा मुलूख परत देण्याचे कबूल केले परतु भोसल्याच्या माडलिकाशी जे सरक्षक करार केले होते ते रद्द करण्याचे नाकारले व आपली इभ्रत त्यात कमी होते असे सागितले. त्याची खडणी बद झाल्या-मुळे जे नुकसान होईल तेहि भरून देण्याची इग्रजानी तयारी दाखविली परतु भोसले ऐकेनात शेवटी "वळी तो कान पिळी" या शस्त्राचा उपयोग रेसि-डेटाने केला. ता. ९ जून १८०४ रोजी रेसिडेटाने सदरहू सस्थानिकाची एक यादी तयार केली व या माडलिकावरील आपला सार्वभौम हक्क आपण सोडून देऊन ते स्वतत्र आहेत अशी कबुली देऊन त्या कागदावर राजाने सही करावी व चोवीस तासाचे आत सही करून न पाठविल्यास इग्रज

सरकार लढाई सुरू करील असा धाक दाखविला. हा कागद राजाचे दिवाण श्रीधर पडित (श्रीधर लक्ष्मण मुनशी) याचेमार्फत रेसिडेंटाने पाठविला. तेव्हां राजास मात्रा लागू पडली व त्याने ता. ११ जून रोजी मुकाटयाने त्या कागदावर सही करून पाठविली[१] व लौकरच आपले एकदर साडेतीन लक्षाचे नुकसान झाले म्हणून त्याची यादी पाठवून रेसिडेंटाने कबूल केल्याप्रमाणे ते नुकसान भरून द्यावे म्हणून मागणी केली. परतु तुम्हास म्हटले त्यावेळी तुम्ही ही योजना नाकबूल केली; सबब आता त्या-बद्दल आम्ही जबाबदार नाही व त्या सबधांत आता आम्ही काही बोलू इच्छीत नाही असे एल्फिन्स्टन याने राजास कळविले व या प्रश्नाचा या-प्रमाणे तात्पुरता निकाल लागला.

रघूजीचें होळकराशीं गुप्त खलबत इ. १८०४.— यशवंतराव होळकर व **रघूजी भोंसले** यांचा पत्रव्यवहार आसईच्या लढाईपूर्वी झाला होता व इग्रजाविरुद्ध शिदे, होळकर व भोसले याचे त्रिकूट बनवि-ण्याचे प्रयत्न चालले होते ही गोष्ट पूर्वींच नमूद झाली[२] आहे परतु त्या-वेळी या तिघाच्या दीर्घसूत्रीपणामुळे व विशेषत: शिदे होळकराच्या आप-सातील दुहीमुळे ही गोष्ट साधली नाही. जनरल **वेलस्लीच्या** तडफीमुळे त्याने या त्रिकूटास एकत्र होऊ देण्यापूर्वीच शिदे व भोसले यास गाठून त्याचा मोड केला व त्याच्याशी तह केला व नतर एकट्या होळकराशी युद्ध सुरू केले. होळकरास अद्याप आशा वाटत होती की, भोसले आपणास साहय देतील. होळकराने **अमीरखान** पेंढारी व भरतपुरचा राजा यांना साहय करून घेऊन इग्रजाशी लढाई सुरु केली होती व मराठ्याच्या गनिमी पद्धतीने लढाई चालवून इग्रजाविरुद्ध दोन-तीन जागी जयहि मिळविले होते. कर्नल **मॉनसन** यास मध्य हिंदुस्थानच्या डोगराळ प्रदेशात चकवून आपणामागे दूरवर आणून त्यानें एक-दम मागे परतून त्याचेवर हल्ला केला व त्याचा पराभव करून

---

१ याबद्दलचा बराचसा अस्सल पत्रव्यवहार नागपुरच्या सरकारी दप्तर खान्यात आहे.

२ मागे पान १०३ पहा.

आग्र्यापर्यंत पाठलाग करून त्याच्या बहुतेक सर्व सैन्याचा नाश केला. तसेच भरतपूरच्या किल्ल्यावर लॉर्ड **लेक** याने तीनदा हल्ले केले ते होळकराने परतून लावले. नोव्हेंबर १८०४ मध्ये **डीग** येथेहि इंग्रजी लष्कराशी निकराची लढाई देऊन होळकराने असाच पराक्रम दाखविला

उत्तर हिंदुस्थानात इंग्रजाचा मोड होत आहे याबद्दलच्या कमीजास्त हकीकती नागपुरास येऊन पोहोचल्या. रघूजी भोसल्याचे मन इंग्रजांविषयी शुद्ध नव्हतेच **अडगांवच्या** लढाईत पराभूत झाल्यामुळे व त्यानंतर सैन्याचा जोर अगदीच कमी झाल्यामुळे त्याचा इलाज चालेना तशात **देवगांवच्या** तहातील कलमाची अमलबजावणी रघूजीस पसंत पडली नाही व वारंवार रेसिडेंटाच्या दटावणीमुळेच त्याला पड घ्यावी लागली म्हणून होळकराच्या युद्धाच्या परिणामाकडे भोसल्याचे बारीक लक्ष होते व तिकडच्या बातम्या येतात त्यात किनपत तथ्य आहे याची दूरून दूरून चौकशी रेसिडेंटाजवळ भोसल्याचे वकील करीत असत. चाणाक्ष **एल्फिन्स्टन** यास त्याचा अर्थ तेव्हाच समजला व त्याने भोसल्याचे हालचालींवर बारीक नजर ठेविली थोडीशी शांतता मिळाल्यामुळे **रघूजी भोसल्याने** आपल्या सैन्याची सुधारणा करण्याचे काम चालविले पूर्वी सैन्याचा पगार वक्तशीर मिळत नसल्यामुळे ते नाराज असे. पुष्कळदा तर लढाईस निघण्याच्या ऐन वेळी सैन्य तुंबलेल्या पगाराकरिता अडून बसे आता सैन्यास वक्तशीर पगार मिळणे सुरू झाले. त्याचे कपडेलत्ते, युद्धसामुग्री यांत सुधारणा झाली. दारूगोळ्याचा साठा चांगला झाला. रेसिडेंटाचे ठाणे जवळच झाल्यामुळे व त्याचे गुप्त हेर चोहोकडे असल्यामुळे दरबारच्या कमीजास्त व खऱ्याखोट्या बातम्या रेसिडेंटास रोज मिळू लागल्या. राजाच्या व त्याच्या मुत्सद्यांची गुप्त खलबते वारंवार होतात, होळकराकडे राजाची माणसे जातात व येतात, योग्य संधि दिसताच राजे होळकरास उघड मिळणार आहेत व त्याकरिताच सैन्याची हो तयारी आहे अशा बातम्या रोज रेसिडेन्सीमध्ये येऊ लागल्या. **डीगचे** लढाईचे पूर्वी काही दिवस म्हणजे आक्टोबरमध्ये **अमीरखानाच्या** पदरचा एक वकील **हेवतराम** हा अमीरखानाचे व यशवंतराव होळकराचे पत्र घेऊन नागपुरास राजाकडे आला होता. हीहि गोष्ट रेसिडेंटास समजली शेवटी ता. २१ ऑक्टोबर रोजी

एल्फिन्स्टन याने राजाचा वकील **यशवंतराव रामचंद्र** (ज्याचेमार्फत देवगावचा तह झाला होता तो) यास बोलावणे पाठविले व आपला सर्व संशय सांगितला व राजाने होळकराशी संबंध ठेवू नये. नाही तर विनाकारण तुमचे नुकसान होईल असा निरोप पाठविला.

मन्याबापूस नजरकैद --राजाने रेसिडेंटाच्या या निरोपाकडे विशेष लक्ष दिले नाही. नवीन सैन्याची भरती सुरूच होती. होळकराकडील आवकजावक चालूच होती. इकडे रेसिडेंटानेहि वेळप्रसंग आल्यास सैन्याची मदत मागितली. त्याला लवकरच एक निमित्तहि मिळाले राजाचे बंधु **व्यंकोजी** (मन्याबापू ऊर्फ नानासाहेब) याचे सैन्याने निजामाच्या मुलखात स्वारी करून काही लुटालूट केली. निजाम हा इंग्रजाचा मित्र असल्यामुळे रेसिडेंटाने याबद्दल राजास तंबी दिली की **मन्या**बापूचे सर्व लष्कर निजामाच्या हद्दीतून काढून घ्यावे, **मन्या**बापूची जहागीर जप्त करून नजरकैदेत ठेवावे, याप्रमाणे न केल्यास आपण दोन दिवसात नागपूर सोडून जाऊ व लढाई सुरू करू व इंग्रजी लष्कर नागपुरास येण्यास तयार आहे असाहि निकराचा निरोप राजाकडे आला. इंग्रजाशी युद्ध करण्याची राजाची तयारी नव्हती. शेवटी राजाने वरील सर्व गोष्टी कबूल केल्या व त्याप्रमाणे अमलबारीहि केली. त्याच सुमारास तिकडे होळकर व त्याचे साथीदार **अमीरखान** व इतर पेंढारी याचा मोड होऊन इंग्रजाचा जय होत चालल्याच्या बातम्या येऊ लागल्या, पेंढाऱ्यानी नागपुरकराच्या **जबलपूर** वगैरे उत्तरेकडील मुलखात धामधूम चालविली होती तीहि इंग्रजानी पेंढाऱ्याचा मोड केल्यामुळे बंद झाली व इंग्रजाचे सैन्य मोकळे होत चालले राजाने पड घेतल्याबरोबर **एल्फिन्स्टन** यानेहि थोडेसे नरमाईचे वर्तन सुरू केले त्याने राजास कळविले की इंग्रजी लष्कर नागपुरावर येण्यास निघाले होते ते आता आम्ही थांबविले आहे.

देवगावच्या तहाअन्वये फक्त कटकप्रांत राजाने इंग्रजाना दिला होता. त्याशिवाय संबळपुर व पटणा वगैरे प्रदेशहि इंग्रजानी घेतला होता तो भोसल्यास परत मिळावयाचा होता परंतु तो अद्याप मिळाला नाही व तो परत देण्याचा इंग्रजांचा विचारहि नव्हता असे दिसतें. कारण तहानंतर

राजाने वारवार मागणे केले असताहि तो प्रांत भोसल्यास परत मिळाला नाही तसेच भोसल्याच्या मांडलिकांना इंग्रजांनी आश्रय दिल्यामुळे ते भोसल्यास खंडणी देईनात. हे नुकसान आपण दरसाल नगदी रक्कम देऊन भरून देऊ असेहि इंग्रजांनी कबूल केले होते. परंतु राजाचे म्हणणे की त्याचे दर साल साडेतीन लाख रुपयांचे नुकसान झाले ते द्यावे इंग्रज इतकी रक्कम देण्यास तयार होईनात यावर प्रकरण तसेच थांबले व खंडणीचे नुकसानीचा प्रश्न तसाच मागे पडला राजाचे मनात ही दोन्ही शल्ये तशीच राहिली राजाचे होळकराशी जे संधान चालले होते त्यावरून राजाचे मन इंग्रजांविषयी शुद्ध नाही व राजा दुबळ असल्यामुळेच हा जुलमाचा रामराम चालला आहे हे इंग्रजास कळून चुकले होळकराचे युद्धाचे वेळी व इंग्रजांची पडती असताना राजाने होळकराशी मिळून इंग्रजांशी युद्ध सुरू केले असते तर फारच पंचाईत झाली असती हेहि नवट गव्हर्नर जनरल व रेसिडेंट यांच्या लक्षात आले व निवळ एलिफन्स्टन याच्या चातुर्यामुळे व प्रसंगावधानामुळे वेळ पडेल तसे धमकावून अगर गोडी दाखवून या मोठ्या अडचणीच्या प्रसंगी त्याने वेळ मारून नेली याबद्दल मार्क्विस ऑफ **वेलस्ली** याने **एलिफन्स्टन** याची पाठहि थोपटली.

मन्याबापूची सुटका.—परंतु भोसल्यास असंतुष्ट ठेवणे पुढेमागे धोक्याचे आहे हे वरील दोन्ही मुत्सद्यांच्या लक्षात आले व वरील दोन्ही प्रश्नांचा निकाल करण्यास आम्ही तयार आहो असे त्यांनी राजास कळविले परंतु त्याबरोबरच अशीहि अट घातली की, नागपुरास इंग्रजांचे सबसीडियरी सैन्य राजाने ठेवून घ्यावे सबसीडियरी सैन्याबरोबरच, सैन्याचा खर्च राजावर व सैन्यावर अमल इंग्रजांचा हा प्रश्न आलाच **रघूजी** इतका भोळा नव्हता व सबसीडियरी सैन्याच्या पद्धतीने हिंदुस्थानातील इतर संस्थानिकांचे स्वातंत्र्य जाऊन ते इंग्रजांचे निवळ मांडलिक कसे बनले हाहि अनुभव आता सर्वांच्या डोळ्यापुढे होताच. त्यामुळे रघूजीने सबसीडियरी सैन्याची गोष्ट नाकारली परंतु प्रांत व नुकसानी यांचा निकाल करण्याची कबुली दिली इंग्रजांना दोन्हीहि गोष्टी पाहिजे होत्या राजास एकच गोष्ट पाहिजे होती शेवटी पूर्वीप्रमाणे रकमेबद्दल एकमत न होऊन तो प्रश्न पुन्हा मागे पडला. राजास थोडेबहुत खुप

करण्याकरिता **एल्फिन्स्टन** याने **मन्याबापूस** कैदेतून सोडून त्याची जहा-गीर जप्तीतून मोकळी करण्याची परवानगी दिली.

मा० हेस्टिंग्जच्या वेळची हिं.ची स्थिति.––दुसऱ्या मराठा युद्धानंतर (१८०३) शिंदे, होळकर, भोसले यांनी पुन्हां एकजूट करण्याचा कसा प्रयत्न केला, परंतु रघूजी भोसला त्या जुटींत न शिरता कसा बाहेर राहिला याचें वर्णन त्याच्या कारकीर्दीत आलेंच आहे. यानंतर इंग्रजांना नेपाळ, पंजाब, ब्रह्मदेश इकडे लढाया कराव्या लागल्या व प्रत्येक लढाईत जरी इंग्रजांचा जय झाला तरी पराभूत केलेल्या प्रत्येक राजाच्या मनांत इंग्रजांविषयी द्वेषाग्नि जळत राहिला होता हे इंग्रज विसरून नव्हते. त्यांचा व्याप अतिशय वाढला होता व चोहोंकडे लक्ष देण्यास त्यांचेजवळ इतकें सैन्य नव्हतें इंग्लंडांत कंपनीच्या डायरेक्टरांना पैसे पाठविण्याचा नेहमी तगादा असल्यामुळें व राज्य वाढविण्यापेक्षा पैसा मिळवून कंपनीच्या हिस्सेदारांना नफा वाटण्याकडे त्यांचा ओढा व्यापारी नात्यानें साहजिकच जास्त होता. इकडील गव्हर्नर जनरल व इतर अधिकारी यांना आपली सत्ता कशी टिकेल व कशी वाढेल ही जास्त काळजी. सर्व हिंदुस्थान खिळखिळें झाल्यामुळे प्रत्यही येणाऱ्या सोन्यासारख्या संधी त्यांना सोडवेनात व एकतंत्री राज्य स्थापण्याचा मोह सोडून, मिळविलें तेवढेंच राखावें हेंहि त्यांच्याच्यानें होईना. किंबहुना त्यांनी जरी तसा निश्चय केला असता तरी संरक्षणाच्या कामांत सुद्धां त्यांना लढायांत पडावें लागलेंच असतें. इतके शत्रू कोणत्या वेळेस एक होतील व आपला नाश करतील ही चाणाक्ष इंग्रजांस सदैव काळजी होती व तिचा प्रतिकार करण्याचा इलाज ते नेहमी करीत असत.

मा० हेस्टिंग्जनें केलेलें हिं. च्या परिस्थितीचें वर्णन––लॉर्ड मिंटोच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस वरप्रमाणे स्थिति होती त्याचेनंतर **मॉर्क्विस ऑफ हेस्टिंग्ज** हा गव्हर्नर जनरल आला. हा मनुष्य मोठा कर्तृत्ववान् होता. येतांनाच त्यानें गव्हर्नर जनरल व कमांडर–इन–चीफ (मुख्य सेनापति) हे दोन्हीहि अधिकार आपलेकडेच मागून घेतले होते. हा. इ. स १८१३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत हिंदुस्थानांत आला व तीन चार महिन्यांत त्यानें

एकदर सर्व परिस्थितीचे आकलन केले. तो आपल्या खाजगी डायरीत म्हणतो – "इग्लड, इराण, सिलोन, जावा इतक्या जागी पैसे पाठवावे लागत असल्यामुळे आमचा खजिना रिकामा झाला आहे पैसे नसल्यामुळे सर्व ठिकाणी पुरेसे लष्कर आमचे जवळ नाही बगालमध्ये गावोगावाहून कलकत्यास येणाऱ्या खजिन्याबरोबर रक्षण करण्यासगुद्धा आमचे जवळ लष्कर नाही हत्यारबद पोलिसाच्या बरोबर खजिना आणावा तर त्याचे ताजे उदाहरण नुकतेच घडले आहे, असा एक खजिना पोलिस गार्डबरोबर येत असता मध्येच लुटारू लोकानी त्यावर हल्ला करुन एक गार्ड ठार मारला. १५ जखमी केले व सर्व खजिना लूटून नेला. सबध कलकत्ता शहरात गव्हर्नर जनरलचे १२५ बॉडीगार्डशिवाय एकहि लष्करी शिपाई नाही कलकत्ता ते सुलतानपूर या सहाशे मैलाचे टापूचे दरम्यान मुळीच लष्कर नाही हुगळी व रघूजी भोसल्याचा प्रात याचे दरम्यानचा सर्व भाग असरक्षित आहे रघूजी भोसल्याची सर्व सरहद्द अगदी मोकळी आहे व तिकडून पेढाऱ्याच्या स्वाऱ्या बगालमध्ये येतात पेढाऱ्याचे एकदर लष्कर तीस हजार घोडेस्वाराचे आहे निजाम, भोसले, शिंदे या सर्वाच्या मुलखात ते धुमाकूळ घालतात. पण या राजाना आपल्या प्रजेच्या सरक्षणाची काहीच काळजी नाही व ते या पेढाऱ्याकडे दुर्लक्ष करतात उलट इग्रजाशी लढाईचा प्रसग आल्यास आयते वेळी या पेढारी लष्करास आपले पदरी ठेवून आमच्याशी लढण्याची या सस्थानिकाची तयारी आहे

"मी चार्ज घेताच माझे डोळ्यासमोर सात तटे असे दिसतात की ते लढाईवर येतील. त्यापैकी रेवा, सावतवाडी, कर्नल वगैरेशी शस्त्राचा प्रसग आलाच पण आम्हास जय मिळाला सिध, नेपाळ, आवा येथील तटे मी आपसात मिटविले. पण या सर्वांच्या मनात आमच्याविषयीचा द्वेष शिल्लक आहेच.

'आमच्या वाढत्या सत्तेविषयी साधारणपणे वाटणारा मत्सर जरी सोडून दिला तरी क्षुल्लक कारणाकरिता आम्ही भोवताल्च्या सस्थानिकास जाणूनबुजून जो त्रास देतो त्यामुळे तर आमचेविषयी फारच द्वेष उत्पन्न होतो. आमचे सैन्य एखाद्या लढाईत गुतले की सर्व शत्रू आमचेवर हल्ला

करण्याची अगदी वाट पहात असतील व असा एखादा शत्रु केव्हा तयार होईल याचा मुळीच नेम नाही रणजितसिंगाच्या मनात आमच्याविषयी द्वेष व स्वत:च्या सैन्याच्या पराक्रमाचा भरवसा आहे व आमचेशिवाय त्यास शत्रु उरलेला नाही..आवाच्या राजालाहि आपल्या सैन्याची खात्री आहे व त्याने चितगावर हल्ला केल्यास या पूर्वपश्चिम दोन्ही टोकास लढाई चालविण्यासच आमचे जवळ सैन्य नाही असे झाल्यास पेढारी व हिंदुस्थानातील मराठे वगैरे इतर शत्रू काही कारण नसतानाहि सहज आमचे विरुद्ध लढाई पुकारतील अयोध्येच्या नबाबाने आम्हास जो मुलूख दिला तो अशा समजुतीवर की, आता राहिलेल्या प्रातात तरी इंग्रजाची ढवळाढवळ व्हाणार नाही व आपले सरक्षण मात्र इंग्रज करतील. पण आम्ही त्याच्या राहिलेल्या प्राताच्या अतर्गत कारभारातहि इतकी ढवळाढवळ करतो की त्याला काही स्वातंत्र्य नाही यामुळे त्याने आपली नाराजी भर दरबारात बोलून दाखविली आहे वऱ्हाडचा राजा[१] आमच्याविषयीचा संशय उघड बोलून दाखवितो निजामाच्या मनातहि आमचेविषयी पूर्ण द्वेष आहे परतु तो अगदी जखडून गेला आहे म्हैसूरचा राजा व रेसिडेंट याजमध्ये सारखी भाडणे चालू आहेत. शिंद्याला आपले लष्कर आवरून धरणे कठीण झाले आहे व आमचे शेजारच्या मुलखात ते मोकळे सोडल्याशिवाय त्याला वाव नाही अमीरखानहि आमचे विरुद्धच आहे

"होळकराचे सैन्यास उद्योग नसल्यामुळे ते कायम ठेवण्याकरिता त्याने पेढाऱ्याशी एकजूट करून भोसल्याच्या मुलखावर पेढारी सोडले आहेत भोसल्याच्या मुलखाचे सरक्षण करण्याची जबाबदारी जरी आमचेवर नाही तरी त्यामुळे आम्हालाहि त्रास होण्याचा सभव असल्यामुळे मागील प्रसंगी लॉर्ड मिंटो याला सैन्य पाठवून नागपुरच्या मुलखातून पेढाऱ्याना घालवावे लागले इतके करूनहि आपलेवरील सकट दुसऱ्यावर घालण्याकरिता नागपुरकर पेढाऱ्याना इंग्रजी मुलखावर हल्ला करण्याबद्दलहि सल्ला देणार नाहीत असे नाही."

१ नागपुरकर भोसले. याना सर्व इंग्रजी कागदपत्रातून चुकीने वऱ्हाडचे राजे व नागपुर राज्यास वऱ्हाड असे म्हटले आहे खुद्द भोसले मात्र आपणास वऱ्हाडचे राजे असे कधी म्हणत नसत.

"एकदरीत पूर्वी कधी न आलेले सकट येण्याची चिन्हे मला माझेभोवती दिसत आहेत व हे सर्व सकट आम्ही या सस्थानिकाना आमच्याशी त्याचा सबध कसा राहणार याची खरी कल्पना न दिल्यामुळे व आम्हीहि स्वत करून न घेतल्यामुळे उत्पन्न झाले आहे. आमच्या सर्व तहनाम्यात आम्ही त्याना स्वतत्र राजे म्हणून लिहितो व मग हळूच आम्ही त्याचे दरबारी आपला रेसिडेट पाठवितो. हा रेसिडेट परराष्ट्राचा वकील या नात्याने त्या सस्थानिकाशी न वागता त्याचेवर हुकमत गाजवितो त्याच्या सर्व अतस्थ कारभारात ढवळाढवळ करतो सस्थानिकाच्या विरुद्ध असलेल्या त्याच्या प्रजेस आपल्या पाठीशी घालतो व आपल्या अधिकाराचे खूप प्रदर्शन करतो या सर्व प्रकारात रेसिडेटाग आमच्या कौन्सिलाचे पाठबळ असते

"**इंग्रजी रेसिडेंटाचा हि. संस्थानिकांवर वरचष्मा**—सस्थानिकाच्या मनात अत्यत बोचणारी गोष्ट म्हणजे ही की आम्ही एक राजा मेला म्हणजे त्याच्या गादीवर कोणास बसवावे हे ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे असा हक्क दाखवितो मुसलमानी रिवाजाप्रमाणे सस्थानिक मेला म्हणजे त्याच्या मुलापैकी ते सर्व मिळून जो योग्य म्हणून ठरवितील तो मनुष्य गादीवर बसवावयाचा, पण आम्ही त्याविरुद्ध वडील मुलाचाच हक्क रेटतो तो गादीवर बसला म्हणजे तेवढ्यापुरते त्याला बरे वाटते, परन्तु नतर त्यालाहि आपल्यामागे काय होईल याची भीति व सशय वाटू लागून तो मनापासून आमचा द्वेष करतो एवढा द्वेष उत्पन्न करून त्या मानाने फायदा काहीच होत नाही.

"माझ्या मते आम्ही सस्थानिकाच्या इतर कोणत्याहि कामात हात घालू नये. लढाईच्या प्रसगी त्यानी आम्हास मदत करावी व आमचे इतर स्नेही आहेत त्याच्यावर हल्ला करू नये व त्याच्यामध्ये एकमेकात काही लढा असल्यास आमच्या मध्यस्थीने तो तोडावा. न तुटल्यास जो आमचा निकाल ऐकणार नाही त्याचा तहनामा रद्द समजावा. एवढ्याच दोन शर्ती असाव्यात म्हणजे मग आमचेविषयी या सस्थानिकाची द्वेषबुद्धि राहणार नाही."

वरील विचारसरणी अगदी सरळ व स्वाभाविक होती. परन्तु इग्लडातून नुकत्याच आलेल्या या हुशार गृहस्थास हिदुस्थानातील लोकामध्ये

मरक्षणाकरिता एकजूट करण्याची साधी अक्कलहि राहिली नव्हती, तेथे दूरदर्शीपणा, एकमेकात विश्वास व परिणामास तयार राहाण्याइतक्या स्वार्थत्यागाची तयारी ही कोठून राहणार या गोष्टीचा कयास सहाजिकच बाधता आला नाही. हिंदुस्थानातील लोकाची अवनति कोणत्या पायरीवर गेली होती हे त्याला समजले नाही. शिंदे, होळकर, भोसले व पेशवे हे नांवाने व परपरेने एकाच मराठी साम्राज्याचे घटक जर एकसमयावच्छेदे करून दुसऱ्या व तिसऱ्या मराठी युद्धात एकजुटीने लढू शकले नाहीत तर **रणजितसिंग**, अयोध्येचे नबाव, ब्रम्हदेश व नेपाळचे राजे, निजाम व मराठे हे परस्परापासून अगदीच भिन्न भिन्न मनोवृत्तीचे लोक कसचे एकजूट करणार ? **यशवंतराव होळकर** पजाबापर्यंत स्वत: जाऊन आला व भोसले पेशवे, शिंदे, रजपूत याच्याकडे पत्रद्वारे व माणसे पाठवून त्याने पुष्कळ प्रयत्न केला शिंद्यानेहि भोसल्याकडे वकील पाठविले. परन्तु एके वेळी एकजुटीने सर्वांनी लढाई दिली नाही. आतून मात्र प्रत्येक जण खरोखरीच इंग्रजाचा द्वेष करीत होता व सर्वजण मिळून इंग्रजाच्या कचाट्यातून सुटून मराठी साम्राज्याची घडी पुन्हा बसवावी ही सर्वांची प्रामाणिक इच्छा होती. परतु या इच्छेस लागणारी खटपट व स्वार्थत्याग करण्यास कोणीच तयार नव्हता या व इतर अनेक कारणानी हा योग सिद्धीस गेला नाही

नाग.शी तैनाती तह करण्याचा पहिला प्रयत्नः–लॉर्ड हेस्टिंग्ज याने हा कच्चेपणा पाहून सर्व इंग्रजी सैन्याची सुधारणा करून त्याना निरनिराळ्या योग्य जागी ठेवण्याची खटपट चालविली. पुणे खेरीज करून मराठ्याच्या इतर दरबाराशी सबसीडियरी तह झालेले नव्हते. त्यामुळे नागपुर, इंदूर व ग्वाल्हेर येथे इंग्रजी लष्कर नव्हते पूर्वेस बगाल व पश्चिमेस पुणे याचे दरम्यानचे टापूत मुळीच सैन्य नव्हते म्हणून नागपुरास सबसीडियरी तह करून इंग्रजी लष्कराचे एक तरी ठाणे असावे व भोसल्याचे सैन्य कमी होऊन त्यापासून आपणास भीति नसावी; याकरिता लॉर्ड हेस्तिंग्ज याने फारच धडपड केली, हेस्तिंग्जच्या पूर्वीच **लॉर्ड वेलस्ली** यानेहि म्हैसूर, निजाम, अयोध्येचे नबाब व गायकवाड यांशी १७९९ ते १८०२ पर्यंत सबसीडियरी तह केले व नागपुर व पेशवे याच्याशी तह करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. नागपुरास मुद्दाम रेसिडेंट पाठवून राजाशी एकमेकास मदत

करण्यापुरता मित्रत्वाचा तह करण्याचे सधान लावण्याकरिता प्रख्यात संस्कृत पडित **कोलब्रुक** यास वेलस्लीने नागपुरास इ स १७९९ मध्यें पाठविलेच होते. राजाच्या व दरबारी मंडळीच्या गोड गोड भाषणाने फसून बिचाऱ्याने खूप उमेदीची पत्रे गव्हर्नर जनरल यास लिहिली होती की राजा असा तह करण्यास कबूल आहे एवढेच नव्हे पण अत्यंत उत्सुक आहे. नागपुरच्या सरकारी दप्तरखान्यांतील इंग्रजी पत्रव्यवहार या पत्रव्यवहाराने पूर्ण भरलेला आहे तह करण्याचे कबूल पण तह मात्र होईना. एक वेळा तर उद्या तह करण्याचे पक्के ठरले व **कोलब्रुक** साहेब आता तह होऊन पुष्कळ दिवसाची आपली इच्छा पूर्ण होऊन गव्हर्नर जनरलास ही आनंदाची बातमी केव्हा कळवू अशा सुख-स्वप्नात होता, तो दुसरे दिवशी राजा वाघाच्या शिकारीस निघून गेल्याची बातमी बिचाऱ्यास समजली. इ. स. १८००मध्ये राजाने रेसिडेंटामार्फत निजामाशी नुकत्याच झालेल्या तहाचा नमुना पाहाण्याकरिता मागविला. **वेलस्लीने** तो राजास पाहण्यास पाठविला व तशाच प्रकारचा एक मसुदा नागपुरकराशी करण्याच्या तहाकरिता म्हणून कोलब्रुक याजकडे पाठविला व कोलब्रुक याने राजाकडे पाठविला. त्यात इंग्रज, निजाम व भोसले याच्या त्रिकूटामध्ये एकमेकाशी संरक्षक व लढाऊ सोबतीच्या शर्ती होत्या त्यामुळे इंग्रजाचा जो शत्रु अगर मित्र तोच या सोबत्याचाहि होणार शिवाय यात हळूच निजामाप्रमाणे नागपुरासहि इंग्रजी लष्कर राजाच्या खर्चाने ठेवावे असे कलम घातलेले होते. रघूजी भोसल्यासारखा मुरलेला व चाणाक्ष मनुष्य अशा डावपेचानी फसला जाणारा नव्हता, त्याने असा तह करण्याचे स्पष्ट न नाकारता उडवाउडवी चालविली शेवटी कोलब्रुकच्या लक्षात आले की राजा आपल्या जाळ्यात सापडत नाही. शेवटी लॉर्ड **वेलस्लीनें** १८०१ मध्ये (ता. १८ मे १८०१) **कोलब्रुक** यास परत बोलावून नागपुरची रेसिडेन्सी मोडली व नागपुरच्या दरबाराशी काम पडल्यास बोलण्याचें काम त्याने पुण्याच्या रेसिडेंटाकडे दिले.[१]

---

१ मागे भाग १० पहा

आसईच्या लढाईनंतर रघूजीच्या मरणापर्यंत गव्हर्नर जनरल वेलस्ली, मिंटो व हेस्टिंग्ज यानीहि दुसरे रघूजीस इंग्रजी लष्कर घेऊन सबसीडियरी तह मान्य करण्याकरिता किती खटपटी केल्या हे इतरत्र दिलेच आहे. परंतु त्याने आपल्या हयातीत इंग्रजाचा हा डाव साध्य होऊ दिला नाही व नागपुरच्या राज्यात इंग्रजाचे ठाणे टिकू दिले नाही.

पेंढारी---लॉर्ड **हेस्टिंग्ज** आला त्या वेळी मध्य हिंदुस्थानात पेंढाऱ्यांचे ठाणे असे त्याना शिंदे, होळकर यांचे मुख्यत्वे साह्य असे, ते नावाला शिंदे होळकराचे नोकर म्हणवीत पण त्यांच्या ताब्यात कधीच रहात नसून चारी दिशेस लुटालूट करीत हिंडत. जरूरीच्या प्रसंगी मात्र शिंदे, होळकर लढाईच्या वेळेपुरते त्याना हाताशी धरून व थोडेबहुत पैसे देऊन अगर नुसता मुलूख लुटण्याची परवानगी देऊन लढाईच्या बरोबर बाळगीत. कित्येक वेळा त्यांच्या लुटीतला हिस्साहि घेत. परंतु मुख्यत्वे शत्रूचा मुलूख लुटून दाणावैरण नाहीशी करण्याकडे त्याचा विशेष उपयोग करीत. फुरसतीच्या वेळात ते शिंदे, होळकर व राजपुतान्यातील जयपूर, जोधपूर वगैरे भाग सोडून सबंध महाराष्ट्र, निजामाचे राज्य, उत्तर हिंदुस्थान वगैरे सर्व भागात लुटालूट करीत ते मद्रासपर्यंत दक्षिणेस गेले होते त्यांचे लष्कर तीस हजारापर्यंत होत असे. त्यांचे ठाणे मध्य हिंदुस्थान म्हणजे माळव्यात असल्यामुळे त्या लगतच्या भोसल्याच्या मुलखास त्यांचा उपद्रव फार असे. जबलपुर, सोहागपुर, नर्मदेचे दोन्ही काठ या भागात तर त्यांचा उपद्रव नेहमीचाच असून कित्येक वेळा तर ते नागपुरापर्यंत येऊन लुटालूट करीत. पुढे पुढे तर त्यांच्या स्वाऱ्या दरसाल नागपूरापर्यंत येऊ लागल्या. जबलपुरची लूट व श्रीनगरचा हल्ला याविषयी वर्णन इतरत्र दिलेच आहे. कित्येक वेळा तर नागपुरच्या पेठा पेंढाऱ्यानी लुटल्या त्यावेळी जवांमर्दी केल्याबद्दल **रघूजीनें** सरदारास प्रशस्ति पत्रे व आश्वासन पत्रे दिलेली उपलब्ध आहेत.

भोसल्याचा प्रांत सर्वात मोठा, बंगाल्यातीलहि आवक पूर्वी बरी झालेली. असे असता पेंढाऱ्याचा बंदोबस्त भोसल्यास कसा करता आला नाही याबद्दल आश्चर्य वाटते. दुसरा रघूजी कृपणपणाबद्दल बराच प्रसिद्ध आहे. त्याचे-

जवळ पैसाहि पुष्कळ होता असे तो मेल्यावर धर्माजी भोसल्याजवळ जो खजिना निघाला त्यावरून वाटते. परंतु यातील पैसा राज्याचे मजबुती-करिता खर्चण्याचे ऐवजी स्वतः खाजगी संपत्ति म्हणून ठेवण्याकडे त्याची प्रवृत्ति असे ही इंग्रजाची ओरड खरी दिसते शिवाय पेंढाऱ्यांचा मोड करण्याकरिता नवीन लष्कर ठेवण्याचाहि त्याने पुष्कळ वेळा प्रयत्न केला, व शिपायांची हत्यारे, घोडी, कपडे, वगैरे सुधारण्याचाहि प्रयत्न केला परंतु आमच्याविरुद्ध लढण्याचीच ही तयारी आहे असा संशय इंग्रज रेसिडेंटास येऊन तो वर गव्हर्नर जनरल याजकडे विरुद्ध रिपोर्ट पाठवी व राजास तंबी देववी नशांत शिंदे, होळकर व पेशवे यांचा गुप्त पत्र-व्यवहार व जासूद, वकील यांचे येणेजाणे नेहमी चालू असे व राजाच्या पदरचे मुत्सद्दी व इतर हेर फितूर झालेले असून सर्व बातम्या रेसिडेंटाच्या कानावर घालीत. त्यामुळे राजा त्रासून गेला होता इंग्रजास दुखविण्याची त्याची हिंमत नव्हती स्वतः उतारवय झालेला, मुलगा वेडसर, भाऊ व्यंकोजी यांशी वाकडेपणा, मुत्सद्दी अविश्वासू या कारणामुळे त्याला कोणावरहि विश्वास ठेवता येईना म्हणून सर्व स्थिति कळून असताहि अत्यंत शांततेने व शहाणपणाने स्वराज्यरक्षणावरच त्याने भिस्त ठेविली.

पेंढाऱ्यांचा जुलूम—पेंढाऱ्यांच्या दुष्कृत्यांची वर्णने वाचली म्हणजे अंगावर कांटा उभा राहतो **जयराम घाटग्याचे** वेळी **जबलपुर** शहराची त्यांनी मोठी दुर्दशा केली. पण यापेक्षा शतपट घोर कृत्ये खेडोपाडी व प्रवासात ते नित्यश करीत असत त्यांच्या दुष्कृत्याचे लॉर्ड हेस्टिंग्ज याने एका ठिकाणी केलेले वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे

" ता १५ एप्रील १८१६ इ —गनूर सरकार (मद्रास)हून मला आज जे एक पत्र आले आहे ते फार हृदयद्रावक आहे. एका गावास पेंढाऱ्यांनी वेढा दिला. इतर गावी या पेंढाऱ्यांनी केलेल्या क्रूर कृत्यांची बातमी ऐकून या गावच्या असहाय व दीन लोकांनी आपल्या बायकामुलांसुद्धा जाळून घेण्याचा निश्चय केला सर्व घरे लाकडी व तागपत्र्यांची होती त्यामुळे झोपड्यास आग लावताच सर्व जळून गेली काही मुलांना आगीच्या ज्वाला सोसवेनात ती पळून बाहेर निघाली व त्यांनी इतर ठिकाणी जाऊन ही

हकीकत सांगितली. बाकीचे सर्व लोक जळून मेले. इतकें असूनहि मराठ्यांशी (शिंदे होळकर) लढाई ओढवेल या भीतीने या नरराक्षसाशी (पेंढाऱ्याशी) वैर करू नये म्हणून कोर्ट ऑफ डायरेक्टराचा मला सक्त हुकूम आहे. भोवतालच्या गावाच्या बायकावर बलात्कार झाल्यामुळे, आपले पातिव्रत्याचा भंग झाल्यामुळे व जगात तोंड दाखविण्याची लज्जा वाटल्यामुळे शेकडो बायकानी विहिरीत जीव दिले जितक्या तरुण मुली त्याना सापडल्या तितक्या तीन तीन, चार चार एकेका घोड्यावर वासराप्रमाणे बांधून त्यानी विकण्याकरिता धरून नेल्या निजामाच्या व आमच्या मुलखात शिरलेल्या पेंढाऱ्यावीच बेरीज तेवीस हजार होईल व त्यांनी लुटलेल्या द्रव्याचा हिशेब दहा लक्ष पौंडावर येईल. ”

याशिवाय जबरीने द्रव्य काढण्याकरिता ते घरमालकाचे जे हाल करीत व घरें दारे, भिंती वगैरेसुद्धा खणून टाकीत त्याची वर्णने आतांपर्यंत कागदोपत्री व परंपरेने ऐकू येतात नर्मदेच्या काठी गिराशी म्हणून पेंढाऱ्यासारखेच लोक असत तेहि रस्त्याने जाणाऱ्या मोठमोठ्या लोकाच्या बायकामुलाना पैशाकरिता धरून नेत मग त्याच्या नातेवाईकानी जबर पैसे देऊन त्याना सोडवून न्यावे. ”

नागपुरचे मुलखांत पेंढाऱ्यांचा उपद्रव—या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानात पेंढाऱ्याचा फार उपद्रव होता शिंदे, होळकर व इतर लहानमोठे संस्थानिक त्याचा लढाईंत व विशेषत शत्रुपक्षाच्या मुलखात लुटालूट करण्यात उपयोग करून घेत असत. त्यामुळे शिस्तवार लढाई न करता लुटालूट करून धुमाकूळ घालण्यास त्याना वाव मिळे. त्यामुळे पेंढाऱ्याचा वर्ग फारच वाढला होता त्याच्या मोठमोठ्या टोळ्या निरनिराळ्या नाईकाच्या हाताखाली असत. त्यात **अमीरखान**[१] व **चित्तू** पेंढारी हे विशेष प्रसिद्ध असत. **अमीरखान** हा **यशवंतराव** होळकराचा हस्तक होता तसेच शिंद्याचे व त्याचेहि सूत

---

१ **अमीरखान** हा टोंकच्या नबाबाच्या संस्थानचा संस्थापक. हा पेंढाऱ्याच्या वर्गापैकी होता. तो स्वत.स यशवंतराव होळकराच्या पदरचा सरदार म्हणवीत असे परंतु वास्तविक त्याचा संबंध सरदाराप्रमाणे नसून होळकर त्याचा उपयोग शत्रूच्या विरुद्ध करून घेऊन त्यास आपले राज्यात आश्रय

होते. होळकर व इंग्रज यांचे युद्ध चालले त्या वेळेस भोसल्यांनी आपणास मिळावे म्हणून यशवंतराव होळकराने आपली पराकाष्ठा सुरू केली त्यानंतर अमीरखानाने भोसल्याच्या उत्तरेकडील मुलखात लुटालूट सुरू केली शिंदे व होळकर या दोघांचीहि या पेंढाऱ्यास भोसल्याविरुद्ध चिथावणी होती असा त्यावेळी संशय होता. तसेच भोपाळचा मुलूख भोसल्याने १८०७ मध्ये घेतल्यामुळे भोपाळच्या नबाबाने **अमीरखाना**बरोबर आपले सैन्य दिले व भोसल्याचे मुलखात लुटालूट सुरू केली पेंढाऱ्यापासून व बुंधेल्यापासून आपल्या उत्तरेकडील राज्याचे संरक्षण कसे करावे हा राजास मोठाच प्रश्न पडला प्रथम त्याने पैसे देऊन चित्तू पेंढाऱ्यास आपलेकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला पण तो फारच पैसे मागू लागला म्हणून भोसल्याने त्याचा नाद सोडला. त्याने लष्कर वगैरे वाढविल्यास रेसिडेंटास संशय येई शेवटी रेसिडेंटाच्याच सल्ल्याने वरील कारण दाखवून त्याने सैन्य वाढवून निरनिराळ्या टोळ्या निरनिराळ्या ठाण्यावर पाठवून दिल्या.

जबलपूर लुटलें १८०९ इ०---वर सांगितल्याप्रमाणे अमीरखानाने भोपाळचे सैन्य मदतीस घेऊन जबलपुरावर अचानक हल्ला केला त्यावेळी जबलपुरचे ठाण्यावर **जिजाबा घाटगे** म्हणून भोसल्याचा सुभेदार होता व त्याचेपाशी फक्त पांचशे स्वार व चार तोफा होत्या. **अमीरखान** जबलपुरावर चालून येतो अशी घाटग्यास बातमी लागली व त्याचेबरोबर **करीमखान** पेंढाऱ्याची टोळी, भोपाळ व होळकरशाहीतील पेंढारी मिळून बराच जमाव आहे हेहि समजले. एवढ्या मोठ्या सैन्याशी तोंड देण्याइतके सैन्य त्याचेजवळ नव्हते सबब जबलपुरचे लोक मंडल्याकडे पळून जाण्याचे तयारीत होते व ते **जिजाबाची** परवानगी मागू लागले परंतु धाडशी **जिजाबा** ते ऐकेना. त्याने आपले थोडे लोकानिशी **मीरखानाशी** तोंड देण्याचे ठरविले व सामोरा झाला पेंढाऱ्याचा जमाव मोठा, त्यामुळे त्यांनी **जिजाबा-**

देत असे. जयपुर, जोधपुरचे संस्थानांतहि त्याचे ठाणे असे दूर दूर मजला मारून मुलूख लुटणे हा त्याचा धंदा त्याचे सैन्य बरेच मोठे झाल्यावर मात्र तो आपणास पेंढारी म्हणवीत नसे इंग्रजांनी पुढे त्यास टोंकचे संस्थानिक बनवून गप्प केले

चा पराभव करून त्याच्या चारी तोफा हिसकून घेतल्या. **घाटगे** जखमी होऊन मडल्याच्या किल्ल्यात पळून गेला **मीरखानानें** जबलपुरावर येऊन तिलवाड्यावर [१] मुक्काम केला त्याच्या धाकाने जबलपुरची सर्व रयत घरे वगैरे सोडून पळून जबलपुराचे पूर्वेस चार कोस पहाडाचे माचीस तळ्याच्या काठी [२] उतरली पेंढारी तेथेहि त्याचेवर जाऊन पडले पेंढाऱ्यानी बरीच माणसे कापून काढली तीनचारशे माणसे, बायकामुले तळ्यात पडून मेली काही लोक नावामधून नर्मदा उतरून जात होते त्यातीलहि दोनतीनशे माणसे नाव बुडून मेली याप्रमाणे जबलपुरचा बराच नाश झाला शिवाय पेंढाऱ्यानी शहरात घुसून घरे खणून जे वित्त सापडले ते नेले व देवस्थाने फोडून टाकली तसेच गढामडल्याचा सर्व मुलूख लुटून उध्वस्त केला

पेंढाऱ्यांवरील स्वाऱ्या—नर्मदेच्या दक्षिण व उत्तर काठावर पेंढाऱ्याचा बदोबस्त करण्याकरिता राजाने **विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार, बेनिसिंग जमादार, रघुनाथरावबाजी घाटगे,** व **महमद अमीनखान** शिवणी छपारेवाले याना नर्मदेच्या उत्तरेस पाठविले (१७९९ इ). तसेच काही फौजा दक्षिणेकडेहि पाठविल्या. त्यानी चोरागड, भवरगड, माखरगड वगैरे किल्ले काबीज केले **मीरखान** हा सागरावर चाल करून आला सागरप्रात पेशव्याकडून **गोविंदपंत बुंदेले** याचा मुलगा **बाळाजी**, याचे ताब्यात होता त्याने आपले बचावाकरिता **विठ्ठलपंत** सुभेदार व **रघुनाथराव घाटगे** याजकडेस बोलणे लावले मडला व तेजगड ही ठाणी बाळाजीने भोसल्यास द्यावी या शर्तीवर त्यानी मदत देण्याचे कबूल केले. ती ठाणी काबीज करून उभयतानी **बाळाजीस** मदत देऊन **मीरखानाचा** मोड करून त्यास हाकून लाविले घाटगे याने या मोहिमेत चागले काम केल्यामुळे त्यास रघूजीने त्या प्राताचा सुभेदार नेमिले. सुभेदाराचा मुक्काम जबलपुरास होता.

पेंढारी याचा उपद्रव **शिवणी हुसंगाबाद**पासून **जबलपूर**पर्यंत एकसारखा होतच होता तो वाढत वाढत नागपुरापर्यंत आला पेंढाऱ्यानी **रामटेक** व **भंडारा** ही शहरे लुटली व नागपुरापर्यंत चाल केली. रघू-

---

१ जबलपुरचे दक्षिणेस.

२ औरगाबादकराची बखर (अप्रकाशित)

जीनें **सिद्दिकअल्लीखान** यास पेंढाऱ्यावर पाठविलें त्यानें पेंढाऱ्याचा इतका पिच्छा पुरविला की ते पळून नर्मदेच्या उत्तरेस निघून गेले सिद्दिक अल्लीखान यानें नर्मदेच्या दक्षिण काठी **शहापुराजवळ** चार महिने छावणी केली त्यासच रघूजीनें नर्मदेची सुभेदारी देऊन वस्त्रे व शिक्के-कट्यार देऊन त्याचा मोठा सन्मान केला

पेंढाऱ्यांची गडबड नागपुरास समजताच राजानें **मीरखाना**विरुद्ध काही सैन्य पाठविलें शिवाय **सिद्दिकअल्लीखान** व **मालजी अहीरराव** हे दोघे नागपूरकर सरदार नर्मदेच्या दक्षिणेस होते त्या सरदारांचे सैन्यास **मीरखानानें श्रीनगराजवळ** घेरा दिला व निमित्त उकरून काढले की "आमचे धनी यशवतराव होळकर यास इ स १७९९ मध्ये ते पुण्याहून पळून जात असता भोसल्यांनी पकडून नागपुरास कैदेत ठेवले त्यावेळी त्यांचे वस्त्र जरजवाहीर नागपुरास राहिले ते तुमचे मालकाकडून देववा" वास्तविक होळकराकडून मीरखानास अशी काही कामगिरी मिळालेली नव्हती, परंतु तंटचास काही तरी कारण दाखवावें म्हणून मीरखानानें हे निमित्त सांगितले होळकराचा वकील **केशवराव व्यंकटेश** यावेळी नागपुरास होता त्याच्याकडे राजानें आपले वकील पाठवून **मीरखानाचा** त्रास होळ-करास लिहून मिटविण्याबद्दल सांगितले परंतु त्यानें सांगितलें की, "**यशवंत-राव होळकरास** वेड लागलें आहे व **मीरखान** यास दाबणारा दर-बारात कोणीहि नाही तुम्हास जमेल त्याप्रमाणें मीरखानाचे पारिपत्य करा आमची त्यास हरकत नाही "

इ स १८१०—**सिद्दिकअल्लीखान** व **मालजी अहीरराव** यास मीरखानानें वरप्रमाणें अडवून धरलें सबब **सिद्दिकअल्ली-खानानें** अकरा लक्ष रुपये **मीरखानास** देण्याचें कबूल केलें व चौघेजण सरदार मीरखानास रुपये देईपर्यंत त्याचे ओलीस दिले. एक खुद्द **मालजी अहीरराव**, दुसरा खडगभारतीचा चेला **अमरदास,** तिसरा **झुलफिकारखान** व चवथा **नाजीमसाहेब** मीरखानानें नर्मदा उतरून परत उत्तरेकडे जावें म्हणजे ही रक्कम दिली जाईल असा सिद्दिक अल्लीखानानें करार केला होता त्याप्रमाणें मीरखान श्रीनगरचे मैदानातून

निघाला व नर्मदा उतरू लागला व सिद्दिक अल्लीने आपले लष्कर गाडरवाड्याकडे नेले. इकडे रघूजी भोसल्याने **अमृतराव बक्षी** व **भोइटे** याजबरोबर लष्कर व तोफखाना देऊन **सिद्दिकअल्लीचे** मदतीस पाठविले. तसेच गव्हर्नर जनरल यानींहि मीरखानास तबी दिली की नागपुरच्या मुलखास तुम्ही त्रास देऊ नये. तसेच पेंढाऱ्याचा उपद्रव मोडण्याकरिता गव्हर्नर जनरल याने स्वतंत्रपणे एक मोहीम काढली. त्यातच **कर्नल क्लोज** हा पुण्याजवळील घोडनदीचे इंग्रजी पलटण, तसेच जालन्याचे पलटण व सलाबतखान एलिचपुरकर याची मोगलाई फौज घेऊन एलिचपुराहून **मोरशी, शेंदूरजन**, या बाजूने उत्तरेस मीरखानाचे रोखाने गेला तो यावेळी नर्मदेच्या जवळपास आला होता. तसेच बुंदेलखंडातून **मार्टिन्डेल** नावाच्या इंग्रज सरदारानेहि मीरखानावर चाल केली त्यामुळे **मीरखानानें** घाबरून **सिद्दिक अल्लीच्या** शर्ती कबूल केल्या. त्याची फौज व बाजारबुणगे झाशी घाटाने नर्मदा उतरून गेले होते व तो स्वत. व सडे लष्कर मागे राहिले होते तोच नागपुराहून भोसल्याचे लष्कर आले **सिद्दिकअल्लीनें** कबूल केलेली रक्कम आमचे राजास मान्य नाही असा निरोप नागपुरच्या सरदारानी **मीरखानास** पाठविला व लढाई सुरू केली. **सिद्दिकअल्लीनें** मीरखानावर तुटून त्यावर तोफा चालविल्या व त्याचा मोड केला. त्या गडबडीत ओलीपैकी **मालजी, अमरदास** व **झुलफिकारखान** हे पळून नागपुरचे सैन्यास मिळाले व एकटा **नाजीम** मात्र मागे राहिला. परतु शेवटी मीरखानाने त्याला सोडून दिले. मीरखानाचा हत्ती निशाणासुद्धा पाडाव झाला व त्याचे एकंदर एक हजार मनुष्य मारले गेले व काही नर्मदेत बुडाले भोसल्याकडीलहि तीन चारशे माणूस जाया झाले मीरखानाचे लढाईत **उदाजी नवघरे, नारायण बाजी घाडगे, माणकोजी भोइटे, गुलाम हैदरबक्ष, बक्षीराम सुभेदार** वगैरे सरदार प्रसिद्धीस आले. मीरखानाने जबलपुर शहर दोनदा लुटले. शेवटी नागपुरचे सैन्याचा व इंग्रजाचा जोर पाहून त्याने मागे पाय घेतला.

भोपाळचें राज्य शिंदे व भोंसले यांनीं घेतलें इ. स. १८०७— इ. स. १८०३ चे इंग्रजमराठ्याच्या लढाईचे गडबडीत भोपाळचा नबाब वजीर अहमदखान याने भोसल्याची हुसंगाबाद व शिवणी ही ठाणी काबीज

केली. हा प्रांत भोसले व भोपाळवाल्याच्या सरहद्दीवर असल्यामुळे ज्याचा जास्त जोर होईल तसा त्या दोघांकडे जाई देवगावच्या तहानंतर ही ठाणी परत घेण्याकडे रघूजीने लक्ष घातले तसेच पेंढारी भोसल्याच्या मुलखात लुटालूट करीत; त्यास भोपाळवाल्याची मदत असे त्या सुमारास दक्षिणेस दुष्काळ पडला होता व मागील युद्धामुळे खजिनाहि रिकामा झाला होता त्यामुळे पूर्ववत् स्थिति येण्यास दोनतीन वर्षे लागली त्यानंतर रघूजीने तयारी केली व शिंद्याशी एक तात्पुरता तहनामा करून शिंद्याने भोसल्यास हुसंगाबाद वगैरे ठाणी घेण्यास मदत करावी असा करार केला

इ. स. १८०७ मध्ये भोसल्याचे सैन्याने भोपाळवर मोर्चा फिरविला व **चैनपुरवाडी व चौकीगड** ही ठाणी काबीज केली तसेच त्यांनी **गढा-कोटास** वेढा दिला परंतु तितक्यात शिंद्याच्या पदरचा सरदार **जॉन बॅप-टिस्ट** याने भोसल्याच्या सैन्यावर छापा घालून ते ठाणे आपणच घेतले उत्तरेकडून शिंदे व दक्षिणेकडून भोसले अशा कचाट्यात भोपाळचा नबाब पडला भोसल्याचे सैन्याने पाहिले की आपल्या मार्गात शिंद्याचे हे मोठेच विघ्न आहे. त्यास मिळवून घेतल्याशिवाय काम सुकर होणार नाही शेवटी भोसल्यांनी शिंद्याशी एकमत करून पुन दुसरा तहनामा करून ठर-विले की दोघांनी मिळून भोपाळचा मुलूख जिंकून निमानिमा वाटून घ्यावा

हा तह मुक्काम **रातगड** व **सागर**नजीक वैशाख वद्य ५ शके १७२९ रोजी झाला या कराराप्रमाणे शिंदे व भोसले यांनी भोपाळावर स्वारी करून सर्व मुलूख जिंकून घेतला व त्याच्या [illegible]न सारख्या वाटण्या[1] करून घेऊन आपली ठाणी बसविली.

भोपाळच्या नबाबाने पेंढाऱ्यास चिथावणी देऊन नागपूरच्या मुलखास त्रास देण्याचे काम जास्त जोराने चालविले. नोव्हेंबर १८१३ पासून जुलै १८१४ पर्यंत भोपाळचे किल्ल्यास वरील दोन्ही सैन्यांनी वेढा दिला. भोपाळचा नबाब **वजीर अहमदखान** याने इंग्रजांकडे मदत मागितली कर्नल **क्लोज** व **क० हेअर** बायाकडेस होते. त्याचेमार्फत

१ या तहाची अस्सल कलमबंदी व वाटणीची यादी उपलब्ध आहे (अ प्र०)

गव्हर्नर जनरल (हेस्टिंग्ज) याचेकडे त्याने सधान जमविले व इंग्रजानी त्याचा पक्ष उचलला. हे समजताच भोसल्यानी भोपाळहून आपले लष्कर काढून घेतले. वास्तविक त्यास इंग्रजाचे हे वर्तन रुचले नाही परतु इंग्रजाचे विरुद्ध जाऊन त्याना भाडणाचे निमित्त देण्याचे भोसल्याचे मनात नव्हते भोपाळकराशी इंग्रजाचा तह झालेला नव्हता व भोसल्याचे दोस्त सरकार या नात्याने इंग्रजाचे वर्तन खरोखरीच चुकीचे होते. भोपाळवाल्याच्या आमच्याशी शर्ती पक्कया ठरल्या नाहीत हे इंग्रजानी कळविल्यानतर सुद्धा भोसल्यानी भोपाळचा नाद सोडला. कारण इंग्रज अखेरीस भोपाळच्या नबाबास आपले पखाखाली घेऊन त्यास मदत करणार हे त्याने ओळखिले यावरून इंग्रजाविषयी हिंदी संस्थानिकाचे मनात किती दहशत वसली होती हे दिसून येईल.

सबसीडियरी सैन्य नागपुरास आणण्याचा दुसरा प्रयत्न १८११—१४ इंग्रज रेसिडेंटाचे रघूजी भोसल्याच्या हालचालीकडे बारीक लक्ष असे शिंदे, होळकराच्या चळवळीमुळे रेसिडेंटास भोसल्याचा नेहमी संशय येत असे शिवाय पेढारी वगैरेच्या उपद्रवामुळे जरी सैन्याची भरती अगर सुधारणा केली तरी रेसिडेंटास सशय येऊन तो सासुरवास करी. शिवाय रघूजी इंग्रजाचे सबसीडियरी सैन्य कबूल करीना व ते कबूल करीपर्यंत आपली मगरमिठी पक्की नाही हे इंग्रज जाणून असत मीरखानाच्या दग्याचे अखेरीअखेरीस भोसल्याने मदत न मागताच गव्हर्नर जनरल याने सैन्य पाठवून पेढाऱ्याचा मोड करण्यास भोसल्यास मदत केली. पेढाऱ्याच्या अनुभवाने तरी भोसल्यास आपले म्हणणे रुचेल म्हणून नवीन रेसिडेंट **जेन्किन्स** याने इ स. १८११ मध्ये पुन्हा आमचे काही सैन्य ठराविक शर्तीवर ठेवा म्हणून भोसल्यास सुचविले, परतु रघूजीने ती गोष्ट साफ नाकारली शेवटी त्या वेळचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड मिंटो याने भोसल्याचा नाद सोडून दिला (१८१४ इ) परतु त्यानतर लागलीच पेढाऱ्यानी त्याच्या मुलखात पुन्हा उपद्रव सुरू केला व इ. स १८११ चे नोव्हेंबर महिन्यांत खुद्द नागपुरात येऊन काही पेठा जाळल्या त्या वेळी रघूजीने इंग्रजी सैन्याची मदत मागितली. परतु नाराज झालेल्या इंग्रजानी ती देण्याचे नाकारले व आमचे लष्करास दुसरीकडे पाठविणे आहे असें सांगितले.

इ. स. १८०५ चे जुलै महिन्यात इंग्रजांचे ताब्यात असलेल्या भोसल्याच्या **संबळपुर** जिल्ह्यात काही मोकाट सैन्याने धुमाकूळ मांडला. बंगाल्यातील इंग्रज सरदार क० **ब्राउटन** यास हे कृत्य भोसल्याचेच आहे असें वाटलें. कारण संबळपुराबद्दल इंग्रजांचा व भोसल्याचा वाद होताच, परंतु या सैन्याशी आमचा काही संबंध नाही असें राजाने कळविले व तुम्हास वाटेल तर तुम्ही त्याचा मोड करून त्यास हाकून द्या असेंहि सांगितले. तसेंच एकदा होळकराचा वकील मदतीकरिता आला असता त्याच्या भेटीचे समग्र वर्तमान राजाने रेसिडेंटास कळविले. त्यावरून रेसिडेंट **एल्फिन्स्टन** याचा राजावर थोडा विश्वास बसत चालला. **छत्तीसगडांत** राजाचा भाऊ **व्यंकोजी** ऊर्फ **मन्याबापू** हा सैन्य जमवू लागला त्यावरूनहि रेसिडेंटास राजाची पुन्हा शंका येई. इंग्रजांचे दूत सर्वत्र असल्यामुळे त्यांना बातमी लागली की **व्यंकोजीनें** चंद्रपुरासहि काही रक्कम जमविली. परंतु या वेळी सर्वत्रांना माहीत होतें की राजाचें व **मन्याबापूचें** सूत नाही, तसेंच राजाचे आप्त **गुजाबादादा गुजर** वगैरे हेहि राजाच्या विरुद्ध पक्षास होते. एवढेंच नव्हे तर खुद्द **गुजाबादादा गुजर** हा तर उघड उघड **शिंद्याकडे** जाणार होता व **व्यंकोजीचाहि** तसाच शिंद्यांशी पत्रव्यवहार चालू होता.

संबळपूर व **पाटणा**[1] हे परत मिळण्याबद्दल राजाचे प्रयत्न चालूच होते व त्यामुळेच त्याच्या पोटांत अढी आहे हे इंग्रजांस माहित होतें. ते शल्य आहे तोपावेतो राजाचे मन साफ होणार नाही हे जाणून, लॉर्ड **वेलस्ली**-च्या पाठीमागून लॉर्ड **कॉर्नवॉलिस** गव्हर्नर जनरल झाला त्याने हे दोन्ही प्रांत भोसल्यास परत देण्याचे ठरविले व इ. स. १८०५ च्या दसऱ्याच्या दुसरे दिवशी हे वर्तमान रेसिडेंट **एल्फिन्स्टन** याने राजास कळविलें. राजास अर्थातच मोठा आनंद झाला. इ. स. १८०६ च्या सप्टेंबर महिन्यात हे प्रांत राजाच्या ताब्यात दिले.

व्यंकोजी ऊर्फ मन्याबापू— **रघूजींचें** व **मन्याबापूचें** विशेष सख्य नव्हते. रघूजी हा विचारी व दूरदृष्टीचा होता. उलट **व्यंकोजी** हा शूर व धाडशी

१ हे बिहार प्रांतातील पाटणा नसून ओरिसाचे प्रांतास लागून एक लहान संस्थान आहे. यास मराठी कागदांत "पटणें" असें म्हटले आहे.

होता. त्याला स्वस्थ बसून रहाणे आवडत नसे. भोसल्याच्या घराण्याच्या शिरस्त्याप्रमाणे धाकट्या घराण्याकडे **चंद्रपुर** व **छत्तीसगडचा** कारभार व सेनाधुरधर हे पद असे. परतु वडील घराण्याच्या अनुमताने व हुकमाप्रमाणें त्याने वागले पाहिजे असा रिवाज होता. व्यकोजीने छत्तीसगडापैकी संबळपुरातील इग्रजी ठाणे हुसकून देऊन तो प्रदेश आपल्या ताब्यात घेण्याकरिता प्रयत्न केले. तसेच वऱ्हाडात निजामाच्या मुलखातहि स्वाऱ्या करणे सुरू केले. परतु दोन्हीकडे इग्रजाचा हितसबध असल्यामुळे इग्रजाकडून रघूजीस तंबी येई. इग्रजाविरुद्ध वागल्याने आपला निभाव लागणार नाही हे बलाबल रघूजी पूर्णपणे ओळखीत असल्यामुळे त्याने मन्याबापूची कानउघाडणी करावी; पण स्वैरवृत्तीचा मन्याबापू ते ऐकेना. मन्याबापू माझे ऐकत नाही म्हणावे तर तीहि चोरी शेवटी रेसिडेटाच्या आग्रहावरून रघूजीने **मन्याबापूस** नागपुरास नजरकैदेत ठेवले व त्याची सर्व जहागीर जप्त केली (१८०४) याप्रमाणे रघूजी व मन्याबापू या दोघानाहि त्रास होऊ लागला. शेवटी मन्याबापूने नागपुरचे राज्य सोडून दुसरीकडे जाऊन आपल्या स्वैर वृत्तीस वाव मिळविण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे दौलतराव शिद्याचा वकील **बाळाजी यशवंत** व सावकार **आत्माराम शिवराम तांबोळी** [१] याचेमार्फत दौलतरावाकडे बोलणे लावले. दौलतरावासहि **मन्याबा**पूसारखा शूर मनुष्य पाहिजेच होता. कारण त्याची इग्रजाचा पाडाव करण्याची धमक व प्रयत्न अद्याप कायम होते. शिवाय नागपुरचे राज्याचा मुलूख बगालपर्यंत असल्यामुळे इग्रजाना बगाल्याकडे शह देण्यास नागपुर राजघराण्यातला मनुष्य आपणास मिळाल्यास फारच उत्तम होईल अशी त्याची कल्पना होती [२] शिवाय मन्याबापूस हाताशी धरून नागपुरच्या राजकारणातहि ढवळाढवळ करण्यास सापडली असती हाहि एक डाव असावा.

१ हा त्यावेळचे मराठेशाहीतील प्रसिद्ध सावकार वाकडे याचा मुनीम होता पुढे तो स्वतःच मोठा सावकार बनला तो शेवटी काशीस राहिला (यजु दे. ब्रा.)

२ यासबधीचा पत्रव्यवहार मनोरजक असून त्यावरून दौलतराव शिद्याच्या व इतर मराठे सरदाराच्या मनोराज्याची, मनोवृत्तीची व त्यावेळच्या परिस्थितीची बरीच कल्पना येण्यासारखी आहे. (अप्र.)

मा. हेस्टिंग्जची इं. सैन्याची व्यवस्था–मार्क्विस ऑफ **हेस्टिंग्ज** हा गव्हर्नर जनरल असताना त्याने स्वत कडे कमांडर इन चीफचे अधिकार घेतले होते व उत्तर हिंदुस्थानातील सर्व लष्करी अधिकारहि तो स्वत चालवीत होता. परंतु दक्षिणेत मात्र त्याने मद्रासचा सेनापति सर टॉमस **हिस्लॉप** यास दक्षिणेतील मुख्य सेनापतीचे अधिकार दिले व सर जॉन **मालकम** यास गव्हर्नर जनरल याचा पोलिटिकल एजंट म्हणून **हिस्लॉप** याजजवळ ठेविले. **मालकम** यास जरूर पडल्यास मोहिमेवरहि पाठवावे असा त्याने **हिस्लॉप** यास अधिकार दिला होता. पुढे तिसरे मराठा युद्धात **मालकम** याचाच विशेष उपयोग झाला नागपुर, पुणे व हैदराबाद येथील रेसिडेंटाकडे लढाऊ अधिकार काहीच न राहता सर्व अधिकार **हिस्लॉप**कडे दिले. परंतु पुढे **हिस्लॉप** आजारी पडल्यामुळे रेसिडेंटानाच लष्करी अमल चालवावा लागला दक्षिणेतील सर्व लष्कर एका अधिकाऱ्याच्या हाताखाली असल्यामुळे त्यास "ग्रँड आर्मी ऑफ दि डेक्कन" असे नाव देऊन त्याचे वर्गीकरण करून त्यावर निरनिराळे अधिकारी नेमले गेले **हिस्लॉप** व **मालकम** हे हैदराबादेस येऊन राहिले व तेथून त्यानी सर्व दक्षिणभर सैन्याची केंद्रे करून सर्व इंग्रजी सैन्याचे एक जाळे तयार केले पहिला डिव्हिजन खुद्द **हिस्लॉप** याचे हाताखाली, दुसरा हैदराबादेस ब्रि ज. **डव्हटन**[1] याचे हाताखाली, तिसरा **मालकम** याचे हाताखाली फिरता, चवथा ब्रि ज. **स्मिथ** याचे हाताखाली पुण्यास, पाचवा ले क **आडाम्स** याचे हाताखाली नागपूर येथे, एक तुकडी रिझर्व्ह डिव्हिजन म्हणून ब्रि ज. **मनरो** याचे हाताखाली शिलकेंत. शिवाय गुजराथेत मे ज. **कीर** याचे हाताखाली एक डिव्हिजन होता या सैन्याची मांडणी अशी होती की विरुद्ध असलेली अगर होतील अशी सर्व लष्करे एकदम विरुद्ध झाली तरी त्या सर्वांशी एकदम लढाई देता यावी[2]

---

१ डव्हटन यास मराठी कागदात 'दपटीन' असे म्हटले आहे

२ याकरिता सर्व हिंदी संस्थानातील लष्कराचे आकडे तेथील रेसिडें-टांच्या मार्फत आणवून त्याचा अदाज ग. ज. याने बांधला होता. त्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे होता. (पुढील पान पहा)

पेंढाऱ्यांविरुद्ध जंगी मोहीम इ स १८१७–ही सर्व लष्करी व्यवस्था मा० हेस्टिंग्ज याने पुढील सर्व धोरण बांधून केली होती तिचा प्रथम उपयोग पेंढाऱ्याना हाणून पाडण्याकरिता त्याने ठरविला[१] इ स १८१७ चे पावसाळ्यापूर्वीच नर्मदेच्या दोन्ही काठी इंग्रजी सैन्याचे तळ पडले त्यानी पावसाळा संपेपर्यंत तेथे राहून नर्मदेस उतार होताच सर्व बाजूनी पेंढाऱ्यास कोंडावे असा इंग्रजानी बंदोबस्त करून ठेवला होता या मोहिमेचा मुख्य उद्देश पेंढाऱ्याचा नाश करण्याचा असल्यामुळे मध्यहिंदुस्थानाच्या भोवताली सर्व इंग्रजी पलटणी ठिकठिकाणी जमल्या. अशीरगड, नर्मदेचा काठ, ग्वाल्हेर, इंदूर याच्या राज्याच्या सरहद्दीवर ठिकठिकाणी इंग्रजी सैन्य येऊन ठाणी देऊन बसले दक्षिणच्या पलटणी जालन्याहून मलकापुरच्या जवळ येऊन थांबल्या व त्यानी आपला रोख अशीरगडावर ठेवला दुसरी टोळी **उमरावती**हून निघून **आमनेर, मुलताई, शहापूर, शिवणी** मार्गाने नर्मदेचे काठी **बगलातूर**च्या उताराावर तळ देऊन बसली. नागपुरचे इंग्रजाचे सैन्य व राजाचे सैन्य मिळून **रामटेक** जवळ नगरधन येथे एक तळ, वार्डनगरेच्या रोखाने एक तुकडी व दुसरी **पांढुरणा** येथे ठेवली राजाच्या सैन्याने पूर्वेकडून पेंढाऱ्याना अडवावे म्हणून **सांघवी** येथे

संस्थानिक	स्वार	पायदळ	तोफा
शिंदे	१४२५०	१६२५०	१८०
होळकर	२००००	७९८०	१०७
पेशवे	२८०००	१३८००	३७
भोसले	१५७६६	१७८२६	८५
अमीरखान पेंढारी	१२०००	१००००	१८
निजाम	२५०००	२००००	२००
दुसरे पेंढारी	१५०००	१५००	१५
	१३००१६	८७३१७	५८९

इ स १८०३ मध्ये भोसल्याचे सैन्याचा आकडा तीस हजार स्वार, पंधरा हजार पायदळ व साठ तोफा इतका होता (Blacker Vol I)

१ हा बंदोबस्त जरी पेंढाऱ्याकरिता झाला तरी त्याचा खरा उपयोग तिसरे मराठा युद्धात बाजीराव व आप्पासाहेब याजविरुद्ध झाला व पुणे व नागपुरची राज्ये यामुळेच हाती आली

राजाचे काही सैन्य ठेविले होते **छपारा** येथे काही इंग्रजी पलटणी ठेविल्या असून पूर्वेस **हिरापूर**पासून पश्चिमेस **हरई** व **अंबरवन** हा भाग त्याचे जिम्मेस दिला होता नागपूरच्या राजाचे एक हजार स्वार तापीच्या उत्तरेस म्हैसदेहीजवळ ठेवून त्यानी पूर्वेस मुलताईपासून पश्चिमेकडील सर्व प्रदेश ताब्यात ठेवावा अशी योजना केली होती.

इंग्रजांचा शिंद्यांशीं तह ५-११-१८१७ इ. –पेंढाऱ्यास शिंद्याचा आधार असल्यामुळे प्रथम तो इंग्रजांच्या योजनेस कबूल होईना व गुप्तपणे अमीरखानाशी संधान बांधू लागला परंतु त्याच्या सर्व गुप्त मसलती हेस्टिंग्ज गव्हर्नर जनरल यास कळल्या म्हणून त्याने गुप्तपणे बरेचसे इंग्रजी लष्कर ग्वाल्हेरच्या भोवती आणून ठेविले ते अशा बेताने की, शिंद्यास त्यातून सुटून आपल्या बाहेरच्या लष्करास मिळणे अगर पेंढाऱ्यांच्या लष्करास मिळणे अशक्य होऊन गेले व कोठेहि कडून तो जाऊ शकला तर ग्वाल्हेर शहर व किल्ला व शिंद्याचा १५० तोफांचा तोफखाना इंग्रजांच्या हाती सापडणार शेवटी निरुपाय होऊन शिंद्यास गव्हर्नर जनरलच्या सर्व अटी मान्य करून तह करावा लागला या तहामुळे असे ठरले की, पेंढाऱ्यांचा मोड करण्याकरिता शिंद्यास आपले पाच हजार निवडक स्वार इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली द्यावे, त्यांच्या दोन वर्षांच्या खर्चाची तरतूद करून द्यावी, जोधपूर, बुंदी व कोटा येथील राजाकडून शिंद्यास मिळणारी खंडणी घेऊ नये व इंग्रज सरकारकडून पूर्वीच्या तहनाम्याप्रमाणे शिंद्यास व त्याचे घराण्यातील मंडळीस इंग्रजाकडून मिळणारी तीन वर्षांची रकम सोडून द्यावी, शिंद्याने गव्हर्नर जनरलचे परवानगीशिवाय आपली जागा सोडू नये, असीरगड व हिंडया येथील किल्ले इंग्रजांच्या ताब्यात पेंढारी-युद्ध संपेपर्यंत ठेवावे हा तह ता ५-११-१८१७ रोजी झाला

त्याचप्रमाणे पेंढाऱ्यांचा दुसरा एक मोठा आधार तुटला ग्वाल्हेरचा आधार तुटल्यानंतर भोपाळच्या राज्यातील एक दोन किल्ले ताब्यात घेऊन आपली बायकामुले व रोकड अशा सुरक्षित ठिकाणी ठेवावीत म्हणून पेंढाऱ्यांनी प्रयत्न केला परंतु भोपाळच्या नबाबाने नुकताच **मालकम** साहेबाशी तह करून पेंढाऱ्याविरुद्ध मदत करण्याचे कबूल केले होते व इंग्रजा-

च्या आश्रयाखाली राहण्याचे कबूल केले होते, त्यामुळे तोहि स्वतंत्र राहिला नाही.

वरील व्यवस्था होत असता नागपुरासहि पेढाऱ्याची काही गडबड होईल असा रेसिडेंट **जेंकिन्स** यास संशय आला; म्हणून त्याने नागपुराकडे काही पलटणे मागविली. त्यावरून ले. क. **गाहान** याची छावणी हर्दा येथे होती त्यास घोडेस्वाराची एक, पायदळाची एक अशा दोन तुकड्या व दोन तोफा असा सरंजाम घेऊन नागपुराकडे जाण्याचा हुकूम झाला व त्या तुकड्या हुसंगाबादेचे दक्षिणेस **शिदखेड** येथे येऊन थाबल्या व नागपुरच्या रेसिडेंटाकडून निरोप येताच एकदम नागपुरास जाण्याच्या तयारीने राहिल्या. ह्याच तुकड्या सीताबर्डीच्या हल्ल्यानतर नागपुरास परत गेल्या.

पेंढाऱ्यांच्या टोळ्या-- पेढाऱ्याच्या ैन्याचे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे तीन भाग असून पश्चिमेकडे **वसील महमद** याचे आठ हजार लष्कर व पाच तोफा; मध्यभागी **करीमखान** व होळकरशाही पेढारी याचे तेवढेच सैन्य व पूर्वेस चित्तू याचे सात हजार सैन्य व दहा तोफा असा सरजाम होता. नोव्हेंबर १८१७ मध्ये त्याचेविरुद्ध मोहीम सुरू होऊन सर्व माळवाभर व पूर्वेस नर्मदेच्या काठी व उत्तरेस ग्वाल्हेरपर्यंत त्याचा पाठलाग करून इंग्रजानी त्याना जेरीस आणले.

अमीरखानास फोडलें- अमीरखान याचेशी दिल्लीचा रेसिडेंट **मेटकाफ** याचे मार्फत तह होऊन त्याच्या जहागिरी वगैरे कायम ठेवून त्याने थोडेसे सैन्य ठेवावे व बाकीचें सोडून द्यावे व इंग्रजास मदत करावी व दुसरे संस्थानिकाशी काही सबध ठेवू नये; असा करार झाला. त्याचे वंशज हल्लीं **टोंकचे** नबाब म्हणून प्रसिद्ध आहेत. याप्रमाणे अमीरखान हा पेढाऱ्याचा संस्थानिक बनला.

चित्तू-चित्तू पेढारी हा इंग्रजी लष्करास झुकाड्या देत देत दौलतराव शिंद्याचा सरदार **यशवंतराव भाऊ** यास **जाऊद** येथे जाऊन मिळाला व त्याचे आश्रयानें राहिला. इतर पेढारीहि जिकडून वाट मांपडेल तसे निसटून इंग्रजाच्या घेऱ्यातून पळून गेले व एक टोळी तर थेट दक्षिणेंत **तुंगभद्रे-**

पर्यंत जाऊन तिने तिकडे धुमाकूळ माडला. शेवटी **चित्तूचा** मोड होऊन तो पुढें अप्पासाहेबाच्या गडबडीत अशीरगडचे जवळपास जगलात भटकत असता वाघाने मारला.

पेढाऱ्यांचा मोड—इ. स. १८१८ च्या जान्युआरीचे सुमारास पेढाऱ्याचा सर्वत्र मोड झाला. **करीमखान** हा इग्रजास शरण येऊन काही पेनशन घेऊन राहिला. त्याचेमागे **कादरबक्ष, राजीम, नामदारखां** यानीहि त्याचाच कित्ता गिरविला. त्याना त्यांचे कार्यक्षेत्रापासून दूर नेऊन ठेवण्यात आले **चित्तू** पेंढारी हाहि भोपाळ येथे जाऊन त्यानेहि तसेच बोलणें लावले; परतु त्याचे समाधान थोडक्यात होईना. शेवटी हे बोलणे चालू असताच तो पळून नर्मदा उतरून अशीरगडाचे आसपास भटकत राहिला. त्याचा बेत बाजीराव पेशवा तिकडे असल्यास त्यास मिळण्याचा होता. सातपुड्यातले व खानदेशातले भिल्लहि वरप्रमाणेच इग्रजाशी करार करून स्वस्थ झाले. सर्वात शेवटी **वसील महमद** पेढारी शिद्याचे मार्फतीने जून १८१८ मध्ये शरण आला व त्यालाहि करीमखानाप्रमाणे **गोरखपूर** येथे ठेविले.

जेंकिन्स रेसिडेंट— इ. स. १८०७ मध्ये **एलिफन्स्टन** हा रेसिडेट पुण्यास जाऊन त्याचे जागी **रिचर्ड जेंकिन्स** हा आला **एलिफन्स्टन** पुढे पुण्याचे दरबारी फार प्रसिद्धीस आला. जेकिन्स याने ता २० जान्युआरीस रेसिडेटाच्या कामाचा चार्ज घेतला. यापूर्वी हा शिद्याच्या दरबारी कर्नल **क्लोज** याचेमागून रेसिडेट होता. नागपुरच्या सर्व इग्रजी कारभाराचा पाया यानेच घातला. हा इ. स १८२६ पर्यंत नागपुरास होता.

यानतर **रघूजीच्या** कारकीर्दींत विशेष सागण्यासारखे काही झाले नाही. त्यास वृद्धपणा येऊन पुढील उमेदहि विशेष राहिली नाही त्याचा भाऊ **व्यंकोजी** याशी त्याचा वाकडेपणाच राहिला. रघूजीचा मुलगा **परसोजी** हा तर पगु आणि वेडा झालेला होता त्याजकडूनहि पुढील काहीं आशा दिसेना. व्यकोजीचा मुलगा **मुधोजी** ऊर्फ **आप्पासाहेब** हा निव्वळ तरुण पोर शिवाय त्याचेहि रघूजीशी वर्तन समाधानकारक नव्हतें. अशा नाउमेदीच्या स्थितीत रघूजीचा लवकरच अत झाला

व्यंकोजीचा मृत्यु १८११ इ.– रघूजीच्या मरणापूर्वीच त्याचा भाऊ **व्यंकोजी** ऊर्फ **मन्याबापु** सेनाधुरधर हा काशीस फसली सन १२२१ चे श्रावणमासी (इ. स. १८११ ऑगस्टमध्ये) निवर्तला. रघूजीने **व्यंकोजी**-कडील ठाणी चंद्रपुर व छत्तीसगड ही त्याचे मुलातर्फे कारभारी नेमून देऊन त्याचे ताब्यांत दिली व आप्पाहेबास नागपुरास आणून ठेविले. वडील-पणाचे नात्याने रघूजीने त्यास बरेच लडिवाळपणाने वागविले व आप्पा-साहेबहि निदान बाह्यात्कारी तरी रघूजीस वडीलपणाचा मान देऊन वागत असे. तरी त्याचे अत.करणात मलीनता होतीच. **नागो त्रिंबक, मनभट जोशी** उपाध्ये व **रामचंद्र वाघ** या त्रिकूटाचे आप्पासाहेबाशी मेतकूट होते व त्यांची कारस्थाने नेहमी चालत. रघूजीसहि वरील गोष्टी माहीत होत्या पण तो बाहेरून कांही दिसू देत नसे.

दुसऱ्या रघूजीचा मृत्यु २२–३–१८१६ इ–इ. स. १८१५ मध्ये दसऱ्याचे दिवशी रघूजी शौचास गेला असता एकाएकी चक्कर येऊन बेशुद्ध झाला. तसेंच माणसानी उचलून आणून निजविले व औषधोपचार सुरू झाले तेव्हापासून रघूजीचा आजार वाढतच गेला. त्यातच मांत्रिक उपचारहि सुरू झाले. जुन्या समजुतीप्रमाणें हा काही शाबरी मंत्राचा प्रयोग कोणी शत्रु करीत आहे असाहि प्रवाद निघाला. घरांतला संशय येण्याजोगा शत्रु म्हणजे **आप्पासाहेब**; त्यावर संशय उत्पन्न झाला. चौकशी करिता खरी अगर खोटी बातमी आली की आप्पासाहेबाने राजावर मांत्रिकाकडून जारणमारण प्रयोग चालविले आहेत व माहूर व चंद्रपूर वगैरे ठिकाणी राजाविरुद्ध अनुष्ठानेहि चालू आहेत. सर्वांचा संशय आप्पासाहेबावर आला. त्यावेळी नागपुरास **शंकरभट भद्दे** नावाचा एक मांत्रिक होता व त्याच्या घरी भूतपिशाच्चांनी पछाडलेले लहानमोठे रोगी येऊन त्याची एक मोठी यात्राच भरत असे राजघराण्यातील बायकासुद्धा त्याचे घरी चोरून जात. कोणी बातमी दिली की **शंकरभट** हा शिवेवर जाऊन नग्न होऊन तेथे राजाविरुद्ध मांत्रिक प्रयोग करतो व त्यास आप्पासाहेबानें या कामी लावले आहे त्यावरून राजानें एक पत्र आपला जुना कारभारी **श्रीधर लक्ष्मण मुनशी** यास काशीस लिहिले परतु आप्पासाहेबावर उघड इतराजी केली नाही.

व्यंकोजीची बायको व आप्पासाहेबाची आई **मैनाबाई** हीहि फाल्गुन शु. २ शके १७३७ [ता. १–३–१८१६] रोजी मरण पावली त्या अशौचात रघूजीचीहि मानगी जास्त वाढली व त्यातच फाल्गुन व. ९ शके १७३७ ता. २२–३–१८१६ रोजी त्याचा अंत झाला. त्यावेळी त्याचें वय सुमारे ५६ वर्षांचे होते. रघूजी मेला त्या वेळेस त्याचे अथरुणाखालचे गालिचास एक यंत्र बांधलेले सापडले. वरील प्रकारावरून **रघूजीस आप्पासाहेबानें** मारविले असाहि प्रवाद त्या वेळी निघाला होता. त्या वेळच्या परिस्थितीवरून व मंत्रप्रयोगावरील विश्वासावरून अशा प्रकारचे प्रवाद नेहमीच निघत असत चिमणाबापूच्या मृत्यूबद्दलहि असाच प्रवाद निघाल्याबद्दल मागे लिहिलेच आहे [1]

रघूजीच्या मरणाच्या वेळेस पुढील परिस्थितीबद्दल त्याचे मुत्सद्यास काळजी वाटणे साहजिक होते कारण रघूजीचा पुत्र **परसोजी** ऊर्फ **बाळासाहेब** हा शरीराने व मनाने अगदी पंगु व भ्रमिष्ट होता व आप्पासाहेब गादी बळकावील असा संभव होता. रघूजीचा भाचा **गुजाबादादा गुजर** व मुत्सद्दी **यशवंतराव भवानीशंकर, यशवंतराव रामचंद्र, नारायण गोपाळ पंडितजी, गंगाधर माधव चिटनवीस,**[2] **बाळाजी नारायण जामदार,**[3] **नारायण काशी काळीकर,**[4] चिटनिसाकडील कारभारी **नारायण यशवंत, धर्माजी भोंसले,** यानी पुढील व्यवस्था विचारली. आप्पासाहेब व बाळासाहेब (परसोजी) हेहि हजरच होते मन्याबापूस चंद्रपूर व छत्तीसगड तोडून दिले त्याप्रमाणेच पुढे आप्पासाहेबाने वागावे व मुख्य गादी परसोजीकडे असावी व कारभार पूर्वीप्रमाणे मुत्सद्यानी करावा अशी इच्छा त्याने दर्शविली. नारायण यशवंत याजकडून याबद्दल यादीहि लिहिल्याचे समजते [5]

---

१ जारणमरण मंत्राचा पगडा व इतर अंध विश्वास त्यावेळी किती होता हे त्यावेळच्या लेखावरून दिसते पे द. भा २० पा ११.१–९.२ पहा.

२ सर गंगाधरराव व सर शंकरराव यांचे आजे (वंश)

३ नारो शंकर जामदार याचा मुलगा (वंशावळ पहा)

४ हे सदर खजानजी होते. यांचे वंशज नागपुरास आहेत पवनी व नागपुर येथे त्याची देवस्थाने आहेत (वंश पहा)

५ ना. भो का. ले. ३६ ही यादी प्रसिद्ध नाही

राजाचे दहन व क्रियाकर्मांतर परसोजीकडून करावे की आप्पासाहेबाकडून करवावे हाहि विचारच पडला कारण परसोजी निवळ वेडसर परंतु शेवटी आप्पासाहेबास जवळ बसवून ते त्याचेकडूनच करविले भोसल्याची स्मशानभूमि सक्करदऱ्याचे बाजूस गावाचे टोकास आहे तेथे पहिल्या रघूजीच्या देवळाजवळच दहन देऊन तेथेच देऊळ बांधले परसोजीने क्षौर केल्यानंतर कैक दिवस तो माझ्या मिशा काय झाल्या म्हणून विचारीत होता असे म्हणतात.

दुसऱ्या रघूजीचें स्वभाववर्णन–रघूजी हा मरणाचे वेळेस जवळजवळ ५६ वर्षांचा होता [१] त्याचा बांधा ठेंगणा असून थोडासा लठ्ठ होता तो कृष्ण–वर्ण असून त्याची वागणूक साधी व मोकळेपणाची होती तो कोणालाहि भेटत असे व प्रेमाने बोलत असे. बोलताना तो बहुधा कोणासहि दुखवीत नसे आपल्या मुलामुलीवर व पुतण्यावर तो अतिशय प्रेम करी. बायकापासून मात्र त्याला फारसे सौख्य झाले नाही परसोजीची आई ही फार दिवसापूर्वीच मरण पावली होती. दुसऱ्या बायकोशीहि त्याचे कधीच पटले नाही त्याची चवथी बायको **बांकाबाई** हीच त्याची आवडती होती ती फार कारस्थानी बायको असून आप्पासाहेबाचे वेळेस व त्यानंतर फार प्रसिद्धीस आली रघूजीचे आपल्या भावाशीहि कधीच पटले नाही त्यामुळेच चिमणाबापूस त्याने जादूने मारविले असा प्रवाद उठला होता. व्यंकोजी हाहि रघूजीवर खुष नव्हता व त्यामुळेच शेवटी तो काशीयात्रेच्या निमित्ताने निघून गेला व तिकडेच मरण पावला रघूजी हा अत्यंत मातृभक्त होता व आईला विचारल्याशिवाय तो कोणतीच महत्त्वाची गोष्ट करीत नसे काम करण्यात तो अतिशय वाकबगार असून फार मेहनती होता व प्रत्येक गोष्टीत तो स्वतः लक्ष घालीत असे तासाचे तास तो हिशेबाचे आकडे मोडण्यात घालवी तो अत्यंत धार्मिक असून हिंदुधर्माची नित्यकृत्ये फार काळजीने करी.

जेंकिन्सनें केलेलें रघूजीचें वर्णन—नागपुरचा रेसिडेंट जेंकिन्स

---

१ जेंकिन्सचा रिपोर्ट. यात रघूजीस ५६ वर्षे पूर्ण होण्यास २ महिने कमी होते असे म्हटले आहे.

याने रघूजीचे स्वभाववर्णन खाली दिल्याप्रमाणे केले आहे. तो म्हणतो, “ रघूजी हा शरीराने ओबडधोबड असून त्याची रीतभातही गवळ्यासारखीच होती. तो दुसऱ्याशी मिळून मिसळून वागत असे, पण त्यात पोक्तपणा नसे. तो काहीसा लोकप्रिय होता व एखादी गोष्ट घडवून आणण्याच्या कामी चतुर होता, परन्तु पैशाचा संबंध आला म्हणजे त्याचे वर्तन हलक्या दर्जाचे होत असे.

“ त्याला मुलाबाळांचा फार लळा असे. त्याच्या मुलांना व पुतण्याला त्याने लहानपणी फार लडिवाळपणाने वागविले, परन्तु त्यांच्या मत्सरी स्वभावामुळे ती मुले मोठी झाल्यावर त्यांचे रघूजीशी पटत नसे. रघूजी आपल्या बापाशी उत्तम रीतीने वागला, परन्तु भावाशी त्याचे वर्तन चांगले नव्हते. आपला मुलगा परसोजी याला तो स्वारीबरोबर घेऊन हिंडे व सर्व राजकारणी गोष्टींत त्याला हजर ठेवी व त्याच्यासमोर डाक वाचणे, पत्रव्यवहार व मसलती करी, परन्तु तो वेडसर निघाल्यामुळे त्याचा काही उपयोग झाला नाही. पत्रव्यवहारामध्ये व कामधंद्यात रघूजी चांगले काम करणारा होता. राज्यकारभाराच्या बारीकसारीक गोष्टींतसुद्धा तो अत्यंत खोल शिरून कीस काढीत असे. तो गर्विष्ठ परन्तु भित्रा असे व तसाच हट्टी व खुनशीहि असे. त्याचा प्रमुख मनोविकार म्हणजे अनन्वित द्रव्यलोभ. जसजसे त्याचे वय जास्त होत गेले तसतसा त्याचा द्रव्यलोभ अतोनात वाढला. खर्च कमी करण्याऐवजी लोकांकडून सक्तीने व अयोग्य मार्गाने पैसे उकळून तो आपला वाढता खर्च भागवी. आपल्या मुत्सद्यांच्या डावपेचावरहि कडी करण्याच्या युक्तिप्रयुक्तींने व त्यांच्या कारभारात जास्तच चिकित्सा चालविल्याने तेही त्याला फसवीत. लष्कराच्या पगारवाटणीतहि तो शिपायांना फसवून पैसे काढीत असे. शिवाय स्वभावाने भित्रा असल्यामुळे शिपायांपैकी कोणाचाहि त्याचेबद्दल व्यक्तिविषयक आदर नव्हता. त्याचे राज्यावर बाहेरून मोठेसे आघात न झाल्यामुळे व काहीसे त्याचे स्वतःचे वजन, पूर्वीच्या गोष्टींचे स्मरण व अनुभवजन्य ज्ञान यांच्या भरवशावर त्याचे राज्य कायम राहिले.

“ इंग्रजांविषयी त्याचे मन शुद्ध नव्हते व इंग्रजांच्या स्नेहामुळे त्याचा

जरी पुष्कळ फायदा झाला तरी मागील युद्धांत त्याचा मुलूख गेल्यामुळे त्याचें जें नुकसान झालें ते तो कधीहि विसरला नाही. परंतु भोंसले घराण्याचें इंग्रजांशीं जे पूर्वापार दोस्तीचे धोरण होते ते सोडून आपण इ. स. १८०३ च्या मराठा सघात इंग्रजाविरुद्ध गुरफटलो गेलो याबद्दल त्याला पूर्णपणें पश्चात्ताप झाला होता. इग्रजांविरुद्ध उघडपणे काहीहि खटपटी केल्या तरी त्यामुळें इंग्रजांची सत्ता उलथून पडणार नाही व आपणास यश येणार नाही हे कळण्याइतके शहाणपण त्याच्या अंगी होते परंतु इग्रजाची सत्ता उलथून पाडण्याकरिता आंतून दुसरे लोकास उत्तेजन देण्यास तो कमी करीत नसे. इंग्रजाविरुद्ध कोणास जय मिळाल्याची खबर ऐकल्यास त्यावर त्याचा एकदम विश्वास बसे. स्वत. वयोवृद्ध झाल्यामुळे आपल्या हातून कांही धाडसाचें काम होणार नाही व हिंदुस्थानात त्यावेळी असलेल्या संस्थानिकात एकमत होऊन अगर संघ करून इंग्रजाविरुद्ध लढणें हेंहि अशक्य कोटीतलेंच आहे हेहि तो जाणून होता. आपला प्रत्यक्ष फायदा असल्याशिवाय जरी त्यानें इग्रजास खुष करण्याचा कधी प्रयत्न केला नाहीं तरी इंग्रजांस उघडपणे चिडविण्यासारखेहि वर्तन त्यानें कधी केले नाही. आपल्या राज्याचे स्वातंत्र्य कायम ठेवण्याचा त्याने शेवटपर्यंत चिकाटीने प्रयत्न केला व म्हणूनच त्याने शेवटपर्यंत इंग्रजाशी सबसीडियरी तह केला नाही. ''

रघूजीनें इग्रजांशी तैनाती सैन्याचा तह न केल्यामुळे त्याचे स्वातत्र्य कायम राहिलें होते. आपले बलाबल पाहून त्यानें इग्रजाशी बिघाड करण्याचे नेहमीं टाळले भोपाळ प्रकरणांत इंग्रजानी त्यास दगा दिला असताहि इंग्रजांनीं भोपाळवाल्यास आश्रय दिला; हे पाहतांच त्यानें माघार घेतली व भोपाळवाल्यांचा ताब्यांत आलेला मुलूखसुद्धां सोडून दिला. इंग्रजाच्या लढाऊ सामर्थ्याचा त्याच्या मनावर पूर्ण वचक बसलेला होता व शिदे, होळकर यानी जरी त्यास वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; तरी तो त्यांचे फंदांत पडला नाही. कदाचित् यामुळें शिदे, होळकर, पेशवे व भोसले यांची एकजूट होऊन इंग्रजांस शह देण्याचा दौलतराव शिदे व यशवंतराव होळकर हे जे मनापासून प्रयत्न करीत होते व त्यांना जे थोडें यशहि आले, त्या उद्योगाचा पाडाव होण्यास भोंसल्यांची मुग्धता कारणीभूत झाली.

नाही तर सर्व मराठ्यानी एकदम बळ बाधले असते तर इग्रजाचा कदाचित् मोडहि झाला असता. यावेळची शिदेहोळकराची भोसल्यास आलेली पत्रे अत्यंत आतुरतेची व कळकळीची आहेत.

यशवंतराव होळकराची आसईच्या लढाईच्या वेळची पत्रे मागे लिहिलीच आहेत. तशीच पत्रे पुढेहि त्याची येतच होती. परतु रघूजी पुनः इग्रजाविरुद्ध कारस्थानात प्रत्यक्ष कधी पडला नाही.

रघूजी भोंसल्याचे वेळीं सरकारी खजिन्याची व खर्चाची व्यवस्था.— भोसल्याची जमाखर्चाची व्यवस्था नीट दिसत नाही. सरकारी खजिना राजाचे वाड्यातच असावयाचा व त्यावर सत्ताहि राजाचीच असावयाची. वाटेल तितके पैसे त्यातून खाजगीकडे घ्यावे व सर्वच खजिना स्वत.चा खाजगी म्हणून समजावा. यामुळे लष्करास पैसे वेळेवर मिळत नसत. मोठमोठ्या मोहिमाच्या वेळी सावकाराना बरोबर पाठवावे व त्यानी हुंड्या वगैरे लिहून पैसे पुरवावे. जवळ खजिना जास्त नसल्यामुळे जाताना रस्त्याने जी गावे लागतील तेथल्या गावकऱ्याकडून खडणी, दड, पोटगी या कोणत्या तरी नावाने मोठमोठ्या रकमा घऊन पुढे जावे हा क्रम चालत असे. एका जागी मुक्काम पडला व लढाई लाबणीवर पडली म्हणजे सेनापतीची मोठीच तारावळ उडे. एकदा सैन्यास जाताना आगाऊ काही रक्कम द्यावयाची व मोहीम सपली म्हणजे मोहिमेत आणलेले पैसे घरीं परत आल्यावर द्यावयाचे. पुष्कळदा लष्कर राजवाड्यासमोर धरणे धरून बसे अगर मोहिमेतच अडून बसे

सावकारानी कर्ज द्यावें तेहि वेळेवर पटत नसे त्यामुळे ते अधीर होत. पण राजसत्तेपुढें त्याचा जोर चालत नसे. त्याना मग काही परगण्याचे उत्पन्न लावून द्यावें व त्यातून त्यानी ते परभारें वसूल करावें असा प्रकार चाले. राजाच्या या अडचणीचा फायदा घेऊन सावकार काही गांवें स्वतःस मोकासे म्हणून मागत व तेहि राजाला द्यावे लागत कित्येक वेळां सावकाराचे कर्ज जबरीने बुडविण्याचाहि प्रयत्न होत असे. वरील कारणामुळें हिंदी संस्थानांस कर्ज देण्यास सावकार फार नाखुप असत. परंतु तेच इंग्रजी अधिकाऱ्यांस मात्र खुषीनें कर्ज देत व त्यांना पैशाची कधीच अड-

चण पडत नसे. कारण ते वक्तशीर रकमा परत करीत व एकदरीत चोखीने व्यवहार करीत.

नागपुराकडील कांहीं सावकार– नागपुर राज्यातील संस्थानिकाचे सावकार म्हणून पुढील नावे अढळतात (१) **लक्ष्मीकांत नाईक काळे**–हे मूळचे वऱ्हाडातील कारंजा येथील राहणारे. (यजुर्वेदी दे. ब्राम्हण. [१])काशीस त्यांचें मोठे दुकान आहे. नागपुरात सर्व सावकारात त्याचा अग्रमान असे व त्याना "नगरनाईक" ही पदवी असे. राजास कर्ज लागेल ते त्याचे-मार्फत इतर सावकाराकडून काढावयाचे व त्याने सरकारी कर्जाची सर्व व्यवस्था लावून द्यावयाची अशी वहिवाट होती. हल्ली नागपुरासहि त्याचे घर व दुकान आहे. नगरनाईकाची कोठी व तळें नागपुरास आहे

(२) **व्यकोजी नाईक पिदडी**–हेहि (यजुर्वेदी दे ब्राम्हण) वणीकडील राहाणारे त्याचीहि सर्व महत्त्वाचे जागी दुकाने होती. व राजकारणाच्या उलाढालीतहि त्यानी बराच भाग घेतला होता. हल्ली या घराण्याची स्थिति खालावली असून नाव मात्र शिल्लक आहे.

(३) **उदेपुरी गोसावी**–भोसल्यानी सातान्याहून बरीच माणसे आणली. त्यात सावकारीमुळे यासहि आणलें. याचे नागपुरास कोणी राहिले नाहीं.

(४) **मुरार नाईक गडकरी**–यजुर्वेदी दे. ब्राम्हण, (५) **गंगाजी नाईक गडकरी**, (६) **त्रिकमशेट**, याशिवाय नगरचे **वानवळे**, वाईचे **वाकडे**, वांकडयाचे ग्वाल्हेर येथील कारभारी **आत्माराम शिवराम तांबोळी**[२] हेहि नागपूरच्या राज्यात मधून मधून चमकतात. आत्माराम शिवराम याची स्वतःची दुकाने ग्वाल्हेर, काशी व नागपुर येथें असत व दुसऱ्या रघूजीने त्यास मुद्दाम नागपुरास आणविले होते. परंतु दौलतराव शिद्यासहि हे सावकार पाहिजे होते म्हणून त्याने त्याना परत बोलाविले. रघूजीच्या मनात त्याला जाऊ द्यावयाचे नव्हते म्हणून ते पळून जात असता रघूजीने

१ ब्राम्हण सावकारापैकी सर्व यजुर्वेदी आहेत व मुत्सद्दी व सरदार बहुतेक ऋग्वेदी आहेत.

२ हा जातीने तांबोळी नसून यजु. दे. ब्राम्हण होता. फक्त आडनाव तांबोळी होते.

रामचंद्र वाघ यास त्याचेवर पाठवून त्याना रस्त्यात पकडले व परत नागपुरास आणले. उलट दौलतराव शिंद्याचा प्रयत्न नागपुरचे माधवजी नाईक काळे व **व्यंकोजी पिदडी** या दोघाच्या दुकानाच्या शाखा ग्वाल्हेरीस आणून त्याच्याहि पैशाना आधार आपणास मिळवावयाचा होता परंतु हे साधले नाही. [१]

इतर जातीच्या सावकाराची नावे भोसल्याच्या राज्यकारस्थानात व कारभारात आढळत नाहीत कदाचित् पैशाच्या मामुली व्यवहाराशिवाय त्याचा संबंध राजकारणात न आल्यामुळेहि असे असेल

भाग १३ वा

परसोजी व आप्पासाहेब.

परसोजी भोंसले ऊ० बाळासाहेब १८१६ इ०--रघूजीनंतर त्याचा एकुलता एक पुत्र **परसोजी** हा गादीवर बसला. त्यास बाळासाहेब (क्वचित् बाबासाहेब) म्हणत. बाप मेला तेव्हा हा ३८ वर्षे वयाचा होता [२] रघूजी-प्रमाणे त्याला राज्यकारभाराचा मुळीच अनुभव नव्हता लहानपणी त्याचे शरीर चांगले होते परंतु तरुणपणी अनेक व्यसनात सापडून व रोग जडून त्याचे शरीर अगदीच दुर्बल झाले होते. निरनिराळ्या रोगार्कांना वाटेल तसे उपचार करून त्याचे शरीरावर कायमचा परिणाम झाला होता. अर्धांग-वायूने त्याचा कमरेखालचा भाग पंगु झाला होता व डोळ्यानीहि तो आंधळा झाला होता शिवाय पूर्णपणे वेडा जरी नाही तरी त्याच्या बुद्धीस इतके मांद्य आले होते की खानपानादि व्यवहारापलीकडे त्याला कारभारात काहीच

१ अप्रकाशित पत्रव्यवहार

२ भा इ स मंडळ-अप्रकाशित पत्रें (नं ५८६८) बापूराव वैद्य याचे मार्फत. पेशव्याने परसोजीच्या जन्माच्या वेळी रघूजीस आहेर पाठविल्याबद्दल दाखला आहे. त्यावरून त्याचे वय समजते.

कळण्याची पात्रता राहिली नव्हती. रघूजीने त्याला कारभाराचे ज्ञान यावे म्हणून बराच प्रयत्न केला होता. एकुलता एक मुलगा म्हणून त्याला जरी त्याने अत्यंत लडिवाळपणे वागविले तरी त्यास शिक्षण देण्याचे कामी त्याने कसूर केली नाही. रघूजी हा चांगला चोकस असून सर्व जमाखर्च स्वत पाही तो परसोजीस आपल्याबरोबर स्वारीस अगर फिरतीवर जाताना बरोबर घेत असे व मुत्सद्यांबरोबर खलबत करताना व निरनिराळ्या प्रांताचे हिशेब समजून घेताना परसोजीस जवळ बसवीत असे. माधवराव पेशव्याचे दोन जासूद रघूजीचे दरबारात व स्वारीत रहात असून ते त्यास त्यांच्या सर्व हालचाली कळवीत त्यानी एका पत्रात [१] कळविले आहे की परसोजीस रघूजीने स्वारीत बरोबर घेतले होते व प्रत्येक खलबताचे वेळी तो परसोजीस आपल्या जवळ बसवी त्याच पत्रात रघूजीने वऱ्हाड प्रांताचा सर्व हिशेब तपासल्याचे वर्तमान लिहिले आहे **पांडुरंग गणेश काळू, बाळाजी काळीकर, गुजाबा गुजर, कृष्णाजी मोहिते** हेहि स्वारीत होते अशा शिक्षणात परसोजी हा कसून निघावयाचा परंतु त्याच्या नशिबी तसे नव्हते एकदरीत परसोजी हा प्रथम शरीराने व मनाने चांगला होता असे दिसते परंतु पुढे दुर्व्यसनाने व रोगाने वेडसर व पंगु झाला.

परसोजी वेडसर असल्यामुळे राज्याचा प्रत्यक्ष कारभार कोणी करावा हा प्रश्न आता उभा राहिला व यावरून प्रमुख लोकात दोन पक्ष पडले रघूजीची बायको **बांकाबाई** इने नवी हवेली (जीत हल्ली सिटी स्कूल आहे) बळकावून भोवती चौकी पाहरे ठेविले व परसोजीस त्याच वाड्यात आणून ठेविले परसोजीची आई पूर्वीच मेली होती. **धर्माजी भोंसला** म्हणून भोसल्याचा एक लेकवळा होता त्याचेकडे राजवाड्यातील खाजगी व सरकारी खजिना व जवाहीर रहात असे व कित्येक वेळा एक कोट रुपयापर्यंत त्याने जवळ नगदी शिल्लक असे. तोहि बांकाबाईचे पक्षास मिळाला. रघूजीची एक बहीण **ठकाबाई** ही नागपुरास **नवलोजी** गुजर यास दिली होती तिचा मुलगा **गुजाबादादा गुजर** हाही मोठा कर्तबगार होता, तोहि **बांकाबाई**चे पक्षास मिळाला मुत्सद्यांपैकी **नरोबा चिटणीस** व **नारायण यशवंत** (चिटणीसाचा मुतालिक) हेहि बांकाबाईचे पक्षात

[१] हे अस्सल पत्र भा. इ. स. मंडळाच्या संग्रहात आहे. (अप्रकाशित)

प्रथम होते. राजा, लष्कर व खजिना या पक्षाचे ताब्यात आला. **बांकाबाई** ही फार धूर्त व महत्त्वाकांक्षी बाई होती. **धर्माजी** भोसला हाहि तसाच महत्त्वाकांक्षी होता. **गुजाबादादा** हा शूर व मुत्सद्दी यामुळे या पक्षाचे पारडे प्रथम बरेच जड झाले.

दुसरा पक्ष **आप्पासाहेबाचा**. भोसल्यांच्या घराण्यात कर्ता पुरुष एवढाच उरला होता. त्यामुळे त्याचेकडे बऱ्याच मुत्सद्यांचा साहजिकच ओढा होता. परंतु आप्पासाहेबाचे पूर्वीचे वर्तन लोकांच्या मनात भरेल असे नव्हते. त्याचे जुने दोस्त म्हणजे **रामचंद्र वाघ** आणि **मनभट**. या दोघाबद्दल लोकमत अनुकूल नव्हते. **रामचंद्र वाघ** हा मराठा गृहस्थ मोठा धाडशी व शूर परंतु खोटे बुद्धीचा व उलट्या काळजाचा होता. आप्पासाहेबाने इतर मुत्सद्यास आपले बाजूस वळवून घेण्याची खटपट चालविली. अस्सल वंशातील मी हजर असता लेकवळघान—**धर्माजी** भोसल्याने—कारभार करावा हे उचित नाही असे सांगून व **परसोजींच्या** तर्फे चांगल्या रीतीने कारभार करीन अशा आणाशपथा घेऊन पुष्कळ मुत्सद्दी त्याने आपलेकडे वळविले. **मन्नू भालदार, रावजी सखाराम** व **महिबुल्ला** म्हणून परसोजींच्या विश्वासातील माणसे असत व ती नेहमी परसोजींची काळजी घेत असत, त्यानाहि अप्पासाहेबाने तशाच शपथा देऊन वळविले. **धर्माजी, सिद्दिक अलीखान** व **गुजाबादादा** यांच्या ताब्यात फौजा असत. नागोपंत[1] म्हणून अप्पासाहेबाचा एक कारभारी होता. त्याने **नारायण यशवंत** व **सिद्दिकअली** यास वळविण्याचा प्रयत्न चालविला. **नारायण यशवंत** मिळण्याचे चिन्ह दिसेना. **यशवंतराव रामचंद्र** हा इंग्रजाकडेस भोसल्यातर्फे वकील होता व तो रेसिडेंटाचे विश्वासातील होता. त्याचे तर्फे **अप्पासाहेबाने** इंग्रज रेसिडेंट जेंकिन्स याजकडे संधान बांधले. रेसिडेंटहि अप्पासाहेबास वळविण्याच्या खटपटीत होता. कारण नागपूर दरबाराशी सबसीडियरी तह करून ते संस्थान आपल्या मुठीत आणण्याचा इंग्रजाचा यत्न रघूजींच्या दक्षतेने शेवटपर्यंत तडीस गेला

१ नागो त्रिंबक याचे पूर्वजांविषयी अगर पुढील पिढ्याची माहिती मिळत नाही.

नव्हता. व अप्पासाहेब अडचणीत आहे तोपावेतो त्याचेकडून तो घडवून आणवावा हा त्यांचा हेतु होता व त्याप्रमाणे तो साध्य झालाहि. **नागोपंताचे** घरी **जेंकिन्स** व **सौथबी** साहेब हे रात्री येऊन **नागोपंत, यशवंतराव, नारायण गोपाळ पंडितजी** व **आप्पासाहेब** याचे खलबत होऊ लागले रेसिडेंटाने आप्पासाहेबाकडून सबसीडियरी तह करण्याचे कबूल करून घेतले व त्या ऐवजी आप्पासाहेबास मदत करण्याचे कबूल केले एवढी तयारी झाल्यावर आप्पासाहेबाने **धर्माजी** भोसल्यास धरण्याचा मनसुबा केला **सिद्दिक अलीखान** हाहि इंग्रजाचा कल पाहून वागणारा मनुष्य होता इंग्रजाचा पक्ष आप्पासाहेबाकडे आहे व त्यामुळे आप्पासाहेबाचा पक्ष जोरदार होणार हे पाहून तोहि आप्पासाहेबास मिळाला. वरील रात्रीच्या बैठकीत आप्पासाहेबाने जरी इंग्रजाशी सबसीडियरी तह करण्याचे कबूल केले होते तरी हा तह नाबडतोब झाला नाही. कारण त्याचा गवगवा होऊन सर्व मुत्सद्दी आपल्या विरुद्ध होतील ही आप्पासाहेबास भीति वाटली. शिवाय आप्पासाहेबास हा तह करण्याचा कायदेशीर अधिकारहि नव्हता. रेसिडेंटाने वाह्यत तटस्थ वृत्ति दाखवून आतून आप्पासाहेबास सर्व प्रकारे मदत केली व त्यामुळे बरेचसे मुत्सद्दी आप्पासाहेबाच्या बाजूस वळले

एवढी तयारी होताच विरुद्ध पक्षापैकी मुख्य मनुष्य **धर्माजी** भोसले यास कैद करण्याचा अप्पासाहेबाने निश्चय केला. नव्या हवेली-भोवती **धर्माजीचे** हत्यारबद अरबाचा पहारा होता. त्यात आपले हस्तक पाठवून आप्पासाहेबाने फूट पाडली नतर **धर्माजी**शीहि बोलण्याकरिता मध्यस्थ पाठविले व तडजोड करण्याचा आव दाखविला शेवटी समक्ष बोलून आपला उभयताना समेट करावा या निमित्ताने जुने हवेलीत (जुने राजवाड्याचे महालात) दक्षिणेकडील बुरजात बैठक घालून तेथे धर्माजीस बोलण्याकरितां आप्पासाहेबाने ता. ११ एप्रिल १८१६ रोजी बोलाविले धर्माजी आल्यावर तेथेच त्यास कैद करून आप्पासाहेबाने त्याच्या हातापायांत बेड्या ठोकल्या. लागलीच नवी हवेलीहि त्याने आपले ताब्यात घेतली व धर्माजीचे ताब्यातील सर्व रोकड व जवाहीर हस्तगत केले. तसेच धर्माजीच्या तर्फेच्या **जानबा जवंजाळ** नावाच्या गृहस्थाचे ताब्यांत

रघूजीचे वेळचा खजिना होता तोहि हस्तगत करून आप्पासाहेबाने आपले पहारे जुने व नवे हवेलीवर बसविले व सर्व अधिकार आपल्या ताब्यात घेतले. अनायासेच राजाहि आप्पासाहेबाच्या ताब्यात आला.

आप्पासाहेबानें पहिला समारंभ **परसोजीस** गादीवर बसविण्याचा केला. ता. १८ एप्रिल १८१६ रोजी रविवारी मोठ्या समारंभाने आप्पासाहेबाने परसोजीस नवे हवेलीतून जुने हवेलीत पालखीत बसवून आणले. आपण स्वत पालखीबरोबर तो परसोजीवर चवरी धरून पायी चालत आला व मोठा दरबार भरवून इंग्रजी रेसिडेंट **जेंकिन्स** यास व सर्व मुत्सद्यास बोलावून त्याने परसोजीस गादीवर बसविले. परसोजीच्या तोंडून कसे तरी "आमच्या तर्फे सर्व राज्यकारभार चालविण्यास आम्ही आप्पासाहेबास मुखत्यार नेमले आहे." असे जाहीर करण्यात आले व तशी राज्यात द्वाही फिरविली.

सर्व अधिकार हाती आल्यानंतर आप्पासाहेबाने **बांकाबाईचे** पक्षाच्या लोकांवर आग पाखडण्यास सुरवात केली. ता. ५-५-१८१६ रोजी त्याने **धमाजी** भोसल्यास ठार मारविले **नारायण यशवंत** पळाला पण त्यास आणभाक देऊन त्याने परत आणले व सवा लक्ष रुपयाचे रोखे घेऊन त्यास सोडून दिले गणपतराव[१] तिखे म्हणून फौजेकडील एक अधिकारी होता त्यास दटावून त्याने **गुजाबा दादा** गुजर याचे हाताखालचे फौजेची फोडाफोड केली. **गुजाबादादा** आपले काही चालत नाही व आप्पासाहेबाचा अधिकार जास्त जास्त वाढावत चालला असे पाहून सर्व अधिकार सोडून स्वसंरक्षणापुरते अरब लष्कर आपल्या वाड्याभोवती ठेवून बंदोबस्ताने राहिला. तेथेहि त्यास भीति वाटू लागली, तेव्हा **नागो त्रिंबक** याचे घराजवळ गुजराचे पुरातन कारभारी **येमाजी रामचंद्र गुजर** म्हणून होते त्याचे घर अडचणीत असल्यामुळे हल्ला करण्यास कठीण होते म्हणून तेथे जाऊन काही दिवस राहिला शेवटी आप्पासाहेबाविरुद्ध आपले रक्षण करणारा इंग्रजाशिवाय दुसरा कोणी नाही हे पाहून त्याने जेंकिन्सकडे

१ मुधोजीचा चंद्रपुरचा कारभारी रामाजी केशव याचा नातू (वंशवृक्ष पहा)

बोलणें लावलें व तिकडील संधान पक्के केल्यावर एके दिवशीं रात्रीं पळून सीताबर्डीवर जाऊन तो इंग्रजाच्या आश्रयास राहिला. **जेंकिन्स** यानें त्यास बंदोबस्तानें **प्रयागास** राहण्यास पाठवून दिले. तो तेथें आप्पा-साहेबाच्या कारकीर्दीचे अखेरीपर्यंत राहिला व नंतर इंग्रजी रेसिडेंटाने त्यास नागपुरास परत आणून तिसऱ्या रघूजीच्या कारकीर्दीत **बांकाबाई** बरोबर कारभारावर ठेविले.

या वेळेपर्यंत राज्याच्या अंतर्गत कारभारांत इंग्रजाचा हात विशेष शिरला नव्हता म्हणून या अंत.कलहात रेसिडेंट उघड रीतीने तरी पडला नव्हता. आप्पासाहेबाने प्रथम रेसिडेंटाची मदत व आश्वासन मागितले होते. परंतु रेसिडेंटानें प्रथम त्यास वचन दिले नाही. अनेक दृष्टीनी इंग्रजाचा आधार आपणास असणें अवश्य आहे असे आप्पासाहेबास वाटलें. बांकाबाईचा पक्ष कोणते वेळी काय अपाय करील याचीहि त्यास नेहमी भीति वाटे. शिवाय १८०३ चे तहानंतर दुसरे रघूजीस इंग्रज रेसिडेंटाचे विरोधामुळे व संशयामुळे पदोपदी किती त्रास होत गेला हेहि त्याने पाहिलें होतें. रघूजी-च्या मरणानंतर राज्याचा कारभार बराच घोंटाळ्याचा झाला होता. फौजेचे पगार तुंबलेले होते. पुढील सालच्या वसुलीच्या खर्चाची तरतूद कधीच होऊन गेली होती. उत्पन्नाच्या मानाने फौजेचा खर्च जास्त झाला होता. फौज कमी करावी तर कमी केलेल्या फौजेंत असंतोष व गडबड माजणार व त्याचा फायदा विरुद्ध पक्ष घेण्यास सदोदित तयार. अशा वेळी इंग्रजी फौजेची मदत लागण्याचा संभव जास्त. शिवाय इंग्रजाचे वर्चस्व दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळें परसोजीच्या मागें आपणास गादी मिळावी याकरतांहि इंग्रजाशी स्नेहभाव ठेवणे त्याच्या हिताचें होतें.

नागपूरशीं सबसीडियरी तह २८-५-१८१६:—वरील सर्व गोष्टी-मुळें ब्रिटिश रेसिडेंट व इंग्रज सरकार याच्याशी स्नेहभाव वाढविण्याची विशेष जरूर आप्पासाहेबास वाटली. परसोजीने त्यास सर्वाधिकारी बन-विल्यामुळें त्यास त्याचेतर्फे तह वगैरे करण्याचा कायदेशीर अधिकार आला होता. इंग्रजाशी त्याचें पूर्वीच बोलणें सुरू झाले होतें. शेवटी त्यानें नाग-पूरच्या रेसिडेंटाशी ता. २८-५-१८१६ रोजी तैनाती फौजेचा तहनामा

करून मागें सांगितल्याप्रमाणे नागोपंताचे घरी रात्री रेसिडेंटानें व आप्पा-साहेबाने त्यावर सह्या केल्या. इंग्रजांकडून तोपर्यंत अनेक प्रयत्न झाले असतां-सुद्धां पूर्वी **रघूजीनें** अखेरपर्यंत जो सबसीडियरी तह करण्याचे टाळले तो तह **आप्पासाहेबा**ने एका क्षणात केला. या तहाने नागपुरच्या राज्याचें स्वातंत्र्य कायमचे गेले असें म्हणण्यास हरकत नाही. इग्रजांनी नागपुर राज्याच्या सुरक्षितपणासाठी पायदळांच्या सहा पलटणी व घोडेस्वाराची एक पलटण ठेवण्याचें कबूल केले व त्यांच्या पगाराच्या खर्चाकरितां राजाने दरसाल साडेसात लक्ष रुपये द्यावे असे या तहाने ठरले. रक्कम न मिळाल्यास इंग्रज सरकार मागतील तो वरील रकमेपुरत्या उत्पन्नाचा मुलूख तोडून द्यावा. याशिवाय राजानेहि आपले पदरी आपले खर्चाने तीन हजार स्वार व दोन हजार पायदळ कॉटिजट फौज म्हणून ठेवावें व तिच्यावर देखरेख व हजेरी पत्रकाची तपासणी करण्याचा अधिकार रेसिडेटाचा रहावा, राजाच्या सैंन्याचा पगार, शिस्त व सामानसुमान या बाबतीत रेसिडेट ज्या शिफारसी करील त्या राजाने ऐकिल्या पाहिजेत, याप्रमाणे या तहाची मुख्य कलमें होती. शिवाय परराज्याशी राजकारण करणे ते इंग्रजाचे मार्फतीशिवाय करू नये व इंग्रजाशी व त्यांच्या दोस्तांशी लढाई करू नये वगैरे नेहमीची मुख्य कलमें होती. या तहनाम्याची मसलत इतक्या गुप्तपणें चालली होती की, ता. ९–६–१६ रोजी शहरात हा तह सार्वजनिक रीतीनें जाहीर करीपर्यंत याची बातमीसुद्धां कोणास कळली नव्हती. या तहावर आप्पासाहेबाने सही केली तीसुद्धा रात्री नागोपताचे घरी जाऊन तेथें केली. या तहाबद्दल राजातर्फेचे वकील **नागोपंत** व **नारायण** पंडितजी म्हणून होते. या कामगिरीबद्दल नागोपतास दरसाल पधरा हजार रुपयाचे पेनशन इंग्रजाकडून मिळाले. नारायण पडितास ब्रिटिश सरकाराकडून पेनशन पूर्वीच चालू होते. यावरून इंग्रजास या तहाचें किती महत्त्व वाटत होते तें दिसून येईल. वरील दोघा मुत्सद्यानी इग्रजास या कामांत किती मदत केली असेल हेंहि वरील बक्षिसावरून अजमावितां येईल

सबसीडियरी सैन्याची छावणी उत्तरेकडील भागात नर्मदेच्या कांठी कोठेंतरी ठेवावी असे पहिल्यानें ठरले होतें. कारण त्याच भागांत पेढारी व परशत्रु यांचा त्रास होता. परतु **आप्पासाहेब** स्वभावाने भित्रा व त्यावेळेस

त्याला शत्रुहि पुष्कळ; यामुळें आपल्या जिवास कोणे वेळी अपाय होईल याचीहि त्याला भीति वाटत होती म्हणून वरील सैन्याशिवाय इंग्रज सैन्याची एक पलटण नागपुरास ठेवावी अशी त्याने मागणी केली. सदरहू पलटण **जनरल डव्हटन** याचे हाताखाली एलिचपुराहून ता. १–६–१६ रोजी निघून नागपुरास ता. १८ जून १८१६ रोजी आली व बाकीचे लष्करहि नागपुरच्या जवळच **कळंबेश्वर** येथें येऊन राहिले व आपली सत्ता जास्त दृढ होईपर्यंत **आप्पासाहेबानें** तें तेथेच ठेवून घेतले. दोन पलटणी शहरात पाहऱ्यावर राहिल्या व एक पलटण **तेलंगखेडीवर** ठेवली.

आप्पासाहेबाविरुद्ध दुसरे पक्षाचीं कारस्थाने चालूच होती. **बांकाबाई, गुजाबादादा गुजर, नरोबा चिटणीस** याचेच पक्षास परसोजीची बायको **काशीबाई** हीहि मिळाली. वरील तहामुळे त्यांना जास्तच जोर आला. रेसिडेंटाचे आधीच वाढत चाललेले महत्त्व या तहामुळें जास्त वाढले. विरुद्ध पक्षानें रेसिडेंटाकडेहि अप्पासाहेबाविरुद्ध कारस्थाने चालविली परंतु नवीनच झालेल्या तहामुळे रेसिडेंटाने आप्पासाहेबाचाच पक्ष धरला. शिवाय रघूजीची दुसरी बायको **पार्वतीबाई** इला आप्पासाहेबाने आपले पक्षास वळविले. तरी सुद्धा राजवाड्यात राहणेहि आप्पासाहेबास सुरक्षित वाटेना. म्हणून इंग्रज छावणीच्या शेजारी गावाबाहेर **तेलंगखेडीचे** बगीच्यातील बंगल्यात आप्पासाहेब जाऊन राहिला व ऑगस्ट महिन्याच्या अखेरीस सर्व स्थिरस्थावर झाले तेव्हा परत शहरात आला. बरसातीच्या नतर सबसीडियरी सैन्य नागपुराहून नर्मदेच्या काठी हुसंगाबादेस कर्नल **आडाम्स** याच्या हाताखाली ठेवले. राजाची कॉंटिजंट फौजहि पेंढाऱ्याचा उपद्रव मोडण्याकरिता त्याचे मदतीस गेली. त्यानंतर बरेच दिवस पेंढाऱ्याचा उपद्रव नर्मदेकाठच्या मुलखांत चालूच होता.

नागपुरच्या सबसीडियरी तहाचें महत्त्व—नागपूरच्या सबसीडियरी तहाची पूर्वपीठिका व आतील गोष्टीचा थोडक्यात निर्देश वर केला त्यावरून दिसून येईल की, आप्पासाहेबाने स्वत.ची गादी मजबूत करण्याकरितांच हा तह केला. त्यापूर्वी इंग्रजानी कितीतरी प्रयत्न केले पण रघूजीनें हा तह केला नाही. या तहाबद्दल त्यावेळचा गव्हर्नर जनरल **मॉर्क्विस**

ऑफ हेस्टिंग्ज याचे खाजगी डायरीतील पुढील उताऱ्यावरून आंतील कारवाईची व या तहाच्या दूरच्या परिणामांची पूर्ण कल्पना येईल व या तहानें नागपूरचे राज्य खरोखरी त्याच वेळी गेले हे समजेल.

" ता. १ जून १८१६—नागपुरच्या राजाशी झालेला सलोख्याचा तह मला आज मिळाला. या तहाने नागपुर हे आमच्या छत्राखाली एक मांडलिक सस्थान झाले आहे. जी गोष्ट आज गेली बारा वर्षे घडवून आणण्याचा आम्ही व्यर्थ प्रयत्न करीत होतो ती गोष्ट **रघूजी** राजाच्या आकस्मिक मरणानें त्या राज्यांत जी व्यक्तिविषयक भांडणे उत्पन्न झाली त्या योगानें मला घडवून आणतां आली, या गोष्टीकरिता जरी पुष्कळ युक्त्या प्रयुक्त्या कराव्या लागल्या आणि **पैशाच्या माऱ्यानें पुष्कळ अडचणी दूर झाल्या** तरी माझ्या उद्योगाची तत्त्वे अत्यंत शुद्ध स्वरूपाची होती. **रघूजी** राजाचा पुत्र **परसोजी** हा काही विरोध न होता गादीवर बसला. तो आंधळा असून गादीवर बसल्यापासून राजवाड्याच्या बाहेर कधीच आला नाही. त्यामुळें तो अज्ञात असाच राहिला. गादीवर बसण्यापूर्वी, त्याला विशेष अक्कल नाही एवढेच प्रसिद्ध होते, परंतु तो गादीवर बसल्यानंतर त्याच्याकडे जास्त बारीक दृष्टीने पाहण्याची जेव्हा इतराना संधि मिळाली तेव्हा कळून आले की तो अक्षरशः वेडा आहे त्याचा चुलत भाऊ **आप्पासाहेब** हा वयाने वीस वर्षांचा असून **चलाख** व **शहाणा** आहे व तोच गादीचा पुढील वारस आहे; कारण **परसोजीस** संतति नाही. आप्पासाहेबाच्या स्वाभाविक हक्कामुळे व परसोजीला जी काही थोडीबहुत इच्छा प्रदर्शित करता येत होती ती त्याने दर्शविल्यावरून आप्पासाहेब राज्याचा कारभारी बनला. आप्पासाहेबाला माहीत होतेच की आपल्या विरुद्ध राजवाड्यात एक मोठा प्रबळ पक्ष आहे व ते लोक परसोजीस दत्तक घ्यावयास लावतील आणि मग मराठे लोकाच्या रूढीप्रमाणे आप्पासाहेबाचा हक्क अजीबात उडून जाईल. शिंद्याच्या तर्फेचे लोक व राजवाड्यातील आश्रित हे कट करून राजवाड्यांतील बायास अशी सल्ला देतील व नागपुरचे राज्यावर आपला पगडा बसविण्याकरितां दत्तक पुत्रास शिंद्याकडून लष्करी मदत मिळेल हाहि संभव आप्पासाहेबास वाटला. "

ना. इ. २६

"आप्पासाहेबाच्या या मनःस्थितीवरून त्याचें मन तहाकरितां वळविणें हें मोठेंसें कठीण नव्हतें. त्याचा कायदेशीर अधिकार आम्हीं मान्य केला **व दत्तक घेण्याला जी बुद्धीची जाणीव लागते ती परसोजीमध्यें मुळींच नाहीं असें समजण्याचें व उघडपणें जाहीर करण्याचें मीं कबूल केलें.** त्या योगानें परसोजीला दत्तक घेण्याविषयीची भीति आप्पासाहेबास राहिली नाही. राजाला खाण्यापिण्या वरीकडे कोणतीच इच्छाशक्ति नाहीं ही गोष्ट अगदी सत्य आहे. सबब आप्पासाहेबास आम्ही जी हमी दिली ती निवळ न्याय्य अशीच आहे. नागपूरचें राज्य हें आमचें संशयित वृत्तीचें शेजार होतें; त्यास आम्ही वरील कृत्यामुळें एक निष्ठावंत मित्र करून घेतलें. याचा आम्हांस जो फायदा झाला तो इकडे आम्हां सर्वांस समजून चुकला आहे. परंतु या फायद्याचा विस्तृतपणा सर्वत्रांस पूर्णपणें अजमावितां येणार नाही. तीनशें मैल लांबीच्या सरहद्दीवर लष्कर ठेवण्याची मला बरीच अडचण पडत असे. तें लष्कर ठेवण्याची या नवीन तहामुळे आतां जरूरी राहिली नाही. पेशव्यास वळवून त्याचेकडून मराठी राष्ट्रसंघ पुन्हां बनविण्याचा शिंद्याचा जो गुप्तपणे उद्योग चालू आहे तो आतां अगदीं हाणून पडला आहे. शिंदा ज्या भोंसल्यांच्या सैन्यावर व पैशावर आपलें मनोराज्य करीत होता तें त्याला आतां अशक्य झालें आहे. कर्नल डव्हटनचे दक्षिणेंतील सैन्याची व नागपुरच्या (इंग्रजी) सैन्याची एक सांखळी झाल्यामुळें शिंद्याच्या उघड्या बाजूच्या तोंडावर आमचें कसलेले लष्कर जाऊन बसलें आहे. तसेंच पेंढाऱ्यांनी पुन्हां आमच्या दक्षिणेंतील मुलुखावर स्वारी केल्यास त्यांना आतां खात्रीचा बाध बसला आहे. कंपनीच्या हिताकरितां जें जें करण्याचें माझ्या मनांत आहे तें ते लढाई न करतां पूर्णपणें घडवून आणण्याची मला या तहानें आता खात्री वाटत आहे. हें सर्व पेशव्याच्या निष्ठेवर अवलंबून आहे; पण जर त्यानें विश्वासघात केला—आणि मराठ्यांच्या इमानदारीबद्दल कोणालाहि खात्री देतां येणार नाहीं.—तर मात्र आम्हांस लढाई करावी लागेल. परंतु आता अशा युद्धाचा परिणाम काय होईल याबद्दल शंका राहिली नाहीं व अशा युद्धानें कंपनीचा परिणामीं जास्त फायदा होईल.[१]"

---

१ The private journal of the Marquess of Hastings. p. 254–55 (Panini office edition)

आप्पासाहेबानें स्वतःच्या स्वार्थाकरितां राज्याचें स्वातंत्र्य घालविलें व राघोबादादा व दुसरे बाजीराव पेशवे याचा धडा गिरविला. त्याचा परिणाम मराठी साम्राज्यास किती दुःखाचा झाला हें दिसतच आहे. आप्पासाहेबानें सबसीडियरी तहावर सही केली त्याच वेळीं नागपुरच्या राज्याचें स्वातंत्र्य गेलें. बाकीचा निवळ काळाचा अवधि होता. हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांचा अदूरदर्शीपणा व व्यक्तिगत स्वार्थ व इंग्रजांचा दूरदर्शीपणा व स्वदेशभक्ति यांमधील महदंतर वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट दिसेल.

परसोजींचा मृत्यु ता. १-२-१८१७--याप्रमाणें स्थिरस्थावर झालें असतां लवकरच एके दिवशीं परसोजी मरण पावला. ता. १-२-१८१७ रोजीं सकाळी परसोजी बिछान्यांतच मेलेला आढळला. त्यामुळें एकच हाहाःकार झाला. आप्पासाहेबानें त्यास आपल्या हस्तकाकडून गळा दाबून मारलें अशी अफवा उठली. आप्पासाहेब त्यावेळी नागपुरास नसून चंद्रपुरास काहीं कामानिमित्त गेला होता. मागें अरबांचा जमादार **सादिक मनू भालदार** व **जानू बनसोड** हे परसोजीच्या शरीराच्या बंदोबस्ताकरितां ठेविले होते. परसोजीचा मृत्यु स्वाभाविक रीतीनें झाला नसून आप्पासाहेबानें त्याचा खून करविला हीच सर्वत्राची समजूत झाली. परंतु तसा प्रत्यक्ष पुरावा कांहीच न मिळाल्यामुळें लोकवार्तेपलीकडे त्या वेळीं मजल गेली नाहीं. रेसिडेंटानें गुडो लक्ष्मण[1] नांवाच्या रेसिडेन्सीतील मनुष्यास परसोजीस प्रत्यक्ष पाहण्यास राजवाड्यांत पाठविले होतें. परंतु त्यास दग्याचें कांही चिन्ह दिसलें नाही असें त्यानें कळविलें.

परसोजीच्या मृत्यूंत आप्पासाहेबाचें अंग कितपत होतें हें निश्चयात्मक सांगणें कठीण आहे. एवढें मात्र खरें कीं, इंग्रजानीं आप्पासाहेबावर परसोजीचे खुनाचा आरोप आणिला त्यापूर्वीं व त्यानंतरसुद्धा आप्पासाहेबानें रामचंद्र वाघ व मनभट यांचे मार्फतीनें परसोजीचा खून करविला अशी बऱ्याच लोकांची प्रामाणिक समजूत होती; ही गोष्ट त्यावेळचे अनेक लेखांवरून दिसून येते. इंग्रजांचें या बाबतीतले मत मात्र विश्वासार्ह नाहीं. कारण परसोजी मेल्यानंतर इंग्रजांचे रिपोर्ट आप्पासाहेबाचें अंग या गोष्टींत

१ दंडिगे. याचे वंशज सीताबर्डीस आहेत.

नाही असे होते व मग आप्पासाहेबावर इतराजी झाल्यानंतर इंग्रजांकडून प्रथमच हा आरोप करण्यात आला.

परसोजी मेल्यानंतर कांही दिवसानी सर्व स्थिरस्थावर झालें व आप्पा-साहेब निर्धास्त झाला. त्यानतर त्याला आपल्या पारतंत्र्याची जाणीव होऊं लागली व तैनाती तहाबद्दल पश्चात्ताप होऊ लागला. **नागोपंत** व **नारा-यण** पंडितजी याजवरून त्याचे मन उतरले व त्याची सल्लामसलत तो घेईनासा झाला. **सिद्दिकअलीखान** व **रामचंद्र वाघ** हे दोघे लष्करी हुद्देदार याच्या तत्राने तो चालू लागला. पूर्वीचे दोघे पडित इंग्रजाच्या पक्षाचे आहेत असे त्यास वाटू लागले व ते खरेहि होते. **रामचंद्र** वाघ हा मोठा खोल बुद्धीचा व धाडशी मनुष्य होता. सिद्दिकअली व रामचंद्र वाघ याचें प्रस्थ फारच वाढले व नागो व नारायण पडितास कोणी विचारीनासें झाले. त्यानी वरील गोष्टी रेसिडेंटाच्या कानावर घातल्या व रेसिडेटानें आप्पासाहेबास तबी दिली की, हेच जुने वकील आमच्या दरबागी तुम्ही ठेविले पाहिजेत.

रावजी घड्याळजी—रावजी परशराम घड्याळजी नावाचा एक मनुष्य या वेळेस पुढे आला. पूर्वी हा आप्पासाहेबाबरोबर फारसी शिकत होता. त्यावरून त्याचें आप्पासाहेबाशी सघटण जमलें. पुढे तो सीताबर्डीवर जाऊन थोडेंसे इग्रजी शिकला. साहेब लोकाकडील इग्रजी वर्तमानपत्रातील मोडक्या तोडक्या बातम्या काही वाचून व काही ऐकून तो आप्पासाहेबास सागत असे. इग्रजाकडे हिंदुस्थानातल्या सर्व ठिकाणच्या बातम्या येत. तशा आपा-साहेबास दुसरीकडून मिळण्याचे साधन नव्हते, म्हणून **रावजी** हा आपा-साहेबाचा आवडता बनला, तो घड्याळें दुरुस्त करण्याचेहि काम शिकला होता. म्हणून त्यास **घड्याळजी** असे टोपण नांव पडलें. नारायण पडितजी व नागोपंत यांजवरील विश्वास उडाल्यामुळें आप्पासाहेबानें या घड्याळजीस व रामचंद्र वाघास कारभारी केलें व इग्रज रेसिडेटास कळविलें की, आमचे तर्फे नारायण पंडिताच्या ऐवजी हे बोलत जातील. रेसिडेंटानें तंबी देतांच मात्र आप्पासाहेबानें रामचंद्र वाघ, नागोपंत व सिद्दिक अलीखान यांस कारभारी नेमलें.

अप्पासाहेब] [पृ. ४०५

आप्पासाहेबास प्रथम बराच त्रास झाला होता. परसोजी भोसले यास आपले हस्तक रामचंद्र वाघ व मनभट याचेकडून आप्पासाहेबानें मारविलें असा प्रवाद मागे सांगितल्याप्रमाणें प्रथम आतून आंतून व नंतर उघडपणें आला. त्याची बीजे त्यापूर्वीच अस्तित्वात होती. बाकाबाईचा विरुद्ध पक्ष जरी कमजोर झाला होता तरी अद्यापि जिवंत होता व आप्पासाहेबाविरुद्ध कारस्थानें करीतच होता, हा विरुद्ध पक्ष त्याने त्या पक्षांतील व इतर लोक अनुकूल करून घेऊन हाणून पाडला तेव्हा त्याच्या जिवास थोडासा सुरक्षितपणा वाटला.

आप्पासाहेब गादीवर बसला ता. २१-४-१८१७--परसोजी मरण पावला त्यावेळी आप्पासाहेब नागपुरास नसून चंद्रपुरास गेला होता तो ताबडतोब परत आला नाही. त्यास गादीवर बसण्यासहि विरुद्ध पक्षाकडून अडथळा झाला असता परंतु घराण्यात आप्पासाहेबाशिवाय दुसरा पुरुषच न उरल्यामुळे विरुद्ध पक्षाचे काही चालले नाही. आप्पासाहेब चांद्याहून परत येऊन काही विघ्न न येता शांतपणे गादीवर बसला गादीवर बसण्याचा प्रत्यक्ष विधि ता २१-८-१८१७ रोजी झाला. गादीवर बसल्यावर सेना साहेब सुभ्याच्या पदाची वस्त्रे पुण्याहून आणण्याकरिता त्याने पुण्यास आपला वकील पाठविला व नागपूरच्या रेसिडेंटाने पुण्याच्या रेसिडेंटासहि वस्त्रे मिळवून देण्याबद्दल पत्रे दिली परंतु यानंतर एका अकल्पित कारणामुळें आप्पासाहेबाचा इंग्रजाशी बिघाड झाला. परंतु हा बिघाड होण्यापूर्वी या बिघाडाची बीजे गुप्तपणे काही दिवसापासून आतून रुजत होती व भडका होण्यास निमित्त मात्र पाहिजे होते. सर्व हिंदुस्थानी राज्ये निर्जीव व हत-बल झाल्यामुळे व सर्वत्र इंग्रजाचा पगडा बसल्यामुळे इंग्रज सार्वभौम व हिंदुस्थानी राजे रजवाडे हे संस्थानिक बनले. कागदात मात्र दोस्त राष्ट्रें म्हणून बरोबरीचे नाते दाखवावयाचे व लागलीच प्रत्यक्ष कृतीत इंग्रज हे मालक व संस्थानिक ही निवळ बाहुली अशी वर्तणूक सुरू झाली. त्यामुळे एकदां स्वातंत्र्याचा आस्वाद घेतलेले बाजीराव पेशवे व आप्पासाहेब भोंसल्या-सारख्याना इंग्रजांचा सासुरवास सहन होईना व ते इंग्रजाच्या पारतंत्र्यां-तून मोकळे होण्याची इच्छा करूं लागले. परंतु त्या कामास लागणारें धैर्य, शौर्य व बुद्धिमत्ता त्याचे आंगी मुळीच नसल्यामुळे ते त्या इच्छेस बळी

पडून आपल्या राज्यास मुकले. प्रथम पेशवे, भोसले, शिंदे व होळकर याचा आतून गुप्त पत्रव्यवहार सुरू झाला. नतर एकमेकाचे वकील गुप्तपणे येऊ जाऊ लागले. पण यातील गुप्त काहीच रहात नव्हते त्याची पत्रे सुद्धां इग्रजाच्या हाती जात व वकीलाची खलबते हेराकडून इग्रजास कळत.

रेसिडंटास आप्पासाहेबाचा संशय व त्याचा सावधपणा--नागपुरास राजाचे, आठ हजार स्वार व आठ हजार पायदळ असे सैन्य होते. माळव्यात सुद्धा नवीन सैन्यभरती आप्पासाहेबातर्फे होत आहे अशी तिकडील इंग्रज सरदारास बातमी लागली. **चित्तू** पेंढाऱ्याचे वकील नागपुरास आले व त्याना पोषाख वगैरे देऊन राजाने त्यास परत पाठविले. ते परत जाताना **हर्दा** येथील एका गृहस्थास गुप्तपणे भेटले. त्यानी पेंढारी याशी व राजाशीं काही कारस्थान चालू आहे असे त्या गृहस्थास सांगितले व त्याने ते इग्रज सरदार **मालकम** याचा तळ तेथे होता त्यास सांगितले. त्यात तथ्य किती होते ते सांगता येत नाही. परतु त्या योगाने इग्रज सावध झाले व त्यानी नागपुरास काही गडबड होईल अशा भीतीने तिकडे सैन्य पाठविणे सुरू केले व ते पोहोचण्यापूर्वीच इकडे भडका सुरू झाला. बाजीराव पेशवे व आप्पासाहेब याचे गुप्त खलबत चालू आहे ही बातमी दोन्ही दरबारचे रेसिडेंटास समजली होती व आप्पासाहेबाचे एक पत्र एल्फिन्स्टन याचे हातात सापडले होते ते त्याने नागपुरास जेकिन्सकडे पाठविले होते. **जेंकिन्स** याने काम पडल्यास नागपुरास इग्रजी सैन्याची मदत यावी अशी तजवीज अगोदरच केली होती. नर्मदेच्या पलीकडचे कर्नल **आडाम्स** याच्या हाताखालचे नागपूरचे सबसीडियरी सैन्य त्याने नर्मदेच्या दक्षिणेस आणून ठेवले व जरूर पडेल तेव्हा नागपुरास येण्यास त्याने तयार असावे असा हुकूम सोडला. तसेच रामटेकाजवळ **स्कॉट** याची पलटण होती ती त्याने नागपुरास बोलावून घेतली. **रसेलच्या** पलटणी बैतुलास होत्या त्या व हुसंगाबादेहून ले. क. **गहान** याच्या पलटणी नागपुराकडे निघाल्या होत्या. परंतु त्या पोहोचण्यापूर्वीच नागपुरास लढाई सुरू झाली.

खडकीची लढाई (५-११-१८१७)--पुण्यास ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी दुपारी पेशव्याच्या मराठी सैन्याने इग्रजी रेसिडेन्सीवर हल्ला केला

व ती लुटली. तसेच त्याने खडकीच्या इंग्रजी पलटणीवरहि हल्ला केला. यावरून इंग्रज व पेशवे यांचे सैन्यांत उघड लढाई सुरू होऊन त्याची अखेर बाजीरावाचे पलायन व राज्यत्याग यांत झाली. पुण्याचा हल्ला व ग्वाल्हेर येथे शिंद्याचा इंग्रजांशी तह ता. ५-११-१८१७ रोजीच झाला व दोन्ही बातम्या ता. १४ नोव्हेंबर रोजी नागपूरचे रेसिडेंटास समजल्या. नागपुरास आप्पासाहेबाने इंग्रजाविरुद्ध उघड कांहीच वर्तन केले नाही. परंतु त्याचे पुण्याच्या व शिंद्याच्या दरबारी कांही सूत आहे ही गोष्ट रेसिडेंटास कळली होती. इंग्रजांशी बाजीरावाची लढाई सुरू झाल्यानंतर आप्पासाहेबाने पुण्याशी पत्रव्यवहार व संबंध ठेवू नये असे रेसिडेंटानं आप्पासाहेबास बजावले. इंग्रजांच्या मताप्रमाणे सबसीडियरी तहाच्या कलमान्वये भोंसल्यांनी पुणे अगर इतर कोणाहि संस्थानिकाशी इंग्रजांच्या मध्यस्थीशिवाय स्वतंत्रपणे बोलू नये. इंग्रजांच्या मताप्रमाणे सबसीडियरी तहाने इंग्रज हे सार्वभौम व भोंसले हे मांडलिक राजे झाले. परंतु आप्पासाहेबास हे नाते कबूल नव्हते. बाजीरावाकडून खंडो गोविंद नावाचा वकील नागपुरास येऊन त्याची व आप्पासाहेबाची कांही खलबते सुरू आहेत अशी रेसिडेंटास बातमी लागली.

आप्पासाहेबास वस्त्रें—नागपूरचे राज्य वास्तविक जरी जवळ जवळ स्वतंत्रच झाले होते तरी कायदेशीर रीतीने राज्यारोहणास सातारच्या अगर पुण्याच्या दरबारची मान्यता असणे अवश्य होते व त्याप्रमाणे आतापर्यंत सर्व राजांनी सेनासाहेब सुभा या पदवीची वस्त्रे पुण्याहून आणली होती. आप्पासाहेबाने ही वस्त्रे आपले वकील पाठवून बाजीराव पेशव्याकडून मिळविली ती इंग्रज रेसिडेंट **एल्फिन्स्टन** याचे संमतीनेच मिळाली होती. आप्पासाहेबाने ती वस्त्रे व किताब घेण्याचा जाहीर दरबार सुमुहूर्ताने ता. २४-११-१८१७ रोजीचा ठरविला व रीतीप्रमाणे रेसिडेंटास या दरबारास हजर राहण्याबद्दल आदले दिवशी आमंत्रण पाठविले. स्वतः हजर राहतां येत नसल्यास तुमच्या तर्फे कोणी वकील पाठवावा व या प्रसंगानिमित्त इंग्रजी छावणीतहि तोफांची सलामी द्यावी असाहि आप्पासाहेबाने निरोप पाठविला. हा समारंभ औपचारिक परंतु अत्यवश्यक असा होता, परंतु पुण्याहून वस्त्रे रवाना झाल्यानंतर बाजीरावाचें

व इग्रजाचे युद्ध सुरू झाले. यामुळें बाजीरावाकडून आलेली वस्त्रें आप्पासाहेबाने ग्रहण करून आपण पुण्याच्या दरबारचे अंकित आ ो हे दाखविणे रेसिडेटास आवडले नाही. रेसिडेंटाने दरबारला येण्याचे तर नाकारलेच, परतु तुम्ही आमच्या शत्रूकडून अशी वस्त्रे घेऊ नयेत असेहि बजावले. आप्पासाहेबाने अर्थात् ते मान्य केले नाही व ता. २४–११–१८१७ रोजी शहरात मोठा दरबार भरवून त्याने सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे व किताब ग्रहण केला.

हा समारंभ झाल्यानतर दरबारातून बाहेर येऊन आप्पासाहेब हत्तीच्या अबारीत बसून त्याने प्रमुख सरदारास सभोवती बोलावून जाहीर भाषण केले व सांगितले की " आता माझी इज्जत कायम ठेवणे हे तुमचे हातात आहे व तुमच्यावर माझा दृढ विश्वास आहे, त्यानतर लष्कर व लवाजम्यासह स्वारी निघून सक्करदऱ्याचे छावणीवर गेली तेथे जरीपटक्याचे निशाण उभे करून सर्व सैन्य रांगेने उभे राहून सैन्याची व तोफाची सलामी झाली. रेसिडेटाच्या सांगण्याविरुद्ध हे घडल्यामुळे इग्रजाची व आपली लौकरच लढाई सुरू होणार हे आप्पासाहेबास कळून आले. इग्रजासहि हे स्पष्ट दिसून आले व दोन्ही पक्ष आपल्या तयारीत राहिले. रेसिडेट स्वत हि आला नाही अगर त्याने कोणी वकीलहि दरबारास पाठविला नाही. मग सलामी देणे तर दूरच या वर्तनाचा आप्पासाहेबास फार राग आला. त्याने रेसिडेट व इग्रजी छावणीशी सर्व सबध बद केला. रेसिडेटाने हरकाऱ्याबरोबर पाठविलेले लखोटे न घेता त्याना दरबारापर्यंतहि येण्याची परवानगी दिली नाही. शहरात काय चालले आहे हेहि रेसिडेंटास कळण्याची मुष्कील झाली लौकरच भडका होणार व राजाची व इग्रजाची चकमक होणार हे उघड दिसू लागले. दोन्ही पक्ष आपापले लष्कर जमवू लागले. इग्रजी लष्कर रेसिडेटाने आधीच बोलाविले होते परतु ते येऊन पोहोचण्यास अवकाश होता म्हणून तो त्याची वाट पहात होता. नाही तर त्यानेच आप्पासाहेबास फार तर एकादा निर्वाणीचा खलिता पाठवून हल्ला केला असता.

लढाईची तयारी– आप्पासाहेबाचे मुख्य सल्लागार **मनभट, रामचंद्र**

वाघ, सुभेदार **निंबाळकर, नारो सखाराम** व **नारायण नागरे** हे होते. पेशव्याकडची वस्त्रे घेताच इंग्रजांशी उघड वैर सुरू होईल हे जाणून आप्पासाहेबाने आपले लष्कर **आंबाझरीवर** होते ते **मकदरदऱ्याचे** मैदानात आणून त्याच्या तीन टोळ्या केल्या. एक **गणपतराव सुभेदार** याचे हाताखाली, दुसरी **अमृतराव पांडुरंग काळू** (बक्षी) याचे हाताखाली, व तिसरी **रामचंद्र वाघ** याचे हाताखाली याप्रमाणे तजवीज करून आपासाहेबाने वस्त्रे घेऊन लष्कराची सलामी घेतली व लष्करास तेथेच डेरे देण्यास सांगितले व दुसरे दिवशी सीताबर्डी व शहर याचे दरम्यान अरब सैन्याचे पहारे बसविले. अरबावर देखरेख करण्याचे काम **मनभट** याजकडे दिले. तसेच गणपतराव सुभेदार, रामचंद्र वाघ, नारायण सखाराम, माधवराव खळतकर, निंबाळकर सुभेदार हे सीताबर्डीच्या आसपास ठेवले. नबाब सिद्दिकअलीखा यावर त्या सुमारास आप्पासाहेबाचा रोष झाल्यामुळे त्यास त्याचे वेळीच त्याने कैदेत ठेवले होते, त्यामुळे ता या लढाईत नव्हता. सिद्दिकअलीखान हाहि इंग्रजास फितूर झाला आहे असा आप्पासाहेबाचा समज झाला होता.

तारीख २५ रोजी दुपारी शहरापासून दोन तीन कोसावर **भोकर** येथे राजाच्या सैन्याची छावणी होती तेथून दोन हजार घोडेस्वार निघून नागपुरास येऊन रेसिडेन्सीच्या बाजूस येऊन उतरले. तसेच नागपूरचे छावणीस **गणपतराव** सुभेदार याचे हाताखालचे घोडदळहि सज्ज झाले. पेंढारी नागपुरावर येणार अशीहि भुमका उठली होती. परंतु सैन्याची जमवाजमव करण्याचे खरे कारण न समजावे म्हणूनहि ही बातमी मुद्दाम उठविली असेल. परंतु शहरात व रेसिडेन्सीमध्ये सर्वांना कळून चुकले की रेसिडेन्सीवर हल्ला होणार यामुळे सीताबर्डीच्या आसपासची वस्ती व रेसिडेन्सीच्या बाजाराजवळची वस्ती उठून गेली.

सीताबर्डीच्या टेकडीवर इंग्रजी लष्कर—इकडे रेसिडेंटाने तीन मैलावर **तेलंगखेडी** येथे इंग्रजी मुख्य छावणी होती तेथे हुकूम पाठवून तेथील मुख्य अधिकारी ले. क. **स्कॉट** यास सर्व सैन्यासह एकदम कूच करून सीताबर्डीच्या टेकडीवर येऊन ठाणे देण्याबद्दल सांगितले. त्याचप्रमाणे रेसि-

डेन्सीचे लष्करासहि हुकूम केला की, शत्रू टेकडी काबीज न करतील याबद्दल काळजी घ्यावी. दुपारी ३।४ वाजण्याचे सुमारास काहीं अरब सैन्य सिताबर्डीच्या टेकडीकडे येत आहे असे रेसिडेन्सी सैन्याचा अमलदार कॅ. लॉइड यानें पाहून तो आपले सहाशें शिपाई व दोन तोफा घेऊन मोठ्या टेकडीवर ठाणें देऊन बसला. हेच अगोदर करणें मराठी सैन्यास सुसाध्य होतें. पण त्यांनी ती संधि फुकट गमावली. इकडे **स्कॉट** हा बंगाली घोडेस्वारांच्या पलटणी व दोन तोफा व कांही पायदळ घेऊन निघाला तो विरुद्ध पक्षाकडून कांही अडथळा न होता **सीबतार्डीच्या** टेकडीवर जाऊन मिळाला व दोन्ही टेकड्या इग्रजी लष्कराच्या ताब्यात येऊन त्यांना उत्तम माऱ्याची फायदेशीर जागा अनायासे मिळाली.

भोंसल्याच्या सैन्यात कांही एकसूत्रीपणा अगर दूरदर्शीपणा असलेला दिसत नाही. त्यानी आपला पुढील कार्यक्रम आखलेलाहि दिसत नाही. सैन्याच्या हालचाली कोणाच्या हुकमाखाली चालत होत्या हे सागतां येत नाही. युद्धाचे वेळी वेळेवर सर्व महत्त्व असतें. इंग्रजी सैन्यास कुमक मिळण्यापूर्वी अगर त्यास तयारी करण्यास पूर्ण अवसर न देतां भोंसल्याच्या सैन्यास एकदम चढाई करतां आली असती. प्रथम सीताबर्डीच्या टेकड्याची माऱ्याची जागा त्यानी आधीच एकदम काबीज करावयास पाहिजे होती. तो प्रयत्न त्यानी मुळीच केलेला दिसत नाही. दुसरें **स्कॉट** याचें सैन्य टेकडीकडे येण्यापूर्वी मध्येंच त्यास अडवून मैदानातच त्याना लढाई घालतां आली असती व भोसल्याचें सैन्य संख्येने बरेंच जास्त असल्यामुळें त्यांना यश येण्याचा तेथेच जास्त संभव होता. उलट नाक्याची उंच जागा शत्रूस मिळूं दिल्यामुळें थोड्या सैन्यास स्वत चें संरक्षण उत्तम तऱ्हेनें करून तोफांचा मारा खालच्या सैन्यावर करतां आला, तो मैदानात इतक्या चांगल्या तऱ्हेनें त्यांना करतां आला नसता. सीताबर्डीच्या लढाईत भोसल्यांच्या सैन्याचा पराभव झाला. त्याला हीच चूक मुख्यत्वें कारणीभूत झाली.

इंग्रजी सैन्यानें टेकड्या ताब्यांत घेऊन डागडुजी व तयारी चालविली. परंतु भोंसल्यांच्या सैन्यावर प्रथम हल्ला करण्याची त्यांची इच्छा नव्हतीच. त्यांना स्वतःचा बचाव करण्याचीच मुख्य काळजी होती. नर्मदेकडून येणारे सैन्याची

कुमक मिळण्यापूर्वी तर त्यांनी लढाई सुरू करणें शक्यच नव्हतें. आपण टेकड्या ताब्यांत घेतल्या एवढेंच निमित्त राजाच्या सैन्यास लढाई सुरू करण्यास पुरेसें होईल हे रेसिडेंट व **स्कॉट** जाणून होते. **स्कॉट** हा आपले ता. ३० नोव्हेंबरचे रिपोर्टांत लिहितो की टेकडीखाली अरब सैन्य व तोफा दिसताच आम्ही त्यांना निरोप पाठविला की " आम्ही तुमचेवर हल्ला चालवीत नाहीं. आम्ही फक्त आमचे बचावाकरिता बंदोबस्त करतों. " परतु एवढ्याने अरबाचें समाधान झालें नाही हे उघडच आहे. इग्रज आपल्या सैन्यास बाहेरची मदत येईपर्यंत कालहरण करीत होते. परंतु शेवटी अरबानी सीताबर्डीच्या टेकडीवर हल्ला केल्यामुळे त्याना त्यापूर्वीच लढाई करावी लागली.

नागपुर व आसपासचीं ठाणीं—पुढील सबध नीट समजण्याकरिता त्यावेळचे नागपुर व आसपासचा भाग याचे वर्णन करणे जरूर आहे. नागपुर शहरात शुक्रवार दरवाज्याच्या आत महाल म्हणून जो भाग आहे त्यांत राजवाडा असे. तेथे हल्ली म्युनिसिपालिटीचे ऑफिस व लायब्ररी आहे. त्याचे पश्चिमेकडील अवशिष्ट भाग अद्याप कायम आहे. राजवाड्याचा पश्चिम भाग शुक्रवार दरवाज्यानें सरक्षित असे व त्यालाच किल्ला म्हणत. शिवाय शहराच्या दक्षिण बाजूस सक्करदरा म्हणून बाग आहे तेथेंहि वाडे वगैरे आहेत. शहराच्या व सक्करदऱ्याच्या मध्ये मोठें मैदान असून तेथें लष्कराची छावणी पडे. किल्ल्याच्या आग्नेय बाजूस तुळशीबाग म्हणून एक बाग व त्यात देवळें व राहण्याचे बगले आहेत. हा भाग गांवाच्या अखेरीस आहे. शहराच्या दक्षिण बाजूस थोरले रघूजी भोंसले व इतर राजे याच्या समाधी आहेत. याच तुळशीबागेत व समाधीच्या आश्रयाने इग्रजी सैन्य पुढें ता. २४ डिसेबर १८१७ रोजीं राहिले होतें.

किल्ल्याच्या भोंवती तटबंदी असून ती आंत बहुतेक ठिकाणी पडलेली आहे. फक्त दरवाजे मात्र शिल्लक असून त्यावरून त्या तटबदीची मांडणी लक्षांत येते. शुक्रवार दरवाजा, बुधवार दरवाजा, आदितवार दरवाजा, भंडार दरवाजा, भुत्या दरवाजा वगैरे प्रसिद्ध असून त्यापैकीहि कांहीचें नुसतें नांवच शिल्लक आहे. (नकाशा पहा.)

इंग्रजी रेसिडेन्सी सीताबर्डीचे किल्ल्याचे पश्चिमेस हल्ली जेथें मॉरिस कॉलेज वगैरे इमारती आहेत तेथें होती. मॉरिस कॉलेजच्या इमारतीत खुद्द रेसिडेंट रहात असे. इंग्रजी लष्कर तेलंगखेडी (रेसिडेन्सीच्या पलीकडे तीन मैलांवर) येथें छावणी देऊन असे व खुद्द रेसिडेंटाच्या तैनातीतले लष्कर सीताबर्डीच्या लहान टेकडीच्या पश्चिमेकडील पायथ्यास व रेसिडेन्सीच्या समोर उत्तरेस बराकीत रहात होते. तेथेच इंग्रजांचा खजिनाहि होता. टेकडीच्या उत्तरेकडील व पूर्वेकडील पायथ्यास खाली लहानसहान झोपड्या, उत्तरेकडील पायथ्यापर्यंत पसरल्या होत्या. ह्या झोपड्यांस ता. १६ नोव्हेंबरच्या रात्री आग लागून त्या बहुतेक जळून गेल्या होत्या.

सीताबर्डीचा किल्ला—सीताबर्डीच्या किल्ल्यास तटबंदी नसून शहर व रेसिडेन्सी याच्या दरम्यान ह्या दोन टेकड्या एकास एक लागून दक्षिणोत्तर लांब अशा होत्या. दक्षिणेकडील टेकडी पूर्वपश्चिम अशा लांबीची आहे. ती मोठी व उंच असून रेसिडेन्सीस लागून होती. दुसरी उत्तरेस सुमारें शंभर फूट अंतरावर पण मोठे टेकडीस लागूनच असून मोठ्या टेकडीपेक्षां ठेंगणी आहे मोठ्या टेकडीवरील मैदान पू. प. २८० यार्ड लांब व द. उ. रुंद ५० यार्डापासून १२० यार्डापर्यंत आहे. लहान टेकडीचें मैदान पू. प. १०० फूट लांब व २० फूट रुंद असे आहे. पूर्वी या टेकड्यांवर काही इमारती नसून लष्कराचेहि कायमचे ठाणे नव्हतें. लहान टेकडीवर बाणाचें खपरेल म्हणून राजाचे लष्कराची बाण व कैच्या ठेवण्याची एक जागा असे व मोठ्या टेकडीवर काहीं लहानसहान देवळं असत. मैदानापासून ह्या टेकड्या सुमारे शंभर फुटाच्या उंचीवर आहेत. भोवतालचा खडक हल्ली पूर्व व दक्षिण बाजूने भिंतीसारखा फोडलेला आहे व एवढ्यावरूनच त्याला किल्ला म्हणतात. परंतु पूर्वी तोहि फोडलेला नव्हता.[१] परंतु पश्चिमेकडून व उत्तरेकडून चढण फारच सोपी आहे लहान टेकडीचे पायथ्याशी म्हणजे हल्ली जेथे रेल्वे स्टेशन आहे तेथे एक लहान वस्ती असून ती पूर्वेच्या बाजूने शहराबाहेरील पेठांस लागून असे

१ एवढ्या सोईची व माऱ्याची जागा भोसल्यानी किल्ला न बांधता कशी राहू दिली हे आश्चर्य आहे. भोसल्यांना असे संकट कधीच आलें नव्हतें.

सीताबर्डीचा हल्ला
ता. २६ व २७ नोव्हेंबर
सन १८१७
A B इंग्रजी लष्कराचीं ठाणीं
C इंग्रजी स्वारांची जागा
a a a भोसल्यांचें लष्कर
b b b भोसल्यांच्या तोफा
c c c अरबांची जागा
उत्तर
लहान टेकडी
मोठी टेकडी

[पृष्ठ ४१२

या वस्तीस " मीनाबाबाचा बाजार " असें म्हणत असत. त्यासच लागून टेकडीसमोर ' तेलीपुरा ' म्हणून एक वस्ती होती.

मोठ्या टेकडीच्या दक्षिणेस पायथ्यापासून हल्लीची सीताबर्डीची वस्ती असे व तेथे रेसिडेन्सीशी संबंध असणारे व्यापारी व इतर लोक नोकरचाकर वगैरे रहात असत. संगमाजवळील बुटीचे सगमेश्वराचें देऊळ मात्र पूर्वीच बांधलेले होतें. १

सीताबर्डीच्या लढाईचे पुढे दिलेले वर्णन मुख्यत्वे इग्रजी आधारावर २ दिलेलें आहे. त्यात लेखकांनी इग्रज सैनिकाची फुशारकी मारण्याचा थोडासा प्रयत्न केला असला तरी तो वजा जाता ते त्या काळचे असल्यामुळे बरेच विश्वसनीय दिसते. निदान दुसऱ्या बाजची माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे त्या-वरच भिस्त ठेवणे भाग आहे

युद्धाची अशा तऱ्हेने तयारी सुरु असताना देखील राजाकडून रेसिडेटाकडे मित्रत्वाचे बोलणें चालूच होते. एकमेकाचे वकील एकमेकाकडे येत होते. पेशव्याचा पुण्यास पराभव होऊन तो पळून गेला हे वर्तमान रेसिडेटाने राजास कळविलें त्यावर अभिनंदनपर पत्रे व निरोप ता २५ रोजी राजाने पाठविला. परंतु रेसिडेटाने आता युद्धास सुरवात होणार हे जाणून जनरल **डव्हटन** यास सैन्य घेऊन ताबडतोब मदतीस येण्याकरिता जासूद रवाना केले व तेहि मोठ्या मुष्किलीनेच रात्री चोरून बाहेर जाऊ शकले. कारण या वेळेस रेसिडेन्सीभोवती सर्व मराठा सैन्याचा घेरा पडला होता.

सीताबर्डीची लढाई– ता. २५ रोजी रात्री दोन्ही पक्ष आपापल्या सैन्याच्या जागा नेमून दुसरे दिवशीच्या युद्धाचा कार्यक्रम ठरविण्यात गुतले होते. मोठ्या टेकडीवर काही देवळे, समाधि वगैरे आसऱ्याच्या जागा होत्या. परंतु लहान टेकडीवर काहीच नसल्यामुळे तेथे काही आसरा करण्याचा इग्रजी सैन्याने रात्री प्रयत्न करून पाहिला. परतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

---

१ अप्र. कागदपत्रे.

२ त्यावेळच्या इंग्रज सैनिकांनी लिहिलेली माहिती.
सीताबर्डीच्या लढाईची दोन चित्रें हल्ली मॉरिस कालेजात आहेत
Blacker's maps of the 3rd Maratha war.

ता. २६ रोजीं उजाडतांच दोन्ही पक्षांनी आपआपल्या ठरविलेल्या जागांवर जाऊन ठाणें दिलें. दोन्ही टेकड्यांवर इंग्रजानी नाकेबंदी करून तोफा रोंखून ठेवल्या व आपलें मुख्य लष्कर रेसिडेन्सीपासून किल्ल्यापर्यंत लागून ठेवलें. तें रेसिडेन्सीचे समोर उत्तरेस म्हणजे टेकड्याच्या पश्चिमेस होते. तसेंच थोडेसें लष्कर त्यानी मोठ्या टेकडीचे दक्षिणेस ठेवलें. मोठ्या टेकडीच्या पूर्व व दक्षिण बाजूचा खडक उंच असल्यामुळें तिकडून विशेष धास्ती नव्हती. तसेंच पश्चिमेस रेसिडेन्सीच्या पक्क्या इमारती टेकडीस लागून असून तेथें सर्व इग्रजी लष्कर किल्ल्यापर्यंत लागून होते. यामुळें या बाजूने हल्ला होण्याची विशेष धास्ती नव्हती. परंतु खरी धास्ती लहान टेकडीवर होती. तिचा उतार तिन्ही बाजूनी सोपा व शिवाय त्या टेकडीच्या पायथ्यास असलेलीं वस्तीतील घरें भोसल्याच्या लष्कराने वेढली असून ती त्यांना आश्रयास उपयोगी पडली. तेथें मुख्य जमाव ठेवून लहान टेकडीवर हल्ला करणें त्याना सोपें होतें. म्हणून इग्रजी सैन्यानें तेथेच जास्त मजबुती केली. परतु तेथे सर्व लष्कर मावण्याइतकी जागाच नसल्यामुळें मुख्य लष्कर मोठ्या टेकडीवर व रेसिडेंन्सीच्या बाजूने टेकडीच्या पिछाडीस ठेवावे लागले.

इंग्रजी लष्करांत पुढील पलटणी होत्या.

अधिकारी

मेजर **मॅकेन्झी**--(१) मद्रासी हिंदी पायदळ. २० वी पलटणीची एक तुकडी-

कॅ. **सॅडलर**--(२) सदरहू २४ वे ,, ,,

कॅ. **फिट्झेरल्ड**--(३) बगाली हिंदी स्वाराच्या सहाव्या पलटणीतील तीन तुकड्या--स्वार

ले. **मॅक्सवेल**--(४) चार सहा पौंडी तोफा.

कॅ. **लाइड**--(५) रेसिडेन्सी एस्कॉर्ट (तैनाती सैन्य)-१२० शिपाई. (बंगाली पायदळ)

कॅ. चार्लस **जेंकिन्स**--(६) नागपुरची कंटिजट फौज--

सबसीडियरी तहाप्रमाणें आप्पासाहेबानें रेसिडेंटाच्या देखरेखीखालीं ठेवण्याची ठरलेली फौज. इजवर रेसिडेंटाचा धाकटा भाऊ कॅ. चार्लस **जेंकिन्स** हा अधिकारी होता व तीहि फौज इग्रजी फौजेंत सामील होती.

ले. क. **स्कॉट** हा नागपुरचे इंग्रजी सैन्याचा मुख्य अधिकारी होता व त्याच्याच हुकमाने सर्व काम चालले होते. **स्कॉट** हा स्वत: २० वी मद्रासी पलटण व रेसिडेंटाची तैनाती फौज घेऊन मोठ्या टेकडीवर राहिला. कारण तेथून लहान टेकडी व रेसिडेन्सीची जागा दोन्ही जवळ होत्या व दोन्हीकडची देखरेख करणे सोपें होते. ही टेकडी पूर्व पश्चिम लांब असल्यामुळें एक तोफ पूर्वेकडे व एक पश्चिमेकडे याप्रमाणे दोन्ही टोकास ठेवल्या. चारी तोफावर इंग्रजी गोलदाज होते.

घोडेस्वाराच्या बंगाली पलटणीच्या तिन्ही तुकड्या टेकडीखाली रेसिडेन्सीच्या इमारतीच्या आसपासच्या मैदानात टेकडीपर्यंत व दक्षिणेस सीताबर्डीच्या वस्तीजवळ मोठ्या टेकडीच्या पायथ्याशी होत्या. त्यावर मुख्य अंमलदार **कॅ फिट्झेरल्ड** हा होता व तो ले. क. **स्कॉट** याच्या हुकुमाप्रमाणें हल्ला करण्यास तयार होता. परन्तु टेकडीच्या खाली लढाईचें तोंड लागेपर्यंत त्याला काही काम देता येण्याजोगे नव्हते व रेसिडेन्सीच्या जवळून त्याला हलवितांहि येण्याजोगें नव्हते. रेसिडेन्सीच्या इमारतीत सर्व इंग्रज अधिकाऱ्याची बायकामुले होती व त्याच्या रक्षणास तैनातीतील, कंटिंजंट फौजेंतील व २० व्या पलटणीतील थोडे थोडे लोक ठेवले होते. ते रेसिडेन्सीच्या इमारती व त्यापलीकडील स्मशानभूमीच्या जागेत आश्रय धरून राहिले इंग्रजी लष्कर अगदी थोडें असल्यामुळे चढाईचे धोरण न स्वीकारता स्वत चें रक्षण करण्याकडेच इंग्रजी अधिकाऱ्याचें मुख्यत्वे लक्ष होतें.

लहान टेकडीकडूनच किल्ल्यावर मारा होण्याचा जास्त संभव. तेथें चोविसावी पलटण कॅ. **सॅडलर** याच्या हाताखाली देऊन लहान टेकडीचे रक्षण करण्याचे काम **स्कॉटनें** त्याजकडे दिले. त्याच्या मदतीस दोन तोफा दिल्या त्या त्यानें टेकडीच्या उत्तरेकडील उतरणीच्या तोंडावर रोखल्या.

लहान टेकडीच्या उजवीकडेस व समोर जी घरें होती त्यांच्या आड दीड दोन हजार अरब शिपाई आश्रय धरून राहिले होते व लहान टेकडीवर हल्ला करण्याच्या तयारीत होते तसेच दोन्ही टोकाच्या पूर्वेस ज्या काही अवशिष्ट झोपड्या होत्या त्यात व काही जागी खडक फोडला होता त्या खडकाच्या गंजाच्या आड व खळग्यातहि बरेच अरब शिपाई

ता. २६ च्या सायंकाळानंतर दबा धरून राहिले होते. ता. २६ च्या सायंकाळानतर रात्री हल्ला करून टेकडया सर करण्याचा मराठी सैन्याचा विचार होता असें दिसतें. कारण रात्री कोणीकडून हल्ला होतो हें चांगलें न दिसल्यामुळें टेकडीवरील सैन्यास बरीच अडचण होऊन खालच्या सैन्यास फायदा झाला असता.

परंतु इतका वेळ थांबण्यांत मराठी सैन्याने विनाकारण वेळ घालविला व शत्रूस तयारी करण्यास जास्त वेळ दिला. ही त्याची दुसरी घोडचूक झाली असे म्हणावे लागते. सीताबर्डीच्या हल्ल्यात सुसंघटित अगर पक्का निश्चय दिसत नसून आप्पासाहेबाचा अर्धवट निश्चय, कडक शिस्तीचे बधन नसलेल्या अरब सैन्याचा उतावीळपणा व हुकूम सुटण्याचे पूर्वीच केलेला हल्ला असा प्रकार झालेला दिसतो. ता. २५ रोजी सकाळपासून उघड युद्ध सुरू झाले. ता. २४ चे दुपारपासून सायकाळपर्यंत अरब व मराठे लष्कर टेकडया व रेसिडेन्सीच्या आसपास येऊन बसलें. ता. २४ च्या रात्री भोसल्याच्या सैन्याने एकदम हल्ला करावयास पाहिजे होता निदान ता. २५ व २६ चे दिवसभर व्यर्थ कालक्षेप करण्यास नको होता. तितक्या वेळात इग्रज सैन्यास तयारी करण्यास बराच वेळ मिळाला व थोडक्यात चुकलें की इग्रजी सैन्याची कुमक बाहेरून ता. २७ रोजी लढाई संपल्यावर आली तीच लढाईपूर्वी आली असती तर मराठी सैन्यास जी थोडीबहुत आशा होती तीहि न राहती. उलट ता. २५ रोजी सकाळी लढाई सुरू केली असती तर जय येण्याचा बराच संभव होता व बाहेरून इग्रजाचे जे सैन्य आले त्यासहि मध्येंच अडवितां आलें असतें. कदाचित् असेहि शक्य दिसतें की, आप्पासाहेबाचा बेत एकदम लढाई सुरू करण्याचा नव्हताच. आपल्या पैशाने पोसले जाणारे सैन्याने आपल्या राज्यारोहणासारख्या प्रसगी आपणास सलामी देऊं नये व आपले दोस्त म्हणविणाऱ्या इंग्रज सरकाराने सदरहू मंगल प्रसंगी निवळ औपचारिक रीतीनेच कां होईना पण आपल्या तर्फे कोणी मनुष्यसुद्धां दरबारांत पाठवू नये याचा त्यास राग येणें स्वाभाविक होतें व त्यानें लढाई सुरू होण्यापूर्वी म्हणजे ता. २६ रोजी संध्याकाळी आपले दोन वकील **नारायण गोपाळ पंडितजी** व **नारायण नागरे** रेसिडेंट मि. **जेंकिन्स** याजकडे पाठविले होते व त्यांचे

बरोबर आपल्या सर्व तक्रारी कळविल्या होत्या. ते वकील रेसिडेंटाशी बोलत असताच एकदम अरबानी सायकाळ होताच लहान टेकडीवर मारा सुरू केला व वकीलांचे बोलणें होण्याचे दूर राहून नागरे हा निघून परत गेला. लढाईनंतर आप्पासाहेबाने रेसिडेंटास जो निरोप पाठवला त्यातहि हीच गोष्ट सागितली आहे की, " लढाई सुरू करण्यास मी मुळीच हुकूम दिला नव्हता व अरबांनी बिनपरवानगीने व आपलेच जोखमीवर लढाई सुरू केली असें होणें हे त्यावेळच्या परिस्थितीत अशक्य नव्हते. परतु ती इग्रजांचा जय झाल्यामुळे दाखविलेली खोटी सबब असावी. मनभटाचे हुकुमावरून अरबानी गोळी सुरू केली असेहि त्याचे म्हणणे होते. रेसिडेंट व इतर इंग्रज लोकाचेहि मताने ही गोष्ट संभवनीय होती असे दिसते. शिवाय ता. २६ चे रात्री अरब लोकाशिवाय गणपतराव सुभेदाराचे स्वार व इतर लष्कर यानी रेसिडेन्सीजवळील सैन्यावर मुळीच हल्ला केला नाही यावरूनहि वरील गोष्टीस पुष्टि मिळते. २६ चे रात्री दहा वाजल्यानंतर ते फक्त रेसिडेन्सी व टेकडी यासभोवती तोफा रोखून एक दीर्घ वर्तुळ करून बसून मधून मधून किल्ल्यावर गोळे सोडीत.

अरबांनी लढाई सुरू केली ती थाबविणे कदाचित् आप्पासाहेबाच्या शक्तीबाहेरचे काम होते, कारण इग्रजी सैन्य जसे शिस्तीने वागणारे तसे मराठी सैन्य नव्हते. शिवाय अरब हे नेहमीच स्वच्छदी. त्याना आवरणे फारच कठीण त्यामुळे आता लढाई सुरू झालीच आहे, काय व्हावयाचे ते होऊ द्या असे म्हणूनहि आप्पासाहेब स्वस्थ बसला असेल. जय मिळाला तर उत्तमच, नाही मिळाला तर वरील सबब तयारच. जोराची लढाई करून एखादी गोष्ट घडवून आणणे त्यात स्वत.चे लक्ष घालावयाचे, सैन्याचा पाठपुरावा करावयाचा, स्वत. जाऊन हुकूम सोडावयाचे ते काहीच आप्पासाहेबाने केलेले दिसत नाही. त्यामुळे जागेवरील सेनानायकानी जसे सुचेल तसे केले. अरब व इतर मराठी सैन्य याजमध्येंहि सहविचार अगर एकमेकास मदत काहीच दिसत नाही स्वत. आप्पासाहेब या वेळी सक्करदऱ्यावर होता व स्वत: लढाईचे जागीसुद्धा आला नाही. एकदरीत आप्पासाहेबाचे वर्तन अत्यत धरसोडीचे होते व

कोणत्याच गोष्टीत त्याचा दृढनिश्चय दिसत नव्हता.

भोंसल्यांच्या सैन्याजवळ सुमारें पंचवीस तोफा होत्या. पैकी सहा लहान टेकडीच्या समोर अरबाच्या ताब्यांत असून त्या त्यांनी लहान टेकडीवर पूर्वेकडून व उत्तरेकडून रोखल्या होत्या. मोठ्या टेकडीच्या पूर्वेस शहराच्या बाजूने व सीताबर्डीच्या वस्तीच्या कोपऱ्यास मिळून दहा तोफा किल्ल्याकडेस मारा करण्याच्या रोखाने ठेवल्या होत्या व बाकीच्या तोफा पश्चिमेकडे व उत्तरेकडे जागोजागी मराठी सैन्याच्या टोळ्यांच्या आघाडीस ठेवल्या होत्या.

मराठी स्वार व पायदळ रेसिडेन्सीच्या पलीकडे पश्चिमेस व दक्षिणेस निरनिराळ्या जागी तळ देऊन राहिलें. एक घोडेस्वारांची तुकडी रेसिडेन्सीच्या नाल्यापलीकडेस[१] जवळच होती. त्याच्या दक्षिणेस जो नाला आहे त्याचे दक्षिणेकडील कांठावर[२] दुसरी एक तुकडी घोडेस्वार, पायदळ व दोन तोफा यासह होती. तिसरी एक तुकडी नागनदीच्या सगमाच्या मध्यभागी व चवथी सगमाच्या पुढें नदीच्या दक्षिण कांठावर[३] होती व तेथेंहि दोन तोफा होत्या. शिवाय लहान टेकडीच्या पश्चिमेस बऱ्याच अंतरावर घोडेस्वाराची एक टोळी होती. याप्रमाणें सर्व बाजूनीं भोसल्याच्या सैन्याने घेरा दिला होता. (नकाशा पहा) त्यावर **गणपतराव सुभेदार, रामचंद्र वाघ, माधवराव खळतकर** व **सुभेदार निंबाळकर** वगैरे अधिकारी होते.

लढाईस सुरवात—ता. २६ रोजी संध्याकाळी सहा वाजतां किल्ल्याच्या पूर्वेकडून व लहान टेकडीच्या समोरील झोंपड्यांतून बंदुकीचा एकदम मारा सुरू झाला व तोफाहि चालू झाल्या व याप्रमाणें लढाईस सुरवात झाली. रेसिडेंटाच्या तैनातीतील फौज कॅ. लॉइड याच्या हाताखाली मोठ्या टेकडीवर होती. तेथें विशेष मारा नव्हता म्हणून तो आपले लोक घेऊन त्या टेकडीच्या पूर्वेकडे म्हणजे शहराच्या तोंडाकडेस गेला व तेथें मध्यरात्री

१ हल्लीच्या म्यूझियमच्या पश्चिमेकडे.

२ हल्लीच्या महाराजबागेच्या जवळपास.

३ हल्लीच्या धनतोलीच्या जागी.

पर्यंत राहिला. प्रथम टेकडीवरील सैन्यांत बराच घोंटाळा उडाला होता. कांही शिपाई अरबाच्या बंदुकीच्या माऱ्यामुळें वरील इमारतीच्या आड दबून बसत तर काही एकदम गर्दी करून एकाच जागी रहात. लॉईड याने टेकडीच्या आडोशास त्याना खाली बसवून त्याचेकडून खालील अरब सैन्यावर बंदुकीचा मारा चालविला व एक तोफ एकसारखी चालू ठेवली. त्यामुळे अरब शिपाई आपल्या खोपटयांत व आश्रयाच्या जागीच दबून राहिले रात्रीं साडेनऊ वाजण्याच्या सुमारास या टेकडीवरील पूर्वेकडील तोफ फुटून भडका झाला व कांही नुकसान झाले व ती तोफ बेकाम झाली. लॉईड यानें दुसरी तोफ तेथे आणून ती चालू केली.

डावीकडे म्हणजे लहान टेकडीवरच जास्त जोराचा मारा झाला. अरब शिपाई झोपडयांमध्ये भितीआड असल्यामुळे त्याना इजा होत नसे परंतु इंग्रजी लष्कर टेकडीवर अगदी उघडे असल्यामुळे त्याचे शिपाई पटापट मरू लागले. दोन्ही तोफा चालू असल्यामुळे अरब शिपाई बाहेर येईनात परतु आडून त्यानी बदुकीच्या गोळयाचा जोराचा मारा केला या टेकडीवरील २४ व्या पलटणीचा मुख्य कॅ. सॅडलर हा गोळी लागून पडला व त्याचा दुय्यम कॅ. चार्लस्वर्थ यानें त्याची जागा घेतली. टेकडीच्या माथ्यावर शिपाई असल्यामुळे ते गोळीच्या माऱ्यात येत यामुळे बरेच नुकसान झाले म्हणून त्याने सर्व शिपाई मागच्या उतरणीवर घेतले व त्याना खाली बसून गोळया सोडण्यास हुकूम केला. त्यामुळे अरबाच्या गोळया त्याच्या डोक्यावरून जाऊं लागल्या व टेकडीच्या माथ्याच्या आड सर्व लष्कर राहिले

इग्रजी तोफाचा मारा खालील झोपडयावर झाल्यामुळे त्या पेटल्या व सर्व अरब शिपाई काही काळ पाठीमागे गेले परंतु त्या झोपडया जळून जाताच पुन्हां त्यांनीं झोपडयाच्या राहिलेल्या भितीच्या आडून मारा सुरू केला. मध्यरात्रीनतर एक वाजण्याचे सुमारास २० वे पलटणीतील काही नव्या दमाचे लोक व तैनाती शिपाई मिळून १५० शिपाई लहान टेकडीवर आले व नंतर २४ वी थकलेली पलटण मोठया टेकडीवर गेली. **चार्लसवर्थ** हा जखमी झाला व क. **मॅकडोनल्ड** हा त्याच्या जागी आला.

लहान टेकडीवर आश्रय नसल्यामुळें इंग्रजी शिपायाचे फार नुकसान

झाले. म्हणून समोरचे बाजूस काही तरी आधार केल्याशिवाय आपला बचाव होणार नाही हे पाहून **मॅकडोनल्ड** याने धान्याची पोती आणून ती समोर एकावर एक रचून त्याची कमरेइतकी भित करण्याचे ठरविले व रेसिडेन्सीमधून बैलावरून धान्याची पोती लहान टेकडीवर आणविली परतु ज्या बैलावर पोती आणीत ते बैल बदुकीच्या आवाजाने भिऊन मध्येच पोती टाकून धूम पळून जात व शिपायास ती पोती माथ्यावर न्यावी लागत. **मॅकडोनल्ड** याने ही पोती उत्तरेकडील उतरणीवर रचली परतु त्यामुळे परिघ मोठा होऊन एवढ्या जागेवर राहण्याइतके लष्कर जवळ नसल्यामुळे जागा रिकामी राहणार हे पाहून **लॉइड** याने सर्व पोती माथ्यावर परत आणली व तेथेच एक ३॥ फूट उचीची भित तयार केली तिच्यामागे जेमतेम शभर शिपाई बसू शकत.

परतु यामुळे सर्व उतरण रिकामी राहिली शिवाय टेकडी पूर्वपश्चिम लाब असल्यामुळे तिची २० फूट रुंदीची बाजूच अरब शिपायाच्या जागेसमोर येई, त्यामुळे सर्व मारा सरळ जात नसे शिवाय उतरणीवरील जागा रिकामी पडल्यामुळे अरब शिपाई त्या रिकाम्या जागेवर येऊन जवळून मारा करीत व वरून तोफेचा मारा सुरू झाला की मागे हटून घराच्या भितीचा आश्रय घेऊन बसत. यामुळे सकाळ होईपर्यंत अरबाचे विशेष नुकसान न होता इग्रजी लष्कराचे बरेच नुकसान झाले

ता. २७-११-१८१७ - ता २७ रोजी सकाळी उजाडताच दोन्ही पक्षास आपआपली परिस्थिति स्पष्ट दिसू लागली भोसल्याचे स्वार व लष्कर तयार होऊन टेकडीकडे येऊ लागले तोफाहि जवळ येऊन माऱ्याच्या जागा धरून बसल्या व सात वाजण्याच्या सुमारास जास्त जोराचा मारा सुरू झाला आठनऊ वाजण्याचे दरम्यान लहान टेकडीवर सात तोफा चालू झाल्या त्यापैकी दोन अरबानी चालविल्या असून त्या टेकडीच्या अगदी जवळ ७५।१०० यार्डांवर होत्या व दिवस असल्यामुळे त्याचा मारा नेमका सुरू झाला व धान्याच्या पोत्याचे भितीचा टिकाव त्या तोफाचे माऱ्यापुढे लागेना शेवटी हल्ला करून त्या जवळच्या दोन तोफा काबीज केल्याशिवाय इलाज नाही असे कॅ. **लॉईड** यास कळून चुकले व कॅ. **ब्रुक**

नावाच्या अधिकाऱ्यास त्याने हल्ला करून या दोन तोफा घेण्यास सांगितले त्याने हल्ला केला परंतु त्याचा बेत ओळखून तो येण्यापूर्वीच अरबानी आपल्या तोफा मागे नेल्या व अरबाचा जमाव जास्त असल्यामुळे ब्रुक यास पुढे जाणे धोक्याचे वाटून तो परत आला. गोलदाजास यानंतर भीति वाटली की आपली तोफ उघडी असल्यामुळे हाच प्रयोग आपल्यावर होऊन अरब हल्ला करून आपली तोफ ताब्यात घेऊन आपल्यावरच फिरविणार. शेवटी त्यानी ती तोफ उचलून दहा वाजण्याचे सुमारास माथ्यावर आणली. या वेळेस इंग्रजी लष्कर अगदीच गोंडावले असून त्याची हिंमत खचली होती. त्याचा भाग अजीबात बंद झाला होता. मराठ्याच्या लष्कराने इंग्रजी शिपायाच्या टेकडीच्या पश्चिमेकडील बराकीपर्यंत येऊन त्याना आग लावली. शिपायाच्या बायकामुलाच्या आरोळ्या टेकडीवर शिपायाच्या कानापर्यंत जाऊन तेहि धावून गेले. गर्मीची तोफ मागे गेलेली पहाताच अरबानी टेकडीवर चढून एकदम चोहो बाजूनी लहान टेकडीवर हल्ला केला व धान्याच्या पोत्याच्या भिंतीजवळ त्यानी लगट केली. कॅ. लॉईड याने गोळ्या झाडण्याचा व हल्ला करण्याचा हुकूम दिला व स्वतः भिंतीवरून उडी मारून अरबावर धावला. परंतु बेहिंमत झालेल्या शिपायापैकी एकहि त्याचेमागे उडी टाकून आला नव्हता. लॉईड याच्या उजव्या हातास एक गोळी चाटून गेली. घाबरलेले इंग्रजी सैन्य काही तरी गोळ्या झाडून धूम पळून उजवीकडील मोठ्या टेकडीकडे पळून गेले. अधिकारी व इंग्रजी शिपाईहि नाइलाजाने मोठ्या टेकडीकडे पळून सुटले. लहान टेकडी रिकामी होऊन अरबानी इंग्रजी शिपायाचा पाठलाग करून बरेच शिपाई कापून काढले व लहान टेकडी पूर्णपणे इंग्रजाच्या एका तोफेसह अरबाच्या हाती आली.

मोठी टेकडी जास्त बंदोबस्ताची व कडे तुटलेली असल्यामुळे तिच्यावर हल्ला करणे सोपे नव्हते म्हणून मराठी लष्कराने तोफा व बंदुका चालवून रात्रभर त्याना गुंतवून ठेवले होते. परंतु ती जागा बरीच उंच असल्यामुळे इंग्रजाचे विशेष नुकसान झाले नाही. परंतु सकाळी मराठी सैन्याने सीताबर्डीचे वस्तीचा आश्रय करून उजवे टेकडीवर जोराचा मारा सुरू केला. शिवाय लहान टेकडी अरबाच्या हाती गेल्यामुळे मोठ्या टेकडीवरील मारा

करण्याची उंच जागा अरबाच्या हाती लागली व तेथून इग्रजांचीच तोफ अरबांनी त्याचेवर फिरविली. ले. **क्लार्क** व डॉक्टर **नेव्हिन** हे दोघे एकाच गोळ्याने उडाले व **सौथबी** हा सरदार दुसऱ्या एका गोळ्यानें ठार झाला व अरबानी इग्रजी शिपायाच्या बराकी व लहान टेकडीच्या दरम्यान जी जागा होती ती काबीज करून इग्रजी सैन्यापासून ७० यार्डावर त्यानी भोसल्याचा झेंडा रोविला.

अरबाची चढाई व जय पाहून टेकडीच्या पश्चिमेकडील मराठी घोडेस्वारानी मोठ्या टेकडीकडे चाल केली त्याच्या व टेकडीच्या मध्यभागी रेसिडेन्सीसमोर कॅ. **फिट्झेरल्ड** हाहि तयारीनेच होता. त्याच्या मदतीस ले. **हीयरसे** म्हणून सरदार होता. त्याने व **फिट्झेरल्ड** यानी मिळून मराठी स्वारावर हल्ला करून त्याना मागे हटविले व त्याच्या दोन तोफा घेऊन त्या त्याचेवरच उलट रोखल्या. मराठी लष्कर मागे हटले व त्या तोफा घेऊन इग्रजी लष्कर रेसिडेन्सीत परत आले. **फिट्झेरल्ड** यास हुकुमाशिवाय हल्ला करण्याची मनाई होती. परतु त्याने आपल्या जोखमीवर हा हुकूम मोडून योग्य वेळ येताच हल्ला केला, याबद्दल फिट्झेरल्ड व त्याच्या सैन्याचे धैर्य व कौशल्य याजबद्दल पुढे सर्वत्र वाहवा झाली व त्याची एकदर परिस्थिति पाहता त्याचा हा हल्ला व विजय खरोखरच वाखाणण्यासारखा आहे. उलट पक्षी विरुद्धपक्षाचे सख्याबल पाहता त्याच्या लष्करी बुद्धिमत्तेची व संघटनेच्या शून्यतेची कमालच झाली असें म्हणावे लागते

फिट्झेरल्डचा हा विजय मोठ्या टेकडीवरील इग्रजी लष्कर मोठ्या आतुरतेने पहात होते त्या बाजूने आता भीति राहिली नाही हे पाहून त्या शिपायास दुप्पट दम आला. तितक्यात लहान टेकडीवरील अरबाच्या दारूच्या कोठ्याचे गाडीस आग लागल्यामुळे त्याचा भडका होऊन पुष्कळ अरब शिपाई दगावले या दोन्ही गोष्टीनी या लढाईची दिशा एकदम बदलून गेली. या योग्य प्रसगाचा फायदा घेऊन मोठ्या टेकडीवरील इंग्रजी लष्कराने एकदम अरबावर हल्ला केला व त्याना बराकीतून हाकून दिले व लहान टेकडीवर हल्ला करून तेथें धुमश्चक्री सुरू झाली. अरब लोक

गोधळलेले असता इंग्रज शिपायानी एकदम मारा केला व अरबाना हटवीत हटवीत टेकडीखाली पिटाळून खालच्या खेड्यात नेऊन घातले. या हल्ल्यात कॅ. **लॉइड** यास खाद्यावर एक गोळी लागली व ले. **ग्रांट** हा ठार झाला. **लॉइड** व कॅ. **स्टोन** हे खालच्या खेड्यात शिरून आपले शिपायास उत्तेजन देत होते. इग्रजी शिपायानी त्या खेड्यांतून अरब शिपायाना हाकून दिले व अरब हटून पळून गेले. लॉइड यास या खेड्यातहि एक गोळी लागली परतु तो तसाच परत टेकडीवर आला. इग्रजी लष्कराने अरबाच्या खालच्या दोन्ही तोफा काबीज करून खिळे मारून टाकल्या होत्या त्या वर आणल्या. अरब लोक खालच्या वस्तीत जमू लागले. परतु इग्रजी सैन्याच्या टोळ्या तेथे पाहऱ्यावर राहून त्यानी त्याना बाहेर हटविले. दुपारी सुमारे २।३ वाजण्याचे सुमारास गोळी बद झाली व लढाई पूर्णपणे थावली

सीताबर्डीचे लढाईत **मनभट** व त्याचे अरब सैन्य यानीच खरी लढाई केली इतर मराठी लष्कर इतके असून त्याने काहीच कामगिरी केली नाही व अरबास काहीच मदत पोचविली नाही याचे आश्चर्य वाटते त्याचे खरे लक्ष या लढाईत होते की नाही याबद्दलहि शका वाटते. अरबानी मात्र मनापासून व जिवाकडे न पाहता मर्दमकीने लढाई केली याबद्दल त्याची तारीफ करणे जरूर आहे गणपतराव सुभेदार,[१] रामचद्र वाघ, माधवराव खळतकर व सुभेदार निबाळकर यानी मधून मधून हल्ले केले पण इतर सरदारानी लढाईत भाग घेतला नाही यावरून आप्पासाहेबास सर्व सरदाराचे व मुत्सद्याचे चागलेसे पाठबळ नव्हते अगर सर्वत्रच कमकुवतपणा, उदासीनता व कदाचित् फितुरीहि पसरली होती असे वाटते

ता. २६ चे रात्री रेसिडेन्सीस सुमारे दहा पधरा हजार लष्कराचा गराडा पडलेला होता व आतील माणूस बाहेर जाणे कठीण होते तसता वेढा पडून राहिला असता तरी रेसिडेन्सीतील अन्नसामग्रीसुद्धा जास्त दिवस पुरण्याइतकी नव्हती शिवाय दारूगोळाहि पुरेसा नव्हता. आतील

१ बखर पान १९५

बातमीसुद्धा बाहेर कळविणें कठीण काम होते. इग्रजी अधिकाऱ्याची व शिपायाची बायकामुले आत असून त्यांवरसुद्धा हल्ला व गोळीबार होणें शक्य होते. इग्रजी लष्कराची मदत बाहेरून रेसिडेटाने बोलावली होती व त्याप्रमाणें मेजर **पिटमन** वऱ्हाडातून एलिचपुरच्या छावणीहून नागपुराकडे येण्यास निघाला होता व त्याचा मुक्काम उमरावतीस होता. ले. क. **गाहान** हा हुसगाबादेहून निघून जलदीने येत होता याना आतील स्थिति कळविणे आवश्यक होते ता. २६ चे रात्री दहा वाजता भोवताली गराडा पडला असता रेसिडेटाने या दोन्ही सैन्याम बातमी कळविण्याचे सागितले; परतु एवढ्या मोठ्या सैन्याच्या घेऱ्यातून न कळत कसे जाणार ? शेवटी **लाईड** याच्या दोघा हिंदी नोकरानी व एका तैनाती शिपायाने ते काम कबूल केले व रात्री कोणासही न कळत मराठ्याच्या लष्करातून ते तिघे जाऊन त्यानी वरील कुमक घेऊन येणारे लष्करास बातमी पोहोचविली सीताबर्डीचे लढाईत कॅ. **लाईड** याने फारच पराक्रम गाजविला हाच गृहस्थ पुढे हिमालयाच्या शिखरावर जाणाऱ्या पार्टीत होता व त्या कामात तो पुढे येऊन **सर विल्यम लॉईड** या नावाने प्रसिद्धीस आला. कॅ. **फिट्झेरल्ड** याचे प्रसगावधान व धैर्य तारीफ करण्याजोगे होते.

सीताबर्डीचे लढाईंत इग्रजाकडील १४ ऑफिसर्स व ३३३ शिपाई पडले. व पुष्कळसे जखमी झाले. विरुद्ध पक्षाकडीलहि हानि सरासरीने तितकीच झाली. इग्रजाकडील एकदर लष्कर १८०० होते. मराठी व अरब लष्कर इग्रजी अदाजाने १८००० होते भोसल्लेशाहीचे कागदपत्र उपलब्ध नसल्यामुळे त्याची नक्की सख्या सागता येत नाही. इग्रजी अदाजातील अतिशयोक्ति काढून टाकली तरी ते इग्रजापेक्षा पुष्कळच अधिक होते हे खास.

इंग्रजांस कुमक— कॅ. **गाहान** हा आपले लष्कर घेऊन व कर्नल **अडाम्स** हा नागपुरचे सबमीडियरी सैन्य घेऊन ता. १७ नोव्हेंबर रोजी हुसगाबादेजवळील शिदखेडाहून निघाला व मोठमोठ्या मजला मारीत **बैतुल, पांढुरणा, उमरी** या मार्गाने ता. २९ रोजी सकाळी ४ वाजता नागपुरास येऊन दाखल झाला. मेजर **पिटमन** वऱ्हाडातून **मूर्तिजापुराहून** निघून ता. ५ डिसेबर रोजी **नागपुरास** आला. जनरल **डव्हटन** हा निजामाचे सबसीडियरी सैन्य घेऊन **जाफराबाद, उमरावती** या मार्गाने

१२ तारखेस नागपुरास आला. रस्त्याने गोरें लष्कर त्यास उमरावतीस मिळालें.

आप्पासाहेबाचें धरसोडीचें वर्तन:— सीताबर्डीचे लढाईंत मराठे व अरब लष्कराचा पराभव झाल्यानंतर आप्पासाहेबाने आपले वकील रेसिडेंटाकडे पाठविले व कळविले की, 'लढाईचा हुकूम मी दिला नाही व माझ्या हुकमाशिवायच **मनभटानें** व त्याच्या अरबानीच हे काम[१] केलें' याबद्दल त्याने दिलगिरीहि प्रदर्शित केली रेसिडेंटाने तूर्त या बाबतीत आपण काहीच बोलू शकत नाही, परंतु आप्पासाहेबाने आपलें लष्कर सोडून दिल्यास आपणहि लढाई थांबवू असे वचन दिले व आप्पासाहेबाचा कच्चेपणा ओळखिला त्यासहि सैन्याची मदत येईपर्यंत वेळ घालविणे इष्टच होतें. तसेच ता २७ रोजी लढाई थांबल्याबरोबर दुसरे रघूजीची बायको **बांकाबाई** इनेंहि रेसिडेंट **जेंकिन्स** यास निरोप पाठविला की, " झाली गोष्ट ती वाईट झाली, पण आपला त्याशी काही संबंध नाही व रेसिडेंटाने भोसले घराण्याचा पूर्वीचा स्नेह कायम ठेवावा ही बाई शेवटपर्यंत रेसिडेंट **जेंकिन्स** याच्या सल्ल्याने वागली

यावरून रेसिडेंटाने राजाचे पाणी ओळखिले रेसिडेंटासहि या वेळी वेळच घालवावयाचा होता कारण त्याचे सैन्य बाहेरून येईपर्यंत मराठ्याचा पुन्हा हल्ला आल्यास त्यास तोंड देणे इंग्रजी सैन्यास कठीण होते. परंतु आप्पासाहेबाच्या भित्रेपणामुळे व धरसोडीच्या वर्तनामुळे तसा हल्ला झाला नाही व हळूहळू सर्व इंग्रजी सैन्य नागपुरास आले ते येताच रेसिडेंटाने आपले उग्र स्वरूप प्रगट केले व आप्पासाहेबास तंबी देणे सुरू केले

रेसिडेंटाच्या शर्ती— ता १५ डिसेंबर रोजी सकाळी रेसिडेंटाने आप्पासाहेबाकडे वकील पाठवून मागणे केले की:—

१ आप्पासाहेबाने इंग्रजास पूर्णपणे शरण यावे

२ सर्व राज्य इंग्रजाचे स्वाधीन करावे

३ ह्या सर्व अटी पाळीपर्यंत स्वतः इंग्रजाच्या ताब्यात ओलीस व्हावे

१ Princep Vol II. pp 102–103

४ इतक्या अटी पाळल्यास सबसीडियरी सैन्याच्या खर्चास लागेल इतक्या उत्पन्नाचा वाटेल तो मुलूख इंग्रज सरकार काढून घेईल व बाकीचा मुलूख आप्पासाहेबास परत देईल नर्मदेच्या काठचा मुलूख आणि चौरागड व मडला हे किल्ले वरील खर्चांत घेण्यात येतील.

५ आप्पासाहेबाने पुन इंग्रजाशी लढाई करू नये, याकरिता जरूर असेल तितका राज्याचे अनर्गत भागात इंग्रज सरकारचा अधिकार राहील यापेक्षा जास्त कडक शर्ती घातल्या जाणार नाहीत

ता १६ चे सकाळी ८ वाजण्याचे आत वरील अटींबद्दल उत्तर देण्याची मुदत रेसिडेंटाने घातली. आप्पासाहेबाने दुसरे दिवशी सकाळी सहा वाजता रेसिडेंटाची स्वत भेट घेण्याची परवानगी मागितली, परतु रेसिडेंटाने ती देण्याचे नाकारले. राजाने उत्तर देण्यास तीन दिवसाची मुदत मागितली पण रेसिडेंटाने फक्त तीन तासाची मुदत दिली. सीताबर्डीच्या टेकडी-वरील हल्ला परतताच आप्पासाहेबाने जो भित्रेपणाचा निरोप रेसिडेंटास पाठविला होता की "माझे परवानगीने लढाई झाली नाही व यात माझा काही दोष नाही" त्याचा फायदा घेऊन रेसिडेंट आप्पासाहेबास निरोप पाठ-विला की "तुमचे लष्कर तुमचे ऐकत नाही हे खरे असेल तर तुम्ही आमचे लष्करात या म्हणजे आम्ही तुमचे लष्कराची खोड मोडू व त्यास तुमचे ऐकावयास लावू"

आप्पासाहेबाची चलबिचल– आप्पासाहेबाचा धीर अगदीच सुटला होता व कसे तरी करून इंग्रजाशी सल्ला करावी इकडेच त्याचे लक्ष होते. आप्पासाहेबाभोवती असलेल्या मडळीत **गणपतराव सुभेदार**, **रामचंद्र वाघ** व **मनभट** ही शूर व इमानी माणसे होती, ती या गोष्टीच्या विरुद्ध होती तसेच **नारो सखाराम**, **अमृतराव पांडुरंग** व **नागोपंत** हेहि आप्पासाहेबाने वरील अटी कबूल करण्याविरुद्ध होते नबाब **सिद्दिक अलीखान**, **गुजाबा-दादा गुजर** ही प्रमुख व कर्ती माणसे आप्पासाहेबाच्या विरुद्ध होती व दोघेहि इंग्रजास मिळालेले होते परन्तु ते यावेळी हजर नव्हते **गुजाबादादा** हा बाकाबाईच्या पक्षाचा असल्यामुळे त्याचा आप्पासाहेबाने बराच छळ केला होता म्हणून त्यास इंग्रजानी प्रयागास नेऊन आपल्या आश्रयाखाली

ठेविले होते. **सिद्दिक अलीखान** हा इंग्रजास फितूर झाला आहे अशा संशयावरून आप्पासाहेबाने त्यास कैदेत टाकले होते त्यास आता आप्पासाहेबाने सोडवून आणले व इंग्रजाकडे बोलणे लावण्यास योग्य मनुष्य म्हणून त्याच्याशी सल्लामसलत चालविली त्याने **रामचंद्र वाघ** यास बराच दोष दिला की " लढाई साहेब मजकुराशी करणेस सल्ला नव्हती, हे काय केले ? असो, झाले ते झाले अता तरी समेट करावी "

इकडे आप्पासाहेबाने **नारायण गोपाळ पंडतजी** या मुत्सद्यास रेसिडेंटाकडे सल्ला करण्याकरिता आधीच पाठविले होते **सिद्दिक अलीखानाच्या** म्हणण्यावरून व स्वत:ची हिंमत खचल्यामुळे सल्ला करण्याकडे आप्पासाहेबाचा जास्त कल होऊ लागला **रामचंद्र वाघ**, **मनभट**, **नागो सखाराम** **गणपतराव** वगैरे माणसे लढाईची सल्ला देत होती या मंडळीपैकी नागो सखाराम यासहि आप्पासाहेबाने कैद केले [1] नारायण पंडतजी रेसिडेंटाचा निर्वाणीचा निरोप घेऊन ता १५ दिसेंबर रोजी आप्पासाहेबाकडे आला व रेसिडेंटाच्या वरील शर्ती आप्पासाहेबास त्याने सांगितल्या रात्री **रामचंद्र** वाघ, **गणपतराव सुभेदार**, **मनभट** वगैरे मंडळींनी सर्व सरदारास बोलावून लढाईचा निश्चय केला व आप्पासाहेबासहि रेसिडेंटाच्या अटी कबूल करू नयेत असे सांगितले

इंग्रजांची शहरावर हल्ल्याची तयारी—इकडे ज **डव्हटन** याने आपले सैन्य तयार करून त्यास दुसरे दिवशीचे कार्यक्रमाचे सर्व हुकूम देऊन ठेवून रात्री लढाईच्या तयारीने सज्ज केले व ते हत्यारे उशाशी घेऊन रात्री झोपी गेले त्यानी सकाळी चार वाजता सज्ज होऊन लाइनीत उभे राहून कूच करण्यास तयार व्हावे असा त्याना हुकूम होता कूच केल्यानंतर प्रत्येक पलटणीने काय काय करावे हे पुढील सर्व भविष्य वर्तविल्याप्रमाणे डव्हटन याने आपल्या हुकमात बारकाईने लिहिले होते

सरदार व मुत्सद्दी यानी राजाने रेसिडेन्सीत जाऊन इंग्रजाच्या स्वाधीन होऊ नये व आपण लढाई द्यावी असे ठरविले असतानाहि राजाचे मनाचा निश्चय होईना व ता १६ रोजी सकाळची अखेरची मुदत असतांहि राजाने

१ हे निवळ रेसिडेंटास दाखविण्यापुरतेच असावे. बखर पा. १९६.

विचार करण्यास तीन दिवसांची मुदत मागितली. रेसिडेंटानें तीन तासांची मुदत मोठ्या मुष्किलीनें दिली, सकाळी भेटण्याची परवानगी मागितली तीहि दिली नाही. इंग्रजी लष्कर सज्ज झालें असून विरुद्ध बाजूस तयारी करण्यास वेळ देण्याइतके ते मूर्ख नव्हते.

रेसिडेंटाकडून विनायकराव औरंगाबादकराची राजाकडे रवानगी– राजावर अखेरचा प्रयोग करून पाहण्याकरिता रेसिडेटाने आपल्या पदरचे दोघे विश्वासू गृहस्थ **विनायकराव आनंदराव औरंगाबादकर** [१] व **गुंडो लक्ष्मण**[२] यास राजाकडे पाठविले व त्यांस वचन दिले की राजास भरं-वसा देऊन सागावें की " तू आमचे स्वाधीन झाल्यास आम्ही तुला दगा करणार नाही, तुला कैद करणार नाही अगर तुझे राज्यहि घेणार नाही पुन्हा गादीवर बसवू, फक्त तुझे लष्कर तुझे ऐकत नाही त्याचा मोड करून आमचें लष्कर ठेवू व त्या लष्करापुरत्या खर्चाचा मुलूख नर्मदेकडे घेऊ." आप्पासाहेबाच्या घाबरलेल्या मनःस्थितीत **विनायकराव** राजाकडे गेला व रेसिडेंटाचा निरोप त्याने त्यास सागितला.

आप्पासाहेबाचें रेसिडेंटाकडे प्रयाण. १६–१२–१८१७ इ.– सकाळी राजा न आल्यामुळे ठरल्याप्रमाणे **डव्हटन** आपलें लष्कर व तोफखाना घेऊन शुक्रवार तळयाच्या अलीकडे येऊन ठेपला, त्यामुळें राजा अधिकच घाबरला. सरदार व मुत्सद्दी व इतर आप्त त्याला इग्रजाकडे जाऊं देईनात फक्त **नारायण गोपाळ पंडितजी** यानें मात्र आप्पासाहेबाचें मन रेसिडेंटा-कडे जाण्याबद्दल वळविण्याची खटपट केली व त्याबद्दल नारायण पंडितावर पुढें आप्पासाहेबाची फार इतराजी झाली. नारायण पंडित हा इंग्रजांस अनुकूल होताच हे वेळोवेळी सिद्ध झालें आहे. शेवटी आपणांस दगा

---

[१] हा गृहस्थ ब्राह्मण असून जालना येथील राहणारा होता. ज. वेलस्लीनें १८०३ साली दुसरे मराठा युद्धांत आसईचे लढाईचे सुमारास जालन्यास तळ असतांना यास आपल्या पदरी ठेवलें. दुसरे मराठा युद्धानंतर नाग-पुरास इग्रज रेसिडेंट आल्यावर त्यानें त्यास नागपुरच्या रेसिडेन्सीत ठेवलें. तेव्हांपासून तो तेथेंच नोकर होता.

[२] जो परसोजीचें प्रेत पाहण्यास राजवाड्यांत गेला होता. मागें पा. ४०३

डव्हटनचा शहरावर हल्ला
ता १९-२३ डिसेंबर १८१७

उत्तर

जुम्मा तलाव

गणेश पेठ

बुधवार दरवाजा

इतवार दरवाजा

भंडार दरवाजा

नवा वाडा

जुम्मा दरवाजा

जुना वाडा

गोंड राजांचा किल्ला

उमरेड दरवाजा

भुत्या दरवाजा

बाग दरवाजा

खिडकी

तुळशी बाग

1 2 3 इंग्रजी तोफांचे मोर्चे
4 स्कॉट व पिटमन ह्यांची ठाणी
5 पिटमनने ताब्यांत घेतलेली इमारत

होणार नाही असें विनायकरावाकडून वचनप्रमाण व शपथा[1] घेऊन आप्पासाहेब कोणाचेंहि न ऐकतां **विनायकरावा**बरोबर रेसिडेंटाकडे सीताबर्डीस जाऊन (ता. १६-१२-१७) सकाळी ९ वाजतां त्याचे स्वाधीन झाला. राजा रेसिडेंटाकडे गेला हें कळतांच ज. **डव्हटन** यानें तळ्याचे जवळच मुक्काम केला.

राजा रेसिडेन्सींत येतांच रेंसिडेंटानें त्याचे जवळून आपले लष्करास असा हुकूम घेतला कीं सर्व तोफखाना इंग्रज अधिकारी **डव्हटन** याचे स्वाधीन करावा. आपले सरदारांस या हुकुमाची रुजवात करून देण्याकरितां राजानें आपला एक मुत्सद्दी त्या हुकमाबरोबर **डव्हटन** याजकडे पाठविला.

सक्कर-दऱ्याची लढाई १६-१२-१८१७-डव्हटन यास हुकूम मिळतांच तो सर्व लष्कर घेऊन शुक्रवार तळ्याच्या दक्षिणेकडून सक्करदऱ्याच्या रोखानें चाल करून गेला. राजाच्या सैन्याने चौदा तोफा भरून ठेविल्या होत्या, परंतु त्याचेमागे दुसरे लष्कर नव्हते, तोफा डव्हटनने हल्ला करून घेतल्या. मराठी लष्कर यावेळी तयार नसल्यामुळें इग्रजांना कांही प्रतिकार झाला नाही. राजा गेल्यामुळें मराठी लष्कराचे चित्त द्विधा झालें होते. परंतु पुढील तोफखाना घेण्याकरितां इंग्रजी सैन्य सरसावताच मराठी लष्करानें त्याचेवर तोफा व बंदुकी चालविल्या. नागनदीच्या दक्षिणेकडील सक्करदऱ्याच्या पटांगणांत दोन्ही सैन्याचें निकराचे युद्ध

१ ब्राह्मणानें क्रिया करून दगा केला असे कांही पोवाड्यांत आणि भाटांच्या गाण्यांत आपण ऐकतों तें या प्रसंगाबद्दलचे आहे. परंतु विनायकरावानें वचन दिलें ते रेसिडेंटाजवळून वचन घेतले होते तेच दिलें व रेसिडेंटानें तें अक्षरशः पाळलें. गव्हर्नर जनरलला राजास पुन्हा गादीवर बसवावें हें पसंत नसतांहि पूर्वीं आपलें वचन गेलें आहे व ते पाळलें पाहिजे असा रेसिडेंट जेन्किन्स यानें आग्रह धरून ता ९ जान्युआरी १८१८ रोजीं राजास राजवाड्यांत आणून पुनः गादीवर बसविले. यात वचनभंग झाला नाहीं. वरील लोकांकडून ही गोष्ट चुकीनें मनभटासंबधानें सांगण्यांत येते. पण मनभटाचा यात कांहीच संबंध नाही हें कागदपत्रांवरून स्पष्ट दिसतें. (बखर पा. १९६ पहा) तसेंच प्रस्तुत लेखकाचा शारदाश्रम वार्षिकांतील "आप्पासाहेब व मनभट" हा लेख पहा.

झालें.[१] मराठे लष्कर हटत हटत सक्करदरा व तेथील तलावाचे पूर्वेकडे गेलें व इंग्रजी लष्करानें त्यांची जागा घेतली. मराठी लष्कराने पुन्हां सांवर धरून हल्ला केला परंतु इंग्रजी लष्कराने त्याना लवकरच पिटाळून त्यांचा पाठलाग केला. यावेळी दुपारचे दीड वाजण्याचा सुमार होता. मराठ्यांचे ४० हत्ती व ४ तोफा मैदानांत सांपडल्या व आणखी २१ तोफा रिकाम्या पडल्या होत्या त्या छावणीच्या जागी सापडल्या. इंग्रजी माहितीप्रमाणे इंग्रजांकडचें सुमारें दीडशें माणूस जाया झाले. या लढाईत मराठ्यांकडील सरदार **गणपतराव सुभेदार, निंबाळकर, रामचंद्र वाघ, यशवंतराव दत्ताजी** व **नारायणराव दत्ताजी, रंगोपंत, जानोजी सखाराम, नारोबा कोलटकर** वगैरे होते.

सक्करदऱ्यावरील मराठी लष्कर दक्षिणोत्तर लांब रांगा धरून पश्चिमाभिमुख उभें होते व इग्रजी लष्कर तशाच रागानी पूर्वाभिमुख राहून मराठी लष्करावर चढाई करून येत होतें. एका इग्रज लष्करी अधिकाऱ्याच्या[२] मते मराठी लष्करात तयारी व व्यवस्थितपणा असता तर त्यांनी पूर्वपश्चिम लाब अशा रागा करून नागपुर शहराचा दक्षिणभाग इमामवाडीपासून तुळशीबागेपर्यंत नागनदीच्या लाबीप्रमाणे सैन्याची रचना करावयास पाहिजे होती. यामुळें सैन्य हटतांच मागे आडोसा मिळून मारा करितां आला असता. राजा इंग्रजांकडे गेल्यामुळें मराठी लष्करांत मानसिक जोम राहिला नव्हता व **डव्हटन**सारख्या कसलेल्या सेनापतीपुढें व हलक्या इंग्रजी तोफांपुढें त्यांची लवकर पिछेहाट झाली.

मराठी लष्कराची दाणादाण होतांच ते सर्व मुलूखभर विस्कळित रीतीनें टोळ्याटोळ्यांनी हिडूं लागलें. त्यांना कोणी आवरता नव्हता व पगार देण्याची जोखीम घेणाराहि नव्हता. मुत्सद्दी व सरदार यांपैकीहि कोणाच्या हातात अशी सत्ता अगर खजिना नव्हता व त्यांनीं ती कोणाच्या नांवानें चालवावयाची. रेसिडेंटानें राजाच्या व स्वत.च्या नांवाचे हुकूम जागोजाग पाठवून इंग्रजांची सत्ता बळकट केली. इंग्रजी लष्करानें मराठी

१ नकाशा पहा.

२ Valentine Blacker. P. 128.

लष्कराच्या टोळ्यांचा जागोजाग पाठलाग केला. फक्त रामटेकाजवळ एक बराच मोटा जमाव जमला होता तो तेथें कांही दिवस टिकाव धरून राहिला. **गणपतराव** सुभेदार पळून पुण्याकडे गेला व **बाजीरावाचे** लष्करास सोलापुराजवळ मिळाला व **बाजीरावाचें** लष्कर घेऊन वऱ्हाडच्या दक्षिण सरहद्दीनें चंद्रपुरच्या रोखाने आला. **चंद्रपुर** सर करून **बाजीरावाचा** व **आप्पासाहेबाचा** मिलाफ करण्याचा त्याचा विचार होता. आप्पासाहेबाने सीताबर्डीच्या लढाईनंतर खजिना व जडजवाहीर चद्रपुरास पूर्वीच रवाना केलें होते.

शहरांतील बंदोबस्त.—शहराबाहेर इग्रजास प्रतिकार करणारे कोणी राहिले नाही; परतु शहराच्या तटाच्या आत **मनभट** व त्याचे ५ हजार अरब व हिंदुस्थानी लष्कर शहराचे रक्षण करीत होते. ते सक्कर-दऱ्याच्या लढाईत सामील झाले नव्हते. राजाचा हुकूम शहर इग्रजाचे ताब्यात देण्याबद्दल आला पण अरब व मनभट हुकूम मानीनात तटाच्या आतील भाग ज्यास किल्ला असे म्हणत तो ताब्यात आल्याशिवाय राजवाडा ताब्यात येईना व तोपर्यंत पूर्ण जय झाला असे म्हणता येईना शेवटी शुक्रवार दरवाजावर तोफा लावून दरवाजा फोडून किल्ला सर करण्याचा **डव्हटन** यानें निश्चय केला.

ता. १८-१२-१८१७—शुक्रवार दरवाज्याच्या आतील भाग ज्यास किल्ला अथवा महाल असे म्हणत तो शहराचा मुख्य भाग होता. त्यातच राजवाडा व दरबारकचेरी होती. त्यावरच भोसल्याचे निशाण होते. या भागास तटबंदी होती व शुक्रवार दरवाजा बंद करून आत अरबाचे लष्कर बंदोबस्ताने राहिले होतें. आत उच दगडी मजबूत इमारती होत्या; त्यावरहि अरब लोक बसलेले होते. ता १८ रोजी इग्रजी लष्कराने शुक्रवार दरवाज्याकडून हल्ला केला व तोफा चालविल्या. पण अरबानी तटबंदीच्या आडून व आंतील इमारतीवरून तोफा, जेजाला व बंदुका याचा मारा सुरू केला. त्यामुळें इंग्रजी लष्कर जवळ येऊं शकले नाही.

शुक्रवार दरवाज्यावर तोफा ता. २२-१२-१७:— ता. २१ रोजीं आंतील लष्कराशी इंग्रजांनीं बोलणें लावलें की, तुम्ही शहर मुकाटयानें

आमच्या ताब्यांत द्यावें. आम्ही तुमचे सर्व पैसे देऊं; परंतु ते ऐकेनात. शेवटी ता. २२ डिसेंबर रोजीं इंग्रजी सैन्यानें शुक्रवार तलावाची पूर्वेकडील बाजू हस्तगत केली व तेथें मोर्चे बांधले. तळ्याचा हा कांठ शुक्रवार दरवाज्याच्या समोर उंच भागीं असून[१] सुमारें पांचशें कदमांचे अंतरावर आहे. त्यामुळें शुक्रवार दरवाज्यावर व किल्ल्याच्या भिंतीवर तेथून मारा होत असे. तेथें भोंसल्यांच्या हस्तगत केलेल्या तोफा इंग्रजांनी लावल्या व त्यांचा मारा किल्ल्याच्या भिंतीवर व आंतील भागावर सुरू केला. परंतु ह्या तोफा जास्त पल्लेदार नसल्यामुळें त्यांचा किल्ल्याच्या भिंतीवर कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं शुक्रवार दरवाज्यावरच त्या तोफा चालविल्या. परंतु तो दरवाजाहि फुटेना. दरवाजा फुटतांच तो उघडून हल्ला करण्याचा इंग्रजांचा बेत होता. तोफांचा मारा शुक्रवार दरवाज्यावर चालूच राहिला.

ता. २४-१२-१८१७— ता. १३ रोजीं सायंकाळी **डव्हटन** यास त्याच्या एंजिनियरांनीं व अधिकाऱ्यांनी बातमी दिली की, दरवाजा थोडासा फुटला आहे व त्यांतून हल्ला करून आंत जाता येईल. सबब **डव्हटन** यानें तिन्ही बाजूनी तीन टोळ्या करून एकदम शहरांत घुसावें असा विचार ठरविला. मुख्य हल्ला शुक्रवार दरवाज्यावरचा. तो त्यानें स्वतःचे देखरेखीखाली ठेविला. ले. क. **स्कॉट** (सीताबर्डीच्या युद्धांतील योद्धा) यास तुळशीबागेंतील जागा काबीज करून त्यांतील इमारतीच्या आडोशाने राहून तेथील वेशीनें शहरांत घुसण्यास सांगितलें. तिसरी टोळी मेजर **पिटमन** याचे हाताखालील हैदराबाद सबसीडियरी सैन्याची केली व त्यास शुक्रवार दरवाजा व तुळशीबाग यांच्या टोळ्यांच्या मधोमध **जुम्या दरवाज्यावर** राहून वेळ पडेल तसा हल्ला करण्यास सांगितलें. या तिन्ही नाक्यांवर सैन्याची भरती पाठविली व दुसरे दिवशीं सकाळी साडेआठ वाजतां ठरल्याप्रमाणें खूण होतांच तिन्ही टोळ्यांनी शुक्रवार तळ्याच्या कांठच्या मोर्चेबंदीवरून व खंदकाच्या आंतून एकदम बाहेर निघून आपआपल्या जागांवर जाऊन हल्ले सुरू केले.

शुक्रवार दरवाज्याजवळ येतांच इंग्रजी सैन्यास दिसलें कीं, एकदम पुरेसें

१ हल्लीच्या टिळक पुतळ्याजवळ.

लष्कर आंत जाण्याइतकें भगदाड पडलेलें नाही. शिवाय दरवाजाच्या बाहेर व आंतील बाजूस दोन्हीकडून मोठमोठ्या मजबूत घरांमधून अरब शिपाई भरलेले होते व रस्त्यांचीहि त्यानी नाकेबंदी केली होती. ही गोष्ट मोर्चाचे जागेवरून इंग्रजी सैन्यास दिसली नाही. इंग्रजी सैन्य पुढे येतांच अरबांनीं घरांमधून त्यांचेवर मारा सुरू केला. इंग्रज शिपायांच्या गोळ्या अरबांस लागेनात. अरबाच्या गोळ्यांनी मात्र इंग्रज शिपाई पटापट मरत. शेवटी इग्रजी शिपाई शेजारपाजारच्या आवारांत जाऊन दडून बसले. त्यांचा दरवाजांपर्यंत सुद्धां रिघाव होत नाही हें पाहून **डव्हटन** यानें त्यांना परत फिरण्याचा हुकूम दिला व ते आपल्या मोर्चाचे जागेवर परत आले.

तुळशीबागेवरील हल्ला– ले. क. **स्कॉट** हा तुळशीबागेंत शिरला व त्याने तेथील इमारती व बगीचा काबीज केला. परंतु तिकडच्या बाजूचे शहराचे भिंतीवरून इंग्रजी लष्करावर मारा होऊं लागला व सर्व बाग उघडीच असल्यामुळें इग्रज शिपाई मरूं लागले. **स्कॉट** यास तुळशीबागेचे जें वर्णन मिळालें होतें तें चुकीचें होते

शुक्रवार दरवाजावरील हल्ला फसल्यामुळे **डव्हटन** यानें **स्कॉट** व **पिटमन** या दोघांसहि परत बोलाविलें त्याप्रमाणें ते परत आले. शुक्रवार दरवाज्याच्या चकमकीत ले. **बेल** नांवाचा अधिकारी पडला व **कॅमेरान** यास जबर जखमा झाल्या व इग्रजाचें तीनशें माणूस मेले

इग्रजाजवळ लाब पल्ल्याच्या तोफा व दारूगोळा शिल्लक नव्हता व त्या कामातील वाकबगार माणसेंहि नव्हती. म्हणून **डव्हटन** यानें आकोल्याहून इंग्रजी तोफखाना बोलाविला. एकंदरीत या हल्ल्यांत इंग्रजांची सर्वत्र पिछेहाट झाली.

अरबांस फोडलें:– आकोल्याहून तोफा येईतोपर्यंत वेळ गमावणे इष्ट नव्हतें म्हणून डव्हटन व रेसिडेट यानी अरबांच्याकडे **सिद्दिक अलीखानास** मध्यस्थीकरिता पाठविलें व राजा आमचेकडे असतां व त्याचा तुम्हास शहर खालीं करून देण्याचा हुकूम असतां तुम्ही **मनभटाचें** काय ऐकतां असें बोलणें लावलें. अरब लोक जाणूनबुजून भाडोत्री. त्यानी बोलणें

लावलें कीं, आम्हास आमचे पगाराची बाकी द्या व बायकामुलांसुद्धां व मालमत्तेसुद्धां बाहेर सुरक्षित जाऊं द्या म्हणजे आम्ही ताबा सोडतों. रेसिडेंटाने हें कबूल केलें. ता. २९ रोजी अरबांनी आपला मुख्य पीरजादा पाठवून हा ठराव पक्का केला. अरबांपैकीं कांही महत्त्वाचे लोक नागपुरास हा करार पुरा होईपर्यंत ओलीस दिले. इंग्रजांनी एक पलटण व गोरा अधिकारी बरोबर देऊन अरबांस मलकापुरापर्यंत नेऊन खानदेशाच्या हद्दीत सोडावें. अरबानी अशीरगडाकडे जाऊं नये असे ठरलें. अरबांचे पगाराची बाकी त्यांना देतांच ते आणखी पन्नास हजार रुपये मागूं लागले. शेवटी रेसिडेटाने तेहि कबूल केले. कारण वेळ गमावून आणखी अडचणी उत्पन्न करण्यापेक्षां आपलें सर्व सैन्य मोकळे करण्याची इंग्रजांस जास्त निकड होती. कारण तिकडे बाजीराव पेशव्याशी तेव्हा युद्ध सुरू होतें.

राजवाड्यावर इंग्रजी निशाण लागलें:— ता. ३० रोजी ठरलेली रक्कम अरबांस देण्यांत आली व त्याच दिवशी दुपारीं १२ वाजता **भुत्या दरवाज्यानें** तीन हजार अरब शहराबाहेर निघून गेले. शहराचे दरवाजे उघडले गेले व इंग्रजी लष्कर बिनहरकत शुक्रवार दरवाज्याने किल्ल्यांत शिरलें. सर्व राजवाडा इग्रजाच्या ताब्यात आला व सर्व शहरभर इग्रजांचा पहारा बसला. दुपारी अडीच वाजता भोसल्यांच्या जुन्या राजवाड्यावर एक इंग्रज अधिकारी येऊन त्याने इंग्रजांचें निशाण लावलें व त्याच्या सन्मानाप्रीत्यर्थ २१ तोफांची सलामी झाली.

मनभटास कैद—अरब सैन्य जातांच **मनभट** इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला. त्यास इग्रजांनी कैदेत टाकले.[१] पुढें तो कैदेतच मरण पावला.[२]

राजवाड्यावर इंग्रजांचें निशाण लागतांच नागपुरचे सर्व सरदार, मानकरी व मुत्सद्दी रेसिडेन्सींत जाऊन रेसिडेंटास त्यांनी सलामी दिली. रेसिडेंटानें आप्पासाहेबाच्या व आपल्या नांवानें सर्व राज्यांत जाहीरनामे लावले व त्या वेळेपुरतें तरी नागपुरचें राज्य इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें

1 Prinsep vol. II. P. 128

२ याबद्दल तपशील कोठें आढळत नाही.

असा देखावा दिसू लागला. ग. ज. याजकडून पुढें हुकूम येईल त्याप्रमाणें पुढे राज्याची व्यवस्था लागेल असें रेसिडेंटाकडून आश्वासन देण्यात आले.

अरब लोक ता. १ जान्युआरी १८१८ रोजी नागपुराहून निघाले. त्यांचेबरोबर ले. शेरिफ यास देण्यांत आले. ते आकोल्याच्या मार्गाने ता. २१ रोजी मलकापुरास आले. यापैकी दोन तुकड्या रस्त्यातून हैदराबादेकडे गेल्या. रस्त्यात जातांना त्यांनी ले. शेरिफ यास बराच त्रास दिला. मलकापुराहून त्यांचा अशीरगडाकडे जाण्याचा बेत दिसला. त्यावरून त्याची व इंग्रजी पलटणीची थोडीशी चकमक होऊन कांही अरब जखमी झाले. परंतु शेवटी अशीरगडचा नाद सोडून ते पश्चिमेकडेस खानदेशात निघून गेले.

आप्पासाहेबाशीं तह ६–१–१८१८— आप्पासाहेब इंग्रजाच्या ताब्यात येऊन त्याच्या सर्व शर्ती पूर्ण झाल्या व सर्व शहर इंग्रजाच्या ताब्यात येऊन सर्वत्र इंग्रजाचा पहारा बसला व स्थिरस्थावर झाले शेवटी ता. ६ जान्युआरी रोजी रेसिडेंटानें आप्पासाहेबाशी पुढीलप्रमाणे तह पक्का केला व त्याची कायमची बजावणी गव्हर्नर जनरल याची मंजुरी येण्यावर अवलंबून ठेवली. आप्पासाहेबाने मुकाट्याने त्यावर सही केली.

१ सबसीडियरी सैन्याचे खर्चाकरिता व कंटिंजट फौजेचे खर्चाकरिता नर्मदेच्या उत्तरेकडील काही मुलूख, वऱ्हाडांत १८०३ चे तहात भोसल्याचा उरलेला सर्व मुलूख म्हणजे गाविलगड व नरनाळा हे किल्ले व त्याखालचा मुलूख, सिरगुजा व जसपुर ही संस्थाने इतका मुलूख आप्पासाहेबाने इंग्रजांस द्यावा.

२ राज्याचा मुलकी व लष्करी कारभार रेसिडेंटाच्या सल्ल्याप्रमाणें चालवावा व रेसिडेंटाच्या विश्वासातील व त्याने पसंत केलेल्या दिवाणाच्या हातानें तो चालावा.

३ राजाने सर्व कुटुंबासुद्धां नागपुरचे महालात रहावें व महालावर इंग्रज शिपायांचा पहारा रहावा.

४ कलम १ मधील मुलूख इंग्रजांच्या ताब्यांत देईपर्यंत पाठीमागील थकलेली सैन्याचे खर्चाची बाकी चकती करावी.

५ नागपुरचे राज्यांतील जे किल्ले इंग्रज मागतील ते राजाने इंग्रजांस द्यावे.

६ मागील युद्धांत ज्या सरदारानी आपले हुकुमाविरुद्ध लढाई केली असें आप्पासाहेबाचे म्हणणे होते त्याना शक्य असल्यास पकडून इंग्रजाच्या स्वाधीन करावे.

७ सीताबर्डीच्या दोन्ही टेकड्या, रेसिडेन्सीच्या बाजारपेठा व रेसिडेन्सीच्या भोवती जितकी जागा इंग्रजास लागेल तितकी राजाने इंग्रजास द्यावी व सीताबर्डीच्या टेकडीवर व इतर जागेवर इंग्रजाना जी वाटतील ती लष्करी मजबुतीची कामे करण्यास त्याना मुभा असवी १

या तहाचा मसुदा ग ज. याम पोहोचण्यापूर्वी, गव्हर्नर जनरल याने आम्हास विचारल्याशिवाय राजाशी तह करू नये व राज्य परत देण्याचे कबूल करू नये असा रेसिडेंटास हुकूम पाठविला होता. परतु तो गेल्यानतर रेसिडेंटाचे पत्र व तहाची कलमे व आप्पासाहेब रेसिडेन्सीत येण्यापूर्वी त्यास दिलेले अभिवचन वगैरेची हकीकत त्यास समजली, यामुळे नाइलाज म्हणून ग. ज याने वरील तह मजूर केला नाही तर नागपुरचे राज्य त्याच वेळी खालसा झाले असते.

आप्पासाहेबाची पुनः गादीवर स्थापना — हा तह ६ तारखेस पक्का झाला व ता. ९ रोजी आप्पासाहेबास परत राजवाड्यात जाण्याची परवानगी मिळाली व त्याप्रमाणे आप्पासाहेब परत आला आप्पासाहेबाने राजवाड्यातल्या बायका व जडजवाहीर भडाऱ्यास लढाईपूर्वीच पाठविले होतें त्यानाहि ता. १९ रोजी इंग्रजी शिपायाबरोबर नागपुरास आणले. या तहाप्रमाणे शहारावर व राजवाड्यावर इंग्रजी पाहारा कायमचा राहिला.

इंग्रजांचा विजयानंद.— सीताबर्डीच्या लढाईने नागपुरच्या राज्याच्या स्वातंत्र्याचा शेवट झाला. कलकत्त्यास नागपुरच्या विजयाची स्तुतिपर वर्णने चटकदार भाषेंत प्रसिद्ध होऊं लागली. हिंदुस्थानांतल्या सर्व इंग्रजी ठाण्यांत व छावण्यांत जेव्हा ही बातमी कळली तेव्हां एवढ्याशा इंग्रजी

१ मोठ्या टेकडीभोवतालचा खदक, बुरूज व इमारती ह्या सर्व यानंतरच्या आहेत.

सैन्याने एवढ्या मोठ्या सैन्यावर कसा जय मिळविला याबद्दल सर्वांस आश्चर्य व कौतुक वाटले व या जयाप्रीत्यर्थ सर्वत्र आनंदाच्या तोफा सुटल्या. हिंदुस्थानी लोकांचे मनावर तर या गोष्टीचा अतोनात परिणाम झाला व इंग्रजी लष्करापुढे हिंदी लष्कर कितीहि असले तरी इंग्रजी लष्करच जय पावते ही त्यांची भावना दृढ झाली व पुढील दिवस इंग्रजांच्या उदयाचे आहेत हे ओळखून उगवत्या सूर्याप्रमाणे सर्व मुत्सद्दी व महत्वाचे लोक संस्थानिकापेक्षा इंग्रजी रेसिडेंट व अधिकारी यांचीच जास्त खुशामत करू लागले व त्यातच आपला स्वार्थ आहे असे समजू लागले. यावेळी देशाभिमानाची कल्पना सर्वत्र लोपली होती व शिपाई, सरदार, मुत्सद्दी सर्व जण आपआपल्या स्वार्थाकडेच लक्ष देणारे होते. संस्थानिकाजवळ पैशाचे अगर माणसाचे बळ राहिलेले नव्हते, व्यक्तिविषयक शौर्य अगर बुद्धिमत्ता होति नव्हती. उलट इंग्रजांकडेस देशाभिमान, शौर्य, स्वार्थत्याग, चिकाटी, युद्धकलेचे व मुत्सद्दीगिरीचे पूर्ण अनुभवजन्य ज्ञान, पैशाचा व्यवस्थितपणा, साधारण व्यवहारातील सरळपणा व प्रामाणिकपणा, दुसऱ्याच्या मनात आदर व विश्वास उत्पन्न करण्याची हातोटी ही विलक्षण होती. नवीन व अल्पसंख्याक लोक असल्यामुळे कुचरपणा करण्याची त्यांना सोय नव्हती. कुचरपणा केल्यास प्राणांशीच गाठ आहे हे त्यांना पूर्णपणे माहीत होते म्हणून ते जीवाची पर्वा न करिता लढत. व्यक्तिविषयक हितापेक्षा त्यांच्या देशाचे हिताची व इभ्रतीची त्यांना जास्त पर्वा होती.

आप्पासाहेबांच्या वर्तनाबद्दल प्रिन्सेपचें मत— आप्पासाहेबांच्या दृष्टीने त्याने इंग्रजांशी लढण्यात जो मार्ग पतकरला त्यातहि त्याने व्यवस्थितपणा मुळीच दाखविला नाही. धरसोडपणा न करिता तोच मार्ग त्याने निकराने चालविला असता तर ता. २७ नोव्हेंबरचे सीताबर्डीच्या लढाईनंतरहि त्यास किती सुंदर संधि होती त्याचे वर्णन एका बाकबगार * ग्रंथकाराने केले आहे—

"बाजीरावाचे सधान सामील होऊन इंग्रजांशी एकदा लढण्याचे ठरविल्यावर व इंग्रजी सैन्यास पुरून उरेल एवढें मोठ सैन्य जमविल्यावर

* Prinsep Vol. II. P. 128

आप्पासाहेबानें **सीताबर्डीवर** हल्ला करण्यास हुकूम दिला. त्यापूर्वी जी दिरंगाई केली व धरसोडपणा दाखविला, तसेच हल्ल्यानंतर आपण हल्ला करण्यास सांगितलेंच नव्हतें म्हणून रेसिडेंटास कळविले व **मनभटावर** सर्व दोष टाकला व आपली दोषांतून सुटका करून घेण्याचा जो प्रयत्न केला त्यावरून त्याचा शिळपटपणा मात्र दिसून येतो. आपले स्वतःचे मनच त्याला आरंभापासून अखेरपर्यंत समजत नसे. आपण आरंभिलेलें काम निराश होण्याजोगे नसतांहि लागलेच सोडून देण्यांत त्याच्या मनाचा अनिश्चितपणा व कच्चेपणा दिसून येतो. **सीताबर्डी**वरील हल्ला मागे हटला तरी आमचें लष्कर थोडें असून अगदी थकून गेले होतें म्हणून त्याने पुन्हां हल्ला करण्यास कांहीच हरकत नव्हती. तसे करण्याऐवजी **डव्हटनचें** भारी सैन्य येईतोपर्यंत तो नागपुरास स्वस्थ बसला. इंग्रजाचे बाहेरून येणारें लष्कर मध्येंच अडविण्याचीहि त्यानें कांहीच खटपट केली नाही.

नागपुर प्रांताइतका लढण्यास सोईचा असा प्रांत सांपडणार नाही. डोंगर व झाडी यांमुळे लपण्यास जागा विपुल असल्यामुळे गनिमी काव्याने लढण्यास अशी जागा फार उपयोगी. अटकेतून सुटून गेल्यावर त्याच आप्पासाहेबाने थोड्याशा सैन्यानिशी राहून लढाई न देता सहज इंग्रजी सैन्यास कैक दिवस झुलविले यावरून तो यावेळेस शरण न येतां शेवटपर्यंत लढता तर त्याला हा झगडा बरेच दिवस चालविता आला असता व आपल्यामागे इंग्रजी सैन्याचा बराच मोठा भाग गुतवून ठेवून त्याला अप्रत्यक्षपणे आपले सोबत्यास (पेशव्यास) मदत करतां आली असती व सर्व इंग्रजी सैन्यानें चोहोकडून बाजीरावास जसे कोंडले तसे त्याला इंग्रजांस कोंडता आले नसते.

नागपुरच्या तहामुळें नर्मदेकडील प्रांत इंग्रजांस मिळाला परतु तो ताब्यांत घेण्याचें काम राहिले. आप्पासाहेबानें सदरहू प्रांताचा ताबा इंग्रजांस देण्याकरितां सर्व मराठी अधिकाऱ्यांना व किल्लेदारांना हुकूम पाठविले. परतु इंग्रजांना बहुतेक ठिकाणी लढाई करूनच ताबा घ्यावा लागला.

हार्डिमननें जबलपुर घेतलें १९-१२-१८१७:- नागपुरास कांही गडबड होणार असा रंग दिसतांच गव्हर्नर जनरल याने नर्मदेच्या उत्तरेस असलेले कांही सैन्य नागपुराकडे रवाना केलें होतें. त्यांतच ब्रि. ज. **हार्डिमन** यास

रेवा प्रांतांतून नागपुराकडे जाण्याचा हुकूम पाठविला होता. नर्मदेच्या आसपास मराठी सैन्याचा जागजागी बराच जमाव होता. जबलपुरासहि त्याचें ठाणें होतें. ता. १९ डिसेंबर रोजीं **हार्डिमन** याने जबलपुरचे मराठी सैन्यावर हल्ला केला. मराठी लष्कर तीन हजार होतें. परतु त्याचा मोड होऊन तें शहरांत गेले. दुसरे दिवशीहि हल्ला चालूच राहिला व मराठे जबलपुरची गढी व शहर सोडून निघून गेलें व **जबलपुर** शहर **हार्डिमन**चे ताब्यांत आलें. **हार्डिमन** यानंतर नागपुराकडे गेला परतु, त्यास रस्त्यातच नागपुरास येण्याची जरूर नाही असे रेसिडेटाचें पत्र आल्यामुळे तो परत जबलपुरास येऊन राहिला. ले. क. **मॅकमॉरिन** हाहि लौकरच त्यास जबलपुरास मिळाला.

श्रीनगर ५-१-१८१८.— गाडरवाडयाचे बाजूस बरेंच मराठी सैन्य जमले आहे असें पाहून डिसेंबरचे शेवटी ले. क. **मॅकमॉरिन** हा त्याचेवर चालून गेला. **श्रीनगर**[१] येथे **सदूबाबा** नावाचा मराठा सरदार सैन्यासह होता व **माधवराव** नावाचा दुसरा सरदार त्यास येऊन मिळणार होता. **मॅकमॉरिन**जवळ सैन्य पुरेसे नसल्यामुळे त्याने जबलपुराहून आणखी सैन्य मागविले व मराठ्याचें नवीन सैन्य येण्यापूर्वी **श्रीनगरावर** हल्ला केला. ता. ५-१-१८१८ रोजी लढाई होऊन **श्रीनगर** इग्रजाचे स्वाधीन झाले. **हरिपुरावर** इग्रजी लष्कर जाताच तेथील मराठी लष्कर सागरकडे निघून गेले. मराठी लष्कर तेथून निघून गेल्यामुळे तो प्रदेश मोकळा झाला.

राजाने आपले अंमलदार नागपुराहून इग्रज अधिकाऱ्याबरोबर देऊन या नवीन मुलुखाचा ताबा देण्यास पाठविलें होते. तरी सैन्याची मदत लागणारच म्हणून **हार्डिमन** हा जबलपुरासच राहिला. इग्रजी लष्कराने **बल्हारीच्या** किल्लेदारास किल्ला ताब्यात मागताच त्याने खुषीने किल्ला ताब्यात दिला. **सोहागपुरचा** किल्लाहि तसाच ताब्यात आला. **मंडल्याचा** किल्ला ताब्यांत घेणार, परनु तेथील शिबदीस पगार न मिळाल्यामुळें ती ताबा सोडीना. **चौरागड** व **मंडला** हे किल्ले खुषीने ताब्यांत येतील असा रंग दिसेना.

शिवणीचा किल्ला व खंडोपंत.—शिवणीचा किल्ला **खंडोपंत** नांवाच्या सरदाराच्या ताब्यांत होता. त्याचेजवळ लष्कर फारसें नव्हतें

१ नर्मदेच्या दक्षिणेस.

म्हणून हुसंगाबादेहून मे० **मॅकफर्सन** यास तो किल्ला घेण्याकरितां रवाना केलें. ता. २१–१–१८ रोजी **मॅकफर्सन** शिवणीस गेला व **खंडोपंतापाशीं** किल्ला ताब्यांत मागूं लागला. **खंडोपंतानें** किल्ला देण्याचें कबूल केले परंतु कांही वेळाची मुदत मागितली. परंतु ती सपल्यावरहि तो किल्ला सोडीना. शेवटी **मॅकफर्सन** याने किल्ल्यावर तोफा सुरू केल्या. सायकाळपर्यंत तोफांचा मारा चालू राहिला, परतु कोठेंहि खिड पडली नाही. सायंकाळ झाल्यानंतर **खंडोपंत** व त्याचे लष्कर लहानलहान टोळ्या करून किल्ल्याबाहेर नकळत निघून गेले. त्यापैकी कांही टोळ्या जाताना दिसल्या. त्यावर **मॅकफर्सन**च्या रोहिला पलटणीने हल्ला करून काही लोक जखमी केले **शिवणीचा** किल्ला, शहर व तोफा वगैरे सरजामासुद्धा इग्रजाचे ताब्यांत आला. **खंडोपंत** पळून ७।८ कोसावर **वैरागड** येथे **परमसुख** नावाचा दुसरा मराठ्याचा अधिकारी शेदीडशे शिपायासुद्धां होता त्यास मिळाला. ता. २३ रोजी त्याची व इग्रजी लष्कराचे एका टोळीची चकमक होऊन **परमसुख** पकडला गेला. **खंडोपंत** व बाकीचे लष्कर पळून गेले.

घिरूड—नागपुरचे अग्नेयेस १७।१८ कोसांवर **घिरूड** येथे **गणपतराव** नावाच्या एका सरदाराने पागापाग झालेले मराठे लष्कर एकत्र करून जमाव केला. त्यावर नागपुरचे इग्रजी लष्कर चालून गेले. परतु लढाई न होतांच **गणपतराव** व त्याचें लष्कर लहान लहान टोळ्या करून निघून गेले.

ज. डव्हटन हा नागपुराहून ता. २१ जान्युआरीस खानदेशाच्या रोखानें बाजीरावाचे मागे जाण्यास निघाला. मध्यंतरी नवीन तहाप्रमाणे वऱ्हाडातील भोसल्यांचा राहिलेला काही मुलूख व **नरनाळा** व **गाविलगड** हे किल्ले ताब्यात घेण्याचें काम राहिले होते. **अडगांव**च्या इ. स. १८०३ च्या तहाप्रमाणें हा भाग भोंसल्यांच्या ताब्यांत राहिला होता. त्यांपैकी **अकोट, अडगांव** व **वडनेर** हे परगणे व **नरनाळा** व **गाविलगड** हे किल्ले एलिचपुरचा नबाब **सलाबतखां** यास गव्हर्नर जनरलच्या मंजुरीवर अवलंबून देण्याचे ठरले होतें व **उमरावतीजवळील भातकुली** हा

परगणा निजामाचा एक कारभारी हैदराबादचा राजा **गोविंदबक्ष** यास देण्याचा होता. तसेच मेळघाटाचा तापीपर्यंत भाग १८०३ च्या तहापासून पेशव्याच्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यात होता तोहि घेऊन एलिचपुरच्या नबाबाच्या ताब्यांत देण्याचा होता. ही सर्व कामे करण्यास जनरल **डव्हटन** यास हुकूम दिला होता.

डव्हटन हा **आमनेर**, **हिवरखेड** या मार्गाने **एलिचपुरास** आला. **आमनेराहून** त्याने मे. **पिटमन** यास आकोला, उमरावती या भागात पाठविले व वरील परगणे ताब्यात घेण्यास सांगितले. कॅ. **जोन्स** याज-बरोबर थोडेसे लष्कर देऊन त्यास **गाविलगडचा** ताबा घेण्यास पाठविले राजाचा हुकूम पाहताच किल्लेदाराने किल्ला ताब्यात दिला तसेच **अडगांवाहून** एक कंपनी **नरनाळ्यास** गेली तेथील किल्लेदारानेहि किल्ला सोडून दिला. वरील किल्ले व मुलूख एलिचपुरचे नबाबाचे[1] ताब्यात देण्यात आला ही कामे होताच **डव्हटन** हा मलकापुरास गेला व तेथून खानदेशात गेला. होळकराकडील **रामदीन** नावाचा अधिकारी बाजीराव पेशव्यास मिळण्याकरिता नर्मदा उतरून येत आहे असे समजल्या-मुळे **डव्हटन** त्यास रोखण्याकरिता खानदेशात राहिला.

मंडला २६–४–१८१८:-मंडल्याचा किल्ला नर्मदेच्या एका वाकावर असून तेथे नर्मदा पूर्वेकडून पश्चिमेकडेस येऊन एकदम उत्तरेकडे वळते त्या-मुळे दोन्ही प्रवाहाच्या मध्ये किल्ल्यास मोईस्कर जागा झाली आहे. जवळ जवळ तिन्ही बाजूनी नर्मदेच्या प्रचंड प्रवाहाचा आश्रय मिळून फक्त उत्तरेची बाजूच मोकळी राहाते. तिकडे शहर वसलेले आहे व उत्तरेकडून शह-रासहि तटबंदी आहे परंतु बाकीच्या बाजूस नदीचा आश्रय असल्यामुळे तटबंदी नाही किल्ल्याच्या व शहराच्या दरम्यान खंदक असून नर्मदेच्या एका वाकापासून दुसऱ्या वाकापर्यंत नदीचे पाणी त्यात खेळविलेले असे[2]. शहराच्या बाजूने खंदकावर एक पूल असे. एकंदरीत किल्ल्याच्या तीन बाजूस नर्मदा व चौथ्या बाजूस खंदक व पलीकडे शहर व त्या पलीकडे शहराची तटबंदी. यामुळे हा किल्ला बराच मजबुतीचा असे

१ पेंढाऱ्यावरील व इतर वेळच्या मोहिमात हा नबाब आपल्या लष्करासह इंग्रजाबरोबर होता. २ नकाशा पहा.

शिबंदीचा मागील पगार दिल्यास हा किल्ला आपण खुषीनें स्वाधीन करतों असे किल्लेदारानें प्रथम बोलणें लावले होते व त्यामुळें लढाई करावी लागणार नाही असें इंग्रजी अधिकाऱ्यांस प्रथम वाटले. नागपुरच्या दरबारचा व इंग्रजी अधिकाऱ्याचा याप्रमाणें दोन्ही हुकूम किल्लेदाराकडे पाठवून दिले व एक इंग्रजी पलटण ताबा घेण्याकरितां तिकडे गेली. किल्ल्यापासून ३–४ मैलांवर तिचा तळ असता मराठी लष्कराची एक तुकडी त्यांचेवर येऊन पडली व तिनें त्याना पळावयास लावले. यामुळे हा किल्ला खुषीने ताब्यात येत नाही अशी खात्री झाली. जबलपुराहून मे. ज. **मार्शल** याच्या हाताखाली लष्कर देऊन ते मंडल्याकडे रवाना करण्यात आले. ता. १८–४–१८ रोजी ते लष्कर मंडल्यास पोहोचले व चारी बाजूस वेढा देऊन बसले. काही तुकड्या नर्मदा ओलाडून शहराच्या उत्तर बाजूसहि तळ देऊन बसल्या. शिद्याचेहि काही लष्कर इग्रजाच्या मदतीस होते व त्याचा तळ शहराच्या उत्तरेस एका झाडीत होता. तोफखाना व दारूगोळा हे सामान बरेच मागाहून आले. तेथपर्यंत इग्रज अधिकाऱ्यानी माऱ्याच्या जागा नक्की करून ठेविल्या व तोफा व सामान येताच ता. २५ चे रात्री नेमलेल्या जागी मोर्चे बाधून जवळून किल्ल्यावर मारा करावयाचा असा कार्यक्रम ठरलेला होता. त्याप्रमाणें शहराच्या उत्तरेस नदीकाठी तोफाचा मुख्य मोर्चा बांधला होता व त्याचा मारा नेमलेल्या ठिकाणी ता. २६ रोजी सकाळी सुरू झाला. पश्चिमेकडून नदीपलीकडूनहि एक मोर्चा बाधला होता त्याचा मारा शहरावर व किल्ल्यावर होई. तसेच नदीच्या तिन्ही बाजूस नदीपलीकडे मोर्चे बांधले होते व त्यांचा मारा किल्ल्यावर करता येई.

ता. २६ रोजी दुपारी दोन वाजता तटबदीस लौकरच भगदाड पडले व १।२ तासात रस्ता पडेल असे दिसताच **मार्शल** याने नदीपलीकडचे सैन्य उतरवून शहराच्या उत्तरेकडेस आणविले. कल्पनेप्रमाणे भगदाड पडतांच इग्रजी सैन्याने शहरात घुसून हल्ला केला. काही लोकानी तटबंदीची सबंध भित ताब्यात घेतली व बाकीचे शहरात उतरले. आतील मराठे लष्कराची व त्यांची झुज होऊन त्यांचा मुख्य **आनंदसिंग** हा पडला. हा मनुष्य आप्पासाहेबाचा फार विश्वासू असून इग्रजाचा कट्टा शत्रु होता. मराठे लष्कर हटून पुलावरून किल्ल्यांत जाण्याकरितां किल्ल्याच्या दर-

वाज्याशी गेले, परतु त्याच्या दुर्दैवाने किल्ल्याचा दरवाजा उघडला नव्हता. इंग्रजी लष्करहि त्याच्या मागोमाग किल्ल्यात येईल अशी आतील लोकाना भीति वाटली असावी. परतु किल्ल्यावरील तोफा व बदुका चालू केल्या असत्या तर त्याच्या आधाराने हे मराठी लष्कर आत घेता आले असते व त्यापैकी बरेच लोक वाचले असते. परतु किल्लेदाराने त्याना वाचविण्याची काही खटपट केली नाही. किल्ल्याबाहेर त्याचेवर नदीपलीकडील दोन्ही बाजूचे तोफखान्याचाहि मारा सुरू झाला. शेवटी गावातील हे मराठी लष्कर काही कापले गेले. काही नदीत उडी टाकून पलीकडे जात असता बुडाले व थोडेसे लोक पलीकडे गेले ते नदीपलीकडच्या इग्रजी लष्कराने कैद केले नदीपलीकडे सर्व बाजूनी इग्रजी लष्कराची नाकेबदी असल्यामुळे त्याना टाळून पळणे शक्य नव्हते रात्र पडल्यानतर सर्व शहरभर रात्री इंग्रजी सैन्य राहिले व दुसरे दिवशी शहरात मोर्चा बाधून किल्ल्यावर मारा करण्याची त्यानी तयारी चालविली शहरातील हल्ल्यात मराठयाचे पाचशे शिपाई पडले. इग्रजाकडील हानि फारशी झाली नाही.

रात्री अधारात एक होडी किल्ल्यातून नदीत उतरली व लपतछपत नदीपलीकडे चालली. इग्रजी पाहरेकऱ्याची टेहळणी सर्व नदीभर चालू होती. त्यानी ती होडी येत आहे असे पाहून दबा धरून ती नदीकाठी येताच समोर येऊन पकडली. त्यांत चार गृहस्थ पळून जाताना सापडले. एक मनुष्य किल्लेदार **राय हजारी** हा होता त्यास धरून इग्रजी अधिकाऱ्याकडे नेले तेव्हा त्याने सागितले की किल्ला स्वाधीन करतो, याबद्दल इग्रजी अधिकाऱ्याशी बोलणे लावण्याकरिताच मी येत होतो व किल्ला लढविण्याचा माझा मुळीच विचार नव्हता व याकरिताच मी किल्ल्यावरून माराहि केला नाही व शहरातील लष्करहि आत घेतले नाही.

किल्लेदाराचे म्हणणे खरे नव्हते व त्याचा विचार बहुधा गुप्तपणे पळून जाण्याचाच असावा. परतु पहिले दिवशी किल्ल्यावरून मारा न करण्यात व शहारातील लष्कर आत न घेण्यात त्याने मनाचा कच्चेपणा व धरसोड दाखविली. किल्ला लढवावयाचा नव्हता तर ता. १८ पासून ता. २५ पर्यंत इग्रजी लष्कराचा गराडा पडला असता त्यास इंग्रजी

अधिकाऱ्यास तसें कळविता आले असतें. परंतु तसें न करतां किल्ला खुषीने ताब्यांत न देतां तो लढविण्याचा त्याने निश्चय केला. परतु पराकाष्ठेचे प्रयत्न न करतां व शहराचे शिबंदीचा पाठपुरावा न करता त्याने भेकडपणाच दाखविला. दुसरे दिवशी किल्ल्यावर मारा होणार हे जाणून त्याने मुकाट्याने पळून जाण्याचा निश्चय केला होता असे दिसते.

किल्लेदार पळून गेला हें पाहतांच दुसरे दिवशीं सकाळी किल्ल्यावरील सर्व शिबदी सुमारे ११०० शिपाई दुय्यम किल्लेदार **गंगासिंग** यासह शस्त्रें खाली ठेवून किल्ल्याचे दरवाजे खुले करून बाहेर निघाली व इंग्रजास शरण गेली. निःशस्त्र असल्यामुळे अर्थात् त्याचेवर हल्ला झाला नाही.

ता. २८ रोजी किल्लेदार **राय हजारी** व **गंगासिंग** याची कोर्टमार्शलपुढे चौकशी झाली. किल्लेदाराने किल्ला ताब्यांत न देण्याबद्दल नागपुरदरबारचा आलेला हुकूम दाखविला. किल्लेदार कुचरपणा करील तर त्यावर नजर ठेवण्याकरितां **आनंदसिंग** यासहि तेथे पाठविले होते असे समजले. त्यावरून किल्ला न देण्यात त्याची स्वतःची कसूर नाही असे ठरून त्यास दोषमुक्त केले. त्याचप्रमाणे **गंगासिंग** यासहि दोषमुक्त केले. **आनंदसिंग** नसता तर कदाचित् किल्लेदाराने मुकाट्यानेंच किल्ला अगोदर इंग्रजाच्या स्वाधीन करून दिला असता हेहि शक्य होते.

मंडल्याचे किल्ल्यात व शहरांत लहान मोठ्या २६ तोफा व मुबलक दारूगोळा होता व त्याचे जोरावर कैक दिवस तो किल्ला लढवितां आला असता. परतु पुढाऱ्याच्या आगी जोमाचा प्रयत्न व दृढनिश्चय नसल्यामुळे विशेष प्रतिकार न होतांच किल्ला इंग्रजांच्या हाती आला.

चौरागड १२-५-१८१८ — चौरागडचा किल्ला फारच मजबूत म्हणून प्रसिद्ध होता. त्यावर नतर लष्कर पाठविण्यात आले. पण तें पोहोंचण्याच्या पूर्वींच किल्लेदाराने किल्ला **मॅकमॉरिन** याचे स्वाधीन करून दिला, म्हणून लढाईचें काम पडले नाही.

सागर व नर्मदा प्रांत—बाजीराव पेशव्याकडून इंग्रजांस इ. स. १८१८ मध्ये मिळालेल्या प्रांतांत **सागर, दमो** वगैरे प्रांत यापूर्वींच इंग्रजाकडे आले

होते व ता. ६–१–१८१८ च्या तहाप्रमाणे आप्पासाहेबाकडून इंग्रजास बैतुल, शिवणी व नर्मदेकडील इतर मुलूख मिळाला, तो दोन्ही मिळून त्याचा "सागर व नर्मदा प्रांत[१]" या नावाने एक प्रांत इ. स. १८२० मध्ये करण्यांत आला व त्याचे मुख्य ठिकाण जबलपुर ठरविले. त्यावर प्रथम "कमिशनर व एजंट टु दि गव्हर्नर जनरल" म्हणून एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला होता. हा प्रांत राज्यव्यवस्थेकरिता इ. स. १८३६ मध्ये त्यावेळच्या वायव्य सरहद्द[२] प्रांतास जोडण्यात आला होता. इ. स. १८३६ ते १८४३ पर्यंत तो वायव्य प्रांताचे ले. गव्हर्नराचे अमलाखाली व पुन्हा १८४३ पासून १८५३ पर्यंत स्वतंत्र व १८५३ पासून १८६१ पर्यंत पुन्हा वायव्य प्रांतात होता नंतर १८६१ मध्ये सर्व नागपुर प्रांत इंग्रजाकडे आल्यानंतर तो नागपुरास जोडून सर्वच मुलूख "मध्यप्रांत" या नावाने एक नवा प्रांत करून त्यावर "चीफ कमिशनर" म्हणून प्रांताधिकारी नेमण्यात आला [३]

बाजीरावाचें चंद्रपुरच्या रोखानें पलायन—आप्पासाहेब ता ९ जान्युआरीपासून शांततेने नागपुरच्या गादीवर होता. बाजीराव पेशवा पुण्याहून पळत निघाला तो **सोलापूर, राक्षसभुवन** वगैरेहून वऱ्हाडात **वाशीम** येथे आला व तेथून चंद्रापुराकडे येण्याचा त्याचा रंग दिसू लागला बाजीरावाचे लष्करावरोबर **गणपतराव सुभेदार** हा होता. त्याचप्रमाणे बाजीरावाचा आप्पासाहेबाशी पत्रव्यवहार होत आहे व **आप्पासाहेब** व **बाजीराव** मिळून **चंद्रपुरास** येऊन तेथून इंग्रजाशी लढणार आहेत अशीहि बातमी रेसिडेंटास मिळाली. चंद्रपुरचे किल्लेदारास नवीन सैन्यभरती करण्याचा आप्पासाहेबाने हुकूम दिला आहे अशाहि बातम्या समजल्या तशात आप्पासाहेबाचे बाजीरावास गेलेले एक पत्र मध्येच पकडले गेले व ते पुण्याचा रेसिडेंट एल्फिन्स्टन याने नागपुरच्या रेसिडेंटाकडे पाठविले, त्यावरून व बाजीराव चंद्रपुराकडे येत होता यावरून हा संशय दृढ झाला व रेसिडेंटाने **आप्पासाहेबास** कैद करण्याचा निश्चय केला.

---

१ Saugar & Nerbada Territories.

२ हल्लीचा संयुक्त प्रांत.

३ Foreign Dept. Resolution No. 9 of 2–11–1861.

आप्पासाहेबास कैद केलें १५-३-१८१८:-- सर्व शहर व राजवाडा इंग्रज शिपायाच्याच ताब्यात होता, त्यामुळें राजास धरणें ही अगदी सोपी गोष्ट होती. नागपुर शहरांत एक मद्रासी पलटण पूर्वीच होती. तिचे मदतीस कॅ. **ब्राऊन** याचे हाताखाली ता. १५ मार्च रोजी सकाळी दोन बंगाली कपन्या राजवाड्यावर पाठविण्यात आल्या. त्याचेबरोबर रेसिडेन्सीमधील एक गृहस्थ पाठविला होता. त्याने आप्पासाहेबाकडे प्रथम जाऊन त्याने बिनहरकत वरील लष्कराचे स्वाधीन व्हावे असे सांगितलें. आप्पासाहेबाने ते अर्थातच कबूल केले नाही. परंतु तो विरोध तरी काय करणार? बिचारा राजवाड्याच्या आतील भागांत राणीवशांत जाऊन लपून बसला. कॅ. **ब्राऊन** हा स्वत: आतील खोल्यात शिरला व त्यानें आप्पासाहेबास हाताने धरून बाहेर ओढले व कैद करून रेसिडेन्सीत नेऊन रेसिडेटाचे स्वाधीन केलें. आप्पासाहेबाचे दोस्त **रामचंद्र वाघ** व **नागोपंत** या दोघासहि त्याचप्रमाणें कैद करण्यात आले. आप्पासाहेबास कैद करताना कोणीहि प्रतिकार केला नाही व कॅ. **ब्राऊन** यास जनानखान्यातील बायकाच्या नखाच्या ओरखड्याशिवाय जास्त दुखापत झाली नाही. शहरात हूं की चूं झाले नाही अगर प्रांतांतहि कोठें बडाळी झाली नाही.

आप्पासाहेबाचें कैदेंतून पलायन १३-५-१८१८:-- आप्पासाहेबास नागपुरास ठेवणें इग्रजांस धोक्याचे वाटलें म्हणून रेसिडेटाने त्यास व त्याचे मित्र **रामचंद्र वाघ** व **नागोपंत** याजवर फितुरीचा व इतर आरोप ठेवून त्या त्रिवर्गास प्रयागास पाठविलें. ता. ३ मे रोजी त्यांची नागपुराहून कॅ. **ब्राऊन** याचे हाताखालीं रवानगी झाली. ता. १३-५-१८१८ रोजी पहाटचे रात्री जबलपुरचे दक्षिणेस **रायचूर** मुक्कामी त्यांचा तळ असतां आप्पासाहेबानें पहारेकरी वश करून घेऊन पलायन केलें तो प्रकार असा:-

आप्पासाहेब पळून जाण्यापूर्वी बरेच दिवस हा कट गुप्तपणें चालला होता असें दिसते. तो नागपुराहून निघाला तेव्हांपासूनच त्याचे मागावर त्याच्या पक्षाचे लोक होते. **गंगासिंग**[१] नांवाचा मनुष्य कांही लोक व द्रव्य घेऊन

१ एक अप्रसिद्ध पावाडा.

हा गंगासिंग मंडल्याचे किल्ल्यावरील नायब गंगासिंग नसून दुसरा असावा. मंडल्याचा किल्ला तारीख २७-४-१८१८ रोजी पडला.

नागपुरपासून त्याचे मागोमाग गुप्तरूपाने निघाला. आप्पासाहेबास कोणी-कडे नेतात हेच प्रथम माहीत नसावें असे दिसते. कारण त्यास कलकत्त्यास नेतात असा लोकाचा प्रथम समज होता म्हणून ही मंडळी कोणीकडे जाते या पत्त्यावर **गंगासिंग** होता व दुरून त्याचे मार्गावर लक्ष देत होता व इग्रजी सैन्याचे जवळपास आपला मुक्काम ठेवीत होता. आप्पासाहेबाची बायको **उमाबाई** ही मोठी कतर्व्यनिष्ठ बाई होती असे दिसते व तिनेच गंगासिगास पाठविले होतें. ती शेवटपर्यंत आप्पासाहेबास पैशाची मदत करीत होती.

ता. ५–५–१८१८ रोजी कॅ. **ब्राऊन** हा आप्पासाहेब, नागोपत व रामचंद्र वाघ यासहित **डोंगरताल** येथे पोहोचला व ता. १२ रोजी **रायचूर** येथे त्याचा मुक्काम झाला. ता. १३–५–१८१८ रोजी रात्री पहाटचे ३ वाजता पहारा बदलण्याची वेळ होती. आप्पासाहेबाने फितूर केलेल्या पहारेकऱ्याची वेळ असताच आप्पासाहेबाने आपल्या तबूत आथ-रुणावर एकदोन लाब उशा मनुष्यासारख्या निजवून पाघरूण घातले व आपण स्वत. पहारेकऱ्यापैकी एकाचा पोषाख चढविला व नवीन पहारा बदलताना पहिल्या गार्डाच्या शिपायाबरोबर रागेत मार्च करीत तो नवीन गार्डासमक्ष निघून गेला. गार्डाच्या अधिकाऱ्याने तबूत बाहेरून पाहिलें तो पलगावर मनुष्य निजल्यासारखें दिसले. आप्पासाहेबाच्या नोकराने सांगितले की राजाची प्रकृति ठीक नाही.

इकडे आप्पासाहेब व गार्डाचे नऊ शिपाई रात्रीच लष्करांतून पळून गेले व नेमल्या ठिकाणी **गंगासिंग** व त्याचे लोक घोडे घेऊन होते त्यांचेबरोबर पळून गेले ते थेट महादेवाचे डोंगरांत गेले. सकाळ होताच सर्व प्रकार उघडकीस आला व आप्पासाहेबाचा चारी दिशांस पाठलाग झाला. परतु आप्पासाहेब हाती लागला नाही. बाकीचे गार्ड **रामचंद्र वाघ** व **नागोपंत** यांस घेऊन ता. १५–५–१८ रोजी जबल-पुरास पोंहोचले.

आप्पासाहेबास राजवाड्यांत कैद करणारा कॅ. **ब्राऊन** हाच आप्पा-साहेबाबरोबर पाठविला होता. त्यानें ता. १३ रोजी आप्पासाहेब पळाल्या-

बद्दल नागपुरच्या रेसिडेंटास रिपोर्ट पाठविला व पुन्हां दुसऱ्या दिवशी सविस्तर[१] हकीगत कळविली. स्वत. **ब्राऊन** हा राजाच्या तपासास निघाला. सर्व इंग्रजी अधिकाऱ्यांकडे पत्रें गेली व आप्पासाहेबास पकडण्याकरिता हुकूम सुटले. रेसिडेंटाने आप्पासाहेबास जिवंत पकडून देणारास अगर बातमी देणारास एक लाख रुपयांचे बक्षीस लावले व तें चोहोंकडे जाहीर केलें.[२] तसेंच नवीन बसविलेल्या राजे **रघूजीकडूनहि** तसाच जाहीरनामा काढविला. आप्पासाहेबाबरोबर असलेले **रामचंद्र वाघ** व **नागोपंत** व आणखी एक ब्राह्मण यास प्रयागास पाठवून तेथें किल्ल्यात कैदेत ठेवण्यांत आले. त्यानी रेसिडेंटास पत्रे पाठवून कळविले की, आप्पासाहेबाच्या कटांत आपला संबध नाही. तशीच त्याची खाजगी पत्रे त्याचे घरी पोचविण्यात येत असत.

ब्राऊनवर कोर्टमार्शल:— कॅ. **ब्राऊन** यास जबलपुराहून परत नागपुरास बोलावण्यात आलें. तेथे त्यास निष्काळजीपणाच्या आरोपावरून कैद केलें व त्याचे सुस्तीबद्दल त्याची हुसंगाबादेस कोर्टमार्शलपुढें चौकशी झाली[३] **राजाराम** नांवाचा मनुष्य आप्पासाहेबाबरोबर होता; त्यास नागपुरास परत आणवून त्याचीहि या कटात सामील असल्याबद्दल चौकशी झाली. त्याचप्रमाणे आप्पासाहेबाचे काही नातेवाईक त्याचेतर्फे नागपुरास खटपट करीत आहेत असे रेसिडेटास समजल्यावरून त्याना पकडून प्रयागच्या किल्ल्यात कैदेंत ठेविले **गुजाबादादा गुजर** रेसिडेटाच्या परवानगीने प्रयागाहून परत नागपुरास आला.

महादेवाच्या डोगराच्या पूर्व व उत्तर भागाकडून इग्रजानी बरीच नाकेबदी केली होती. परतु डोगरांतून हुसकल्यानतर आप्पासाहेब **अशीरगडच्या** किल्ल्याच्या आश्रयाने तिकडे जाईल असा अदाज होता व तोच पुढे खरा ठरला. त्या बाजूस सर जॉन **मालकम** हा होता. किल्ल्याच्या भागांत गव्हर्नर जनरलचा एजट म्हणूनहि त्यास अधिकार होता. बाजी-

---

१ Nagpur Residency Records.

२ हा जाहीरनामा ता.२१साबान म्हणजे इं.ता.२६–६–१८१८चा आहे.

३ या चौकशीचा निकाल काय झाला हें माहीत नाहीं.

रावाकडून सर्व राज्य घेऊन त्याच्याशीं तह करण्याचे महत्त्वाचें काम त्यानें नुकतेंच केलें होतें (३-६-१८). गव्हर्नर जनरल याने मालकम यास आगाऊ सूचना देऊन, आप्पासाहेब शरण आल्यास अगर सामोपचाराच्या गोष्टी बोलावयास लागल्यास त्याच्याशी कोठवर बोलावे याबद्दल आपल्या शर्ती कळविल्या होत्या* (ता. ७-८-१८१८). त्यांत मुख्य शर्त अशी होती कीं, आप्पासाहेबास बाजीराव पेशव्याप्रमाणे पेन्शन देऊन कोठें तरी दूर ठेवावयाचें व पेन्शनाची रक्कम दरसाल एक लक्षापेक्षां जास्त नसावी. पुढें ही रक्कम दोन लक्षांपर्यंत वाढविली व तसें पंचमढीस आप्पासाहेबास कळविलें.

आप्पासाहेबास धरण्याकरितां बक्षीस—ता. १४-८-१८१८ रोजी **मालकम** यानें नागपुरच्या रेसिडेंटास पत्र लिहिले त्यांत मजकूर कीं, आप्पासाहेबातर्फे बोलण्याकरिता एक गृहस्थ येऊन गेला, परतु ह्या अटी आप्पासाहेबास मान्य नव्हत्या असे दिसते. ता. १५-९-१८१८ रोजी मेजर **ओब्रायन** हा जबलपुरच्या कमिशनरास लिहितो की, आपलेकडे आप्पासाहेबाकडून एक मनुष्य आला आहे व नागपुरची गादी परत देण्याचे इग्रज वचन देतील तर आपण स्वाधीन होण्यास कबूल आहो असे त्याचें सांगणें आहे. डिसेंबरमध्ये अशीरगडाजवळ ले. **क्रुकशांक** नांवाचा अंमलदार होता त्याचेमार्फत त्या भागात एक जाहीरनामा लावला की, जो कोणी आप्पासाहेबाचें मन वळवून त्यास तह करण्यास लावील त्यास मोठें बक्षीस देण्यांत येईल. आप्पासाहेबास धरून देणारास पूर्वी जें एक लाख रुपयाचें बक्षीस लावले होते ते दोन लाख रुपये व दहा हजारांची जहागीर याप्रमाणे वाढविण्यांत आले. परंतु मोठमोठ्यांनाहि लालूच सुटेल असें हे बक्षीस न घेता जंगली गोंडांनी आपले इमान राखलें. जान्युआरी (१८१९) मध्यें हा **क्रुकशांक** स्वतःच पचमढीच्या डोंगरांत वेषांतर करून गेला. एका गृहस्थाने आप्पासाहेबास युक्तीने पकडून देण्याचें त्यास कबूल केलें. त्यासहि क्रुकशांकच्या म्हणण्यावरून दोन हजार रुपये देण्यांत आले. परंतु आप्पासाहेब सांपडला नाही. इंग्रज

* Residency Record unpublished.

लष्कराच्या पुष्कळ टोळ्या महादेवाचे डोंगरांत शिरल्या व कोठें तरी छापा घालून आप्पासाहेबास धरण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला. आप्पासाहेबाच्या सैन्याच्या व त्यांच्या कांहीं चकमकीहि झाल्या. शेवटीं त्या डोंगरांत राहणें आप्पासाहेबास सुरक्षित वाटेना. ता. ६-२-१८१९ रोजीं ले. क. **स्कॉट** यानें रेसिडेंटास रिपोर्ट पाठविला कीं, आप्पासाहेब महादेवाच्या डोंगरांतून निघून बऱ्हाणपुराकडे गेला. त्याच्या लष्कराच्या शेवटच्या टोळीची व इंग्रजी पलटणींची एका जागी चकमकहि झाली.

आप्पासाहेबाचे मदतगार मोहनसिंग व चैनशहा:— आप्पासाहेब महादेवाचे डोंगरांत **धवलगिरी** व **पंचमढी** येथें गोंडांच्या आश्रयानें राहून तेथें सैन्यभरती करीत होता. पंचमढीचा ठाकूर **मोहनसिंग** व हरईचा राजा **चैनशहा** व इतर गोंड राजांनीं त्यास पूर्ण साह्य केलें. इंग्रजांनीं त्याचे पाठीवर चोहोंकडे सैन्य पाठविलें. कांही इंग्रज अधिकारी वेष बदलून पंचमढीच्या डोंगरांत शिरले. आप्पासाहेबाचे हस्तक डोंगराच्या बाहेर बैतुल, मुलताई व बऱ्हाणपुर वगैरे भागांत सैन्यभरती करूं लागले व त्यांनीं कांही मुलूख ताब्यांतहि घेतला. एकंदर वीस हजार सैन्य जमलें व तें निरनिराळ्या टोळ्या करून हिंडूं लागलें. त्यांतच इतर लुटारू लोकहि आप्पासाहेबाचे नांवानें धामधूम करूं लागले. **बाजीरावाचें** रिकामें झालेलें सैन्यहि त्यांतच मिळालें. बऱ्हाणपुरास आप्पासाहेबाच्या पक्षाचे बरेच लोक होते. शिवाय नागपुरासहि आप्पासाहेबाच्या पक्षाचे कांहीं लोक होते. ते गुप्तपणें पैशाची वगैरे मदत पाठवीत असत.

क. स्पार्कचा नाश. जुलै. १८१८:— बैतुलाहून क. **स्पार्क** नांवाचा अधिकारी १०० लोकांची एक टोळी घेऊन अशा एका जमावावर तुटून पडला. हा जमाव लहान असेल अशी त्याची कल्पना होती. परंतु तो अंदाज तीन हजारांचा निघाला व त्यानें क. **स्पार्क** व त्याचे सर्व शिपाई कापून काढले (२१-७-१८). बैतुल व शिवणीचे आसपास गोंड, अरब व शीख लोकांचा पंधरा हजारांचा जमाव जमला व त्यांनीं **मेळघाट, भैसदेही, आतनेर, सातनेर** व **आमळा** वगैरे प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतले. बैतुलास ले. क. **वॉर्डला** म्हणून लष्करी अधिकारी होता. त्याच्याजवळ सैन्य कमी

होतें म्हणून त्यानें नागपुराहून स्वसंरक्षणार्थ आणखी सैन्य मागविलें. कॅ. **न्यूटन** हा त्या भागांत या लष्करावर चालून गेला परतु तोहि घाबरला व **स्पार्क**प्रमाणेंच त्याचीहि गति होते की काय या भीतीनें हुसंगाबादचा लष्करी अधिकारी **मॅकफर्सन** यानें तिकडे स्वत: कूच केलें. **न्यूटनची** व आप्पासाहेबाच्या लोकांची एक चकमक झाली. तेव्हां हा जमाव आपल्या कल्पनेपेक्षां बराच लहान आहे असें **न्यूटन** यास समजलें. गोंडांचे व अरबांचे लष्करांतून एक कैदी सुटून आला त्याने बातमी दिली की, **मॅकफर्सन** व त्याचे लष्करास गांठून **स्पार्क**प्रमाणेंच त्याचा पूर्ण नाश करण्याची तयारी झाली आहे.

आप्पासाहेबाचे लोकांनीं ऑगस्ट १८१८ चे आरंभी मुलताई व आसपासचा भाग आपल्या ताब्यांत घेतला. परंतु जवळ सैन्य नसल्यामुळें बैतुलच्या इंग्रजी अधिकाऱ्याचा कांहीं इलाज चालेना. काही दिवसांनीं लष्कर आल्यावर मुलताईवर इंग्रजांनी चाल केली. परंतु तें येण्यापूर्वींच आप्पासाहेबाचे लोक निघून गेले. मुलताईच्या तीन मुख्य गृहस्थांची कोर्टमार्शलपुढें चौकशी झाली व त्यांना शिक्षा झाल्या. त्याचप्रमाणें बऱ्याच जमीनदार व प्रमुख लोकांस आप्पासाहेबास मदत केल्याबद्दल शिक्षा झाल्या. नागपुर प्रांतांत व नर्मदाभागांत इंग्रजी सत्ता डळमळूं लागली होती. परंतु जालन्याहून **डव्हटन** व एलिचपुराहून नबाबाचें सैन्य मदतीस आलें व चोहोंकडच्या इंग्रजी पलटणी त्या भागांत जाऊन इंग्रजांचा पुन: जम बसला.

बाळा मोकाशी नांवाच्या एका मनुष्यानेंहि बरेंच सैन्य जमवून धामधूम चालविली होती. त्यावरहि इंग्रजी लष्कर जाऊन त्याचा मोड झाला. तसेंच नर्मदेच्या काठांवर **प्रतापसिंग** नांवाच्या माणसानें कांही दिवस लुटालूट चालविली होती.

रामचंद्र वाघ व **नागोपंत** यांचे अर्ज प्रयागाहून नागपुरच्या रेसिडेंटाकडे इ. स. १८२४ पर्यंत येतच होते. **गणपतराव सुभेदार** हा अहमदनगरच्या किल्ल्यांत कैदेंत होता व **मनभट** नागपुरास कैदेंत होता. **रामचंद्र वाघ** यास नंतर सोडून दिलें असें दिसतें; कारण १८२१ मध्यें

तो जबलपुरास रहात असतांना त्यास नर्मदा विभागांतून बाहेर काढून दिल्याबद्दल पत्रव्यवहार आढळतो.

मुलताई,* कुपटा, अंबागड, पवरी, आमला, बोरडी व आमनेर-झिलपी, हीं ठिकाणें हल्ला करून घ्यावी लागलीं. महादेवाचे डोंगरांतसुद्धां दऱ्याखोऱ्यांतून इंग्रजी सैन्य जाऊन त्यांनीं आप्पासाहेबाचें सैन्य हुसकून लावलें. **चौरागड** व **मंडला** हे किल्ले तर फार प्रयासानें घेतले व दोन्ही किल्लेदारांची कोर्टमार्शलमार्फत चौकशी झाली.

महादेवाचे डोंगराबाहेरसुद्धां गोंडांनीं हल्ले केले. **चौरागडच्या** किल्ल्यावर **चैनशहा** यानें दोनतीन हजार सैन्य घेऊन तो किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बाहेरच्या इंग्रजी लष्करास ही बातमी समजून तें तेथें आलें व चैनशहास तेथून हाकून दिलें. चैनशहा याची व दुसऱ्या एका इंग्रजी टोळीची महादेवाचे डोंगरांत चकमक होऊन **चैनशहा** पकडला गेला.

मोहनसिंग व चैनशहास पकडलें:—पंचमढीचा राजा ठाकूर **मोहनसिंग** व इतर गोंड राजे इंग्रजी लष्करास शरण गेले व त्या डोंगरांतून आप्पासाहेबाचे सर्व लोक निघून गेले. हरईचा **चैनशहा** यास मे. ओब्रायन यानें डोंगराच्या एका खोल दरीत छापा घालून धरलें. त्यास चांद्याच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवलें तेथें तो महामारीनें मरण पावला. त्याचा मुलगा **सोहनशहा** यास **सोनपुरच्या** आसपासचा मुलूख इंग्रजांनी तोडून दिला व हरईचें राज्य चैनशहाचा पुतण्या **यशवंतशहा** यास देण्यांत आलें.

चितूचा मृत्यु:—**चितू** पेंढारी यास माळव्यांतून **मालकम** यानें हुसकल्यानंतर तो कांहीं दिवस अशीरगडच्या आसपास जंगलांत राहिला व नंतर कांहीं माणसें जमवून तो महादेवाच्या डोंगरांत आप्पासाहेबास जाऊन मिळाला. या डोंगरास इंग्रजी लष्कराचा वेढा असल्यामुळें लहानलहान टोळ्यांनीं आप्पासाहेबाचें सर्व लष्कर डोंगरांत जमा झालें व नंतर एकदम निघून बऱ्हाणपुराकडे गेलें. **चितू** पेंढारी यास अशीरगडच्या किल्लेदारानें किल्ल्यांत येऊं दिलें नाहीं व पुढें जंगलांत लपतछपत हिंडतांना त्यास

---

* मुलताईचे पाटील, देशमूख व देशपांडे यांस सडकेवर काम करण्याची शिक्षा दिली होती.

एका ठिकाणीं वाघानें मारून खाल्लें. त्याचा मुलगा त्याच्या शोधार्थ हिडत असतांना त्यास त्याचें प्रेत सांपडलें.

ता. ६-३-१८२५ रोजीं सागर व जबलपुरचे बाजूस **नारोपंत** व **बाबूपंत** नांवांचे आप्पासाहेबाचे दोघे हस्तक आप्पासाहेबाकरितां सैन्य जमवीत होते. त्यांपैकीं ५० लोकांची एक टोळी इंग्रजांनी पकडून कैद केली. तसेंच त्याच सुमारास **रावजी नारायण** नांवाचा एक मनुष्य सागरकडे आप्पासाहेबाकरितां सैन्य जमवीत होता व त्याचेंहि वरील दोघां हस्तकांशी सूत होतें.

रामरतन बाबू नांवाचा एक मनुष्य आप्पासाहेबाचा मनुष्य म्हणून दिल्लीच्या रेसिडेंटाची भेट घेण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्याची भेट घेऊं नये म्हणून जबलपुरच्या कमिशनरानें कळविल्याचाहि दाखला सांपडतो (ता. ९-६-१८२८). इ. स. १८२९ च्या सुमारास आप्पासाहेब मारवाडांत होता व त्यास मारवाडांतून हुसकून लावल्याबद्दल अजमीरचा पो. एजंट हा ता. ८-७-१८२९ रोजी कळवितो.

आडाम्स व **मॅकमॉरिन** हे उत्तरेकडून व **स्कॉट** हा दक्षिणेकडून पचमढीचे डोंगरांत शिरले व ते पंचमढीस आले. तेथून त्यांनीं सर्व दरे-खोरे धुडाळले; परंतु आप्पासाहेब व त्याचे लोक पूर्वींच निघून गेले होते. **आडाम्स** हा जान्युआरीच्या पहिल्या तारखेस पंचमढीस जाणार होता. परंतु जड सामान व हत्ती नेण्यास उशीर लागल्यामुळें आप्पासाहेब निघून गेल्यानंतर १५ दिवसांनीं तेथें पोहोंचला.

आप्पासाहेबाचें महादेवाचे डोंगरांतून अशीरगडाकडे पलायन १-२-१८१९-आप्पासाहेब ता. १ फेब्रुआरी १८१९ रोजी महादेवाच्या डोंगरांतून अशीरगडाकडे जाण्यास निघाला. त्याचेबरोबर **चित्तू** पेंढारी व ५०० अरब व हिंदुस्थानी सैन्य होतें. **बोरडा** येथें कॅ. **जोन्स** म्हणून एक इंग्रज सरदार होता त्यास आप्पासाहेब डोंगरांतून निघाल्याची बातमी लागली परंतु **बोरडा** येथील अमलदारानें तो शहापुरच्या रस्त्यानें जाणार म्हणून बातमी दिली. ती बहुधा आप्पासाहेबाच्या लोकांची हूल होती. त्यामुळें त्या रस्त्यानें त्यानें नाकेबंदी केली.परंतु दुसरा एक रस्ता होता तो मोकळा राहिला व आप्पासाहेब त्या रस्त्यानें निघून पलीकडेस सावळीगडाच्या रस्त्यानें निघून गेला.

हें समजतांच **जोन्स** यानें त्यांना गांठण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आप्पासाहेबाच्या मागून जाणाऱ्या एका टोळीची व त्याची चकमक होऊन आप्पासाहेबास पुढें जाण्यास आणखी वेळ मिळाला. कांही अंतर पुढें गेल्यावर **डाँबरघाटा**जवळ या लोकांनी पुन्हां जमा होऊन इंग्रजी लष्कराशीं सामना दिला व पुन्हां त्यांची पागापांग झाली (३–२–१९). इंग्रजी लष्करास अडवून आप्पासाहेबास पुढें जावयास वेळ मिळावा अशा तऱ्हेच्या ह्या युक्त्या होत्या. दुसरी एक इंग्रजांची टोळी तापीच्या कांठच्या **झिलपी–आमनेरच्या** उत्तरेस होती. तिलाहि ही बातमी समजताच तिचा मुख्य ले क. **पोलॉक** हा ता. ४ रोजीं खांडव्याजवळ **पिंपळोद** येथें आला. कारण अशीरगडास जाणारे दोन रस्ते तेथें फुटत होते. एक **बामगड**कडून व दुसरा **बोरगांवा**वरून. तसेंच मागें दोन कोस **हिवऱ्या**वरूनहि एक रस्ता जात होता तेथेंहि नाकेबंदी केली. आप्पासाहेब सावळीगडाहून थेट पश्चिमेकडे येत होता. त्यास मध्येंच गांठण्याची इंग्रज लष्करानें खूप तयारी केली. आप्पासाहेबाबरोबरहि रस्त्याचे माहितगार लोक होतेच. शिवाय पेंढाऱ्यांना या भागाच्या रस्त्यांची माहिती चांगली. ता. ४ फेब्रुआरी रोजीं सायंकाळचे सुमारास **हिवऱ्या**च्या लष्कराची व आप्पासाहेबाची अकस्मात् गांठ पडली. आप्पासाहेबाबरोबर फारसे लोक नव्हते. त्याचे बरोबरचें लष्कर वगैरे मागें रहात असे. कारण पाठलाग करणारांस अडविण्यास तें उपयोगी पडे. इंग्रजी लष्करानें एका अडचणीच्या जागी एका खोल नदीजवळ आप्पासाहेबास गांठलें. परंतु आप्पासाहेबानें त्या खोल पाण्यांतून हिमतीनें घोडा घातला व इंग्रजी लष्कर पहात असतां नदीच्या पार होऊन आप्पासाहेब निघून गेला. बाकीची टोळीहि चोहोंकडे निघून गेली व अंधारामुळे दिसेनाशी झाली. आप्पासाहेबाचा पाठलाग केला परंतु तो सांपडला नाहीं मात्र या हल्ल्यांत इंग्रजी लष्कराच्या हातीं आप्पासाहेबाचे कांहीं लोक सांपडले. त्यांत आप्पासाहेबाला फितूर होऊन त्याचेबरोबर रायचुराहून पळालेले कांहीं शिपाई सांपडले. त्यांना इंग्रजांनीं कडक शिक्षा दिल्या. हिवऱ्याची तुकडी व पोलॉकची तुकडी बोरगांवाहून **सेवल** येथें गेली. हें ठिकाण अशीरगडाच्या किल्ल्यापासून अगदीं जवळ आहे.

अशीरगडांत आश्रयः–आप्पासाहेब अशीरगडांत जाऊन तेथील किल्ले-

दार **यशवंतराव लाड** याचे आश्रयानें आहे अशी इंग्रजी लष्कराची खात्री झाली म्हणून त्यांनी तेथेंच मुक्काम केला. अशीरगडचा किल्ला शिंद्याच्या ताब्यांत असून यशवंतराव लाड हा बाजीराव व आप्पासाहेब यांस अनुकूल होता. इंग्रजांचें त्याचेशीं संधान लागण्याचा संभव नव्हता व शिंद्याचा व इंग्रजांचा या वेळी तह असल्यामुळें शिंद्याच्या परवानगीशिवाय त्या किल्ल्यावर इंग्रज हल्ला करणार नाहींत असें आप्पासाहेबास वाटलें. किल्लाहि मजबूत असल्यामुळें मोठ्या तोफा व इतर सामुग्रीशिवाय हल्ला करणें सोपें नव्हतें. आप्पासाहेब अशीरगडच्या किल्ल्यांत जाऊं नये म्हणून इंग्रज सैन्यानें खूप तयारी केली होती. परंतु वरप्रमाणे ती सर्व फुकट गेली. सदरहू हकीगत आपले वरिष्ठांस कळवून हें इंग्रजी लष्कर हुकमाची वाट पहात तेथेंच तळ देऊन राहिलें.

अशीरगडास वेढा:—डव्हटन हा खानदेशांत **वरखेड** (एदलाबादेजवळ) येथील आपल्या छावणीत होता. त्यास बऱ्हाणपुरावर जाण्यास हुकूम झाला. **जालन्याहून** त्यानें तोफखाना बोलाविला. सर जॉन **मालकम** हा स्वतः आपले महूचे छावणीहून सरंजामानिशी **अशीरगडाकडे** येण्यास निघाला. **काळा चबुत्रा** येथें **डव्हटन** व **मालकम** यांच्या भेटी होऊन किल्ल्याच्या वेढ्याचा कार्यक्रम ठरला. **मालकम** हा बोरगांवाहून कट्टीघाटानें अशीरगडाजवळ **संदलपुर** येथें येऊन बसला.

तसेंच **आडाम्स** यास हुसंगाबादेचा तळ उठवून **अशीरगडास** बोलाविलें. ले. क. **स्मिथ** यास पुण्याहून सर्व तोफखाना वगैरे घेऊन अशीरगडास बोलावण्यांत आलें. एकंदरीत माळवा, हैदराबाद, पुणें व नागपुर येथील अत्यंत कसलेले योद्धे व साहित्य अशीरगडास आणविलें. दुसरीकडे कोठेंहि इंग्रजी फौजेस शत्रु उरला नव्हता. यामुळें सर्व फौज बिनहरकत आणतां आली.

अशीरगडचा किल्ला अत्यंत प्रसिद्ध व बळकट. दक्षिणचा दरवाजा म्हणून त्यानें अनेक हल्ले पाहिलेले. कोणत्याहि जेत्यास तो आपल्या ताब्यांत ठेवणें जरूरीचें वाटे. मोंगलांपासून तों मराठ्यांपर्यंत सर्वांना तो दक्षिणेंत येण्याजाण्यास अवश्य असा वाटे. पूर्वींच्या काळांत तरी तो जवळजवळ अभेद्य असाच वाटे.

आप्पासाहेबाचा अशीरगडांत प्रवेशः—अशीरगडाच्या भोंवतालच्या जंगलांत आप्पासाहेबाचे कांहीं लोक होते. त्यांना हुसकून लावण्यास व उत्तरेकडील खिडीतून त्यांना पळण्यास रस्ता राहूं नये म्हणून प्रथम **स्मिथ** व **स्किनर** यांनीं टेहळणी सुरू केली. ता. १५ फेब्रुवारीस या सैन्याची व **चित्तू** पेंढाऱ्याच्या टोळीची आकस्मिक गांठ पडली. चित्तू पाहतां पहातां निसटला. आप्पासाहेबहि त्या टोळीत होता. असें समजलें की तो बाकीच्या लोकांसह अशीरगडाच्या किल्ल्यांत गेला. परंतु किल्ल्यावरून गोळ्यांचा मारा सुरू झाल्यामुळें इंग्रज शिपायांस आप्पासाहेबाचा किल्ल्यापर्यंत पाठलाग करतां आला नाहीं. वास्तविक आप्पासाहेब या टोळीत नव्हता असें पुढें समजून आलें. परंतु तो अशीरगडासच गेला अशी त्या वेळेस इंग्रज अधिकाऱ्यांची खात्री होती.

किल्ल्याचे भोंवतीं इंग्रज सैन्याचा व तोफखान्याचा गराडा पडला, हें पाहतांच किल्लेदार **यशवंतराव लाड** यानें ता. १८ फेब्रुवारीस **डव्हटनकडे** वकील पाठवून **मालकम** यास **बोरगांवास** त्याचे छावणींत जाऊन भेटण्याकरितां लष्करी परवाना मागितला व त्याप्रमाणें **डव्हटन** यानें त्यास न अडविण्याकरितां तसा परवाना दिला. परंतु **यशवंतराव मालकम** यास भेटण्यास गेला नाहीं. **डव्हटन** यास मात्र त्यानें कळविलें की आप्पासाहेब किल्ल्यांत नाहीं. तुम्ही व्यर्थ संशय घेतां.

इकडे शिंद्याशी बिघाड होऊं नये म्हणून इंग्रजांनीं तेथील रेसिडेंटामार्फत शिंद्याकडून **यशवंतरावास** हुकूम आणविला कीं, किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यांत द्यावा. यामुळें हल्ल्याची तयारी झाली असतांहि वरील हुकूम येईपर्यंत इंग्रजांनी हल्ला थांबविला. वरील हुकूम **यशवंतरावास** पोहोंचविला परंतु त्यानें त्या हुकमावर किल्ला ताब्यांत देण्याचें नाकारलें. शेवटीं हल्ला होण्याचा रंग दिसू लागतांच त्यानें पुढील शर्तींवर किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें. त्या अशा कीं इंग्रजांनीं आधीं वेढा उठवून आपलें सैन्य दूर न्यावें. **यशवंतराव** व सर्व शिबंदी यांस सुरक्षित बाहेर जाऊं द्यावें; या कराराच्या पूर्णतेसाठीं कोणी मोठा इंग्रज अधिकारी यशवंतरावाकडेस ओलीस ठेवावा. ह्या शर्ती अर्थातच इंग्रजांनीं मान्य केल्या नाहींत व किल्ल्यावर हल्ला करण्याचें नक्की ठरलें.

अशीरगड किल्ल्याचें वर्णन:—पुढील हकीगत सांगण्यापूर्वी अशीरगड किल्ल्याचें थोडें वर्णन करणें जरूर आहे. किल्ल्याचा मुख्य भाग म्हणजे वरचा किल्ला. हा पूर्वपश्चिम ११०० यार्ड लांब असून दक्षिणोत्तर ६०० यार्ड रुंद आहे. वरील सपाटीभोंवतीं तटबंदी आहे ती एका रेषेंत नसून जसजसे कडे तुटले आहेत तशी वेडीवांकडी आहे. या मुख्य किल्ल्याची टेकडी इतर टेकड्यांपासून अलग असून सुमारे ७५० फूट उंच आहे. मुख्य किल्ल्याचे भोंवती खडक फोडून स्वाभाविक कड्यांची भिंत केलेली आहे. ती सुमारें १२५ फूट उंच आहे व त्यावर किल्ल्याची बांधीव तटबंदी आहे. तुटलेल्या कड्यांवरून वर चढणे अशक्यच आहे. परंतु दोन जागां-वरून चढाव कमी असल्यामुळें वर चढणें शक्य होतें तेथें विशेष बंदोबस्ताची तटबंदी बांधली आहे व तेथेंच तोफांचाहि बंदोबस्त करून चांगल्या माऱ्याची जागा केली आहे. किल्ल्याच्या आंत पाण्याचा पुरवठा मुबलक असून पाण्याच्या जागीं बाहेरील तोफांचा मारा चालू शकत नाही.

परंतु इतर डोंगरी किल्ल्यांप्रमाणें अशीरगडाचा कच्चेपणा असा आहे कीं बाहेरून हल्ला करणारे सैन्यास किल्ल्याभोंवतालच्या लहानशा टेकड्या व दऱ्या यांचा आश्रय मिळून त्यांना हळूहळू वर चढतां येतें. उत्तरेकडेस अशा एका जागीं खालीं दुसरी भिंत बांधून दुप्पट बंदोबस्त केला आहे. आग्नेयेचे कोपऱ्यास किल्ल्याबाहेर एकदम पडून हल्ला करण्याकरितां विशेष व्यवस्था केली आहे. ती अशी की आंतील लोकांस जरूर वाटल्यास सहज बाहेर जातां यावें. परंतु बाहेरचे लोकांस आंत येतां येऊं नये याकरितां जागोजाग रस्ते बंद करतां येतात. नैऋत्येचे बाजूस किल्ल्याचा मुख्य दरवाजा असून तेथून खाली जाईपर्यंत पांच दरवाजे लागतात व त्यांच्या शेवटी दुसरी तटबंदीची भिंत आहे व तेथें जाईपर्यंत दगडी पायऱ्यांचा चढाव आहे. त्याच्या खालीं "खालचा किल्ला" म्हणून दुसरी तटबंदीची जागा आहे व ती मोठ्या टेकडीच्या खालीं पश्चिमेस एक लहान टेकडी आहे तिच्याभोंवतीं भिंत घालून केलेली आहे. खालच्या किल्ल्यास "**मालीगड**" असेंहि म्हणतात. लहान किल्ल्याच्या खालींच "पेटा" म्हणून किल्ल्याखालची वस्ती आहे. पेट्यासहि दक्षिणेकडून तटबंदी आहे.

वेढयाची तयारी—ता. १७ मार्च रोजी रात्रीं १२ वाजतां ले. क. **फ्रेझर** याच्या हाताखालच्या सैन्यानें आपल्या छावणींत तयार होऊन एक वाजतां कूच करावें व मुख्य किल्ल्याच्या पश्चिमेस खालच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं असलेल्या **पेटयावर** हल्ला करून तो, दिवस निघण्यापूर्वी काबीज करावा; असा कार्यक्रम ठरून तसे हुकूम देण्यांत आले. वेढयाची मुख्य व्यवस्था **डव्हटन**कडे होती. इतर ठिकाणांहून आणखी सैन्य व दारूगोळा येतच होता. प्रथम **पेटा** हस्तगत करण्याचें कारण तेथील घरांच्या आडोशानें तोफांचे मोर्चे खालच्या किल्ल्यावर तोफा चालविण्याकरितां लावण्याचे होते. प्रथम खालचा किल्ला हस्तगत करून तेथें दुसरे मोर्चे बांधून त्यावरून मोठया किल्ल्यावर मारा करावयाचा असा बेत होता. इकडे हें काम सुरू करून वरील शिबंदीचें चित्त दुसरीकडे वेधण्याकरितां उत्तरेकडील बाजूने **मालकम**च्या फौजेनें तोफा चालवाव्या अशी योजना करण्यांत आली.

डव्हटनची छावणी **नंबोल्यास** होती. तेथून रात्री हें लष्कर कूच करून बट्टीखेडयाच्या नाल्यांतून **पेटयावर** गेलें व त्यांनी एकदम त्यावर हल्ला केला व ती जागा सर केली. पेटयावर हल्ला झाला हें समजतांच खालच्या किल्ल्यावरून त्यावर मारा सुरू झाला. परंतु इमारतीच्या आश्रयानें इंग्रजी सैन्याचें विशेष नुकसान झालें नाही. किल्ल्याखाली असलेल्या आडव्या घरांच्या आश्रयानें तोफांचे मोर्चे बाधण्याजोगी सोईची जागा इंग्रजांस सांपडली. तसेंच पेटयाजवळील **लालबाग** व **मोतीबाग** नांवांचीं दोन ठिकाणें काबीज करून तेथेंहि तोफांचे मोर्चे लावले.

पेटा सर केला—दुसरे दिवशी पेटयांत मोर्चे बांधले व ते खालच्या किल्ल्यावर रोखले. तसेच पेटयाच्या डावीकडे एक टेकडी आहे तीवरहि मोर्चे बांधले, पण ते निरुपयोगी ठरले. याप्रमाणें ता. २० पर्यंत ठिकठिकाणी मोर्चेबंदी होत होती. रात्रीं मोर्चेबंदी करून दिवस निघण्यापूर्वी खालच्या किल्ल्याच्या माऱ्यापलीकडे जाऊन शिपायांनीं रहावें असा क्रम चालला. खालच्या किल्ल्यावरील शिबंदीनेंहि वरील माऱ्याचे आश्रयानें खालीं उतरून कांहीं घरें जाळली. परंतु पेटयांतील घरांतूनहि इंग्रजी

लष्कर थोडेंबहुत रहातच असे, त्यामुळें इंग्रजांची मोर्चेबंदी पुरी होऊन खालच्या किल्ल्यावर तोफा सुरू झाल्या.

ता. २० रोजीं सकाळीं प्रथम ह्या तोफा सुरू झाल्या व त्यांनी खालच्या किल्ल्याची तटबंदी ढांसळू लागली. त्या माऱ्यांतूनहि खालच्या किल्ल्यावरून शिपाई खाली उतरून त्यांनीं पेटचामधील कांही घरें व रस्ते काबीज केले. परंतु त्यांना लवकरच ते सोडून परत जावें लागलें. परंतु या हल्ल्यांत इंग्रजांकडील मुख्य सरदार ले. क. **फ्रेझर** हा पडला.

खालचा किल्ला सर—ता. २१ चे सकाळपर्यंत लहान किल्ल्यावर तोफा चालूच राहिल्या व त्यांमुळें त्याची तटबंदी ढांसळू लागली. आतां तेथें टिकाव लागणार नाहीं हें पाहून तेथील शिबंदी खालचा किल्ला सोडून वरील किल्ल्यांत निघून गेली. परंतु हें दिवस निघण्यापूर्वींच झाल्यामुळें रात्रीं इंग्रजी शिपायांस दिसलें नाही व त्यांच्या तोफांचा मारा खालच्या किल्ल्यावर चालूच राहिला. सकाळीं सात वाजतां इंग्रजांकडील दारूगोळ्यास आग लागून दारूचीं १३० पिपें जळून भडका झाला. ती वेळ पहारा बदलण्याची असल्यामुळें एकंदर शंभर शिपाई व दोन हिंदी लष्करी अधिकारी जळून मेले. हें पाहतांच खालच्या किल्ल्यावरील लोक पुन्हां खालीं उतरले.

ता. २२ मार्च रोजीं **मालकमची** टोळी उत्तरेकडून निघून पेटचाच्या भागास येऊन तिनें मारा सुरू केला. तसेंच " **मोंगलकी टोपी** " म्हणून किल्ल्याच्या दक्षिणेस एक जागा आहे तेथेंहि मोर्चे बांधले. उत्तरेकडेस **रामबाग** म्हणून ठिकाण आहे तेथेंहि मोर्चे बांधले. याप्रमाणें चोहोंकडून मारा सुरू झाला. खालचा किल्ला आतां बराच ढांसळला असल्यामुळें तो फक्त हल्ला करून घेण्याचें काम राहिलें. तेथील शिबंदी ता. ३० मार्चचा दिवस निघतांच वरील किल्ल्यांत निघून गेली व सूर्योदयाचे सुमारास इंग्रजी लष्कर वर चढून त्यानें " **माळीगड** " ताब्यांत घेतला व तेथें मोर्चेबंदी सुरू केली. रात्री पेटचांतील तोफा माळीगडावर न्याव्या व तेथें रात्रीं मोर्चेबंदी करावी असा क्रम सुरू झाला. जागा जवळची असल्यामुळें वरच्या किल्ल्याच्या लांब पल्ल्याच्या जड तोफांचा मारा तेथें होईना. परंतु

बंदुकांचा प्रखर मारा मात्र होऊं लागला.

ता. ३१ रोजीं सागरकडील २००० लष्कर व तोफखाना इंग्रजी सैन्यास येऊन मिळाला व दक्षिणच्या युद्धांत कधींहि झाला नाहीं असा इंग्रजी सैन्याचा व तोफांचा जमाव अशीरगडाभोंवतीं जमला. चोहोंकडून लहानमोठ्या तोफा सुरू झाल्या व मोठ्या किल्ल्याची तटबंदी पडूं लागली. तसेंच कांही जागीं सुरुंग लावून ते उडविण्यांत आले व त्यानेंहि, कांहीं तटबंदी ढांसळली.

इंग्रजांना बाहेरून दारूगोळा व दाणा—वैरण यांचा पुरवठा मुबलक होत असे. परंतु आंतील वैरण संपत आली. बाहेरून कांहीं मदत येणेंहि शक्य नव्हतें. तटबंदी ढांसळू लागल्यामुळें आंतील लोक घाबरूं लागले. शिद्या-र्फेचा वकील इंग्रजांकडे होता त्यास त्यांनीं किल्लेदाराकडे बोलणें लावण्यास पाठविलें. परंतु आंतील शिबंदी व किल्लेदार त्याला इंग्रजांकडील हेरच समजत. तसेंच निरनिराळ्या निमित्तानें इंग्रजांचे हेरहि किल्ल्यांत जात. यांतील एक हेर संशयावरून पकडला गेला. तो २० दिवस किल्ल्यावर कैदेंत ठेवून वरच्या लोकांनीं सोडून दिला. त्यानें वरील हकीगत सांगितली. तोफखान्यावरील जमादार जखमी होऊन मरण पावला.

तहाचें बोलणें:—यशवंतराव लाड यानें तहाचें बोलणे लावयाची इच्छा दर्शविली व त्या कामाकरितां बऱ्हाणपुराहून **सुलतानखा** नांवाच्या आपल्या विश्वासू गृहस्थास किल्ल्यांत येऊं द्यावें म्हणून मागणें केलें. तो गृहस्थ हजर नसल्यानें त्याचे जागीं बऱ्हाणपुरचे सुभेदाराच्या हाताखालचा अधिकारी किल्ल्यांत पाठविण्यांत आला. किल्लेदारास जास्त भीति वाटावी म्हणून नेहमीपेक्षां दुप्पट जोराचा मार किल्ल्यावर सुरू झाला. किल्ल्यावरूनहि तसाच उलट मारा चालू होता. वरील लोकांपैकी प्राणहानी फारशी झाली नाहीं परंतु खालच्या लोकांची मात्र फार होत असे परंतु खालचें लष्कर अवाढव्य असल्यामुळें वेढा देणांना त्याची क्षिति नव्हती.

बाहेरून इंग्रज सैन्यासहि त्रास देणारें कोणी उरलें नव्हतें. शेवटीं निराश होऊन, ता. ७ एप्रिल रोजीं सायंकाळीं किल्लेदारानें दोन वकील खालीं

पाठविले व आपण किल्ला खालीं करून देण्यास तयार आहों असें सांगितलें. किल्ल्याचे आंतील सर्व मालमत्ता नेऊं द्यावी एवढीच किल्लेदाराची शर्त होती. परंतु **मालकम**साहेबानें ही शर्त कबूल न करतां उलट निरोप पाठविला कीं, स्वतः **यशवंतराव** व किल्ल्यावरील मुख्य मुख्य अधिकारी यांना शिद्याकडे पाठविलें जाईल व त्याचेकडून चौकशी होऊन तो त्यांना जी शिक्षा देईल ती देईल. इतर लोकांनीं शस्त्रें खाली ठेवून रिकामे बाहेर जावें त्यांना व त्यांचे बायकामुलांना सुरक्षित बाहेर जाऊं देण्यांत येईल. शिवाय आप्पासाहेबास लपविण्यांत यांपैकीं कोणाचें आंग आहे याचा तपास करून वरील शर्तींची अंमलबजावणी होईल. अद्यापहि आप्पासाहेबास लपविण्याचा जे जे प्रयत्न करतील त्यांना जबर शिक्षा होईल असेंहि बजावण्यांत आलें. आप्पासाहेब किल्ल्यांत आहे अशी सर्व इंग्रज अधिकाऱ्यांची पूर्ण खात्री होती व किल्लेदाराकडून जरी तो आंत नाही असें खात्रीपूर्वक सांगण्यांत येई तरी त्यावर त्यांचा विश्वास बसेना.

शेवटीं ता. ८ एप्रिल रोजी **११** वाजतां **यशवंतरावानें** वरील शर्ती कबूल करून मारा थांबविण्याची विनंति केली व ती **मालकम** यानें मान्य करून किल्ल्यावरील मारा थांबविला. तरी या वेढयांतील मुख्य अधिकार **डव्हटन** साहेबाकडे असल्यामुळें व तो यांपैकीं कांही शर्ती ढिल्या करील अशी आशा वाटल्यामुळें यशवंतराव मालकमबरोबर **डव्हटन** याचा तळ ३।४ मैलांवर होता तेथें गेला. परंतु डव्हटननें त्याचें कांही ऐकिलें नाहीं. यशवंतराव मालकमबरोबर परत येऊन किल्ल्यांत गेला व ठरल्याप्रमाणें किल्ला खाली करून देण्याचें त्यानें कबूल केलें. **मालकम** खालच्या किल्ल्यांत राहिला व ठरल्याप्रमाणें बजावणी न झाल्यास पुन्हा मारा सुरू होईल हें बजावण्यास त्यानें कमी केलें नाहीं.

यशवंतरावानें किल्ला खालीं केलाः किल्ल्यावर इंग्रजांचें निशाणः— ता. ९ एप्रिल १८१९ रोजीं सकाळी ४ वाजतां यशवंतरावानें मालकमाकडे निरोप पाठविला कीं, शिबंदी सकाळीं खालीं उतरूं लागेल. पांच वाजतां दुसरा निरोप आला कीं, इंग्रजी निशाण किल्ल्यावर लावण्याकरितां वर पाठवून द्यावें व शिबंदी खालीं सशस्त्र उतरून पेटयांत गेल्यावर शस्त्रें खालीं

ठेवील. यामुळें शिपायांना थोडें बरें वाटेल कारण किल्ल्यांतून निःशस्त्र बाहेर निघणें त्यांना जास्त अपमानाचें वाटेल. **मालकम** यानें शंभर युरोपियन व शंभर काळे शिपाई युनियन जॅकचें निशाण घेऊन किल्ल्यावर पाठविले सकाळीच इंग्रजी निशाण पश्चिमेकडील बुरजावर लावण्यांत आलें व त्याच्या सन्मानार्थ सर्व तोफखान्याची सलामी देण्यांत आली. किल्ल्याच्या दरवाजावर इंग्रजांचा पाहरा बसला.

दुपारीं मालकमच्या लष्करानें पेटचामध्यें एक चतुष्कोण बनविला. यशवंतराव व मुख्य मुख्य अधिकारी किल्ल्यावरून उतरून प्रथम तेथें आले. **डव्हटन** हा पूर्वींच आपल्या छावणींतून पेटचावर आला होता. तेथें यशवंतराव वगैरेंनीं **डव्हटनची** भेट घेतली. **डव्हटननें** त्यांना शस्त्रें जवळ ठेवण्यास परवानगी दिली व किल्ल्यावरून एक एक टोळी क्रमानें आणण्यास सांगितलें. प्रत्येकानें आपली पलटण त्या चतुष्कोणांत आणावी. त्यांनी बंदुका खाली ठेवाव्या व ढाली, तलवारी व मालमत्ता घेऊन सलाम करून बाहेर निघून जावे असा क्रम चालला. कांहीं लोकांना वाटखर्चीहि देण्यांत आली. याप्रमाणें सुमारें १२०० अरब, मकराणी, सिंधी वगैरे जातीची शिबंदी किल्ला सोडून निघून गेली.

आप्पासाहेब किल्ल्यांत सांपडला नाहीं:—आप्पासाहेबास आश्रय देण्यांत कोणाचें किती आंग होतें व कोणास काय शिक्षा द्यावयाची याची चौकशी करण्याचें कारणच पडलें नाहीं. कारण कानाकोपऱ्यांतून शोधलें तरी आप्पासाहेब किल्ल्यांत सांपडला नाहीं व किल्ल्यांत खरोखर तो कधी तरी आला होता कीं नाहीं, याबद्दलहि शंका वाटूं लागली [१] एवढा खटाटोप ज्या निमित्तानें केला तें मूळच सांपडलें नाहीं. फक्त एक महत्त्वाचा किल्ला हातीं लागल्यामुळें इंग्रजांविरुद्ध आश्रय मिळण्याची एक जागा नाहीशी झाली. असीरगडचा किल्ला तेव्हांपासून इंग्रजांच्या ताब्यांत राहिला. शिंद्यानेंहि त्यावरील आपला हक्क सोडला. किल्ला सर झाल्यानंतर **मालकम**

---

१ कित्येकांचे मतें किल्लेदारानें आप्पासाहेबास आंत घेतलें व तेथें तो कांहीं दिवस राहिला व इंग्रजांनीं वेढा दिल्यानंतर वेष बदलून इंग्रजांच्या वेढ्यांतून गुप्तपणें निघून तो ब्ऱ्हाणपुरास गेला.

साहेबानें यशवंतरावास विचारलें कीं, तुझे मालकाचा किल्ला सोडण्याचा हुकूम असतां तूं किल्ला कां दिला नाहीस ? त्यावर यशवंतरावानें सांगितलें कीं, असा किल्ला नुसत्या पत्रावर व हुकुमावर देण्याची आमचेकडे रीत नाहीं. कारण असे हुकूम पुष्कळदां मर्जीविरुद्ध द्यावे लागत. ते खरे नसतात. यशवंतरावाच्या म्हणण्याप्रमाणें शिंद्याचे असेहि हुकूम यशवंतरावानें दाखविले की, आमचा हुकूम आला तरी तुम्ही किल्ला सोडूं नये व शेवट-पर्यंत लढवावा. हा किल्ला परत शिंद्यास न देण्याचें मार्क्किस ऑफ **हेस्टिंग्जनें** हेंच कारण दाखविलें होतें व शिंद्याचीं वरील अस्सल पत्रें त्याजकडे पाठविली होती.

आप्पासाहेबाचा अज्ञातवास १८१८–१८२९:—अशीरगडाच्या वेढ्या-पूर्वीं (ता. १५ फेब्रुआरी १८१९), अशीरगडाच्या वायव्येस **खैरी–घाटा**-जवळ **धूळकोटा**जवळून आप्पासाहेब निसटला तो बऱ्हाणपुरास जाऊन एका ब्राह्मणाच्या घरी गुप्तपणें राहिला. डव्हटनचें सैन्य त्या भागांत असल्या-मुळें तेथून निघून जाणें त्यास धोक्याचें वाटलें. इंग्रजी सैन्य अशीर-गडच्या वेढ्यास गुतल्यानंतर तो गोसाव्याच्या[१] वेषानें बऱ्हाणपुराहून

१ नखीबाबा म्हणून एक साधु मालकम याचे मर्जींतला होता त्याने मालकम यास खूष करण्याकरितां आप्पासाहेबाचा तपास करण्यास हेर पाठवून माहिती आणविली व ती माहिती आणणारे मनुष्याबरोबरच ती खालीं लिहिल्याप्रमाणें मालकम यास पत्रानें कळविली (ता.२६-५-१८१९) ती इतर माहितीशी बरोबर जुळते.

"नागपुरवाला राजा आप्पासाहेब अशेरहून निघाले. बरोबर सरंजाम घेऊन खरगोण येथें आले. तेथून सरंजामास रजा देऊन आंगास विभूत लंगोटी लावून एक इसम बरोबर घेऊन राजपिंपळ येथें नर्मदा नदी उतरून अलीमोहन जवळ आले. तेथून आमझेरा, झाबवा जवळून पुढें देवळ्या प्रतापगडावरून उदेपुर, नाथद्वार या रस्त्यानें लाहोरास जाण्याचा त्यांचा इरादा आहे. पूर्वीं महादेवाच्या डोंगरांत राजा होता. त्यानें अगोदरच एक इसम लाहोरास पाठविला होता, तो तेथून परत निरोप घेऊन अशेर येथें आला. तुम्ही आमच्यापाशीं यावें असा लाहोराहून जबाब आल्यावरून ते तेथून गेले असा त्यांचा पत्ता लागला आहे. ही बातमी सांगणारा इसमच हें पत्र घेऊन आपल्याकडे जात आहे. ज्येष्ठ शु ।। ३ संवत १८७३"

निघून हंडिया येथें गेला व तेथें नर्मदा उतरून भोपाळचे राज्यांत अरण्यांत लपून राहिला. तेथून त्यानें भोपाळच्या नबाबास आपणातर्फे मध्यस्थी करण्यास निरोप पाठविला. परंतु भोपाळच्या नबाबानें मध्यस्थी करण्याचें नाकारलें. कारण त्यासहि इंग्रजांकडून आप्पासाहेबास पकडण्याविषयीं व अडविण्याविषयीं हुकूम गेला होता. तो इंग्रजांस बातमी देईल म्हणून पुन्हां आप्पासाहेबानें दडी मारली. नंतर बरेच दिवस त्याचा पत्ता लागला नाहीं. मधून मधून भलत्याच ठिकाणाहून तो दिसल्याच्या बातम्या येत, शिंद्यानें त्यास आश्रय देण्याचें साफ नाकारलें. आप्पासाहेबानें शिंदे, होळकर, जयपुर, जोधपूर वगैरे सर्व संस्थानिकांचा आश्रय मागितला. परंतु त्यास कोणीहि आश्रय देईना. नंतर तो वेष पालटीत लाहोरास गेला. तेथें **रणजितसिंगानें** त्यास कांहीं दिवस आश्रय दिला. परंतु सर्वांसच इंग्रजांचा धाक म्हणून त्यानेंहि आप्पासाहेबास शेवटीं काढून दिलें. आप्पासाहेब स्वतः लपतछपत असतांना सुद्धां त्याचे उद्योग चालूच असत. मार्च १८२८ मध्यें **वलीदादखा** नांवाचा त्याचा हस्तक एलिचपुरच्या नबाबाकडे त्याचा एक खलिता घेऊन आला त्यास एलिचपुरास पकडलें. त्याचेजवळ नागपुरचे रेसिडेंटासहि देण्याचें एक पत्र होतें. त्याचेकडून आप्पासाहेबाचा पत्ता काढण्याचा बराच प्रयत्न झाला पण कांहीं उपयोग झाला नाही.

लाहोरास आश्रय– ता. ९–७–१८२४ रोजीं कलकत्त्याहून नागपुरचे रेसिडेंटास पत्र आलें त्यांत लाहोर दरबारानें आप्पासाहेबाबद्दल पुढील हकीकत * कळविली होती." आप्पासाहेब हा **सुकाइत मंडी** येथें रहात आहे त्यास नागपुराकडून द्रव्याची बरीच मदत होत आहे व तो लाहोर प्रांतांत सैन्य उभें करीत आहे." तसेंच रेवा येथील राजा व लाहोरचा **रणजितसिंग** याचेंहि आप्पासाहेबाचे बाबतींत बोलणें चालू असल्याचा दाखला सांपडतो. यावरून दिसतें कीं इतक्या प्रतिकूल परिस्थितींतहि

(ता. २६ मे १८१९) (सरदेसाई रियासत उ. वि. भा. ३ पा. ४१३. ऐ. संकीर्ण साहित्य खंड १ पृ. १६४)

* 1 Nagpur Residency Records,
2 Ludlaw's Br. India Vol. II.
3 Prinsep Vol. I.

आप्पासाहेबानें आपला उद्योग सोडला नव्हता. १८२९ मध्ये **गंगासिंग** नांवाच्या वकीलामार्फत दिल्लीच्या रेसिडेंटाकडेहि त्यानें बोलणें लाविलें होतें. त्या वकीलास कैद करण्यांत आलें.

आप्पासाहेबास पकडलें.:—यानंतर **आप्पासाहेब** पळून हिमालयांतील डोंगरी संस्थानात गेला. **मंडीच्या** राजाने त्यास कांही दिवस आश्रय दिला. **मंडी, टेहरी, गढवाल** वगैरे डोंगरी मुलखांत तो नंतर हिंडत राहिला. ता. ३-६-१८२९ रोजीं **अजमीरच्या** पोलिटिकल एजंटाचा रिपोर्ट आहे कीं आप्पासाहेब मारवाडांत **नागोर** येथें आहे. त्यास पकडण्याची खटपट चालूच होती. शेवटीं **जोधपुर** संस्थानांत लपत छपत असतां इ. स. १८२९ मध्यें त्यास पकडलें. परंतु जोधपुरच्या राजानें त्यास इंग्रजांचे स्वाधीन न करतां आपणच नजर कैदेंत ठेवलें व तो पळून जाणार नाहीं अशी आपण हमी घेतली व त्यास स्वतःच्या खर्चानें इतमामानें वागविले.

आप्पासाहेबाचा मृत्यु:—आप्पासाहेब याप्रमाणें नजरकैदेंत असतांच बरेच दिवसांनी ता. १५-७-१८४० रोजी तेथेंच मरण पावला. तेथील पोलिटिकल एजंटानें वरील गोष्ट नागपुरच्या रेसिडेंटास कळविली. याप्रमाणें आप्पासाहेबाचा शेवट झाला. मरणसमयी आप्पासाहेबाचें वय ४४ वर्षांचें होतें. (जन्म इ. स. १७९६)

आप्पासाहेब जोधपुरास कसा राहिला याबद्दल पुढील दंतकथा प्रसिद्ध आहे. आप्पासाहेब **जोधपुरच्या** राज्यांत जाऊन तेथें गोसाव्याचे वेषानें रहात असतां एका मंदिरांत एका प्रसिद्ध गाणारणीचें गाणें ऐकून खुष झाला व त्यानें तिला एक हिऱ्याची आंगठी बक्षीस दिली. त्यावरून हा कोणी तरी मोठा मनुष्य असावा असा संशय उत्पन्न झाला. ही गुणगुण पोलिटिकल एजंटाच्या कानावर जाऊन त्यास हा आप्पासाहेब असावा असा संशय येऊन त्यानें त्यास धरण्यास माणसें पाठविलीं. आप्पासाहेबास हें कळतांच तो तेथील राजाचें " मानमंदिर " "महामंदिर " अथवा "गुरुद्वार" म्हणून एक देवालय आहे त्यांत पळून गेला. या मान-मंदिराची परंपरा अशी होती कीं या मंदिराचे परिघाचे आंत कोणीहि गुन्हेगार गेल्यास तो

त्या हद्दीत आहे तोंपर्यंत त्यास गुन्हा माफ असे. बाहेर आल्यास त्यास पकडून कैद करण्यांत येई. ही परंपरा त्या राजाचे घराण्यांत पिढ्यानुपिढ्या चालू होती. आप्पासाहेबास ही माहीत होती म्हणून तो त्या महामंदिरांत लपून बसला. पोलिटिकल एजंट यास आप्पासाहेब तेथें गेल्याबद्दल बातमी लागली व त्यानें मानसिंग राजास सांगून पाठविलें कीं आप्पासाहेबास कैद करून आमचेकडे पाठवा. राजानें एजंटाजवळ मध्यस्थी केली की आमची परंपरा मोडूं नका. मी त्याचे सुरक्षितपणाबद्दल जबाबदार आहें व माझे आश्रयास आलेला मनुष्य पकडून देण्यांत माझी अपकीर्ति होईल. त्यामुळें एजंटानें तें कबूल केलें. मानसिंगराजानें आप्पासाहेबास सन्मानानें ठेविलें. आप्पासाहेबाची समाधि जोधपुरास या गुरुद्वारासमोर आहे असें समजतें.[१]

आप्पासाहेबाच्या बायका. १ उमाबाई. २ सावित्रीबाई:—**उमाबाई** म्हणून आप्पासाहेबाची बायको होती ती शोकानें जून १८१८ मध्येंच मरण पावली. **सावित्रीबाई** म्हणून दुसरी बायको होती तिला नागपुरचें राज्य खालसा झाल्यावर दरसाल दहा हजारांचें पेन्शन चालू होतें. ती बरेच दिवस जिवंत होती. उमाबाईनें आप्पासाहेबास त्याचे पलायनांत व नंतर बरेंच द्रव्य पुरविलें. सावित्रीबाई ही आप्पासाहेबाचा तपास लागल्या-नंतरहि त्याचेकडे गेली नाहीं. ती नागपुरासच मरण पावली.

आप्पासाहेबाचे तोतये:— सदाशिवराव भाऊच्या तोतयांप्रमाणें आप्पा-साहेबाचेहि कांही तोतये निघाले. इ. स. १८४१ च्या आक्टोबर महिन्यांत एका तोतयानें वऱ्हाडांत व निजामाचे राज्यांत कांहीं सैन्य जमविलें व वर्धेच्या कांठापर्यंत पुंडाई चालविली. **बुऱ्हानीसाहेब** म्हणून त्याचा एक कारभारी होता. या मंडळीचा विचार चंद्रपुरास जाऊन तेथें ठाणें बसवून नंतर नागपुराकडे जाण्याचा होता. हैदराबाद कंटिंजंट फौजेपैकी कांहीं सैन्य त्याच्या पाठीशीं होतें व नागपुरच्या सबसीडियरी सैन्यापैकीं ले. क. डॅम-कर यानें वर्धा नदीच्या जवळपास तोतयाच्या सैन्यावर हल्ला केला, परंतु, तोतयाचें सैन्य पळून गेलें. **बुऱ्हानीसाहेब** हा **जानस्टन** नांवाच्या हैदरा-

---

१ भारत इति. सं. मंडळ त्रैमासिक वर्ष ४ अंक १ ते ४ जोधपुरचे मुनशी देवीप्रसाद यांनीं कळविलेली माहिती.

बादच्या अधिकाऱ्याच्या टोळीच्या हल्ल्यांत हातीं सांपडला, परंतु तोतया तेथून पळून गेला.

रामजी पाटील:— उमरावतीजवळ **रामजी पाटील** नावाचा एक गृहस्थ होता. त्यानें या तोतया आप्पासाहेबास फार साह्य केले. हा पाटील ह्या भागांत साधु म्हणून प्रसिद्ध होता; त्यासहि पकडण्यात आलें होतें. तोतया हा महादेवाचे डोंगरांत पळून गेला व तेथें पकडला गेला. त्यास हैदराबादेस रेसिडेंटाकडे पाठविण्यांत येऊन त्याची तेथें चौकशी झाली.

मुगुटराव:— आप्पासाहेबाचा दुसरा तोतया **मुगुटराव** म्हणून शिद्याचे राज्यात निघाला. इ. स. १८४२ मध्ये त्याने सैन्य जमविलें. एप्रिल महिन्यांत तो अशीरगडाजवळ **धूळकोट** येथील राजाच्या आश्रयानें राहिला. शिद्याचा सरदार **नाना आपटे** यानें नंतर त्यास काढून दिल्यावर तो निजामाच्या राज्यांत **चारठाणा** येथे गेला. तेथून तो वऱ्हाडांत व निजामाचे राज्यांत लुटालूट करीत राहिला.

अखेरीस शिद्याचा सरदार **बाबा आपटे** यानें त्यास पकडून गढाकोटाजवळ इंग्रज सरदार ब्रि. **ट्रेमलो** याचे स्वाधीन केलें. बळवंतराव व नाना कोतवाल म्हणून त्याचे दोघे हस्तक होते, तेहि पकडले गेले. त्यांस इंदुरास रेसिडेंटाकडे पाठविलें.

राघो भारती:— इ. स. १८४८–४९ मध्येंहि आप्पासाहेबाचा आणखी एक तोतया निघून त्यानें वऱ्हाडांत व निजामाचे राज्यांत सैन्यभरती केली होती व तो वणीच्या बाजूस बरेच दिवस पुडावा करीत होता. त्याचें खरें नांव **राघो भारती गोसावी** असें होतें. त्यानें चार हजार सैन्य जमविलें होतें. उमरावतीजवळ त्यानें मोठें सैन्य जमविलें व शहरावर हल्ला करण्याची तयारी केली. शेवटी हैदराबाद कंटिजंट फौजेचा ब्रि. **ऑन्स्लो** यास त्याचेवर पाठविलें. त्यानें त्याचा पाठलाग करून **कळंब** येथें त्यास गांठलें. परंतु **ऑन्स्लो** हा त्या छाप्यांत घोड्यावरून पडून मरण पावला. ब्रि. **हॅम्टन** यानें हल्ला करून तोतयास पकडलें व त्याची मंडळी चारी दिशांस पळून गेली. तोतयास नागपुरास आणून राजाच्या ताब्यांत दिलें व त्यास शिक्षा झाली.

आप्पासाहेबाचे आणखीहि एक दोन तोतये निघाले होते.

एकपक्षीं असें म्हणतां येईल कीं, निजामाप्रमाणें आप्पासाहेबानें ही परिस्थिति ओळखून नाइलाज म्हणून पुढें इंग्रजांशीं विरोध न करतां शांततेनें रहावयास पाहिजे होतें. असें तो करता तर हल्लीच्या निजाम, शिंदे, होळकर, गायकवाड याप्रमाणें तोहि मांडलिक बाहुलें या नात्यानें पुढें राहता. परंतु ही परतंत्र स्थिति त्याचे मानी स्वभावास आवडली नाही असें म्हणावें तर शौर्य व धडाडी दाखवून एक तर जय मिळवावा नाहीं, तर लढाईंत मरून जावें ही क्षात्रवृत्तिहि त्यानें दाखविली नाहीं. तसेंच बाजीरावाप्रमाणें पेनशन घेऊन न राहतां दोन लक्ष रुपयांचें पेनशन सोडून अज्ञातवास पत्करला ही गोष्टहि त्याचा थोडासा बाणेदारपणा दाखविते.

आप्पासाहेबाविरुद्ध रेसिडेंटाचे आरोपः— रेसिडेंटानें पुढील आरोप आप्पासाहेबावर ठेवले होते.

१ आप्पासाहेबानें गोंड वगैरे डोंगरांतल्या लोकांस इंग्रजांविरुद्ध चिथावून त्यांचें सामानसुमान व सामुग्री जातांना ती रस्त्यानें लुटविली.

२ चौरागड, मंडला व धामोनी येथील किल्लेदारांना वरपंगीं जरी किल्ले ताब्यांत देण्याचे हुकूम दिले तरी आंतून कळविलें कीं किल्ले ताब्यांत देऊं नका. त्याप्रमाणें किल्लेदारांनीं शांतपणें किल्ले ताब्यांत न देतां ते लढविले व त्यामुळें मार्च, एप्रिल व मे महिन्यांत इंग्रजांना ते किल्ले लढून घ्यावे लागले.

३ आप्पासाहेबानें बाजीराव पेशव्याकडे माणसें पाठवून सैन्याची मदत मागितली व चंद्रपुरचे किल्लेदारास माणसें जमविण्यास हुकूम केला.

४. नागपुराहून निसटून चांद्यास जाऊन स्वतंत्रपणें राहण्याचा आप्पासाहेबाचा विचार कायम झाला होता.

५. परसोजी भोंसल्यास आप्पासाहेबानें मारविलें ही गोष्ट यावेळी उघडकीस आली.

रेसिडेंटानें या आरोपांबद्दल " आपली खात्री करून घेतली, " असें याच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे. रेसिडेंटास त्यावेळीं काय लेखी अगर तोंडी

पुरावा उपलब्ध झाला होता हें समजण्यास मार्ग नाही. परंतु आप्पासाहेबास धरल्यानंतर त्यानें व त्याचा कारभारी **नागो पंडित** यानें हे सर्व आरोप कबूल केले असें रेसिडेंट **जेंकिन्स** याच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे.

वरील आरोपांपैकीं बराचसा खरा वाटण्याजोगा आरोप म्हणजे आप्पासाहेबाचें बाजीराव पेशव्याशी सूत असणें हा; दोघेहि समदुःखी व सारख्याच अडचणीत सांपडलेले. दोघेहि एकाच मराठी राज्याचे घटक. इंग्रजांच्या कचाटयांतून सुटण्याची दोघांचीहि इच्छा व दोघेहि सबसीडियरी भुतानें हीनबल झालेले. यामुळें दोघांचाहि एकमेकांकडे ओढा असणें स्वाभाविक होतें. आप्पासाहेबाचें बाजीरावास गेलेलें एक पत्र पुण्याचा रेसिडेंट एल्फिन्स्टन यानें धरून नागपुरच्या रेसिडेंटाकडे पाठविले होतें, तेंहि तीच गोष्ट दाखवितें. इंग्रज लोकांनीं जो अंदाज बांधला तो एकदर परिस्थितीवरून व स्वसरक्षणाच्या दृष्टीनें बाजीराव व आप्पासाहेब हे एक होणें त्यांना संभवनीय वाटलें. शिवाय बाजीराव हा पुण्याहून पळत निघाला असतां तो वऱ्हाड व चंद्रपुरच्या रोखानें आला होता. म्हणून वरील गोष्ट पूर्ण संभवनीय वाटण्याजोगी होती. या बाबतीत बाजीराव व आप्पासाहेब यांचा कांही बेत ठरला असावा व सूत्रहि असावें हे खरे दिसतें. परसोजीस आप्पासाहेबानें मारविलें हा आरोप बराच डळमळीत आहे व त्याला खात्रीलायक पुरावा नाही. कदाचित् ती गोष्ट खरीहि असेल, परंतु इंग्रजांनी त्यावेळी मात्र या आरोपाबद्दल अवाक्षरहि काढलें नव्हतें व आप्पासाहेब इंग्रजांच्या विरुद्ध उलटल्यानंतरच प्रथम हा आरोप पुढें आला ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

बाजीराव पेशव्याचें पांढरकवडयास आगमनः— याच संबंधांत बाजीरावाचा चंद्रपुराकडे येण्याचाहि धागादोरा होता, तो सांगणें जरूर आहे. बाजीराव पेशवा, पाठीमागें इंग्रजी लष्कर लागल्यामुळें, पळत वऱ्हाडच्या दक्षिण सरहद्दीवरून **गणपतराव** सुभेदारासह पांढरकवड्यावर आला. आप्पासाहेबाचा बेतहि चांद्यास जाण्याचा होता अशी रेसिडेंटास नक्की बातमी लागली होती. चांद्याजवळ दोघांनी मिळून तेथील तटबंदींत आपलें ठाणें देऊन तेथून पुढील बेत ठरवावेत असा त्यांचा इरादा होता.

परंतु त्यापूर्वींच तारीख १५–३–१८ रोजीं आप्पासाहेबास कैद केल्यामुळें चंद्रपुरास जाऊन कांहीं उपयोग नव्हता. बाजीराव चांद्याचे रोखानें येत आहे हें समजतांच रेसिडेंटानें कर्नल **स्कॉट** यास नागपुराहून पाठविलें व बाजीरावास चांद्याकडे येऊं न देतां मध्येंच अडविण्यास सांगितलें. बाजीरावाची आघाडी फौज ता. २ एप्रिल रोजीं चंद्रपुरच्या रोखानें वर्धा नदीवर आली, परंतु स्कॉट यानें त्यांना तेथेंच अडविलें. तेथें शिवणी या गांवाजवळ बाजीरावाच्या सैन्याची इंग्रजी सैन्याशीं लढाई होऊन बाजीरावाचे सैन्याचा पराभव झाला. **पांढरकवड्याचे** जवळ बाजीरावाचा मुक्काम असतां एका दैवी आपत्तीनेंहि त्याच्या सैन्यास ग्रासलें. त्याच्या सैन्यावर एकाएकीं जोराचा गारांचा पाऊस पडून पुष्कळ लोक मेले व दुखावले. कैक थंडीनें कांकडले. वस्त्रें नाहीत, जागा नाहीं अशी स्थिति झाली. पाऊसहि मनस्वी झाला. म्हणून सुरक्षित ठिकाणीं जाण्याकरितां तळ हलविला तर एके ठिकाणीं नदीच्या पुरांत कांहीं सैन्य वाहून गेलें.[१]

बाजीरावाचे मागें जालना व पुण्याहून **डव्हटन** व **स्मिथ** हे दोघेहि निरनिराळ्या रस्त्यांनी येत होते. नागपुराहून **स्कॉट** हा वर्धा नदीच्या पूर्वतीरावरून दक्षिणेस येऊं लागला. तो येण्यापूर्वींच बाजीराव चंद्रपुरास जाता तर त्यास किल्ल्याचा आश्रय मिळाला असता. परंतु तो वर्धेच्या पश्चिम तीरावरच वणीचे आसपास घुटमळला व नंतर माहूर–पट्टींत जाऊन

---

१ प्रभाकराच्या पोवाड्यांत या गोष्टीचें वर्णन केलें आहे तें असें:—

पांढरकवड्यावरी रिचविल्या, घनगारा अद्भुत ।
थंडीनें मेले लोक, उठविलें गारपगाऱ्यानें भूत ॥
बेफाम होतें लष्कर, नव्हती कांहीं वार्ता संभूत ।
(चाल) ओढवले कसें सर्वांचें या समयीं संचीत ॥
अनुचीत घडली गोष्ट दिसेना ठाव लपायाला ।
कोणे ठिकाणी नदीत लागलें सैन्य बुडायाला ।:

प्रभाकर बाजी. पोवाडा.

आश्चर्य व शालिग्राम पोवाडे. केळकर पा. ४०१. पेशवे बखर पान १९०. हा पाऊस इंग्रजांनी गारपगाऱ्यास पैसे देऊन पाडविला अशीहि मराठ्यांची समजूत झाली होती.

एदलाबाद[1] येथें राहिला. तिकडे दाट झाडी असल्यामुळें त्यास कांहीं दिवस सुरक्षितपणें राहतां आलें.

स्कॉट याचें सैन्य थोडें असल्यामुळें त्यास चंद्रपुरास वेढा देणें शक्य नव्हतें. म्हणून तो बाजीरावानें चंद्रपुराकडे जाऊं नये व त्यास अडवावें या धोरणानें त्याचे रोखावर राहिला. **आडाम्स** हाहि ता. ५ एप्रिल रोजीं नागपुरास जाऊन ता. ९ ला **हिंगणघाट** येथें आला व तेथें त्यानें **स्कॉट** यास चांद्याकडून परत बोलावून घेतलें.

बाजीरावाचें इतस्ततः पांगलेलें सर्व सैन्य एदलाबादेस जमा झालें. त्याचा जमाव वीस हजारांपर्यंत झाला. **गणपतराव** सुभेदार हा नागपुराहून नागपुरचें लष्कर घेऊन पळाला होता, तोहि त्याचेबरोबर होता. त्यांनीं आतां चंद्रपुरचा नाद सोडला, कारण आप्पासाहेबाच्या मदतीची त्यांना आशा राहिली नाहीं व इंग्रजी सैन्य नागपुराहून व मागाहून येत असल्यामुळें चंद्रपुरास आपण कोंडले जाऊं अशी त्यांना भीति पडली. **डव्हटन** हा कारंजा, माहूर या मार्गानें **पांढरकवडयास** आला व ता. १७–१८ एप्रिल रोजीं त्यानें आपली सर्व तयारी केली. बाजीरावाचे मागें **डव्हटन** व **स्मिथ** हे पुन्हां लागले. बाजीराव त्यांस झुकांडया देत देत पश्चिमेकडून उत्तरेकडेस बऱ्हाणपुरच्या रोखानें निघाला. त्याचा बेत अशीरगडच्या किल्ल्यांत जाऊन आश्रय घेण्याचा होता.

चंद्रपुरचा वेढा १३ ते २० मे १८१८:—शिवणी येथें बाजीरावाचें सैन्य मागें हटून बाजीराव पश्चिमेकडे गेल्यामुळें **आडाम्स** यानें चांदा सर करण्याचें ठरविलें व तिकडे आपला मोर्चा फिरविला. हिंगणघाट येथें फौजा व तोफा वगैरे जमा करून तो **चांदा** येथें ता. ९ मे रोजी आला. चांदा शहरास मजबूत तटबंदी असून ती १५ पासून २० फूट उंच व सहा मैल परिघाची होती. आंत बाले किल्ला म्हणून दुसरा किल्ला होता. त्यावेळी नागपुरच्या बरोबरीनें चंद्रपुरचें महत्त्व होतें व शहराची वस्तीहि तशीच मोठी होती.

ता. १३ मेपासून इंग्रजी लष्करानें भोंवतालच्या टेकडया व सोइस्कर

---

१ निजामाचे राज्यांत.

जागा पाहून तोफांचे मोर्चे बांधले व शहरावर मारा सुरू केला. तोंपर्यंत तटाचे आतून आंतील लष्कराचाहि बाहेर तोफांचा मारा चालू होता.

कांही दिवस टेहळणी केल्यानंतर आग्नेयेकडील तटाची बाजू तोफांचे माऱ्यास बरी आहे असें इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं ठरविलें व त्या जागेवर ता. १७ रोजीं सुमारें ४०० यार्डांवरून तोफांचा मारा सुरू केला, परंतु भिंत पडेना. शेवटीं ता. १८ रोजी रात्री भिंतीपासून २५० यार्डांचे अंतरावर १८ पौंडाचे मोठे तोफांचा मोर्चा बांधला. रात्रीहि तटावरून गोळे येऊन मोर्चे बांधणारां-पैकीं कांही लोक मेले. परंतु ता. १९ रोजी सकाळी या मोठ्या तोफांचा मारा सुरू होतांच तट ढासळू लागला व दुपारी ४ वाजतां तटास भगदाड पडलें. हल्ला एकदम करावयाचा परंतु हल्ल्याची पूर्ण तयारी नसल्यामुळें दुसरे दिवशी सकाळी हल्ला करून शहरांत शिरण्याचें ठरविले. रात्रभर फुटलेल्या तटावर तोफा व बंदुकांचा मारा चालूच राहिला; कारण रात्रीं भिंतीची दुरुस्ती झाली असती.

चंद्रपुर पडलें:— ता. ३० रोजी सकाळी या पडलेल्या तटबंदीतून लष्क-राचा हल्ला सुरू झाला. हें बिकट काम नागपूरच्या सबसीडियरी सैन्याचा सरदार **स्कॉट** यानेंच अंगावर घेतलें. प्रथम पडलेल्या तटाचे जागेवर अर्धा तास तोफांचा मारा केल्यामुळें तिकडून उलट मारा येणे बंद झालें व इंग्रजी लष्करास तटापर्यंत बिनहरकत जातां आलें. **स्कॉट** आपल्या लष्करासह शहरांत शिरला व भगदाडाजवळ रक्षणाकरितां त्यानें इंग्रजी पाहारा ठेवला. तसेंच शहरांतून बाहेर जाण्याचे रस्तेहि बाहेरून इंग्रजी सैन्यानें रोखून ठेवले. शहराचे आंत इंग्रजी लष्कर शिरतांच प्रत्येक रस्त्यावर चकमकी सुरू झाल्या. आंतील शिबंदी तटाचे भिंतीवरून आंतील इंग्रजी लष्करावर बंदुकांचा मारा करूं लागली व उलट इंग्रजी शिपाईहि त्यांचेवर बंदुका झाडूं लागले. बाहेरून इंग्रजी लष्करास वारंवार मदत येतच होती परंतु आंतील मराठ्यांच्या शिबंदीस मात्र बाहेरचा आधार नव्हता. किल्लेदार **गंगासिंग** हा निकरानें लढून जखमी होऊन पडला[१] व इतरहि

---

१ जखमी झाल्यावर त्यानें विषप्राशन केलें. कारण आपणास कैद केल्यावर इंग्रज काय शिक्षा करतील याची त्याला भीति वाटली. Prinsep vol. II

२०० शिपाई गतप्राण झाले. उरले ते वाट सांपडेल तसतसे बाहेर झाडींत पळून गेले जातांनाहि त्यांपैकी कांही मारले गेले व १०० शिपाई कैद झाले. तेथील गोंड राजाहि बाहेर पळून गेला. त्याचे वाडयांत पुष्कळ मालमत्ता सांपडली. तसेंच कांहीं दिवसांनी जमिनीत पुरलेले नऊ लक्ष रुपये सांपडले. ते पुढें गव्हर्नर जनरलच्या हुकुमानें इंग्रजी लष्करास लुटीचा हिस्सा म्हणून वांटून दिले.

बाजीराव मालकम याचे स्वाधीन झाला ३–६–१८१८ इ.:–बाजीराव अशीरगडाकडे पळाल्यानंतर त्यास चोहोंकडून इग्रजी सैन्यानें कोंडल्यामुळें तो अशीरगडच्या किल्ल्याच्या आश्रयास गेला. परंतु शिंद्याच्या किल्लेदारानें त्यास आंत घेतलें नाहीं. कारण इंग्रजांच्या ताब्यांत किल्ला देण्याबद्दल शिंद्याचा हुकूम इंग्रजांजवळ होता. खुद्द बाजीरावाचा भाऊ **चिमणाजी आप्पा** व **आप्पा देसाई निपाणकर** हे परिवारासह बाजीरावास सोडून गेले होते. जिव्हाळयाचें कोणी राहिलें नाहीं. अशा स्थितीत **मालकम** साहेबानें त्याचेशी संधान लावलें व बाजीरावानें त्याच्या शर्ती कबूल केल्या व तो ता. ३–६–१८१८ रोजीं अशीरगडाजवळ **खैरीघाटाचे** पायथ्याशीं मालकम साहेबाच्या स्वाधीन झाला. पुण्यास थोडीशी जहागीर तरी देऊन ठेवा असा बाजीरावानें फार आग्रह धरला. परंतु मालकमनें तें न ऐकतां काशी अगर प्रयागास राहण्यास सांगितलें. परंतु बाजीरावानें कानपुराजवळील **ब्रह्मावर्त** हें गांव पसंत केलें. त्यास दिलेलें ८ लक्षांचें पेन्शन फार झालें अशी इतर इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं कुरकुर केली. परंतु त्यापूर्वीं त्याचा भाऊ **अमृतराव** यास ८ लक्ष रुपयांचें पेन्शन दिलें होतें; त्यामुळें व पुढील त्रास वाचविण्याकरितां **मालकम** यानें तें कबूल केलें. जें सैन्य राहिलें तें भाडोत्री अरब वगैरे मुसलमान व परदेशी, निव्वळ पैशाकरितां जमलेलें, त्यांना देण्यास जवळ पैसा नसल्यामुळें त्यांनी त्यास अडवून धाक घातला. अशा स्थितींत आपणास हे आपलेच शिपाई जिवंत सोडतात कीं नाही असा त्यास धाक पडला व बाजीरावानें जवळच तळ पडलेल्या **मालकम** साहेबास निरोप पाठविला की, यांचे हातून माझा जीव वांचवा. तेव्हां **मालकम** यानें आपलें सैन्य पाठवून व बाजीरावाच्या सैन्यास तुमची बाकी आम्ही देऊं अशी हमी घेऊन बाजीरावास आपले तळांत

आणलें. तेव्हां बाजीरावाचा जीव खालीं पडला व त्यानें **मालकमनें** सांगितलेल्या सर्व शर्ती कबूल करून सर्व राज्य सोडल्याबद्दल सही करून दिली (ता. ३-६-१८१८).

बाजीराव व आप्पासाहेब यांचें साम्यः-- बाजीराव व आप्पासाहेब यांचें बहुतेक गुणांत साम्य आहे. दोघेहि भित्रे, रणभीरु, चंचल स्वभावाचे, असत्यवचनी, स्वपरबलाबल न ओळखणारे असे होते. स्वार्थाकरितां दोघांनीहि विचार न करितां सबसीडियरी तह करून इंग्रजी लष्कर छातीवर घेऊन आपलें स्वातंत्र्य गमावलें व नंतर रेसिडेंटाचा ससेमिरा रोज पाठीस व सबसीडियरी सैन्याचा तोफखाना समोर रोंखलेला, ही स्थिति सहन न झाल्यामुळें शिंदे, होळकर, भोंसले व पेशवे यांची एक जूट करून मराठी स्वराज्य पुन्हा स्थापण्याच्या दुर्घट उद्योगास दोघेहि लागले. त्यांतहि उच्च हेतु कितपत असेल हीहि शंकाच. दोघांसहि प्रजा अगर मुत्सद्दी अनुकूल नव्हते व एकनिष्ठ सेवकहि नव्हते. धिटाईने व चिकाटीनें लढाई करून आत्मयज्ञ करण्यांतहि जे गुण व हेतु लागतात ते नसल्यामुळें त्यांच्या नाशाबद्दलहि कोणास वाईट वाटलें नाही. आपलें स्वकीयांचें राज्य गेलें याबद्दल सर्वसाधारणपणें जो सर्वांस विषाद वाटला त्यापलीकडे त्या दुःखाची अगर संतापाची मजल गेली नाहीं.

बाजीराव व आप्पासाहेब यांच्याबद्दल त्यावेळी गव्हर्नर जनरल मार्क्विस ऑफ **हेस्टिंग्ज** यास जे रिपोर्ट गेले त्यांवरून त्यानें जी माहिती लिहून ठेविली ती खालीलप्रमाणें आहे.

" ता. २९ एप्रिल सन १८१८--ले. क. **आडाम्स** यानें बाजीरावावर जोराचा आघात केल्याची खुषखबर समजली. बाजीरावाची आपल्या राज्यांत पिछेहाट झाली तेव्हां नागपुरच्या राजानें गुप्तपणें निरोप पाठवून त्यास नागपुरास बोलावलें. कारण त्याच्या अंदाजाप्रमाणें नागपुरास इंग्रजी सैन्य थोडें होतें व राजाचें सर्व सैन्य बाजीरावाच्या पक्षास मिळेल असा त्यानें भरंवसा दिला. सदरहू पत्रव्यवहार नशीबानें आमचे हातीं सांपडला. राजास व त्याचे मुत्सद्यांस कैद करण्यांत आलें. कैद केल्यावर वरील मुत्सद्यांना समजलें कीं, सर्व मुद्देमाल आमच्या हातीं लागला आहे. तेव्हां

त्यांनीं रेसिडेंटाजवळ सर्व गोष्टी कबूल केल्या व राजाचे तोंडावर त्यास सांगितलें कीं, ' आम्ही मना करीत असतां तुम्ही आग्रहानें आम्हांस ह्या गोष्टी करावयास लावल्या ' आप्पासाहेबानें उत्तर दिलें कीं, ' आमचा मालक जो पेशवा त्याशी इमान ठेवून त्याच्या उपयोगी पडणें हें माझें कर्तव्यच होतें व आतां जो प्रसंग आला आहे त्यास सादर राहणें भाग आहे.' दिलेल्या वचनांपेक्षां ज्या अर्थी वरील गोष्टीचें जास्त महत्त्व आप्पासाहेबास वाटलें त्या अर्थीं ही सुदैवाचीच गोष्ट आहे की मराठी राज्याचा नाश करणें आम्हांस भाग पडले. बाजीराव वर्धा नदीपर्यंत आल्यावर त्याला आप्पासाहेबास कैद करून गादीवरून काढल्याचे वर्तमान समजलें. बाजीरावानें तेथेंच मुक्काम केला. कारण त्यानें शिंद्याकडे वकील पाठविले होते. तिकडील जबाब यावयाचा होता. तितक्यांत दक्षिणेकडून हैदराबादेच्या इंग्रज सैन्यासह ज. डव्हटन जवळ आल्यामुळें त्याला उत्तरेकडील रस्ता धरणें भाग पडले. परतु तितक्यांत **आडाम्स** हा त्याच्या समोर आडवा आला. आडाम्सचें पायदळ हें घोडदळाबरोबर ३४ मैलांची मजल मारूं शकलें नाहीं त्यामुळें मागें राहिलें. परंतु त्याच्या घोडेस्वारांनी व तोफखान्यानें मराठी लष्करांत धुमाकूळ माजवून दिला. शत्रूचे ४०० लोक पडले आणि पांच पितळी तोफा हाती पडल्या. मूळचा रस्ता सोडणें भाग पडल्यामुळें व लष्कराच्या घोटाळ्यामुळें डव्हटन हा बाजीरावाच्या सैन्यास लवकरच गांठील असें वाटतें व तसें झालें म्हणजे आडाम्सच्या थकलेल्या घोडदळानें जें काम नाइलाजानें अपुरें ठेवलें तें डव्हटनचें लष्कर पूर्ण करील. "[१]

नागपुर राज्यांतील फितुरी, पक्षभेद वगैरे:— आप्पासाहेबाच्या लष्करांत व मुत्सद्दी मंडळीत फितुरी होती व आंतून बरेचसे सरदार व मुत्सद्दी इंग्रजांना अनुकूल होते असा लोकप्रवाद पूर्वींपासून ऐकूं येतो. या लोकप्रवादाबद्दल लेखी दाखले पोवाडे, बखरी वगैरेंमधून क्वचित् आढळतात.

प्रथम **बांकाबाई** व तिचे पक्षाची मंडळी ही पहिलेपासून आप्पासाहेबाविरुद्ध व इंग्रजाना अनुकूल अशी होती. **गुजाबादादा गुजर, धर्माजी भोंसला** व **नरोबा चिटणीस** हे बांकाबाईच्या पक्षास असत. **सिद्दीक**

---

१ Private journal of M. Hastings. P. 258–59.

अलीखान याचें व आप्पासाहेबाचें वांकडें असून तोहि इंग्रजांच्या बाजूचा होता. वकील व मुत्सद्यांपैकीं **यशवंतराव रामचंद्र, नारायणराव पंडितजी** व नागोपंत[१] हे तर इंग्रजांकडून पेनशन खाऊन त्यांची चाकरी भोंसल्यांच्या दरबारांत बजावीत असत. त्यावेळचा गव्हर्नर मार्क्विस ऑफ हेस्टिंग्ज हा आपल्या खाजगी डायरीत यासंबंधानें लिहितो कीं, "या कामांत [२] आम्हास पैशाचा बराच उपयोग करावा लागला. तेव्हां मार्गांतल्या बऱ्याच अडचणी दूर झाल्या." ही गोष्ट वरील उदाहरणांवरून पटते. याशिवाय इंग्रजांचा पैशाचा मारा कोणाकोणावर झाला होता तें उघडकीस आलें नाही.

यशवंतराव रामचंद्र यास काशीस राहण्याकरितां एक चांगलें घर घेऊन देण्याबद्दल नागपुरच्या रेसिडटाकडून बनारसच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांस पत्रें गेल्याचाहि एक दाखला आहे.[३]

याप्रमाणें पैशाचा मारा इंग्रजांकडून चालू असतां निवळ स्वार्थाकडे पाहणाऱ्या सर्व मुत्सद्दी व अधिकारी मंडळींत फितुरी झाल्यामुळें कोणीहि मन लावून काम करीत नसे हें उघड दिसतें. सीताबर्डीच्या टेकडीच्या लढाईंत व शुक्रवार दरवाज्याजवळील लढाईंत **मनभट** व त्याचे अरब यांनीच काय ती इमानेंइतबारें कामगिरी केली. ता. १६–१२ च्या शुक्रवार तळ्याजवळील हल्ल्यांत व ता. २४–१२ च्या सवकरदऱ्याच्या मैदानावरील लढाईंत **गणपतराव सुभेदार** व **रामचन्द्र वाघ** यांनीच मनापासून युद्ध केलें व शेवटपर्यंत इग्रजांस शरण न जातां त्यांनीं आपणावर संकट ओढवून घेतलें. पण हेच **गणपतराव** सुभेदार व **रामचंद्र वाघ** ता. २६–२७ नोव्हेंबरच्या सीताबर्डीच्या लढाईंत मनापासून लढले असते तर सीताबर्डीचा परिणाम कदाचित् तात्पुरता तरी निराळाच झाला असता.

---

१ नागोपंत पुढें आप्पासाहेबास मदत करूं लागल्यामुळें रेसिडेंटाच्या मनांतून उतरला व पुढें त्यास आप्पासाहेबाबरोबर कैद केलें.

२ Private journal of the Marquess of Hastings.
Pamini office edition P. 254

३ नागपुरच्या सेक्रेटरीएट रेकॉर्डमधील कागदपत्र.

मनभट व बांकाबाईवरील आरोपः– मनभट व बांकाबाई यांनीं नागपुरचे राज्य बुडविले असा एक लोकप्रवाद त्यावेळी व अद्याप ऐकूं येत आहे. मनभटाचें नांव एवढें दूषित कां झालें हें समजत नाहीं. वास्तविक मनभटाच्या अंकित असलेल्या अरबांनींच शेवटपर्यंत लढाई केली. व पगार तुबला तेव्हां त्यालाच धरलें. इग्रजांकडून लांच खाल्ल्याचाहि पुरावा त्याचेविरुद्ध दिसत नाहीं.

आप्पासाहेबानें रेसिडेंटाच्या ताब्यांत जावें कीं न जावें याबद्दल त्यावेळी भवति न भवति झाली. त्यांत मनभट, रामचंद्र वाघ, गणपतराव वगैरे बऱ्याचशा मंडळीचें मत आप्पासाहेबानें रेसिडेंटाच्या स्वाधीन होऊं नये असें होतें. परंतु रेसिडेंटाचा वकील विनायकराव औरंगाबादकर यानें स्वतः हमी घेऊन व शपथ देऊन त्यास रेसिडेंन्सींत येण्याची सल्ला दिली व तेथें नेलें व आप्पासाहेब जेकिन्स रेसिडेंट याचे स्वाधीन झाला. त्यावरून " ब्राम्हणानें क्रिया करून भरंवसा देऊन नेलें व तेथें आप्पासाहेबास कैद केलें. " असा एक प्रवाद ऐकूं येतो. यापैकीं मुख्य गोष्ट खरी ही आहे कीं रेसिडेंटानें अप्पासाहेबाच्या सैन्याचा पराभव केल्यानंतर विनायकरावाबरोबर निरोप पाठविला कीं अद्यापहि तुम्ही येऊन आमचे स्वाधीन व्हाल तर थोडासा सैन्याचे खर्चापुरता मुलूख कापून घेऊन मुख्य राज्य व गादी तुम्हास कायम ठेवूं. असें न कराल तर मात्र सर्व राज्य खालसा करून तुम्हास पदच्युत करूं. विनायकरावानें जाऊन याप्रमाणें आप्पासाहेबास सांगितलें व सर्व राज्य गमावण्यापेक्षां रेसिडेंटावर विश्वास ठेवून राज्य कायम ठेवणें बरें अशीहि सल्ला दिली व जेंकिन्स यानें विनायकरावास भरंवसा दिल्यावरून आप्पासाहेबाच्या जिवास धोका येणार नाहीं व राज्य खालसा होणार नाही अशी शपथपुरःसर क्रिया केली व त्यावरून आप्पासाहेब रेसिडेंसींत गेला व गव्हर्नर जनरल जें करतील तें मान्य करीन असें त्यानें जेंकिन्स यांस लिहून दिलें. त्या वचनाप्रमाणें पुढें बरोबर वर्तणूक झाली आणि यामुळें कोणाकडूनच वचनभंग झाला नाही.

परंतु या गोष्टींतहि अप्रामाणिकपणाचा अगर फसवेगिरीचा दोष विनायकरावावरसुद्धां येत नाहीं. विनायकराव हा आप्पासाहेबाचा नोकर

नसून रेसिडेंटाचा नौकर होता. त्यामुळें धन्याशीं बेमानी केल्याचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. त्यावेळीं परिस्थिति अशी होती कीं, इंग्रजांचें सर्व सैन्य नागपुरास जमलेलें होतें व मराठे सैन्याचा मोड झाला होता व त्यांना यश येण्याचा संभव नव्हता. असें झालें म्हणजे खरोखरच राज्य खालसा होण्याची भीति होती. म्हणून जेंकिन्सनें विनायकरावास पक्का शब्द दिला. त्याच्या भरंवशावर त्यानेंहि इमान प्रमाण केलें व त्याप्रमाणेंच जेंकिन्सहि इमानपूर्वक वागला व त्यानें ग. ज. यास लिहिलें कीं:— "आप्पासाहेब जरी बिनशर्त स्वाधीन झाला आहे तरी राज्य कायम राखण्याचे आम्ही तोंडीं वचन दिलें आहे तेव्हां तें खालसा करूं नये" याच गोष्टीमुळें त्यावेळीं राज्य कायम राहिलें. वास्तविक ग. ज. याचे मनांत राज्य कायम ठेवण्याचें नव्हतें व त्यानें रेसिडेंटानें दिलेल्या वचनाबद्दल आपली नापसंतीहि दर्शविली. परंतु रेसिडेंटानें वचन दिलें एवढ्या गोष्टीवरच त्यावेळीं राज्य कायम ठेवले. वास्तविक त्यावेळी आप्पासाहेब गेल्यामुळें त्याचें राज्य बुडालें नसून राज्य कायम राहिल्यानंतर व **आप्पासाहेब परत येऊन गादीवर बसल्यानंतर तीन महिन्यांनीं** निराळ्याच कारणानें त्यास कैद केलें. विनायक आनंदराव हा जरी इंग्रजांच्या बाजूचा होता, तरी त्यानें जो सल्ला आप्पासाहेबास दिला तो निव्वळ अप्रामाणिकपणानें दिला व राज्य बुडण्यास त्यानें मदत केली असें म्हणतां येणार नाहीं. पण आश्चर्य हें कीं, वचनभंगाचा व राजास फसवून रेसिडेंसीत नेल्याचा दोष विनायकरावावर आला नसून लोकप्रवादानें तो बिचाऱ्या मनभटावर घातला.

तिसरा आरोप **बांकाबाईवरचा.** ही बाई स्वसंरक्षणार्थ इंग्रजांच्या बाजूस मिळालेली होती व अत्यंत महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळें तिला आपले हातीं कारभाराचीं सूत्रें पाहिजे होती म्हणून तिचें आप्पासाहेबाशी वाकडें आलें. शिवाय इंग्रजांच्या भेदनीतीमुळें व रेसिडेंटाच्या गोडगोड भाषणामुळें तिचा इंग्रजांवर विश्वास बसला. तो स. १८५४ मध्यें तिच्या सर्व विनंतीस, अर्जांस व आक्रोशास न जुमानतां इंग्रजांनीं राज्य खालसा केलें व सर्व राजवाड्यांतील संपत्ति जबरीनें नेली तोंपर्यंत कायम होता. परंतु यांतहि तिची जरी प्रथम राजनीतीच्या दृष्टीनें चूक झाली असेल तरी आपलें राज्य बुडावें

अशा फितुरी दृष्टीनें तिनें वरील गोष्टी खास केल्या नाहींत. आप्पासाहेबाविषयींचा तिचा द्वेष अनिवार झाल्यामुळें ती इंग्रजांचे बाजूस मिळाली. उलट भोसल्यांचें नांव व गादी कायम रहावी याकरितां तिनें पुढें जिवापाड श्रम केले हें इतरत्र दिसून येईल. अर्थात् परक्या बलिष्ठ शत्रूस घरांत घेऊन आप्पासाहेबाचा पाडाव करण्याच्या प्रयत्नांत आपलें राज्यच जाईल हें दूरदर्शित्व तिला राहिलें नाही. पण बांकाबाईपेक्षां जास्त कर्तृत्ववान् व राजकारणी पुरुषांनी हेंच पाप केलें आहे. त्याची उदाहरणें राघोबादादा व दुसरे बाजीराव पेशवे हीं यापेक्षांहि ठळक आहेत. आप्पासाहेबानें तरी हेंच केलें.

एकंदरीत नागपुरचें राज्य कोणा एका व्यक्तीच्या फितुरीनें गेलें असें नसून हिंदुस्थानच्या इतर संस्थानांप्रमाणेंच समाजाच्या व राज्यकर्त्यांच्या सर्वसाधारण खालावलेल्या नीतिमत्तेमुळें व कर्तव्यशून्यतेमुळें गेलें.

मनभटाबद्दल मिथ्या लोकप्रवादः—पण सर्वांत जास्त आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे **मनभटावरचा** आरोप ही होय. एका पोवाड्यावरून* लोकांची समज अशी झालेली दिसते की "मनभटानेंच आप्पासाहेबास रेसिडेन्सींत जाण्याची सल्ला दिली व त्याप्रमाणें आप्पासाहेब रेसिडेन्सींत गेला व इंग्रजांनीं त्यास पकडून सर्व राज्य त्याचेकडून लिहून घेतलें व याप्रमाणें नागपुरचें राज्य खालसा झालें." पण यांपैकीं एकहि गोष्ट खरी नाही. ता. २७ नोव्हेंबरची सीताबर्डीची लढाई एकट्या **मनभटाचे** अरबांनीं लढविली. ता. १६ डिसेंबरची शहरांतली लढाई एकट्या **मनभटाच्या** अरबांनीं चालविली. **मनभट** हा अरब लोक निघून जाईपर्यंत इंग्रजांशीं लढत होता. अरब निघून गेले तेव्हां त्यास इंग्रजांनीं कैद करून जन्मभर कैदेंत ठेविलें. **मनभट** इंग्रजांस कधीच मिळाला नाहीं. **मनभटानें** आप्पासाहेबास रेसीडेन्सीत जाण्याची सल्लाहि दिली नाहीं. मग वचन तर कोठचें? विनायक आनंदराव औरंगाबादकराबद्दल अडाणी लोक मनभटच धरून बसले. कांहीं पोवाडे व भाट यांनी हा गैरसमज आणखी पसरविला. खरी हकीगत त्या वेळच्या इंग्रज लोकांच्या व मराठ्यांच्या लेखांवरून आम्हीं

---

* बापू शाहीर याचा पोवाडा. (पाठक, मुंबई) हा पोवाडा तत्कालीन नसून अलीकडचा आहे.

वर दिल्याप्रमाणे घडली आहे **मनभट** पूर्ण राजनिष्ठ होता व त्याकरितां त्याला कष्ट सोसून कैदेत मरावे लागले. इतर दुर्गुण त्याचे आंगी असतील पण तो स्वामिद्रोही खास नव्हता.

इतर काही मनुष्यांबद्दल मात्र असे म्हणता येणार नाही. नारायण गोपाळ पंडितजी हा इंग्रजास अनुकूल असावा अशी शंका घेण्यास सबळ कारणें आहेत इंग्रजाच्या फौजेची फुगवून वाढविलेली माहिती त्याने आप्पासाहेबास दिली होती व यामुळे रेसिडेन्सीत जाण्यास आप्पासाहेबाचे मन वळण्यास एक कारण झाले. यामुळे आप्पासाहेबाची पंडितजीवरची मर्जी उतरली व तो त्यास आपले समोर येऊं देईना.[१] नारायण पंडितजीस इंग्रजाकडून पूर्वी व नंतरहि पेनशन चालू होतें. बांकाबाईने इ. स. १८५३ मध्ये राज्य खालसा झाल्यानंतर राज्य कायम राखण्याबद्दल जी खटपट केली त्यात नारायणरावाचा पुत्र माधवराव यानें नेपाळास रॅम्से यास पत्रे दिली व आपला एक मनुष्य पाठविला. याबद्दल रेसिडेंटाची व नंतर कमिशनर याची त्याचेवर फार गैरमर्जी झाली व त्यास कैद करून त्याची चौकशी झाली. पण पुढे त्याचेवरील संशय दूर झाला.

भाग १४ वा

तिसरा रघूजी व खालसा प्रकरण.

तिसरा रघूजी भोंसले

तात्पुरती इंग्रजी व्यवस्था— सीताबर्डीच्या लढाई नंतर **आप्पासाहेबास** इंग्रजांनी पुन्हा गादीवर बसविले त्याच वेळेस त्याचेकडून तहांत कबूल करून घेतले होते की त्यास गादीवर बसविल्यानंतर मुलकी व लष्करी कारभार इंग्रजाच्या विश्वासाच्या मुत्सद्यांनी करावा व त्यांनी रेसिडेंटाच्या सल्ल्याप्रमाणें कारभार करीत जावा. म्हैसूरचें राज्य टिपूच्या लढाईनंतर

१ Prinsep Vol. II. P. 222, 225.

तिसरे रघूजी]

[पृ. ४८०

पूर्वीच्या हिंदु राजाच्या ताब्यात देताना इंग्रजानी ज्याप्रमाणे प्रथम राज्याचा सर्व कारभार आपल्याकडे घेतला त्याचप्रमाणे नागपुरामहि व्यवस्था करण्याचा त्याचा विचार होता म्हैसूरच्या **पूर्णैय्या** दिवाणाप्रमाणेच एकादा दिवाण नेमून त्याचे हातून सर्व कारभार करावा अशी रेसिडेटानें प्रथम योजना केली. या कामास योग्य मनुष्य म्हणून रेसिडेटाने **नारायण गोपाळ पंडितजी** याची निवडणूक केली. हा गृहस्थ रेसिडेंटाच्या पूर्ण विश्वासातला होता व त्याने **आप्पासाहेबास** रेसिडेटाकडे जाण्यास त्याचे मन वळविण्याचे कामी रेसिडेटास फार मदत केली होती, परंतु नारायण पडित हा भित्र्या स्वभावाचा असल्यामुळे व वरील कारणानेच आप्पासाहेबाची त्याचेवर इतराजी झाल्यामुळे त्याने **नागो त्र्यंबक** यास आपले जोडीस दिल्याशिवाय आपण काम करू शकणार नाही असे रेसिडेटास सागितले नागो त्र्यबक हा हिशेबी कामात फार वाकबगार मनुष्य असून आप्पासाहेबाचे विश्वासातला व सीताबर्डीचे लढाईपूर्वी नारायण पडिताचा जोडीदार होता. रेसिडेटाने शेवटी नागोपताकडे मुख्य अधिकार ठेवून नारायण पडितास त्याचा मदतनीस म्हणून नेमले. नारायण पडित व आप्पासाहेब याचेमध्ये साव्याप्रमाणे नागोपताने वागावे असा रेसिडेटाचा हेतु होता. याप्रमाणे काही दिवस काम ठीक चालले होतें. ही व्यवस्था आप्पासाहेबास कैद करीपर्यंत चालू होती.

आप्पासाहेबास कैद केले त्याच वेळेस नागोपतासहि कैद करून रेसिडेटाने आप्पासाहेबाबरोबर पाठविले त्यानतर तिसरा रघूजी यास गादीवर बसविण्यात आले, परतु तो अल्पवयी असल्यामुळे कारभार इंग्रजाच्याच हाती राहिला. नारायण पडिताविरुद्ध लोकमत फारच होते व त्याने आप्पासाहेबाविरुद्ध इंग्रजास सामील होऊन त्यास फसविले असा सार्वत्रिक समज झाला होता. त्यामुळे तोहि कंटाळून त्याने आपल्याकडून कारभार होणार नाही असे रेसिडेटास सागितले. त्यामुळे रेसिडेटाने नबाब **सिद्दिक अलीखान** यास कारभारी नेमिले. **सिद्दिक अली** याचे आप्पासाहेबाशी अगदी वाकडें होतें व आप्पासाहेबाविरुद्ध त्याने रेसिडेटास प्रत्यक्ष मदतहि केली होती. त्यामुळें त्याचेवर रेसिडेटाचा पूर्ण विश्वास होता. म्हणून रेसिडेंटानें त्याची या कामी निवड केली होती. **सिद्दिक अलीनें** सर्व कारभार रेसि-

डेटाच्या सल्ल्याप्रमाणे करीत जावा असे ठरले. परंतु एकट्यावरच हे काम टाकणे योग्य न वाटून रेसिडेंटाने सर्व महत्त्वाच्या जागावर इंग्रज अधिकारी नेमले. एक इंग्रज अधिकारी राजवाड्याच्या प्रत्यक्ष बंदोबस्ताकरिता नेमिला व त्याचे हाती शहरचाहि बंदोबस्त ठेविला. एक शहरच्या पोलीसावर मुख्य म्हणून ठेविला व नागपुर शहर इंग्रजी लष्कराच्या ताब्यांत दिले

देवगड, चांदा व छत्तीसगड या तीन भागावर तीन इंग्रज अधिकारी नेमिले. राजाच्या सर्व लष्करावरहि इंग्रज अधिकारीच नेमिले खजिन्यावरहि मुख्य अधिकारी इंग्रजच नेमिला परंतु **सिद्दिकअलीचा** कारभार रेसिडेंटास पसंत पडला नाही. प्रत्येक कामातील रेसिडेंटाची ढवळाढवळ सिद्दिक अल्लीला सहन होईना व प्रत्येक गोष्ट तो आपल्यापासून गुप्त ठेवतो अशी रेसिडेंटाची समजूत झाली.

तिसऱ्या रघूजीस गादीवर बसविल्यानंतर रेसिडेंटाने **गुजाबा दादा गुजर** यास काशीहून नागपुरास बोलाविले (ता २–९–१८१८). गुजाबा दादा हा **बांकाबाईच्या** पक्षाचा असून बांकाबाईकडे रेसिडेंटाने राजवाड्याची आतील सर्व व्यवस्था ठेविली होती. म्हणून **बांकाबाई** व **गुजाबादादा** गुजर याजकडे राजवाड्यातील सर्व अधिकार रेसिडेंटाने दिला **गुजाबा दादा** व **सिद्दिक अली** याचेहि एकमेकाशी वाकडे असल्यामुळे त्याचे एकमेकाशी पटणे शक्य नव्हते म्हणून राजवाड्याच्या बाहेरचा सर्व अधिकार रेसिडेंटाने आपल्याकडेस घेतला. आप्पासाहेबाचा इंग्रजाशी बिघाड झाला तेव्हापासून **बांकाबाई** ही आप्पासाहेबाविरुद्ध इंग्रजास मिळाली होती.

वरील सर्व व्यवस्था करून राज्यकारभार आपल्याकडे घेतल्याबद्दल रेसिडेंटाने सर्व प्रांतभर जाहीरनामा काढून प्रसिद्ध केले. नवीन राजाच्या नांवानेहि तसाच जाहीरनामा काढला.

तिसऱ्या रघूजीस लिहण्यावाचण्याचे व राज्यकारभाराचे शिक्षण देण्याकरिता रेसिडेंटाने तजवीज केली होती. लिहिणें, वाचणे, हिशेब, फारशी व मराठी या भाषाचें ज्ञान वगैरे गोष्टी त्यास शिकविण्यात आल्या. परंतु त्या वेळच्या रेसिडेंटाच्या रिपोर्टाप्रमाणे शिकण्याकडे त्याचे विशेष लक्ष नसे.

गुजाबा दादाचा व बांकाबाईचाहि शेवटी बिघाड झाला व गुजाबा दादाने

(दुसऱ्या) रघूजीची दुसरी बायको **अंबिकाबाई** इचा पक्ष धरला. ही स्थिति तिसरा **रघूजी** स्वत. कारभार करीपर्यंत चालू होती.

नाग० च्या गादीवर दत्तक पुत्राची स्थापना : तिसरा रघूजी— आप्पासाहेबास कैद करून पाठविल्यावर गादीवर कोणास बसवावे हा प्रश्न उभा राहिला. याच वेळेस वास्तविक नागपुरचे राज्य खालसा व्हावयाचें. कारण आप्पासाहेबामागे पहिल्या रघूजी भोसल्याच्या वंशात कोणी राहिला नव्हता. परंतु आप्पासाहेबास गादीवरून काढण्याबद्दल इंग्रज रेसिडेंट **जेन्किन्स** व गव्हर्नर जनरल हेस्टिंग्ज याचा पत्रव्यवहार झाला त्याच वेळी गव्हर्नर जनरल याने रघूजीचा मुलीकडील नातू (दुसऱ्या रघूजीची मुलगी बनूबाई इचा मुलगा) **बाजीबा** यास गादीवर बसवून आप्पासाहेबास काढावे असे ठरविले होते. **बनूबाई** ही **व्यंकटराव** नाना गुजर यास दिली होती. तिचा मुलगा **बाजीबा** उर्फ **बाजीराव** यास **बांकाबाईचे** सल्ल्याने ता. २५–६–१८१८ रोजी परसोजीची बायको **दुर्गाबाई** हिच्या मांडीवर देऊन त्याचे नाव **तिसरा रघूजी** ठेविले व त्यास ता २६–६–१८१८ रोजी गादीवर बसविले. **रघूजी** हा १० वर्षाचा असल्यामुळे **बांकाबाई** इने राजवाड्यातील कारभार पहावा व दरबारातील कारभार **गुजाबा दादा गुजर** याच्या सल्ल्याने चालवावा असे ठरले. वास्तविक सर्व राज्याचा कारभार इंग्रज रेसिडेंटाच्या हाती आला. रेसिडेंटाने प्रत्येक खात्यावर इंग्रजी अधिकारी नेमले व लष्कर तर पूर्णपणे त्याच्याच ताब्यात होतें. **बांकाबाई** ही नावाची रीजंट राहिली. या व्यवस्थेस गव्हर्नर जनरल याची मंजुरातहि मिळाली व इंग्रजी कारभार सुरू झाला. तो इ. स. १८१८ पासून इ. स. १८२६ पर्यंत चालला. **बांकाबाईची** बरेच दिवसाची स्वत. राज्यकारभार करण्याची इच्छा अंशतः तरी तृप्त झाली.

राज्यातील सर्व अधिकारी रेसिडेंटाचे हाताखाली असत. त्याने देवगड, चांदा व छत्तीसगड या तीन जागी तीन अधिकारी नेमले होते व नागपुरास एक अधिकारी बांकाबाईजवळ ठेवला होता. तो राजवाड्याची व नागपुरचे दरबारची व्यवस्था पहात असे. शिवाय रेसिडेंटाने **बचाराव रघुनाथ** नावाचा आपल्या तर्फेचा एक मनुष्य राजवाड्यातहि ठेविला

पूर्वीचे बहुतेक अधिकारी व राजाचे नातलग हे नौकरीवरून काढून त्याना पेन्शन दिले व खर्च बराच कमी केला. लष्कर कमी करून नागपुरास तीन हजार स्वार व चादा व रतनपुर येथे लष्कराच्या दोन तुकड्या एवढेच लष्कर राजाच्या खर्चाने ठेविले. शिवाय इग्रजाचे सबसीडियरी सैन्य होतेच सर्व लष्करावर रेसिडेटाचे हाताखाली लष्करी सेक्रेटरी म्हणून एक इग्रज अधिकारी ठेविला व तो लष्कराची देखरेख व पैशाचा बटवडा करीत असे. तसेच पोलिसाचा मुख्य अधिकारीहि इग्रज असून तो प्रातातील सर्व पोलिसावर देखरेख करीत असे. एकदरीत रीजट हे नावाचेच असून सर्व कारभार प्रत्यक्ष रेसिडेटच करी. पण तो राजाच्या नावाने करी. नागपुरास सिटीकोर्ट म्हणून एक कोर्ट ठेविले व त्यावर इग्रज अधिकारी ठेविला.

या व्यवस्थेने नागपूरच्या राज्यव्यवस्थेत एकदम बदल झाला पूर्वीची अव्यवस्थित पद्धति जाऊन सर्व कामात व्यवस्थितपणा व नोकरात कडक शिस्त लागली. खर्च बराच कमी झाला व उत्पन्न वाढले राज्यातील अदाधुदी व दगेधोपे कमी होऊन शातता नादली. त्यामुळे ज्या लोकानी शेती सोडून दिली होती ते परत येऊन शेती करू लागले. याप्रमाणे शेतीस उत्तेजन मिळाले. दुसरा रघूजी मेल्यानतर नागपुरास व राज्यात सर्वत्र अदाधुदी झाली होती त्यामुळे सर्व खजिना रिकामा झाला होता. हळूहळू शिल्लक जास्त राहू लागली पूर्वीचे सर्व कर्ज फिटून बरीच मोठी रक्कम खजिन्यात राहिली एकदरीने या कारभाराने सस्थानी लोकाचा अधिकार जरी गेला तरी नवीन शिस्तीचे वळण लागल्यामुळे राज्याचा व रयतेचा बराच फायदा झाला होता.

जेकिन्स याने सर्व अधिकार आपलेकडे घेऊन सस्थान खालसा केल्यासारखेच केले होते. इतका अधिकार राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेत इग्रज सरकारने चालवावा हे गव्हर्नर जनरल यास पसत नव्हते परतु रेसिडेट हा स्थानिक बाबतीत जास्त माहितगार; यामुळे त्याने ही व्यवस्था रेसिडेटाचे मर्जीप्रमाणे चालू दिली. निदान कांही मुलूख इग्रजी अमलाखाली ठेवून बाकीचा राजाच्या अमलाखाली ठेवावा व त्यास राज्यकारभाराचा अनुभव द्यावा म्हणजे बाकीचा मुलूख त्याच्या ताब्यांत तो सज्ञान झाल्या-

बरोबर दिल्यानंतर त्यास एकदम जड जाणार नाही अशी सूचना ग. ज. याने केली. पण रेसिडेटानें कसे तरी ते टाळून सर्व राज्याचा कारभार आपणच इ स. १८२६ पर्यंत चालविला. इ. स. १८२६ मध्ये अल्पवयी राजास १८ वर्षे पूर्ण होऊन तो सज्ञान झाला व त्याचे स्वाधीन सर्व राज्य-कारभार करावा असे गव्हर्नर जनरल याने ठरविलें. याच वेळी रेसिडेंट जेंकिन्स याने विलायतेस जाण्याकरिता रजा मागितली; परतु जेंकिन्स हा जुना माहितगार म्हणून राजाशी नवीन तह करणे, राजाचे हाती कारभार दिल्यानंतर त्यास तो सुरळीत चालविता येईल अशा तऱ्हेने त्यास मदत करण्याकरिता खात्रीची व योग्य माणसे त्याच्या कारभारांत नेमून देणे, राज्यातील नवीन ठेवलेले इग्रज ऑफिसर कमी करून त्याचे जागी कामी नगाराचे हिदी अधिकारी नेमणे व एकदरीत कारभार राजाचे हाती देण्याची सर्व तयारी करणे ते जेंकिन्स यानेच जुन्या माहितीवरून करणें सोइस्कर होते म्हणूनच जेंकिन्स यास रजा देण्याचे ग. ज. याने नाकारले. नागपूरचे संस्थान व इग्रज सरकार यामधील सबध आप्पासाहेबाशी ता. ६ जान्युआरी १८१८ इ. रोजी झालेल्या तात्पुरत्या तहाने ठरलेले होते. हा तह वास्तविक तात्पुरता होता व सर्व कलमे स्पष्ट घालून ग. ज याच्या मंजुरातीनें दुसरा तह आप्पासाहेबाशी व्हावयाचा होता. ता. १५-१२-१८१७ चा तहनामा तर जास्तच अस्पष्ट होता व ग. ज. खुषीने जे देईल ते घेऊन आप्पासाहेबाने रहावे एवढाच त्या तहाचा अर्थ होता. म्हणून नवीन तपशील-वार तहनामा होणें जरूर होते. लागलीच आप्पासाहेबाची धामधूम झाल्या-मुळे व पुढे तिसरा रघूजी अल्पवयी असल्यामुळे हा तहनामा मागे पडला. तो करून घेऊन तिसऱ्या रघूजीच्या स्वाधीन सर्व राज्यकारभार करावा असा ग ज. याचा इरादा होता. या तहाचा मसुदासुद्धां आप्पासाहेबाच्याच वेळेस तयार झाला होता. त्यात योग्य ते फेरफार करून नवीन तहनामा करून घेण्याबद्दल व राजा वयांत येण्याचे सुमारास त्याचे ताब्यात कारभार देण्याबद्दल ग. ज. याने जेंकिन्स यास लिहिले परतु जेंकिन्स याने ता. ५ एप्रिल १८२६ रोजी लांबलचक पत्र लिहून कळविले की इतक्यातच राजाचे हाती कारभार देऊ नये, कारण त्यास अद्याप राज्यकारभाराचे ज्ञान व अनुभव नाही. तसेच नवीन प्रधान–मंडळ बनविणेहि बरेच कठीण आहे असेहि

त्याने कळविले. या व इतर कारणावरून तूर्त कारभार पूर्वीप्रमाणेच ब्रिटिश रेसिडेंटामार्फत चालावा अशी त्याने शिफारस केली. परतु ग ज. लॉर्ड **आम्हर्स्ट** याने कळविले की राजा वयात आला म्हणजे त्याचे ताब्यात राज्य देण्याचे पूर्वीच हिंदुस्थान सरकाराने व विलायतचे अधिकाऱ्यानी ठरविले असल्यामुळे आता त्यात बदल करणे आपले हातांत नाही.

नागपुरशीं नवीन तहनामा—**जेंकिन्स** याने ता ५–८–१८२६ रोजी नवीन तहाचा मसुदा ग ज याजकडे पाठविला व तो मजूर होऊन आला. ता. १ डिसेंबर १८२६ रोजी राजाकडून मोठा दरबार भरविण्यात आला त्यात रेसिडेंटाने सदरहू तहनामा वाचवून त्याच्यावर दरबारातच राजाची सही घेतली. ग ज याने त्यावर ता १२–१२–२६ रोजी सही करून तो मजूर करून परत पाठविला.

या नवीन तहाची कलमे येणेप्रमाणे होती —

१ इ स १८१६ च्या सबसीडियरी तहाची जी कलमे या तहाशी विसंगत नाहीत ती सर्व कबूल आहेत.

२ राजाने साताराच्या राजघराण्याशी व इतर मराठे संस्थानिकाशी असलेले संबंध व सेनासाहेबसुभा या पदवीशी सलग्न असलेले सर्व मानपान सोडून यावे. फक्त सेनासाहेबसुभा हा किताब मात्र ठेवावा

३ राजाने इंग्रजाच्या मध्यस्थीवाचून इतर संस्थानिकाशी काही व्यवहार करू नये व कोणत्याहि परकी संस्थानात आपले वकील अगर मुखत्यार ठेवू नये

४ स १८१६ च्या तहाने जे सबसीडियरी सैन्य इंग्रजानी ठेवले पाहिजे असे ठरले होते त्यात त्यानी वाटल्यास कमती करावे अगर वाढवावे व ते नागपुरच्या राज्यात वाटेल तेथे ठेवावे

५ सबसीडियरी सैन्याच्या ७॥ लक्ष रु खर्चाबद्दल जो मुलूख तोडून देण्याचे आप्पासाहेबाने कबूल केले होते तो मुलूख रघूजीने इंग्रजास तोडून द्यावा म्हणजे दरसाल ७॥ लक्ष रु देण्याची व १८१६ च्या तहाने जी ५००० कंटिजट फौज ठेवण्याचीहि जबाबदारी राजावर होती

ती ठेवण्याचीहि राजास जरूर नाही. याऐवजी बाकीचे राज्य राजाकडे वंशपरंपरा ठेवण्याची हमी इंग्रज सरकार घेत आहे

६ वरील कलमाप्रमाणे देण्याचा म्हणून ठरलेल्या मुलुखात एकमेकाच्या सोईच्या दृष्टीने काही अदलाबदल केलेले आहेत.

७ राजा वयात आला आहे म्हणून राज्य त्याचे ताब्यात दिले आहे.

८ जमा वसूल करणारी शिबंदी व थोडेसे दरबारी सैन्य हे खेरीज करून सर्व संस्थानी सैन्य इंग्रज अधिकाऱ्याचे ताब्यात ठेवावे व त्याच्या खर्चाची तजवीज राजाने करावी.

९ चांदा, देवगड, वरघाट, लांजी, छत्तिसगड हे जिल्हे व त्याचे प्रदेशातील मांडलिक यावर अमल इंग्रजाचा रहावा व या जिल्ह्याचे खर्च वजा जाता राहील ते उत्पन्न दरसाल १७ लक्ष रुपये इंग्रजानी राजास द्यावे. बाकीचा प्रांत व नागपुर यावर अमल राजाने करावा राजाची कारभार करण्याची पात्रता दिसून आल्यानंतर वरील चांदा वगैरे जिल्ह्याचा कारभारहि त्याचे स्वाधीन करण्यात येईल मात्र त्या प्रांतातील मांडलिक व जमीनदार याच्याशी सर्व व्यवहार इंग्रजाचे मार्फतीनेच होईल

१० इंग्रज सरकार राज्यकारभाराचे बाबतीत राजास वेळोवेळी जो सल्ला देईल तो राजाने मानावा व राजाने नेमलेले दिवाण इंग्रजांच्या भरवशाचे असावेत. ते राजास व इंग्रजास दोघानाहि जबाबदार राहतील रयतेशी पूर्वी इंग्रज अधिकाऱ्यानी जे ठराव केले आहेत ते राजाने पाळले पाहिजेत निरनिराळे अधिकारी नेमण्याबद्दल, संस्थानाचा व खाजगीचा खर्च ठरविण्याबाबत व प्रांताच्या कायदेकानूबद्दल रेसिडेंट जो सल्ला देईल तो राजाने मान्य केला पाहिजे खजिना व राज्याचे सर्व हिशेब वाटेल तेव्हा तपासण्याचा अधिकार इंग्रज रेसिडेंटास आहे.

११ इंग्रजाची कोणाशी लढाई सुरू झाल्यास आपल्या शक्तीप्रमाणे राजाने त्याना पैशाची मदत करावी. सदरहू रक्कम इंग्रजानी ठरवावी.

१२ राज्यकारभार नीट रीतीने न केल्यास, खर्चापुरती रकम शिल्लक न राहिल्यास, इंग्रजाचा सल्ला न ऐकल्यास सर्व राज्य अगर काही भाग इंग्रजानी आपल्या ताब्यात घ्यावा व आपले अधिकाऱ्यामार्फत त्याचा कारभार करावा.

१३ वरील कलमाप्रमाणे काही प्रांत इंग्रज सरकाराने आपले ताब्यांत घेतल्यास त्यानी जमाखर्चाचा प्रामाणिकपणे हिशेब राजास द्यावा व खर्च वजा जाता राहील त्या उत्पन्नाची निदान ½ रक्कम दरसाल राजास त्याचे हक्काबद्दल म्हणून देत जावी.

१४ सीताबर्डी व इतर मजबूत ठिकाणे अगर किल्ले जे वाटतील ते इंग्रजानी ताब्यात घ्यावे व तेथे वाटेल ती मजबुती करावी.

वरील तहाने जरी राज्यकारभार प्रत्यक्ष राजाचे हातात आला तरी इंग्रजी अमल पूर्ण राहिला रेसिडेंटास राजाचे कामात ढवळाढवळ करण्याचे इतके अधिकार राहिले की एका इंग्रज अधिकाऱ्याने म्हटल्याप्रमाणे " राजा राज्य करीत नसून रेसिडेंटच आपल्या अधिकाऱ्याच्या ऐवजी राजाच्या हाताने राज्य करीत आहे " अशी स्थिति झाली. रेसिडेंटाच्या मर्जीबाहेर एवढेंसे सुद्धा करण्याचा राजास अधिकार राहिला नाही.

जेंकिन्सचें विलायतेस प्रयाण— हा तह झाल्यानतर जेकिन्स याचे नागपुरचे काम पूर्ण झाले व तो ता २९–१२–१८२६ रोजी कॅ. हॅमिल्टन यास चार्ज देऊन नागपुराहून मुंबईस जाण्यास निघाला. त्याचे मागून मि. वाइल्डर याने ता. १२–४–१८२७ रोजी रेसिडेंटाचे जागेचा चार्ज घेतला.

जेंकिन्सच्या कारकीर्दीचें सिंहावलोकन—जेकिन्स याने जवळ जवळ वीस वर्षे नागपुरच्या रेसिडेंटाचे काम केले व सर्व राज्यातील उलाढाली याचेच वेळेस झाल्या. इंग्रजाच्या दृष्टीने याने फारच हुशारीने व कर्तबगारीने नागपुरचा कारभार केला व अत्यंत कठिण प्रसंगी न डगमगता धैर्याने अनेक प्रसंग निभावले. नागपुरच्या संस्थानाशी वागताना त्याने इंग्रजांचें हित जरी डोळ्याआड केलें नाही तरी त्याने आत्यंतिक कठोरपणाहि दाखविला नाहीं. ग. ज. च्या मर्जीविरुद्ध त्याने आप्पासाहेबास एक दोन वेळां माफी देऊन पुन्हां गादीवर बसविलें. तसेंच आप्पासाहेबास कैद केल्यानंतर

रिचर्ड जेंकिन्स] [पृ. ४८८

त्यानें राज्य खालसा करण्याचा सल्ला दिला असता तरी चालण्याजोगें होतें परंतु त्याने दत्तक देऊन घराण्याचें नांव चालू ठेविले. **जेंकिन्स** असता तर १८५३–५४ मध्येहि तो दत्तक घेववून भोसल्यांचें संस्थान चालविता असे मानण्यास हरकत नाही. उलट सर जॉन **मालकम** याने दुसरे **बाजीरावास** पकडलें तेव्हा राज्य खालसा केल्याशिवाय सोडले नाही **जेंकिन्स** हा बांध्यानें ठेंगणा व शरीराने स्थूल होता. राज्यांतील एकूण एक हिंदी मनुष्य त्याच्या ओळखीचा होता व त्याचे नाव " जंकिन साहेब " नागपुरास प्रत्येकाच्या तोंडी असे.

तिसऱ्या रघूजीचें लग्न– तिसरा **रघूजी** (बापूसाहेब) याचें लग्न ता. २१–५–१८२७ रोजी शिरखयांची कन्या **गंगाबाई** इच्याशी झाले. नंतर लवकरच राज्याचा कारभार रेसिडेंटाने राजाचे स्वाधीन केला व त्यास खिलत (पोषाख) दिला. मागील साली केलेला तहनामाहि पुन्हा त्याचेकडून मंजूर करून घेतला.

ता. ६–१२–१८२७ रोजी **वाइल्डर** याने ग ज याजकडे रिपोर्ट पाठविला त्यात राजाच्या चांगल्या वर्तणुकीबद्दल व होतकरूपणाबद्दल बरीच तारीफ केली आहे. त्यावेळी खजिन्यात शिल्लकहि बरीच होती व राज्याचें उत्पन्नहि बरें होतें. राज्यांत पोलीस व सैन्याचा बंदोबस्त चांगला असून सर्वत्र शांतता नांदत होती. ही व्यवस्था राजाचे अमदानीत तशीच चालू राहिली.

तहांत नवीन फेरफार–इ स १८२९मध्यें ग. ज लॉर्ड विल्यम **बेंटिक** याने रेसिडेंटास नागपुरच्या संबधान १८२६ साली झालेल्या तहात फेरबदल करण्याचे सुचविले राजाचें वर्तन इंग्रजास अनुकूल असेंच राहिले व त्याच्या हातात कारभार दिल्यापासून त्याने तो उत्तम तऱ्हेनें चालविला. १८२६ च्या तहाची कलमें ८ व ९ ही राजाच्या इभ्रतीस न शोभण्यासारखी व गैरवाजवी होती हे ग ज. याच्या लक्षांत आले म्हणून ती रद्द करून सबसीडियरी सैन्याशिवाय जें कंटिंजट व इतर लष्कर राजानें ठेवण्याचें व जे इंग्रजाच्या ताब्यात दिले होते ते परत राजाच्या ताब्यात द्यावें, कलम ९मधील चांदा, भंडारा, देवगड व छत्तीसगड वगैरे जिल्हे परत राजाच्या ताब्यात द्यावे, राजाकडे दिलेले सर्व मुलकी व लष्करी इंग्रज अधिकारी इंग्रजानी काढून घ्यावे व राजानें

सबसीडियरी सैन्याकरितां फक्त ८ लक्ष रु. इग्रजास द्यावे व सर्व अंतर्व्यवस्था व बदोबस्त राजाने करावा

इ. स. १८२९ चा तहनामा—याप्रमाणे मागील तहात दुरुस्ती ग. ज. याने सुचविली. राजाने वरील शर्ती आनदाने कबूल केल्या. परतु इंग्रजांनी राजास हिंदुस्थानांतील इतर संस्थानिकाच्या दर्जाने व मानाने वागवावें असें सुचविले. यावर पत्रव्यवहार होऊन ता. २६–१२–१८२९ रोजी एक सात कलमी तहनामा करण्यात येऊन त्यावर उभय पक्षांच्या सह्या झाल्या. रेसिडेट **वाइल्डर** याने ग. ज. यास सुचविले की चादा वगैरे प्रांत परत राजाच्या ताब्यात द्यावयाचा तो अडीच वर्षानी द्यावा; कारण या प्रांतांतील जमीनदाराशी ठराव पाच वर्षांचे केलेले असून ते १८३२ साली पुरे व्हावयाचें ठरले होते. शिवाय इग्रजाकडील तेनाती फौज एकदम काढून टाकल्याने एकदम इतके लोक रिकामे होऊन असतोष माजेल व अडीच वर्षानी राजाची राज्यकारभार करण्याची पात्रताहि जास्त खात्रीलायक कळून येईल, वगैरे कारणे वाइलडर याने ग. ज. यास लिहिली होती शेवटीं ता. ६ जून १८३० रोजी हे जिल्हे सर्व राजाचे ताब्यांत द्यावे व जमीनदारांशी इग्रजानी केलेले सर्व करार राजाने पाळावे असें ठरले. त्याप्रमाणें हे जिल्हे व पारडी येथील कटिजट फौज राजाच्या ताब्यात देण्यात आली हा नवीन तह झाला तेव्हा शहरात व सीताबर्डीच्या किल्ल्यावर तोफांची सलामी होऊन नवीन तह जाहीर करण्यात आला. या तहात पुढे राजाच्या म्हणण्यावरुन थोडासा फेरफार झाला तो असा की १८२६ च्या तहाचें सहावे कलम रद्द करून आप्पासाहेबाने इग्रजास दिलेला काही मुलूख भोसल्याच्या राज्यात असणे जास्त सोईचे होते म्हणून तो भोसल्यास परत देण्यात आला व त्याऐवजी इग्रजी मुलुखास लागून असलेला दुसरा प्रदेश इंग्रजास कायमचा दिला. हा तह अखेरचाच होता.

इ स. १८३१ मध्ये राजास एक मुलगा झाला. त्या प्रसंगी रेसिडेंटामार्फत ५५०० रु चा आहेर राजास दिला गेला. परतु हा मुलगा ५।६ महिन्याचा होऊन ता २२–१०–१८३१ रोजी मरण पावला. रेसिडेटाने आपला रेसिडेन्सी सर्जन जॉन **वायली** एम्. डी. यास औषध देण्याकरिता

पाठविले होते. परंतु राजाकडून डाक्टराचें औषध देण्याची परवानगी मिळे-पर्यंत त्या मुलाची प्रकृति अखेरच्या स्थितीस आली होती असे त्याने रेसि-डेंटास केलेल्या रिपोर्टात लिहिले आहे इंग्रजी औषधावर त्यावेळी लोकांचा विश्वास नव्हता म्हणून या डॉक्टराचा लौकर प्रवेश झाला नाही असे यावरून दिसते

यानंतर राजास संतति झाली असे दिसत नाही. इ स १८३७ मध्ये रेसि-डेंटाने दूरदर्शीपणाने हिंदुस्थान सरकारशी पत्रव्यवहार चालविला की राजा जर निपुत्रिक मरण पावला तर राज्याची व्यवस्था काय करावयाची? राजाचे मागे दत्तक घेण्याची परवानगी द्यावयाची की नाही अगर राज्य खालसा करून इंग्रज सरकारने ताब्यात घ्यावयाचे ? राजा यावेळी फक्त २७।२८ वर्षांचा होता. परंतु दुर्दैवाने या भाकिताप्रमाणेच पुढे वस्तुस्थिति झाली हे पुढे दिसून येईल. इंग्रजी अधिकाऱ्यांस इतका दूरवरचा पोच राहिला, परंतु राजास मात्र तो वयातीत आल्यावर सुद्धा आपले समोर पुढील व्यवस्था नक्की करण्याची बुद्धि सुचली नाही

इतक्या पूर्वीसुद्धा सर्व जगातील राजकारणातील गुप्त उलाढालीच्या बातम्या प्रत्येक ठिकाणाहून रेसिडेंटास पुरविल्या जात असत. हिंदुस्थानातील प्रत्येक प्रांत व संस्थाने, तसेच अफगाणिस्थान, ब्रह्मदेश, नेपाळ व तिबेट वगैरे सरहद्दीचे प्रांत व बगदाद, एडन, चीन, जपान, इराण, इजिप्त, युरोप व अमेरिका वगैरेच्या सर्व हालचालींची सर्व माहिती रेसिडेंटास पुरविली जात असे. त्यामुळे त्यांची राजकारणी दृष्टि फार व्यापक बने.

मराठेशाहीत सुद्धा हिंदुस्थानातील ठिकठिकाणच्या वकीलामार्फत अशी माहिती येत असे पण ती निवळ स्थानिक असे. मराठ्यांनी सरहद्दीच्या प्रांतात अगर बाहेर देशी अशी साधने कधीच ठेविली नव्हती. हिंदुस्थाना-बाहेरील भौगोलिक व राजकारणी माहिती नसल्यामुळे हिंदुस्थानी लोक फार मागे राहिले.

तिसऱ्या रघूजीची कारकीर्द अखेरपर्यंत शांततेची झाली. नाही म्हणावयास एक दोन लहानसहान दंगेधोपे झाले. इ. स. १८४२–४३ मध्यें नरसिंग-पुर व छत्तीसगडात थोडेसे दंगेधोपे झाले. पण राजाचे लष्कर जाऊन त्याने ते ताबडतोब मोडले.

इ. स १८४१ मध्ये व १८४८ मध्ये आप्पासाहेबाचे तोतये निघून त्यानीहि दंगे केले. परंतु ते नागपुर प्राताच्या हद्दीत येण्यापूर्वीच पकडले गेले. (मागे पान ४६६ पहा.)

लष्करी छावण्या व सैन्यांचीं ठाणीं—भोसल्याच्या लष्कराच्या दोन छावण्या होत्या. एक नागपुरच्या पूर्वेस दोन कोसावर **पारडी** ऊर्फ महाराजगंज येथे व दुसरी नैऋत्येस **सोनेगांव** येथे असे. यात प्रत्येकी काही **स्वार** व काही पायदळ असे. यापैकी पलटणे आळीपाळीने चांदा, छत्तीसगड व भंडारा येथे बंदोबस्ताकरिता जात असत निरनिराळ्या ठेवलेल्या शिपायाची संख्या–रायपुर ११००, चांदा ३५०, भंडारा २५०, छिंदवाडा २५०, श्रीनगर (नर्मदा दक्षिणतीर) २५०.

पारडीच्या सैन्यात युरोपियन नऱ्हेने शिकविलेले **क**वायती सैन्य व काही तोफा असत सोनेगावचे बहुतेक सैन्य हिंदुस्थानी पद्धतीचे असे.

इ स १८४५ मध्ये पारडीच्या सैन्यातील लोकानी दंगा केला तेव्हां रेसिडेंटाच्या सल्ल्याने राजाने बडखोर लोकापैकी २१७ इसम व अधिकारी बडतर्फ केले या बडतर्फ केलेल्या लोकाच्या पगाराच्या खर्चाने एक नवीन पलटण व दोन तिल्लेरीच्या (Artillery) तोफा सोनेगावच्या छावणीत उभ्या करण्याकरिता राजाने आपला वकील **माधवराव गोविंद** यास रेसिडेंटाच्या स्वारीत भंडारा येथे एक पत्र पाठविले ते उपलब्ध आहे. ते इतक्या मिन्नतदारीने लिहिले आहे की त्यावरून राजाचे सर्व कारभारावर रेसिडेंटाचा किती दाब बसला होता हे कळून येण्यासारखे आहे एवढ्या गोष्टीची परवानगी रेसिडेंटाकडून मिळविण्याकरिता राजा आपल्या वकीलास लिहितो, "तुम्ही या सरकारआज्ञेन लिहित्याचे पुर्तेपणी,मनन करून जितक्या तजविजी साधकबाधकलेच्या लिहिल्या आहेत याचा खुलासा मक्तसर साहेब रेसिडेंट बहादुरास त्याचे मिजासीचे सतोषाची वेळ व मर्जी खुषवक्त पाहून कामकारभाराचा जिकर व हरएक प्रकर्णी चर्चा होत राहतात त्यात ही गोष्ट काढून ज्यात पलटणभरतीचा हुकूम लवकर होईल ते घडून येण्याविषयीची परवानगी घेऊन जलद सरकारात लिहून पाठविणें."

सतीची चाल बंद—इ. स. १८३७ च्या सप्टेंबरच्या महिन्यात इंग्रज

सरकारच्या सूचनेवरून राजाने सर्व राज्यात हुकूम सोडून सतीची चाल बद केली. त्यानतर विशेष खटपट न करताहि सदरहू चाल अजीबात बद झाली. फक्त छत्तीसगडच्या एका कोपऱ्यात एक उदाहरण घडले त्याशिवाय पुन्हा अशी गोष्ट घडली नाही.

तिसऱ्या रघूजीची काशीयात्रा—इ. स १८३८ चे आक्टोबर महिन्यात राजा काशीयात्रा व गयावर्जन करण्याकरिता नागपुराहून निघाला. बरोबर कॅ. **फिट्झेरल्ड** हा थोडसे मद्रासी सैन्य घेऊन होता. वरील तीर्थयात्रेस सात महिने लागले पाठीमागे राज्याचा बदोबस्त **बांकाबाई** ही करीत असे पूर्वीच्या ब्रिटिश कारभाराचे वळण राज्यास लागल्यामुळे बाकाबाईस व राजास विशेष त्रास पडला नाही शिवाय इग्रज सरकार व रेसिडेट याची देखरेख चालूच होती.

नागपुरचे निरनिराळे रेसिडेंट—वार्टेडर याच्यामागून **ग्रीम**, कर्नल **ब्रिग्ज, कॅव्हेंडिश**, मेजर **विल्किन्सन**, ले. क **स्पीयर्स**, कॅ **रॅमसे, डेव्हिड्सन** व शेवटी **मॅनसेल** वगैरे रेसिडेट नागपुरास झाले. **ब्रिग्ज** हा उत्तम फारशी जाणणारा होता व त्याने फेरिस्ताचे भाषातर, निजामाच्या राज्याचा इतिहास वगैरे ग्रथ लिहिले आहेत **विल्किन्सन** हा जाडा सस्कृतज्ञ होता व नागपुरास रेसिडेट असताना **बापूशास्त्री देव** व **श्रीकृष्णशास्त्री घोंगे** नावाचे दोघे शास्त्री त्यास ज्योतिर्गणित शिकवीत असत. कलकत्त्याच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मासिका-तून त्याचे पुष्कळ लेख प्रसिद्ध झाले आहेत **स्पीयर्स** हा फार आजारी होऊन विलायतेस जाण्याकरिता मुम्बईस जाण्यास निघाला असता रस्त्यात **जालना** येथे मरण पावला. प्रसिद्ध कॅ. **स्लीमन** हा जबलपुरास एजट म्हणून होता. त्याचेहि कांही ग्रथ प्रसिद्ध आहेत.

जमा व खर्च : खजिन्याची सांपत्तिक स्थिति— राजाच्या हाती कारभार आला तेव्हा सरकारी खजिन्यात तीस लक्ष रुपये शिल्लक होते. ते लवकरच खर्च झाले. काही मुलूख इग्रजाकडे गेल्यामुळे राज्याचे उत्पन्न कमी झाले. राज्यातील कांही प्रतिष्ठित अधिकाऱ्यानी आपले महालाची जमाबदी कमी लावावी. इंग्रजी अमलापेक्षा राजाने एकदरीत सर्वच जमिनी-

वरील लागवण कमी केली होती. १८४५ चे सुमारास नागपुर राज्याचें उत्पन्न सरासरी ५० लक्षाचे होते व खर्चहि तितकाच होता. आता आठ लक्षाचा मुलूख गेल्यामुळे उत्पन्न बेचाळीस लक्षावर आले. पूर्वी खर्च जास्त होत असे पण राजाने स्वत सर्व देखरेख व काटकसर करून खर्च कमी केला व बरेचसे कर्ज फेडून खर्च उत्पन्नाच्या आत आणला. हे करताना त्याला प्रत्येक खात्यात बारीक लक्ष घालून बरेच काम करावे लागले. नवीन तहाप्रमाणे इंग्रज सरकारास सैन्याबद्दल दरसाल देण्याचे आठ लक्ष रुपये तो अत्यन्त काळजीपूर्वक व मुदतशीर देत असे. त्यामुळे निजामाप्रमाणे बाकी वाढत वाढत त्यास आणखी प्रान्त तोडून देण्याचा प्रसग आला नाही. परतु हे करण्यापूर्वी त्याने आपला खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे व नेहमी १०–१५ लक्ष रु चे कर्ज राहते हे दाखवून दरसाल आठ लक्षाची रकम देण्यास आपणास अडचण जाते म्हणून ती रकम कमी करावी अशी मागणी करून खटपट करण्यास कमी केले नाही.[१] बरेच दिवस असा पत्र-व्यवहार चालविला होता व रेसिडेटाने आपल्या १८६१ सालच्या रिपोर्टात एकदा तशी शिफारसहि केली होती परतु पुढील रिपोर्टात रेसिडेटाचा अभिप्राय विरुद्ध पडल्यामुळे ही रक्कम अखेर कमी झाली नाही तरी वर सागितल्याप्रमाणे राजाने काटकसर करून खर्च उत्पन्नाच्या आत आणिला. राज्याचे मुख्य उत्पन्न जमीनमहसुलाचे होते ५० लक्षापैकी ३६॥ लक्ष रु. जमीनमहसुलाचे उत्पन्न व सायर कलालीचे उत्पन्न सुमारे ८ लक्ष व बाकीचे उत्पन्न क्षुल्लक असे खर्चापैकी मुख्य बाबी गोंडराजाचा हिस्सा १। लक्ष, जहागिरी, पेन्शने व धर्मादाय ६॥ लक्ष; खाजगी खर्च १४ लक्ष, लष्करखर्च १३॥ लक्ष; इंग्रजास फौजेबद्दल ८ लक्ष ह्या असत व रस्ते, शाळा, दवाखाने वगैरे लोकोपयोगी कामावर मुळीच खर्च होत नसे. (जमाखर्चाचे आकडे १८४२–४३ सालच्या रिपोर्टावरून घेतले आहेत.)

प्रांताचे विभाग— प्रांताची अतर्व्यवस्था खालीलप्रमाणे होती:— सर्व प्रांताचे पाच सुभे ऊर्फ जिल्हे केलेले होते. १ देवगड (वरघाट),

---

१ सागर व नर्मदाप्रांत खरोखर याच कामाकरिता तोडून दिला होता. म्हणून ही रक्कम अजीबात देण्याचे कारण नव्हते. परतु नवीन तहाच्या वेळी ही गोष्ट लक्षात घेतली नाही असे दिसते

यात उत्तरेकडील घाटावरील सर्व प्रदेश नर्मदेपर्यंत येत असे. २ देवगड (घाटाखालचे), यात नागपूर व भोवतालचा सर्व भाग (वर्धा व वाईनगंगा या नद्यांचे दरम्यान) येत असे. ३ वाइनगंगा, नागपूर व छत्तीसगड यांचे मधील प्रदेश. ४ चंद्रपूरच्या दक्षिणेकडील सर्व जंगली भाग ५ ओरिसापर्यंत सर्व भाग. उत्तरेस अमरकंटक व दक्षिणेस बस्तर वगैरे मांडलिक राज्यें

या पांच सुभ्यांवर 'सुभेदार' म्हणून अधिकारी असत ते बहुधा नागपुरच्या राज्यातील जुने माहितगार व घरंदाज लोक असत परंतु वरील कारणामुळे ते नेहमी सुभ्यांत रहात नसून बहुधा नागपुरासच रहात

न्यायखातें—दिवाणी व फौजदारी कामाची व्यवस्था पुढे (पान ४९६) लिहिल्याप्रमाणें होती

नागपुर जिल्ह्यांतील (शहराबाहेरच्या) व्यवस्था थोडीशी निराळी होती. नागपुर जिल्ह्यास सुभेदार निराळा नसून राजा स्वतःच सुभेदाराचें काम पहात असे व त्याच्या हाताखाली फडणीस म्हणून एक अधिकारी असे नागपुरचा सुभेदार या नात्याने राजा सुभेदाराच्या हुकमावरील अपिलें स्वतः घेत असे तसेंच नागपुर जिल्ह्यास सुभेदार नसल्यामुळे शहर कोतवालाप्रमाणें जिल्हा पोलीस सुपरिटेंडेंट निराळा असे. त्याच्याकडे जिल्ह्याचा पोलीस बंदोबस्त व शिवाय फौजदारी मुकदमे चालविण्याचे अधिकार असत. त्यास ५० रुपयापर्यंत दंड व एक वर्षपर्यंत कैदेची सजा देण्याचे अधिकार असत. परंतु प्रत्येक शिक्षा दिल्यानंतर राजाकडे माहितीकरिता रिपोर्ट करावा लागे व जास्त शिक्षा देणें असल्यासहि राजाकडे मुकदम्याचा रिपोर्ट पाठवावा लागे. इ. स. १८४५ साली नागपुरच्या सदर दिवाणी कोर्टावर **शिवराव बक्षी*** म्हणून अधिकारी होता. शहर कोतवाल व फौजदारी कोर्टावर दोघे मुसलमान गृहस्थ होते. पोलीस शिपायास बरकंदाज असे म्हणत असत.

* काळू घराण्यातील.

	कोर्टाचें नांव	दिवाणी अधिकार	फौजदारी	अपिलाचे अधिकार	या कोर्टावर अपी. कोणाकडे	इतर अधिकार
नागपुर शहर	१ दिवाणी कोर्ट नागपुर शहर	रु १–३०० चे मूळ दावे.			चीफ कोर्ट (सदर दि. अदालत)	
	१ फौजदारी कोर्ट नागपुर शहर		रु ५० पर्यंत दंड व १ वर्षाची कैद (a) सर्व शिक्षेचे रिपोर्ट माहितीकरिता राजाकडे पाठवावे लागत (b) जास्त शिक्षा देणे असल्यास राजाकडे रिपोर्ट.		राजाकडे	हा अधिकारी शहरचा सिटी मु ऊर्फ कोतवाल असे.
	१ चीफ कोर्ट (ना. शहर व जिल्हा) दिवाणी अदालत	रु ३०० चे वरील दावे		नागपुर शहरचे दि कोर्टावरील अपिले	राजाकडे	
जिल्हे अगर सुभे	१ कमावीसदार	रु. ३०० पर्यंत मूळ दावे	रु. १० दंड (a) रिपोर्ट सुभेदाराकडे माहिती (b) जास्त शिक्षा देणे असल्यास सुभेदाराकडे रिपोर्ट		दिवाणी अपी. व फौ. अपील सुभेदाराकडे	परगण्याचा मुलकी व पोलिस अधिकारी (हल्लीचा सब-इन्स्पेक्टर)
	२ सुभेदार	रु ३०० चे वर	१०० रु. दंड व १ वर्षाची कैद (a) राजाकडे माहितीकरिता रिपोर्ट. (b) जास्त शिक्षा देणे असल्यास राजाकडे रिपोर्ट	कमावीसदाराच्या दि व फौ निकालाविरुद्ध सर्व अपिले	राजाकडे	सर्व सुभ्याचा मुलकी व पोलिस अधिकारी.

तिसरे रघूजीचा स्वभाव व कर्तबगारी—राजाचे हुशारीसंबधाने निरनिराळ्या रेसिडेंटांची भिन्नभिन्न मतें दिसून येतात. **जेंकिन्सच्या** वेळी राजा अल्पवयी होता व कारभारहि त्याचे हाती आला नव्हता. परंतु त्याचे मताप्रमाणे रघूजी हा " मोठा हुशार नव्हता व मोठासा कर्तबगार निघेल अशी आशा नव्हती. राज्यकारभाराऐवजी हलक्या दर्जाचे करमणुकीचे छंदाकडे त्याची जास्त प्रवृत्ति होती. लिहिणे, वाचणे, जमाखर्च व थोडेसे फारशी भाषेचे ज्ञान येण्याइतकें त्याचे शिक्षण झाले होते परंतु आंग मोडून काम करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति नव्हती." जुन्या तऱ्हेचे लष्करी शिक्षण त्यास मिळाले होते पण लढाईचा प्रसंग त्यास कधी पडला नाही. **वाइल्डर** व **ग्रीम** यांचे मत असे होते की " रघूजी हा फार बुद्धिमान आहे. फक्त काम करण्याचा सराव मात्र पाहिजे." राज्यकारभाराचे ऐवजी क्षुल्लक गोष्टी व करमणुकी यातच त्याचा वेळ जात असे हे मात्र सर्वांनी लिहिले आहे. एकंदरीत रघूजी हा शांत, सुस्वभावी व बुद्धिमान् होता असे सार्वत्रिक मत असे. तो कोणासहि भेटत असे व पुढे पुढे तर राज्यकारभारातहि बरेच लक्ष घालून व आंग मोडून कामहि करून त्याने खजिन्याची व राज्याची स्थिति बरीच सुधारली होती. इंग्रज सरकारची व रेसिडेंटाची मर्जी सांभाळण्यात त्याने केव्हाहि कसूर केली नाही. कारण त्याचा परिणाम काय होईल याची त्याला पूर्ण ओळख होती. म्हणून रेसिडेंटास काय आवडेल हे पाहून त्याप्रमाणें तो आपले वर्तन ठेवीत असे हे मेजर **विल्किन्सन** व **रॅमसे** यांनीहि कबूल केले आहे.

तिसरे रघूजीचे वेळेस राज्याची स्थिति—सर्व रेसिडेंटांनी वेळोवेळी नागपूरच्या राज्याच्या स्थितीसंबधाने गव्हर्नर जनरल याजकडे रिपोर्ट केले आहेत त्यावरून राज्याची स्थिति कशी होती हे कळून येते. शांतता व सुव्यवस्था यामुळे प्रजेची स्थिति बरीच सुधारत गेली व उत्पन्न वक्तशीर येत गेल्यामुळे खजिन्याची स्थितीहि बरी राहिली. पूर्वीच्या दहा वर्षांच्या इंग्रजी कारभाराचे वळण सर्व खात्यास लागल्यामुळे व रेसिडेंटाच्या देखरेखीमुळें राजाच्या उधळपट्टीवरहि बराच दाब बसला. राजा राज्यकारभारात बरेच लक्ष घालीत असल्यामुळे अंदाधुंदी बरीच कमी झाली. परंतु राजाच्या कारकीर्दीची अखेरची वर्षे याप्रमाणे राहिली नाहीत.

इ. स. १८४९ मध्ये नागपुर शहरात पहिला इंग्रजी तऱ्हेचा दवाखाना उघडण्यात आला. तसेंच त्याच सुमारास मिशनरी रे० **स्टिफन हिस्लॉप** याने आपल्या मिशनची एक इंग्रजी शाळा सुरू केली. तेथे बायबल शिकविण्यात येत असे. त्यामुळे या शाळेविरुद्ध मोठा गिल्ला झाला.

स्टिफन हिस्लॉप मिशनरी—स्टिफन हिस्लॉप हा मोठा कडवा मिशनरी होता. नागपुरच्या स्कॉच ख्रिस्ती मिशनचा तो जनकच होता असे म्हटले तरी चालेल तो इ. स. १८४५ मध्ये नागपुरास आला व त्याने नागपुरास व नागपुर प्रातात लोकाना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याची सुरवात केली. सीताबर्डीच्या टेकडीस लागून असलेले एक घर त्याने घेऊन तेथे मिशन हाऊस ठेविले. हल्ली तो बगला जी. आय. पी रेल्वे कपनीने विकत घेतला आहे व रेल्वेपुलाच्या जवळ जो गवती बगला दिसतो तोच तो असावा. लवकरच शहरात एक शाळा काढावी असे त्याच्या मनात आले. परतु ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण देणारी, बायबल शिकवून हिदु लोकास बाटविणारी शाळा शहरात हिंदु राजा घालू देईल की नाही याची हिस्लॉप यास मोठी भीति वाटली. परतु इकडे सर्व अधार होता. प्रयत्न करताच हिस्लॉप यास राजमहालाच्या मुख्य रस्त्यावर शुक्रवार दरवाज्याच्या समोर म्हणजे हल्ली जेथे हिस्लॉप कॉलेज आहे तेथे नाक्याचे जागी एक घर मिळाले व तेथे ३० मुलाची शाळा सुरू झाली. ती सुरू होताच आपणास कल्पनेबाहेर यश आले असे वाटून हिस्लॉप यास मोठा हर्ष झाला. पुढे याच शाळेचे कालातराने हल्लीच्या हिस्लॉप कॉलेजात रूपातर होऊन सदरहू शाळा व कॉलेज नागपुरच्या शिक्षण सस्थापैकी एक प्रमुख सस्था झाली आहे

हिस्लॉपच्या मनाचा कोतेपणा—हिस्लॉप याच्या स्वभावात परधर्म सहिष्णुता बिलकूल नव्हती. त्यावेळी अशी रीत असे की मुख्य मुख्य हिंदू सणाच्या दिवशी राजाच्या दरबारात त्या त्या सणाचे सामाजिक कार्यक्रम होत व रेसिडेंट व इतर इंग्रज अधिकारी त्या त्या वेळी हजर राहून थोडाबहुत भाग घेत. ही गोष्ट एकमेकाचे स्नेह–सवर्धनाच्या व सामाजिक सम्मेलनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची असे. फक्त धार्मिक कामात मात्र ते भाग घेत नसत. याप्रमाणे रगपचमीच्या उत्सवात रेसिडेंट व इतर इंग्रज लोक येऊन

रंगगुलालादि क्रीडांत सामील होत व आनंदाने परत जात. तसेच दसऱ्याच्या स्वारीच्या वेळी राजा हत्तीवर सीमोल्लंघनास जाई त्या वेळीहि रेसिडेंट व लष्करासह इंग्रज लष्करी अधिकारी राजवाड्यासमोर जाऊन सैन्याची व तोफांची सलामी देत व राजाच्या स्वारीबरोबर शहराबाहेर काही अंतरावर जाऊन मग रेसिडेन्सीकडे परत जात. शमीपूजन वगैरे धार्मिक विधीकरिता मात्र ते थांबत नसत.

वास्तविक या प्रकारात राजकीय व सामाजिक भागच असल्यामुळे ख्रिस्ती धर्मविरुद्ध यात काही नसे. परंतु हे पाहून **हिस्लॉप** साहेबाच्या आंगाचा तिळपापड होई. त्याने मुंबई येथील "बॉम्बे टेलिग्राफ" नावाच्या पत्रात हे प्रकार धर्मविरुद्ध आहेत म्हणून रेसिडेंटाविरुद्ध टीका सुरू केली (इ स. १८४६) तसेच दरबारी कागदपत्रात वर "श्री" अगर देवाचें नाव लिहिणे, कोर्टातील शपथात गंगाजलाचा उपयोग करणे, रेसिडेन्सी खजिन्यातून सीताबर्डीच्या एका हिंदु देवळास वर्षासन देणे वगैरे क्षुल्लक गोष्टीतहि त्याने रेसिडेंटाच्या पाठीमागे लकडा लावावा. त्याच्या म्हणण्यावरून त्या देवळाचे वर्षासन अखेर रेसिडेंटाने बंद केले

हिस्लॉपच्या शाळेत हळूहळू विद्यार्थी इंग्रजी शिकण्याकरितां येऊ लागले व लोकांना ख्रिस्ती करण्याचाहि उद्योग हळूहळू सुरू झाला. त्यामुळें मुले बाटतील म्हणून लोक भिऊ लागले व आपल्या मुलांना त्या शाळेत जाऊ देईनात. बापाच्या इच्छेविरुद्ध एक मुलगा त्या शाळेत गेला म्हणून त्याच्या बापाने त्यास मारहाण केली व घराबाहेर काढून देण्याची धमकी दिली. त्यामुळे मुलाने शाळा सोडून दिली. **हिस्लॉप** साहेबास हे समजताच त्याने बापास मुलास मारण्याचा कायद्याने हक्क नाही म्हणून त्याचेवर काम चालविण्याचे उद्देशाने ते प्रकरण रेसिडेंटापर्यंत नेले. पण रेसिडेंटाने तिकडे लक्ष दिले नाही.

तरी हळूहळू मिशनचे कामास यश येऊ लागले. **बाबा पांडुरंग** या नावाचा ब्राह्मणाचा एक १५ वर्षाचा मुलगा **हिस्लॉप** साहेबाच्या मोहात सांपडला व ख्रिस्ती होण्यास तयार झाला व पळून मिशन हाऊसमध्ये लपून बसला. त्याच्या बापाने पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु त्याचा प्रवेश मिशन

हाऊसमध्ये होईना व त्याच्या मुलाचा पत्ता लागेना. शेवटी बाप थकून राजाकडे गेला व त्याने रेसिडेटास लिहिले. रेसिडेटाने हिस्लॉप यास लिहून त्या मुलाची सुटका करविली व त्यास बापाचे ताब्यात देवविले

परतु शेवटी बाबा काही दिवसांनी ख्रिस्ती झालाच व मिशनमधील एका मुलीशी त्याने लग्न केले त्याची पहिली बायको जिवत होती परतु ती आपल्या आईबापाकडेच राहिली पुढे बाबाची ख्रिस्ती बायको मरण पावली व नतर त्याची पहिली हिदु बायको कटाळून नाइलाजाने बाबाकडे आली व तिलाहि ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्यात आली.

हिस्लॉपसाहेबाने नतर आपले कार्य वऱ्हाडाकडे वळविले व तेथे **नारायण शेषाद्रि** नावाचा एक ब्राह्मण ख्रिस्ती उपदेशक ठेविला त्याने रे० **सिदोबा मिसाळ** याचे हाताखाली उमरावती येथील शाखा सुरू केली. क० **मॅकेंझी** नावाचा उमरावतीस कमिशनर होता. त्याने आग्रा येथून बलदेवसिग म्हणून एक निराश्रित रजपूताचा मुलगा आणिला होता त्यावर या मिशनऱ्याचा पहिला प्रयोग होऊन त्यास ख्रिस्ती बनविण्यात आले

ख्रिस्ती करण्याच्या उद्योगात इतर मिशनऱ्याप्रमाणे हिस्लॉप साहेबासहि बराच त्रास भोगावा लागला बाबाप्रमाणेच गणु नावाच्या एका तेलगू गवड्याच्या मुलास मिशन हाऊसमध्ये नऊन ठेवण्यात आले ते त्याच्या बापास व इतर लोकास समजताच ८०० लोक मिशन हाऊसवर चाल करून गेले व दगा करून त्यानी आपल्या मुलास सोडवून आणिले. एकदा **हिस्लॉप** साहेब हा शहरात हिडत असता त्यास लोकानी धरून खूप मारले, इतके की त्याचे सर्व कपडे रक्ताने भरले व तो बेहोष पडला. शेवटी त्याच्या शाळेतील एका जुन्या विद्यार्थ्याने त्यास ओळखले व सोडवून त्याच्या घरी पोहोचते केले. तो मिशनरी आहे हे न ओळखता रेसिडेटाकडील कोणी इग्रज आहे असे समजून लोकानी त्यास मारले असे नतर समजले

कलंकी ब्राम्हण प्रकरण– हिस्लॉप याच्या लेखावरून नागपुर, चांदा वगैरे बाजूस जे कलकी ब्राम्हणाचे ग्रामण्य आतापर्यंत चालू होते त्याचा थोडासा पत्ता लागतो. इ. स. १८४५ च्या सुमारास या ग्रामण्याला आरंभ झाला असे दिसते. खानदेशांतील एका हुशार मुसलमानाने मुसलमानी धर्म

प्रसाराची एक युक्ति काढली. तो नागपुरास आला व गुप्त रूपाने ब्राम्हण वगैरे उच्चवर्णीय हिंदु लोकाच्या भोळसटपणाचा फायदा घेऊन त्यांजमध्यें साधु म्हणून मिरवू लागला. कलियुग संपून आता श्रीविष्णूचा कलकी अवतार येणार आहे. पांढऱ्या घोड्यावर हातांत खड्ग धारण करून तो सर्व लोकात प्रचार करून धर्मनिष्ठ लोकाचे परित्राण व अधर्मी म्हणजे या पथांत न येणारे लोकाचा तो नाश करणार आहे. असा उपदेश त्याने सुरू केला. पथात येणाऱ्या लोकास तो गुप्त रूपाने उपदेश व दीक्षा देत असे. त्यातच काही महत्त्वाचे आचार गुप्त रूपाने परिपाळण्याची शपथ असे. दीक्षा घेताना जानवें काढून टाकावयाचे व एक गुळाची अगर पोटात गूळ घालून पिठाची गाय करून ती कापून दीक्षा घेणाराने भक्षण करावयाची. ह्या दोन मुख्य गोष्टी या पथात घेताना तो करवीत असे व हाच प्रकार कुलाचार अगर पथाचा मुख्य आचार म्हणून गुप्तपणे चालविण्याची शपथ असे

नागपुरचे बरेच ब्राह्मण व इतर उच्च वर्णीय हिंदु याप्रमाणे या "कलकी" पथांत सामील झाले व तो पथ नागपुरच्या आसपासहि वाढत चालला वरोडा, चांदा येथपर्यंतहि त्याचा प्रसार झाला. ही गोष्ट गुप्त न राहता इतर ब्राम्हणाना समजली व त्यानी "कलकी" पथीयाना जाती-बाहेर टाकले. हे ग्रामण्य वाढत जाऊन राजाच्या कानावर गेले. शेवटी त्याने राजोपाध्यामार्फत सर्व ब्राम्हणाची सभा भरवून कलकी ब्राम्हणाना प्रायश्चित्त देऊन पंक्तिपावन करून घ्यावे असा हुकूम दिला. त्याप्रमाणें बऱ्याच कलकी ब्राम्हणाना प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घेतलें व सर्वांची एका पंक्तीस जेवणे झाली. याप्रमाणें हा वाद मिटल्यासारखा झाला परतु अशिक्षित व जुन्या विचाराचे काही ब्राम्हण ऐकेनात व उलट या जेवणाऱ्या ब्राम्हणांवरहि त्यानी ग्रामण्य पुकारले शेवटी त्यानाच बिचाऱ्याना प्रायश्चित्त घ्यावें लागले व मूळचे कलकी पथीय ब्राम्हण कलकीच राहिले. अलिकडे पाचपंचवीस वर्षात लोकाच्या विचारांत बदल होत चालला व अनेक धर्म-गुरूच्या निर्णयांवरून व विचारी लोकांच्या उपदेशावरून लोकमत निवळून कलंकीयाचा कलंक आता साफ निघून गेला आहे व त्याचेवरचा बरेच दिवसांचा अन्याय दूर झाला आहे.

इकडे हा धर्मबुडवेपणा चालू असताना **हिस्लॉप**साहेब या झगड्याकडे फारच बारकाईने पहात होता व हा झगडा वाढून हिंदुसमाजाचा हा तुकडा वेगळा पडल्यास आपणास आत्मसात् करता येईल या आशाळभूत नजरेने तो या समाजाकडे पहात होता तो म्हणतो*—"मला फार दु ख वाटते ते हें की या लोकांपर्यंत माझा प्रवेशच होत नाही एक तर या लोकाची भाषा मला समजत नाही व कोणालाहि विचारावे तर ते सागतात की कल्की कोण आहेत हे आम्हास माहीत नाही कल्की लोकहि राजाच्या भीतीने आपण कल्की आहो हे लपवून ठेवतात."

राजाचे रेसिडेंटांशीं संबंध व राजाच्या वर्तणुकीची दुसरी बाजू—तिसरा **रघूजी** हा जरी स्वभावत बरा होता तरी भोंवतालच्या वाईट परिस्थितीचा परिणाम त्याचेवर आल्याशिवाय राहिला नाही. अल्प वयात राज्याचे अधिकार त्यास मिळाले होते. त्याच्या शिक्षणाविषयी व त्यास कायमचे चागले वळण लावण्याबद्दल काही विशेष व्यवस्था नव्हती व रेसिडेंटाशिवाय घरात अगर दरबारात दुसऱ्या कोणाचा योग्य दाब त्याचे-वर नव्हता. घरात **बांकाबाईचें** बरेच वजन होतें व ती फार शहाणी व कर्तबगार बाई होती, परतु तिची देखरेख मर्यादितच राहणार. रेसिडेंटाचा दाब हाहि राजकारणापुरताच राहणार व त्याप्रमाणे तो होताहि. परंतु खाजगी नीतिमत्तेच्या कामात ते बहुधा लक्ष घालीत नसत व तसे करणें शक्य अगर योग्यहि झाले नसते. जोपर्यंत रेसिडेंट मजबूत असत अगर दुर्लक्ष करीत असत तोपर्यंत राजाच्या विरुद्ध विशेष ओरड झाली नाही. शिवाय प्रथम राजा अल्पवयी व कमी अनुभवाचा व रेसिडेंट वयस्क व जास्त अनुभवी. इ. स १८४५ पर्यंत राजाच्या विरुद्ध विशेष काहूर उठले नव्हतें. राजा सर्व वेळ चैनीत घालवितो व राज्यकारभाराकडे लक्ष देत नाही त्यामुळे खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त होतो, राजा स्वत लक्ष घालील तर खर्च बराच कमी होईल, एवढीच काय ती तक्रार इ. स. १८४५पर्यंत होती.

परतु यानतर पारडे फिरले. **स्पीयर्स** हा रेसिडेंट राजाच्या अतर्व्यव-स्थेत विशेष बारकाईने पहात नसे. तो गेल्यावर कॅ. **रॅमसे** जो नागपुरासच

* Stephen Hislop, D. H. Smith (Murray) 1888

असिस्टट रेसिडेट होता तोच तात्पुरता रेसिडेट झाला. कायमचा रेसिडेंट **डेव्हिडसन** हा आजारी पडल्यामुळे दोन वर्षेपर्यंत **रॅमसे** हाच रेसिडेट राहिला. तो कायमचा नसल्यामुळे त्याचे वजन राजावर विशेष पडेना व राजा जास्त स्वच्छंदी बनू लागला. संस्थानांतून स्वतःच्या चैनीकडे पैसा मनमुराद घेता येईना, कारण पूर्वीच्या रेसिडेटानी फारच लकडा लावल्यामुळे त्यास आपला खाजगी खर्च मर्यादेत आणावा लागला. पैशाची जरूर लागल्यामुळे तो अप्रामाणिक व हलक्या लोकाच्या हाती सापडला ते वाईट रीतीने राजास पैसा उत्पन्न करून देऊ लागले. पैसे घेऊन सरकारी नोकऱ्या देणे, मोठमोठ्या दिवाणी व फौजदारी मुकदम्याचे निकाल लुचपत अगर नजराणा घेऊन अन्यायाचे करणे, बेवारस लोकाच्या इस्टेटी गिळकृत करणे, वगैरे अनीतिमान् राज्यकर्त्याचे सर्वसाधारण दोष राजात उत्पन्न झाले रेसिडेटाचे गुप्त हेराचे खाते या सर्व गोष्टीकडे जागरूकपणें पहात असे व ही सर्व खडान्खडा माहिती रेसिडेंटास रोज मिळे राजाकडे आज कोण गृहस्थ आला व काय बोलला, कोण अधिकारी काढला, कोण नेमला हे सर्व रेसिडेटास कळत असे "आमच्या गुप्त हेराकडून अमकी बातमी आज कळली" अशा तऱ्हेचे उल्लेख त्या वेळच्या रेसिडेटाच्या रिपोर्टात अद्याप आढळतात.

इ स. १८४५ सालापर्यंत रघुजीची तीन लग्ने झाली होती परतु त्यावेळी एकच बायको **अन्नपूर्णाबाई** ही जिवत होती दोघी मेल्या होत्या. राजास दोन मुली व एक मुलगा होऊन सर्व मुले ल्हानपणीच मेली त्या वेळी त्याचे वय ३७ वर्षाचे होते. परतु, गैरवाजवी वर्तनानें व मादक द्रव्याच्या सेवनाने त्याची प्रकृति इतकी खालावली होती की त्यास यापुढे सतति होणे शक्य नाही असे आपले अनुमान त्याच वेळी रेसिडेटाने ग. ज. यास कळविले होते. तरीमुद्धा यानतर रघूजीने आणखी पाच बायका*

* रघूजी मेला तेव्हा त्यास अन्नपूर्णाबाईशिवाय आणखी दोन बायका होत्या अन्नपूर्णाबाई रघूजीनतर लौकरच मेली दर्याबाई नावाची रघूजीची सहावी बायको होती, ती बरेच दिवस जिवत होती तिच्या दिनचर्येबद्दल रघूजी असताना जे नियम घालून दिले होते त्याची इ स १८६५ ची कलमबदी यादी प्रसिद्ध आहे (ना भो का. प. २९ पहा) तीवरून राजाचे घरातील मामुली व्यवस्था कशी होती ते दिसून येते

केल्या. त्याना सतति कांहीच झाली नाही. एवढ्यानेच पूर्ण झालें नाही. त्याच्या आवडत्या दोन नाटकशाळा **जानी** व **धुमन** नावाच्या पूर्वीच्र होत्या व आणखीहि इतर पात्रसहा झाल्या **नाटक शाळां**पैकी **जानी** इच्यामुळे रघूजीस दारू पिण्याचे व्यसन लागले; ते मरेपर्यंत कायमच होते रोज एका बाटलीपेक्षा जास्त ब्रँडी तो पीत असे इ स १८५० च्या रेसिडेंटाच्या एका आठवड्याच्या डायरीत राजाकरिता काचेची भांडी व शांपेनच्या बाटल्या विलायतेहून खरेदी करण्याचे काम लिहिलेले होते. त्या डायरीची नक्कल कलकत्त्यास गेली. ती ग. ज याच्या समोर आल्यावर त्याने रेसिडेंटास लिहिले की राजाकरिता दारू खरेदीची कामे करणे गैरशिस्त आहे (Residency Records.). कैक वेळा अतिरेक होऊन तो अस्ताव्यस्त पडत असे ही सवय त्याला इ. स १८४५ च्या सुमारास लागली यानतर त्याचा वेळ कामात मुळीच जात नसे रेसिडेंटाच्या वकीलास सुद्धा राजाकडून काही काम करून घेणे कठीण पडे. गाणे, नाच, जुवेबाजी व पतंगाच्या शर्यती या हलक्या करमणुकीच्या खेळात त्याचा बहुतेक वेळ जाऊ लागला. कुस्त्याच्या शर्यतीचाहि त्याला नाद असे.

शेवटी शेवटी रघूजीचे रेसिडेंटाशी पटेनासे झाले त्यातल्या त्यात कॅ. **रॅमसे** याचे त्याच्याशी वारवार खटके उडत रॅमसे याने काही बडे अधिकारी लाचखाऊ आहेत म्हणून ते काढून टाकण्यास व नवीन चांगली माणसे नेमण्याबद्दल राजास तगादा लावला. राजाने सांगितले माझी माणसे प्रामाणिक आहेत. शेवटी दोघाचें भांडण ग. ज. कडे जाऊन त्यानेहि राजास दटावणी दिली शेवटी राजासन मने घ्यावे लागले त्याने रेसिडेंटास निराशेने कळविले की, तुम्ही म्हणाल ती माणसे मी नेमतो. तुमचा शब्द म्हणजे मला हुकूमच आहे पारडी व सोनेगावच्या सैन्याचा पगार तुंबला होता व सावकाराचे कर्ज खजिन्यावर होते ते खाजगी शिल्लक बाहेर काढून राजाने बरेचसे वारले. कैक वेळा तर रेसिडेंटाच्या जाचामुळे राजा बेफाम होऊन कामकाज सोडून खोलीत स्वतःस कोंडून घेऊन बसे. रेसिडेंटाचे हेर राजाभोवती नेहमी असत. त्यामुळे राजा आपले मुख्य अमलदार घेऊन खोलीत गुप्तपणे कारभार करी. त्यावर रेसिडेंटानें ग. ज. यास रिपोर्ट केला की, " राजा माझे बातमीदाराचा प्रवेश होणार

नाही अशा ठिकाणी बसून सल्ला मसलत करतो, त्यामुळे त्याच्या हालचाली मला समजत नाहीत."

एकदरीत राजाचे आयुष्य मोठेसे सुखकर नव्हते शिवाय राजास प्रजेच्या कल्याणाची विशेष पर्वा नव्हती अगर लोककल्याणाच्या काही गोष्टीहि त्याने केलेल्या दिसत नाहीत. त्यामुळे तो विशेष लोकप्रिय होता अशांतलाहि भाग नाही. शिवाय रेसिडेटास अशी अदाधुदी दिसत असल्यामुळें त्यासहि राजाविरुद्ध कारवाई करण्याची सधि मिळे. या कष्टमय जीवनानेहि राजाच्या व्यसनात जास्त भर पडली. रघूजी मरेपर्यंत त्याचे पुढे कोणत्याच रेसिडेटाशी जमले नाही.

तिसऱ्या रघूजीच्या कारकीर्दीत प्राताचा जमाखर्च पुढील प्रमाणे होता—

उत्पन्न	(आकडे हजाराचे)		खर्च
मालकाळी	३७००	गोंडराजाचा हिस्सा	१२५
खडण्या	२८३	नेमणुका, जहागिरी व.	४३५
अबकारी	१७७	देवस्थान, धर्मदाय व	१६७
पाढरी	७६	काळी व रोलीम	
सायर (जकात)	६८३	खात्याचा खर्च.	६३६
सिवाई (दड, फी वगैरे).	८८	चिल्हर	२७
ऐनदफा (धान्याची वाढ		खाजगी	१३
व कर्जावरील व्याज)	८७	सैन्य	१४२
टाकसाळ	२३	इग्रज सरकारास देण्याचे	९३९
एकूण ५० लक्ष ८२ हजार			५०॥ लक्ष अदाज

१०० मुर्ती रुपये=११५ नागपुरी.

इ. स १८३७ मध्ये व पुन्हा इ. स. १८४४ मध्ये रघूजी आजारी पडला होता व त्या आजारातून राजा न उठल्यास राज्याची विल्हेवाट कशी लावावयाची याबद्दल रेसिडेटाने ग. ज. याजकडे विचारणा केली होती व त्यावर ग. ज. याने रेसिडेटास हुकूम देऊन ठेविला होता की "असा प्रसग आल्यास राजास त्या वेळी औरस अगर दत्तक पुत्र नसल्यास एकदम संस्थान

तुम्ही आपले ताब्यात घ्यावे. नतर ग. ज. हे योग्य वारसाची चौकशी करतील. तसेच राजाचे पाठीमागे दत्तक वगैरे घेण्याचा कोणाचा अधिकार आहे हे पाहून योग्य तो हुकूम करतील. एकदरीत वरील गोष्टी त्या वेळच्या परिस्थितीवर अवलबून राहतील " या हुकुमाप्रमाणे वेळ येईल तेव्हा अमलबजावणी करण्यास इग्रजी रेसिडेट नेहमी तयार होते.

परतु इकडे राजमहालात सर्वत्र अधार होता राजाने स्वत. दूरवर विचार करून पुढील व्यवस्था आपल्या हाताने करून ठेवावयाची ती काहीच ठेवली नाही. त्यास मूलबाळ होण्याची मुळीच उमेद नव्हती. शिवाय त्याच्या ४।५ राण्या असल्यामुळे त्याच्यामध्ये भांडणे लागण्याची भीति होती. मेल्यानतर दत्तकाची परवानगी ब्रिटिश सरकार देईल अगर नाही हीहि शका दुसऱ्या सस्थानातील पूर्वीच्या अनुभवावरून त्यास यावयास पाहिजे होती शिवाय घराण्यात दुसरा मनुष्य उरलेला नव्हता व सस्थान खालसा होण्याची धास्ती होती परतु राजाचा स्वभाव अदूरदर्शी, तामसी व गर्विष्ठ असा होता. त्याच्या कल्पनाहि बऱ्याच आकुचित होत्या **मॅनसेल** रेसिडेट याने आपल्या रिपोर्टात म्हटल्याप्रमाणे " आपणास पुत्र नाही व दत्तक घ्यावा लागतो ही एक नशीबाची कमतरता जगात दाखविणे हे त्याच्या मानी स्वभावास आवडेनासे होते. " व म्हणून हा प्रसग त्याने शक्य तोवर टाळला व आपण मेल्यानतर आपल्यामागे राणी कोणी तरी दत्तक घेऊन त्या दत्तकास गादी मिळेलच अशीहि त्याची स्वाभाविक कल्पना असावी. तिसरा रघूजी ज्याप्रमाणे दत्तक होऊन गादीवर आला त्याप्रमाणेच पुढेहि होईल अशी त्याची कल्पना असली पाहिजे परतु दुसरा दूरदर्शी मनुष्य इतका बेसावध न राहता व आपले समक्ष दत्तक घेऊन अगर इग्रज सरकाराकडून दत्तकाची परवानगी घेऊन ठेवून पुढील व्यवस्था नक्की करून ठेवता. तशी कांहीच सावधगिरी राजाने केली नाही यामुळे त्याचा परिणाम त्याचे घराण्यास कायमचा भोगावा लागला व त्याचे मागे नागपुरचे राज्य खालसा करण्यास इग्रजी अधिकाऱ्यास निमित्त मिळाले वृद्ध बाकाबाईस व राजाभोवती असणाऱ्या मुत्सद्यासहि ही गोष्ट सुचावयास पाहिजे होती. परतु त्याना एक तर पुढील अदाज आला नाही अगर राजाच्या स्वभावामुळे त्याचें काही चालले नसावे.

तिसरा **रघूजी** हा वयाच्या ४७ व्या वर्षी नागपुर येथे राजवाड्यात ता. ११ डिसेंबर १८५३ रोजी सकाळी ६ वाजता मरण पावला. मरणापूर्वी तो २५–२६ दिवस आजारी होता. त्याला दम्याचा व मूळव्याधीचा आजार होता परंतु मूळव्याधीबद्दल त्याने अखेरपर्यंत कोणाजवळहि सांगितले नाही. शेवटी शेवटी काही बाह्य उपचार केले. परंतु रेसिडेन्सी सर्जनने ऑपरेशन करण्याबद्दल म्हटले असता त्याने ऑपरेशन करण्याचे अजीबात नाकारले. तसेच ताप वगैरे असताना स्नान करणे, हिंडणे, खाणे, मद्यादि पिणे व निरोगी माणसाप्रमाणे सर्व व्यवहार करणे हे चालूच होते शेवटी आतील आतडी सुजून व लघवी होणे बंद होऊन त्याचा अंत झाला

राजा बराच आजारी पडला तेव्हा रेसिडेंट **मॅनसेल** याने भेटण्याची फार इच्छा दर्शविली. परंतु रेसिडेंटाविषयी पराकाष्ठेचा तिटकारा राजाचे मनात भरला असल्यामुळे त्याने रेसिडेंटास भेटण्यास येऊ दिले नाही यावरून एकमेकाची मने एकमेकाविषयी किती कलुषित झाली होती हे दिसून येईल व या विरोधभावाचा विपरीत परिणाम इंग्रजी रेसिडेंटावर होऊन पुढील व्यवस्थेत रेसिडेंटाचा कल संस्थान खालसा करण्याकडेच राहिला असावा व त्याप्रमाणे संस्थान अखेर खालसा झाले राजाच्या मरणाच्या वेळेस मात्र रेसिडेंट हजर होता.

राजाचे और्ध्वदैहिक दुपारी १२ वाजता झाले सीताबर्डीच्या किल्ल्यावरून व कामठीच्या लष्करातून राजाच्या वयाच्या वर्षाइतक्या (४७) तोफा त्याच्या सन्मानार्थ उडविण्यात आल्या कलकत्त्यास फोर्ट सेंट जॉर्जच्या किल्ल्यातूनहि हे वर्तमान समजताच दर मिनिटास एक याप्रमाणेच तोफा उडविण्यात आल्या. सतीची चाल नागपुरचे राज्यात पूर्वीच बंद केली असल्यामुळे सती जाण्याची इच्छा कोणाहि राणीने दर्शविली नाही. राजाच्या मागे चार राण्या जिवंत होत्या

रेसिडेंट **मॅनसेल** याने शिक्कामोर्तब व खजिना ताब्यात घेऊन सर्व राज्यकारभार आपल्या हातात घेतला. लष्कराचा व राजवाड्याचा बंदोबस्त पूर्वीच रेसिडेंटाचे हाती होता त्यामुळे त्यास काहीच अडचण पडली नाही. संस्थानातील सर्व अधिकारीहि रेसिडेंटाचा अधिकार पूर्वीपासून

जाणूनच होते. तेहि रेसिडेंटाच्या हुकुमाप्रमाणे वागू लागले व सर्व राज्य अत्यंत शांततेने व बंदुकीची एक गोळीहि न सोडता राजा मेला त्याच दिवशी इंग्रज रेसिडेंटाच्या ताब्यात आले. रेसिडेंटाने सावधगिरी म्हणून कामठीवरून लष्कर आणून ठेवले व राजवाड्यावरहि जास्त पहारा ठेविला. पण कोठेच काही गडबड झाली नाही. अर्थात् पुढे काय व्यवस्था होणार आहे याची राज्यात कोणालाच काही कल्पना नव्हती

नागपुरास रेसिडेंट येऊन राहणे, सबसीडियरी तह होणे व राजा मरताच रेसिडेंटाने सर्व राज्य आपल्या ताब्यात घेणे ह्या क्रमप्राप्त पायऱ्या एकामागून एक कशा शांतपणाने होत गेल्या हे विचार करण्यासारखे आहे. लष्करी सामर्थ्यावरच राज्याची मालकी अवलंबून असते हे तत्त्व जगाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत अबाधित रहात आलें व राहणार याचा हा एक लहानसा नमुना आहे जगातील सर्व करारमदार, तहनामे व कायद्याची व न्यायाची तत्त्वे मनगटाच्या जोरापुढे कुचकामाची ठरतात हा सर्वत्र अनुभव आहे.

राजाचे और्ध्वदैहिक **नाना अहीरराव** (रघूजीचा भाचा) याचे हातून करविले. त्याचा मुलगा यशवंतराव[१] यास दत्तक घेण्याचे सर्वांनी ठरविले. परंतु राजाचे सर्व अंत्यविधी झाल्यानंतर रेसिडेंटाची व इंग्रज सरकारची रीतसर परवानगी वगैरे घेऊन दत्तकाचा विधी व समारंभ करावा असे सर्वांनी ठरविले. अस्थि प्रयागास नेण्याकरिता ठेवून रक्षा चिन्नूरजवळ कालेश्वरघाट येथे गोदावरीत टाकविली. सीताबर्डीवर फौज तयार ठेवण्यांत आली तसेच पारडी येथील राजाच्या सैन्याचा मुख्य अधिकारी जनरल **चिंतामणराव भाऊ**[२] व सोनेगावचे छावणीवरील मेजर **मानाजी** हे इंग्रजाचे वतीचेच होते. त्यांना आपले फौजेत जाऊन राहण्याचा व शिपायाच्या हालचालीकडे बारीक नजर ठेवण्याचा हुकूम रेसिडेंटाने दिला. काही सुभेदार नागपुरास होते त्यांना रेसिडेंटाने आपआपल्या सुभ्यावर जाऊन राहण्यास सांगितले. रेसिडेंट आपल्या रिपोर्टात लिहितो की "मी एकहि

१ काही ठिकाणी या यशवंतरावाच्या हातूनच क्रियाकर्मांतर करविले असें सांपडते.

२ याचे वंशज नागपुरास कप्तान या आडनावाने प्रसिद्ध आहेत.

महत्त्वाचा मनुष्य असा ठेवला नाही की, ज्याला मी राजी करून घेतले नाही. मी स्वतः राजवाड्यात रोज जाण्याचा क्रम ठेविला आहे मी ता. १३ डिसेंबर रोजी बांकाबाई व तिसऱ्या रघूजीच्या राण्या याच्या समाचारास गेलो व राजाच्या मरणाबद्दल दुःख प्रदर्शित केले. आमच्या इकडच्या तिकडच्या साधारण गोष्टीच झाल्या पण त्यातल्या त्यात बांकाबाई ही आपल्याकडून मधून मधून म्हणतच होती की, "नागपुरचे राज्य भोसले घराण्यातच पुढेहि रहावे"

हे शेवटचे वाक्य वाचकानी नीट ध्यानात ठेवावे कारण पुढील घडामोडीशी याचा बराच सबध येणार आहे

ता १४–१२–१८५३ रोजी रेसिडेंट मॅनसेल याने नागपूरच्या परिस्थितीसबधाने व राज्याच्या पुढील व्यवस्थेसबधाने आपला सविस्तर रिपोर्ट पाठविला. त्यात प्रथम त्याने राजाच्या कारकीर्दीतील कारभाराचे वर्णन केले आहे त्याचा साराश हाच की "राजाने अत्यत अदाधुदीने राज्य चालविले राजाची खाजगी व राज्यकारभारातील नीतिमत्ता अगदी वाईट होती रेसिडेंटाशी वर्तन अत्यत बेपर्वाईचे होते इतके की रेसिडेंटाने भेट घेण्याची इच्छा दर्शविली तरी तो भेट सुद्धा घेत नसे व आपला रेसिडेंटाविषयी तिरस्कार उघडपणे दाखवी" पुढील व्यवस्थेसबधी रेसिडेंट म्हणतो "राजाच्या हल्ली चार राण्या जिवत आहेत. १ अन्नपूर्णाबाई, २ दर्याबाई, ३ आनदीबाई व ४ कमळजाबाई. मुलगा अगर मुलगी नाही व राण्यापैकी कोणी गरोदरहि नाही मी दोन वर्षांपासून राजास सुचवीत आलो की दत्तक वगैरे घ्यावयाचा असल्यास तुमची इच्छा काय ती आताच सागून ठेवा व पुढील व्यवस्थाहि कळवा. परतु पूर्वी अगर अखेरच्या दुखण्यात त्याने दत्तकाबद्दल कधीहि इच्छा दर्शविली नाही. साताऱ्याचे राज्य खालसा झाल्यापासून ह्या गोष्टीची दरबारचे लोकात बरीच चर्चा झाली होती यावरून राजाने दत्तक घेतला नाही तो मुद्दाम विचार करूनच, घेतला नाही असे वाटते याचे कारण असे की आपणास मुलगा नाही ही कमीपणाची गोष्ट जाहीरपणे कबूल करण्याचे राजास आवडेना तसेच बाधकाम खात्यावरील दरोगा जगदेव मोरे नावाच्या एका हलक्या मनुष्याने राजाच्या मनात भरविले की दत्तक घेतल्यास इग्रज लोक तुम्ही त्याचे ऐकत नाही व राज्य नीट चालवीत नाही

या सबबीवर तुम्हास गादीवरून काढून टाकतील व मुलास गादीवर बसवतील. नागपुरचें राज्य सपादन करणारा पहिला राजा रघूजी याचे घराण्यांतला कोणीहि पुरुष राहिला नाही."

नागपुरच्या राजास दत्तकाची परवानगी द्यावी की नाही हा प्रश्न पूर्वी दोन तीन वेळां निरनिराळ्या रेसिडेंटानी ग ज याना विचारला होता व प्रत्येकाने आपआपले मतहि कळविले होते. इ स. १८३७ मध्यें **कॅव्हेंडीश** याने आपले असे मत दिले होतें की राजास (ति. रघूजी यास) दत्तकाचा हक्क नाही ग्वाल्हेर, हैदराबाद, लखनो ही राज्ये कपनी सरकारने हल्लीच्या राजास दिली नसून त्याचीच आहेत म्हणून त्याची गोष्ट निराळी परतु नागपुर, म्हैसूर, सातारा ही राज्ये कपनीने हल्लीच्या राजास दिली आहेत. सबब राजाचे औरस सततीशिवाय इतरास गादीवर बसण्याचा हक्क नाही. इ स १८४० मध्ये मेजर **विल्किन्सन** याने मात्र याच विषयावर लिहिताना **कॅव्हेंडिश** याचे मत खोडून काढून कळविले की " या दोन्ही तऱ्हेच्या सस्थानिकात या बाबतीत मुळीच फरक नसून ग्वाल्हेर, हैदराबाद, वगैरे सस्थानिकास जसा दत्तक घेण्याचा हक्क आहे तसा नागपुरच्या राजास अगर तो मेल्यावर त्याचे राणीस आहे " इ. स. १८४४ मध्ये कर्नल **स्पीयर्स** या रेसिडेंटानेहि या विषयावर पुन गव्हर्नर जनरल यास विचारणा केली परतु ग. ज. याजकडून कोणासहि याबद्दल उत्तर मिळाले नाही

मॅनसेल याने विल्किन्सन याचे मत आपणास पसत नाही. कॅव्हेडिश प्रमाणेच आपलेहि मत आहे असे कळविले. तो म्हणतो, " नागपुरची गादी पुढे चालवावी की नाही हा प्रश्न दत्तकाच्या हक्काशिवाय इतर गोष्टीचा विचार करून सोडवावा. या बाबतीत इग्लडातील लोकमत व हिंदुस्थानातील इतर सस्थानात या गोष्टीने लोकाचा काय ग्रह होईल व हिंदुस्थानी लोकाना जबाबदारीच्या जागा मिळण्याचे क्षेत्र आकुचित करण्यापासून काय परिणाम होईल या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे याच्या उलट गोष्टीहि त्या बरोबरच विचार करण्यासारख्या आहेत त्या अशा की सर्व हिंदुस्थानच्या लष्करी बदोबस्तात एवढा मोठा प्रात हिंदी राजाच्या ताब्यात असल्यामुळे या प्रातातून पैशाची काहीच मदत होत नाही अगर झाल्यास फार थोडी होते.

उलट संस्थानिकाचे लष्कर रहात असल्याने त्याच्यावर नजर ठेवणे व त्या करिता आपलेंहि जास्त लष्कर ठेवणे जरूर पडते. शिवाय मुलखाची व्यवस्था चागली राहणे याहि दृष्टीने विचार केला पाहिजे.

"नागपुरचे राज्य कायम ठेवणेच असल्यास हल्ली लष्करी खर्चाकरिता इग्रज सरकारास जी आठ लक्षाची रकम मिळते ती वीस लक्ष रुपये घेण्यांत यावी. बाकीचे पचवीस लक्षाचे उत्पन्न राजाच्या मुलकी व लष्करी खर्चास पुरेसे होईल. तसेच राजालाहि आपले सैन्य कमी करावे लागेल व जे राहील त्यावर इग्रज अधिकारी नेमावे लागतील. म्हणजे त्या लष्कराचा काही धाक राहणार नाही. नाही तर राजाचे लष्कराचा एक खर्च व त्याचे लष्कराविरुद्ध इग्रज सरकारास ठेवावे लागणाऱ्या दुसऱ्या लष्कराचा दुसरा खर्च याप्रमाणे दुहेरी खर्च चालू राहणार!

"नागपुरची गादी कायम ठेवण्याचे ठरविल्यास **बांकाबाई** इला तिच्या हयातीपावेतो सर्व अधिकार द्यावेत व तिने रेसिडेटाचे सल्ल्याने कारभार चालवावा. असे केल्याने गादी कायम राखल्याचेहि श्रेय मिळेल व आपलाहि मतलब साध्य होईल इग्रज लोक हिंदी सस्थाने बुडविण्याच्या मागे लागले आहेत हा लोकाचा ग्रह नाहीसा होईल. **बांकाबाईस** राज्य देण्याचे पसत नसल्यास व गादी चालविणेच असल्यास मी **नाना अहीरराव** याचा मुलगा **यशवंतराव** अहीरराव याचे नाव सुचवितो हा मुलगा १८ वर्षे वयाचा असून स्वभावाने बरा आहे. त्याचे मराठी व फारशी शिकणे चालू आहे. जरी तो मोठा हुषार नाही तरी सांगितले तसे वागण्यासारखा आहे. त्याचे लग्न झालेले नाही. शरीराने जरी तो अशक्त आहे तरी गेल्या तीन वर्षांत त्यास कोणताहि आजार झाला नाही. हाच मुलगा दरबारच्या सर्व लोकानाही पसत पडेल."

शेवटी रेसिडेटाने आपले मत दिले की, "नागपुरचे राज्य बुडविल्यास या राज्याशी सबध असलेल्या सर्व लोकास अतोनात वाईट वाटेल हे खरे; परंतु साधारण जनतेत मराठे हे परकेच असल्यामुळे मागील राजासारख्या त्रासदायक राज्यातून आपली सुटका व्हावी हीच त्याची इच्छा राहणार. **जेकिन्सनें** पूर्वी नामधारी राजा ठेवून जशी व्यवस्था चालविली होती,

तशीच मी सुचविल्याप्रमाणे कांही व्यवस्था झाल्यास इंग्रजांच्या छत्राखाली आपल्याच लोकानी चालविलेले राज्य लोकांना फार पसत पडेल."

एकदरीत **मॅनसेल** याने भोसल्याचे राज्य वारस नसल्यामुळे बुडविण्याचीच सल्ला दिली. परतु तसे न झाल्यास नांवाची गादी चालवून सर्व सत्ता इग्रजांच्या हातात रहावी अशीहि दुसरी योजना सुचविली व तिच्या योगाने दोन्हीहि गोष्टी साधतील असे त्याचें म्हणणे पडले. एकदरीत न्यायापेक्षा स्वार्थाकडेच त्याच्या रिपोर्टाचा कल जास्त होता. परतु दुर्दैवाने त्यावेळी लॉर्ड **डलहौसी** हा गव्हर्नर जनरल होता. हा गृहस्थ हिंदी संस्थाने खालसा करण्याच्या कामात अध्वर्यु होता. हा रिपोर्ट कलकत्त्यास पोहोनला त्या वेळी गव्हर्नर जनरल हा ब्रह्मदेशात **पेगू** येथें होता. त्याच्या मागे गव्हर्नर जनरल याचे कौन्सिलचा प्रेसिडेंट **डॉरिन** व मेंबर्स कर्नल **लो** व **हॅलिडे** यानी रेसिडेंटास जशी व्यवस्था आहे तशीच चालू ठेवण्याचा व इग्रज सरकारातर्फे कोणास कोणतेहि अभिवचन न देण्याचा हुकूम दिला रेसिडेंटाचा रिपोर्ट ग. ज. यास ब्रह्मदेशात पेगू येथे मिळाला व परत कलकत्त्यास आल्यावर लॉर्ड **डलहौसी** याने व त्याच्या कौन्सिलने ता २८ जान्युआरी १८५४ रोजी विलायतेस कपनीच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स याजकडे आपले म्हणणे कळविले.

हिंदी संस्थाने कायम ठेवावीत की नाहीं व दत्तकाची परवानगी देत जावी अगर नाही या प्रश्नाचा खल हिंदुस्थानातील व इंग्लडातील इग्रज मुत्सद्यामध्ये बरेच वर्षांपासून चालू होता. निदान नागपुरच्या कोणत्याहि तहात परवानगीशिवाय दत्तक घेणार नाही अशी शर्त नव्हती म्हणून करारमदाराच्या दृष्टीने भोसल्यानी आपला दत्तक घेण्याचा हक्क घालविला नव्हता. हिंदुधर्म शास्त्राप्रमाणे राण्यास दत्तक घेण्याचा अधिकार होता व त्यास रेसिडेंटाचे परवानगीची कोणत्याहि तहाप्रमाणे जरूर नव्हती. तेव्हा रेसिडेंटास अगर इग्रज सरकारास तरी आम्ही दत्तकाची परवानगी देत नाही असे म्हणण्याचा अधिकार कसा प्राप्त झाला हे कळत नाही. हा अधिकार ओढून ताणून इग्रज सरकाराने आपले हाती घेऊन हिंदुस्थानातील बरीच संस्थानें खालसा केली त्यांतच नागपुरचे संस्थान खालसा झाले.

गव्हर्नर जनरल याच्या रिपोर्टातील मुख्य मुद्दा हा होता की " राजाने दत्तक घेतला नाही व घेण्याची इच्छाहि त्याने कधी दर्शविली नाही. त्याचप्रमाणे राजा मेल्यानंतर त्याचे राण्यापैकी कोणीहि दत्तक घेतला नाही अगर घेण्याची इच्छा दर्शविली नाही. दत्तक घेतल्यास दत्तकाची पालनकर्ती त्याची दतक आई होईल व मग आपले महत्त्व जाईल म्हणून बाकाबाईचीहि इच्छा दत्तक घेण्याची नाही. त्यामुळे आज मितीस गादीस कोणीहि हक्कदार अस्तित्वात नाही. तिसरे रघूजीस गादी इग्रजानी आप्पासाहेबाचे राज्य घेतल्यानतर खुपीने दिलेली असल्यामुळे आतां ती गादी दुसऱ्यास देणें अगर न देणे ही इग्रजांच्या खुपीची गोष्ट आहे. नागपूरच्या लोकाच्या कल्याणाचे दृष्टीने, हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या दृष्टीने व इग्लडच्या हिताच्या दृष्टीने—कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी आता कोणी मराठा राजा नागपूरच्या गादीवर बसविणे ठीक होणार नाही. इग्रजी राज्यापासूनच लोकाचे कल्याण होईल. शिवाय इग्लडची भरभराटी व व्यापार कापसावर अवलबून असल्यामुळे हा कापसाचा प्रात इग्रजाच्या हाती आल्यापासून इग्लडच्या कारखानदाराचा व व्यापाऱ्याचा चागला फायदा होईल. तसेच पश्चिमेस खानदेश व वऱ्हाड व पूर्वेस ओरीसा हे प्रात पूर्वीच इग्रजाच्या ताब्यांत आलेले असल्यामुळें मुलखाचा, पैशाचा व लष्करी सोईचा मोठा फायदा हे राज्य इग्रजांनी घेतल्यासच होईल. मराठ्यांचे जुलमी व त्रासदायक राज्य जाऊन इग्रजाचे चागले राज्य आल्याबद्दल सर्व नागपूरच्या लोकाना आनदच वाटेल. "

एकदरीत ग ज याने शिफारस केली की नागपूरचे राज्य खालसा करून इंग्रजी मुलखास जोडावे. राण्या व बाकाबाई याना चागल्या पेन्शनच्या नेमणुका करून द्याव्या. तसेच भोसल्यांच्या नोकराचीहि चांगली सोय करावी.

राण्या दत्तक घेऊ इच्छीत नाहीत व संस्थान खालसा करावें असें जाहीर रीतीने कोणी सागेपर्यंत असें अनुमान गृहीत धरणें हे चुकीचें आहे. राजानें दत्तक घेतला नाही यावरून त्याचा तसा विचारच नव्हता असेंहि म्हणतां येत नाही. राजाला हें पूर्णपणें माहित होतें की आपण दत्तक न घेतला

तरी आपल्या मागें राणीला दत्तक घेता येईल. रेसिडेंटाने राजाला असे कधी सांगितले नव्हते की तुम्ही स्वत दत्तक न घेतल्यास पुढें राणीस दत्तक घेता येणार नाही व राज्य खालसा होईल. अशा स्थितीत रेसिडेंटाने व ग ज. यांनी आपल्या रिपोर्टात लिहिलेले सर्व तर्क एकांगी व आपमतलबीपणाचे होते.

राण्याची व बाकाबाईची दत्तकाबद्दल इच्छा दिमत नाही हे रेसिडेंटाचे विधान चुकीचे आहे याबद्दल ग. ज याच्या कौन्सिलातील मेबर कर्नल लो याने पुढीलप्रमाणे लिहिले आहे.

" रेसिडेंटाचे म्हणणे की बाकाबाईची व लोकांचीहि इच्छा दत्तकाविरुद्ध व संस्थान कायम ठेवण्याच्या विरुद्ध आहे व इंग्रजांनी राज्य खालसा करून आपल्या अमलाखाली घ्यावे अशी आहे परन्तु हे म्हणणे त्याच्याच म्हण याप्रमाणे चुकीचे दिसते रेसिडेंटाच्या रिपोर्टात म्हटले आहे की, पहिले दिवशी रेसिडेंट दुखवटयाची भेट घेण्यास राजवाडयात गेला तेव्हा मुद्दा बाकाबाईने सुचविले होते की नागपुरच्या राज्याचा संबध भोसले घराण्याशी पुढेहि कायम रहावा यावरून बाकाबाईची स्पष्ट इच्छा व मागणी रेसिडेंटास कळली होती शिवाय सरकारी रिपोर्टापूर्वी रेसिडेंट **मॅनसेल** याचे एक खाजगी पत्र मला पहाण्यास मिळाले होते त्यात मॅनसेल याने लिहिले होते की दरबारचे लोक मला म्हणत होते की, **दत्तक देऊन राज्य चालवावें.** " यावरून रिपोर्टीत रेसिडेंटाने लिहिलेल्या गोष्टी खऱ्या नसून राज्य खालसा करण्याच्या त्याच्या शिफारशीच्या पुष्टिकरणार्थ त्यानें उगीच दडपून दिल्या आहेत; असा प्रच्छन्न आरोप कर्नल लो याने केला आहे व तो सर्वस्वी खरा होता असे म्हणावे लागते

कर्नल **लो** याच्या स्पष्ट व निर्भीड व प्रामाणिक युक्तिवादाचा ग ज. व कौन्सिलचे दुसरे दोघे मेंबर याच्या मनावर कांहीच परिणाम झाला नाही. उलट खाजगी पत्राचा उपयोग केल्याबद्दल कर्नल **लो** यास माफी मागावी लागली. नागपुरचे राज्य खालसा करावे अशीच शिफारस ग. ज. याने बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स याचेकडे केली.

बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स यानी ग. ज. यांची शिफारस मान्य करून नाग-

पुरचे राज्य खालसा करण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे ग. ज. यास कळविले. कर्नल **लो** याच्या युक्तिवादासबधाने एवढाच उल्लेख केला आहे की ' भोसल्याच्या राज्यात लोकाना फार त्रास होता व इग्रजी राज्याने प्रजेस फार सुख होणार आहे ' ही गोष्ट कर्नल लो यासहि मान्य आहे. मग राज्य खालसा करण्यास हरकत कोणती ? शिवाय कर्नल लो याच्या शिफारसीप्रमाणे हिदी लोकाना अधिकाराच्या जागा जरूर दिल्या जातील असे अभिवचन देण्यात आले तसेच राण्याना व इतराना भरपूर पेनशन द्यावे असेहि बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स यानी सुचविले. ग. ज. याने त्याप्रमाणे राज्य खालसा केले हे जाहीर करण्याबद्दल व सर्व राज्यकारभार हातात घेण्याबद्दल हुकूम सोडले. रेसिडेट **मॅनसेल** यास नागपुर प्राताचा कमिशनर म्हणून नेमले व या नात्याने त्याने ता. १३ मार्च १८५४ रोजी कारभार सुरू केला

रेसिडेट हा आता कमिशनर झाला व त्याने **बांकाबाई** व रघूजीच्या राण्या याना कपनी सरकारने राज्य खालसा केल्याबद्दल आलेला हुकूम कळविला. तसेच पारडी व सोनेगाव येथील राजाच्या सैन्याच्या छावण्यास व सुभेदाराना व सर्व मुलकी अधिकाऱ्याना प्रातोप्राती हुकूम गेले तसेच भोसल्याच्या राज्यात जी लहान लहान माडलिक सस्थाने होती त्यानाहि कळविण्यात आले. दरबार वगैरे विशेष गाजावाजा न करताना इग्रजी राज्य सुरू होऊन भोसल्याचे राज्य गेल्याबद्दल सर्वांना कळले. बहुतेक इंग्रजी सैन्य नागपुरास ठेवण्यात आले. परतु नागपुरास अगर राज्यात कोठें दगाधोपा वगैरे झाला नाही.

गव्हर्नर जनरल व कर्नल लो यानी विलायतेस पाठविलेले खलिते **मॅनसेल** यास पाहण्यास मिळाले नव्हते. त्याच्या पहिल्या रिपोर्टात त्याने दत्तकाबद्दल आपले एकतर्फी व काहीसे कल्पित व राज्य खालसा करण्यास उपयोगी पडतील अशाच धोरणाने या विषयाचा उल्लेख केला. परतु कर्नल **लो** याने आपल्या व्यवहारज्ञानावरून खरी स्थिति ओळखली व आपलें कर्तव्य केले याबद्दल त्यास धन्यवाद दिले पाहिजेत. लॉर्ड **डलहौसी** यासहि हे समजले नसेल असे नाही. परतु राज्य–लालसेच्या दृष्टीने त्याने व इतर कौन्सिल मेंबरानी तसेच विलायतच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स यानीं

खऱ्या खोट्याचा विचार न करता निवळ अन्यायानें राज्य खालसा केले असेच म्हणावे लागते. **मॅनसेल** याने आपला राज्य खालसा करण्याचा हेतु साध्य झाला असे पाहून राज्य खालसा झाल्यानतर जो दुसरा रिपोर्ट पाठविला त्यावरून खरी स्थिति जास्त खात्रीलायक समजते. ता. २९ एप्रिल १८५४ रोजी **मॅनसेल** याने पुढील व्यवस्थेसंबधी आपला रिपोर्ट पाठविला त्यात तो म्हणतो. " राजाच्या सर्व कुटुंबाची इच्छा अशी आहे की एखादा दत्तक बसवून गादी पुढे चालवावी जेंकिन्सच्या वेळेपासून राजा नावाचाच राहून सर्व अधिकार इंग्रजाच्या हातात रहावेत व राजाचा खर्च यथास्थित चालावा या गोष्टीची सवय सर्वांना झाली आहे. म्हणून जो तो आपल्या स्वत:च्या सुखाकडे पहात आहे.

" दरवार वकीलास जेव्हा मी प्रथम विलायत सरकारचा हुकूम कळविला तेव्हा त्याने मला कळविले की बाकाबाई व अन्नपूर्णाबाई याचेकडून आपला दत्तक घेण्याचा हक्क आहे व दत्तक घेऊन गादी चालवावी याबद्दल त्या मजकडे लिहिणार आहेत. तसेच त्याचे म्हणणे पडले की राण्याना व बाकाबाईला तसेच दरबारच्या सर्व लोकांना असे वाटत आहे की राण्याशी अगर दरबाराशी या बाबतीत काहीच बोलणे चालणे न करिता राज्य खालसा करण्यात मोठा अन्याय झाला. मलाहि काही अशी असे वाटते की राण्याच्या असहाय स्थितीमुळे व दरबारच्या सर्व प्रमुख लोकाना आपण दत्तकाच्या बाबतीत खटपट केली तर रेसिडेंटास राग येईल व त्याच्या विरुद्ध वागल्यासारखे होईल अशी भीति वाटत असल्यामुळे कोणीहि कलकत्त्यास अगर विलायतेस राज्य खालसा करण्याविरुद्ध अद्याप कांही खटपट करीत नाही. तसेच मजकडेहि अद्याप काही रीतसर व लेखी अर्ज आला नाही राज्य खालसा केल्याबद्दल आपली तक्रार व नापसंती दर्शविण्याची इच्छा आतां नाहीशी होत चालली आहे अगर मनांतल्या मनांत दबून राहिली आहे व आता माझ्या हातांत आपल्या पुढील नेमणुका वगैरे करण्याचे सर्व अधिकार आल्यामुळे मला खुष करण्यातच आपला व्यक्तिश: फायदा आहे असें प्रत्येक मनुष्य समजून जो तो दत्तकाच्या बाबतीत व राज्य खालसा करण्याविरुद्ध आपण कांही खटपट करीत नाही असें श्रेय मिळवून मला खुष करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. "

वरील उताऱ्यातील प्रत्येक वाक्यावरून खरी स्थिति काय होती हें कळून येतें. रेसिडेंटाच्या हातात सर्व अधिकार असल्यामुळे त्याच्या हुकमाशिवाय दत्तक घेऊ देणे अगर न देणें, घेऊं दिल्यास कोणता मुलगा घेणें, इ. आपणास काही करता येणार नाही. रेसिडेंटाच्या व गव्हर्नर जनरलच्या या शिफारसीस कौन्सिलचे दोघे मेंबर डॉरिन व हॅलिडे यानी आपली पूर्ण संमति दिली. परंतु त्यातहि कर्नल लो यास वरील पोकळ व मतलबी युक्तिवाद पटला नाही व त्याने एकटयानें मात्र आपलें इमान जागृत ठेविले. त्याने आपली **भिन्न-मतपत्रिका** (मिनिट) लिहून बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्सकडे पाठविली व नागपूरचें राज्य खालसा करणे अन्यायाचे होणार आहे असे बजाविले आपल्या म्हणण्याचा काही उपयोग होणार नाही हे तो पक्के जाणून होता व तसे त्याने आपल्या मिनिटांतहि स्पष्ट लिहिले. परंतु आपले कर्तव्य त्याने केले याबद्दल तो स्तुतीस पात्र आहे. कर्नल **लो** याच्या मिनिटातील मुख्य मुद्दे खाली लिहिल्याप्रमाणे आहेत:—

"हिंदी संस्थाने खालसा करणे हे सोपे आहे व इंग्रजानी मनांत आणल्यास क्रमाक्रमाने निरनिराळ्या सबबीवर सर्व संस्थाने हळू हळू खालसा होतील परंतु तसे करणे धोक्याचे आहे. मॉक्विस ऑफ **हेस्टिंग्ज**, सर टॉमस **मनरो**, सर जॉन **मालकम, एल्फिन्स्टन** व लॉर्ड **मेटकाफ** या मुत्सद्यांचे मतहि याप्रमाणेच होते. इंग्रजी राज्य सुरू होताच त्या प्रांतातील धनिक व वजनदार लोक नाहीसे होतात. कारण आपण हिंदी लोकाना मोठाल्या मुलकी अगर लष्करी अधिकाऱ्याच्या जागा देत नाही. तसेंच पेन्शन वगैरे रूपाने देशांतील बराचसा पैसा परदेशात जातो व देशात खर्चिला जात नाही. आपण परके असल्यामुळे हिंदी लोकात मिसळून रहात नाही. दुष्काळाच्या दिवसात संस्थानातले धनिक लोक व जहागीरदार आपण पैसे देऊन लोकास जगवितात तसे आपण करीत नाहीं. त्यामुळे दुष्काळांत इंग्रजी मुलुखांत जास्त लोक मरतात पुढील वीस वर्षांत यामुळे नवीन कोणताच मुलूख घेऊं नये व आपल्या प्रांतात लोक जास्त धनिक व खुष राहतील याबद्दल काळजी घ्यावी. ज्यानें आपले करार मोडले नाहीत अशी कोणतीच संस्थानें खालसा करू नयेत व त्याच्या मनांत आपलेविषयी विश्वास उत्पन्न होईल असे वर्तन ठेवावें. संकटाच्या

वेळी संस्थानिकाकडून आपणास मदत होईल इतका त्याचा विश्वास आपल्यावर असावा. अफगाणिस्थानातील लढाईच्या वेळी कर्नल **सदरलंड** अजमीर येथें असताना व मी लखनौ येथे असताना सस्थानिकानी या प्रकारे आम्हास पैशाची व लष्कराची फार मदत केली. व आम्ही आमचे व संस्थानिकाचे लष्कर पाठवू शकलो. याप्रमाणे खुष ठेवलेल्या संस्थानिकांची आपणास फार मदत होते. मॅनसेल याच्या सूचनेप्रमाणें राणीचे माडीवर दत्तक देऊन संस्थान चालवावें व दरसाल बारा लक्ष रुपये जास्त घेत जावेत म्हणजे संस्थानातील लोकहि सस्थान खालसा केले नाही याबद्दल आपणास धन्यवाद देतील व त्याचे आपल्याविषयी चागले मत राहील व आपला पैशाच्या दृष्टीने व राजकीय महत्त्वाच्या दृष्टीने बराचसा फायदा होईल सिध खालसा केल्यामुळें, ग्वाल्हेरावर स्वारी केल्यामुळे व सातारचें राज्य खालसा झाल्यामुळे इंग्रजाविषयी सस्थानिकाची व लोकाची मने साशंक व कलुषित झालेली आहेत. त्यांना जास्त चेतविणे योग्य नाही त्यामुळे हिंदी लोकाच्या मनात इंग्रजाविषयी तिरस्कार उत्पन्न होईल. ज्या सस्थानिकाना औरस सतति नाही ते आपल्यामागे आपल्या राण्याची व इतर लोकाची सोय व्हावी म्हणून राज्याचे हित न पाहता आपला फायदा करून घेण्याकरिता बरेच जुलूम करतील व पैसे उकळतील सातारचे राज्य खाल्सा केले त्या सबधानें माझ्याशी ज्या ज्या लोकाचे भाषण झाले त्यानी हा एक अन्यायच झाला व 'बळी तो कान पिळी' असा न्याय झाला असे आपले मत दर्शविले व असाच अन्यायाचा प्रकार इग्रजांकडून पुढेहि होऊन सर्व संस्थाने राज्यलोभाने इग्रज अन्यायाने खालसा करतील अशी भीति त्याना उत्पन्न झाली. कारण सातारचे राज्य खालसा करण्याला राजाकडून काही आगळीक झाली नसताना राज्य खालसा झाले ही गोष्ट सर्वांना अन्यायाची वाटते.

"नागपुरचें राज्य खालसा केल्यास अशाच प्रकारचे लोकाचे मत होईल. सर्वांना हे माहीत आहे की नागपुरच्या राजाने इग्रज सरकारशीं लढाई केली नाही, पैसे देण्यात कुचराई केली नाही, आपणास काही त्रास उत्पन्न होईल अशा रीतीनें राज्यकारभार केला नाही. राजा मेल्यावर त्याच्या जागी वारसाबद्दल तटे चालले नाहीत. असे असताना राज्यांतील आंतील

कारभारात इग्रजांना पडण्याचे कारण नाही. राजाने आपल्या हयातीत जरी दत्तक घेतला नसला तरी राजाच्या राण्यांनी आतापर्यंत नागपुरच्या प्रमुख लोकाच्या सल्ल्याने कोणी तरी दत्तक खास घेतला असता. आतापर्यंत घेतला नाही याचें कारण इंग्रज रेसिडेटाच्या भीतीमुळेच. याशिवाय दुसरे कारण नाही. नागपुरचे राज्य खालसा केल्यास सर्व हिंदु सस्थानिकाना असेच वाटेल की ग्वाल्हेरीस बायजाबाई शिंदे याना ज्याप्रमाणें दत्तक देवविला त्याच प्रमाणे नागपुरच्या रेसिडेटाने रघूजीच्या राणीस दत्तक देववून नागपुरचे सस्थान पुढे चालविण्यास पाहिजे होते व राज्य खालसा करण्यात आपण राज्य मिळवण्याकरिता अन्याय केला असे त्याना वाटून आपल्या प्रामाणिकपणाबद्दल त्याचे जें चागले मत होते ते कलुषित होईल."

या मिनिटात कर्नल लो याने राज्यकारणाच्या मुद्यावरच जोर दिला आहे परतु यानतर कर्नल लो याने दुसरे मिनिट लिहिले त्यात फक्त कायदेशीर हक्काचा विचार केला आहे. कॅव्हेंडिश, मॅनसेल व गव्हर्नर जनरल यांचा भ्रामक युक्तिवाद त्याने फार उत्तम तऱ्हेनें खोडून काढला आहे. त्याने लिहिले आहे की, "आप्पासाहेबास राज्यावरून काढून राज्य मेहेरबानीने देणगी म्हणून रघूजीस दिले म्हणून दत्तकाचा हक्क गेला या युक्तिवादात काही अर्थ नाही. आप्पासाहेबानतर रघूजीशी जो तह झाला तो इतर सस्थानिकाप्रमाणेच रघूजीसहि लेखून त्याच नात्यानें झाला. दत्तकाचा अधिकार नाही अगर या बाबतीत इतर संस्थानिकाहून काही कमी हक्क रघूजीस राहतील असे तहांत कोठे नमूद केले नाही. उलट राज्य रघूजीस वंशपरपरा कायम राहील असेच लिहिलें आहे व हिंदु शास्त्राप्रमाणे व चालीरीतीप्रमाणें राणीस दत्तक घेण्याचा अधिकार असतो हे तत्त्व जेंकिन्सच्या रिपोर्टापासून नागपुरच्या गादीसंबंधी वेळोवेळी मान्य करण्यात आले आहे."

राणीनें आतापर्यंत दत्तक का घेतला नसावा याबद्दल कर्नल लो यानें लिहिलें आहे की, "राजा मेल्याबरोबर रेसिडेंटाने एकदम सर्व राज्य, व खजिना आपल्या ताब्यात घेतला. लष्कर जय्यत तयार ठेवले. असे करण्यांत रेसिडेटाचा जरी कांही दोष नसला तरी पण त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम हाच

होणार की धिटाईने आपला दत्तक घेण्याचा हक्क राण्यानी सागणे शक्य नव्हते. योग्य मार्ग म्हटला म्हणजे हाच आहे की रेसिडेंटानें सर्व मोठमोठे लोक बोलावून राण्यांची दत्तकाबद्दल काय इच्छा आहे हे उघडपणें विचारावें व कोणी अगर कोणास दत्तक घ्यावे याबद्दल काही तंटा अगर मतभेद असल्यास त्याबद्दल चर्चा करून योग्य निवड करून दत्तक ठरवावा व सस्थान कायम ठेवावें. राजानें रेसिडेंटाशी दत्तकाच्या बाबतीत काही भाषण केलें नाही अगर अशा विचित्र परिस्थितीत राण्यानी आपली दत्तकाची इच्छा अगर हक्क दाखविला नाही यावरून त्याची दत्तक घेऊं नये अशीच इच्छा आहे अगर त्यांना दत्तक घेण्याचा हक्क नाही असे म्हणता येणार नाही. राज्याची पुढील व्यवस्था ठरविणे हे सर्व रेसिडेंटाच्या हातात होते हे बाकाबाई, राण्या व इतर मुत्सद्याना माहित होते. **बांकाबाईनें** व इतर मुत्सद्यानी 'कोणी तरी दत्तक बसवून राज्य चालवावे' अशी इच्छा पहिले पासून रेसिडेंटास कळविली होती व पुढे स्वतः रेसिडेट आपणास विचारील अगर रेसिडेंट गव्हर्नर जनरल याच्या हुकमाची वाट पहात असेल अशा भरवशावर हे सर्वजण स्वस्थ बसले असाहि बराच सभव आहे की रेसिडेंटानेहि त्यांना वरिष्ठाच्या हुकमाची सबब दाखविली असेल. परतु यापेकी खरी स्थिति आपल्या पहिल्या रिपोर्टात न दाखविता रेसिडेटाने उलट असे भासविले की राजालाहि स्वत. दत्तक घेण्याची इच्छा नव्हती, अगर आपल्या मागे आपल्या राण्यांनी दत्तक घेऊन गादी पुढे चालवावी अशीहि त्याची इच्छा नव्हती. आपला अधिकार दत्तक घेतल्यास आपल्या सुनेच्या हातात जाईल म्हणून बाकाबाई दत्तकाच्या विरुद्ध होती. बाकाबाईच्या व गत–राजाच्या इच्छेमुळे राणीच्या मनातहि दत्तक घेण्याचें नव्हते म्हणूनच आतापर्यंत दत्तक घेतला गेला नाही अगर दत्तकाबद्दल आपली इच्छाहि कोणी मजजवळ दर्शविली नाही." परंतु यांतील प्रत्येक गोष्ट वस्तुस्थितीस सोडून होती. **मॅनसेल, लॉर्ड डलहौसी** व कौन्सिलचे इतर मेंबर्स याच्या नीतिमत्तेस या गोष्टीने कलक लागला आहे व त्याच्या उलट कर्नल **लो** याची उज्वल नीतिमत्ता उठावदार रीतीने स्पष्ट दिसून येत आहे.

मॅनसेल याने नंतर ज्या शिफारसी केल्या त्यांत "एखादा दत्तक बसवून नागपुरास एक लहानसें नावापुरतें सस्थान चालवावें

व त्यास सरासरी सहाव्या हिश्शाचे उत्पन्न ठेवावे म्हणजे बरे दिसेल" अशी शिफारस केली. परंतु ग. ज. यानें ती धुडकावून लावली व लिहिलें की "असे होते तर ही शिफारस पूर्वीच करावयास पाहिजे होती. आतां विलायतेपर्यंत सर्व गोष्टी ठरून गेल्या आहेत. आता मॅनसेल याने अशी शिफारस करावी हेच आश्चर्य आहे" याप्रमाणे मॅनसेलची कानउघाडणी करण्यात आली. मॅनसेल याने बाकाबाई व इतर राण्या याना देण्याच्या तहाहयात नेमणुकीबद्दल पुढीलप्रमाणे शिफारसी केल्या होत्या.

बांकाबाई-- वार्षिक एक लक्ष वीस हजार रु.

अन्नपूर्णाबाई-- ,, ,, साठ हजार रु.

दुसऱ्या राण्या--प्रत्येकी वार्षिक चाळीस हजार रु (दुर्गाबाई, आनंदीबाई, कमळजाबाई).

आप्पासाहेबाची बायको सावित्रीबाई--वार्षिक दहा हजार रु

नाटकशाळा व इतर बायकामंडळी-- " वीस हजार रु.

राजाची एक अनौरस मुलगी व नातू यासहि काही नेमणूक देण्याबद्दल शिफारस केली होती.

गव्हर्नर जनरल यास ह्या रकमा जास्त वाटल्या. "सातारचे राज्य इ. स. १८४८ मध्ये खालसा केले तेव्हा दत्तकास १६ लक्ष रु. चे जवाहिर व वीस हजाराचे जमीनीचे उत्पन्न व राण्यास प्रत्येकी पंचेचाळीस, तीस व पंचवीस हजाराची नेमणूक करून दिली होती व सातारचे राजघराणे सर्व मराठयात श्रेष्ठ त्या मानाने ह्या नेमणुका फार आहेत." या सबबीवर ग. ज. याने पुढील नेमणुका ठरविल्या.

बाकाबाई--एक लक्ष वीस हजार रु.

वडील राणी अन्नपूर्णाबाई--पन्नास हजार रु.

इतर राण्या--प्रत्येकी पंचवीस हजार रु.

सावित्रीबाई (आप्पासाहेबाची बायको)--दरसाल दहा हजार रु.

इतर--वीस हजार रु.

याशिवाय नागपुरच्या गोंडराजाला नागपुर दरबारातून पूर्वीपासून मिळत असलेले १। लक्ष रुपयाचें पेन्शनहि त्यास पूर्वीप्रमाणें मिळत जावे असें ठरले

राजवाड्यात खाजगी इस्टेट वीस लक्ष रुपये रोकड व ५० ते ७५ लक्षाचें जवाहीर होते जवाहीर विकून व वरील रक्कम मिळून सर्व रकमेचा एक " भोंसले घराण्याचा निधि " करण्यात यावा व तो घराण्याच्या मुख्य पुरुषाच्या ताब्यात राहून घराण्यातील इतर लोकानाहि त्यातून नेमणुका द्याव्या, अशी मॅनसेल याने शिफारस केली होती. ती ग ज. यास पसंत पडून अवश्य तेवढे अगावरील जवाहीर ठेवून बाकीचे विकून सर्व मिळून " भोसले-फड " म्हणून एक निधि ठेवण्याचा त्याने हुकूम दिला भोंसले घराण्यातील कोणी पुरुष न राहिल्यामुळे " भोसला " कोणीहि राहिला नाही हे नीट लक्षात ठेवण्याबद्दलहि सूचना मॅनसेल यास दिली गेली पुढील पत्रव्यवहारात सावधपणे भोसले घराण्याचा उल्लेख करण्याबद्दलही एक सूचना केली.

या भोसले फडातून एखादे चिरस्थायी लोकोपयोगी काम भोसले घराण्याने करावे अशीहि सूचना मॅनसेल याने केली होती. त्याच्या मतानें कन्हान नदीवरील पूल अगर एखादे कॉलेज या पैशाचे काही भागातून काढून त्यास भोसल्याचे नाव द्यावे असे होते.

मॅनसेल याने भोसल्याचे एक लहानसे सस्थान ठेवावे म्हणून जी शिफारस केली त्यामुळे गव्हर्नर जनरलाचे पित्त इतके भडकून गेले कीं त्याने आपल्या उत्तरात त्याची चागली खरडपट्टी काढली व अनेक कारणे दाखवून त्यास कमिशनरचे कामास नालायक ठरविले व त्याच उत्तरांत लिहिले की तुमचे जागी दुसरा मनुष्य येईल त्यास चार्ज देऊन तुम्ही मोकळे व्हावे. तुमच्या जोगी दुसरी एखादी जागा तुम्हांस देण्यात येईल मॅनसेलच्या रिपोर्टात एक वाक्य असे होतें की " राजास ज्या ज्या सुधारणा मी रेसिडेंट या नात्याने सांगत होतो त्या राजाने न ऐकल्यामुळें त्याच्यामध्ये व माझ्यामध्ये जे झगडे झाले त्यांच्या त्रासामुळे राजाची प्रकृति जास्तच बिघडून त्यास मरण आले." ह्या वाक्याचाहि गव्हर्नर जनरलने फायदा घेतला व मॅनसेल यास नालायक म्हणून शिक्का दिला. त्याचे जागी कॅ. **ईलियट** याची कमिशनर म्हणून नेमणूक झाली.

मॅनसेल याने इतर सुधारणा सुचविल्या होत्या; त्यात दोन महत्त्वाच्या आहेत. एक इग्लडच्या धर्तीवर काही जमिनी पूर्ण हक्काच्या म्हणन लोकांना

विकावयाच्या. सरकारी जमाबदीच्या पंचत्रीस पट रक्कम घेऊन ती जमीन पूर्ण मालकीच्या हक्काने सरकारने लोकास विकावी म्हणजे त्या जमिनी-पासून पुढें सारा घेण्याचा हक्क राहिला नाही अशी ही योजना होती यामुळे सरकारास बरीचशी रक्कम एकदम मिळेल अशी कल्पना होती पण अशा जमिनी एकंदर जमिनीच्या एक चतुर्थाशापेक्षा जास्त देऊ नयेत व ज्या द्यावयाच्या त्या पडीत व लागवडीस न आलेल्या जमिनीपैकीच द्यावयाच्या अशीही योजना होती ह्या विषयाचा पुढे बराच उहापोह झाला हे पुढें दिसून येईल.

मॅनसेलची एंजिनियरिंग कॉलेजची योजना — मॅनसेलची दुसरी शिफारस म्हणजे एजिनियरिग व उद्योगधंदे शिकविणारे एक कॉलेज स्थापन करावयाचे. मॅनसेलचे म्हणणे की "लहान[1] सहान कारकून, मुलकी व पोलिस अधिकारी निर्माण करणे हे निरर्थक आहे. सर्वसाधारण जनतेची सुधारणा करणे, व्यापार, कारखाने, शेती व तत्सबधी शास्त्रे यात लोकाचा प्रवेश सुगम करणे हे काम आपण केले पाहिजे. तुम्ही म्हणाल तर असे कॉलेज नागपुरास काढण्याबद्दलची सविस्तर योजना मी तयार करून पाठवितों व हे कॉलेज एक राष्ट्रीय सस्था म्हणून आपल्या राज्याचे स्थापनेचे एक स्मारक म्हणून राहील व तिचा परिणाम सर्व देशभर होईल." यापेक्षा जास्त कळकळीचे विचार कोण इग्रज काढू शकेल ?

मॅनसेल याच्या पहिल्या रिपोर्टाच्या मानानें दुसरा रिपोर्ट बराच उदार-पणाने लिहिला आहे. तरीसुद्धा पहिल्याहि रिपोर्टात राज्य खालसा करावे अशी स्पष्ट शिफारस त्याने केली नव्हती व दुसऱ्या रिपोर्टात तर नावा-पुरतें तरी नागपुरचे सस्थान कायम ठेवावे अशी स्पष्ट शिफारस त्याने केली होती. ग. ज. **डलहौसी** याच्याइतका अनुदारपणा मात्र मॅनसेलनें दाखविला नाही. तरी दुसरा एकादा प्रामाणिक व सरळ मनाचा रेसिडेंट नागपुरास असता तर डलहौसी याची अन्यायी वासना तृप्त झाली नसती.

मॅनसेल याचे राजकारणातील काही हस्तक होते. त्याना पेन्शन चालू

---

1 Para 66 of Mansel's Report. [Govt. Prees, Nagpur]

होतें. परतु त्याना अखेरचें बक्षीस व इतरानाहि तशीच कामगिरी करण्यास उत्तेजन द्यावे म्हणून मॅनसेल याने खाली लिहिल्याप्रमाणें तहाहयात जहागिरी देण्याची सूचना केली होती.–

पर्वतराव गुजर –	५००० रु. सालीना.
जलालुद्दीन खान –	५००० " "
गणपतराव व त्याचा भाऊ माधवराव नारायण पडिनजी	५००० " " हे नारायण गोपाळ पडनजी याचे पुत्र

परतु गव्हर्नर जनरल याने ही शिफारस मजूर केली नाही.

बांकाबाई व राण्यांचे नंतरचे प्रयत्न–राज्य खालसा केल्यानतर **बांकाबाईनें** ग. ज. जनरल याजकडे अनेक अर्ज पाठविले. त्यात स्पष्ट लिहिले की रेसिडेटाने आम्हास सर्व काही तुमचे इच्छेनुसार होईल अशा थापा दिल्या व कलकत्त्याहून लिहून आल्यावर तुमच्याशी बोलू असे सागून वेळ घालविला व शेवटी तीन महिन्यानी येऊन सागितले की गादीस वारस नसल्यामुळे राज्य खालसा केले. वास्तविक आम्ही व राण्या दत्तक घेण्यास तयार होतो व तसे रेसिडेटास सागितलेंहि होते की तुमच्या व आमच्या सल्ल्याने जो तुम्ही पसत कराल तो दत्तक आम्ही घेऊ व नागपुरची गादी पूर्वीप्रमाणे चालू ठेवा. त्यावर रेसिडेटाने वरप्रमाणे आम्हास विश्वास दाखवून थाबविले. आताहि तुम्ही पसत कराल तो दत्तक आम्ही घेण्यास तयार आहो. **बांकाबाईनें** पूर्वी आपण इग्रजाच्या किती उपयोगी पडलो व पुत्रासारखा आप्पासाहेब त्याचेहि विरुद्ध इग्रजास मदत केली त्याचे काही तरी स्मरण ठेवा असेंहि लिहिले.

परतु सर्व अर्जावर उत्तर एकच की वरील गोष्ट आता पक्की ठरून गेली आहे. आता त्यात हात घालता येत नाही.

कलकत्त्यास हणमंतराव वकीलाची रवानगी— अर्जानी दाद लागत नाही असे पाहून बांकाबाईने कलकत्त्यास दोन वकील पाठविले व गव्हर्नर जनरल यास भेटून व अर्ज देऊन गादी कायम ठेवण्याची खटपट करण्याचें त्यांना सागितले. ते वकील कलकत्त्यास जाऊन राहिले व त्यानीही अनेक अर्ज केले व भेट मागितली. परंतु खमंग गव्हर्नर त्यांची भेटहि घेईना व

अर्जहि घेईना. त्यास उतर मिळाले की आम्ही तुम्हास ओळखीत नाही, आमचा कमिशनर नागपुरास आहे. त्याचे मार्फत खुद्द राण्यानी काय अर्ज करावयाचे ते करावे. थेट कलकत्यास अर्ज आम्ही घेत नाही. बाकाबाईचा व अन्नपूर्णाबाईचा "**बापू हणमंतराव** " नावाचा वकील या कामाकरिता बरेच दिवस कलकत्यास राहिला व त्याने अनेक खटपटी केल्या पण सर्व व्यर्थ गेले.

राजवाड्यातील व इतर ठिकाणचा माल इंग्रजी अधिकाऱ्यानी जप्त करून नेला. हत्ती, घोडे व इतर जनावरे उघड लिलावाने हरास करून विकली राण्याच्या ताब्यात काही दागिने व सामान ठेवून बाकीचें सर्व विकण्यात आले. काही तेथे विकले जाईना ते कलकत्यास नेऊन विकले *

*त्यावेळी कलकत्यास लिलावाचा जो जाहीरनामा छापण्यात आला होता तो खाली लिहिल्याप्रमाणे :—

GRAND PUBLIC SALE

OF THE

NAGPORE JEWELS.

HAMILTON AND COMPANY

Have the honour to announce, that they have been favoured with the

COMMANDS OF GOVERNMEMT

To submit to Public and Universal Sale,

THE WHOLE OF THE

NAGPORE JEWELS,

etc., etc., etc,

These Magnificent Ornaments (the largest and Most Valuable Collection ever exhibited in Calcutta), are now on View at Messrs Hamilton & Company's Show Rooms.

THEY COMPRISE

DIAMONDS, of Immense Size and Weight, and of Pure Water, Set as Armlets, Bracelets, Rings and Large Diamond

जी बाकाबाई इंग्रजास इतकी अनुकूल होती व ज्यामुळे तिचा एवढा वडेजाव होता तिची स्थिति आता अगदीच केविलवाणी झाली. तिच्या समोर तिच्या वाड्यातील माल, जनावरे, खजिना व जवाहीर नेऊन भराभर विकू लागले. १०० रु ची वस्तू पाच रुपयास विकली जाई. तिनें अर्ज,

Drops of various weights. One of these Diamonds is Considerably Larger than the 'Darya-i-Noor.'

PEARL NECKLACES, very Large and Uncommon, Single, Double and Four-Rows, with Diamond Pendants or Dook Dhookies.

LARGE EMERALD NECKLACES, Elegantly Carved and Polished. SEVERAL Superb Drop Shaped DIAMONDS and other NECKLACES, HINDOOSTANEE EAR RINGS, Very Handsome, set with Diamonds and Pearls.

VARIOUS Diamond, Ruby and Emerald JEEGAHS, SERPECHES, GOSE PAICH and RAJEH SYE or HEAD ORNAMENTS.

A VERY Elegant Diamond TORRAH or TURBAN ORNAMENT, Containing many Drops.

SEVERAL PEARL Ditto Ditto

A CHARCOBE or ROYAL DRESS COAT, Ornamented with Beautiful Diamonds, Pearls, Rubies, and Emeralds all over.

SEVERAL GOLD and Enamelled HORSE TRAPPINGS, set with Diamonds, Rubies, Emeralds Cat's Eyes; and Pearls; GUNDAS; HYKULS, KULGEE; and FLOWER ORNAMENTS for HORSES' HEADS. SADDLES; CHAR MAJAHS, or SADDLE CLOTHS, Embroidered with Diamonds, Emeralds, Rubies and Pearls.

VERY Handsome Gold and Enamelled ANKOOSES, or GUZBAGS, for driving elephants, Set with Diamonds' Rubies, Emeralds etc., Gauntlets set with Ditto, Ditto. Ditto.

प्रोटेस्ट (निषेध) वगैरे सर्व करून पाहिले. परतु त्यास कोणी विचारीना. तिच्याकडे कोणी जाऊ येऊं लागला तर त्याच्याकडे कमिशनरची वक्रदृष्टि होई म्हणून तिच्याकडे कोणीहि जाईना. भडारा जिल्ह्यातील रामपायली परगण्याचा गोविंदराव म्हणून एक कमाविसदार होता त्यास आपला वकील

GOLD and Enamelled UTTER and PAUN DAUNTS, ROSE WATER SPRINKLERS, SPICE BOXES, SURROY, WATER JUGS, KULLUM DAUNS, etc. etc., Set all over with Purely White Diamonds.

A VERY Elegant Gold and Enamelled HOOKAH, Set all round with Beautiful Large and Pure Water Diamonds, with Chillum Cup, Surpose, Mouth Piece Kirrenah Mounted with Diamonds, and a Snake Embroid-ered with Pearls and Rubies and Large Emerald Pendants.

A LARGE number of Gold, Diamond, and Ruby Mounted Swords, PHINOCEROS HIDE SHIELDS, DAGGERS, KNIVES, BOWS, ARROWS, QUIVERS etc., etc.,

SEVERAL Very Costly SWORD BELTS and KNOTS, Studded with Diamonds, Rubies, Emeralds and Pearls.

PURE GOLD AND SILVER ORNAMENTS, viz. PAUN AND UTTER DAUNS, ROSE WATER SPRINKLERS, SPICE BOXES, SALVERS with Enamelled Work, WATER JUGS, etc. etc.

GOLD JEWELLERY; viz. Several Bracelets, Necklaces, Armlets, Waist Chains or Chunder Harrs, Ear-rings, Bangles, Anklets, Toe Rings etc. etc.

ARMOUR: viz. Steel Gauntlets, Helmets Coats, Spears, Battle Axes, Kandahs, Knives, Shields, Several of them Inlaid with Gold etc. etc.

PLATE CHESTS, Containing English made Silver. Electro-Plated Ware and Porcelain Dinner and Dessert Services to dine 100 Persons.

(CALCUTTA MORNING CHRONICLE 12–10–1855.)

म्हणून कलकत्त्यास पाठविण्याकरिता बाकाबाईने बोलावले त्याप्रमाणे तो आला व बाईस भेटला. एवढ्यावरून कमिशनराने त्यास कामावरून बडतर्फ केले व बाईसहि लिहिलें की आमचे नौकरास तुम्ही हुकूम वगैरे पाठवू नये.

कलकत्त्यास व नेपाळास वकील—बाकाबाईने नतर त्याच गोविदरावास आणखी लोक बरोबर देऊन कलकत्त्यास खटपटीकरिता पुन. पाठविले. कमिशनरामार्फतहि खटपट करण्याचा प्रयत्न केला. परतु मॅनसेलचे उदाहरण पाहून नवीन कमिशनर ही गोष्ट आपण बोलणार नाही असे म्हणू लागला. बाकाबाईनें **बिजेशंकर** म्हणून मनुष्य नेपाळात कॅ. **रॅमसे** हा रेसिडेट होता त्याचेकडे पाठविला. हा रेसिडेट पूर्वी नागपुरास असि रेसिडेट होता तो तरी आपल्याकरिता गव्हर्नर जनरलजवळ भीड खर्च करील अशी भोळ्या बाकाबाईस आशा वाटली ही मडळी रवाना झाल्याबद्दल कमिशनराने कलकत्त्यास कळविले. **बिजेशंकर** हा **माधवराव नारायण** व **गणपतराव** पडितजी या दोघा बधूचा नोकर होता, म्हणून या बधूवरहि कमिशनराची इतराजी झाली. कारण माधवराव हा पूर्वी राजातर्फे रेसिडेटाकडे वकील होता व या नात्याने तो इग्रजाच्या बराच उपयोगी पडला होता. म्हणूनच त्या बधूना पाच हजाराची जहागीर द्यावी अशी मॅनसेलने ग ज कडे शिफारस केली होती. शिवाय त्याचा बाप नारायण गोपाळ पडितजी हा तर आप्पासाहेबाच्या वेळेपासून इग्रजास अनुकूल होता. इग्रजास अनुकूल असल्यामुळे त्याचेवर राजाची अवकृपाहि झाली होती व रेसिडेंटाच्या वजनाने त्याला पुन. राजाने लावून घेतले होतें. माधवरावास या बद्दल कमिशनराने तबी दिली व दोन्ही भावास नौकरीवरून दूर केले. परतु त्याचे म्हणणे पडले की बाकाबाईने बोलवल्यावरून आपण तिजकडे जातो येतो व तिचे म्हणण्यावरून आपण **रॅमसे** साहेबास एक पत्र दिले. यापलीकडे आपला वरील प्रकरणाशी काही सबध नाही. नेपाळच्या राजाशी कांही कारस्थान करण्याकरितांच बिजेशंकर हा गेला आहे अशी कमिशनराची व गव्हर्नर जनरल यांची समजूत झाली. म्हणून कमिशनराने माधवराव व गणपतराव यांस पकडून अटकेंत ठेवलें व त्यांची लेखी जबानी घेतली. त्यांनी आपण दिलेल्या पत्राचा नमुना दाखविला तेव्हा कमिशनरची खात्री झाली की नेपाळ दरबारशी कांही कारस्थान नाही. रॅमसेकडे पत्र पाठविण्याचें

कारण की **मॅनसेल** याशी बोलतांना त्याच्या बोलण्यात असे आलें होतें की **रॅमसे** याने गव्हर्नर जनरलाकडे राजाविरुद्ध रिपोर्ट केला होता. **रॅमसे** असि. रेसिडेंट असताना मॅनसेल प्रमाणेंच त्याचेहि राजाशी नेहमी खटके उडत. त्यामुळे ही आपत्ति आली व **रॅमसे** हा अनुकूल रिपोर्ट करील तर त्याचा कांही उपयोग होईल अशी बाकाबाईची समजूत झाली होती.

पारडी येथील सैन्य जनरल **चिंतामणराव** भाऊ याचे हाताखाली होते व सोनेगावचे सैन्य **मनाजी** याचे हाताखाली होते. हे दोघेहि तसेच नोकरीवर कायम राहिले

राजवाड्यातून निरनिराळ्या वस्तू हलवून त्या बाहेर नेऊन विकण्याचे काम रोज सुरू होते व बाकाबाईचा विरोधहि चालूच होता. हे काम करण्यातील हस्तक **पर्वतराव गुजर** व **जमालुद्दीन** हे दोघे होते व त्यावर मुख्य अमलदार कॅ. क्रिक्टन् हा होता. एकदा बाकाबाईने सामान नेऊ देणार नाही व तुम्ही न थांबाल तर मी राजवाड्यास आग लावून देईन, अशी आतताई सुरू केली. पण तिच्या ओरडण्यास कोण भितो? तिने वकीलामार्फत नोटिसा दिल्या व सर्व प्रकार करून पाहिले की निदान जंगम माल तरी वांचावा. राजवाड्यातील खजिन्यातून पैसे नेऊन कमिशनरने सैन्याचा व इतर पगार वांटण्यासहि सुरवात केली व बाई जागचे जागी जळफळत राहिली.

जमालुद्दीन यास मारहाण--ता. ११-१०-१८५४ रोजी सकाळी **पर्वतराव** हा बाईजवळ बसला व **जमालुद्दीन** पालखीत बसून सिलेखान्यात जाण्याकरिता चादणी चौक म्हणून मुख्य चौक होता तेथे आला. राजवाड्यातील लोक बदलून गेले होते व इंग्रजाचे शिपाई होते त्याचीहि आतून राण्याच्या बाजूने सहानुभूति होती. **जमालुद्दीन** पालखीतून उतरताच राजवाड्यातील लोकानी त्याचेवर हल्ला करून त्यास खूप मारले. तो आधीच लगडा होता त्यास लौकर पळताहि येईना. त्याची पालखी मोडून टाकली पाहरेकरी हासत उभे राहिले. परंतु जमालुद्दीनच्या सुदैवाने क्रिक्टन् हा राजवाड्यांत बाहेरचे बाजूस होता। त्यास हे समजताच तो आंत आला व त्यानें पाहरेकऱ्यास दटावून जमालुद्दीन याची सुटका केली. ही गडवड ऐकतांच

राजवाड्यात बरेचसे लोक जमले. सीताबर्डीसहि खबर गेली. रेसिडेंटाने कामठीवरून काही जास्त पलटणी सीताबर्डीवर आधीच आणून ठेवल्या होत्या त्यापैकी कांही लष्कर शहरांत पाठविले व काही गडबड होते की काय अशी भीति वाटू लागली पण सर्व क्षणिकच होतें. त्याच दिवशी राजवाड्यातून हत्याराच्या १३ पेट्या भरून सीताबर्डीस नेल्या.

आपला कोणताहि इलाज चालत नाही व आता आशा करणें व्यर्थ आहे असे समजल्यावर बाकाबाईनें व राण्यांनी माल नेण्यास अडथळा करणे सोडून दिले. राजवाड्याच्या आतील टाक्यापैकी ४ लक्ष रुपये एके वेळी नेण्यात आले. अन्नपूर्णाबाईच्या खोलीतल्या टाक्यातील रुपये व मोहराहि तशाच नेण्यात आल्या.

रेसिडेटाच्या मागण्यावरून बाकाबाईने सर्व वकील व मध्यस्थी काढून टाकले व सरकार देईल ते आम्ही घेऊं असे म्हणून गादीविषयी सर्व नाद सोडून दिला. राण्याच्या खोल्यात वीस हजार मोहरा होत्या. परंतु त्यापैकी एक हजार मोहरा त्यानी कमिशनराकडे पाठविल्या. बाकीच्या जबरीने खोल्यात घुसून घेण्याचाहि विचार चालला. परंतु गव्हर्नर जनरलाने तसे न करण्याबद्दल कमिशनराला हूकूम पाठविला.

इंग्लंडांत बांकाबाईचे वकील--हणमतरावानतर **पांडुरगपंत*** म्हणून दुसरा एक वकील बाकाबाईने कलकत्त्यास पाठविला. शिवाय विलायतेत जाऊन तेथे बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स व पार्लमेंटमध्ये खटपट करण्याकरिता तिघे वकील बाकाबाई व इतर राण्या मिळून लेखी मुखत्यारपत्र देऊन पाठविले. हे तिघे गृहस्थ मद्रासचे होते. त्यात एक ई. **लँगले** नावाचा युरोपियन व दोघे मुसलमान गुलाम **काईम** व सय्यद **इब्राहीम** नावाचे होते. ते विलायतेत गेले व तेथें त्यानी कपनीचे डायरेक्टर व पार्लमेंटचे मेबर याच्या भेटी घेतल्या. त्याना विलायतेंत समजले की, नागपुरचा कमिशनर **प्लौडन** याने राण्याच्या तर्फेचे म्हणून शिवराव वगैरे नऊ आसामी कैद केले व राजवाड्यावर लष्करी पाहरा ठेवला, तसेच कमिशनराकडून इतर रीतीनेहि राण्याना त्रास होत आहे. हे ऐकून त्यानी

* याचे पूर्ण नाव पाडुरग गंगाधर पाणतावणे.

कमिशनराविरुद्ध विलायतेत चळवळ सुरू केली व तसें पत्र कमिशनरामार्फत बाकाबाईकडे पाठविले. तें अर्थात् कमिशनरास वाचण्यास सापडले. त्यातील विधाने खोटी असल्याबद्दल कमिशनराने वरील तिघास कळविले. परतु त्याचा परिणाम असा झाला की कमिशनरास व इग्रज सरकारास आपला राग येईल या भीतीने. बाकाबाईने कमिशनरामार्फत वरील तिघा वकीलास कळविले की, असे काही झाले नाही व यापुढे तुम्ही काही खटपट करू नये, तुमचे मुखत्यारपत्र रद्द केले आहे. आम्ही सर्वस्वी कमिशनर व गव्हर्नर जनरल याच्या भरवशावर टाकले आहे याप्रमाणे वरील गृहस्थाचे सर्व प्रयत्न फसले.

अन्नपूर्णाबाईचा मृत्यु व जानोजी दत्तक घेतला--राज्य खालसा झाल्या पासून अन्नपूर्णाबाईने आथरूण धरले व ती ता. १४-११-१८५५ रोजी मरण पावली. त्यानतर (नोव्हेंबर १८५५ मध्येच) बाकाबाईनें **नाना अहीरराव** याचा मुलगा **यशवंतराव** यास बाकीच्या तिघी राण्यांकडून दत्तक घेवविला व त्याचे नाव **जानोजी** असे ठेविले. वास्तविक रघूजी मरण पावला त्याच वेळी हा मुलगा पसत केला होता व त्याचे बापाकडून राजाचे और्ध्वदैहिक करविले होते. परंतु इग्रज सरकारची परवानगी मिळाली म्हणजे दत्तकाचा विधि व समारंभ करावयाचा होता.

बांकाबाईचा मृत्यु--७-९-५८ रोजी मध्यरात्रीचे सुमारास **बांकाबाई** ही राजवाड्यात मरण पावली. ता. ७ रोजी सकाळी तिने (त्रिबकजी) नाना अहीरराव यास कमिशनराकडे पाठविलें व अखेरची भेट घेण्याकरिता बोलावले. रेसिडेंट हा १-२ इग्रज अधिकाऱ्यासह राजवाड्यांत बाकाबाईच्या खोलीत गेला. तिघी राण्या पडद्याआड पण बाकाबाईच्या जवळ बसल्या होत्या व बाकाबाई जमिनीवर आथरुणावर होती. दत्तक **जानोजी** जवळ उभा होता. बांकाबाईचा आवाज खणखणीत असून ती पूर्ण शुद्धीत होती दत्तक जानोजीस आता मी तुमच्या पदरांत घालते, तुम्ही त्याचें पितृतुल्य पालन करा व भोंसल्याचे घराण्याचे हक्काचा पुन: विचार करण्याबद्दल तुम्ही जानोजीतर्फे खटपट करा असे तिने **प्लौडन** यास विनविले. तुम्ही खटपट केल्यास भोसल्याची गादी कायम राहील

अशी माझी खात्री आहे असे तिने सांगितले. शेवटपर्यंत तिला आशा होती व तिची धडपड चालूच होती पण दुर्दैवाने तिला यश आले नाही कमिशनराने तिला आश्वासन दिले की जानोजीस काही उत्पन्न व सन्मानाची पदवी देऊन भोसले घराण्याचे काही महत्त्व कायम ठेवण्याबद्दल पुन्हा विचार व्हावा म्हणून मी खटपट करीन परंतु या पलीकडे मी काही आशा देऊ शकत नाही त्याच दिवशी रात्री ती मरण पावली मरण समयी तिचे वय ७७ वर्षांचे होते.

बांकाबाईचे आचरण फार धार्मिकपणाचे असे. स्नान व पूजा झाल्याशिवाय ती पाणीसुद्धा पीत नसे याप्रमाणे ४० वर्षे तिचे आचरण चालू होते. तिच्या अखेरच्या आजारात वैद्यांनी औषधे आणली पण स्नान न झाल्यामुळे तिने ती घेतली नाहीत बांकाबाई अंतःकरणाने दयाळू व परोपकारी होती इंग्रजांवर तिने आमरण पूर्ण विश्वास ठेवला व जरी राज्य खालसा केल्यामुळे तिच्या मनास मोठा धक्का बसला तरी तिला शेवटपर्यंत आशा वाटे की, इंग्रज सरकार भोसल्याची गादी कायम ठेवील आप्पासाहेबांशी द्रोह केल्याबद्दल तिला मोठा पश्चात्ताप होई.

बांकाबाई बुद्धीने अत्यंत तीक्ष्ण असे व तिला राज्यकारभारातल्या बऱ्याचशा गोष्टी समजत. तिचे भाल विशाल असून मुद्रा तेजस्वी असे. तिचे माहेर वऱ्हाडातील वेणीकोठे येथील महाडिकाचे होते

कमळाबाई ही ता. २९–११–१८५९ रोजी मरण पावली

१८५७ चे बंडांत नागपुरची स्थिति– उत्तरेकडील शिपायाचे बंडाची हकीकत नागपुरास समजताच तेथेहि गडबड सुरू झाली. बंगाली शिपायातील बडखोराचे हेर नागपुरास येऊन गेले कामठी येथे काही मद्रासी पलटणी होत्या. त्याशिवाय दुसरी इंग्रजी फौज या प्रांतात नव्हती. राजाचे जुने बिनकवायती लष्कर टाकळी येथे होते. त्यात घोडेस्वाराची एक पलटण, एक पायदळाची व थोडासा तोफखाना होता. घोडेस्वारात नागपुरच्या मुसलमानांची बरीच भरती होती व पायदळ हिंदुस्थानी लोकांचे होते. परंतु हे लष्कर तेव्हाच बदलण्यासारखे होते. त्याच्यामध्ये प्रथम गडबड सुरू झाली; त्याचप्रमाणें कामठीचे सैन्यांतहि फितुर झाला. परतु

ते सैन्य नागपुरच्या सैन्याची वाट पहात होते. प्रथम नागपुरच्या सैन्यानें एकदम हल्ला करून कमिशनर व इतर युरोपियन अधिकाऱ्यांची कत्तल करून दारूगोळा व तोफा हस्तगत करून सीताबर्डीचा किल्ला ताब्यात घ्यावा व मग कामठी येथील सैन्यानेहि या सैन्यास मिळावे असा त्याचा बेत ठरला होता याबद्दल थोडीशी गुणगुण अधिकाऱ्याच्या कानावर गेली होती व ते फार बारकाईने चोकशी करीत होते. परतु हा कट इतका दाट असेल अशी त्याची कल्पना नव्हती.

प्लौडन हा या वेळी कमिशनर होता. तो नेहमीप्रमाणे असावध राहिला. परतु डेप्युटी कमिशनर **एलिस**[१] हा सावध होता नवीन असल्यामुळे त्याला सर्व लोकाची विशेष माहिती नव्हती मार्च १८५७ मध्ये पारडी येथील लष्करांत चपात्या फिरविल्या गेल्या. १३ जून रोजी एकदम कमिशनरच्या बगल्यावर व सीताबर्डीवर हल्ला करण्याचा त्याचा दिवस ठरलेला होता या कटात नागपूरचे बरेच मुसलमान[२] प्रामुख्याने सामील होते.

उत्तर हिंदुस्थानात जबलपुराकडे इग्रजी सैन्याची जरूर होती म्हणून **प्लौडन** याने घोडेस्वाराची एक तुकडी शिवणीस पाठविण्याचा हुकूम दिला टाकळीच्या सैन्याने आपण होऊन कमिशनरास निरोप पाठविला की आम्ही जबलपुरास जाण्यास तयार आहो व कामठीचे सैन्य रवाना झाले म्हणजे दुसरे दिवशी आम्ही निघू अर्थात् आपले जाणे लाबविण्याची व प्लौडन यास फसविण्याची ही युक्ति होती.

ता. १२ जून रोजी **फैझबक्ष** नावाचा एक मुसलमान व त्याचा मुलगा स्टिफन **हिस्लाप** मिशनरी याचे बगल्यावर रात्री गेले. फैझबक्षाचा मुलगा पूर्वी हिस्लॉपच्या शाळेत होता त्यामुळे त्याला हिस्लॉपविषयी कळकळ असे.

१ R. S. Ellis, C. B. हा नतर मद्रास सरकारचा चीफ सेक्रेटरी झाला

२ या पूर्वी शहरातील मुसलमानात एका गोष्टीवरून नाराजी उत्पन्न झाली होती. शहराचे हद्दीत मृतास पुरू नये असा नवीन हुकूम अधिकाऱ्यानी काढला होता. तो शहरातील मुसलमानास न आवडून त्यांनी त्याविरुद्ध चळवळ केली. परतु त्याचा काही उपयोग न होता तो हुकूम त्यांना पाळावा लागला.

या दो ानी **हिस्लॉप** यास बातमी दिली की ३।४ दिवसात नागपुरचे सर्व इंग्रजाची कत्तल होणार आहे म्हणून तुमची बायकामुले एकदम मुंबईस पाठवा. हिस्लॉप हे वर्तमान दुसरे दिवशी **एलिस** यास सांगण्यास गेला व ते सांगत असताच **प्लौडन** हा टाकळी सैन्यास इतक्या आतुरतेने शिवणीस जाण्यास तयार झाल्याबद्दल शाबासकी देण्यास जाताना त्याना भेटला. त्यालाहि हे वर्तमान हिस्लॉपने सांगितले.

बंडखोराची अशी खूण ठरली होती की शहरातील मुसलमानानी व टाकळीच्या सैन्याने तयार रहावे व खुणेकरता दारूचे फुगारे उडवावे. ते आकाशात दिसताच सर्वांनी एकदम कमिशनरीवर व सीताबर्डीवर हल्ला करावा

ता. १३ जून १८५७ रोजी शनिवारी रात्री दहा वाजण्याच्या सुमारास मिशन हाऊसचे जवळ "मोतीबाग" म्हणून बगीचा होता. त्यात ४०० मुसलमान जमले व टाकळीकडून लोक येण्याची वाट पहात बसले टाकळीचे स्वारहि घोडे तयार करून बसले परतु त्यानी पायदळाच्या लायनीत एक दफेदार पाठविला होता तो परत येण्याची वाट पहात बसले. या मनुष्याम तेथील एका मद्रासी हवालदाराने पाहिले व पकडून सर्व कारस्थान उघडकीस आले. हवालदाराने सर्व अधिकाऱ्यास धोक्याची सूचना दिली व इंग्रज व ख्रिस्ती या लोकात पळापळ सुरू झाली. सर्व इंग्रज बायकास कामठीस रवाना केले व तेथून लष्कर नागपुरास बोलावले. कोणी कामठीस पळाले, कोणी सीताबर्डीच्या किल्ल्यात आश्रय धरून बसले इंग्रज अधिकाऱ्यानी सीताबर्डीच्या किल्ल्यावर बदोबस्त करून तोफा रोखून ठेविल्या. मद्रासी पलटणीच्या वर्तनावरून ते या बडात सामील होणार नाहीत अशी अधिकाऱ्यास खात्री पटली परतु घोडेस्वार आपले घोडे सज्ज करून खूण मिळताच उठाव करण्यास तयार होते. त्यानी एक मनुष्य पायदळात उठावणी करण्यास पाठविला होता तो परत येण्याची ते वाट पहात होते. तिकडील बेत फिसकटल्यामुळे त्यांचा धीर सुटून ते अस्वस्थ झाले. पायदळ व तोफखाना याच्या इमानावर नागपुरची सर्व भिस्त होती. पायदळाचे आधिकारी गैरहजर असल्यामुळें कमिशनरचा असिस्टट **कंबरलेज** याने पायदळाचे आधिपत्य आपणाकडे घेतले. त्यास दिसून आले की पायदळ व तोफखान्यातील लोक बदलले नसून वाटेल

तो हुकूम ऐकण्यास तयार आहेत. हें पाहताच **एलिस** निर्धास्त झाला. घोडेस्वाराचे पलटणीतहि लोक घाबरून अधिकारी तेथे जाताच त्यानी घोड्यावरील जीन उतरले. **एलिस** व इतर अधिकारी रात्री शहरांत फिरले तेव्हा त्यांना सर्व स्थिरस्थावर दिसले.

इकडे बडखोर लोकानी योजनेप्रमाणे एकदम अमलबजावणी केली नाही व सर्व काम अर्धवटच केलें. एकाचा विश्वास दुसऱ्यास लागेना यामुळे सुदैवाने रात्रभर काही जास्त गडबड झाली नाही व दारूचे फुगारे काही उडाले नाहीत. एकदा बत्ती लावण्याचाच अवकाश की, त्याच्या ज्वाला एकदम भडकून नागपुरचे व कामठीचें सर्व सैन्य बडात सामील झाले असतें

रविवारी (ता १४) कामठीहून एकदम सैन्य बोलावण्यात आले ते येताच धरपकड सुरू झाली. कटातील प्रमुख लोक धरून त्याना एकदम फांशी दिले. घोडेस्वारातील जो दफेदार पायदळात गेला होता त्यासहि फाशी दिले. त्यामुळे एकदम वचक बसला. शहराच्या सर्व लोकाची हत्यारे काढून घेतली फैझबक्ष यास एकदम शहर–कोतवालाची जागा मिळाली व त्याने कटवाल्यांना हुडकून काढून कडक शिक्षा देवविल्या

मराठे मडळीतहि खळबळ उडाली होती व लोकाच्या टोळ्या जागोजाग हिडत होत्या. त्याना फक्त कोणी पुढारी पाहिजे होता वृद्ध **बांकाबाई** त्या वेळी जिवत होती. तिने हा सर्व जमाव राजवाड्यात बोलावला व कोणीहि काही गडबड करूं नका असा उपदेश केला. त्यातील प्रमुख लोकास तर तिने रोज आपलेकडे येऊन हजेरी देण्यास सांगितले. व कोणीहि बंडात समील आहे असे मला समजले की तो जरी माझा आप्त असला तरी मी त्याला धरून देईन अशी भीति घातली. त्या वेळी बाकाबाईच्या चिथावणीचा एक शब्द पुरे होता की सर्व नागपुरभर एकदम भडका उडाला असता. तिने पूर्वी बरीच वर्षे राज्याची सूत्रे हलविली होती व त्यामुळे सर्व प्रमुख लोकावर तिचे बरेच वजन होते बाकाबाईचा असा कल पाहून मराठे मडळीत पुढे काही गडबड झाली नाही. बाकाबाईचे या वर्तनामुळेच पुढे **जानोजीस** दत्तकपुत्र म्हणून इग्रजानी मान्य करून काही उत्पन्न व राजा ही पदवी दिली

तफज्जुल हुसेनखान—हा टाकळीच्या लष्करावर एक कप्तान होता. त्यानतर पोलीस स्वाराचा रिसालदार म्हणून त्यास नेमले होतें. टाकळीचे लष्कर बदलले म्हणून त्यातील मुख्य ऑफिसराना कैद करण्याचे कमिशनराने ठरविले. पण कोणास पाठवावे हा विचार पडला तफज्जुलखान हा त्याच सैन्यांत पूर्वी असल्यामुळे त्याने हे काम आगावर घेतले व फक्त एक शिपाई बरोबर घेऊन जाऊन त्याने सर्व सैन्यास परावृत्त केले व त्या अधिकाऱ्यास कैद करून आपल्या बरोबर आणले त्यास पुढे सरदारबहादुर हा किताब व सात हजार रु उत्पन्नाची जहागीर देण्यात आली हा गृहस्थ पजाबी होता यानेच पुरावा गोळा करून स्वारापैकी पाच अधिकारी व शहरातील दोघे मुसलमान या कटात सामील असल्याचे उपडकीस आणले व त्याना शहराच्या तटाच्या भितीवर फाशी दिले.

नबाब **सिद्दिक अलीखान** याचा एक मुलगा महमद **कादर अलीखान** हाहि या कटात सामील होता असे समजले असता त्यासहि एकदम फाशी दिले.

कामठी व नागपुर येथील शेट **बनसीलाल अबीरचंद** यानेहि सत्तावन सालचे बडाचे वेळी इग्रजास पैशाने व इतर पुष्कळ मदत दिली त्याबद्दल त्यास रायबहादुर ही पदवी व सोन्याचे कडे बक्षीस दिले तसेच नागपुरचा सावकार **तेजराम** यानेहि तशीच मदत दिल्याबद्दल त्यासहि वरप्रमाणे बक्षीस मिळाले या दोघाना मारवाडात जहागिरी देण्याबद्दल जयपुरच्या राजाकडेस लिहून गेले, परतु त्याने ती गोष्ट अमान्य केली तसेच **नागन्ना नायडू** नावाच्या गृहस्थानेहि कामठीस बडाचे वेळी फार मदत केली त्यावरून त्यास "राजा" हा किताब देण्यात आला. सागरचे राजे **कृष्णराव** यानीहि बडाचे वेळी मदत दिल्याबद्दल त्यास "रावसाहेब" हा किताब मिळाला

जबलपूरचे **गोकुळदास** यासहि वरप्रमाणेच "राजा" हा किताब मिळाला.

इतर अनेक लोकास इनामे, पेनशने, पदव्या [१] वगैरे बक्षिसे मिळाली.

१ हिंदुस्थानी लोकाना पदव्या देण्याची कल्पना इ. स १८२९ मध्ये प्रथम निघून ग. ज. याने ता. ३०-५-१८२९ रोजी हा ठराव सर्व प्रातात जाहीर केला होता.

नागपुरास याप्रमाणे बंडाचा स्फोट झाला नाही. परतु उत्तरेकडील नर्मदा विभागात मात्र बडाच्या ज्वाला येऊन पोहोचल्या होत्या. प्रातभर आटा, चपात्या, गूळ, शेंदूर, विड्याची पाने, नारळ, सुपारी व लाल निशाण वगैरे बडाच्या सूचना गुप्तपणे फिरत होत्या. त्या जिनसा पकडून, फिरविणाऱ्या लोकाना कैद करण्याबद्दलचे हुकूम सर्व इग्रजी अधिकाऱ्यास दिले गेले. झाशी, सागर, जबलपुर, मडला व छत्तीसगडात थोडीशी गडबड उडून गेली होती. बऱ्हाणपूर व अशीरगड येथील शिद्याचे व इग्रजाचे शिबदी सैन्य फितूर झाले होते. त्याची हत्यारे हिसकून घेऊन त्याचा लोकरच मोड झाला (जून १८५७).

तात्या टोपे—हा १८५८ चे आक्टोबरात चदेरी येथे बिटवा नदी उतरून दक्षिणेत मेळघाटात आला. नोव्हेबर महिन्यात त्याने २५०० लोकासह सोहागपुरावर चाल करून ते शहर लुटले डिसेबरात तो सातपुड्यात मोटा येथे मेळघाटाच्या उत्तरेस आला गुलताई शहर त्याने लुटून जाळले. परतु नागपुराहून त्या बाजूस इग्रजी सैन्य रवाना झाल्यामुळे तो पूर्वेस वळला व त्याने मेळघाटातील गोड, भिल्ल व कोरकू यास उठविले. त्याच वेळी त्याचा एक हस्तक **सीताराम** यानेहि सातपुड्याच्या उत्तरेस पुष्कळ भिल्ल जमविले. तो आपण नानासाहेब पेशव्याचा नोकर आहो असे सागत असे. कॅ. **कीटिंग**ज याने त्याचा मोड केला **तात्या टोपे** व रावसाहेब पेशवा (नानासाहेबाचा पुतण्या) व बादेवाले नवाब याचा मोड झाल्यावरहि त्याना पकडण्याकरिता जबलपुर, सागर वगैरे भागात दहा हजार रुपये व नानासाहेबास पकडण्याबद्दल पन्नास हजाराच्या बक्षीसाचे जाहीरनामे लागले होते (१८५८).

कॅ. **ईलियट** हा ऑफि कमिशनर होता. तो विलायतेस रजेवर गेल्यावर जॉर्ज **प्लौडन** हा नागपुरास कमिशनर व ग जनरलाचा एजट झाला त्याच्या हाताखाली असिस्टट एजट म्हणून एक अधिकारी होता **प्लौडन** हा अतिशय सुस्त व टाळाटाळी करणारा मनुष्य होता कोणत्याहि कामाचा झटपट निकाल करणे त्याचेकडून होत नसे स्वभावानेहि तो विचित्र, उर्मट व अनुदार असा होता. बाकाबाई व इतर राण्या यानी

जानोजीस दत्तक म्हणून मजुरी देऊन त्यास भोंसल्याच्या नावास साजेसे उत्पन्न व राजा ही पदवी द्यावी म्हणजे राज्य गेल्यानंतर त्याची काही स्मृति तरी कायम राहील असे मागणे केले प्लाडनने त्यांना हो हो म्हणून थापा दिल्या. परंतु तसे वर काही लिहिले नाही. राजवाड्याच्या खर्चा-करितां दरमहा सात हजाराची मजुरी आणवून तेवढे मिळेल असे एका युरोपियन अधिकाऱ्यामार्फत राण्यास कळविले व पुढे तपशीलवार शिफारशी करण्याचे ते मुळीच केले नाही. सात हजार रुपयात राजवाड्याचा प्रचंड खर्च, राण्या व नाटकशाळा याचा खर्च भागेना. राण्यांना देण्यात येणारे पेनशन कमी झाले. बाकाबाई मरण पावल्यामुळे राजवाड्यात वजनदार कोणी राहिले नाही दर्याबाई वडील राणी व आनंदीबाई धाकटी राणी याच्यात कलह सुरू झाले. काही मंडळी या पक्षास व काही त्या पक्षास होऊन दर्याबाईच्या पक्षाने कमिशनरास अनुकूल करून घेऊन सर्व अधिकार दर्या-बाईकडे सोपविला. ती बाई अगदीच भोळसर असल्यामुळे तिला काहीच व्यवस्था करता येईना तसाच जानोजी हा त्रिशकूप्रमाणे लटकत राहिला त्याला स्वत चे काहीच अस्तित्व नव्हते राण्यांना व नाटकशाळांना काही पेनशन तरी मिळे. परंतु त्याच्या दत्तकपणास सरकाराची मान्यता सुद्धा मिळाली नव्हती तर मग उत्पन्न तर दूरच. धड इकडे ना तिकडे अशी त्याची अवस्था झाली.

कॅ. इव्हान्स बेल याची शिफारस १८५६–कॅ. इव्हान्स बेल नावाचा कमिशनरचा एक असिस्टंट होता त्याचा हुद्दा असिस्टंट टु गव्हर्नर जनरल्स एजंट असा होता रेसिडेंटाची जागा बंद झाल्यापासून नाग-पुरचा कमिशनर हाच गव्हर्नर जनरलचा एजंट होता व त्याच्या हाताखाली हा अधिकारी होता भोसल्याच्या गादीची वाताहत झाल्याबद्दल त्याला बरेच वाईट वाटले व या घराण्याविरुद्ध झालेला हा धडधडीत अन्याय त्याच्या लक्षात आला तशात कमिशनरने चालविलेली ही टाळाटाळ त्याने पाहिली शेवटी त्याने स्वत च एक मेमोरँडम तयार केले व कमिशनरामार्फत ते गव्हर्नर जनरल याजकडे पाठविले त्यात त्याने भोसल्याच्या विरुद्ध झालेला अन्याय उघड करून दाखविला व जानोजी भोसला हा नागपूरकर भोसल्याचा खरा व कायदेशीर वारस असल्यामुळे त्याच्या अन्यायाचे काही तरी परिमार्जन

करावें म्हणून शिफारस केली नागपूरची गादी आता परत मिळणे अशक्यच आहे हे त्याच्या लक्षात आले. पण राज्य गेले तर गेले, परन्तु एका मोठ्या जमीनदारीवजा संस्थानाप्रमाणे तरी हे संस्थान जहागीर रूपाने अगर कसे तरी इभ्रतीने कायम रहावे, निवळ नगदी पेन्शनरूपाने राहू नये व जानोजी यास दत्तक म्हणून मान्य करून भोसल्याचे नाव नागपूरचा राजा म्हणून कायम ठेवावे असे त्याने सुचविले

ही शिफारस **बेल** यानें आपला वरिष्ठ कमिशनर यास न विचारता केली व कमिशनराकडे पाठविली. कमिशनरास ते आवडले नाही व त्यावर त्याने पुढील शेरा दिला –

" हे मेमोरॅंडम बेल याने माझी सल्ला न घेता व मला न विचारता तयार केले व इतक्या आकस्मिक रीतीने बेल साहेबाचे चमत्कारिक विचार प्रथमच मजपुढे आले आहेत "

परतु **बेल** एवढेच करून थाबला नाही त्याने आपल्या शिफारसी थेट गव्हर्नर जनरलाकडे परभारेहि पाठविल्या **प्लौडन** याने असिस्टट एजटाची जागाच काढून टाकली व **बेल** यास नागपूरच्या डेप्युटी कमिशनराच्या हाताखाली असिस्टट कमिशनर म्हणून नेमले त्या वेळी **एलिस** नावाचा गृहस्थ डेप्युटी कमिशनरच्या जागी होता राण्याचे पगार, राजवाड्याचा खर्च व व्यवस्था ही डेप्युटी कमिशनरामार्फत होत असे व या कामाकरिता त्याने बेल यास वारवार राजवाड्यात पाठवावे बाकाबाईने व राण्यानी त्याचेजवळ वारवार कुरकूर करावी व त्यानी कमिशनर हा तुम्हास वचन दिल्याप्रमाणे लौकरच शिफारसी करील व हिंदुस्थान सरकाराकडून जानोजीच्या मान्यतेचा व उत्तराचे प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल करील असे वारवार सागावे **एलिस** व **बेल** हे दोघेहि गृहस्थ प्रामाणिक व स्वतत्र विचाराचे होते व " लो " याजप्रमाणेच त्याचेहि मत होते की राज्य खालसा करण्यात त्या वेळचा रेसिडेंट व गव्हर्नर जनरल यानी प्रामाणिकपणाचे आचरण केले नाही व कसेहि करून नागपूरचे राज्य गिळकृत करावे या उद्देशाने राजाचा व राण्याचा दत्तक घेण्याचा उद्देशच नव्हता वगैरे खोटे रिपोर्ट केले व अन्यायाने हे राज्य खालसा केले. राण्याची केविलवाणी

स्थिति व प्लौडन याचा हलगर्जीपणा व अरेरावी याचाहि त्याना तिटकारा आला.

१८५७ सालचे बडाच्या ज्वाला नागपुरापर्यंत आल्या होत्या व त्या वेळी नुकत्याच झालेल्या अन्यायामुळे **बांकाबाई** व राजघराण्याशी सबध असलेले सर्व लोक नाराज झालेले होते. अशाच स्थितीत **बांकाबाईने** जे वर्तन केले त्यामुळे वाईट प्रसग आला नाही. ही बाकाबाईची वर्तणूक नागपुरच्या अधिकाऱ्यासमोर होती नागपुरचा डेप्युटी कमिशनर या नात्याने **एलिस**वर ही जबाबदारी होती. त्यास वरील सर्व गोष्टी समजल्या व त्या **प्लौडन** यासहि माहितच होत्या तरी प्लौडन याने त्याबद्दल काहीच रिपोर्ट गव्हर्नर जनरल याजकडे केला नाही.

राण्याना ही स्थिति दुसह झाली १८५९च्या फेब्रुआरीमध्ये तर त्यानी कमिशनर यास एक व कॅ. बेल यास एक अशी पत्रे पाठविली व बेल यास निरोप पाठविला की, या प्रकरणाचा लोकर निकाल न झाल्यास कमिशनरच्या बगल्याच्या कपौडात तबू ठोकून आम्ही तेथे धरणे धरून बसू. **प्लौडन** खबीरच राहिला परतु कॅ **बेल** हा स्वत राण्यास भेटण्यास गेला व त्याना समजाविले की, अनेक कारणामुळे हिंदुस्थान सरकारकडून उशीर झाला आहे. तरी लोकरच निकाल होईल

शेवटी **बेल** याने स्वत च ग ज **क्यानिंग** याजकडे सर्व प्रकरणाचा रिपोर्ट केला व **प्लौडन**च्या सर्व वागणुकीचा उल्लेख केला राणीकडे भेटण्यास गेल्याबद्दल प्लौडनने बेल यास दोष दिला व पुन्हा राण्यास न भेटण्याबद्दल वचन मागितले बेल अशा धमकावणीस भिणारा नव्हता. त्याने असे वचन देण्याचे नाकारले. प्लौडन याने रागावून बेल यास सस्पेंड केले व ग ज याजकडे त्याचे विरुद्ध रिपोर्ट केला बेल यानेहि आपल्या तर्फेचा सर्व रिपोर्ट पाठविला.

परतु **प्लौडन** याच्या पापाचा घडा भरत आला होता अनेक महत्त्वाच्या कामाचे रिपोर्ट त्याजकडून न गेल्यामुळे व त्यामुळे कामाचा घोटाळा होत असल्यामुळे हा मनुष्य या जागेच्या लायक नाही असे ठरवून गव्हर्नर जनरल याने त्यास कामावरून दूर केले व बगाल सरकारच्या ताब्यात

दिले (३–१०–१८५९) त्याच्या जागेवर नागपुरास डेप्युटी कमिशनर असलेला व पूर्वी ऑफि कमिशनरचे काम केलेला मे **ईलियट** याची नेमणूक झाली. हा मध्यतरी रजेवर गेला होता व नुकताच परत आला होता त्याचे जागी काम करीत असलेला **एलिस** हा नतर रजेवर इग्लडात गेला होता

एलिस हा विलायतेत असताना **बेल**कडून त्याला प्लोडनला काढण्यापूर्वीच्या सर्व गोष्टी समजल्या होत्या प्रामाणिक **बेल** यास सस्पेड केल्याबद्दल व भोसल्याची दाद अझूनहि लागत नाही या गोष्टीबद्दल त्याला वाईट वाटले त्याने मोठ्या प्रयासाने नागपूरकर भोसल्याविरुद्ध कसकसे अन्याय झाले व त्याचे राज्य कसे अन्यायाने खालसा झाले याची सविस्तर माहिती कागदपत्रावरून लिहिली. त्याप्रमाणे हल्लीहि **प्लौडन** याच्या सुस्तीमुळे भोसल्यावर कसा अन्याय होत आहे हे स्पष्ट लिहून बाकाबाईस व राण्यास वचन दिल्याप्रमाणे **जानोजी** भोसल्यास दत्तक म्हणून कबूल करून त्यास काही उत्पन्न व पदवी देण्याबद्दल शिफारस केली व परभारे सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे मसरूह मेमोरॅडम सप्टेबर १८५० मध्ये रवाना केले त्यात बऱ्याचशा गोष्टी प्रथम उघडकीस आल्यामुळे तिकडे मोठी खळबळ उडाली व सेक्रे ऑफ स्टेट याने वरील मेमो गव्हर्नर जनरलाकडे रवाना करून एक स्वतत्र अधिकारी नेमून या प्रकरणाची चोकशी करण्यास सांगितले व **एलिस** यासहि नागपुरास जाऊन आपल्या कामावर रुजू होण्यास व या प्रकरणाची सर्व माहिती पुरवण्यास हुकूम दिला (२३–९–१८५९). परतु हा हुकूम कलकत्त्यास पोहोचण्यापूर्वीच **प्लौडन** यास गव्हर्नर जनरल याने नागपुराहून काढून टाकले होते ग ज याने कलकत्त्याहून प्लोडनच्या वर्तनाची चोकशी करण्याकरिता एक स्पेशल अधिकारी पाठविला व भोसल्याच्या पुढील व्यवस्थेबद्दल त्वरित शिफारसी पाठविण्याबद्दल नवीन कमिशनर मेजर ईलियट यास हुकूम पाठविला

मेजर **ईलियट** याने आपला रिपोर्ट ता १८–१–१८६० रोजी रवाना केला. त्याच्या मुख्य शिफारशी पुढीलप्रमाणे होत्या —

१ जानोजी याचे दत्तक कबूल करून त्यास तिसऱ्या रघूजीचा पुत्र म्हणून मान्यता द्यावी भोसले घराण्याचा मुख्य पुरुष म्हणून तो समजला जावा.

२ राजवाड्याची मालकी, व व्यवस्था त्याजकडे रहावी. राण्याचे व इतराचे पेन्शन त्याचेमार्फत दिले जावे.

३ त्यास पुणे, सातारा, अहमदनगर व सोलापूर वगैरे जिल्ह्यांतील भोंसले घराण्याचें सर्व वतन व तत्मबधी जमिनी, मोकासे व इतर उत्पन्न दिले जावे व त्याच्या वतनाचे मोकासा गाव देऊन (ता कोरेगाव, जि. सातारा) गावरून " देऊरचे राजेबहादूर " ही पदवी त्यास व त्याचे ओरस अगर दत्तक वशजास वशपरपरा दिली जावी. फक्त चागले वर्तनाची शर्त त्यास लागू राहील.

४ साली॰ना तीस ते चाळीस हजाराचे जहागिरीचे उत्पन्न जानोजीस द्यावे. शिवाय दरमहा दहा हजार रुपये म्हणजे वार्षिक १ लक्ष २० हजार रु. नगदी पेनशन त्यास दिले जावे.

नवीन जहागीर देण्याची शर्त ग ज याने कबूल केली नाही. बाकीच्या सर्व शर्ती मजूर केल्या फक्त १ लक्ष २० हजार रु पेनशन देण्याचे ते कायमचे न समजता प्रत्येक पिढीस त्याबद्दल फेरविचार होऊन कमीजास्त करण्याचा अधिकार हिंदुस्थान सरकारने आपलया: हाती ठेवला.

ग ज. लॉर्ड कॅनिंग याच्या सहीने ता. १०-१०-१८६१ रोजी "राजाबहादुर ऑफ देऊर" च्या वशपरपरा पदवीची सनद फारशी भाषेत लिहिलेली अशी जानोजीस देण्यात आली.

वरप्रमाणे व्यवस्था अमलात आली व भोसल्याच्या घराण्याची दुसरी पायरी सपली.

वरील जानोजी भोसले हे डिसेंबर १८८१ साली मरण पावले व त्याचे दोघे पुत्रापैकी राजेबहादर रघोजीराव हे विद्यमान असून राजे लक्ष्मणराव हे १९३२ साली मरण पावले. उभयतासहि पुत्र आहेत. त्याचीहि व्यवस्था वरप्रमाणेच चालू आहे. त्याचे धार्मिक वर्तनाने त्यानी सर्व जनतेत मोठा आदर सपादन केला आहे राजे लक्ष्मणराव हे अनेक सार्वजनिक कामात लक्ष घालीत असत व नवीन काळातील प्रगतीच्या ओघाबरोबर जाण्याचा प्रयत्न करीत. राजेबहादर रघोजीराव हे जुन्या वळणातील घराण्याचे आदर्श आहेत.

भोसला फंड—भोसल्याचे जवाहीर व इतर सामान विकले त्याच्या किमतीचा अदाज ७०–७५ लक्षाचा होता. परतु प्रत्यक्ष विकण्यात अदाजे २६ लक्ष रुपये आले व शिवाय ७ लक्षाची रोकड मिळाली या रकमेचा एक "भोसला फड" म्हणून निधी करून ती रक्कम भोसले घराण्याची अनामत म्हणून ठेवण्यात यावी व तिचा विनियोग भोसले घराण्याच्या हिताकरिता करावा असें ठरले होते यामुळे त्याचे पेनशनाच्या उत्पन्नात भर पडून त्याची सापत्तिक स्थिति चागली राहील अशी कल्पना होती परतु पुढे यातच काही भर घालून त्याचे व्याजातून भोसल्यास पेन्शन द्यावे अशी कल्पना निघाली जानोजीचे पेनशन वगैरे ठरल्यानतर या भोसले फडाचे काय करावे याबद्दल आपल्या सूचना पाठविण्याबद्दल गव्हर्नर जनरल याने कमिशनर यास लिहिले (१८५९) परतु तो फड आता सरकारजमा झाला असून त्यावर भोसल्याचा काही हक्क राहिला नाही.

जमीनधाऱ्याची पद्धति— मराठ्याच्या कारकीर्दीत नागपूर प्राताची जमीनधाऱ्याची पद्धति मौजावार म्हणजे हल्लीच्या मालगुजारी पद्धतीची होती व सर्व गावाचा एक ठराव असून मालगुजार प्रत्येक वहीतदारास जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे जमीन लावून काढी सरकारी ठराव जास्त मुदतीचा नसून फार तर ५ वर्षाचा असे. इग्रजी अमल सुरू झाल्यानतर हा ठराव ३० वर्षांना केला व सर्व जमिनीची मोजणी होऊन प्रत्येक शेताचा सारा ठरविण्यात आला मालगुजारास त्याच्या हिश्शाबद्दल शेकडा ४० रु ठेवून सरकारने शेकडा ६० रु घ्यावे असा ठराव केला. मालगुजारी हक्क दुसऱ्यास तबदील करता येतो वहीतदाराचे हक्क शेतकऱ्यापुरते सरक्षित आहेत परतु ते तबदील करता येत नाहीत शेतकऱ्याच्या मालमत्तेस त्यामुळे किमत नाही; परतु मालमत्ता कायम राहण्याच्या दृष्टीने ही पद्धति शेतकऱ्याचे फायद्याची आहे शिवाय हा कायदा सहज उल्लघन करण्यासारखा असल्यामुळे त्याचा विशेष उपयोग होत नाही व हल्लीच्या सुधारलेल्या काळात फार दिवस टिकण्यासारखा नाही

कायम धारा—मध्यप्रातात कायम धाऱ्याची पद्धति सुरू करण्यासबधी बरेच दिवस विचार चालू होता (१८६१ ते १८६४) इ स. १८६०

मध्यें हिंदु. सरकारानें क० वेअर्ड स्मिथ नावाचा अधिकारी उत्तरबंगाल प्रांतांत या कामाकरिता नेमला होता त्याने केलेला रिपोर्ट हा कायम धारा पद्धतीचा मूळ पाया समजला जातो. ही पद्धति मध्यप्रांतात सुरू करावी असे पुष्कळ अधिकाऱ्यांचें मत पडले चीफ कमिशनर टेंपल यानेहि तशी शिफारस केली होती. परंतु तूर्त ३० वर्षांची जमाबंदी जाहीर करावी व तिचा अनुभव पाहून नंतर वाटल्यास तो अगर पुढील जमाबंदीचा ठरलेला सारा कायमचा म्हणून ठरवावा असा सेक्रेटरी ऑफ स्टेटने हुकूम दिला वरील मुदतीत कायम धाऱ्याच्या पद्धतीबद्दल हिंदुस्थान सरकारचे विचार पार बदलून गेले व ३० वर्षांच्या ठरावाचे तत्त्व सर्व हिंदुस्थानभर अमलात आले.

वीस पट अगर पंचवीस पट भाग घेऊन काही जमिनी पूर्ण मालकी हक्कानें लोकाना द्याव्या म्हणजे सरकारने त्या जमिनीवरील दरसाल सारा घेण्याचा हक्क विक्री करावा ही पद्धतहि कायमची नामंजूर करण्यात आली

पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे निरनिराळे कर अमलात होते * ते सर्व बंद होऊन नवीन तऱ्हेचे कर उत्पन्न झाले.

भाग १५

उपसंहार

मराठ्यांच्या इतिहासात नागपुरच्या राज्यस्थापनेस बरेच महत्त्व आहे. नागपुरकर भोसल्यांच्या राज्यामुळे मराठी साम्राज्याची सीमा पश्चिम समुद्रापासून तो पूर्वसमुद्रास जाऊन भिडली व पहिल्या रघूजीची धडाडी त्याच्या मागील पुरुषांच्या आंगी असती तर सर्व बंगाल, विहार हे प्रांतहि त्यांच्या अमलाखाली आले असते. उत्तरेकडील शिंदे व होळकर व पूर्वेस भोसले मिळून मराठी राज्य जवळजवळ एकछत्री झाले असते. बंगालच्या

* ह्या कराचे तपशीलवार वर्णन खालील रिपोर्टांत दिले आहे.
Jenkins Report 1827. P. p. 118—24.
„ Supplement P. 55.

राजकारणात इंग्रजांशी सामना देण्यात भोंसले अपुरे पडले व थोड्याशा धडाडीने व चतुराईने प्रथम जें कार्य सुसाध्य होते ते पुढे अवघड होऊन दु:साध्य झाले.

भोसल्यांच्या घरगुती भांडणामुळे जानोजी व दुसऱ्या रघूजीचा पूर्वभाग व्यर्थ गेला. तसेच पेशवे व भोसले यांच्या भांडणामुळे दोघांचाहि जोर कमी होऊन दक्षिणेतील दोघांचाहि प्रतिस्पर्धी जो निजाम त्याचा अतोनात फायदा झाला. किंबहुना त्यामुळेच निजामाचे राज्य कायम राहिले. या भांडणात दोन्ही पक्षांच्याहि कमीजास्त प्रमाणात चुका होत गेल्या. त्यातल्या त्यात राक्षसभुवनाच्या लढाईपूर्वी भोसल्यांचें निजामास मिळणें व पहिल्या मराठा युद्धात इंग्रजांकडून लुचपत घेऊन पुणे दरबारशी विश्वासघात करणे ह्या चुक्या इतिहासात अक्षम्य होत व अशा मनोवृत्तीचा देशात प्रसार झाला असता कोणत्याहि देशाचे स्वातंत्र्य चिरकाल टिकणें शक्य नाही. अशी अवनति वरच्या वर्गात शिरली की ती खालच्या वर्गा-पर्यंत पाझरत जाते व असेच मराठी साम्राज्याच्या उत्तर कारकीर्दीत झाले संस्थानिक निकट स्वार्थाकडे पाहणारे, मुत्सद्दी, सैनिक, सावकार व इतर सर्वच तसे याप्रमाणे स्थिति झाल्यावर राज्य बुडण्यास वेळ तो किती लागणार ?

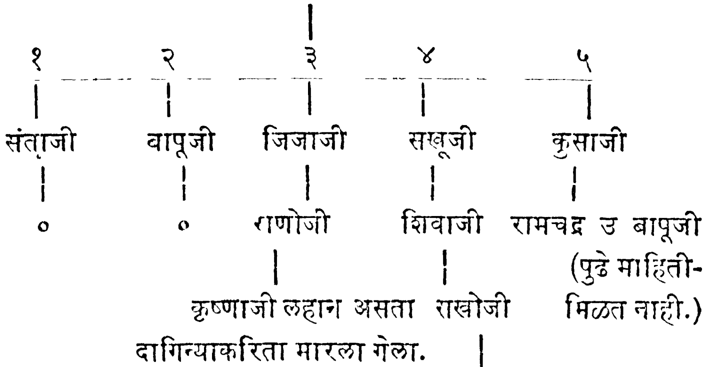
वरील दोष सोडून दिले तर भोसल्यांच्या राज्यस्थापनेमुळे या प्रांतात मानवी सुधारणाचा प्रसार होऊन बराचसा जंगली भाग शेती, व्यापार, व उद्योगधंदे यांचा प्रसार झाल्यामुळे भरभराटीस आला. चोहोंकडून व विशे-षत. पश्चिम महाराष्ट्रातून व वऱ्हाडातून विद्वान् शूर व कर्तबगार माणसे येथे आकर्षिली जाऊन नागपुर हे अशा लोकांचें केंद्र बनले. नागपूरच्या नामांकित पंडितांची परंपरा शेवटपर्यंत चालू होती ती भोसल्यांच्या राजा-श्रयामुळेच. नागपुर, चंद्रपुर, उमरेड येथील विणकामाचे धंदे यांचीहि एके काळी जी उर्जितावस्था झाली होती तीहि त्याच कारणाने. भंडाऱ्यापासून छत्तीसगडापर्यंत अनेक तलाव, पाटबंधारे भोसल्यांच्या कारकीर्दीतच झाले व त्यामुळे शेतीस उत्तेजन मिळाले. एकंदरीत या " झाडीच्या " देशाची सर्व दृष्टीने सुधारणा होण्यात भोसल्यांच्या व त्यांच्या पदरच्या लोकांचा भाग बराच मोठा आहे.

पुरवणी १

उमरावतीकर भोंसले

मागें लिहिल्याप्रमाणे * उमरावतीकर भोसल्याच्या वशाची हकीगत पुढें दिली आहे. रूपाजी, साबाजी व रायाजी याचा वंश खुटल्यानंतर पुढें फक्त बापूजीचा वंश राहिला. बापूजी यास तीन पुत्र. पहिला बिंबाजी याचा पुत्र प. रघूजी हा नागपुरच्या गादीचा संस्थापक, दुसरा सनाजी हा दिल्लीस पडला. तिसरा राणोजी ऊर्फ सवाई सताजी. हाच उमरावतीकराचा मूळपुरुष. त्याचा पुढील वंश खाली दिल्याप्रमाणें:—

राणोजी उ. सवाई सताजी
उमरावतीकर

बाळासाहेब

बावासाहेब (विद्यमान)

राणोजी यास शाहू राजाने—९—१०—१७२२ (राज्या. श. ४९) रोजी उमरावती परगणे वडनेर बिबी म्हणजे वऱ्हाडातील प्रसिद्ध उमरावती हे नाव

---

* पान. ५४ पंहा.

मोकासा दिले. यावरूनच राणोजी यास व त्याच्या शाखेस 'उमरावतीकर' हे नाव पडले उमरावतीस भोसल्याची गढी अद्याप कायम होती यानतरहि शाहूने राणोजीस वऱ्हाड नागपुराकडील तळेगाव, गिरोली, आर्वी, नाचणगाव, कुऱ्हें, पट्टूर, विरूळ, गिरड व केळझर वगैरे गावे मोकासा दिली. उमरावती व वरील गावाच्या अस्सल सनदा या घराण्यात अद्याप कायम आहेत.

माळवा, वसई, बुदेलखड वगैरे मोहिमातील राणोजीच्या कामगिरीविषयी मागे [१] वेळोवेळी उल्लेख आलाच आहे रघूजीप्रमाणेच राणोजी याने पूर्वेकडेस हातपाय पसरण्याचा उपक्रम केला होता असे दिसते. भडारा जिल्ह्यातील प्रसिद्ध आबागड किल्ल्याची एक सनद त्याने मिळविलेली कायम आहे.

रामाऊ भोंसली—साबाजी मरण पावल्यामुळे त्याचे मोकासे त्याची स्त्री रामाऊ इजकडे इ स. १७१७ मध्ये आल्याबद्दल मागे लिहिले आहे ती गावे कुमठे, मरळी व पुसे ही ती मरेपर्यंत तिच्या ताब्यात होती रामाऊ ही सन १७५७ मध्ये मरण पावली तिला सतति नसल्यामुळे ती गावे नानासाहेब पेशव्याने राणोजीकडून पधरा हजार रुपये नजराणा घेऊन राणोजीस दिली [२] ती त्याचेकडे मरेपर्यंत होती वरील राणोजीची सनद कार्तिक शु ११ शके १६७९ (इ ता २१-११-१७५७) ची आहे. त्यात म्हटलें आहे की, " साल मजकुरी रामाबाईस देवाज्ञा जाहली.

---

१ भाग ३ पहा

२ ऐति पत्र. ले० ९३-९४-९५ पहा. (नाग. भो का प ५८, ५९ ६१) साताऱ्यास रामाऊचा गोट म्हणून पेठ होती तिचे उत्पन्न पुढे नागपुरकर भोसल्यास मिळू लागले दु रघूजीच्या कारकीर्दीत मधोजीचे हातची एक कलमबदी उपलब्ध आहे तीत एक कलम खाली लिहिल्या-प्रमाणे आहे.

" सवाल ५—साताऱ्यातील रामाऊचा गोट पूर्वीपासून चालत आला तो अलीकडे चालत नाही ऐशास सुदामत प्रमाणे पेठ करून देववावी.

जबाब—नाना साहेबाचे कारकीर्दीत चालत आल्यास चालेल "

नाग भो. का १७ ऐ प १३५

त्याजवरून तुम्ही रामाबाईचे [१] पुतणे हे जाणोन तुम्हांस तीन गाव सदरहू प्रमाणें करार करून दिले असेत. "

वरील नजराणा पटविल्यानतर सुद्धां तीन वर्षेपर्यंत या गांवाचा अंमल राणोजीस मिळाला नाही. त्या वेळच्या कारभाराप्रमाणें स्थानिक अधिकाऱ्यांनी राणोजीस ताबा न दिल्यामुळे इ. स. १७६० पावेतो पेशव्यसा वरील अधिकाऱ्यास पुनः पुन्हा हुकूम सोडावे लागले.

राणोजी भोसल्यास शाहूकडून एकंदर ४३ गावें मिळाली होती व रघूजीनें त्यास २७ महाल दिले. त्यात खानदेश, वऱ्हाड व हडीया या भागातील महालांची नावे आहेत [२] रघजी हा राणोजीस नागपुरास घेऊन आला असा बखरीत उल्लेख आहे. परतु तो नागपुरास न राहता उमरावतीसच रहात असावा [३]

राणोजी हा इ. स. १७६० पर्यंत जिवत असल्याचा लेखी दाखला सापडतो. परतु यानतर इ. स. १७७३ पर्यत त्याबद्दल लेखी दाखला मिळत नाही. ता. २३–४–१७७३ रोजी साबाजी भोसल्याने अनतभट चितळे [४] उमरावतीचा कमावीसदार यास हुकूम पाठविला आहे. त्यात तो म्हणतो, " मौजे मजकूर (उमरावती) हा गाव पेशजी तीर्थस्वरूप कैलासवासी राणोजी बुवा भोसले याजकडे मोकासा होता. तो हल्ली सन ११८३ चे सालापासून चिरजीव राजेश्री राणोजी [५] भोसले याजकडेस मोकासा दिला आहे. तरी मौजे मजकूरचे मोकाशाबद्दल सुदामत प्रमाणे म ॥ निल्हेकडे अमल देणे " नेहमीप्रमाणे अमल या हुकमावरहि दिला गेला नाहीच. म्हणून

---

१ छापील प्रतीत रमाबाई लिहिले ते चुकीचें असून खरे नाव रामाबाई होते हे मागे सागितलेच आहे. (मागे पा ५० पहा.)

२ बखर पा. ४१ पहा.

३ उमरावतीस कुभारवाड्यात भोसल्याची गढी कायम होती. ती अलीकडे नाहीशी झाली आहे

४ हा प० रघूजीच्या वेळचा प्रसिद्ध शिक्केनवीस असावा. तसे नसल्यास त्याचा नातू असावा.

५ हा राणोजी जिजाजीचा मुलगा व वडील राणोजीचा नातू. याचा बाप जिजाजी हा या वेळी नुकताच कुभारीच्या लढाईंत पडला होता.

साबाजीने पुन्हा दुसरा खरमरीत हुकूम ता ५-६-१७७३ रोजी अनत भटास पाठविला.

राणोजीचा मृत्यु—यावरून दिसते की, राणोजी हा इ. स. १७७३ पूर्वी काही दिवस मरण पावला होता इ. स १७२० पासून इ. स १७६० पर्यंत तरी या पुरुषाची कारकीर्द कर्तबगारीने भरलेली आहे मरणाचे वेळेस त्याचे वय ६०।७० वर्षाचे तरी असले पाहिजे

धाकटा राणोजी—राणोजीनतर उमरावती गावाची सनद चि. राणोजी यास दिल्याचे साबाजीच्या वर लिहिलेले हुकमात आहे या राणोजीचे नाव काही वशावळीत सापडत नाही. परतु एका वशावळीत तो जिजाजीचा पुत्र म्हणून सापडतो व वरील दोन अस्सल कागदावरून हा वडील राणोजीचा नातू असावा हे सिद्ध होते. याचा बाप जिजाजी हा नुकताच कुभारीच्या लढाईत पडला होता नाही तर सनद त्याच्याच नावाने झाली असती. शिवाजी याने इ. स १७७५ च्या सुमारास बड केल्याचा दाखला आढळतो [१]

या बडामुळेच उमरावतीकर भोसल्याचा व नागपुरकराचा बेबनाव झाला व उमरावती वगैरे गावे मुधोजी व रघुजी यानी उमरावतीकरापासून हिसकून घेतली. इ स १७९४ मध्ये नाना फडणीसाने उमरावतीकर सखोजी भोसल्यास तीनशे स्वार घेऊन बोलाविले त्या वेळी सखोजीने नानाजवळ तक्रार केली की, "उमरावती हा गाव आमचेकडे चालत होता तो अलीकडे चालत नाही यास्तव रा. रघूजी भोसले सेनासाहेबसुभा याजकडील कुशावा [२] यासी बोलून उमरावती गाव व ऐवज महाल निसबत हिस्सा वाटणीप्रमाणे पावत होता तो देऊन आमचे आम्हाकडे चालते करावे. येविसी राजश्री दाजीबा फडके व गोविंदराव पिगळे यास पत्रे लिहिली आहेत त्यास ते बोलतील त्याप्रमाणे कामकाजाचा बदोबस्त करून दिल्हा पाहिजे" हे झाले म्हणजे आपण स्वारासुद्धा येतो असे सखूजीने कळविले त्यावर नानानें ता. ४–११–१७९४ रोजी उत्तर दिले की " त्याप्रमाणे पत्रे लिहीत आहोत

---

१ मागे पान २०९ पहा.

२ चिटणीस

व सेनासाहेबाचे येणे इकडे होईल त्यावेळेस त्यांस समक्ष सांगू. तुम्ही हुकमाप्रमाणे तीनशे स्वारानिशी यावे."

सखोजी--या पत्राप्रमाणे सखोजी गेला होता अगर नाही हे नक्की समजत नाही. परतु बहुधा तो गेला असावा असे वाटते. या वेळेस निजामाचा व पेशव्याचा वेबनाव झाला होता व लढाई होईल असा अदाज दिसत होता त्याप्रमाणे खडर्याची प्रसिद्ध लढाई झालीच (ता. ११-३-१७९५). या लढाईकरिता नानाची ही लष्कराची जमवाजमव चालली होती. नागपुरकर रघूजी भोसल्याची फौजसुद्धा या लढाईत मदतीस आली होती.

परतु यानतर उमरावती वगैरे गावे उमरावतीकरास मिळाल्याचे दिसत नाही. उलट नागपुरकरानी उमरावतीकरास नागपुरास आणून भडार दरवाजाजवळ नजर कैदेत ठेविले.

सखोजीचा पुत्र कृष्णराव व नातू बाळासाहेब हे इग्रजी अमदानीत पोलिटिकल पेनशनर होते. बाळासाहेब हा इदुरासहि रहात असून त्यास तेथील दरबारातून काही नेमणूक मिळे. त्याचे मागे त्याचा पुत्र बाबासाहेब हा नागपुरास रहात असून त्यास त्याचे वडिलाचे पेनशन वगैरे काहीच मिळत नाही व सापत्तिक दृष्टया त्याची स्थिति खालावलेली आहे.

जिजाजी हा कुभारीच्या लढाईत पडल्याबद्दल मागे उल्लेख आलाच आहे.[१] त्याचा पुत्र धाकटा राणोजी यास वडील राणोजी नतर उमरावती व ैरे गावाची सनद मिळाली. पुढे याच्याहि वशात कोणी न राहिल्यामुळे तिसरा भाऊ सखोजी याच्या शाखेत उमरावतीची सनद गेली व ते बरेच दिवस या गावाचा उपभोग घेत होते. शिवाजी भोसल्याच्या बडानतर ते गाव नागपूरकरानी त्याचेकडून काढून घेतले व त्याना नागपुरास आणून ठेवले हे मागे सांगितलेच आहे

१ पान १९७ पहा (इ. स. १७७३).

पुरवणी २

नाग० भोसल्यांचे शिक्के.

१ परसोजी–प० सेनासाहेब सुभा
श्रीमच्छिव प्रसन्न. परसोजी (गोल शिक्का राज. ख. १५ पा. १०२)

२ साबाजी–प० परसोजीचा भाऊ.
श्रीसाबाजी भोसले. (गोल शि० राज. ख. १५ पा. १०२)

३ कान्होजी.
श्री शाहुनृपतिनिष्ठस्य पर्सोजी तनुजन्मन. ।
कान्होजी भोसलस्येय भाति मुद्रा यशस्करी ।।
(राज. १५ पा. ३२८)

४ प० रघूजी—
प्रथमचा–पार्वतीकान्त विश्रात मनसोति यशस्विन: ।
बिबात्मजस्य मुद्रैपा राघवस्य विराजते :।

नतरचा—
श्रीशाहुराजपदाभोजभ्रमरायितचेतस· ।
बिबात्मजस्य मुद्रैपा राघवस्य विराजते ।।

५ जानोजी– प० रघूजीचाच शिक्का याचे वेळेसहि सापडतो

६ मुधोजी—
शाहुराजप्रसादेन रघूजी सुयशोधर· ।
तत्सूनोस्तु मुधोनाम्नस्तस्य मुद्रा विराजते ।।

७ साबाजी—
रघुवीर चरणी तत्पर
साबाजी भोसले निरतर

८ दु. रघूजी—
राजाशाहुपदाभोज भ्रमरायितचेतस: ।
जानुपुत्रस्य मुद्रैपा राघवस्य विराजते ।।

९ रायाजी--
श्रीमच्छाहपदासक्त कान्होजी पुण्यजन्मन: ।
रायाजी ... .

पुरवणी ३

मध्यप्रांताचे चीफ कमिशनर व गव्हर्नर

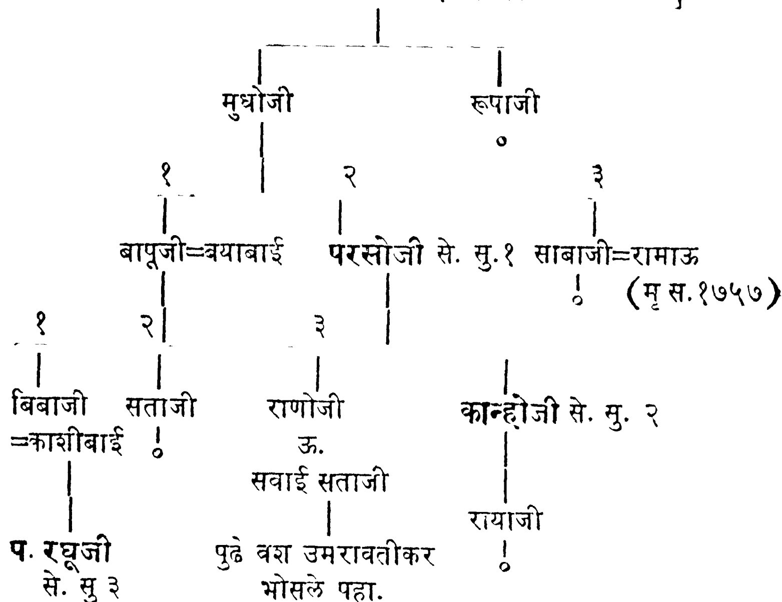
(म. प्रां. सिव्हिल लिस्टवरून)

No.	Name	Date of assuming charge of office.	No	Name	Date of assuming charge of office.
1	Col. E. K. Elliot ..	11 12 61	7	Col. R. H. Keatings, V.C., C.S.I., Offg.	8 7 70
2	Lt. Col. J. K. Spence, Offg.	27 2 62		Mr. J. H. Morris, C.S.I..	6 7 72
3	Mr. Richard Temple, Offg.	25 4 62	8	Mr. C. Grant, Offg. ..	11 4 79
	Col. E. K. Elliot ..	18 12 63		Mr. J. H. Morris, C.S.I...	15 11 79
4	Mr. J. S. Campbell, Offg.	12 3 64	9	Mr. W. B. Jones, C.S.I...	30 4 83
	Mr. Richard Temple ..	17 3 64	10	Mr. C. H. T. Crosthwaite	Officiating 1 4 84 Confirmed 27 1 85
	Mr. J. S. Campbell, Offg.	24 4 65	11	Mr. D. Fitzpatrick	15 12 85
	Mr. Richard Temple ..	6 11 65	12	Mr. J. W. Neill, Offg. ..	19 2 87
5	Mr. J. H. Morris, C.S.I., Offg.	4 6 67	13	Mr. A. Mackenzie, C. S. I.	24 3 87
6	Mr. G. Campbell ..	27 11 67	14	Mr. R. J. Crosthwaite ..	22 7 89
	Mr. J. H. Morris, C.S.I...	officiating 16 4 68 Confirmed 27 5 70	15	Mr. J. W. Neill ..	18 11 90

No	Name	Date of assuming charge of office.	No	Name	Date assuming charge of office.
	Mr. A. P. MacDonnel, C. S. I.	28 1 91	22	The Hon. Mr. J. O. Miller, C. S. I.	4 5 05
16	Mr. J. Woodburn, C. S. I.	Officiating 28 5 93 Confirmed 1 12 93	23	The Hon. Mr. S. Ismay, C. S. I.	Officiating, 27 7 06 to 2 10 06
17	Sir C. J. Lyall. K.C. S.I., C. I. E.	21 12 95	24	The Hon. Mr. F. A. T. Phillips. I. C. S.	S. p. t. 5 to 24 3 07
18	The Hon. Mr. D. C. J. Ibbetson, C. S. I.	14 7 98	25	The Hon Mr. R. H. Craddock. C. S. I., I. C. S.	25 3 09
19	The Hon. Sir. A. H. L. Fraser, K. C. S. I.	Officiating 28 11 99 Confirmed 6 3 02		The Hon. Mr. F. A. T. Phillips, I. C. S.	Officiating, 20 5 09
				The Hon. Sir R. H. Craddock, K. C. S. I., I. C. S	22 11 09
20	The Hon. Mr J P. Hewett C. S. I., C. I. E.	Officiating 16 9 02 Confirmed 2 11 03	26	The Hon Mr. H. A. Crump, C. S. I., I. C. S.	S. p. t. fr. 26 1 12 to 16 2 12
21	The Hon. Sir. F. S. P. Lely. K. C. I. E., C. S. I	Officiating 18 3 04 Confirmed 23 12 04	27	The Hon. Mr. M, W. Fox Strangways, C.S. I., I C.S.	S, p, t, fr, 17 2 12
			28	The Hon. Sir B. Robertson K. C. S.I., C.I.E., I.C.S...	3 8 12

No.	Name	Date of assuming charge of office	No.	Name	Date of assuming charge of office.
	The Hon. Mr.H.A.Crump, C. S. I., I. C. S. ..	Officiating 1 1 14 to 8 4 14		H. E. Sir M. S. D.Butler, K. C. S. I., C. B., C.I.E. C. V. O., C. B. E., I.C.S.	17 12 27 to 29 11 29 and from 29 3 30
	The Hon.Sir B.Robertson, K. C. S. I., K. C. M. G., C. I. E., I. C. S.	9 4 14 to 25 1 20	32	Hon. Mr. S. B. Tambe	30 11 29 to 28 3 30
	The Hon. Sir F. Sly, K. C. S. I., I. C. S.	S. p. t. 26 1 20 to 16 12 20		H. E. Sir A. E. Nelson, K. C. I. E., O. B. E., J. P., I. C. S.	Acting. 30 7 32 to 24 11 32
	Governors			H. E. Sir M. S. D. Butler, K. C. S. I., C. B., C.I E., C. V. O., C. B. E., I.C.S.	25 11 32 to 15 9 33
29	H. E. Sir F. Sly, K.C.S.I., I. C. S.	17 12 20 to 25 1 25	33	H. E. Sir H. C. Gowan, K. C. S. I., C. I E., V.D. I. C. S., J. P.	16 9 33 up to date
30	H. E. Sir M. S. D. Butler, K. C. S. I., C. B., C.I.E., C. V. O., C. B. E., I.C.S.	26 1 25			
31	H. E. Mr. J. T. Marten, C. S. I., I. C. S.	officiating 20 8 27 to 16 12 27			

नागपुरकर भोंसल्यांची वंशावळ

करांडे सरदार (मराठे)

रघूजी (प. रघूजी बरोबर आला)

बापूजी

(नाव सापडत नाही)

राणोजी (रघूजीचा पुतण्या)

पुढे माहिती मिळत नाही

नागपुरकर भोंसले (पुढे चालू)

पहिला रघूजी से सा. ३ = १ सकवारबाई, २ सुलाबाई वगैरे १३ बायका.
(उ० बाबासाहेब) (मृ. ता. १८–२–१७५५ इ.)

१. **जानोजी** से. सा. सु. ४ (मृ. २१–५–१७७२) =दर्याबाई
  - दु० रघोजी (बापूसाहेब दत्तक) से. सु ५ (मृ. २२–३–१८१६) = १ गोजराबाई २ पार्वतीबाई ३ अबिकाबाई ४ बाकाबाई
    1. परसोजी बाळासा० १ काशीबाई, २ अहिल्याबाई ३ दुर्गाबाई
       - ति. रघूजी दत्तक
    2. बनूबाई =व्यंकटराव गुजर
    3. साळूबाई
    4. गगाबाई

२. मुधोजी (आप्पा०) सेनाधुरधर (मृ. १३–५–१७८८) = १ चिमाबाई २ कमलजाबाई.
  1. रघूजी (जानोजीस दत्तक)
  2. खडोजी उ० चिमणाबापू मृ. १६-८-१७८९
  3. व्यंकोजी उ० मन्याबापू.
     - मुधोजी उ० आप्पासाहेब=१ उमाबाई २सावित्रीबाई (मृ. १५–७–१८४०)
  4. बाळाई =मोहिते
  5. ठकूबाई =गुजर
  6. झिगराबाई =मोहिते

३. साबाजी (नाना) (मृ इ. १७७५) = सगुणाबाई
  - ०

४. बिबाजी (आबा) = १ उमाबाई (सती) २ आनंदीबाई (मृ. ७–१२–१७८७)
  - ०

नागपुरकर भोंसले (पुढें चालू)

तिसरा रघूजी से. सु. ८
(दुर्गाबाईस दत्तक) – बायका ८
(मृ. ११–१२–१८५३ इ.) यानंतर राज्य खालसा

जानोजी (पेनशनर) = बायका ६ अजीराबाई, काशीबाई वगैरे
(त्रिबकजी उ. नाना अहिरराव याचा हा मुलगा यशवतराव तिसऱ्या रघूजीचे बायकोस दत्तक दिला) मृ. डिसेंबर १८८१

मा. अंजीराबाई
- १ पुत्र — राजेबहादूर रघूजीराव (विद्यमान)
  - कु. फत्तेसिगराव वि.
  - कु. जयसिगराव वि.

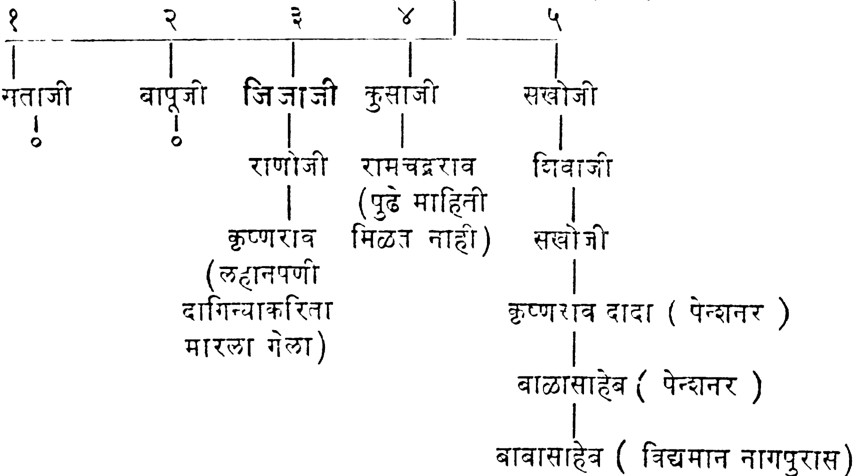
मा. काशीबाई—
- २ पुत्र — राजे लक्ष्मणराव (मृ. १९३२)
  - १ प्रतापसिह
  - २ राजारामसिह
  - ३ विजयसिह
  - ४ तेजसिह
  - (सर्व विद्यमान)
- ३ भागिरथीबाई = मोहिते.
- ४ पार्वतीबाई = मोहिते
- ५ बनूबाई = शिरके

उमरावतीकर भोंसले (पुरवणी १ पहा)

मूळ पुरुष (बापूजीचा पुत्र)

राणोजी ऊ सवाई सनाजी (मृ अजमासे १७७० इ.)

बाप बापूजी (परसोजीचा भाऊ) नाग. भो. वंशावळ १ पहा

अहीरराव, नागपूर (मराठे)

मूळ मालजी अहीरराव प्रथम नागपुरास आला
त्याचा पुत्र लक्ष्मणराव.

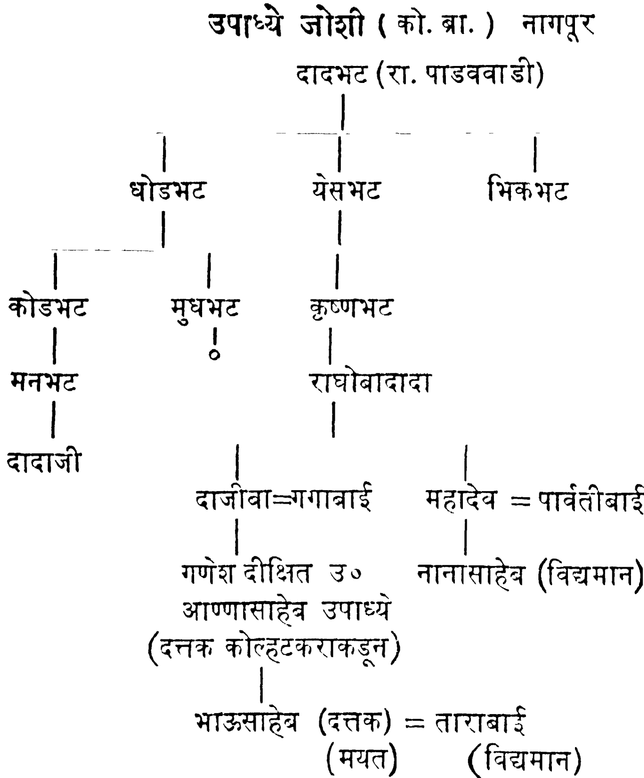
रामचंद्रराव
|
त्रिंबकजी नाना
|
- यशवंतराव आप्पा (ति. रघूजीचे बायकोस दत्तक.) जानोजी भोंसले.
- अहिल्लोजीराव दादा सा (मृ. १९०६)
  - रामचंद्रराव वगैरे
  - विद्यमान पुरुष अहिल्लोजीराव.
- मुलगी जानकीबाई (आप्पा भों यास दिली)

कप्तान* (ऋ. दे. ब्रा) नागपूर

आनंदराव (आप्पा) रिसालदार
|
- बाबासाहेब
  - ०
- चिंतामणराव भाऊ (जनरल) १८५३.
  - विनायकराव (दादा साहेब)
    - आनंदराव (रावसाहेब) (विद्यमान)

---

*आनंदराव दारव्ह्याहून आले. अरबाचे रिसालदार. चिंतामणराव सोने-गावचे भोसल्याचे लष्करात प्रथम मेजर व नंतर जनरल झाले (१८५३).

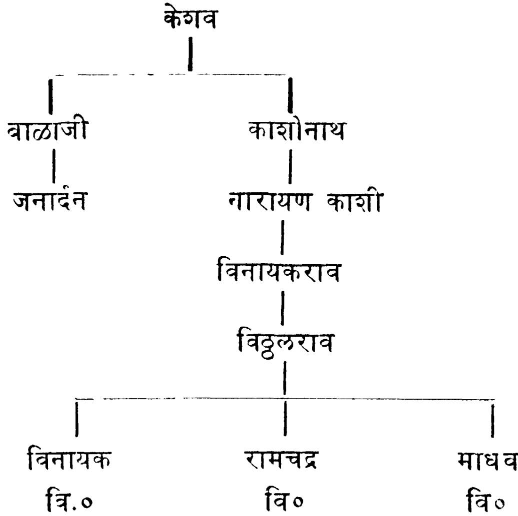

कोन्हेरराम कोल्हटकराचे आश्रयाने नागपुरास येऊन राजोपाध्ये झाले.

कृष्णभट– रतनपुर येथें बिवाजीचा कारभारी.

मनभट– आप्पासाहेबाचा कारभारी.

या शिवाय रहाळकर याचे घराणें उपाध्ये म्हणून आहे

बाळाजी हा दु. रघूजीचे वेळेस खजिन्याचे व काळीच्या उत्पन्नाच्या हिशेबाचे काम करीत असे.

नारायण काशी हा सदर खजानजी होता.

विठ्ठलराव हे इंग्रजीत मुनसफीचे काम करीत होते.

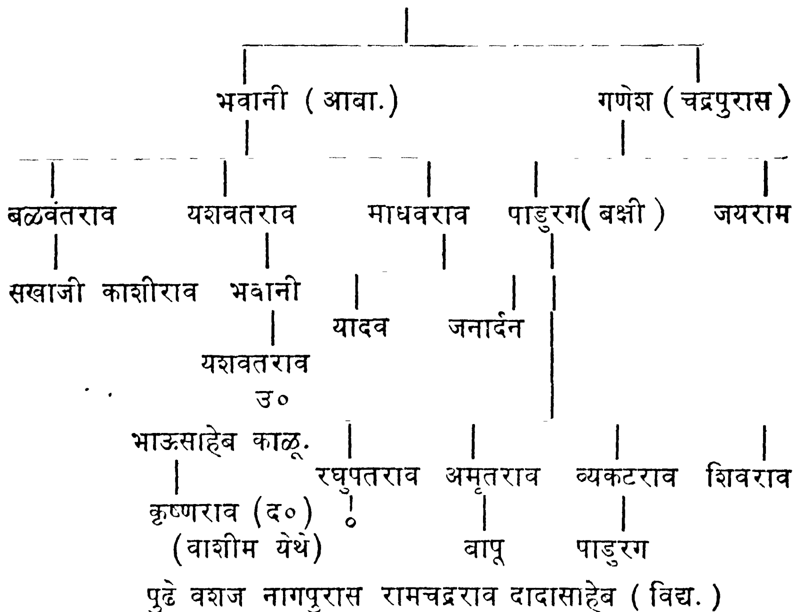
विनायकराव हे सुशिक्षित असून कौन्सिल ऑफ स्टेटचे मेंबर आहेत.

मुधोजीचा दिवाण रामाजी केशव तिखे याचे मार्फतीने त्याचा आप्त उमाजी महादेव हा सिलेखान्यावर व फडणीसाचे कामावर आला. त्याचे हाताखाली बाळाजी केशव हा होता. उमाजी महादेवाचे मृत्यूनतर बाळाजीसच ते काम दिले. उमाजीचा पुत्र विश्वनाथ हा इ. स. १८०४ मध्यें यशवंतराव होळकराकडे वकीलीस असताना होळकर इग्रजाच्या एका लढाईंत मरण पावला. दुसरा मुलगा महादजी हा नागपुरास होता. त्यास बाळाजीकडून त्याचे हक्काबद्दल काही नेमणूक मिळत असे.

बाळाजी केशव याचा मुतालिक सदाशिव जगन्नाथ आबदेव म्हणून होता. याचेहि घराणें नागपुरास आहे.

(बक्षी)

काळू—नागपुर (ऋ. दे. ब्रा.)

१. भवानीपंत हे वऱ्हाडातील मंगरूळ तालुक्यातीक खडी—धामणी वगैरे गावाचे वतनदार कुळकर्णी दारव्ह्यास साबाजीकडे गेले. तेथून जानोजीने नागपुरास नेले.

२. प. रघूजीचे वेळेस व्यंकाजी व राघोपंत हे बक्षी होते. जानोजीनें त्याचे घराण्यांतून बक्षीगिरीचे काम काढून भवानी काळोस दिले. त्यानें तें आपला पुतण्या पांडुरंग गणेश यास दिले. ते या घराण्यात शेवटपर्यंत चालू होते.

३. शिवराव हा ति. रघूजीचे वेळेस नागपुरास सदर दिवाणी कोर्टावर मुख्य होता.

कोठेकर (ऋ. दे. ब्रा.)

आनंदराव
|
भालचंद्र दाजी
|
त्रिंबकराव

(हल्ली वंशज नागपूर, बालाघाट वगैरे ठिकाणी आहेत)

---

१ बखर पान १८३ पहा.

गंगथडीत (निजामराज्य) कोठे म्हणून गांव आहे तेथील राहणारे. गंगथडीचा सुभा भोसल्याकडे होता तेथे सुभेदार होते. तेथे भाऊबंद आहेत. (११९९ फ ते १२१३ फ) व पा. १६४ टीप पहा

खळदकर–दिग्रस (मराठे)

खाबोजी (प. रघूजीचे वेळेस नाग०स आला.)

- देवराव
  - खंडेराव
    - त्रिंबकराव
      - नीळकंठराव (रा. ब.) विद्य० दिग्रज येथे
- विठ्ठलराव
  - पर्वतराव
    - गोपाळराव
- पांडुरंग
  - मल्होजी
    - भाऊसा०
- भगवंत
  - माधवराव (व.पा.१९५)
    - नरसिंगराव

---

१ मूळ पुरुष जेजुरीजवळ खळद गावचे पाटील.

२ इतर शाखेचेहि वंशज जागोजाग आहेत.

३ माधवराव आप्पासाहेबाचे वेळेस होता.

कोल्हटकर-मुजुमदार (को. ब्रा.)

रामाजी नारायण (रा. पाडववाडी नजीक, वाई)

कोन्हेरराम — भास्करराम=ताईबाई

कोन्हेरराम: बाबूराव गोविंदराव लक्ष्मण बळवत रामचद्र यशवत

बाबूराव: रघुनाथ

लक्ष्मण: त्रिंबक

बळवत: जिवाजी — बापूजी — रघुनाथ (रावसाहेब)

रघुनाथ (रावसाहेब): बाबा, गणेश दीक्षित उ० आण्णासाहेब उपाध्ये (जोशी, उपाध्ये घराण्यात दत्तक दिले)

भास्करराम=ताईबाई: काशीराव

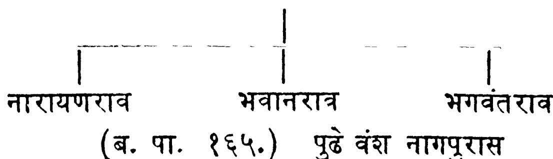
काशीराव: रामचंद्र, कृष्णराव

---

१ कोन्हेरराम प. रघूजीचा दिवाण. २ भास्करराम– बगाल्यात खून. ३ रामचद्र काशीकडे वऱ्हाडचा सुभा होता तो त्याचे अज्ञानपणांत ताईचा मानलेला भाऊ कृष्णाजी गोविंद हा करीत असे. कृष्णाजी याचे ठाणे पातुर येथे असे. ताई व कृष्णाजी पातुरासच रहात होते

घाडगे, नागपूर (मराठे)

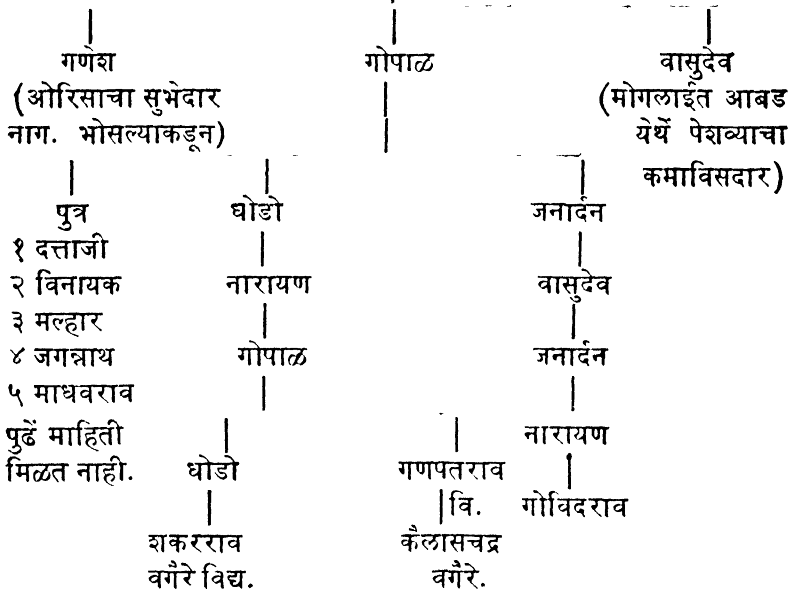
बाजीराव

(ब. पा. १६५.) पुढे वंश नागपुरास

खांडेकर (कऱ्हा. ब्रा).

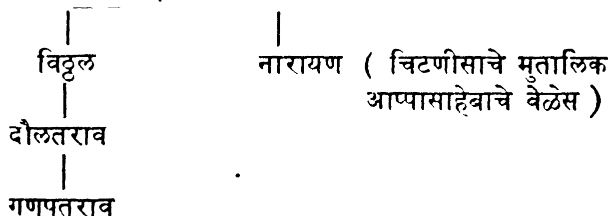
संभाजी

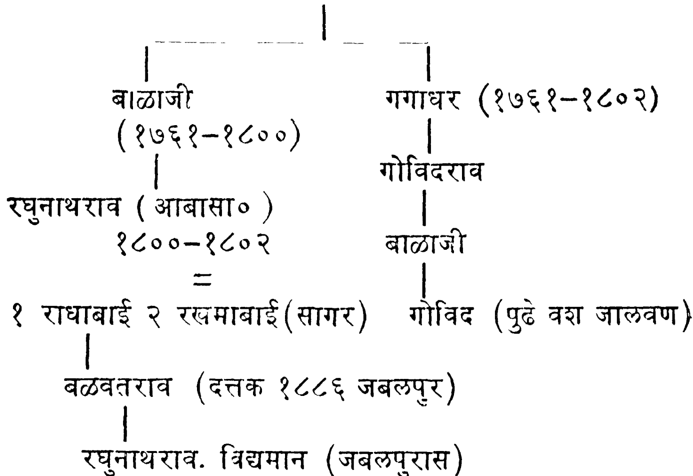

१ या घराण्याची एक शाखा फडणीस म्हणून साताऱ्यास आहे.
२ माहिती गणपतराव खांडेकर रा उज्जनी याजकडून.

चिटणीस (मुतालिक) प्रभु

यशवंत (जानोजीचे वेळेस)

१ राधाबाई व रखमाबाई यास अडीच लक्ष रु० पेनशन मिळत असे.

२ बळवंतरावापासून जबलपुरास राहण्याचा हुकूम आहे पेनशन हल्लीं सालिना पाच हजार रुपये मिळते.

---

२ **गुजर** नागपूर (मराठे)

नवलोजी = ठकूबाई (मुधोजीची मुलगी)

|

गुजाबादादा (आप्पासा० व तिसरे रघूजीचे वेळी)

|

यशवतराव = सख्याबाई.

|

नवलोजीराव (दत्तक)

(अपघाताने मृत्यु. ता. १-९-१९०८)

पुढे वश नागपुरास

शिवाय एक शाखा—पर्वतराव व त्याचा पुत्र पाडुरगराव.

गढा येथील राजगोंड

जादोराय
|
मदनसिह (कैक पिढ्यानतर)
|
संग्रामशहा ,,
- दलपतशहा=दुर्गावती
  - बीरनारायण
- चद्रशहा
- मधुकरशहा
  - प्रेमनारायण
    - हिरदेशहा (मडल्यास आला)
      - छत्तरशहा
        - केसरीसिग
          - नरिद्रशहा (मृ. इ. १७३२)
            - महाराजशहा
              - शिवराजशहा (मृ १७४९इ.)
                - १ दुर्जनशहा
                - २ नरहरशहा (मृ. १७८९)
              - निजामशहा.
                - सुमेरशहा
      - हरिसिग
        - पहाडसिग

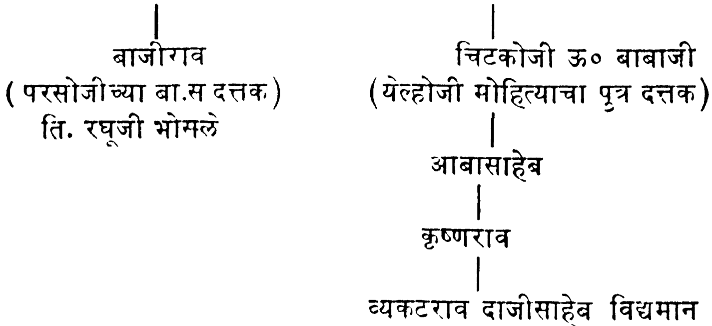
१ पुढें वंश दमो जिल्ह्यात असून त्यास काही पेनशन मिळतें. पान नं. ५६८* पहा.

१ गुजर नागपूर (मराठे)

मूळ जानराव गुजर प. रघूजीबरोबर आला त्याचा पुत्र

सिदोजी गुजर (ब. ३४) वामनराव गुजर (ब ५२)

व्यकटराव नाना=बनूबाई (द् रघूजीची मुलगी)

जमादार (रजपूत)

झामसिग (गाविलगडचा किल्लेदार)

|

परमोदसिग

|

बेनीसिग

पुढे वशज बैतूल जिल्हयात भैसदेही येथे आहेत.

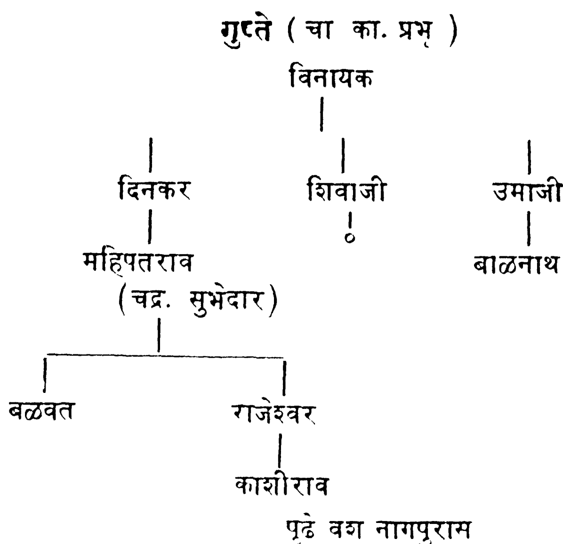
१ झामसिग प. रघूजीने बंगाल्यातून पाडाव करून आणिला.

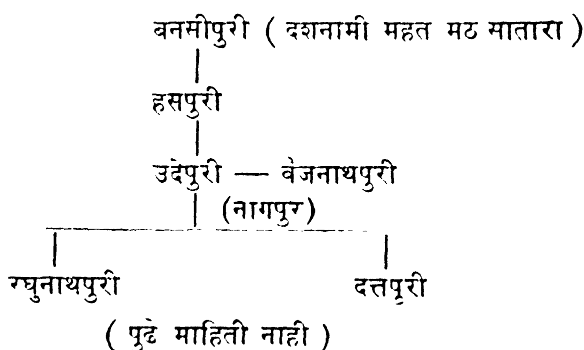
* पान ५६७ वरून—२ शकरशहा व रघुनाथशहा हे बडात सामील झाल्यामुळें त्यास तोफेच्या तोडी दिले.

३ हिरदेशहाने मंडल्यास राजधानी आणून जवळच रामनगर येथे राजवाडा बाधला. त्यावर त्याने आपली वशावळी व प्रशस्ति सस्कृत भाषेंत खोदविली आहे.

४ सग्रामसिहाने चौरागड व सिगोरगड हे किल्ले बाधले.

काशीराव याने ना भो. छापील बखर लिहिली

* नागपुरचे महेशपुरी याचा याशी काही संबंध नाही. ते पदमपुरी मठाचे वंशज

चिटणीस नागपूर (चा का. प्रभु)

- रखमाजी गणेश (रणदिवे)
  - चिमणाजी रखमागद
  - माधवराव (चिमाजीचा मामा)
    - कृष्णराव माधव उ० कुशाबा
    - गगाधरराव
      - माधवराव
        - गगाधरराव दादासा०
          - माधवराव उ० राजाबाळ
        - शकरराव बाबा सा०
          - बापूसाहेब

---

१ रखमाजी हा सातारचे चिटणीस गोविदराव याचा मामेभाऊ. प रघूजी बरोबर नागपुरास आला

२ चिमाजीस पुत्र नसल्यामुळे त्याने आपले मामाचा मुलगा कृष्णराव माधव यासच पुत्रवत् मानून आपले मागे चिटणिशी मिळावी अशी व्यवस्था केली (अप्र. का.)

३ सर्व सुभ्यात चिटणिशीचे कामावर या घराण्यातर्फे कारकून जात असत.

४ कृष्णराव माधव हा वऱ्हाडात कुऱ्हे येथे म १२१३ फसलीत (इ स १८०३) दु० रघूजीबरोबर असताना मरण पावला. कुऱ्हे येथे यशवतराव रामचद्र हा वेलस्लीशी देवगावचा तह करून रघूजीची समनि घेण्याकरिता आला होता. तेथे रघूजीच्या सैन्याचा तळ होता

चोरघोडे (ऋ दे ब्रा)

दिवाकर पुरुषोत्तम उ०
देवाजीपंत (नरखेडचा राहणार)
|
कोका बापू (दासीपुत्र)
|
०
(प्रत्यक्ष वंशज कोणी नाहीत)

१ दिवाकरपंतामागे त्याचा भाचा बळवंत विष्णु हा काही दिवस काम करीत होता. नंतर त्याचा भाऊ जनार्दन विष्णु हा काम करीत होता. त्याचेहि कोणी वंशज नाहीत (अप्र का)

२ दिवाकरपंताचा मेहुणा एक शिवराम हरी म्हणून होता तो मुधोजी तर्फे नागपुरचा कमाविसदार होता

जाचक (वर्धा जिल्ह्यात-मराठे)

नऱ्होजी (प. रघूजीबरोबर)
|
रखमाजी
|
मल्हारराव　　जोत्याजीराव　　नऱ्होजी

रखमाजी जा० अप्र पत्र.

१ पदमोजी जाचक (पे. द २० पा. ८०)

२ दारकोजी जाचक ओरिमान वाराभाटीचा किल्लेदार (मृ १७७६८)
(Per. calendar P. V. P 15)

३ दारकोजीचा पुत्र हैबतराव हाहि वाराभाटीचा किल्लेदार
(इ १७७६ पासून)

४ वंशज वर्धा जिल्ह्यात आर्वी तहसिलीत मोरंगा वगैरे गावचे मालगुजार आहेत.

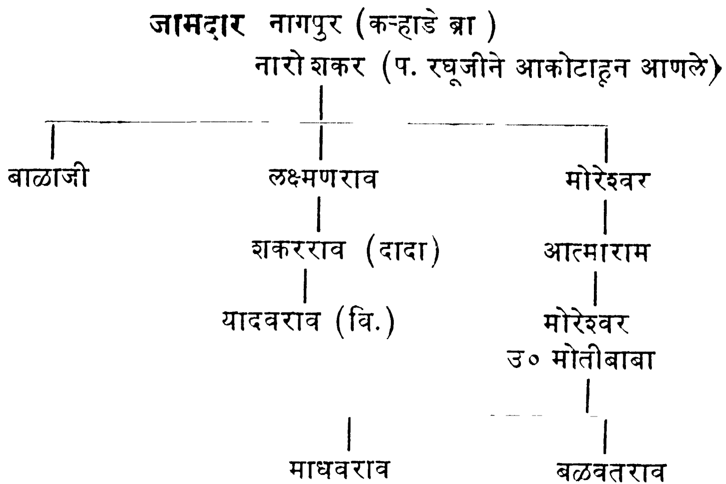
चंद्रपुरचे गोंड राजे

भीमबल्लालसिग (शिरपुर येथें)
|
हीरासिग
|
केसरसिग
|
दिनकरशहा
|
रामसिग
|
सुरजा बल्लालशहा
|
खाडक्या बल्लालशहा (बल्लाळपुरास आला)
|
हीरशहा
|
काडीशहा उ० कर्णशहा (वशज)

भवाजी
|
धुंडीरामशहा
|
कृष्णशहा
|
वीरशहा
|
रामशहा
|
नीळकंठशहा

पुढें वशज चंद्रपुरास आहेत. हल्ली यादवशहा नावाचा प्रमुख आहे.

नीळकंठशहाचे वेळेस नाग० भो० राज्य खालसा केले. त्याचे वंशजास सालीना ५०० रु. पेनशन व काही हक्क मिळतात. भाग २ पहा.

सुदर बहिराजी प्रभु याचेनतर मुधोजीने मुकुदजी बाबाजी प्रभु यास जामदारखान्याचे काम दिले. मुकुदजीतर्फे नारो रघुनाथ प्रभु हा काम करीत होता व त्याचे हाताखाली नारो शकर हा कारकून होता. नारो रघुनाथ यास मुधोजीने पुढे महिपत दिनकर याचे जागी चंद्रपुरास सुभेदार नेमिले व नारो शकर यास जामदारखान्याचे काम सागितले हा प्रथम साताऱ्याहून आकोटास कोणा मुसलमानाकडे नोकर होता. त्याने त्यास कैद केले. ब्रम्हेद्रस्वामीच्या शिफारशीवरून रघूजीने सोडवून नागपुरास आणिले. (भा. ३ पहा.) रघूजीबरोबर प्रथम साताऱ्याकडून आला ही समजूत चुकीची आहे. (ब्र० स्वा. च. ले. २९५ पहा.)

नाईक (गाइकवाड)

दारकोजी–विश्रामजी.

|

गिरमाजी नाईक (सिलेखान्याचा मुख्य)

|

राणोजी.

पुढें वंशज नागपुरास

जवाहीरखाना व सिलेखाना.

तिखे नागपुर (ऋ. दे. ब्रा.)

केशव
|
रामाजी (चद्रपुरास मुधोजीचा दिवाण)
|
- गबाजी
- माधवराव नाना
  - गणपतराव
    - माधवराव नाना
    - जनार्दन

---

१ रामाजी केशव यास व मोरोपत फडर्णीस यास मुधोजीने महिपत-राव दिनकर याचे मार्फतीने गायकवाडाकडून आणलें. पुढें रामाजीस चद्रपुरास दिवाण केले. मूळ पुण्याकडील राहणारे.

२ गबाजी हा कुभारीच्या लढाईनतर नागपुरास येताना मरण पावला (इ. १७७३)

३ माधवराव बिबाजीजवळ छत्तीसगडात होता. त्यास मुधोजीने नागपुरास आणले.

४ गणपतराव हा आप्पासाहेबाचे कारकीर्दीत फौजेवर मख्य होता.

तुळजोराम-सरदार (ऋ. दे. ब्रा.)

तुळजोराम (प. रघूजीबरोबर साताऱ्याकडून आला.)
|
यमाजी
|
पुत्र (हैद्राबादेकडेस गेला)
पुढे माहिती मिळत नाही.

तुळजोरामपंत हा रघूजीचा प्रख्यात सरदार होता. त्यानें बंगाल, कटक पर्यंत स्वाऱ्या केल्या. रघूजीच्या सर्व स्वाऱ्यात हा रघूजी कराडचाप्रमाणें प्रमुख सरदार होता.

दिवाण शिवणीकर (पठाण.)

महमदअलीखा (मृ. १७५९)

- मजीदखां (मृ. १७७४)
  - म० अमीनखा (मृ १७९८)
    - म० जमानखा
- ताजखान (ब.पा. ७३)

पुढे वश शिवणी येथे. हल्ली सुजातअलीखा.

---

१ मजीदखान हा जानोजीच्या पक्षास होता. जानोजीने यास चद्रपुरचे वेढचावर ठेविले होते. ब. पा ६६

२ पाचगावचे लढाईत मजीदखान व त्याचा पुत्र म० अमीनखा हे साबाजीच्या पक्षास हजर होते. ब पा. ११५

३ ताजखान याने नारायण पेशव्याचा मारेकरी म० ईसफ यास पकडलें. त्याबद्दल त्यास एक गाव जहागीर मिळाले.

दुबे (हिंदुस्थानी कान्यकुब्ज ब्रा.)

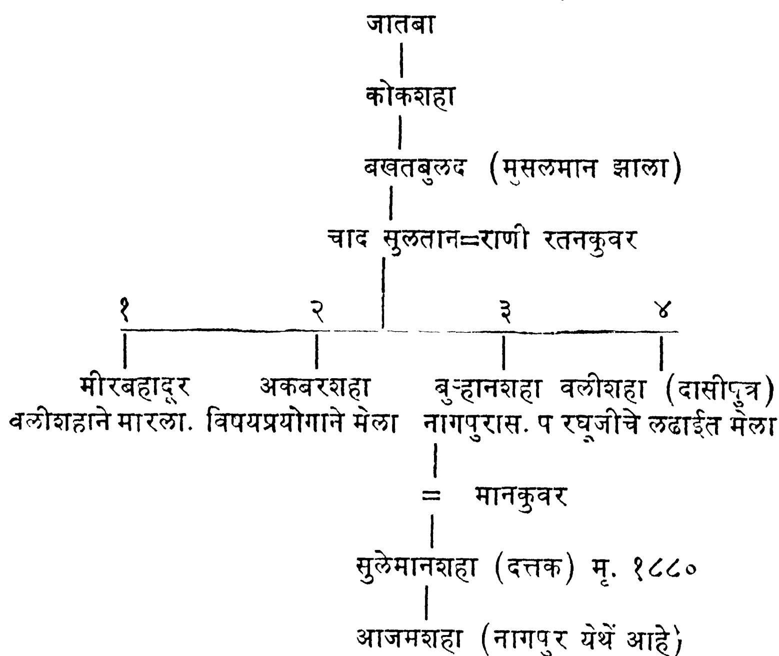
शिवभद्र

- बेनीराम
- विश्वभर
- रामभद्र
  - हरिभद्र

पुढें वशज हुशगाबाद जिल्हयांत आहेत.

बेनीराम हा कलकत्त्यास भोसल्यातर्फे वकील होता. हे सर्व भाऊ इंग्रजांस अनुकूल होते.

देवगडचे गोंडराजे (राजगोंड)

नाईक – नवघरे– नागपुर (मराठे कु)

उदाजी ना. (ब. पा. १७०)

वऱ्हाडांतील चिखली तालुक्यातील मगरूळ (नवघऱ्याचे) या गांवचे पाटील.

नाईक – मापारी – नाग. (मराठे कु.)

व्यंकटराव

|

गणपतराव

---

१ वऱ्हाडांतील मेहेकर तालुक्यांतील लोणार येथील पाटील.

धर्माजी भोंसले, नागपुर (मराठे दासीपुत्र)

लक्ष्मणराव (प. रघूजीचा दासीपुत्र)
|
अर्जुनजी
|
धर्माजी (आप्पासाहेबाने ठार मारले.)
|
कृष्णाजी
पुढे वंश नागपुरास

---o---

नगरनाईक काळे (नागपूर व काशी) यजु दे. ब्रा.

माधोजी नाईक
|
लक्ष्मीकात नाईक
(वंशज काशीस राहातात)

मूळ राहाणार तळेगाव दशसहस्त्र. वऱ्हाड.

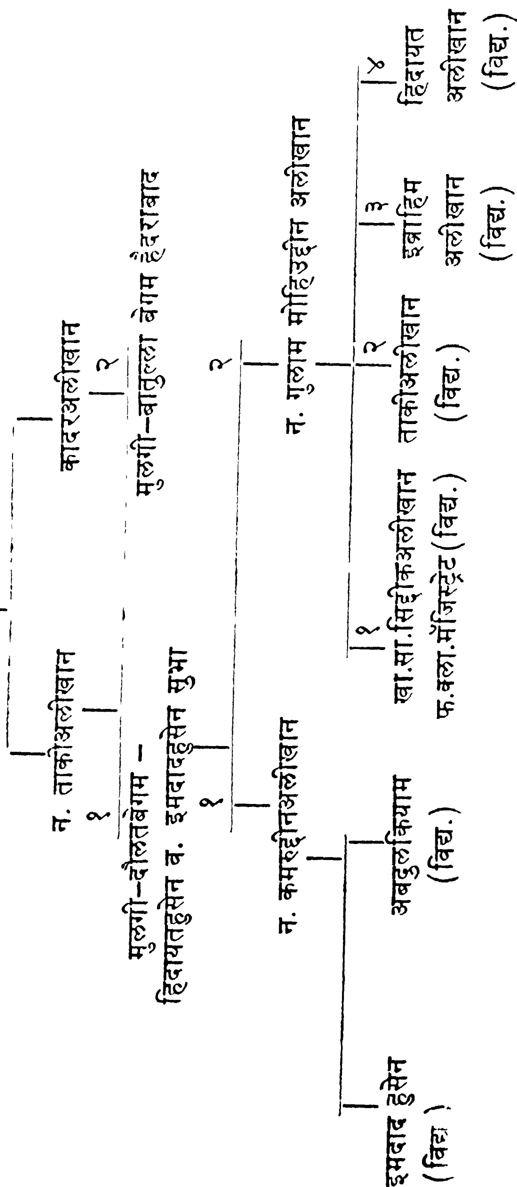
नरसिंगराव भवानी प्रभु

बधु

भवानी —— लक्ष्मण

भवानी
|
नरसिंगराव बुवाजी
(प. रघूजीबरोबर)

लक्ष्मण
|
काशीराव (सातारा) फडणीस
|
- व्यंकटराव
  |
  जगजीवन
- महीपतराव
  |
  शिवराव
  |
  राजेश्वर
- लक्ष्मणराव
  |
  जीवनराव

नबाब नागपुर. (मुसलमान)
नबाब सिद्दिक अलीखान.
न. ताकीअलीखान
कादरअलीखान
१
मुलगी–दौलतबेगम – हिदायतहुसेन व. इमदादहुसेन सुभा
२
मुलगी–बातुल्ला बेगम हैदराबाद
१
न. कमरुद्दीनअलीखान
२
न. गुलाम मोहिउद्दीन अलीखान
इमदाद हुसेन (विद्य.)
अबदुल्कियाम (विद्य.)
१
खा.सा.सिद्दीकअलीखान फ.क्ला.मॅजिस्ट्रेट (विद्य.)
२
ताकीअलीखान (विद्य.)
३
इब्राहिम अलीखान (विद्य.)
४
हिदायत अलीखान (विद्य.)

मूळपुरुष सिद्दीकअलीखान हा टिपूचा नातलग होता.

श्रीरंगपट्टणाहून टिपूकडून कांही राजकारणाकरितां दु. रघूजीकडे आला. तो गंगथडीत त्यास भेटला. तसेच त्यास रघूजीने नागपुरास आणलें. त्याचे-बरोबर प्रथम शंभर स्वार होते. नंतर त्याने अनेक पराक्रमाची कामें केली. विशेषत. मीरखान पेंढाऱ्याविरुद्ध त्याने जय मिळविला. त्याबद्दल रघूजीनें त्याचा फार सन्मान केला. आप्पासाहेबाचे वेळेस त्याचेवर इतराजी झाल्यामुळे त्यास कैदेत टाकले. पुढे सोडले. पुढे तो इंग्रजांच्या बाजूस राहिला. तिसऱ्या रघूजीच्या वेळेस रीजन्सीमध्ये कारभारी होता.

मोहपा जहागीर तीस हजाराची या घराण्यात होती. न० ताकीअलीच्या वेळेस ती गेली त्यानंतर या घराण्यातील पुरुषास कांही पेनशन मिळत होते. ते कमी होत होत आता नाहीसे झाले आहे त्याचे घराजवळील भागास नबाबपुरा असे म्हणतात.

या घराण्यातील कादरअलीखान यास सत्तावन सालाचे बंडाचे वेळेस बंडात सामील असल्याच्या आरोपावरून सीताबर्डीचे किल्ल्यांत फांशी दिले. तो एवढा जबरदस्त होता म्हणतात की दोनदा फास तुटले हा पहिल्या नबाब सिद्दिकअलीखानाचा चुलतभाऊ होता असे वंशज सांगतात. कांही ठिकाणी तो त्याचा मुलगा होता असे आढळते.

नाईक– झेंडेवाले नागपुर (मराठे कु.)

१ वऱ्हाडात चिखली तालुक्यांतील धोत्र (नायकाचे) या गावचे राहणार.

नाईक – तुपकर – नागपुर (मराठे कु.)

गंगाजी नाईक

|

लक्ष्मण नाईक

|

मारुती नाईक (पेनशनर)

वंशज नागपुरास आहेत.

वऱ्हाडातील चिखली तालुक्यातील आढेरा येथील पाटील.

निंबाळकर

पिराजी नाईक

महादाजी व पा. ७१

पटवर्धन झिपरे (को ब्रा)

शिक्केनवीस

(सावकार) रघुनाथभट = बचाबाई (प रघूजीचा शिक्का इचे हातातील पाटल्यांचा होता)

|

महादेवभट

|

| |

बाळकृष्णभट (सावकार) रघुनाथराव (मुधोजीने शिक्केनवीसीचे काम काढून दुसऱ्यास दिले)

= |

बहिणाबाई गणपतराव

(काशीस मृत्यु) |

नारायणराव

(ब्रह्माणपुरास भसकुटे यांचे आश्रयास गेला)

(हल्ली वशज काशीस)

---

१ बाळकृष्णभटाचे मध्यस्थीने एलिचपुरास साबाजी व मुधोजी याचा समेट झाला

पानतावणे (ब्रा दे)

विश्वनाथपंत (मिरपुरचा किल्लेदार)

|

येसोबादादा (पाचगावचे लढाईत जखमी)

|

गंगाधर (सीताबर्डीचे लढाईत हजर)

|

पांडुरंग

पांडुरंग गंगाधर हा ति. रघूजीचे मरणानंतर कलकत्त्यास अन्नपूर्णाबाईतर्फे वकील म्हणून गेला होता.

पोतनीस नागपूर (जामदार प्रभु)

शंकराजी रखमाजी (प० रघूजीचे वेळी पोतनीस व जामदार व० पा० ३४)
|
सदर बहिरजी (पुतण्या)[1]
|
- बहिरजी
- भगवंतराव
  - सदो
- व्यंकटराव
  - सखाराम
- सदाशिवराव

---

१ सदर बहिरजी याचे हाताखाली देवाजी नारायण डोंगरदेव व बापूजी भरे हे कारकुनी करीत असत तेहि वंशज पोतदार आहेत.
जामदारखान्याचे काम नारो हरी यांजकडे गेले.
(जामदार वंश पत्र)

पंडितजी, नागपूर (य० द० भा०)

नारायण गोपाळ[1]
|
- माधवराव (नान्हासा०)[2]
  - शंकरराव
    - वंशज नागपुरास धनतोलीस आहे[4]
- गणपतराव (बापूसा०)[3]

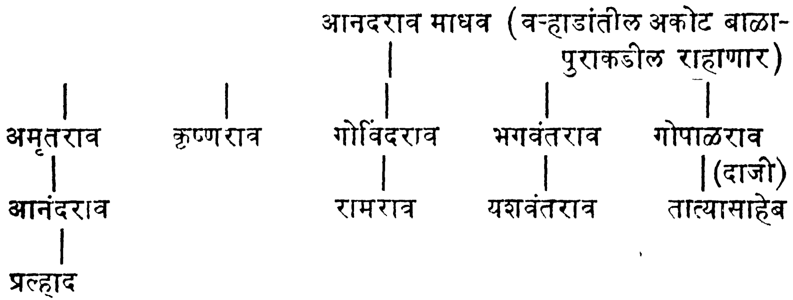
१ नारायण गोपाळ हा नागपुरास काशीचा सावकार गणेशदास गोपाळदास याचे पेढीवर मुनीम होता त्याचे देण्याघेण्यावरून दु० रघूजीशी संबंध आला. नारायण गोपाळ हा आपासाहेबाचे वेळेस प्रसिद्धीस आला. रेसिडेंटाकडे आप्पा सा० तर्फे वकील

२ माधवराव भंडाऱ्यास सुभेदार

३ गणपतराव मुख्य इंग्रजांत अपील कोर्टावर जज व चंद्रपुरास सुभेदार.

४ जबलपूर व नागपूरचे बाजूस यास मोकासे वगैरे आहेत

फडणीस, नागपुर (ऋ. दे. ब्रा.)

पुढील वंश नागपुर व जवळपास आहे.

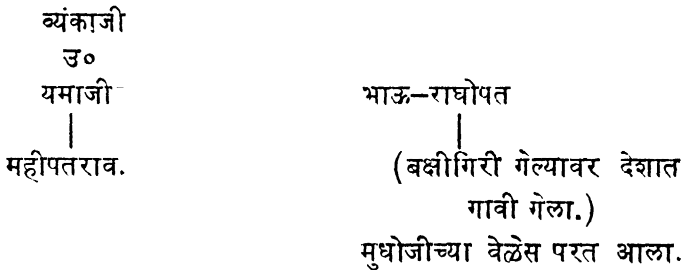
---

१ आनंदराव व अमृतराव यांनी फडणीसीचें काम केलें.

२ कृष्णराव हा रायपुरचा सुभेदार व गोपाळराव हा नागपुरचा सुभेदार होता.

३ तात्यासाहेब हा दर्याबाईचा (ति. रघूजीची बायको) कारभारी होता.

बक्षी. कडेवाळीकर. (ऋ. दे. ब्रा.)

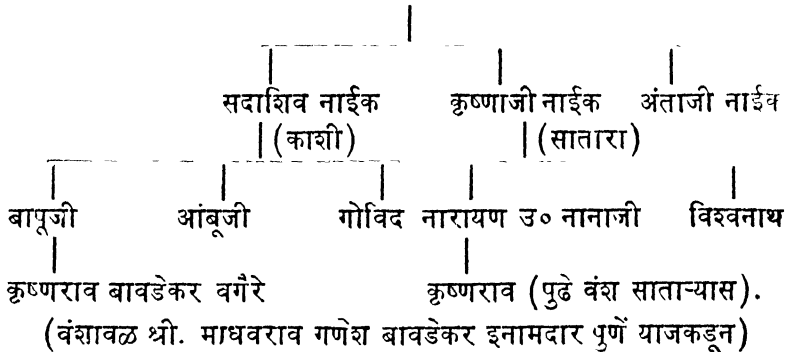

---

१ जानोजीनें महीपतरावाची बक्षीगिरी काढून भवानी काळो यास दिली.

२ महिपतरावाचे हाताखाली अवधूतपंत व त्याचा पुत्र सखाराम अवधूत हे होते तेहि प्रसिद्ध होते.

बारामतीकर[1] जोशी

(वंशावळ श्री. माधवराव गणेश बावडेकर इनामदार पुणें याजकडून)

---

१ मूळ घराणे केळशी (जि. रत्नागिरी). केसोबा काशीस सावकार

२ बाबूजी नाईक बारामतीकर प्रसिद्ध सावकार व मुत्सद्दी. मराठेशाहीत पेशव्यांचा प्रतिस्पर्धी व रघूजी भोसल्याचा पक्षपाती. कवि मोरोपंत याचा आश्रयदाता.

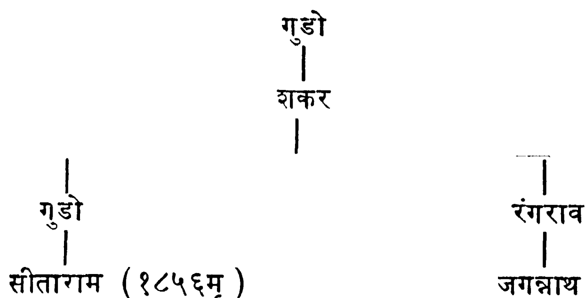
३ आबूजी यास बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याची कन्या दिली होती.

४ नारायण ऊर्फ नानाजी कृष्ण जोशी हा नागपुरास भोसल्याचा सरदार रघूजी करांडे याचा कारभारी होता. जानोजी व मुधोजी याचे भाडणांत कराडे हा मुधोजीच्या पक्षास गेल्यामुळे हाहि मुधोजीच्या पक्षास गेला व त्याचा कारभारी झाला. त्यामुळें त्यावर जानोजीचा मोठा रोष होता. (पे. द. भा. २० पा. ९०, ९५, ९६ पहा.)

नंतर मुधोजी व साबाजी यांच्या भांडणांत हा साबाजीच्या पक्षास गेला. पांचगावचे लढाईंत (२६-१-१७७५ इ.) हा साबाजीचे पक्षास होता. तो एका स्वतंत्र अंबारीत असताना मुधोजीने बंदुकीची गोळी मारून त्यास ठार केलें. साबाजी यासहि मुधोजीनें गोळी मारून ठार केले. त्याचे वंशज साताऱ्यास आहेत.

(मागें पा. २०६-२०७ पहा.नाग. भो. बखर पा. ११६.)

बिनीवाले (ऋ. दे. ब्रा.)

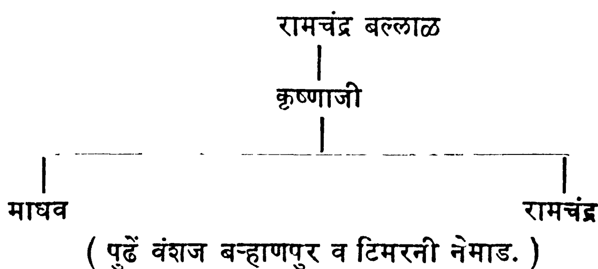
१ गुन्डो शंकर हा दु. रघूजीच्या सर्व मोहिमात हजर. मीरखान पेंढारी याचेशी झालेल्या लढाईंत जखमी.

२ रंगराव हा पांचगांव, बदामी व खडर्याचे लढाईत हजर व जखमी. कटक प्रांतांतील एका मोहिमेत पडला.

३ सीताराम यास इंग्रजीत ६६६ रु. पेनशन मिळत असे.

४ पुढें वंशज किनगांव जटू व भुमराळे (वऱ्हाड बुलढाणा जि०) येथें भोंसल्यांच्या जहागीर गांवी आहेत.

भुसकुटे. बऱ्हाणपूर. (को. ब्रा.)

रामचंद्र बल्लाळ यास नानासाहेबानें ता. १७–२–१७५४ मध्यें नेमाड प्रांताचे मंडलोई व सरकानूनगो नेमलें.

मुनशी नागपुर (ऋ. दे. ब्रा.)

नागनाथ

(एलिचपुराहून आले)

भवानी　　लक्ष्मण

श्रीधर (बापू)
(मृ०काशीस मार्च १८२५)

नारायण

श्रीधर

श्रीकृष्ण

श्रीधर (विद्य.)

नारायण

आप्पाजी

केशव=
सखूबाई

पुढे मुलीचा वंश आहे.
वाईकर व बक्षी

भवानी नागनाथ व श्रीधर लक्ष्मण हेच दोन पुरुष प्रसिद्धीस आले.

मोहिते नागपुर (मराठे)

केदारजी

मानसिगराव (प.रघूजीचा जावई)

पुढें वश नागपुरास

केदारजी मोहिते याचे पुत्र मानसिगराव यास प. रघूजीची मुलगी बाकाबाई ही दिली होती त्यामुळें नागपुरास आणिले ब. ४८; कृष्णाजी ब. ६३.

राजाराम मुकुंद – कटकचा सुभेदार.

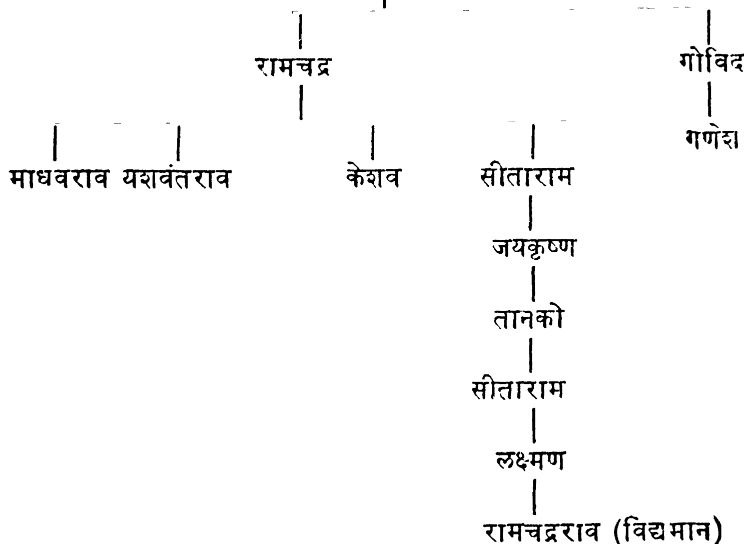
सदाशिव

पुढें माहिती मिळाली नाही.

रिसालदार. नाग. (ऋ. दे. ब्रा.)

वकील, नागपुर (ऋ. दे ब्रा.)

दादो (एलिचपूरचे राहणार)

---

१ रामचंद्र व गोविंद हे एलिचपुरास इस्मायलखान नबाबाचे पदरी होते. साबाजीनें नागपुरास आणिले. रामचद्र दादो अनेक कामी वकिली-वर होता.

२ यशवंतरावाची बहीण श्रीधर मुनशीचे भावास दिली होती.

३ यशवंतराव देवगाव येथे वेलस्लीशी झालेल्या तहात (१८०३ इ) दु. रघूजीचा वकील होता व त्या तहावर यशवंतरावाची सही आहे. त्यास इंग्रजांकडून सालीना १५ हजार रुपयांचे पेनशन होते.

४ केशवराव भोसल्यातर्फे हैदराबादेस व जयकृष्ण हा ग्वाल्हेर, पुणे वगैरे दरबारी वकील होता. जयकृष्ण पायदळावर मुख्य होता. माधवराव निजामाकडेस नोकर राहिला.

लष्करी (ऋ. दे. ब्रा.)

महादाजी बल्लाळ लष्करी.

पुढे माहिती मिळाली नाही.

मूळ पुरुप वणीचा राहणार.

वाघ. नागपुर (मराठे)

आनंदराव (प० रघूजी ब.)

|

रामचद्र वाघ (आप्पासा०चे वेळेस प्रसिद्धीस.)

पुढे माहिती मिळाली नाही.

रामचंद्र वाघ हा दु० रघूजीचे शेवटी व विशेपत. आप्पासाहेबाचे बरोबर यास कैद करून प्रयागास पाठविले. तो तेथे कैदेत होता पुढे जबलपुरास होता असा दाखला सापडतो. त्यापुढील माहिती मिळत नाही.

शिरके नागपुर (मराठे)

संभाजी (प रघूजीची बायको सकवारबाई इचा भाऊ ब ४८.)

|

|

गुणाजी

|

बहिराजी (दादबा)

पुढे माहिती मिळाली नाही

वैद्य. वाई (को. ब्रा)

विश्वनाथ

|

बाबूराव

|

नारायण

पुढें वंश वाई (जि.सातारा येथें आहे पुण्यासहि वाडा आहे.)

पुणें दरबारचे वकील नागपुरास.

सखदेव (ब्राह्मण)

तिमाजी सखदेव

|

व्यंकोजी सखदेव (कटकचा सुभेदार.)

पुढे वंश नागपुरास

तिमाजी सखदेव चंद्रपुरच्या गोंड राजाचा दिवाण होता. प० रघूजीनें चंद्रपुर घेतलें तेव्हां त्याकडे आला. ब. ४२

सुभेदार भंडारा (ऋ दे. ब्रा.)

व्यंकटराव पांडुरंग (छत्तीसगडचा सुभेदार)

| (तात्या)

सखाराम (छत्तीसगडचा सुभेदार)	गणपतराव (भंडाऱ्याचा सुभेदार)	
गोविंदराव (नागपुर.)	सदाशिवराव (भंडारा विद्य.)	निळकंठराव (भंडारा विद्य.)

(वंशज नागपुर व भंडारा येथें आहेत.)

१ मूळपुरुष भोकरधन तालुक्यातील राहणारे. तिकडे बोरगावी भाऊबंद आहेत.

सुभेदार परांजपे (को. ब्रा.)

बाळाजी

|

विठ्ठल बल्लाळ

|

गणपतराव

(पुढे माहिती मिळत नाही.)

१ विठ्ठल बल्लाळ हा जानोजी व दु०रघूजीचे वेळेस मोठा प्रसिद्ध सरदार होता. खडर्याचे लढाईत भोसल्याचे सैन्यावर मुख्य होता.

२ गणपतराव हा आप्पासाहेबाचे वेळेस मुख्य सरदार असून सीताबर्डीचे व सक्करदऱ्याचे लढाईंत हजर होता. त्यानंतर पळून गेला व दु० बाजीरावास घेऊन आला. पुढें अहमदनगरचे किल्ल्यात कैदेत मरण पावला.

३ पुढील माहिती मिळत नाही.

नागपुर प्रांताच्या इतिहासाची सूचि

भ

य

या ग्रंथावरील कांहीं अभिप्राय

१

श्री. यादवराव काळे यानी नागपूरच्या इतिहासाची मुद्रिते मला आगाऊ वाचण्यास दिली याबद्दल मी त्याचा आभारी आहे. इतर विषयाप्रमाणेच इतिहासासबधानेहि हल्लीचे युग विशिष्ट अभ्यासकाचे असून प्रत्येकाने लहा-नसे क्षेत्र आखून घेऊन तेवढ्यातच आपल्या बुद्धीचे व श्रमाचे सार्थक करून दाखविणे किती जरूर आहे हे मी प्रसंगानुसार वारवार सागत आलो आहे मराठ्याच्या इतिहासावर अलीकडे इतके साहित्य निरनिराळ्या भाषातले प्रसिद्ध होत आहे की, त्या सर्वाचा एका व्यक्तीकडून परामर्ष घेणे शक्य नाही. या दृष्टीने श्री. काळे याच्या या नवीन पुस्तकाने मरा-ठ्याच्या इतिहासातील एका अत्यत महत्त्वाच्या भागाचे साधार व नि पक्षपात विवेचन वाचकास उपलब्ध होत आहे हे मी आपल्या इतिहासाचे मोठे सुदैव सम-जतो त्यानी काही वर्षापूर्वी वऱ्हाडचा इतिहास लिहिला, त्याच वेळी नागपूरचा समग्र इतिहास तयार करण्याचे काम त्यानी आगावर घ्यावे असे मला वाटले होते, आणि आता ते त्याच्याच हातून सिद्धीस गेले ही मोठी सतोषाची गोष्ट आहे या पुस्तकाचा मुख्य गुण हा आहे की, प्रत्येक लहानमोठ्या मुद्याची प्रकाशित आधाराच्या साहचाने तपासणी करून सत्य प्रतिपादन करण्याचा कसोशीचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. नागपुर प्राताशी, तेथील स्थलाशी व व्यक्तीशी पूर्ण परिचित असलेल्या गृहस्थाशिवाय बाहेरच्या इसमाकडून हे काम इतके चोख होणे शक्य नव्हते रघूजी भोसल्याच्या व भास्कररामाच्या बगालच्या स्वाऱ्याची मीमासा या पुस्तकात यथायोग्य करण्यात आली आहे खरे म्हटले तर श्री काळे यानी आपले पुस्तक इग्रजीत प्रसिद्ध केले असते तर ते समग्र हिंदी वाचकास उपलब्ध होऊन त्यामुळे हल्लीचा विकृत इतिहास सुधार-ण्यास पुष्कळच मदत झाली असती अद्यापि तसा योग जुळून यावा अशी माझी फार इच्छा आहे.

प्रकृति नादुरुस्त असताहि केवळ आवडीच्या विषयात कालक्षेप करून श्री यादवरावानी या पुस्तकाने मराठ्याच्या ऐतिहासिक ग्रथात महत्त्वाची भर टाकली आहे त्याचा योग्य तो उपयोग मराठी वाचक करून घेतील अशी मला आशा आहे

कामशेत
ता ९–७–१९३४

गो. स. सरदेसाई

Mr. Y. M. Kale's **History of Nagpur** is really an encyclopædia of information on the past history and cultural Life of the Central Provinces and Berar. It represents a life's labour in research and excursion to historical places and personal inquiry. The present edition has been enriched by incorporating the fresh information brought to light by the publication of Mr G. S. Sardesai's series of **Selections from the Peshwas' Daftar,** and thus enables us to correct many prevailing errors.

The book will be very helpful to other workers who wish to make a minute specialised study of any sub-division of the many subjects embraced in this volume, as I cannot imagine a better starting point and guide for such research than this learned and full volume.

3rd August, 1934.

Sd/- **Jadunath Sarkar,**
KT., C. I. E., M. A.,
Hony Member, Royal Asiatic Society of Great Britain.

रा. यादवराव काळे यांचा नागपूरचा इतिहास म्हणजे मध्यप्रांत व वऱ्हाडच्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक आयुष्याच्या माहितीचा एक बृहत्कोशच आहे. ग्रंथकाराने सर्व आयुष्यभर अनेक ऐतिहासिक स्थळे स्वतः पाहून व स्वतः चौकशी करून केलेल्या संशोधनाचा हा इतिहास एक निदर्शक आहे. रा. गो. स. सरदेसाई यांनी छापलेल्या पेशवे दप्तराच्या खंडातील नवीन माहितीचा उपयोग या ग्रंथात केल्यामुळे हा ग्रंथ पूर्ण झाला आहे व त्यायोगाने हल्ली प्रचलित असलेल्या पुष्कळ चुका दुरुस्त झाल्या आहेत.

या ग्रंथात समाविष्ट झालेल्या अनेक विषयांचे पोटभाग पाडून त्यांचा बारकाईने विशेष अभ्यास करणाऱ्या लोकांस या ग्रंथाची फारच मदत होईल. कारण की, या विद्वत्तापूर्ण व विस्तृत ग्रंथापेक्षा संशोधनास जास्त उपयोगी व मार्गदर्शक मूळग्रंथ दुसरा कोणताही दिसत नाही.

३ ऑगस्ट १९३४

(सही) जदुनाथ सरकार
नाईट, सी. आय्. ई., एम्. ए.
ऑ. मेंबर रॉयल एशियाटिक सोसायटी ग्रेट ब्रिटन